

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

DOKTORA TEZİ

DİN EĞİTİMİ AÇISINDAN KURÂN-I KERİM’DE
İTAAT KAVRAMI

Hakan ÖZKAN

2502160518

TEZ DANIŞMANI

Prof. Dr. Hamit ER

İSTANBUL - 2022

ÖZ

DİN EĞİTİMİ AÇISINDAN KURÂN-I KERİM'DE İTAAT KAVRAMI

Hakan ÖZKAN

İtaat, hem bireysel ve toplumsal hayat hem de aile ve devlet için vazgeçilmez bir olgudur. Bu aynı zamanda insanın tüm yaşamıyla ilgili hüküm ve mesajlar içeren İslamiyet'te de doğru anlaşılması ve uygulanması gereken temel bir kavramdır. İnsanın huzur ve mutluluğunu etkileyen, kime, nasıl ve hangi ölçüde itaat edileceği meselesi; dinin temel konularından biridir. Doğru itaat, dünya hayatı için olduğu kadar ahiret hayatı için de önem arz etmektedir.

Bu çalışma, Allah'a, Hz. Peygambere, ulü'l-emre, anne ve babaya, eşe ve şeytana itaati; teorik bir yaklaşımla, din eğitimi bağlamında ve Kurân-ı Kerim'deki ayetler temelinde incelemeyi amaçlamaktadır. Üç bölümden oluşan çalışmanın birinci bölümünde itaatin kavramsal çerçevesi ve itaat ile yakın anlamlı kelimeler; ikinci bölümde itaat türleri, itaat kültürü ve unsurları, itaat edilenler, itaati kolaylaştıran ve zorlaştıran faktörler, itaatin geçerlilik şartları ile itaatin dünyevi ve uhrevi sonuçları; üçüncü bölümde itaat kavramının din eğitimi ile ilişkisi, irade, özgürlük, sorumluluk ve ahlak temelinde açıklanmaktadır. Bu çalışma, inanç ve eylemin birlikteliğiyle hakiki itaatin gerçekleşeceği hipotezi üzerine kurulmuştur. Vahiy ve peygamber, teori ve pratik dengesini kurmakta, insanın huzuru ve mutluluğu için yolunu aydınlatmaktadır. Teorik çerçeveli bu çalışmada veri toplama, toplanan verilerin konuyla ilişkisinin kurulması ve bilginin sınıflandırılmasıyla Kurân-ı Kerim merkezli bir yol izlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: İtaat, İman, Salih Amel, İrade, İnsanın Özgürlüğü, Sorumluluk

ABSTRACT

THE CONCEPT OF OBEDIENCE IN THE HOLY QURAN WITHIN THE CONTEXT OF RELIGIOUS EDUCATION

Hakan ÖZKAN

Obedience is an essential phenomenon for both individuals and society as well as family and state. It is also an essential term to be understood and applied correctly in Islam which contains rules and messages that concern people's lives. The question of 'to whom, how, and to what extent should one obey' affects a person's peace and tranquility, therefore, is a fundamental topic in religion. Proper obedience is important not just for life on earth but also for the afterlife.

This study examines the obedience to the God, to the prophet, to those in authority (*ulu-l-amr*), to parents, to spouse, and to the devil. It aims to investigate the topic in the context of religious education using a theoretical approach that is based on the verses in the Holy Quran. First of the three chapters of this study focuses on the conceptual framework of the term 'obedience' and terms that are near-synonymous to it. The second chapter deals with types of obedience, the obedience culture and its elements, factors that ease or obstruct the obedience, the validity conditions of the obedience, and the earthly and aethereal results of the obedience. The third chapter discusses the relevance of obedience with religious education in regard to the terms freewill, liberty, responsibility, and ethics. This study was established upon the hypothesis that true obedience could be possible with unity in belief and action. The revelations and the prophet provide a balance for the theory and practice and illuminate the road to peace and tranquility. This study followed a Quran-based approach in its theoretical research, data accumulation, data association, and classification of knowledge.

Keywords: Obedience, Faith, Good Deed, Freewill, Liberty, Responsibility

ÖNSÖZ

İtaat, hayatın öncelikli ve değişmez konularından biridir. Beşeri, insan yapan, şeytanı ilahi rahmetten uzaklaştıran, itaat konusundaki tavidir. İnsanlar her dönemde belirli varlıklara itaat etmiştir; değişen sadece itaat edilenler ve itaatin kapsamı olmaktadır. Dini ve dünyevi işlerimizde kaçınılmaz olan, kulluk, huzur ve sosyal hayatın temel dayanağı itaat; tüm kâinat için söz konusudur. İnsan dışındaki tüm varlıklar Allah'ın hükmüne boyun eğmekte, gönülden bir mecburiyetle¹ O'na itaat etmektedir. Akıl ve irade, insana sorumluluk yüklemekte; birey, rabbine kulluk ve itaatine göre ahiret hayatında mükafat veya ceza görmektedir. Tezin esası, özgür irade ve sorumlulukla ilintili itaattir. Hayatın ve din eğitiminin temel kavramlarından biri olarak itaat, insan var olduğu günden itibaren güncelliğini korumaktadır. Tezin amacı, Kurân-ı Kerim'i ve hadisleri temel alarak itaat kavramının anlamını ortaya koymak; itaat edilmesi ve edilmemesi gerekenleri, itaati kolaylaştıran ve zorlaştıran hususları tespit etmek, itaatin şartlarını ve geçerlilik ölçüsünü, dünyevi ve uhrevi sonuçlarını belirlemek ve itaat konusunu din eğitimi çerçevesinde açıklamaktır. Çalışma, nitel araştırmalarda kullanılan bir yöntem olan doküman, literatür tarama ve analizi yöntemiyle hazırlanmıştır.

Din, bireysel ve sosyal düzenlemelere tabi olan insanın kişiliğinin oluşumuna, sosyal statü ve üyelikler kazanmasına yardımcı olmaktadır. Şeytan ile ilk insan Hz. Adem'in hikayesinin temelinde itaat vardır. Her şey, insanın ilahi misyonunu gerçekleştirmesine yardımcı olmak için; insan da Allah'a kulluk için, yaratılmıştır.² Doğru ve şartları belirlenmiş olan itaat her iki dünyada insana mutluluk vermektedir. Tevhidi, sadece bilmek ve anlamak iman kabul edilemeyeceği gibi; İslamiyet de salih amel ve itaat olmaksızın imanı tek başına yeterli görmemektedir. Kurân-ı Kerim'de itaat gerçeği sıklıkla tekrar edilmektedir. Kulluğun, bireysel ve sosyal düzenin temini doğru itaat ile mümkündür. Risaletin amacı, Allah'ın varlığını kabul ettirmekten ziyade, dinin hükümlerine itaat edilmesini sağlamaktır.³ Kurân-ı Kerim'de iman edenler ile salih amel işleyenlerin birlikte zikrediliyor olması, inanç odaklı teslimiyetle

¹ Fussilet Suresi, 11

² Casiye Suresi, 13

³ Celaleddin Vatandaş, **Yol Ayrımı**, İstanbul, Pınar Yayınları, 2015, s. 87

birlikte itaatin önemini ortaya koymaktadır. İslam dini; hayatın öncesini ve sonrasını bir ve bütüncül bir bakış açısıyla imanın konusu yapmakta, iman olmadan salih ameli, salih amel olmadan da imanı tek başına muteber kabul etmemektedir.

Çalışmada öncelikle itaatin kavramasal çerçevesi, yakın anlamlı olan kelimeler ele alınmaktadır. İkinci bölümde itaatin türleri, itaat kültürü ve unsurları, itaati istenenler ve yasaklananlar, itaati kolaylaştıran ve zorlaştıran faktörler, itaatin geçerlilik şartları ile dünyevi ve uhrevi sonuçları değerlendirilmektedir. Üçüncü ve son bölümde, irade, hürriyet ve sorumluluklar kapsamında insanın itaati incelenmekte; din eğitimi açısından itaat kavramı nasıl ele alınmalı, çerçevesi ve ölçüsü ne olmalı, hangi temele oturmalı, topluma nasıl anlatılmalı, uyma eyleminin hangi durumlara bağlı olduğu, bireyin ve toplumun itaat ile kendini nasıl dönüştüreceği, şahsiyetin oluşumunda itaatin yeri ve önemi nedir gibi temel sorulara, Kurân-ı Kerim’de övülen ve itaatleriyle insanlığa rehber olan sahabenin örnekliğinde cevaplar aranmaktadır.

Çalışmanın başından itibaren ilgisini, desteğini ve değerli katkılarını esirgemeyen kıymetli hocam ve tez danışmanım Prof. Dr. Hamit ER’e çok teşekkür ederim. Destek ve değerlendirmeleriyle çalışmanın nihayete erdirilmesinde katkı sunan hocalarım Doç. Dr. Ayşe Zişan FURAT’a ve Prof. Dr. Ahmet KOÇ’a müteşekkirim. Ayrıca imkan bulduğum her fırsatta danıştığım, görüş ve fikirlerinden istifade ettiğim diğer hoca ve arkadaşlarıma da teşekkür ederim. Onların rehberliği ve destekleri sayesinde bu çalışmayı tamamlamış bulunmaktayım. Yetişmemde emeği geçen anne ve babama, sabır ve anlayışıyla beni destekleyen değerli eşime, çalışma süresince sorumluluklarını yerine getirerek yük hafifleten saadet kaynağı çocuklarıma içtenlikle teşekkür ederim.

İstanbul - 2022

Hakan ÖZKAN

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	ii
ABSTRACT	iii
ÖNSÖZ.....	iv
KISALTMALAR LİSTESİ.....	ix
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM.....	10
İTAAT KAVRAMI	10
1. 1. İtaatin Kavramsal Çerçevesi.....	10
1. 2. İtaat Kelimesinin Sözlük Anlamı	16
1. 3. İtaat Kelimesinin Terim Anlamı	18
1. 4. İtaatle Yakın Anlamalı Kelimeler	20
1. 4. 1. İttiba	21
1. 4. 2. İ'tisam	22
1. 4. 3. İbadet.....	24
1. 4. 4. Kunut.....	28
1. 4. 5. İslam.....	29
İKİNCİ BÖLÜM.....	32
KURÂN-I KERİM'DE İTAAT.....	32
2. 1. İtaatin Anlam Çerçevesi.....	32
2. 2. Tabii İtaat	35
2. 3. İradi İtaat.....	38
2. 4. Mutlak İtaat.....	41
2. 5. Mukayyet İtaat.....	45
2. 6. Sahabenin İtaat Anlayışı	48
2. 7. İtaat Kültürü ve Unsurları.....	51
2. 7. 1. Otoritenin Belirlenmesi	55
2. 7. 2. Fıtrat ve Adalet	64
2. 7. 3. Zorlama.....	71
2. 7. 4. Niyet ve İhlas	74
2. 7. 5. İstişare ve Muhasebe	78

2. 7. 6. Güç Yetirme ve Sorumluluk	83
2. 7. 7. İtidal	91
2. 7. 8. Devamlılık	101
2. 8. İtaat Edilenler	104
2. 8. 1. Yaratıcı	105
2. 8. 2. Hz. Peygamber	122
2. 8. 3. Ülü'l-Emr	134
2. 8. 4. Ebeveyn	144
2. 8. 5. Eş	153
2. 8. 6. Şeytan	157
2. 9. İtaati Kolaylaştıran Faktörler	166
2. 9. 1. İman	167
2. 9. 2. Salih Amel	175
2. 9. 3. Mükafat Umma	185
2. 9. 4. Ceza Kaygısı	189
2. 9. 5. Nasihat	193
2. 9. 6. İlim	199
2. 9. 7. Dua	204
2. 10. İtaati Zorlaştıran Faktörler	209
2. 10. 1. Heva	210
2. 10. 2. Dünya Sevgisi	215
2. 10. 3. Zan	222
2. 10. 4. Haset	227
2. 10. 5. Gelenek	233
2. 11. İtaatin Geçerlilik Şartları	243
2. 11. 1. İman	244
2. 11. 2. Salih Amel	244
2. 11. 3. İhlas	245
2. 12. İtaatin Dünyevi Sonuçları	246
2. 12. 1. Düzen	246
2. 12. 2. Disiplin	251
2. 12. 3. Güven ve Huzur	253

2. 13. İtaatin Uhrevi Sonucu.....	256
2. 13. 1. Cennet	258
2. 13. 2. Cehennem	261
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	265
3. DİN EĞİTİMİ AÇISINDAN KURÂN-I KERİM'DE İTAAT.....	265
3. 1. Din Eğitimi.....	265
3. 2. Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Müfredatında İtaat Kavramı	274
3. 3. İtaat Oluşumuna Katkı Sunan Nefs ve İrade Eğitimi	277
3. 4. İtaat Çerçevesinde İrade ve Kudret	281
3. 5. İtaat Açısından İnsanın Özgürlüğü ve Sorumluluğu.....	286
3. 6. İtaate Konu Olan İmtihan, İnsanın Özgürlüğü ve İlahi Bilgi Sorunsalı... 299	
3. 7. İnanç ve Eylemin Tezahürü: Ahlak	303
3. 8. İnanç ve Eylem Uyuşmazlığı: Nifak	312
3. 9. İtaatin Zorunlu Aracı: Akıl.....	314
3. 10. İtaatin Denge Unsuru: Kalp	318
3. 11. İtaatin Fıtrat Unsuru: Vicdan.....	322
3. 12. İtaatte Yöntem(sizlik): Taklid.....	324
SONUÇ.....	327
KAYNAKÇA	336
ÖZGEÇMİŞ.....	422

KISALTMALAR LİSTESİ

AGE	: Adı Geçen Eser
BSK	: Baskı
CC	: Celle celalühü
C	: Cilt
ÇEV	: Çeviren
ED	: Editör
HZ	: Hazreti
RA	: Radıyallahü anh
SAV	: Sallallahü aleyhi ve sellem
S	: Sayı/Sayfa
THK	: Tahkik Eden
TY	: Tarih Yok
VD	: Ve Diğerleri
YY	: Yayın Yeri/Yılı Yok
DKAB	: Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi

GİRİŞ

Din, insanla birlikte var olmuş; varlığını kesintisiz olarak sürdürmektedir. İnsanın, yaratıcıyla ve evren(dekiler)le ilişkisini belirleyen, dünyevi ve uhrevi mutluluğun kaynağını ve ilkelerini açıklayan din, teslimiyeti ve itaati içermektedir. Akıl, irade, bilgi ve eğitim, insanı diğer varlıklar içerisinde ayrıcalıklı ve üstün bir konuma yükseltmektedir. Doğumdan ölüme giden süreçte sürekli bir öğrenme ve gelişim ile karşı karşıya olan insan, vahye muhatap olarak yeryüzünün halifeliğini üstlenmiştir. Güçlü ve zayıf yönlerini birlikte barındıran, irade ve sorumluluk sahibi insan için hayatın anlamlandırılması önem arz etmektedir. İnsanda iyilik ve kötülük düşüncesi potansiyel olarak mevcuttur. Din, zıtlıklar arasında fitratla uyumlu, aşırılıklardan uzak, dengeli bir hayat oluşturulmasına kaynaklık ve rehberlik etmektedir.

Öğrenme ve öğretme yeteneği bulunan, irade sahibi insan, sosyal bir varlık olarak toplum içerisinde doğmakta ve yaşamaktadır. Sürekli bir öğrenmeye açık olan insanın, bireysel ve toplumsal yaşamını düzenleyebilmesi ve mutlu olabilmesi, birtakım kuralların varlığına ve uygulanmasına bağlıdır. Hak ve sorumluluklar, hayatın dengesini oluşturmakta; insan, hür iradesiyle yönettiği tercihlerinin sorumluluğunu üstlenmektedir. İnsanın kendisine, diğer insanlara, çevreye ve yaratıcısına karşı sorumlulukları bulunmaktadır. Dünyevi ve uhrevi sorumluluklar, otorite ve itaat kavramlarını çağrıştırmaktadır. İtaat kelimesi doğru anlaşılmadığında ve doğru uygulanmadığında, insanın esareti ve mutsuzluğu artmaktadır. Doğru anlaşılan ve doğru uygulanan itaat, insanın hayatına canlılık, mutluluk ve özgürlük katmaktadır. Otoritenin ve kuralın bulunmadığı yerde kaos oluşmakta, itaatsizlik düzensizliğe sebep olmaktadır.

Düşünce, kavramlar aracılığıyla üretilmekte, iletilmekte; içinden çıktığı bağlam içerisinde kimlik kazanmaktadır. Kavramlar bir şeyi tanımlamanın vazgeçilmez araçlarıdır. İnsan, kavramlara göre düşünmektedir. Yöneten ve yönetilen ilişkisi sonucu ortaya çıkan, güç ve makam itibarıyla aşağıdan yukarıya doğru gerçekleşen itaat; din ve din eğitimi açısından önemli ve merkezi kavramlardan biridir. Din, insana düşünce, duygu, eylem ve ahlak bütünlüğü oluşturan; bireyin hayatı anlamlandırmasına katkı sağlayan içerik sunmaktadır. Hayatın öncesi ve sonrasıyla

ilişkisinin kurulması, insana ve hayata değer katmaktadır. Varoluşsal kaygının, ilahi bilgi ve rehberlik olmadan giderilmesi olası değildir. İnsan, sahip olduğu düşünce ve değerlere göre hayatı inşa etmekte; doğasına uygun, aklını ve kalbini ikna/tatmin eden doğru bir inanca ihtiyaç hissetmektedir.

Kelime ve kavramlar, varlığı anlamada insana rehberlik etmekte; sahip olunan düşünce ve inançlar yaşam biçimine etki etmektedir.¹ Kelime ve kavramların kendi habitatu bulunmaktadır; kendi ortamında bulunmayan veya anlamı tahrif edilenler, kast edildikleri manaları ihtiva edememekte, istenen çağrışımı yapamaz hale gelmektedir. İnsan hayatının her safhasında yer alan itaat kavramı, bireyin dünya ve ahiret hayatındaki huzur ve saadetini etkilemektedir. Kime, nasıl itaat edileceği, çalışmanın ve aslında insanın odak noktasıdır.

İnanç ve eylem boyutuyla hayatın içerisinde yer alan dinin pasif ve etkisiz hale getirilmesi, nefsin ilahlaştırılmasına ve insanın süfli emellerinin tutsağı haline gelmesine zemin hazırlamaktadır. Çıkar, tüketim ve eğlence merkezli bakış açısı, hedonizmi, hümanizmi ve narsizmi bireysel ve toplumsal boyutuyla tetiklemektedir. Din eğitiminden beklenen, seküler ve beşeri dünya görüşlerine karşı, insanın fitratına uygun, ilahi irade ve buyrukları esas alan, bilinçli ve hür iradeye dayalı, yaratıcıya iman ve itaat anlayışını pekiştiren ve yaygınlaştıran araştırma ve çalışmalar yapmasıdır. İmanın, amel ve ahlak ile ilişkisinin sağlamlaştırılması, ilim ve ihlas ile, bilginin içselleştirilmesiyle mümkün olabilmektedir. İncanın eylem ve ahlak ile bağı kurulamadığında, teori ve pratik dengesi sağlanamadığında, dinin bireysel ve toplumsal etkisi zayıflamaktadır.

Kendisini, çevresini ve en önemlisi yaratıcısını unutan, ahiret hayatı yokmuş gibi davranan; ilahi irade ve istekleri, sınırsız sorumsuzluk ve özgürlük hayaliyle değiştiren dünyaperestlerin varlığı, bunların insana ve dine verdiği zararın boyutları, araştırmanın önemini ortaya koymaktadır. Yanlış düşünen ve eyleyen insanının yolu, tarihsel süreç içerisinde ilahi bilgi ve elçiler aracılığıyla aydınlatılmıştır. Son ilahi kitap olan Kuran-ı Kerim, tüm zamanlara ve tüm insanlığa hitap etmekte; yaratıcıya kulluk ile insanın tüm bağımlılıklardan ve süfli esaretlerden kurtulacağını, ilahi iradeye ve isteklere uygun hareket ettiğinde hakiki özgürlüğe ve mutluluğa kavuşacağını,

¹ İbrahim Kalın, **Açık Ufuk: İyi, Doğru ve Güzel Düşünmek Üzerine**, İstanbul, İnsan Yayınları, 2021, 63, 97

bildirmektedir. Beşeri ve ilahi düzenin vaatleri, düşünceleri ve uygulamaları birbiriyle örtüşmemekte; kutsal buyruklara boyun eğmeyenler, sanal bir mutluluk peşinde nefsin köleliğine talip olmaktadır.

Din, insanın zihniyetini ve nefsiyetini şekillendirmekte, bireyin aklına ve kalbine hitap etmekte, hayata anlam kazandırmaktadır.² İnsanlar yaratılışı gereği zayıftır; psikolojik ve fizyolojik ihtiyaçlarını karşılamak ve zayıflıklarını üstünlüğe çevirebilmek için toplum içerisinde yaşamaktadır. İnsan, toplumun sahip olduğu kural ve âdetlere bazen bilinçsizce tabi olmakta; kitle psikolojisinin yönlendirmesiyle, akıl ve iradesini devre dışı bırakarak, toplumda saygın ve kabul edilmiş şahsiyet olabilmek için hak ve hakikati araştırmadan geleneğe ve atalarına uyabilmektedir.³ İnsanın, biyolojik yönüyle fiziki çevreye uyması gereken kanunlar olduğu gibi, toplumsal çevresine uyum sağlamak için uyması gereken kurallar da vardır.⁴ Düzen ve uyum, her varlık için önemli olduğu gibi insan için de vazgeçilmezdir; düzensiz ve uyumsuz hayatın sürdürülmesi mümkün olmamakta, insanın hem çevresiyle hem de tabiat ile sünnetullah çerçevesinde hareket etmesi gerekmektedir.⁵ İnsan, toplumu; toplum, kural ve otoriteyi gerektirmekte; hak ve sorumluluklar adalet dengesinde buluşarak düzen kurulmaktadır.

İslam düşüncesinde ilmin inanca, inancın eyleme, eylemin ahlaka evrilmesi öngörülmektedir. Hayata yansımayan düşünce ve duygular itibar görmemektedir. Dinin, eğitimin ve din eğitiminin en temel problemlerinden biri, teori ve pratik dengesinin kurulamaması, düşünce ve eylemin içselleştirilememesidir. Seküler dünya görüşlerinin dini ve ilkelerini hayattan uzaklaştırmaya çalışması, temelsiz bir yapı oluşturma gayretine matuftur. İslamiyet, insanın içgüdülerini ve fiziksel ihtiyaçlarını yok saymadan, onları bastırmadan, doğasına ve ilahi iradeye uygun bir şekilde çözümlemektedir.

² Muhammed Müctehid Şebusteri, **Hermenötik Kuran ve Sünnet**, İstanbul, Mana Yayınları, 2012, s. 315-317

³ Çiğdem Kağıtçıbaşı, Zeynep Cemalcılar, **Dünden Bugüne İnsan ve İnsanlar -Sosyal Psikolojiye Giriş-**, 16. Bsk., İstanbul, Evrim Yayınevi, 2014, s. 275

⁴ Osman Özkul, **Kültür ve Küreselleşme Kültür Sosyolojisine Giriş**, İstanbul, Açılım Kitap, 2008, s. 45; Fazlurrahman, **Ana Konularıyla Kurân**, Çev.: Alpaslan Açıkgenç, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2016, s. 45

⁵ Mustafa İslamoğlu, **Kurân Neslinin İnşası İçin Pasif İyiden Aktif İyiye**, 9. Baskı, İstanbul, Düşün Yayıncılık, 2013, s. 120-125; İbrahim Kalın, **Barbar Modern Medeni: Medeniyet Üzerine Notlar**, 2. Özel Bsk., İstanbul, İnsan Yayınları, 2019, s. 144

Araştırmanın problemi; yaratıcıya ihtiyaç hissetmeme ve özgürlük düşüncesiyle nefsin arzu ve isteklerine mutlak itaati öneren, insanın yaratıcıya kul olmasına ve itaat etmesine rıza göstermeyen, kutsalı değiştirmeye çalışan, modernist seküler dünya görüşüyle yaygın hale gelen, yanlış ve sağlıksız itaat anlayışıdır. Haz ve hız odaklı gelişmeler, insana sınırsız ve sorumsuz bir özgürlük alanı oluşturmakta; mutluluk vadeden düşünce, oluşum ve uygulamalar, insanın bağımlılıklarını, esaretini, huzursuzluğunu ve pişmanlıklarını artırabilmektedir. Dijitalleşen, sosyal ağlar ile etkileşimini artıran modernizm; sanal dünyadan başlayarak düşünce ve ahlaka ilişkin gerçek hayattaki her türlü kural ve sınırların kaldırılmasını, sorumluluk üstlenmeyen, sınırsız özgürlüklük anlayışıyla eğlence endeksli bir yaşamı önermektedir.

Araştırmada cevabı aranan diğer sorular şunlardır:

- İnsan, kime, nasıl itaat etmelidir?
- Kader ve özgürlük arasında itaat nasıl anlaşılmalı, hangi temelde ele alınmalıdır?
- İtaati kolaylaştıran ve zorlaştıran faktörler nelerdir?
- İtaat kültürü ve unsurları, itaatin dünyevi ve uhrevi sonuçları, nelerdir?
- Din eğitimi bağlamında itaat nasıl değerlendirilmelidir?
- Vahiy merkezli irade ve itaat, eğitimiyle birlikte modellenmebilir mi?

Her dinde ve özelde İslamiyet'te mevcut olan itaatin, şartları ve ölçüsü vardır; tahrifatın, istismarın ve pişmanlıkların önlenmesi, itaatin doğru öğre(n/t)ilmesine ve doğru uygulanmasına bağlıdır. Birey ve toplum açısından önemli olan, Allah'ın varlığı-yokluğu hatta kâinatın sahibi olması değildir; asıl mesele kime, nasıl kulluk yapılacağıdır. Tezin esası, özgür irade ve sorumlulukla ilintili olan itaattir. Hayatın ve din eğitiminin temel kavramlarından biri olarak itaat, insan var olduğu günden itibaren uygulaması olan güncel bir konudur.

Çalışma, vahiy ekseninde oluşturulan inancın, yaratıcıya itaat ile olgunlaştırılacağı hipotezi üzerine kurulmuştur. Bu bağlamda; iman, salih amel, itaat ve ahlak arasında karşılıklı bir ilişki ve etkileşim olduğu kabul edilmektedir. Araştırmanın konusu; insan, din, eğitim ve din eğitimi ile ilişkili olduğundan, alana

katkı sağlamakla birlikte, din eğitimi alanında ve disiplinlerarası yapılacak sonraki çalışmalara kaynaklık etmeyi hedeflemektedir.

Araştırmanın konusu, Din Eğitimi Açısından Kurân-ı Kerim’de İtaat Kavramıdır. Çalışmada; İslamiyet’te konu edilen itaat ele alınmış, diğer dinlerin itaat anlayışına yer verilmemiştir. Araştıma; Kurân-ı Kerim’de açıklanan Allah’a itaat, Hz. Peygambere itaat, ulü’l-emre itaat, anne ve babaya itaat, eşe itaat ve şeytana itaat ile sınırlandırılmıştır. Konu, din eğitimi açısından incelenmiş; çalışmanın amacına katkı sunduğu oranda diğer disiplinlerden yararlanılmıştır.

Üç bölümden oluşan bu çalışmanın merkezinde; fitrata uygun, mutlak ve doğru bir otorite belirleme ihtiyacından; doğru belirlenmeyen mutlak otoritenin, belirli bir amaç için yaratılan insanı yanlış yola götürmesinden; dinin hükümlerinin kabulünden sonra inananlar için tercih hakkının kalmamasından; insanın kendi yaptıklarından ve gücüyle sınırlı bir şekilde sorumlu olmasından; bilinçsizce, inceleme ve araştırma yapmadan, körü körüne uygulanacak yanlış itaatın sorumluluğunun bireye ait olduğundan; sorumlulukta ve cezada şahsiliğin geçerli olduğundan, başkasının suç ve cezasına ortak olunmamasından; bahseden ayetler bulunmaktadır.⁶

Bu çalışmanın amacı; vahiy temelli bir itaat kültürünün oluşmasına dayanak oluşturmak, modern seküler dünya görüşünün önerdiği arzu ve haz odaklı sorumsuz özgürlük anlayışının yerine; akıl, hür irade ve ilahi bilgiyle desteklenmiş, fitrat ile uyumlu, sorumlu özgürlük ve itaat anlayışının oluşturulmasına katkı sunmak, insanın yaratıcıya itaat ile huzur ve mutluluk duymasına yardımcı olmak, ilahi öğretilerin rehberliğinde kime/nasıl itaat edileceğinin kriterlerini tespit etmek, itaatın şartlarını ve geçerlilik ölçüsünü, dünyevi ve uhrevi sonuçlarını belirlemek, itaati kolaylaştıran ve zorlaştıran hususları, din eğitimi çerçevesinde açıklamaktır.

Bu çalışma, Allah’a, Hz. Peygambere, ulü’l-emre, anne ve babaya, eşe ve şeytana itaati; teorik bir yaklaşımla, din eğitimi bağlamında ve Kurân-ı Kerim’deki ayetler temelinde incelemeyi amaçlamaktadır. Araştırmada; irade, hürriyet ve sorumluluklar kapsamında insanın itaati incelenmekte; din eğitimi açısından itaat kavramı nasıl ele alınmalı, çerçevesi ve ölçüsü ne olmalı, hangi temele oturmalı, topluma nasıl anlatılmalı, uyma eyleminin hangi durumlara bağlı olduğu, bireyin ve

⁶ Tevbe Suresi, 31; Furkan Suresi, 27-30, 43; Kıyamet Suresi, 36; Haşr Suresi, 7, 19; Nisa Suresi, 59, 65; Ahzab Suresi, 36, 66-68; Enam Suresi, 116; Araf Suresi, 54; Yusuf Suresi, 106; Bakara Suresi, 170

toplumun itaat ile kendini nasıl dönüştüreceği, şahsiyetin oluşumunda itaatin yeri ve önemi nedir gibi temel sorulara, Kurân-ı Kerim’de övülen ve itaatleriyle insanlığa rehber olan sahabenin örnekliğinde cevaplar aranmakta, vahiy merkezli irade ve itaat, eğitimiyle birlikte modellenmeye çalışılmaktadır.

Çalışmanın bir diğer amacı; nefse, şeytana ve dünya hayatının aldatmacalarına karşı, fitrat desteğiyle güçlendirilmiş insanın gelişimini ve olgunlaşmasını sağlayacak vahiy merkezli teorik bir zemin oluşturmaktır. Dünya hayatında ve ahiret hayatında huzuru ve başarıyı hedefleyen İslamiyet, insanın ilahi bilgi ve eğitimle amacına ulaşabileceğini bildirmektedir. Yaratıcıya iman ve itaat ile hayata anlam katacak olan insanın, hayata kuşatıcı ve bütüncül bakması; bireyin kendisiyle, çevresiyle ve yaratıcısıyla ilişkisini doğru bir şekilde oluşturması, gerekmektedir.

Çalışma, nitel araştırmalarda kullanılan bir yöntem olan kavram analizi, doküman, literatür tarama ve analizi yöntemiyle hazırlanmıştır. Nitel araştırma; hermenötik yaklaşıma dayanmakta, bilgiye doğrudan erişme imkanı sunmakta; bağlam ve olgu arasında betimleme, sentez ve genelleme yapılmasını kolaylaştırmaktadır.⁷ Nitel araştırma yöntemlerinden biri olan doküman, literatür tarama ve analizi; araştırılan ve incelenen olgu hakkındaki tüm materyallerin, bilgi ve belgelerin tasnif edilmesini, değerlendirilmesini, analiz edilmesini, betimlenmesini ve yorumlanmasını içermektedir.⁸ Doküman tarama modeli, konu veya olay hakkındaki bilgi ve belgelerin detaylı bir şekilde incelenmesi ve yorumlanması sürecini kapsamaktadır. Literatür taraması, okuyucuya daha önceden yapılan çalışmaları değerlendirme, sonuçları karşılaştırma ve sonradan yapılacak çalışmalarla ilgili farkındalık oluşturma imkanı sunmaktadır.

Doküman tarama modelinde, konu veya olgu kendi vakıası içerisinde, herhangi bir ekleme ve değiştirme yapılmaksızın mütalaa edilmektedir.⁹ Doküman ve literatür tarama yönteminde, hangi belgelerin kullanıldığının tespiti, araştırılan konu ve olgu ile yakından ilgilidir.¹⁰ Literatür taraması; araştırmaya konu olan kavram veya olgunun çok yönlü incelenmesini, kuramsal alt yapısının hazırlanmasını ve benzer

⁷ Şener Büyükoztürk, **Sosyal Bilimler İçin Veri Analizi El Kitabı**, Ankara, Pegem Akademi Yayıncılık, 2011, s. 22

⁸ Niyazi Karasar, **Bilimsel Araştırma Yöntemleri**, Ankara, Nobel Yayınları, 2002, s. 94

⁹ Niyazi Karasar, **a.g.e.**, s. 77

¹⁰ Ali Yıldırım, Hasan Şimşek, **Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri**, 2. Bsk., Ankara, Seçkin Yayıncılık, 2000, s. 140-141

araştırmalarla karşılaştırma yapılmasını içermektedir. Literatür tarama yönteminde özgün kitap ve makaleler, ana ve birincil kaynağı; araştırma konusuyla ilgili yapılan diğer çalışmalar ikincil kaynağı oluşturmaktadır.¹¹ Din Eğitimi Açısından Kuran-ı Kerim’de İtaat Kavramı isimli çalışmada, kavram analizi, doküman, literatür tarama ve analizi yöntemi kullanılmış; araştırmayla ilgili bilgi ve belgeler detaylıca incelenerek tahlil edilmiştir. Araştırmada, eğitim, din eğitimi, din psikolojisi, din felsefesi, din sosyolojisi, psikoloji, sosyoloji, kamu yönetimi alanındaki çalışmalardan yararlanılmıştır.

Çalışmada; Kurân-ı Kerim’den ve hadislerden, konuya kaynaklık teşkil edecek kitaplardan, hakemli dergilerde yayımlanan makalelerden, doktora ve yüksek lisans tezlerinden yararlanılmıştır. Araştırmada birincil kaynak Kuran-ı Kerim ve hadislerdir. Sözlükte birincil kaynak; İbni Manzur’un **Lisanü’l-Arab**, Ragıb el-İsfehani’nin **Müfredat** adlı eserleridir. Araştırmada yararlanılan başlıca eserler hakkında aşağıdaki açıklamaların yapılması mümkündür.

Mütefekkir, alim ve üçüncü Diyanet İşleri Reisi olan Ahmed Hamdi Akseki’nin **İslâm Fıtrî Tabî ve Umumî Bir Dindir** isimli kitabı; dinin mahiyetini ve insanlık için zarureti, fitrat ile ilişkisini, vahyin akıl ile ilişkisini; dinin, vicdan ve ahlâk ile ilişkisini, İslam’ın inanç, ibadet, amel ve ahlâk yönlerini, bireysel ve toplumsal boyutlarını detaylı bir şekilde ele alan önemli bir eserdir. İslamiyet hakkında hazırlanan kitap ve makalelere kaynaklık eden kapsamlı eser, konumuz olan itaat ile yakın ilişkisi nedeniyle önemli bilgiler içermektedir.

İsmail Karagöz’ün **Kur’ân’da Dört Kavram: İbadet, İtaat, İcabet, İttiba** isimli kitabında; her kavramın sözlük ve terim anlamları, kavramların Allah ile ilişkisi ve Kurân-ı Kerim’den örneklerle anlatılmakta, istenen ve istenmeyen uyma eylemi hakkında özlü bilgiler verilmektedir.

Ayhan Öz’ün **Din Eğitimi ve Birey Oluşun İmkânı** isimli kitabı; benlik bilincinin oluşumu, birey olma, gelişim dönemlerinde din eğitimi ve birey oluş, dinin ve modern insanın anlam arayışı, itaat, özgürlük ve sorumluluk, fitrat, akıl, irade, ahlak, birey-toplum diyalektiği konularını din eğitimi açısından değerlendirilmektedir.

Celaleddin Vatandaş’ın **Tevhid ve Değişim** isimli kitabı; tevhidin hakikatini, rab ve ilah kavramlarının otorite ile ilişkisini, vahiy, risalet ve itaat gerçeğini, inkarın

¹¹ Şenel Büyüköztürk, **a.g.e.**, s. 43-44

ve şirkin itikadi ve ameli boyutlarını, bilginin kaynağını, sorumluluğu ve vahyin gelenekle mücadelesini ele almaktadır.

Murat Sülün'ün **Kurân-ı Kerim Açısından İman-Amel İlişkisi** isimli kitabında; farklı disiplinlerin iman-amel ilişkisine bakışı, iman ve amelin sözlük ve terim anlamları ile kavramların zihinsel, duygusal ve davranışsal boyutları, kavramların ilişkisi ve birbirlerini etkileme boyutları detaylıca değerlendirilmektedir.

Çalışmada yararlandığımız diğer başlıca kaynaklar; Recep Özkan, Bayram Polat'ın **İtaat Kültürü ve Din** ile aynı yazarlara ait **Toplumsal Bir Değer Olarak Otorite**, Mehmet Salmazzem'in **Kur'an'a Göre "Sınırsız İtaat" Problemi**, Mahsum Aytepe'nin **Fıtrat Kavramı Bağlamında İnsanın Orta Yolu Bulma Potansiyeli**, Furat Akdemir'in **Kurân'da İtaat Kavramı ve Peygambere İtaatin Mahiyeti** makaleleri ile; Cemal Ağırman'ın **Sünnette İtaat**, M. Doğan Karacoşkun'un **Psiko-Sosyal Açidan İman (Dini İnanç)-Amel (Dini Davranış) İlişkisi**, Münür Tezcan'ın **Kur'an'da İnsanın İç Denetimi** adlı doktora tezleridir.

Din eğitimi açısından Kuran-ı Kerim'de itaat kavramı isimli bu çalışma; giriş, üç bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Giriş kısmında, araştırmanın problemi, amacı, önemi, sınırlılıkları, metod ve kaynakları hakkında bilgi verilmiştir. Çalışmanın birinci bölümünde; itaatin, kavramsal çerçevesi, sözlük ve terim anlamı açıklanmıştır. İtaatle yakın anlam ilişkisi bulunan ittiba, i'tisam, ibadet, kunut ve İslam kelimeleri de bu bölümde incelenen diğer başlıklardır. Sözlükte itaat kelimesinin; gönüllü olarak uymak ve isteyerek yapmak anlamlarının öne çıktığını belirtmek gerekmektedir. İtaatin terim anlamı; Allah'ın emir ve yasaklarına boyun eğmek, onlara uygun davranmaktır. İtaatin sözlük ve terim anlamıyla yakın ilişkisi dikkat çekmektedir.

Çalışmanın ikinci bölümünde; sözlük ve terim anlamlarıyla kavramsal çerçevesi oluşturulan itaatin, mahiyeti, tabii ve iradi itaat, mutlak ve mukayyet itaat, sahabenin itaat anlayışı, itaat kültürü ve unsurları: otorite, fıtrat ve adalet, zorlama, niyet ve ihlas, istişare ve muhasebe, güç yetirme ve sorumluluk, itidal, devamlılık, itaat edilenler: yaratıcı, Hz. Peygamber, ülü'l-emr, ebeveyn, eş, şeytan, itaati kolaylaştıran faktörler: iman, salih amel, mükafat umma, ceza kaygısı, nasihat, ilim, dua, itaati zorlaştıran faktörler: heva, dünya sevgisi, zan, haset, gelenek, itaatin geçerlilik şartları: iman, salih amel, ihlas, itaatin dünyevi sonuçları: düzen, disiplin, güven ve huzur, itaatin uhrevi sonuçları: cennet ve cehennem açıklanmıştır.

Çalışmanın üçüncü bölümünde; din eğitimi, nefs ve irade eğitimi, irade ve kudret, insanın özgürlüğü ve sorumluluğu, imtihan, ilahi bilgi ve insanın özgürlüğü, ahlak, nifak, akıl, kalp, vicdan ve taklit başlıkları incelenmiştir. Sonuç bölümünde, araştırmanın genel bir değerlendirmesi yapılmış, çalışmadan elde edilen sonuçlar ve öneriler paylaşılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

İTAAT KAVRAMI

1. 1. İtaatin Kavramsal Çerçevesi

Kavramlar, doğası gereği tanımlamayı ve sınırlamayı gerektirmektedir. Her kavramın taşıdığı bir anlam vardır; kavram kaybedildiğinde anlam da yok olmaktadır. Anlamın kaybolması, değerleri ve ölçüyü değiştirmektedir. Kavram, muhteva hakkında bilgi vermekte; yanlış idrak ve düşüncüyü engellemektedir. İnsan, hayat hakkında sahip olduğu anlayışa göre şahsiyetini ve davranışlarını belirlemektedir. İnanç; insan ve hayat hakkında, hayatın öncesi, sonrası ve hayatın bunlarla ilişkisi hakkında bilgi veren külli bir fikirdir. İtaat, dini içeriği bulunan bir kavram olmakla birlikte hayatın tüm alanlarında yaygındır.

Kelimeler semboldür, nesneleri olduğu gibi gösteren ayna değildir; harita, temsil ettiği ölçüğü yansıttığı kadar, kelimeler de delalet ettiği manaya işaret etmektedir.¹ Kavramlar, bir şeyi tanımlamanın en önemli araçları, insanlararası iletişimin vazgeçilmez köprüleridir.² İnsan, kelime ve kavramlarla düşünmekte, konuşmakta ve iletişim kurmakta; kelime, kalıp; kavram, muhteva olarak değerlendirilebilmektedir.³ Dini kavramlarda zihinsel öğrenme kadar duygusal ve pratik boyuta da dikkat etmek gerekmektedir.⁴

Vahyin muhatabı olan ilk nesilde dünya ve ahiret hayatı arasındaki zihinsel ayrım bulunmamaktadır; onlar, ahiret hayatından tamamen bağımsız bir dünya veya dünya hayatından tamamen bağımsız bir ahiret tasavvur etmemişlerdir. Dini kavramak, hayata yansımadağı sürece iman kabul edilmemektedir. “Ölümü ve hayatı hanginizin daha güzel amel edeceğini sınamak üzere yaratan O’dur.”⁵ ve “İnsanlar inandık demekle imtihan edilmeden bırakılacaklarını mı zannederler”⁶ ayetlerini birlikte değerlendirdiğimizde iman ile salih amel birlikteliğinin önemi daha iyi

¹ Şahin Uçar, **Varlığın Mana ve Mazmunu**, İstanbul, İz Yayıncılık, 1995, s. 20

² Celaleddin Vatandaş, **Tevhid ve Değişim**, s. 203

³ Cavit Sunar, “Din Nedir?”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.: 10, S.: 1, 1963, s. 65

⁴ Ahmet Arslan, **Felsefeye Giriş**, İstanbul, Vadi Yayınları, 2002, s. 21

⁵ Mülk Suresi, 2

⁶ Ankebut Suresi, 2

anlaşılmaktadır. İmtihan edilmek; irade ve kudret sahibi olmak, emre ve nehye muhatap olmak, sorumluluk üstlenmek demektir. Emirlerle uygun davranmak veya itaatsizlik, amelin salih veya fasid olmasıyla ilgilidir. Kuran-ı Kerim, bir işin makbul olması için iki şart öngörmektedir: Amelin salih olması ve yaratıcıya hiçbir şeyi ortak koşmamak.⁷ Allah'a zatında veya sıfatlarında ortak koşmak, şirktir. Niyet halis olmadığında, bir iş Allah'ın rızası için yapılmadığında, dinen herhangi bir değeri bulunmamaktadır. İslamiyet'te beden ve ruhun aynı istikamete yönelmesi, bir ve bütün olarak yaratıcıya itaat etmesi, önem arz etmektedir.

Peygamber ve kitap gönderilmesinin hikmeti, insanlara Allah'ın varlığını bildirmekten daha çok O'na hakkıyla kulluk edilmesine öncülük etmektir. Yaratıcının varlığını kabul etmekle birlikte, o yaratıcının hayata müdahale etmesine, emir ve yasaklar belirlemesine razı olunmaması, teslimiyet ve itaat düşüncesiyle örtüşmemektedir. Göklerin ilahı olanın yeryüzünde de hakim olması kaçınılmazdır. "Onların çoğu ancak ortak koşarak Allah'a iman ederler"⁸ ayeti, imanın şirk ile yer değiştirebileceğini, insanlardan bazılarının iman ile şirki karıştırılabileceğini, haber vermektedir. "Biz bunlara ancak bizi Allah'a yaklaştırsınlar diye tapıyoruz"⁹ ayeti, Müşriklerin Allah'a ortak koşma gerekçesini açıklamaktadır. Allah'a araçlarla ulaşabileceğini düşünenler, O'nu kendisini tanıttığı gibi anlamak yerine diğer canlı varlıklara benzettikleri için dalalet'e düşmektedir. Allah, insana özel bir değer vermiş, akıl ve iradesiyle onu yeryüzünün halifesi yapmıştır. İnsan, rabbine kulluk için yaratılmış,¹⁰ kime, nasıl kulluk yapılacağı vahiyle açıklanmıştır. Hz. Adem ile insanlara ulaştırılan ilahi mesaj, Hz. Muhammed ile tamamlanmıştır.¹¹ Nefis, heva ve dünyadaki iktidardan pay isteme dürtüsü, insanın yaratıcıya boyun eğmesine engel olabilmektedir. "Eğer yeryüzündekilerin çoğuna uyarsan seni Allah yolundan saptırırlar. Onlar ancak zanna uyuyorlar ve onlar sadece yalan uyduruyorlar."¹², "Deki, pis ile temiz bir değildir, pis-kötü olanın çokluğu hoşuna gitse de. Öyle ise ey akıl sahipleri Allah'tan korkunuz ki kurtuluşa eresiniz."¹³ ayetleri insanların, çoğunluk

⁷ Kehf Suresi, 110

⁸ Yusuf Suresi, 106

⁹ Zümer Suresi, 3

¹⁰ Zariyat Suresi, 56

¹¹ Ali İmran Suresi, 164; Taha Suresi, 134

¹² Enam Suresi, 116

¹³ Maide Suresi, 100

yerine, hakka ve hakikate uymalarını tavsiye etmektedir. Hayrı ve şerri, helali ve haramı belirleme yetkisi yaratıcıya aittir; yetkinin kime verildiği ve otoritenin kim olduğu itaat açısından önem arz etmektedir. Helali ve haramı belirleme yetkisine sahip olan, bunlar arasındaki derece farkını ve öncelik sırasını belirlemeye de yetkilidir. "Deki, eğer babalarınız, oğullarınız, kardeşleriniz, eşleriniz, hısım akrabanız, kazandığınız mallar, kesada uğramasından korktuğunuz ticaret, hoşlandığınız meskenler, size Allah'tan, Resulünden ve Allah yolunda cihattan daha sevgili ise, artık Allah emrini (azabını) getirinceye kadar bekleyin. Allah fasıklar topluluğunu hidayete erdirmez." ¹⁴ ayetinde sevgi sıralaması ve ölçüsündeki yanlışlık, günah olarak zikredilmektedir.

İnsanın her konuda ölçülü olması gerekmektedir. "İnsanlardan kimi de Allah'tan başka şeyleri O'na eş tutuyorlar da onları Allah'ı sever gibi seviyorlar. Oysa iman edenlerin Allah sevgisi daha kuvvetlidir"¹⁵ ayeti, en fazla sevgiyi mabudun hak ettiğini ifade etmektedir. Sevgi, itaati gerektirmekte; insan, sevgisini sarf ettiği varlığa itaat etmektedir.¹⁶ Allah'ı sever gibi sevmek, Allah için sevmekten farklıdır¹⁷ ve şirk¹⁸ tir. İman, sevgiyle birlikte itaat ve teslimiyet gerektirmektedir.¹⁹ Zorlamayla kabul edilen bir inancın değeri olmadığı gibi²⁰, sevgi ve gönül rızası olmaksızın itaat de anlamını yitirmektedir. İnsanların amelleri, niyetlerine göre değer kazanmaktadır.²¹ İslam'ın hükümlerine uygun bir iş, Allah'ın rızasını elde etme gayesiyle yapıldığında sevap değeri kazanabilmektedir. Kafirlerin güzel amelleri, Müslüman olduğu halde İslam'a uygun olmayan eylemler ve Allah'ın rızasını kazanma niyetiyle yapılmayan işler, sevap değeri kazanmamaktadır.

¹⁴ Tövbe Suresi, 24

¹⁵ Bakara Suresi, 165

¹⁶ Nadim Macit, **Kurân ve Hadise Göre Şirk ve Müşrik Toplum**, Konya, Damla Matbaacılık ve Ticaret, 1992, s. 239

¹⁷ Nadim Macit, **a.g.e.**, s. 239

¹⁸ Bakara Suresi, 165

¹⁹ Nisa Suresi, 60, 65

²⁰ Bakara Suresi, 256

²¹ Ebu Abdillâh Muhammed b. İsmail b. İbrahim el-Cufi el-Buhari, **el-Camiu's-Sahih**, C.: I-VIII, İstanbul, Çağrı Yayınları, 1992, Bedü'l-Vahiy, 1, İman, 41; Ebu İsa Muhammed b. İsa b. Sevre (Yezid) et-Tirmizi, **el-Camiu's-Sahih**, C.: I-V, İstanbul, Çağrı Yayınları, 1992, Fedailu'l-Cihad, 16; Ebu Abdirrahman Ahmed b. Şuayb b. Ali en-Nesai, **Sünen**, C.: I-VIII, İstanbul, Çağrı Yayınları, 1992, Taharet, 60, Talak, 24, Eyman, 19; Ebu Abdillâh Muhammed b. Yezid Mace el-Kazvini, **Sünenü İbni Mace**, C.: I-II, İstanbul, Çağrı Yayınları, 1992, Zühd, 26; Ebu Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybani el-Mervezi, **Müsned**, C.: I- VI, İstanbul, Çağrı Yayınları, 1982, 25, 43

Tüm kâinat için bir organizasyon ve yönetimden bahsetmek mümkündür. Sorunların çözümü, güven ve huzur içerisinde birlikte yaşayabilmek için otoritenin tesis edilmesine ve kurallara ihtiyaç vardır. Herkesin kendi otorite ve doğrularının olması, kural tanımadan bunları uygulamaya çalışması, kaos oluşturmaktadır. Sosyal nizamın devamlılığı, toplumun bütünlüğü, otoriteye ve itaat esasına dayanmaktadır.²² “Müminler ancak o kimselerdir ki; Allah anıldığı zaman kalpleri ürperir. Onun ayetleri kendilerine okunduğu zaman (bu) onların imanlarını artırır. Onlar sadece Rablerine tevekkül ederler.”²³ ayeti; itaat ve salih amelle birlikte imanın artabileceğine, isyan ve günahlarla imanın azalabileceğine işaret etmektedir. İtaat, imanın meyvesidir. Mümin, inandığı gibi yaşamadığında iman azalmakta; itaat ve salih ameller bireyi Allah’a yaklaştırmakta, iman ve takvayı artırmaktadır. Akıl ve özgür irade sahibi insanın hayatı, tercihlerden ibarettir; iman ve küfür, itaat ve isyan, hayır ve şer, bireye imtihan için sunulan, mükafat veya cezaya konu olan alternatiflerdir.²⁴

İtaat kelimesi Kurân-ı Kerim’de üç ayette taat şeklinde, yedi yerde isim olarak, diğer yerlerde fiil olmak üzere seksen beş yerde geçmektedir. Kırk iki ayette de aynı kökten gelen ve güç yetirmek anlamında kullanılan istitaat kavramı yer almaktadır.²⁵ Kurân-ı Kerim’de itaat kelimesine yakın anlamda kullanılan ittiba, İslam ve ibadet kelimeleri birlikte değerlendirildiğinde, itaatin İslam’ın temel kavramlarından biri olduğunu söylemek mümkündür.²⁶ Temelde inkiyat, boyun eğmek, emri kabul ederek hükmünü icra etmek²⁷ anlamına gelen itaatte esas olan gönüllülüktür, rıza ile tabi olmaktır.²⁸ İtaat kelimesi genellikle bir emre uyulması için kullanılmaktadır ve bu uyma, iradeye dayalı olmak durumundadır.²⁹ Boyun eğmek; şeklen yapılan zorunlu bir teslimiyetin ötesinde, içinde herhangi bir sıkıntı duymaksızın deruni bir kabul ile

²² Manzuriddin Ahmed, **Kurân’da Anahtar Siyasi Kavramlar, İslam’da Siyaset Düşüncesi**, Çev.: Kazım Güleçyüz, İstanbul, İnsan Yayınları, 1995, s. 98

²³ Enfal Suresi, 2

²⁴ Nisa Suresi, 13-14

²⁵ Muhammed Fuad Halil b. Ahmed, **el-Mucemu’l Müfehres li Elfazi’l Kurâni’l Kerim**, Kahire, Daru’l Hadis, 1996, s. 528-530

²⁶ Ömer Mahir Alper, “İtaat”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.: I-XLIV, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001, No: 23, s. 444-445

²⁷ Muhammed Salahi, **Kamus-i Osmani**, C.: I-IV, İstanbul, Mahmud Bey Matbaası, 1313, No: 1, s. 378

²⁸ Muhammed Salahi, **a.g.e.**, No: 2, s. 115-120

²⁹ Ebu Hilal el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl el-Askeri, **el-Furuku’l-Lugaviyye**, Thk.: Muhammed İbrahim Selim, Kahire, Daru’l İlim ve-s Sekafe, t.y., s. 221; Ebu’l-Feyz Muhammed Murteza ez-Zebidi, **Tacu’l Arus min Cevahiri’l Kamus**, Thk.: Muhakkiklerden Bir Grup, C.: I-XL, t.y., Daru’l Hidaye, t.y., No: 21, s. 461-462

uymaktır. “Hayır! Rabbine andolsun ki onlar, aralarında çıkan çekişmeli işlerde seni hakem yapıp, sonra da verdiği hükme içlerinde hiçbir sıkıntı duymaksızın, tam bir teslimiyetle boyun eğmedikçe iman etmiş olmazlar.”³⁰ İman etmesi için kimse zorlanmamakta;³¹ iman ettikten sonra birey, dinin emir ve yasaklarından sorumlu olmakta, ilahi öğretilerde tercih hakkı bulunmamaktadır.³² “Allah ve resülü bir iş hakkında hüküm verdikleri zaman, hiçbir mümin erkek ve hiçbir mümin kadın için kendi işleri konusunda tercih kullanma hakları yoktur. Kim Allah'a ve resülüne karşı gelirse şüphesiz ki o apaçık bir şekilde sapmıştır.”³³ İmanın mücerret bilgidен ibaret olmadığının ifadesi olan bu ayetlerde teslimiyet ve itaat vurgusu yapılmakta; itaatın bilinçli, halis bir niyetle ve emre uygun olması talep edilmektedir.

İtaatin sevgi temelli isteğe bağlı olması esas olmakla birlikte, korkuya bağlı olarak da gerçekleşebilmektedir.³⁴ Peygamberlerin kıssalarının anlatıldığı ayetlerdeki “Artık Allah’tan korkun ve bana itaat edin”³⁵ emri, ceza korkusuyla yaratıcıya itaatın imkanına işaret etmektedir. İtaat ve teslimiyet sadece davranışları değil, öncesinde düşünce ve duyguları kapsamakta; düşünce ve duygu olgunlaşmadan doğru eylemler gerçekleşmemektedir. İslamiyet, insanı ve hayatı bir bütün olarak değerlendirmektedir. İman, İslam’a göre düşünmeyi, hissetmeyi ve eylemeyi gerektirmektedir.

İtaat; üst konumda bulunanın, yaptırım gücü ve emir verme yetkisi bulunanın emrine uymaktır; üstün, alta itaati söz konusu değildir. Kurân-ı Kerim’deki kullanımıyla genel olarak itaat; hayat ve otorite sahibi varlıklara yöneliktir; somut olmayan olgu ve durumlar için bu kelime kullanılmamakta, onun yerine ittiba kelimesi kullanılmaktadır.³⁶ Kurân-ı Kerim, tevhide aykırı olduğundan şeytana, hevaya itaat etmeyi yasaklamaktadır.³⁷ İtaat kelimesinin canlı varlıklar için kullanılması, güç ve otoriteyi içerisinde barındırdığına dair bir işaret sayılabilmektedir; zira güç ve otorite canlı varlıklarda bulunmaktadır.³⁸ İtaat kelimesi, insanın Allah ile olan ilişkisinde söz

³⁰ Nisa Suresi, 65

³¹ Bakara Suresi, 256

³² Rasim Özdenören, **Hadislerin Işığında Hz. Muhammed**, İstanbul, İz Yayıncılık, 2018, s. 87

³³ Ahzab Suresi, 36

³⁴ Ebu Hilal el-Askeri, **a.g.e.**, s. 184

³⁵ Şuara Suresi, 150

³⁶ Hamza Sadan, “Mekki ve Medeni Ayetlerin Semantik Çerçevesi: İtaat ve İttiba Kavramları Örneği”, Kayseri, **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi**, 2017, s. 41

³⁷ Sad Suresi, 26; Kıyame Suresi, 25

³⁸ Sadan, **a.g.e.**, s. 44

konusu olduğu gibi insanlar arasındaki ilişkilerde de kullanılmakta, bu yönüyle ibadet kelimesinden ayrılmaktadır; ibadet kelimesi sadece Allah ile insan arasındaki bir durumu açıklamaktadır.³⁹ İradesi bulunmayan varlıklar, Allah’a gönülden zorunlu bir itaat ile teslimiyet göstermektedir. “Sonra duman halinde olan göğe yöneldi, ona ve yeryüzüne: İsteyerek veya istemeyerek, gelin! dedi. İkisi de isteyerek geldik dediler”⁴⁰ “Göklerde ve yerde olanların hepsi ister istemez Allah’a secde ederler”⁴¹ İnsanın amelini değerli kılan, tersi mümkün olduğu halde; itaat kelimesinin zorlama olmaksızın isteyerek yapma anlamına da uygun olarak, iradesiyle Allah’ın emir ve yasaklarına uymasıdır. İnsanın meleklerden üstün hale gelmesi, iman ve itaatıyla mümkündür; insan, iman ve itaat etmediğinde hayvanlardan daha değersiz olmaktadır.⁴² Şeytanın ebedi cehennemle cezalandırılması, insanoğlunun cennet nimetlerinden uzaklaşarak dünya imtihanına tabi tutulması, itaatle ilgili bir meseledir.⁴³ Hayatın başlangıcında itaat söz konusu olduğu gibi, sonunda da itaate göre karşılık hazırlanmıştır. “Kim zerre miktarı hayr işlerse onu görür, kim de zerre miktarı şer işlerse onu görür.”⁴⁴

İtaat kelimesi كره kelimesinin zıt anlamlısı olarak, bir şeyi gönül rızasıyla, isteyerek yapmak şeklinde kullanılmaktadır. İtaat kelimesinin dört ayette سمعنا fiilinden sonra yer alması; şuursuz bir teslimiyetten daha çok, bilinçli bir anlayış ve uymanın önemine işaret etmektedir.⁴⁵ Kelimenin türevlerinden olan استطاعة kavramı; yapılacak işin muhatabın gücüyle sınırlı olma, onun gücünü aşmama özelliği öne çıkmaktadır. İtaat kelimesinin, kendisiyle yakın anlamda kullanılan تبع kelimesinden farkı; itaat kelimesinin bir talep olarak kullanılmasıdır. تبع uyma anlamı daha çok zorlama ve bir emir olmaksızın bir yolu, insanı model alarak ona uygun davranmak şeklinde kullanılmaktadır. İtaat edenin de edilenin de ayrı sorumlulukları bulunmaktadır. İnsanın kime, nasıl ve ne ölçüde itaat edeceği, dünya ve ahiret konumunu ve huzurunu etkilemektedir.

³⁹ Ebu Hilal el-Askeri, a.g.e., s. 221

⁴⁰ Fussilet Suresi, 11

⁴¹ Ra’d Suresi, 15

⁴² Furkan Suresi, 44

⁴³ Bakara Suresi, 30

⁴⁴ Zilzal Suresi, 7-8

⁴⁵ Bakara Suresi, 285; Nisa Suresi, 46; Maide Suresi, 7; Nur Suresi, 51

İtaat kavramı, farklı toplum, din ve düşünce sistemleri için farklı anlamlar ihtiva etmektedir. Cahiliye döneminde Araplar, haksız da olsa akraba ve kabilesinin yanında yer almak istemiş, kan bağına çok önem vermiştir.⁴⁶ Çölde hayatta kalmak için ölçsüz itaat kültürü gelişmiş, gelenekler tabu haline gelmiş ve topluma egemen olmuştur. İslam ile birlikte itaatin sınırları ve ölçüsü belirlenmiş; kime nasıl itaat edileceği açıklanmıştır. Allah’a ve resulüne itaat ile ülü’l-emr’e, eşe, anne ve babaya itaat etmenin özellikleri farlılık arz etmektedir.

İnsan, kendisini yaratan, yaşatan ve her türlü nimetle kuşatan rabbine karşı nankörlük etmeden, iman ve itaatle teslimiyet gösterdiğinde; haddini ve hesabını bildiğinde, her iki dünyada huzura ve başarıya ulaşabilmektedir. “Ey kullarım! Eğer öncekileriniz, sonrakileriniz, insanların ve cinleriniz, sizden en takva sahibi bir adamın kalbi üzere olsalar, (bu tutumları) benim mülküme hiçbir şey katmaz/arttırmaz. Ey kullarım! Eğer öncekileriniz, sonrakileriniz, insanların ve cinleriniz sizden en fasık bir adamın kalbi üzere olsalar, (bu tutumları) benim mülkümden hiçbir şey eksiltmez.”⁴⁷ kutsi hadisi, insanların iman ve itaatine, Allah’ın ihtiyacı olmadığını; kulluğa ihtiyacı olanın, sınırlı ve bağımlı mahlukat olduğunu haber vermektedir.

1. 2. İtaat Kelimesinin Sözlük Anlamı

طوع mastarından türetilen اطاعة kelimesi; boyun eğmek, emri kabul ederek hükmü icra etmek anlamında kullanılmaktadır.⁴⁸ Birine uymak,⁴⁹ birini takip etmek,⁵⁰ yumuşak davranmak,⁵¹ mani olmamak, isteyerek yapmak, gönülden boyun eğmek, ibadet yapmak, uygun görmek, kabul etmek,⁵² yardımcı olmak,⁵³ gönüllü olarak

⁴⁶ Celalaeddin Vatandaş, **Tevhid ve Değişim**, İstanbul, Pınar Yayınları, 2006, s. 30

⁴⁷ Müslim, *Birr*, 35; İbni Mace, *Zühd*, 30; Tirmizi, *Kıyame*, 48

⁴⁸ Muhammed Salahi, **a.g.e.**, No: 1, s. 378

⁴⁹ Ebu’l Huseyn Ahmed b. Faris b. Zekeriyya, **Mu’cem Mekayis’l-Luğa**, Thk.: Abdusselam Muhammed Harun, C.: I-IV, Beyrut, Daru’l-Ciyl, t.y., No: 3, s. 1256

⁵⁰ Ebu Nasr b. İsmail b. Hammad el-Cevheri, **es-Sıhah, Tacu’l-Luğa ve Sıhahu’l-Arabiyye**, Thk.: Ahmed Abdulgafur Attar, C.: I-VI, Kahire, Kitabu’l-Arabi, 1956, No: 3, s. 1256

⁵¹ Ebu’l-Fadl Cemaluddin Muhammed b. Mükerrrem İbni Manzur, **Lisanu’l-Arab**, C.: I-XV, Beyrut, t.y., No: 6, s. 241

⁵² İbni Manzur, **a.g.e.**, No: 6, s. 240-242

⁵³ Carullah Ebu’l-Kasım Mahmud b. Ömer ez-Zemahşeri, **el-Keşşaf an Hakaiki’t-Tenzil ve Uyuni’l-Ekavil fi Vücuhi’t-Te’vil**, C.: I-IV, Beyrut, Daru’l-Fikr, 1397/1977, s. 398

emredilen bir şeyi yerine getirmek⁵⁴ anlamları, sözlüklerde kullanılmaktadır. Emredilmese de bir eylem söz konusu olduğunda bu fiilin kullanılabileceğini söyleyen de vardır.⁵⁵ Şerif Cürcani ise bu kelimenin isteyerek tabi olma anlamında sadece Allah dışındaki varlıklar için söz konusu olabileceğini ifade etmektedir, zira insanlar istemese de O'nun kurallarına boyun eğmektedir.⁵⁶ Kâinat için belirlenmiş kanunlar ile dini kurallar birbirinden ayrılmaktadır. İnsanlar ve diğer canlılar, yaşam için gerekli olan kanunlara uymak dışında bir seçeneğe sahip değildir. Dini kurallar, insanlar için hayır ve şerri, helal ve haramı belirlemekte, insanlar itaatle sorumlu tutulmaktadır.

İtaat kelimesinin aslı olan (ط و ع) çeşitli kalıplarda ve farklı anlamlarda kullanılmaktadır. Dil bilginlerinin çoğunluğuna göre hem müteaddi (nesne alan/geçişli) hem de lazımlı (nesne almayan/geçişsiz) fiil olarak kullanılmaktadır.⁵⁷ ط ع 'nın ifal babındaki kullanımı ve anlamı hemen hemen aynıdır, boyun eğmek anlamındadır; insan ve diğer varlıklar için bu kelime kullanılabilmektedir. ط ع ile ط ع arasındaki fark olarak dil bilginleri şöyle bir açıklama yapmaktadır: ط ع boyun eğmek anlamına gelirken, أ ط ع emri yerine getirmek anlamında kullanılmaktadır.⁵⁸ ط و ع kelimesi وافق ile aynı manaya karşılık gelmekte, “görüşüne katıldı, birisine muvafakat etti, birisinin görüşüne katılmakla ona itaat etti” anlamındadır.⁵⁹ Taat kelimesinin istifal babındaki kullanımı “güç yetirmek, bir şey için takati olmak” anlamında kullanılmaktadır.⁶⁰ Bu kalıptaki kullanımın insana özel olduğunu söyleyen dil bilginleri vardır.⁶¹ İnfial ve müfaale babında kelime kök anlamıyla uyumludur.⁶² Tefil babında; boyun eğdirmek, itaat ettirmek, cesaretlendirmek, kolaylaştırmak, yardım etmek gibi anlamlar için kullanılmaktadır.⁶³ “Nefsi onu kardeşini öldürmeye

⁵⁴ Zebidi, **a.g.e.**, No: 21, s. 461-462; Mecduddin Muhammed b. Yakub el-Firuzabadi, **Besairu Zevi't-Temyiz fî Letaifi'l Kitabi'l Aziz**, Thk.: Muhammed Ali Neccar, C.: I-V, Kahire, 1387, No: 3, s. 519

⁵⁵ İbni Manzur, **a.g.e.**, No: 6, s. 241

⁵⁶ Şerif Cürcani, **a.g.e.**, s. 140

⁵⁷ Ebu Mansur Muhammed b. Ahmed b. Ezher el-Ezheri el-Herevi , **Tehzibü'l -Lüga**, Thk.: Muhammed Avd Merab, C.: I-VIII, Beyrut, Darü İhyai't-Türasi'l-Arabi, 2001, No: 3, s. 66; Cevheri **a.g.e.**, No: 3, s. 1255; Ragıb Ebu'l-Kasım el-Hüseyn b. Muhammed el-İsfehani, **el-Müfredat fî Garibi'l-Kur'an**, Thk.: Safvan Adnan Ed-Davudi, Beyrut, Daru'l-Kalem- Ed-Daru's-Şamiyye, 1412, s. 529.

⁵⁸ Ezheri, **a.g.e.**, No: 3, s. 66; İbni Manzur, **a.g.e.**, No: 6, s. 240

⁵⁹ Cevheri, **a.g.e.**, No: 3, s. 1255; İbni Manzur, **a.g.e.**, No: 6, s. 240; Zebidi, **a.g.e.**, No: 21, s. 461-462

⁶⁰ Cevheri, **a.g.e.**, No: 3, s. 1255; İbni Manzur, **a.g.e.**, No: 6, s. 240; Zebidi, **a.g.e.**, No: 21, s. 462

⁶¹ Ragıb, **a.g.e.**, s. 530; Zebidi, **a.g.e.**, No: 21, s. 464

⁶² Zebidi, **a.g.e.**, No: 21, s. 462

⁶³ Ezheri, **a.g.e.**, No: 3, s. 66

teşvik etti, onu cesaretlendirdi” ayeti bu kullanıma örnektir.⁶⁴ Tefa’ul babındaki anlamı ise; kendine zorunlu olmayan bir şeyi kendi isteğiyle yapmak, kendini itaat etmeye zorlamak, farz olmayan bir şeyi gönüllü ve nafîle olarak yapmaktır.⁶⁵ “Kim isteyerek bir hayır yaparsa, o kendisi için yapılmış bir hayırdır” ayetindeki kullanım bu manadadır.⁶⁶ İtaat eyleminin ismi olan “taat” ise,⁶⁷ daha çok verilen emri kabullenme durumunda kullanılmaktadır.⁶⁸ Kurân-ı Kerim’de taat kelimesi üç yerde geçmektedir.⁶⁹

İtaat kelimesinin sözlüklerdeki yaygın kullanımında aşağıdaki manalar öne çıkmaktadır:

a-Boyun Eğmek: جَرَادٌ قَدْ أَطَاعَ لَهُ الْوَرَقُ -Yaprakların kendisine itaat ettiği çekirgeler- yani yapraklar çekirgelerin kendilerini yemesine boyun eğmiş, engel olmamıştır.⁷⁰

b-İsteyerek Yapmak: Bu manada irade sahibi bir varlık söz konusu olmaktadır. جاء فلان طاءعا -Falan adam isteyerek (zorlama olmaksızın) geldi.⁷¹

c-Gönüllü Olarak Uymak: لسانه لا يطوعه اى لا يتابعه “Dili ona itaat etmiyor, yani ona uymuyor”⁷²

Söz dinleme, alınan emre uyma ve emre uygun davranma anlamları da itaat kelimesinin diğer yaygın kullanımlarını göstermektedir.⁷³

1. 3. İtaat Kelimesinin Terim Anlamı

İsyanın zıddı olarak; emirde vacip veya mendup, nehiyde haram veya mekruh farkı gözetmeksizin, emredileni yapmak, nehyedilenden kaçınmak şeklinde tarif

⁶⁴ Maide Suresi, 30

⁶⁵ Ezheri, **a.g.e.**, No: 3, s. 66; Ragıb, **a.g.e.**, s. 530; Zebidi, **a.g.e.**, No: 21, s. 464; Cevheri, **a.g.e.**, No: 3, s. 1255

⁶⁶ Bakara Suresi, 184

⁶⁷ İbni Manzur, **a.g.e.**, No: 6, s. 240; Zebidi, **a.g.e.**, No: 21, s. 461-462; Firuzabadi, **a.g.e.**, No: 3, s. 519

⁶⁸ Ragıb, **a.g.e.**, s. 529

⁶⁹ Nisa Suresi, 81; Nur Suresi, 53; Muhammed Suresi, 21

⁷⁰ İbni Manzur, **a.g.e.**, No: 6, s. 240

⁷¹ Zebidi, **a.g.e.**, No: 21, s. 462; Cevheri, **a.g.e.**, No: 3, s. 1255

⁷² İbni Manzur, **a.g.e.**, No: 6, s. 240

⁷³ Ferit Develioğlu, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat**, Ankara, Doğu Matbaası, 1970, s. 560; Mustafa Nihat Özön, **Osmanlıca-Türkçe Sözlük**, 6. Basım, İstanbul, İnkılap-Aka Kitabevleri, 1979, s. 404; D. Mehmet Doğan, **Büyük Türkçe Sözlük**, 11. Basım, İstanbul, İz Yayınları, 1996, s. 565; M. Ali Ağakay, **Türkçe Sözlük**, 5. Basım, Ankara, T. T. K. Basımevi 1969, s. 384

edilen⁷⁴ itaat; terim olarak genel anlamda Allah'ın emir ve yasaklarına boyun eğmek, onları kabullenmek anlamına gelmektedir. Kelam terimi olarak itaat, Ehli Sünnete göre "emre muvafakat etmek", Mutezileye göre ise "iradeye muvafakat etmek" anlamında kullanılmaktadır.⁷⁵ İtaatin zıddı olan isyan; emre muhalefet etmek veya nehye muvafakat etmek şeklinde açıklanmaktadır.⁷⁶

İtaat, muhtevası geniş olan bir terimdir; itaat edilene göre kapsamı farklılaşmaktadır. Allah'a itaat, ibadet ve kulluk manası kazanırken; peygambere, emir sahiplerine, eşe, anne ve babaya itaat, farklı bir boyut ve içerik kazanmaktadır.

Ebu Hilal el-Askeri; *"İbadet, boyun eğmenin en ileri derecesi olduğundan ancak nimet ihsan etme hususunda en yüce makamda olan zat buna layıktır. Bunun için Allah'tan başkasına ibadet etmek uygun değildir. Taat ise, makamca kendisinden yüksekte olan birinin isteğine uygun hareket etmektir. Hem insanlara hem de Allah'a taat söz konusu iken, ibadet sadece Allah'a yapılır."*⁷⁷ açıklamasıyla taat ile ibadet arasındaki farkı açıklamaktadır.

İtaat, beraberinde sevgiyi, sevgi de emrin gereğini yerine getirmeyi zorunlu kılmaktadır. Allah'ın rızası için yapılmayan işler, itaat değeri kazanmamaktadır. İtaat, "iradeye uygun hareket etme" manası taşıdığından; emirden habersiz gerçekleşen eylem, emre uygunluk olsa bile itaat kabul edilmemektedir.⁷⁸ Bilinç, irade ve niyet söz konusu olursa eylem, itaat niteliği kazanabilmektedir. Şeytanın vesvesesi ve davetine uyanlar, her ne kadar şeytana itaat etmeyi kastetmeseler de zımnen ona tabi olmuş, onun isteklerine boyun eğmiş kabul edilmektedir.⁷⁹ Aslolan gönüllülük olsa da isteyerek veya istemeyerek, yetkili birinin emrine uymak itaattir. İtaatin söz konusu edilmesi halinde emreden ve emre icabet edenin olması zaruridir. Üstün alta itaati

⁷⁴ Ebu Mansur Abdülkahir b. Tahir et-Temimi Bağdadi, **Usulu'd-Din**, İstanbul, y.y., 1990, s. 25; Ebu Bekir Muhammed b. Ahmed b. Ebu Sehl Serahsi, **Usulu's-Serahsi**, İstanbul, y.y., 1990, s. 111, Ebu'l Fadl Şihabuddin Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Hacer el-Askelani, **Fethu'l-Bari bi Şerhi Sahihi'l-Buhari**, Beyrut, y.y., 1402, s. 95; Bedruddin Ebu Muhammed Mahmud İbn Ahmed, **Umdetü'l-Kari Şerhu Sahihi'l-Buhari**, Mısır, y.y., 1392/1972, s. 107; Muhammed Ali b. Ali Tehanevi, **Keşşafü Istilahati'l-Fünun Ve'l-Ulum**, Thk.: Ali Dahruc, Beyrut, y.y., 1996, s. 915

⁷⁵ Bağdadi, **a.g.e.**, s. 251; Ebu Abdillan Muhammed b. Ömer Fahreddin Razi, **Mefatihü'l-Gayb Tefsiru'l-Kebir**, Beyrut, y.y., 1934, s. 143; Şerif Cürçani, **a.g.e.**, s. 140, Tehanevi, **a.g.e.**, No: 2, s. 914

⁷⁶ Bağdadi, **a.g.e.**, s. 252

⁷⁷ Ebu Hilal el-Askeri, **a.g.e.**, 182

⁷⁸ Ebu Hilal el-Askeri, **a.g.e.**, s. 182

⁷⁹ Ebu Hilal el-Askeri, **a.g.e.**, s. 183

mümkün olmadığından otorite, gücünü yukarıdan aşağıya doğru uygulamakta,⁸⁰ üst, alta emir vermekte veya rica etmektedir.⁸¹ Allah, insana her türlü nimeti vermiş, elçi ve kitap göndererek hak yolu göstermiş ve kendisine kulluk edilmesini emretmiştir. Yaratıcıya iman ve itaat edenler cennetle müjdelenmiş, isyan edenler cehennem ile uyarılmıştır. İnsan, aciz olarak yaratıldığından kendisinden güçlü olana boyun eğmekte, fıtratı gereği yüce bir varlığa tapınma ihtiyacı hissetmektedir.⁸² İnsan, kendisini yaratan ve yaşatan rabbine itaat etmediğinde, kendi nefsi dahil başkaca bir çok varlığı ilah zannederek ona itaat edebilmekte, dünya ve ahiret hüsrânını yaşamaktadır.⁸³ İslamiyet’te, imansız bir itaat yoktur; Allah’a ilk itaat, O’na imandır.

İtaat, mutlak (sınırsız) ve mukayyet (sınırlı) olarak farklı anlam ve uygulamalar içermektedir. Tüm varlıklar, yaratıcının hayatın sürekliliği ve düzeni için var ettiği kurallara boyun eğmek zorundadır. “Onlar Allah’ın dininden başkasını mı arıyorlar! Oysa göklerdeki ve yeryüzündekiler isteyerek veya istemeyerek hep O’na boyun eğmişlerdir ve O’na döndürüleceklerdir.”⁸⁴ Mahlukâtın, hayatın zaruri kanunlarına tabi olması mutlak itaat olarak adlandırılmaktadır. Akıl ve irade ile tezyin edilen insan, emanet ve sorumluluk yüklenmekte, imtihana tabi tutulmaktadır. İslamiyet’te mutlak itaat, sadece Allah için ve dini hüküm içeren konularda O’nun elçisi Hz. Muhammed için geçerlidir.

1. 4. İtaatle Yakın Anlamlı Kelimeler

Örtülü kelimenin manasını ortaya çıkarmanın en iyi yolu, benzer anlamı olan kelimeleri bir araya getirmek, kıyaslayarak benzerlik ve farklılıklarını ortaya çıkarmaktır.⁸⁵ Her kelimenin kendine has manası vardır; başka kelime ve kavramlarla olan ilişki nedeniyle izafi anlamlar kazanarak anlam kayması yaşansa da asıl mana değişmemektedir.⁸⁶ İtaat kelimesi ittiba, i’tisam, ibadet, kunut ve İslam kelimeleriyle

⁸⁰ Recep Özkan, Bayram Polat, “Toplumsal Bir Değer Olarak Otorite”, **Journal Of World Of Turks**, C.: 9, No: 3, 2017, s. 114

⁸¹ Serahsi, **a.g.e.**, No: 1, s. 111

⁸² Recep Özkan, Bayram Polat, “İtaat Kültürü ve Din”, **Journal Of World Of Turks**, C.: 8, No: 3, 2016, s. 142

⁸³ Hüseyin K. Ece, **İslam’ın Temel Kavramları**, İstanbul, Beyan Yayınları, 2000, s. 322

⁸⁴ Ali İmran Suresi, 83

⁸⁵ Toshihiko Izutsu, **Kurân’da Allah ve İnsan**, Çev.: Süleyman Ateş, İstanbul, AÜİF Yayınları, s. 62

⁸⁶ Toshihiko Izutsu, **Kurân’da Allah ve İnsan**, s. 21

yakın anlamlıdır. Kurân-ı Kerim’de itaat kelimesi yerine bu kelimeler de kullanılmaktadır.

1. 4. 1. İttiba

“ اتَّبَعَ ” kelimesinin kökü “ تبع ” dır; takip etmek, arkasından veya birlikte gitmek, izlemek, uymak, peşine düşmek, peşinden yürümek gibi anlamları vardır.⁸⁷ Tabi olmak; bedenle takip etme, izleme şeklinde veya emre, buyruğa itaat etmekle olmaktadır.⁸⁸ İfal babında (اتَّبَعَ) izlemek, yetişmek, yakalamak anlamlarına gelmektedir.⁸⁹ İftial babında (اتَّبَعَ), kök kelime gibi, birlikte gitmek, bir adamın arkasından gitmek anlamlarına gelmektedir. “ تبع ” ve اتَّبَعَ ‘nın aynı anlama geldiğini söyleyen dil bilginleri vardır.⁹⁰ Tefa’ul babındaki kullanımında kelime, bir şeyin peşinden aralıklarla başka bir şeyin gelmesi, birinin başka bir kişinin hizasında veya peşinden takip etmesi anlamı kazanmaktadır.⁹¹

“ تبع ” kökünden türetilen kelimeler Kurân-ı Kerim’de 160 ayette, 13’ü isim 158’i fiil olmak üzere toplam 171 kez kullanılmaktadır.⁹² En çok kullanılan fiil “ اتَّبَعَ ” dır.⁹³ Kurân-ı Kerim’deki 171 kullanımdan 116 tanesi Mekki ayetlerdedir ki bu da kullanımın yaklaşık 2/3’sine tekabül etmektedir.⁹⁴ Mekke’de Müşrik bir topluma hitap eden ayetlerde zanna, hevaya ve nefse tabi olunması şeklindeki kullanım, kelimenin sözlük anlamıyla da uyumludur. Mekke döneminde vahyedilen ayetlerde peygamberlere⁹⁵ ve vahye⁹⁶ ittiba emredilirken; hevaya,⁹⁷ bozguncu ve bilmeyenlerin yoluna,⁹⁸ Şeytanın adımlarına,⁹⁹ zanna¹⁰⁰ tabi olmak yasaklanmaktadır. Medeni

⁸⁷ İbni Manzur, **a.g.e.**, No: 8, s. 27; Firuzabadi, **a.g.e.**, No: 2, s. 293; Zebidi, **a.g.e.**, No: 20, s. 372; Halil b. Ahmed, **a.g.e.**, No: 2, s. 78

⁸⁸ Ragıb, **a.g.e.**, 162; Firuzabadi, **a.g.e.**, No: 2, s. 293

⁸⁹ Ezheri, **a.g.e.**, No: 2, s. 167

⁹⁰ Ezheri, **a.g.e.**, No: 2, s. 167

⁹¹ Ezheri, **a.g.e.**, No: 2, s. 167

⁹² Hamza Sadan, **a.g.e.**, s. 95

⁹³ Hamza Sadan, **a.g.e.**, s. 96

⁹⁴ Hamza Sadan, **a.g.e.**, s. 96

⁹⁵ Araf Suresi, 158; Meryem Suresi, 43; Yasin Suresi, 20-21; Taha Suresi, 90

⁹⁶ Enam Suresi, 106; Yunus Suresi, 109; Casiye Suresi, 18; Araf Suresi, 3; Zümer Suresi, 55; Enam Suresi, 153; Enam Suresi, 155; Lokman Suresi, 15; Nahl Suresi, 123

⁹⁷ Enam Suresi, 150; Şura Suresi, 15; Sad Suresi, 26

⁹⁸ Araf Suresi, 142; Yunus Suresi, 89

⁹⁹ Enam Suresi, 142

¹⁰⁰ Yunus Suresi, 31; Necm Suresi, 28; Enam Suresi, 148; Yunus Suresi, 66

surelerde ittiba kelimesi 55 defa kullanılmaktadır.¹⁰¹ Bu surelerde vahye,¹⁰² ve Allah'ın indirdiğine¹⁰³ ittiba emredilirken; Şeytanın adımlarına,¹⁰⁴ hevaya¹⁰⁵ uymak yasaklanmaktadır. Tabi olunan varlık veya nesnenin durumuna göre olumlu ve olumsuz manalar için kullanılan ittiba kelimesi, Kurân-ı Kerim'de yer alan önemli kavramlardan biridir.

İttiba kelimesi, itaat kelimesi yerine kullanılan en yakın anlamlı kelimedir. İttiba ile itaat kelimesinde gönülden ve isteyerek yapmak esas olduğundan her iki kelime birbiriyle benzeşmektedir. İtaat kelimesi somut varlıklar Allah ve resulü için kullanılırken; ittiba kelimesi, hem somut hem de heva, nefis ve zan gibi soyut kelimelerle kullanılabilmekte ve bu yönüyle birbirlerinden ayrışmaktadır. Diğer bir ayrışma yönü, itaat; otorite sahibi üstün emrine dışsal bir zorunluluk nedeniyle alt konumunda bulunanın uyması iken; ittiba'da ast üst farkı gözetmeksizin daha çok ikna olunarak içten gelen bir dürtüyle emre uyma söz konusudur. Otoritenin olduğu yerde yaptırım; olmadığı yerde rıza, bireysel inisiyatif bulunmaktadır. Emir ve talep neticesinde uyma eylemi gerçekleşiyorsa itaat; emir olmaksızın kendiliğinden içsel bir dürtüyle yapılan uyma söz konusu ise ittiba olarak adlandırılmaktadır. Buna göre her itaat aynı zamanda bir ittiba iken, her ittiba itaat anlamı taşımamaktadır. Kurân-ı Kerim'de "Allah'a itaat edin" emri zikredilmesine rağmen, Allah lafzına izafe edilen ittiba kelimesi bulunmamaktadır.

1. 4. 2. İ'tisam

Asame fiilinden türetilen i'tisam kelimesinin sözlükte bir şeye el ile yapışıp tutmak ve tehlikeden korunmak, tutunmak, sımsıkı sarılmak, sığınmak, korumak ve korunmak gibi anlamları vardır.¹⁰⁶ İsmet; men etmek, engellemek, korumak anlamında kullanılmaktadır. İsmet kelimesini Allah'ın, kulu şerden koruması, onu kişiden uzaklaştırması şeklinde yorumlayan dil bilginleri vardır.¹⁰⁷ Kişi Allah'ın

¹⁰¹ Hamza Sadan, **a.g.e.**, s. 134

¹⁰² Ahzab Suresi, 32

¹⁰³ Bakara Suresi, 170

¹⁰⁴ Bakara Suresi, 208; Nur Suresi, 21; Bakara Suresi, 168

¹⁰⁵ Maide Suresi, 48-49; Nisa Suresi, 135; Maide Suresi, 77

¹⁰⁶ Cevheri, **a.g.e.**, No: 5, s. 1986-1987; Ragıb, **a.g.e.**, s. 340; İbni Manzur, **a.g.e.**, No: 12, s. 403-406

¹⁰⁷ Halil b. Ahmed Ebu Abdurrahman el-Ferahidi, **Kitabü'l-Ayn**, Thk: Mehdi el-Mahzumi, y.y., Daru Mektebeti'l-hilal, y.y., C.: I-VIII, No: 1, s. 313

lütfuyla gûnahtan sakındığında “i’tesamtü billahi” denilmektedir.¹⁰⁸ Peygamberlerin gûnahtan korunması anlamındaki sıfat, ismettir. Elçilik görevinde eksiklik ve hata olmaması için nebiler Allah tarafından korunmakta, gûnah işlememektedir; onlar örnektir, yanlışla konu olmamaktadır.

İ’tisam; tutunmak, temessük etmek, sımsıkı sarılmak manası itibariyle itaat kavramıyla yakından ilişkilidir. İtaat etmek, emre sımsıkı sarılmak ve tutunmakla mümkün olmaktadır. İ’tisam kelimesi Kurân-ı Kerim’de beş yerde geçmektedir. “Toptan Allah’ın ipine sarılın, ayrılmayın. Allah’ın size olan nimetini anın.”¹⁰⁹ Ayetindeki “Allah’ın ipi” çoğu defa Kurân-ı Kerim olarak açıklanmakta; “Kurân semadan yeryüzüne uzatılmış Allah’ın ipidir.”¹¹⁰ hadisi bu mana için delil kabul edilmektedir. Ayette Allah’ın ipine “toptan” sarılın ifadesi; bireysel olarak iman ve itaat ile Allah’a yönelmenin yeterli olmadığına; iyiliğin emredilmesi ve kötülüğün nehyedilmesiyle hayır ve hakikatte birleşmiş bir topluluğun zorunluluğuna, işaret etmektedir. Talep edilen, toplumun bütünüyle dine ve kitaba sarılmasıdır. Elmalılı Hamdi Yazır, tefsirinde bu ayete ilişkin yaptığı açıklamada, tehlikeli bir yolun kenarında bulunan bir ip veya kuyuya düşeni çıkarmak üzere sarkıtılan bir ip olduğunda, ona tüm imkan ve hırsıyla tutunması gereken bir toplum örneğinden bahsetmektedir.¹¹¹ Hayata tutunmak olarak isimlendirebileceğimiz bu durum farklı bir ayette zikredilmektedir. “Ey iman edenler, hayat verecek şeylere sizi çağırdığı zaman Allah ve Resulü’ne uyun.”¹¹² Çocuğun korku anında anne ve babasına sarılması gibi, insanın dünya ve ahiret korkularından emin olmak için de vahye sarılması gerekmektedir.

Tutunma ve sımsıkı sarılma, düşme söz konusu olduğunda gündeme gelebilecek bir kavramdır. Cennetten dünyaya düştüğü kabul edilen insanın olgunlaşması ve tekrar ana yurduna yükselmesi için ilahi öğretilere ve Allah’ın ipine sarılması gerekmektedir. Peygamberler yoldan çıkmış olan insanlığa rehber olarak gönderilmektedir. Doğru yola ileten, huzur ve mutluluk içeren, Allah’tan insanlara

¹⁰⁸ İbni Manzur, **a.g.e.**, No: 12, s. 403

¹⁰⁹ Ali İmran Suresi, 101, 103; Hac Suresi, 78; Nisa Suresi, 174-175

¹¹⁰ Müslim, Akdiye, 10; Tirmizi, Sevaü-l Kurân, 14; Menakıb, Fedailü-s Sahabe, 32; Ahmed b. Hanbel, Müsned, 14

¹¹¹ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, **Hak Dini Kurân Dili**, Sad.: İsmail Karaçam, Emin Işık, Nusrettin Bolelli, Abdullah Yücel, İstanbul, Azim Dağıtım, y.y., C.: I-X, No: 2, s. 406

¹¹² Enfal Suresi, 24

gönderilen son ilahi ip İslamiyet'tir. "Şüphe yok ki, ikiyüzlüler ateşin en dibine atılacaklar ve sen onlara yardım edemeyeceksin. Ancak tövbe edenler, dürüst ve erdemlice yaşayanlar, Allah'a sımsıkı sarılanlar ve ona yürekten inanıp bağlananlar hariç"¹¹³

1. 4. 3. İbadet

عبد (abd) kelimesi sözlükte; hür veya köle olsun insan anlamında, hukuki anlamda hür olmayan ve hür birinin mülkü olan kişi yani köle anlamında kullanılmaktadır.¹¹⁴ عبد (abd) kelimesi hür ve köle için kullanılmaktadır. Hür olan insan için kullanıldığında, yaratan ve nimetlerle yaşatan rabbın ihsanına muhtaç anlamı düşünülmektedir. Hür olan insanın rabbine bağlılığı ve muhtaçlığı, kölenin efendisine olan ihtiyacı ve bağımlılığından daha fazladır.¹¹⁵ Kur'ânı Kerim'de, hürriyeti olmayan köle anlamıyla abd kelimesi dört yerde geçmektedir.¹¹⁶ Diğer kullanımlar sözlük manasıyla da uyumlu olarak hür veya köle ayrımı olmaksızın mutlak insan anlamındadır. İnsan, rabbi karşısında abd'dir; ilah ile mahlukun sınırlarını belirlemek açısından bu kavram oldukça önemlidir. İnsan, yaratılmış ve aciz bir varlık olduğunu anladığında, rabbine boyun eğmesi gerektiğini fark etmekte, O'na itaat etmektedir. Kendini bilen (bulan)¹¹⁷, rabbini bilmektedir. Abid, Allah'ı tek ilah kabul eden müvahhid anlamına gelmektedir.¹¹⁸

(ع ب د) fiilinden mastar olan ibadet¹¹⁹, itaatle yakın anlamlıdır. Temel anlamı itaat¹²⁰ olmak üzere, boyun eğmek ile beraber itaat,¹²¹ tevazu göstermek,¹²² zilletini

¹¹³ Nisa Suresi, 145-146

¹¹⁴ Cevheri, **a.g.e.**, No: 2, s. 502; Ragıb, **a.g.e.**, s. 542; İbni Manzur, **a.g.e.**, No: 3, s. 270; Zebidi, **a.g.e.**, No: 8, s. 331

¹¹⁵ Mustafa İslamoğlu, **İman: İnsanın Saadeti**, 17. Baskı, İstanbul, Düşün Yayıncılık, 2007, s. 107; Fazlurrahman, **Ana Konularıyla Kur'an**, Çev.: Alpaslan Açıkgenç, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2016, s. 31

¹¹⁶ Bakara Suresi, 178, 221; Nahl Suresi, 75; Nur Suresi, 32

¹¹⁷ İbrahim Kalın, **Açık Ufuk: İyi, Doğru ve Güzel Düşünmek Üzerine**, İstanbul, İnsan Yayınları, 2021, s. 102

¹¹⁸ İbni Manzur, **a.g.e.**, No: 3, s. 271; Zebidi, **a.g.e.**, No: 8, s. 330

¹¹⁹ Zebidi, **a.g.e.**, No: 8, s. 330

¹²⁰ Cevheri, **a.g.e.**, No: 2, s. 503; İbni Manzur, **a.g.e.**, No: 3, s. 271; Firuzabadi, **a.g.e.**, No: 1, s. 308; Zebidi, **a.g.e.**, No: 8, s. 331; İbni Faris, **a.g.e.**, No: 3, s. 642;

¹²¹ Zebidi, **a.g.e.**, No: 8, s. 331; İbni Manzur, **a.g.e.**, No: 3, s. 273

¹²² Cevheri, **a.g.e.**, No: 2, s. 503; İbni Manzur, **a.g.e.**, No: 3, s. 273; Zebidi, **a.g.e.**, No: 8, s. 330

açığa vurmak,¹²³ ilah edinmek,¹²⁴ rabbine boyun eğerek teslim olmak, emrine bağlanmak¹²⁵ gibi manalar için kullanılmaktadır. Abd ister hür ister köle olsun, insan anlamına gelirken¹²⁶; ubudiyet kul, köle anlamına gelmektedir.¹²⁷ Ragıb el-İsfehani ubudiyeti; gurur ve kibir göstermeden kendini alçaltmak; ibadeti ise bunun daha ileri safhası olarak açıklamaktadır.¹²⁸ İnsanın, acizliğini izhar etmesi, yaratıcıya sığınma ihtiyacı hissetmesi, kulluğun başlangıç noktasıdır. Zemahşeri, bu manayı; “boyun eğmeyi ve tezellülü yani kendini küçük görmeyi en güzel ifade eden kelime abd kelimeleridir”¹²⁹ sözleriyle açıklamaktadır. Elmalılı Hamdi Yazır, ibadeti; niyetle bağlantılı olduğunda sevap kazanılan ve Allah’a yakınlık ifade eden özel itaat olarak tarif etmektedir.¹³⁰ İbadet; Allah’a yakınlık anlamında kurbet, O’na boyun eğme anlamında itaat kelimeleriyle yakın anlamlıdır;¹³¹ itaat kelimesinde olduğu gibi güç ve otorite sahibi bir varlık karşısında boyun eğmektir. Mevdudi’nin ibadet tarifi; itaat etmek, tevazu göstermek, isyan etmeksizin boyun eğmektir; o kadar ki kişi onu kendisine dilediği gibi hizmetçi kılar,¹³² şeklindedir.

İbadet; halis bir niyet ve bilinçle Allah’ın emrine uygun yapılan itaat ve kurbettir.¹³³ İbadet kavramı; mükellefin, nefsinin arzusu hilafına, rabbini yüceltmek için yaptığı fiil;¹³⁴ yüce bir varlığın azametini kabul ederek, kendi arzu ve isteklerinden vazgeçmesi, mutlak bir itaatle ona boyun eğmesi¹³⁵ olarak da tarif edilmektedir. İbadet en genel anlamıyla, verilen nimetlere karşı insanın şükür niyetiyle rabbine boyun eğmesi, güç ve otorite sahibi olarak Allah’ın tüm buyruklarını yerine getirmesidir.¹³⁶

¹²³ Ragıb, **a.g.e.**, s. 542

¹²⁴ İbni Manzur, **a.g.e.**, No: 3, s. 273; Zebidi, **a.g.e.**, No: 8, s. 331

¹²⁵ İbni Manzur, **a.g.e.**, No: 3, s. 273

¹²⁶ İbni Manzur, **a.g.e.**, No: 3, s. 273; Firuzabadi, **a.g.e.**, No: 1, s. 308; Zebidi, **a.g.e.**, No: 8, s. 328

¹²⁷ Zebidi, **a.g.e.**, No: 8, s. 330

¹²⁸ Ragıb, **a.g.e.**, s. 542

¹²⁹ Zemahşeri, **a.g.e.**, No: 1, s. 62

¹³⁰ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, **a.g.e.**, No: 1, s. 101

¹³¹ Ferhat Koca, “İbadet”, **T. D. V. İslam Ansiklopedisi**, C.: I-XLIV, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999, No: 19, s. 241

¹³² Ebu’l-Ala Mevdudi, **Kurân’a Göre Dört Terim**, Çev.: Osman Cilacı-İsmail Kaya, İstanbul, Beyan Yayınları, 1983, s. 89-90

¹³³ İsmail Karagöz, **Kur’an’a Göre İnsana Verilen Değer ve Görev**, İstanbul, Çelik Yayınevi, 1996, s. 72

¹³⁴ Şerif Cürcani, **a.g.e.**, s. 189; Ömer Nasuhi Bilmen, **Büyük İslam İlmihali**, İstanbul, Bilmen Yayınları, t.y., s. 42

¹³⁵ Yusuf el-Kardavi, **İbadet, Anlamı – Psikolojisi – Hikmetleri**, Çev.: Hüsameddin Cemal, İstanbul, y.y., 1974, s. 40

¹³⁶ Ömer Özsoy, İlhami Güler, **Konularına Göre Kur’an (Sistemik Kur’an Fihristi)**, Ankara, Fecr Yayınevi, 2005, s. 345

Günümüzde anlam daralması yaşayan kavramlardan biri olan ibadet, aslında İslam'ın her bir emridir. “De ki: Şüphesiz benim namazım da, diğer ibadetlerim de, yaşamam da, ölümüm de alemlerin Rabbi olan Allah içindir”¹³⁷ ayetinden hareketle İslam alimleri “Salih niyet, âdetleri ibadete çevirir”¹³⁸ sözüyle mübah olan şeylerin bile halis bir niyetle ibadete dönüşebileceğini ifade etmektedir.

İbadet kavramı Kurân-ı Kerim’de dokuz yerde masdar (ibadet) olarak,¹³⁹ on iki yerde ismi fail (abid) olarak,¹⁴⁰ yüz yirmi üç yerde fiil, yüz kırk üç yerde isim şeklinde yer almaktadır.¹⁴¹ Bu kullanımların çoğu Mekki surelerdedir.¹⁴² İbadet kavramı Kurân-ı Kerim’de genel itibariyle tevhit, itaat ve kulluk anlamında kullanılmaktadır.¹⁴³ İbadet kavramı, itaat gibi zorunlu (teshir) ve ihtiyari olmak üzere iki farklı boyutuyla değerlendirilmektedir. İnsan dışındaki varlıklar, zorunlu olarak yaratıcının hükmüne râm olurken (teshir); insan, kendi akıl ve iradesiyle isteyerek ibadet ve itaat etmektedir. Allah’a ibadet, Kurân-ı Kerim’de övülürken, O’nun dışındaki varlıklara kulluk, şirk ve küfür olarak yasaklanmaktadır. İbadet; mükellef olanlardan yerine getirmesi istenen sorumluluklardır.¹⁴⁴

“Ey insanlar! Sizi ve sizden öncekileri yaratan Rabbinize ibadet edin ki, Allah’a karşı gelmekten sakınasınız.”¹⁴⁵ ayetindeki kullanımında olduğu gibi ibadet; Allah’a gönül rızasıyla boyun eğmek ve emirlerine itaat etmek anlamındadır. “Ben cinleri ve insanları, ancak bana ibadet etsinler diye yarattım”¹⁴⁶ ayeti de benzer bir kullanıma örnektir. İnsan, ibadet için yaratılmış olduğundan, kavramın doğru anlaşılması önem arz etmektedir. İbadet; zamanı ve ritüeli belli olan sistematik, tanımlı bir şekilden ibaret olmayıp; samimiyetle ve doğru bir niyetle her daim Allah’a

¹³⁷ Enam Suresi, 162

¹³⁸ Davut Aydı, “İslam'da İbadet ve İbadet - Amel İlişkisi”, *Yeni Ümit Dergisi*, S.: 60, 2003, s. 40-48.

¹³⁹ Nisa Suresi, 172; Araf Suresi, 260; Yunus Suresi, 29; Kehf Suresi, 110; Meryem Suresi, 65-82; Enbiya Suresi, 19; Mümin Suresi, 60; Ahkaf Suresi, 6

¹⁴⁰ Bakara Suresi, 38; Tövbe Suresi, 112; Enbiya Suresi, 53-73-84-106; Mü'minun Suresi, 47; Zuhuruf Suresi, 81; Tahrim Suresi, 5; Kafirun Suresi, 3-5

¹⁴¹ M. Fuad Abdülbaki, *a.g.e.*, s. 546

¹⁴² Zekeriya Pak, *Kurân'da Kulluk*, İstanbul, Kayihan Yayınları, 1999, s. 71

¹⁴³ Hüseyin b. Muhammed Damağani, *Kamusu'l Kurân*, Beyrut, Darü'l ilmi lil Melayin, 1983, s. 315; Süleyman İbn Salih Karavi, *El-Vucuh ve'n-Nezair fil-Kurân-il Kerim*, Riyad, y.y., 1990, s. 471-472

¹⁴⁴ Muhammed Esed, *Yolların Ayrılış Noktasında İslam*, Çev.: Hayreddin Karaman, İstanbul, İz Yayıncılık, 2015, s. 24

¹⁴⁵ Bakara Suresi, 21

¹⁴⁶ Zariyat Suresi, 56

yönelmek, her işi ilahi öğretilere uygun yapmaktır. İnanç, amel ve ahlaki düzeyde örnekleri bulunan her iş, Allah'a yaklaşmak gayesiyle yapıldığında ibadet olarak sevaba konu olabilmektedir. “Sana ölüm gelinceye kadar Rabbine ibadet et”¹⁴⁷ ayeti, düşünce, duygu ve davranışlarıyla ilahi öğretilere uygun hareket etmeyi ibadet sayan manayı desteklemektedir. Dinde, zorunluluğu ve belirli şartları bulunan ibadetlere ilaveten vahyin asıl amacı, insanın yaşam tarzını düzenlemesi, rabbiyle kesintisiz irtibat kurmasıdır.

“Hem ben, ne diye beni yaratana ibadet etmeyeyim. Oysa siz de yalnız O’na döndürüleceksiniz.”¹⁴⁸ ayeti, ibadetin fitriliğine işaret etmektedir.¹⁴⁹ İbadet kelimesi fitrat ile beraber düşünüldüğünde, insanın ilk yaratılışı ve bozulmamış saf hali olarak anlaşılabilir. ¹⁵⁰ Fıtrat, insanın davranışlarını etkileme potansiyeline sahip olmakla birlikte, zorunlu olarak değiştirmemektedir.¹⁵¹ “Kıyamet gününde, biz bundan habersizdik, demeyesiniz diye Rabbin, Ademoğullarından, onların bellerinden zürriyetlerini çıkardı, onları kendilerine şahit tuttu ve dedi ki: ‘Ben sizin Rabbiniz değil miyim? (Onlar da):Evet (buna) şahit olduk,’ dediler. Yahut daha önce babalarımız Allah’a ortak koştu, biz de onlardan sonra gelen bir nesildik (onların izinden gittik). Batıl işleyenlerin yüzünden bizi helak edecek misin? dememeniz için (böyle yaptık).¹⁵² ayeti, insanlık tarihinin özeti sayılabilecek olan ibadet ve itaatin fitriliğini ve insanın verdiği sözü hatırlatması bakımından önem arz etmektedir.

Batılı tarihçi Plutarkhos bu konuda şöyle der: “Dünyayı gezip dolaşınız. Edebiyatsız, kanunsuz, servetsiz şehirler bulabilirsiniz. Fakat muhabbetsiz, mabutsuz, duasız, kurbanlı bir tek şehir, hiçbir vakitte görülmemiştir. Yeryüzü en tenha köşelerine, bucaklarına kadar ibadet tezahürlerinden hiçbir zaman hali kalmamıştır”¹⁵³

İbadetin makbul olması için; iman, ihlas, işin yalnızca Allah emrettiği için ve emre uygun şekilde yapılması, gerekmektedir. İtaat, ibadete göre daha genel bir kavramdır, ibadet sadece Allah için yapılmaktadır; “falan falana itaat etti”

¹⁴⁷ Hicr Suresi, 99

¹⁴⁸ Yasin Suresi, 23

¹⁴⁹ Osman Necati, **Kurân ve Psikoloji**, Çev.: Hayati Aydın, Ankara, Fecr Yayınları, 1998, s. 38 -39

¹⁵⁰ Hayati Hökelekli, **Din Psikolojisi**, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993, s. 124

¹⁵¹ Muhsin Demirci, **Kurânın Ana Konuları**, İstanbul, M. Ü. İ. F. V. Yayınları, 2010, s. 117-118

¹⁵² Enam Suresi, 79

¹⁵³ M. Asım Köksal, **Dini ve Ahlaki Sohbetler**, Ankara, T. D. V. Yayınları, 1994, s. 1-7

denilebildiği halde, “falan falana ibadet etti” denilmemektedir.¹⁵⁴ Bu kapsamda her ibadetin itaat olduğunu, fakat her itaatın ibadet olmadığını söyleyebiliriz. Kutsallık ve tazim var ise ibadet kelimesi; bunun dışında sevgi ve korkuya dayalı boyun eğme durumu için itaat kavramı kullanılmaktadır.

1. 4. 4. Kunut

Kunut kelimesinin akla gelen ilk anlamı “dua” olmakla birlikte; sözlükte; itaat etmek, namaz, dua, huşu, namazda kıyamda durmak, namazda dua etmek,¹⁵⁵ kulluğu ikrar etmek, sükut etmek, içinde isyan olmadan itaat etmek¹⁵⁶ anlamları için kullanılmaktadır. Kunut kelimesine hudu halinde itaat etmek, itaatten ayrılmamak¹⁵⁷ denildiği gibi, asıl anlamının itaat olduğunu söyleyenler de vardır.¹⁵⁸ Din alanında doğru olan her şey için de kunut denilmektedir.¹⁵⁹ Ayrıca Allah’a karşı tevazu göstermek,¹⁶⁰ ibadet etmek,¹⁶¹ düşmana beddua etmek,¹⁶² kadının kocasına itaat etmesi,¹⁶³ cihadı uzatmak ve hacca devam etmek¹⁶⁴ anlamları için kullanılmaktadır. Kunut’un aslı, kıyam ederek Allah’a dua ve ibadet etmektir. Gerçekte ayakta olmasa da niyet ile kaim olacağından başka taatler için de bu kelime kullanılmaktadır.¹⁶⁵

Kunut kelimesinin terim anlamı, sözlük anlamından farklı değildir. Kunut; taat, huşu ile kanatları indirmek, uzun süre ayakta durmak, sessizce durmak ve organların hareketsizliğidir.¹⁶⁶ Fıkıh terimi olarak kunut; dua etmek, taatte bulunmak, herhangi bir şerden kurtulmak ya da hayrı elde etmek için namazda Allah’a sığınmak¹⁶⁷ anlamında kullanılmaktadır. Hz. Peygamberin farklı uygulamalarını örnek alan

¹⁵⁴ Tehanevi, **a.g.e.**, No: 2, s. 915.

¹⁵⁵ Tehanevi, **a.g.e.**, No: 2, s. 1342

¹⁵⁶ İbni Manzur, **a.g.e.**, No: 2, s. 73; Zebidi, **a.g.e.**, No: 3, s. 109; İbni Faris, **a.g.e.**, No: 5, s. 31; Firuzabadi, **a.g.e.**, No: 1, s. 154; Ezheri, **a.g.e.**, No: 8, s. 60

¹⁵⁷ Ragıb, **a.g.e.**, s. 413

¹⁵⁸ İbni Manzur, **a.g.e.**, No: 2, s. 73-74; Halil b. Ahmed, **a.g.e.**, No: 5, s. 129; Cevheri, **a.g.e.**, No: 1, s. 261; Ragıb, **a.g.e.**, s. 415; Firuzabadi, **a.g.e.**, No: 1, s. 154; Zebidi, **a.g.e.**, No: 3, s. 109

¹⁵⁹ İbni Faris, **a.g.e.**, No: 5, s. 31

¹⁶⁰ Firuzabadi, **a.g.e.**, No: 1, s. 154; Zebidi, **a.g.e.**, No: 5, s. 46-47

¹⁶¹ İbni Manzur, **a.g.e.**, No: 2, s. 73-74; Zebidi, **a.g.e.**, No: 5, s. 46-47

¹⁶² Firuzabadi, **a.g.e.**, No: 1, s. 154; Zebidi, **a.g.e.**, No: 5, s. 46-47

¹⁶³ İbni Manzur, **a.g.e.**, No: 2, s. 73-74; Zebidi, **a.g.e.**, No: 5, s. 46-47

¹⁶⁴ Firuzabadi, **a.g.e.**, No: 1, s. 154; Zebidi, **a.g.e.**, No: 5, s. 46-47

¹⁶⁵ İbni Manzur, **a.g.e.**, No: 2, s. 73-74

¹⁶⁶ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, **a.g.e.**, No: 2, s. 423

¹⁶⁷ Muhsin Koçak, “Kunut”, **T. D. V. İslam Ansiklopedisi**, No: 26, s. 380

mezhepler; sabah namazı, vitir namazı ve diğer namazlarda kunut yapılabileceğine hükmetmektedir. Kunut kelimesinin asıl anlamının taat olduğu, taat olarak isimlendirilen tüm görevlerin yerine getirilmesi ¹⁶⁸ anlamına geldiği ifade edilmektedir.

Kurân-ı Kerim’de kunut kelimesi farklı şekillerde on üç defa kullanılmakta; öncelikli kullanım itaat etmek, boyun eğmek manasındadır.¹⁶⁹ Kunut kelimesi Kurân-ı Kerimde Allah ve resulüne itaat,¹⁷⁰ kadının kocasına itaati ¹⁷¹ şeklinde de kullanılırken, diğer kullanımlar mutlak boyun eğme anlamındadır.

1. 4. 5. İslam

S-L-M harflerinin terkiibinden oluşan kök kelime, istisnaları bulunsa da sıhhat ve afiyet anlamı taşımaktadır.¹⁷² Silm/selm kelimesi; sulh, barış, gizli ve açık belalardan uzak olma anlamı taşımaktadır.¹⁷³ Slm kelimesinin ifal babındaki kullanımı İslam; itiraz etmeden emre boyun eğmek, İslam dinine girmek, dini Allah’a has kılmak, Allah’ın hükmüne razı olmak, Allah’ın emrine teslim olmak, itaat ve emrini kabul hususunda O’na boyun eğmek, doğrudan ayrılmamak, kurtuluşa ermek, afetlerden kurtulmak, teslim olmak (geçişsiz fiil haliyle), teslim etmek (geçişli fiil haliyle), barış yapmak gibi manaları barındırmakta;¹⁷⁴ asıl olarak, itaat etmek ve boyun eğmek anlamındadır.¹⁷⁵ İslam kelimesinin Kurân-ı Kerim’deki kullanımları, insanın içtenlikle Allah’a dayanması ve kendisini O’nun iradesine teslim etmesi manalarını ifade etmektedir.¹⁷⁶

İslam kelimesinin sözlük anlamındaki itaat mutlak olsa da, örfteki kullanımda sadece doğruya ve hakka uyma söz konusudur; yanlış ve kötüye boyun eğme

¹⁶⁸ Ebu Cafer Muhammed b. Cerir, **Camiu’l-Beyan an Tevil’l-Kurân**, C.: I-XV, Beyrut, Daru’l-Fikr, 1408/1988, No: 2, s. 568-572

¹⁶⁹ Bakara Suresi, 216, 238; Ahzab Suresi, 31; Rum Suresi, 26

¹⁷⁰ Ahzab Suresi, 31

¹⁷¹ Nisa Suresi, 34

¹⁷² İbni Faris, **a.g.e.**, No: 3, s. 90-91; Bakara Suresi, 71; Şuara Suresi, 89

¹⁷³ Halil b. Ahmed, **a.g.e.**, No: 7, s. 266; İbni Faris, **a.g.e.**, No: 3, s. 90-91; Cevheri, **a.g.e.**, No: 5, s. 1951; Ragıb, **a.g.e.**, s. 239; İbni Manzur, **a.g.e.**, No: 12, s. 293; Zebidi, **a.g.e.**, No: 16, s. 345

¹⁷⁴ Cevheri, **a.g.e.**, No: 5, s. 1952-1953; Ragıb, **a.g.e.**, s. 239-241; İbni Manzur, **a.g.e.**, No: 12, s. 293; Tehanevi, **a.g.e.**, No: 1, s. 696-697; Halil b. Ahmed, **a.g.e.**, No: 7, s. 276; İbni Faris, **a.g.e.**, No: 3, s. 90-91; Zebidi, **a.g.e.**, No: 16, s. 345

¹⁷⁵ Ragıb, **a.g.e.**, s. 240-241; Tehanevi, **a.g.e.**, No: 1, s. 696

¹⁷⁶ Toshihiko Izutsu, **Kurân’da Allah ve İnsan**, s. 188

şeklindeki bir teslimiyet İslam’a aykırıdır.¹⁷⁷ Aynı kökten olan selam kelimesinde esenlik ve kurtuluş anlamı da olduğundan Kurân-ı Kerim’de “Daru-s Selam” şeklinde Cennete isim olmaktadır.¹⁷⁸ Ölüm, ihtiyarlık, hastalık ve diğer sıkıntılardan kurtuluş yurdu olarak yapılan bu isimlendirme, kelimenin sözlük anlamıyla da uyumludur.¹⁷⁹ Kurân’ın isimlendirmesiyle Selam olan Allah, noksan sıfatlardan münezze olarak insanları her iki dünyada kurtuluş ve esenliğe çıkaran ve bu yolu peygamber ve kitap göndererek onlara kolaylaştırandır.¹⁸⁰ Yaratıcı, dünya hayatı için belirlemiş olduğu nizam ile kâinatı insanın emrine müsahhar kılmaktadır.¹⁸¹

Kurân-ı Kerim’de İslam kelimesi masdar isim şeklinde sekiz yerde geçmekte, birçok ayette aynı kökten isim ve fiiller de bulunmaktadır.¹⁸² Kurân-ı Kerim’de İslam’dan önce vahyedilen dinlerin hepsine İslam denildiği gibi, son hak din olarak özel bir isimlendirmeye tabi tutulması nedeniyle Hz. Muhammed’e indirilen dine de İslam denilmektedir.¹⁸³ Kurân-ı Kerim’de hak din olarak zikredilen İslam’dan başka hiçbir dinin kabul edilmeyeceği açıklanmaktadır.¹⁸⁴ Kurân-ı Kerim’de İslam, kelimenin sözlük anlamıyla uyumlu olarak boyun eğme ve bağlanma manasına gelecek şekilde kullanılmaktadır. “Size azap gelip çatmadan önce Rabbinize dönün, O’na teslim olun sonra size yardım edilmez.”¹⁸⁵ İslam, yaratıcının emrettiği gibi yaşamak, doğru istikamette gayret göstermektir.¹⁸⁶

Kurân-ı Kerim’de İslam kelimesi; şirkin zıddı olarak kullanılmaktadır.¹⁸⁷ “De ki: Gökleri ve yeri yoktan var eden, yedirdiği halde yedirilmeyen Allah’tan başkasını dost mu edineceğim?! De ki: Bana Müslüman olanların ilki olmam emredildi ve sakın Müşriklerden olma (denildi).”¹⁸⁸ İslam kelimesi, küfrün de zıddıdır. “(Peygamberler) size, melekleri ve peygamberleri ilahlar edin, diye de emretmez. Siz Müslüman

¹⁷⁷ Mustafa Sinanoğlu, “İslam”, **T. D. V. İslam Ansiklopedisi**, No: 23, s. 1-2

¹⁷⁸ Yunus Suresi, 25

¹⁷⁹ İbni Manzur, **a.g.e.**, No: 12, s. 296

¹⁸⁰ Haşr Suresi, 23; Ali İmran Suresi, 164

¹⁸¹ İbrahim Suresi, 33; İbrahim Kalın, **Barbar Modern Medeni: Medeniyet Üzerine Notlar**, 2. Özel Bsk., İstanbul, İnsan Yayınları, 2019, s. 144

¹⁸² M. Fuad Abdülbaki, **a.g.e.**, s. 421

¹⁸³ Ali İmran Suresi, 84-85; Ali İmran Suresi, 19; Maide Suresi, 3; Tehanevi, **a.g.e.**, No: 1, s. 696-697

¹⁸⁴ Ali İmran Suresi, 85

¹⁸⁵ Zümer Suresi, 54

¹⁸⁶ İhsan Süreyya Sırma, **Müslümanların Tarihi**, C.: I-V, İstanbul, Beyan Yayınları, 2014, No: 2, s. 169

¹⁸⁷ Toshihiko Izutsu, **Kurân'da Dini ve Ahlaki Kavramlar**, Çev: Selahattin Ayaz, İstanbul, Pınar Yayınları, 1991, s. 254

¹⁸⁸ Enam Suresi, 14

olduktan sonra hiç size kafirliği emreder mi?”,¹⁸⁹ “Muhsin olarak kendisini Allah'a teslim eden kimse, gerçekten en sağlam kulpa yapışmıştır. Zaten bütün işlerin sonu Allah'a varır. Kim de küfre düşerse, onun küfrü seni üzmesin.”¹⁹⁰

İlk dönem İslam alimleri, İslam kelimesini iman kelimesiyle yakın anlamlarda kullanmaktadır. İmam Maturidi (v.333-944) İslam'ı “Kişinin kendini bütünüyle Allah'a teslim etmesi, sadece ve tamamıyla O'na kulluk edip ortak koşmaması”¹⁹¹ şeklinde tarif etmektedir. Cibril hadisindeki iman ve İslam tanımlamalarından hareketle; imanın tasdik, İslam'ın ise kabul edilen hükümlere itaat etmek olduğunu söyleyebiliriz. İslam'ı genel bir tanımla; Allah'ın emirlerini bilmek ve onları uygulamak; nehiylerini tanımak, onlardan kaçınmak ve onları yok etmekten ibarettir şeklinde açıklamak mümkündür.

¹⁸⁹ Ali İmran Suresi, 80

¹⁹⁰ Lokman Suresi, 22-23

¹⁹¹ Ebu Mansur Muhammed b. Mahmud el-Maturidi, **Kitabü-t Tevhid**, Tahk.: Fethullah Huleyf, İstanbul, Ofset Baskı, 1979, s. 394

İKİNCİ BÖLÜM

KURÂN-I KERİM'DE İTAAT

2. 1. İtaatin Anlam Çerçevesi

Kabiliyet bakımından önemli bir mevkie haiz, kâinatın özü olan insan;¹ hayattaki konumunu belirlemek ve bir bakış açısı kazanmak için, kendisinin de parçası olduğu alemi tanıma ve anlama arzusu içerisindedir.² Taşıdığı özellikler itibariyle varlık aleminde en kıymetli konumda yer alan insanı, varlığın ilk sebebine, hayatın asıl sahibine ulaştırmayan bilgi, noksan kabul edilmektedir.³ Dünya ve ahiret arasında dengeli ve uyumlu bir düzen öngören İslam; insanın doğal tüm ihtiyaçlarını karşılayan hayat nizamıdır.⁴ İslamiyet, dünya ile ahireti, din ile hayatı birbirinden ayırmamaktadır.⁵ Allah, Mekke'de inanç, Medine'de sosyal hayat değerleri belirlemiştir;⁶ insanın hayatta ihtiyacı olan tüm ilkeler kitap ve elçi aracılığıyla insanlığa sunulmuştur. Kâinata hiçbir varlık emaneti yüklenmezken, halifelik ve yeryüzünü imar etme sorumluluğunu insan üstlenmiştir.⁷ Akıl, bilgi ve iradesiyle diğer canlılardan farklı ve üstün olan insan,⁸ ilahi bilgiye muhatap olmuştur.

İtaat, dini bir kavram olmakla birlikte, birçok alanda oldukça yaygın bir kullanıma sahiptir.⁹ İman ve ibadetin, sosyal hayat ve evrenin temeli itaate dayanmaktadır.¹⁰ İtaat, kişilerarası etkileşim ve toplumsal hayatın düzenini sağlamada önemli bir rol

¹ Nadim Macit, **a.g.e.**, s. 430

² Yusuf İmamoğlu, **Niçin İslam**, İstanbul, Mana Yayınları, 2008, s. 9-10

³ Emin Işık, **Kime Kulsun**, İstanbul, Tuti Kitap, 2016, s. 19

⁴ Ahmed Hamdi Akseki, **İslam Fıtri Tabii ve Umumi Bir Dindir**, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2018, s. 35-36

⁵ Ahmed Hamdi Akseki, **a.g.e.**, s. 39

⁶ Ali Murat Daryal, **İslam'ın Doğuş ve İlk Yayılışının Psiko-Sosyal Açısından Tahlili**, İstanbul, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1989, s. 130

⁷ Ahzab Suresi, 72; Fazlurrahman, **Ana Konularıyla Kurân**, s. 53

⁸ Ebu Mansur Muhammed b. Mahmud el-Maturidi, **Kitabü-t Tevhid**, s. 5, 10, 80, 100; Mahsum Aytepe, "Fıtrat Kavramı Bağlamında İnsanın Orta Yolu Bulma Potansiyeli", **Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi**, C.: 10, S.: 1, 2018, s. 230

⁹ Selim Özarslan, "Kelam Açısından İtaat Kavramı ve Çerçevesi", **Diyanet İlmi Dergi**, C.: 54, S.: 1, 2018, s. 109

¹⁰ İsmail Karagöz, **İtaat Kavramı**, s. 41

oynamaktadır.¹¹ İtaatte esas olan gönüllülüktür; iradi olmayan uyma eylemine kıymet verilmemektedir. Kâinat düzeninin sağlanmasında ilahi yasalara boyun eğen mahlukat gibi,¹² insanların da kendi aralarında bir yönetim ve itaat dengesi oluşturması zaruridir.¹³ İnsan, akıl ve iradesiyle tabiatın farklı olarak seçim yapma ve özgür iradesini kullanma potansiyeline sahiptir; bu aynı zamanda insana takva ile altından kalkabileceği eşsiz bir sorumluluk vermektedir.¹⁴ Din; emir ve tavsiyeleriyle inananın zihniyetini ve şahsiyetini şekillendirmekte; bireysel ve sosyal hayatta pratiklerin uygulanmasını istemektedir.¹⁵ Bilinç, irade ve niyet söz konusu olursa eylem, itaat niteliği kazanabilmektedir. İtaat sevgiyi, sevgi de itaati zorunlu kılmakta; ihlas ile yapılmayan işler itaat değeri kazanamamaktadır. Kurân-ı Kerim’de itaat edilmesi emredilenler; Allah, Hz. Muhammed, ülü-l emr, eş ve ebeveyn şeklinde sınıflandırılmaktadır. Kötülüğün sembolü olan şeytan; rabbine asi olduğundan ona itaat edilmesi yasaklanmıştır. Tabi olunan varlığa göre içeriği değişen itaat; tabii, iradi, mutlak ve mukayyet şeklinde farklı bir boyut ve anlam kazanmaktadır.

İnsan, sosyo-kültürel bir varlıktır; çevresiyle ünsiyet kurduğunda insan olmaktadır.¹⁶ Toplumsal bir yaşamın parçası olan insan için itaat, dün olduğu gibi bugün de vardır, hayat devam ettiği sürece de var olmaya devam edecektir.¹⁷ Allah’a kul olmak büyük bir şereftir.¹⁸ Kurân-ı Kerim, maddeyi her şeyin ölçüsü haline getirmeyi, ona bağımlılığı yasaklamaktadır.¹⁹ Kurân-ı Kerim, seçilmiş değerli bir varlık olan insanı, meşru olmayan bağımlılıklarından vaz geçerek, hakikate ve gerçek özgürlüğe çağırmaktadır; rabbine boyun eğmeyenler ihtiraslarının kölesi olmakta, hem cinsine tapar duruma gelebilmektedir.²⁰ Akıl ve irade sahibi insan, diğer canlılardan

¹¹ Recep Özkan, Bayram Polat, **a.g.e.**, s. 142-143; Yusuf Emre, Asım Yapıcı, “Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Vatandaşlarının Değer Yönelimleri”, **Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, C.: 10, S.:2, 2015, s. 335

¹² Fussilet Suresi, 11

¹³ Mehmet Salmazzem, **a.g.e.**, s. 183

¹⁴ Fazlurrahman, **Ana Konularıyla Kurân**, s. 47, 61, 62

¹⁵ Jürgen Habermas, **Bilgi ve İnsansal İlgiler**, Çev.: Celal A. Kanat, İstanbul, Küyerel Yayınları, 1997, s. 27-29; Ejder Okumuş, **Meşruiyet Ekseninde Din ve Devlet**, İstanbul, Pınar Yayınları, 2003, s. 128

¹⁶ Mustafa Akçay, “İnsanlığın Ortak Dini Temeli: Fıtrat”, **Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.: 13, S.: 23, 2011/1, s. 143

¹⁷ Recep Özkan, Bayram Polat, **a.g.e.**, s. 147

¹⁸ Münafikun Suresi, 8

¹⁹ Ali İmran Suresi, 14

²⁰ August Comte, **Pozitivizm İlmihi**, Çev.: Peyami Erman, İstanbul, M. E. B. Yayınları, 1986, s. 72-73; Friedrich Nietzsche, **Zerdüş Böyle Diyordu**, Çev.: Osman Derinsu, İstanbul, Varlık Yayınları,

farklı olarak inkar ve isyan edebilme potansiyeline sahiptir. İnsan, varoluşsal bir sorgulamayla, Allah'ın varlığına, birliğine ve kudretine muttali olabilmektedir. Akıl, bir yaratıcının varlığını idrak edebilir fakat O'na nasıl bağlanacağını ve itaat edeceğini kavrayamaz, vahiy ve elçiler bu ilişkiyi tanımlamak için gönderilmiştir. İslamiyet, insanı ontolojik açıdan tanımlayıp kâinat içerisindeki konumunu belirlemekle kalmamış, onun var oluş amacını da ortaya koymuştur. Allah'ın vahiy ile açıkladığı kutsal bilgiler olmadan, kulluk ve itaati tanımlamak, uygulamak muhaldir; insan, rabbinin nimetlerine nasıl şükredeceğini, sınırları belli olan akıl ve tecrübesiyle kavrayamamaktadır.

Peygamberler, insanlara Allah'ın yaratıcı olduğu hakikatini bildirmekten öte, O'na nasıl kulluk yapılacağını bildirmek için gönderilmiştir. Kurân-ı Kerim, insanın sahip olduğu güç ve potansiyelini takva istikametinde kullanmasını istemektedir. En kamil insan, fıtratını ve ahdini bozmayandır; ahdini unutanlar değerini kaybetmekte ve fıtrattan uzaklaşmaktadır. Dil bilginleri ve İslam alimleri, üstlendiği sorumluluğu veya kendisinden alınan sözü unutması sebebiyle insan kelimesinin nisyan kökünden türetilmiş olabileceğini söylemektedir. Din, teslimiyettir; hayat hakkındaki düşünce, duygu ve eylemlerin rabbin istekleriyle düzenlenmesidir. İnsanın değeri, Allah'a teslimiyetle doğru orantılı olarak artmaktadır.²¹ Salih amel, imanın dışa yansımasıdır.²² Nasıl ki iman etmek, amel olmaksızın tek başına makbul değilse; iman olmadan doğru işlerin yapılmasının da ahirette kıymeti bulunmamaktadır.²³

İtaatte, emredici olan otorite, gücünü yukarıdan aşağıya doğru uygulamakta, üstün alta itaati söz konusu olmamaktadır.²⁴ İnsan, acziyetini ve ihtiyacını fark ederek mutlak ve aşkın varlık olan rabbine boyun eğmekte; dünya ve ahiretteki huzuru için peygamberlerin davetine icabet etmektedir. Yaratanın emir verme, yönetme yetkisi de vardır, O sadece var eden, sonrasında kâinatı ve insanı kendi haline bırakan değildir.²⁵ Bilgi, iman ve İslam, birbirlerini tamamlayan farklı içerikli mündemiç kavramlardır. Allah'ın, insan üzerindeki tasarruf yetkisinin alınarak, sadece hizmet eden bir yaratıcı

1972, s. 110-121; Nadim Macit, **Kurân ve Hadise Göre Şirk ve Müşrik Toplum**, Konya, Damla Matbaacılık ve Ticaret, 1992, s. 71-72; Muhammet Altaytaş, **a.g.e.**, s. 37

²¹ Takıyyuddin Ebu'l-Abbas Ahmed b. Teymiyye el-Harrani, **Kulluk**, İstanbul, Pınar Yayınları, 2008, s. 39

²² Toshihiko Izutsu, **Kurân'da Dini ve Ahlaki Kavramlar**, s. 269

²³ Celaleddin Vatandaş, **Esenlik Yurdunun Çağrısı**, İstanbul, Pınar Yayınları, 2004, s. 192

²⁴ Recep Özkan, Bayram Polat, **Toplumsal Bir Değer Olarak Otorite**, s. 114

²⁵ Muhammet Altaytaş, **a.g.e.**, s. 33

olarak sınırlandırılması akla ve İslam'a uygun değildir. “(Yahudiler) Allah'ı bırakıp, hahamlarını; (Hristiyanlar ise) rahiplerini ve Meryem oğlu Mesih'i rab edindiler. Oysa, bunlar da ancak, bir olan Allah'a ibadet etmekle emrolunmuşlardır. Ondan başka hiçbir ilah yoktur. O, onların ortak koştukları her şeyden uzaktır.”²⁶ ayetinin de işaret ettiği gibi helal ve haramı belirleyen, rab olarak kabul edilmektedir. İnsan için temel problem, yaratıcının varlığı yokluğu, hatta kâinatın sahibi olup olmadığı değildir; asıl mesele kime ne kadar, nasıl kulluk yapılacağı, itaat edileceği, mutlak yetkilerin kimde olacağıdır.²⁷ Hz. Peygamber, dinin, Allah için, O'nun kitabı ve elçisi için, Müslümanların yöneticileri ve onların umumu için samimiyet,²⁸ olduğunu ifade etmektedir. İnsandan beklenen, dinin emir ve yasaklarına vakıf olması, gücü nispetinde ihlasla itaat etmesidir.²⁹ İmanın göstergesi, salih ameldir, itaatlerdir. Müslüman, rabbiyle bağıni ibadetlerle pekiştiren, samimiyetini gösterendir.

2. 2. Tabii İtaat

Kurân-ı Kerim, insan ve kâinat kitabının tefekkürle okunmasını istemektedir. Kudret sahibi bir yaratıcının eseri olan bu evren, yerli yerindelik ve mükemmelliğe sahiptir.³⁰ Tüm mahlukat, ikrar etsin veya etmesin, rabbini tanıma ve kulluk vasfıyla yaratılmıştır.³¹ Allah, yarattığı her mahluk için en uygun yaşam koşullarını o varlığın genetiğine kodlamıştır.³² Her şey insan için,³³ insan ise Allah için yaratılmıştır.³⁴

²⁶ Tövbe Suresi, 31

²⁷ Ahmet Y. Özütoprak, **Dini Doğru Anlamak**, İstanbul, Pınar Yayınları, 1997, s. 54; Muhammet Altaytaş, **a.g.e.**, s. 20; Celaleddin Vatandaş, **Yol Ayrımı**, s. 87; İbrahim Kalın, **a.g.e.**, s. 26

²⁸ Buhari, İman, 42; Müslim, İman, 95

²⁹ Bakara Suresi, 286

³⁰ Abdurrahman Kurt, **İslam'ın İlk Döneminde İmanın Toplumsal Yansıması**, İstanbul, Emin Yayınları, 2009, s. 102; Mülk Suresi, 3-4; Secde Suresi, 7; Ali İmran Suresi, 190-191; Yunus Suresi, 5; Rad Suresi, 3-4; Gâşiye Suresi, 17-20

³¹ Takıyyuddin Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Teymiyye el-Harrani, **Kulluk**, İstanbul, Pınar Yayınları, 2008, s. 61

³² Celaleddin Vatandaş, **Yol Ayrımı**, s. 187

³³ Bakara Suresi, 29; İbrahim Suresi, 32-34; İsra Suresi, 70; Nahl Suresi, 12, 14; Lokman Suresi, 20, 29; Câsiye Suresi, 13; Hac Suresi, 36-37; Zuhur Suresi, 15; Araf Suresi, 31, 54; Rad Suresi, 2; Ankebut Suresi, 61; Fâtır Suresi, 13; Zümer Suresi, 5; Kasas Suresi, 77; Neml Suresi, 86; Erdoğan Pazarbaşı, **Kurân ve Medeniyet**, İstanbul, Pınar Yayınları, 1996, s. 107

³⁴ Zariyat Suresi, 56; Muhammed Gazali, **Tevhid ve Ledün Risalesi**, Çev.: Serkan Özburun, Yusuf Özkan Özburun, İstanbul, Furkan Basın Yayın, 1995, s. 41

Kâinatın yaratılması da bir gayeye matuftur; boş ve amaçsız değildir.³⁵ Evrendeki tüm varlıkların amacı, insanın hilafet misyonuna ve emanet sorumluluğuna yardımcı olmaktır.³⁶ Âlemdeki nizam ve gaye kadar, mevcut nimet ve güzellikler de insanı düşünmeye ve imana yönlendirmektedir.³⁷ İnsanın yaratılmasıyla kâinat anlam ve değer kazanmaktadır. Eşref-i mahlukat olan insanın³⁸ davranışları incelendiğinde, zorunlu ve ihtiyari farklı iki boyut olduğu görülmektedir. Belirli bir amaca ulaşmak için, özgürce tercih edilen, kasıtlı ve iradeli davranışlardan sorumlu tutulan insan; rabbine itaat ederse ilahi mükafata, isyan ederse ilahi cezaya muhatap olmaktadır.³⁹ İnsanın bir de zorunlu itaat halleri vardır; dünyaya gelmesi, cinsiyeti, ırkı, fiziksel özellikleri ve ömrü bunlara örnektir;⁴⁰ hayatın imtihan sırrına uygun olan bu konularda tercih hakkı olmadığı için insan bu hallerinden sorumlu da değildir. Kâinatın düzeni için takdir edilen kanunlara uyma zorunluluğu, fizyolojik yapısı itibariyle, inanan ve inanmayan her insan için geçerlidir.⁴¹

Tabii itaat; irade dışı, hür irade olmadan, yapısı itibariyle kendiliğinden meydana gelen itaattir. Allah’a teslimiyetin tabii ve iradi olmak üzere iki biçimi vardır; tabii olanda bir yönüyle insan dahil tüm kâinat O’nun iradesine boyun eğmiş durumdadır.⁴² Allah, fiziksel ve toplumsal kanunlarla kâinatı belirli bir sistem ile yönetmektedir⁴³ ki Kurân-ı Kerim buna sünnetullah demektedir. Sünnetullah; Allah’ın yaratma ve yönetmesinde süregelen ve değişmeyen uygulama ve nizamdır;⁴⁴ kavram, süreklilik içermektedir.⁴⁵ İnsanın emrine müsahhar kılınan dünya, belirli bir düzen

³⁵ Sad Suresi, 27; Enbiya Suresi, 16; Ali İmran Suresi, 191; İbrahim Suresi, 19; Nahl Suresi, 3; Ankebut Suresi, 44; Yunus Suresi, 5; Enam Suresi, 73; Casiye Suresi, 42; Tegabün Suresi, 3; Ahkaf Suresi, 3; Rum Suresi, 8

³⁶ Bedrettin Çetiner, **Kurân-ı Kerim’de Mesuliyet (Kaynağı, Sınırları, Sonuçları)**, İstanbul, Ensar Neşriyat, 2006, s. 54

³⁷ Mehmet S. Aydın, **İslam’ın Evrenselliği**, İstanbul, Ufuk Kitapları Yayınları, 2000, s. 126

³⁸ İsra Suresi, 70; Tin Suresi, 4

³⁹ Zilzal Suresi, 7-8; Teftâzânî, **Kelam İlmi ve İslam Akaidi: Şerhu’l-Akâid**, Çev.: Süleyman Uludağ, İstanbul, Dergah Yayınları, 1982, s. 198-222; Ebu’l Muîn en-Nesefi, **Tebsiratü’l-edille fi Usul’d-din**, Nşr.: Hüseyin Atay, Şaban Ali Düzgün, C.: I-II, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2003, No:2, s. 173

⁴⁰ Gürbüz Deniz, **a.g.e.**, s. 22; Muhammet Altaytaş, **Çağdaş İnkarcılık**, İstanbul, Ensar Neşriyat, 2007, s. 15

⁴¹ Celaleddin Vatandaş, **Yol Ayrımı**, s. 193

⁴² Celaleddin Vatandaş, **Tevhid ve Değişim**, s. 66

⁴³ Said Hakim, **Rabbanî Yol ve Sünnetullah**, İzmir, İnsan Yayınları, 1997, s. 78

⁴⁴ İlyas Çelebi, “Sünnetullah”, **T. D. V. İslam Ansiklopedisi**, No: 38, s. 159-160

⁴⁵ Ömer Özsoy, **Sünnetullah-Bir Kur’ân İfadesinin Kavramlaşması**, Ankara, Fecir Yayınları, 1994, s. 53

içerisinde kendisine verilen görevi ifa etmektedir; kâinat, tesadüfî veya kaos değildir;⁴⁶ evrende anlamsızlık ve rastlantı yoktur, her şey girift bir örgü içinde birbiriyle alakalıdır.⁴⁷ “O ki, birbiri ile ahenktar yedi göğü yaratmıştır. Rahman olan Allah'ın yaratışında hiçbir uygunsuzluk göremezsin. Gözünü çevir de bir bak, bir bozukluk görebiliyor musun? Sonra gözünü, tekrar tekrar çevir bak; göz (aradığı bozukluğu bulmaktan) aciz ve bitkin halde sana dönecektir.”⁴⁸ Sokrates'ten beri kabul edilen âlemin gayeli ve birbiriyle ilintili oluşu; nizamı âlem ve ibda delili olarak İslam alimleri ve batılı teologlar tarafından Allah'ın varlığına delil olarak kullanılmaktadır.⁴⁹ Kâinat; ister istemez Allah'a itaat etmekte, O'na borçlu ve muhtaçtır;⁵⁰ O'nun belirlediği kanuna, sünnetullaha boyun eğmektedir.⁵¹

İslam'a göre Allah ve kâinat ontolojik bakımdan birbirinden farklıdır; fakat yaratılış ve düzen bakımından aralarında sıkı bir bağ vardır; her şey yaratıcının bilgisi, iradesi ve kudretiyle hareket etmektedir.⁵² Kâinatın kendisi ve devam eden nizam, tüm mahlukatın belirli bir amaç için var edildiğini ve mutlak hakikati çağrıştırmaktadır.⁵³ “Tüm mahlukat, mahiyetini idrak edemesek ve açıklayamasak da, şuurlu bir insan gibi, kendi durumu ve kabiliyetine göre Allah'a inkıyat halindedir.”⁵⁴ Kurân-ı Kerim, kâinatın yaratılışından ve diğer varlıklardan bahsederken hak ve ölçü tabirlerini kullanmaktadır.⁵⁵ Evrendeki her şey için bir ölçü, gaye ve süreklilik vardır.⁵⁶ İnsan, hikmet nazarıyla kâinata baktığında, sanata ve sanatkara hayranlığı artmakta; egosu

⁴⁶ İsmail Raci el-Faruki, **Tevhidin Düşünce ve Hayata Yansıması**, Çev.: Dilaver Yardım, İstanbul, İnsan Yayınları, 1987, s. 24; Mülk Suresi, 3; Fazlurrahman, **Ana Konularıyla Kurân**, s. 45-46

⁴⁷ Mustafa Akçay, **a.g.e.**, s. 144; Aydın Topaloğlu, **Ateizm Çıkmazı**, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2019, s. 22; İbrahim Kalın, **a.g.e.**, s. 94

⁴⁸ Mülk Suresi, 3-4

⁴⁹ Bekir Topaloğlu, **İslam Kelamcıları ve Filozoflarına Göre Allah'ın Varlığı**, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1970, s. 57-57, 107-109; Mehmet Aydın, **Din Felsefesi**, İzmir, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, 1987, s. 53-56

⁵⁰ Takıyyuddin Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Teymiyye el-Harrani, **Kulluk**, s. 61

⁵¹ Ali İmran Suresi, 83; Rad Suresi, 13; Nur Suresi, 41; Sad Suresi, 18; Enbiya Suresi, 79; Hadid Suresi, 1; Saf Suresi, 1; Haşr Suresi, 1; Cuma Suresi, 1; Tegabün Suresi, 1; Nur Suresi, 41; İsrâ Suresi, 44; Bakara Suresi, 116; Rum Suresi, 26

⁵² Fazlurrahman, **İslamiyet ve İktisadi Adalet Meselesi**, Çev.: Yusuf Ziya Kavakçı, Erzurum, Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1976, s. 15

⁵³ Hüseyin Aydın, **İlim Felsefe ve Din Açısından Yaratılış ve Gayelilik (Teleoloji)**, Ankara, DİB Yayınları, 2012, s. 127-132

⁵⁴ Nadim Macit, **a.g.e.**, s. 434; Yaşar Ünal, “Resul'e İtaat Meselesi”, **Toplum Bilimleri Dergisi**, C.: 6, S.: 11, 2012, s. 172; Furat Akdemir, “Kurân'da İtaat Kavramı ve Peygambere İtaatin Mahiyeti”, **Kelam Araştırmaları Dergisi**, C.: 11, S.: 1, 2013, s. 431; Mehmet Salmazzem, “Kur'an'a Göre “Sınırsız İtaat” Problemi”, **Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C.: 5, S.: 59, 2017, s. 180; Hac Suresi, 18; İsrâ Suresi, 44

⁵⁵ Enam Suresi, 96-97; Rum Suresi, 25, 48

⁵⁶ Nadim Macit, **a.g.e.**, s. 438

bulunmayan evrenin sessiz çılgılık şeklindeki tespihatı, kulluğa ilham olmaktadır. “Yedi gök, yer ve bunların içinde bulunanlar Allah’ı tespih ederler. Her şey O’nu hamd ile tespih eder. Ancak, siz onların tespihlerini anlamazsınız. O, halim'dir (hemen cezalandırmaz, mühlet verir), çok bağışlayandır.”⁵⁷, “Görmedin mi ki şüphesiz, göklerde ve yerde olanlar, güneş, ay, yıldızlar, dağlar, ağaçlar, hayvanlar ve insanların birçoğu Allah'a secde etmektedir. Birçoğunun üzerine de azap hak olmuştur. Allah kimi alçaltırsa ona saygınlık kazandıracak hiçbir kimse yoktur. Şüphesiz, Allah dilediğini yapar.”⁵⁸ ayetleri, keyfiyetini idrak edemesek de kâinatın vecd ile rabbine secde ettiğini haber vermektedir. Allah, kâinata bir nizam koymuş, tüm mahlukata bir görev vermiştir,⁵⁹ hiçbir şey boşa yaratılmamıştır; canlı cansız her şey tam bir teslimiyetle O’nun iradesine otomatik boyun eğmiştir ve her şey O’na bağımlıdır.⁶⁰ Emirlere itaat etmesi nedeniyle kâinatın da Müslüman olarak nitelendirilmesi mümkündür.⁶¹ Alternatif bir rolü bulunmayan insan dışındaki mahlukat, Allah’ın iradesi ve takdiri dışına çıkmamaktadır.⁶²

2. 3. İradi İtaat

İnsan doğası karmaşık bir yapıya sahip olmakla birlikte, ruh ve beden uyumu neticesinde şuurlu bir varlık olarak hayatını sürdürmektedir.⁶³ Allah, kâinatın en anlayışlı muhatabı olan insana kitap ve peygamber göndermekle ihsanda bulunmuş, selim akıl ve fitratla hakikate ulaşmasına yardımcı olmuş, huzur ve saadetini kolaylaştırmıştır. İnsan, aciz, mümkün ve sınırlı bir varlık olarak kendisinden güçlü ve aşkın bir varlığa boyun eğmeye meyillidir.⁶⁴ Kendi sınır ve kabiliyetlerinin farkına

⁵⁷ İsra Suresi, 44

⁵⁸ Hac Suresi, 18

⁵⁹ İsmail Karagöz, “İtaat Kavramı”, *Diyanet İlmî Dergi*, C.: 35, S.: 4, 1999, s. 48

⁶⁰ Fazlurrahman, *Ana Konuları Kurân*, s. 46, 115; Mustafa İslamoğlu, *İman İnsanın Saadeti*, s. 107

⁶¹ Fazlurrahman, *Ana Konuları Kurân*, s. 46; Ali İmran Suresi, 83; İsra Suresi, 44; Hadid Suresi, 1; Haşr Suresi, 1; Saf Suresi, 1;; Rad Suresi, 15; Nahl Suresi, 49; Hac Suresi, 18; Rahman Suresi, 6; Araf Suresi, 206; Enbiya Suresi, 19

⁶² Celaleddin Vatandaş, *Yol Ayrımı*, s. 193; Yaşar Ünal, *a.g.e.*, s. 172; Fussilet Suresi, 11; Ali İmran Suresi, 83; Nahl Suresi, 3; Yasin Suresi, 82

⁶³ Şerafeddin Gölcük, *Kurân’da İnsanın Değeri*, İstanbul, Pınar Yayınları, 1983, s. 27

⁶⁴ Recep Özkan, Bayram Polat, *İtaat Kültürü ve Din*, s. 142

varan insan, rabbiyle sağlıklı bir iletişim kurabilmekte, takvasını artırabilmektedir.⁶⁵ Hidayet ve dalaleti idrak edebilecek güç ve yetenekle yaratılan, ilahi mesaj ile yolu aydınlanan insan⁶⁶ için doğru ve fitrata uygun teslimiyet, Allah için olan kulluktur. Allah'tan başkasına boyun eğme, insanı özgürlüğe götürmemekte, arzu ve isteklerin kölesi haline getirmektedir.⁶⁷ “İnsanın iktidarı, mutlak hür olmayı gerektirmediği gibi, hayat ve kâinatı izah etmeye de yetmez.”⁶⁸

İradi itaat, zorlama olmaksızın insanın hür iradesine konu olan itaattir. İnsan dışındaki mahlukat, zorunlu itaat kapsamındayken; akıl ve irade sahibi insan, tercih hakkıyla diğer varlıklardan ayrılmaktadır.⁶⁹ Özgür tercihleri ile insan kime kulluk ve itaat edeceğini belirlemektedir. Varlığa anlam katan, insanlığı gerçek medeniyete ulaştıran, ilahi dinlerdir.⁷⁰ Yaşanmayan değerler zamanla kuvvetini kaybedeceğinden, teori ve pratik dengesinin sağlanması zaruridir. Beşeriyet tarihi incelendiğinde, insanların kendi kuvvetlerinin üstünde bir varlığa tazimde bulunduğu şahit olunmaktadır. İbadetler, esas olarak tüm dinlerde mevcuttur;⁷¹ değişiklik mabudda ve şekildedir.⁷² İslamiyet'te ibadet, diğer bazı dinlerde olduğu gibi bedene eziyet etmek için değildir; maksat, Allah'ı hatırlamak ve O'na iltica etmektir; Allah ile ilişki, belirli düşünce, duygu ve davranışlarla tezahür etmektedir.⁷³

Dinin hükümlerini uygulamak üzere öğrenen sahabenin itaat hassasiyeti, din eğitimi açısından incelenmesi ve değerlendirilmesi gereken önemli mesajlar içermektedir. Allah, insanlığa elçi ve rehber olarak Hz. Muhammed'i, O'na arkadaş olarak da sahabeyi seçmiştir. Sahabenin dini öğrenmek ve öğretmek üzere gösterdiği gayret ve dikkat, dinin anlaşılmasına ve sonraki nesillere aktarılmasına yardımcı olmuştur. İslam, pratikleri olan, hayatın içindeki bir dindir; duygu, düşünce ve davranışlar, insanın tüm ihtiyaçları bir bütün olarak İslam'ın konusudur. İnsan, derdi kadar büyüktür sözü, sahabenin İslam ile yüceltiğini hatırlatmaktadır. Onlar

⁶⁵ Fazlurrahman, **İslami Yenilenme Makaleler I**, Çev.: Adil Çiftçi, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2004, s. 31; Mahsum Aytepe, **a.g.e.**, s. 239

⁶⁶ Ramazan Altıntaş, **Kurân'da Hidayet ve Dalalet**, İstanbul, Pınar Yayınları, 2003, s. 393

⁶⁷ Muhammet Altaytaş, **a.g.e.**, s. 37

⁶⁸ Nadim Macit, **a.g.e.**, s. 79

⁶⁹ Fazlurrahman, **Ana Konuları İle Kurân**, s. 61-62

⁷⁰ Nadim Macit, **a.g.e.**, s. 441

⁷¹ Saffet Sancaklı, “Hz. Peygamber'in İbadetlerde Öngördüğü İtidal ve Kolaylık Anlayışı”, **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.: 9, S.: 9, 2000, s. 378

⁷² Ahmed Hamdi Akseki, **a.g.e.**, s. 367

⁷³ Mehmet Toplamacıoğlu, **Din Sosyolojisi**, Ankara, Ankara Üniversitesi Yayınları, 1963, s. 178

anlayamadıkları hüküm ve ayetleri Hz. Peygamber ile paylaşmış, soru(n)larına cevap aramıştır. “Göklerdeki her şey, yerdeki her şey Allah'ındır. İçinizdekini açığa vursanız da, gizleseniz de Allah sizi, onunla sorguya çeker de dilediğini bağışlar, dilediğine azap eder. Allah'ın gücü her şeye hakkıyla yeter.”⁷⁴ Bu ayetin muhtevası sahabeye ağır geldiğinden Hz. Peygamberden açıklama istemişlerdir: “Ey Allah'ın elçisi! Namaz, oruç, cihad, sadaka (zekat) gibi gücümüzün yettiği amellerle yükümlü kıldık (bunlara bir diyeceğimiz yok). Şimdi ise size bu ayet geldi; buna uymaya gücümüz yetmez!” demişlerdir. Resulullah “Sizden önceki iki kitabın tabileri gibi siz de ‘Duyduk ve uymadık’ mı diyeceksiniz? Oysa ‘Duyduk, itaat ettik. Senin bağışlamayı dileriz ey rabbimiz, gidiş sanadır’ demeniz gerekir” buyurmuş, onlar da aynen böyle söylemişler, bu cümleyi tekrarladıkça dilleri de buna alışmıştır.⁷⁵ Ayette insanların sadece davranışlarından değil, dışa yansımayan duygu ve düşüncelerden de hesap verileceği anlaşıldığından, sahabe telaşlanmış ve bu düşüncelerini Hz. Peygamber ile paylaşmışlardır. Sonradan “Allah'ın hiçbir kimseyi gücünün yetmediği bir şeyle yükümlü kılmayacağı”⁷⁶ ayeti nazil olduğunda sahabe rahatlamıştır. Benzer bir durum, “İman edip de imanlarına zulmü (şirki) bulaştırmayanlar var ya; işte güven onların hakkıdır. Doğru yolu bulmuş olanlar da onlardır.”⁷⁷ ayetinin vahyedilmesinden sonra da yaşanmıştır. Müslümanlar, zulümden uzak durmanın anlamını düşünerek telaşa kapılmış; bunun üzerine Resulullah, ayete şu şekilde açıklık getirmiştir: “Bu sizin düşündüğünüz zulüm değildir. Burada Lokman'ın oğluna hitaben söylediği “Sevgili oğlum! Allah'a ortak koşma; çünkü O'na ortak koşmak kesinlikle çok büyük bir haksızlıktır”⁷⁸ mealindeki ayette geçen zulüm kastedilmiştir”⁷⁹ Dinin yaşanabilir olması, insana ve hayata uygunluğu, sahabe tarafından test edilmiştir. Hz. Peygamber, “Yürüyen Kurân” olarak insan-ı kamilin zirvesini temsil ederken, sahabe de İslam'ı hayata tatbik eden en başarılı toplum olarak sonradan gelenlere örneklik teşkil etmiş; ayetin ifadesiyle “Allah onlardan, onlar da Allah'tan razı olmuştur.”⁸⁰

⁷⁴ Bakara Suresi, 284

⁷⁵ Müslim, İman, 199

⁷⁶ Bakara suresi, 286

⁷⁷ Enam Suresi, 82

⁷⁸ Lokman Suresi, 13

⁷⁹ Buhari, Enbiya, 41

⁸⁰ Tövbe Suresi, 100

Dinde zorlama yoktur,⁸¹ insanın herhangi bir dine girmesi için zorlanması kabul edilmemektedir; fakat “Allah ve resulü bir iş hakkında hüküm verdikleri zaman, hiçbir mümin erkek ve hiçbir mümin kadın için kendi işleri konusunda tercih kullanma hakları yoktur. Kim Allah'a ve resulüne karşı gelirse şüphesiz ki o apaçık bir şekilde sapmıştır.”⁸² ayeti, Müslüman olduktan sonra bireyin dinin hükümleri ile mükellef olduğunu ihtar etmektedir. İnsan dışındaki varlıkların, kâinattaki görevini, rolünü değiştirme imkanı yoktur. Akıl, idrak ve irade sahibi tek varlık olan insanın, inkar ve kötülükle maruf alternatif bir yolu olduğu halde rabbine kul olmayı tercih etmesi, bu yönüyle çok değerlidir. İnsan, hayat tarzını ve referansını kendisi belirlemekte; fitratıyla uyumlu veya ters olanı özgür iradesiyle seçebilmektedir.⁸³ İnsan, rabbinden gelen vahye tabi olarak, O’nun iradesine boyun eğdiğinde; fizyolojik anlamda kayıtsız şartsız teslim olduğu iradeye bağlanmış olmakta, birliği ve bütünlüğü sağlamış, fitratı ve kendi varlığında tevhidi gerçekleştirmiş olmaktadır.⁸⁴

2. 4. Mutlak İtaat

İnsan zekasıyla, yaratılış gerçeği ve varlıkların gerçek sebepleri anlaşılamamaktadır.⁸⁵ İnsanlığın ilk, en devamlı ve en derin tecrübelerinden biri olan din;⁸⁶ duygu ve davranışları yönlendirme potansiyeliyle, hayatın en temel meselesi olarak, tarihi, sosyolojik ve kültürel bir gerçekliktir.⁸⁷ İlk insanla var olmuş, hayat sürekliliğinde devam edecek olan din ;⁸⁸ insana kendi mahiyetini, hayatı, öncesini ve sonrasını, varlık gayesini, hayrı ve şerri, hidayet ve saadet yollarını temin eden ve

⁸¹ Bakara Suresi, 256; Yunus Suresi, 99; Nurullah Altaş, İsmail Arıcı, “Din Eğitiminin Bilimselleşme Süreci”, **Din Eğitimi**, Ed.: Mustafa Köylü, Nurullah Altaş, 6. Bsk., İstanbul, Ensar Neşriyat, 2016, s. 64

⁸² Ahzab Suresi, 36

⁸³ Celaleddin Vatandaş, **Yol Ayrımı**, s. 193

⁸⁴ Celaleddin Vatandaş, **Yol Ayrımı**, s. 193

⁸⁵ August Comte, **a.g.e.**, s. 16; Şahbenderzade Filipeli Ahmet Hilmi, **Allah’ı İnkâr Mükün Mü?**, İstanbul, Çağrı Yayınları, 1979, s. 52-53

⁸⁶ Ninian Smart, “Din ve İnsan Tecrübesi”, Çev.: Ali İhsan Yitik, **Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.: 7, İzmir, 1992, s. 423

⁸⁷ İbrahim Kaplan, “Din, Fitrat ve Akl-ı Selim İlişkisi Üzerine”, **Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.: 17, S.: 2, 2017, s. 62; Muhammet Altaytaş, **a.g.e.**, s. 29; Hayati Hökekleli, **Din Psikolojisine Giriş**, İstanbul, Dem Yayınları, 2015, s. 31

⁸⁸ Kürşat Demirci, **Dinlerin Dejenerasyonu**, İstanbul, İnsan Yayınları, 1996, s. 26

öğreten bir sistemdir.⁸⁹ İslamiyet, insanın maddi ve manevi tüm ihtiyaçlarına karşılık veren umumi bir dindir.⁹⁰ İnsan, özgürlük adına bazen kendini tanrılaştırırken, bazen de kendine tanrılar edinmektedir.⁹¹ İman ve ibadetin, beşeri ve sosyal düzenin, huzur ve saadetin temeli, itaate dayanmaktadır.⁹² İslamiyet, insanın halifelik ve yeryüzünü imar sorumluluğunu yerine getirmesini, yeryüzünde adil ve toplumsal bir düzen kurulmasını istemektedir.⁹³

Mutlak kelimesi; mukayyetin zıddı, genel, sınırsız, hiçbir kayıt ve şarta bağlı olmayan, istisnasız gibi manalar ifade etmekte; ⁹⁴ içerisinde kesinlik anlamı barındırmaktadır. İnsan, sınırlı ve zayıf bir varlıktır; ⁹⁵ kendisine verilen akıl ve muhakeme yeteneğine rağmen varlık ötesine muttali olamamakta; yaratıcıyla nasıl bir iletişim kuracağını, hayatın anlamını, eksiksiz ve hakiki bilgiyi araştırmaktadır. İnsanın aradığı kurtarıcı bilgi, yaratıcı tarafından peygamberlere vahiy yoluyla aktarılmakta ve beşeriyetin yolu aydınlanmaktadır. Peygamberlerin görevi, insana fitratını hatırlatmak, yaratıcıya kulluk yolunda ilahi öğretileri ve örnekliği sunmaktır.⁹⁶

İslam'da mutlak itaat, sadece Allah ve Hz. Muhammed için geçerlidir; başka herhangi bir varlığa mutlak itaat edilmemektedir. “Ey iman edenler! Allah'a itaat edin. Peygamber'e itaat edin ve sizden olan ulu'l-emre (idarecilere) de. Herhangi bir hususta anlaşmazlığa düştüğünüz takdirde, Allah'a ve ahiret gününe gerçekten inanıyorsanız, onu Allah ve Resulüne arz edin. Bu, daha iyidir, sonuç bakımından da daha güzeldir”⁹⁷ ayetinde itaat, herhangi bir kayıt ve şart belirtilmeksizin ve sadece Allah ve resulüyle sınırlı olarak, “itaat edin” mutlak emir kipiyle zikredilmektedir. Ayetin devamında, herhangi bir konuda ihtilafa düşülmesi halinde konunun sadece Allah’a ve resulüne arz edilmesi emri, dinde asıl kaynağın Kurân ve sünnet olduğunu, mutlak itaatın Allah ve resulü için geçerli olduğunu, göstermektedir. Allah’a ve resulüne itaat, Kurân-ı

⁸⁹ Ahmed Hamdi Akseki, **a.g.e.**, s. 71

⁹⁰ Ahmed Hamdi Akseki, **a.g.e.**, s. 419

⁹¹ Nadim Macit, **a.g.e.**, s. 101

⁹² İsmail Karagöz, **Kurân'da Dört Kavram: İbadet, İtaat, İcabet, İttiba**, 3. Bsk., Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2005, s. 113

⁹³ Fazlurrahman, **Ana Konularıyla Kurân**, s. 79

⁹⁴ Zebidi, **a.g.e.**, No: 6, s. 426; Şerif Cürcani, **a.g.e.**, s. 194; Tehanevi, **a.g.e.**, No: 2, s. 921-924; İbni Manzur, **a.g.e.**, No: 10, s. 225; Cevheri, **a.g.e.**, No: 4, s. 204-205

⁹⁵ Nisa Suresi, 28; Enfal Suresi, 66

⁹⁶ Maide Suresi, 67, 99; Araf Suresi, 157; Nahl Suresi, 36, 44; İbrahim Suresi, 4

⁹⁷ Nisa Suresi, 59

Kerim’de yirmi ayette beraber zikredilmektedir.⁹⁸ Hadislerde peygambere itaat, Allah’a itaatin doğal bir gereği olarak emredilmektedir. İnsanın aşkın bir varlık ile iletişim kurabilmesi ancak vahiy yoluyla mümkün olabilmektedir; peygamberler, Allah’ın emir ve yasaklarını insanlara ulaştıran ve en güzel şekilde uygulayan seçkin insanlardır. Onların günahattan korunması, tebliğ ve temsil ettikleri dinin doğruluğunun garantisidir. Peygamberlerin günah işlemesi risaletle çelişir, tebliğe de zarar verir. “Battığı zaman yıldız andolsun ki, arkadaşınız (Muhammed haktan) sapmadı ve azmadı. O, nefis arzusu ile konuşmaz. (Size okuduğu) Kurân ancak kendisine bildirilen bir vahiydir.”⁹⁹ ayetleri Hz. Muhammed’in söz ve eylemlerinin ilahi yönlendirmeye endeksli olduğunu, sadece vahye tabi olduğunu,¹⁰⁰ nefsani bir düşüklük taşımadığını bildirmektedir. Peygambere itaat, Allah’a itaat kapsamında değerlendirildiğinden mutlak; diğer tüm itaatler bu iki ana kaynağa ve ölçüye uygunluk ile kayıtlıdır.

İnsan, doğal olarak farklı niteliklere sahip olsa da yetki ve konumu itibariyle sınırsız mutlak itaati hak etmemektedir.¹⁰¹ Sınırsız itaatte, ön kabul olduğundan sorgulama yapılmamakta, mutlak teslimiyet bulunmaktadır. Allah ve resulünün dışındakilere mutlak itaat, insanı doğru yoldan uzaklaştırmaktadır.¹⁰² Yaratana ve elçisine mutlak itaat, dinen ve aklen anlaşılır bir durumdur. Hüküm belirleme yetkisi, kâinatı ve insanı yoktan var eden ve yaşatanındır.¹⁰³ “O, kullarının üstünde mutlak hakimiyet sahibidir.”¹⁰⁴

Gönülden, isteyerek teslim olma anlamına uygun olarak Kurân-ı Kerim’de dört yerde itaat kavramının سَمِعْنَا ile kullanılmış olması,¹⁰⁵ bu eylemin bilinçli bir şekilde olması gerektiğini çağrıştırmaktadır. Fıtrat ve imanın doğal bir gereği olarak itaat, Allah için kullanıldığında kulluk ve ibadet kavramları öne çıkmaktadır. Allah’ın elçisi olması nedeniyle peygambere itaat de Kurân-ı Kerim’de emredilmekte; resule itaat

⁹⁸ Ali İmran Suresi, 32; Nisa Suresi, 13, 59, 69; Maide Suresi, 92; Enfal Suresi, 1, 20, 46; Tövbe Suresi, 71; Nur Suresi, 52, 54; Ahzab Suresi, 33, 66, 71; Muhammed Suresi, 33; Fetih Suresi, 17; Hucurat Suresi, 14; Mücadele Suresi, 19; Tegabün Suresi, 12

⁹⁹ Necm Suresi, 1-4

¹⁰⁰ Ahkaf Suresi, 9; Araf Suresi, 203

¹⁰¹ Mehmet Salmazzem, **a.g.e.**, s. 177

¹⁰² Mehmet Salmazzem, **a.g.e.**, s. 177

¹⁰³ Furat Akdemir, **a.g.e.**, s. 430

¹⁰⁴ Enam Suresi, 61

¹⁰⁵ Bakar Suresi, 285; Nisa Suresi, 46; Maide Suresi, 7; Nur Suresi, 51

Allah’a itaat ile ilişkilendirilmektedir.¹⁰⁶ “Peygamber size ne verdiyse onu alın, neyi de size yasak ettiyse ondan vazgeçin. Allah'a karşı gelmekten sakının. Şüphesiz, Allah'ın azabı çetindir.”¹⁰⁷ ayeti; peygamberin Allah adına yalan ve haksız bir şey söylemeyeceğini, din konusunda Allah’tan her ne getirdiyse mutlak bir itaatle kendisine tabi olunmasını emretmektedir. Peygambere itaat, Allah’a itaatin bir parçasıdır, mutlak ve zorunludur. “Kim bana itaat etmişse mutlaka Allah'a itaat etmiştir. Kim de bana isyan etmiş ise, mutlaka Allah'a isyan etmiştir. Kim emire itaat ederse mutlaka bana itaat etmiş olur. Kim de emire isyan ederse mutlaka bana isyan etmiş olur”¹⁰⁸ “Biz her peygamberi sırf, Allah'ın izni ile itaat edilmek üzere gönderdik. Eğer onlar kendilerine zulmettikleri zaman sana gelseler de Allah'tan günahlarının bağışlamasını dileseler ve Peygamber de onlara bağışlama dileseydi, elbette Allah'ı tövbeleri çok kabul edici ve çok merhametli bulacaklardı. Hayır! Rabbine andolsun ki onlar, aralarında çıkan çekişmeli işlerde seni hakem yapıp, sonra da verdiği hükme içlerinde hiçbir sıkıntı duymaksızın, tam bir teslimiyetle boyun eğmedikçe iman etmiş olmazlar.”¹⁰⁹ “Andolsun, biz elçilerimizi açık mucizelerle gönderdik ve beraberlerinde kitabı ve mizanı (ölçüyü) indirdik ki, insanlar adaleti yerine getirsinler.”¹¹⁰ ayetlerinden peygamberlerin itaat edilmek üzere gönderildiği; söz ve fiilleriyle örneklik teşkil ettiği anlaşılmaktadır. “Kim peygambere itaat ederse, Allah'a itaat etmiş olur. Kim yüz çevirirse (bilsin ki) biz seni onlara bekçi göndermedik.”¹¹¹ ayeti peygamberlerin görevlerinin baskı ve zorlama olmaksızın, tebliğ olduğunu insanlara hatırlatmaktadır. Peygamberler Allah’ın mesajlarını ileten bir elçidir, bekçi veya vekil değildir;¹¹² Hz. Muhammed, insanların iman etmesini şiddetle arzuladığı halde¹¹³ hiçbir zorlama yapmamıştır, inanan da inanmayan da kendi istekleriyle hareket etmişlerdir.¹¹⁴ Peygamber ve kitapların gönderilmesinin hikmeti, adaletin yerleşmesine, hakikatin oluşmasına öncülük etmektir.¹¹⁵

¹⁰⁶ Nisa Suresi, 59-65; Nisa Suresi, 80; Nisa Suresi, 13-14; ¹⁰⁶ Nisa Suresi, 69/80; Maide Suresi, 92; Enfal Suresi, 20/24; Nur Suresi, 51-54; Ahzab Suresi, 36; Muhammed Suresi, 33; Fetih Suresi, 17; Hucurat Suresi, 14; Tegabün Suresi, 12

¹⁰⁷ Haşr Suresi, 7

¹⁰⁸ Buhari, Ahkam, 1, Cihad, 109; Müslim, İmaret, 33; Nesai, Bey'at, 27

¹⁰⁹ Nisa Suresi, 64-65

¹¹⁰ Hadid Suresi, 25

¹¹¹ Nisa Suresi, 80

¹¹² Ahmet Akbulut, **Nübüvvet Meselesi Üzerine**, Ankara, Birleşik Yayıncılık, 1992, s. 61

¹¹³ Yusuf Suresi, 103

¹¹⁴ Furat Akdemir, **a.g.e.**, s. 430

¹¹⁵ Muhammed Kutub, **Düzeltilmesi Gereken Kavramlar**, s. 42

Allah ve resulü dışındaki varlıklara itaat etmek bir kayıt ve şarta tabidir. Hayrı ve şerri, helali ve haramı belirleme yetkisi yaratana aittir. Müslümanın Allah ve resulünün hükümlerine gönülden, isteyerek, herhangi bir sıkıntı duymaksızın her yönüyle teslim olması ve uyması gerekmektedir.¹¹⁶ Sorumluluk, tercih hakkını gerektirmektedir; ahiret hayatına anlam kazandıran, insanın hür iradesiyle eylemde bulunmasıdır.¹¹⁷ Diğer canlılardan farklı olarak insanın ihtiyaçları çok çeşitli ve komplekstir.¹¹⁸ İnsanın içgüdü ve organik ihtiyaçlarının karşılanması kadar önemli olan, bu doyumun niteliğidir. Allah ve resulüne mutlak itaat, dinin tahrifini önleyen bir ilkedir. Allah ve resulünün dışında itaat edilecek olanların her biri bu iki kaynağa uygunluğuyla değer ifade edebilmektedir. Aldanmanın ve istismarın önlenmesini teminen din eğitiminde, mutlak itaatin Allah ve resulü dışında hiçbir varlık için söz konusu edilemeyeceğinin vurgulanması önem arz etmektedir.

2. 5. Mukayyet İtaat

Mukayyet; herhangi bir kayıt ve şarta tabi olan anlamında, mutlak kelimesinin mana ve mefhum olarak zıddıdır.¹¹⁹ Mukayyet itaat; kayıt ve şarta tabi olan, belirli ölçüleri olan itaattir. Ulu'l-emre itaat; eşin itaati ve ebveyne itaat gibi, Allah ve resulü dışındaki her itaat bu kapsamda değerlendirilmektedir. Mukayyet itaatler, İslam'a uygunlukla kayıtlıdır.¹²⁰ İslamiyet, Allah'ın yolundan saptıran kişilere ve zümrelere itaati yasaklamıştır.¹²¹ İnsanın Allah'a karşı ilk görevi iman etmektir, diğerleri mantıki bir silsile ile birbirini takip eden unsurlardır, parçaları birbirine bağlayan tevhitir.¹²² Tevhit; "Allah'tan başka ilah olmadığına inanmak ve tanıklık etmektir."¹²³

Din en temelde hayat rehberidir; imanın ve itaatin kapsamı ve şartları yaratıcı tarafından belirlenmektedir. Kişiye göre din ve itaat belirlenemez, aksi taktirde nefis ilahlaştırılmış olmaktadır. Kurân-ı Kerim, hayatın merkez kuvvetidir; vahiy, kültürel

¹¹⁶ Nisa Suresi, 65

¹¹⁷ Bedrettin Çetiner, **a.g.e.**, s. 62

¹¹⁸ Nadim Macit, **a.g.e.**, s. 249

¹¹⁹ İbni Manzur, **a.g.e.**, No: 3, s. 373; Tehanevi, **a.g.e.**, No: 2, s. 921; Şerif Cürçani, **a.g.e.**, s. 201

¹²⁰ Nisa Suresi, 59; Lokman Suresi, 14-15

¹²¹ Enam Suresi, 115; Furkan Suresi, 27-29; Kalem Suresi, 7-14; Ahzab Suresi, 66-68

¹²² Fazlurrahman, **Ana Konularıyla Kurân**, s. 41-42

¹²³ İsmail Raci Faruki, **Tevhit**, Çev.: Dilaver Yardım, Latif Boyacı, İstanbul, İnsan Yayınları, 2006, s. 20

bir unsura indirgenerek özne olmaktan çıkarıldığında, dönüştürücü özelliğini kaybetmektedir.¹²⁴ Sekülerizmin etkisiyle modern kültür, tabii ve tarihsel bir olgu olan dini ve duygusunu yok edemediyse de, dinin hayatla ilişkisini tahrif etmekte, ürettiği yeni kutsallıklarla dinin etkinliğini altüst etmektedir.¹²⁵ Deizm, duyarsızlığı ve dinden kaçışı çağrıştırmaktadır.¹²⁶ İnanmak yerine bilmeyi öne çıkaran deizmin¹²⁷ arkasında; hızlı kültürel değişim neticesinde yaratıcı ile irtibatın kesilmesi, dünyevileşme, inançlarıyla doğru orantılı hayat sürdürememe eğilimi olduğu açıktır.¹²⁸ Modern seküler hayat, mutlak iradeyi, varlık olarak reddetmese de, Allah'ın dışlandığı ve hayata müdahalesinin kısıtlandığı bir düşünce ve hayat tarzı inşa etmektedir.¹²⁹ İnsanın kendi kurguladığı dünyaya, yaratıcının girmesine müsaade etmemesi, cahiliye dönemi müşrik inancını çağrıştırmaktadır ki onlar da hayat ile hayatın kaynağı arasında bir ilişki kurmayı düşünmemişlerdir.¹³⁰

İslam'da Allah ve resulüne mutlak itaat emredildiğinden, Müslüman olduktan sonra hükümler konusunda kişinin tercih hakkı kalmamaktadır.¹³¹ “Emrolunduğun gibi dosdoğru ol”¹³² ve “(Ey Muhammed!) Biz sana Kitabı (Kurân'ı) hak olarak indirdik ki, insanlar arasında Allah'ın sana öğrettikleri ile hüküm veresin. Sakın hainlerin savunucusu olma.”¹³³ ayetlerinde, hayatın, vahye uygun olma zorunluluğu haber verilmektedir. En yüce mertebe olan kulluk, insanların en üstünü olan Hz. Muhammed'in örneğiyle insanlığa sunulmuştur.¹³⁴ “O, hanginizin daha güzel amel yapacağını sınamak için ölümü ve hayatı yaratandır. O, mutlak güç sahibidir, çok bağışlayandır.”¹³⁵ ayetinde “en çok amel” yerine “en güzel amel” ifadesinin kullanılmış olması, nicel bir itaatten daha çok nitel olana dikkat çekmektedir. Amellerin kabulü, ihlas ile yapılmasına ve İslam'a uygun olmasına bağlıdır. Müslüman, kulluğunu ve işlerini en güzel şekilde yapmaya talip olandır. İfrat ve tefrit kapsamında konu değerlendirildiğinde; dine aykırı bir biçimde ölçüsüz, itaatte aşırı

¹²⁴ Celaleddin Vatandaş, **Yol Ayrımı**, s. 78-79

¹²⁵ Muhammet Altaytaş, **a.g.e.**, s. 37

¹²⁶ Selçuk Kütük, **a.g.e.**, s. 8

¹²⁷ Muhammet Altaytaş, **a.g.e.**, s. 32

¹²⁸ Selçuk Kütük, **a.g.e.**, s. 9-10

¹²⁹ Celaleddin Vatandaş, **Yol Ayrımı**, s. 13

¹³⁰ Muhammet Altaytaş, **a.g.e.**, s. 32-33

¹³¹ Ahzab Suresi, 36

¹³² Hud Suresi, 112

¹³³ Nisa Suresi, 105

¹³⁴ Kalem Suresi, 4

¹³⁵ Mülk Suresi, 2

gitmek uygun olmadığı gibi;¹³⁶ kulluktan geri kalmak da doğru değildir. Allah, dini zorluk olması için göndermemiştir,¹³⁷ fitrata uygun olan İslam, insanlar için rahmet ve kolaylıktır. “Resulullah, askeri bir birliği, başlarına Medineli bir Müslümanı komutan tayin ederek göreve yolladı ve komutanlarını dinleyip itaat etmelerini istedi. Görev müddeti içinde birlik mensupları bir meselede komutanlarını kızdırdılar. Komutan odun toplatıp bir ateş yaktırdı. Daha sonra da "Hz. Peygamber beni dinlemenizi ve bana itaat etmenizi size emretmedi mi" diye sordu. Onlar "Evet, emretti" dediler. Bunun üzerine komutan; "O halde, haydi şu ateşe girin" emrini verdi. Beklenmedik bu emir karşısında herkes birbirine bakmaya başladı. İçlerinden bir kısmı emre uymayı düşündü ise de diğerleri "Biz ateşten kaçıp Resulullah'a sığındık (şimdi nasıl ateşe gireriz)" dediler. Onlar bu halde değerlendirme yaparken komutanın kızgınlığı geçti. Ateş söndürüldü, emir geri alındı. Döndüklerinde olay Hz. Peygambere anlatıldı, O anlamsız emre uymayı düşünenlere hitaben "Eğer o ateşe girseydiniz, kıyamete kadar o halde kalırdınız" buyurdu. Diğerlerini tasvip ve takdir ettikten sonra sözlerini şöyle bitirdi: "Allah'a isyan olan yerde kula itaat yoktur. İtaat ancak meşru olanda gerekir."¹³⁸ Kulluk ve itaatte keyfilik olmaz, yaratıcı her şey için bir ölçü belirlediği¹³⁹ gibi itaat için de bir ölçü belirlemiştir ki o da tüm itaatlerde Allah ve resulüne uymaktır.

Kelime-i şhadette Hz. Muhammed'in öncelikle kul olarak zikredilmesi, kulluğun mertebesini ve uygulanabilirliğini göstermektedir. Hz. Muhammed'in kulluktan sonra, peygamber olarak imanın şartı olması, diğer insanlardan farkını ve üstünlüğünü göstermektedir.¹⁴⁰ İstikamet, kullukta daim ve dengeli olmayı gerektirmektedir. İnsanlara din olarak İslam'ı seçen Allah, iman ve itaat için ölçüyü insana bırakmamış; en kamil insan ile beşeriyetin yolunu ve ufkunu aydınlatmıştır.

¹³⁶ Buhari, Nikah, 1; Müslim, Nikah, 5

¹³⁷ Taha Suresi, 2-3

¹³⁸ Buhari, Meğazi, 59, Ahkam, 4, Ahbaru'l-Ahad, 1; Müslim, İmare, 39-40; Ebu Davud Süleyman b. El-Eş'as b. İshak es-Sicistani el-Ezdi, **Sünenü Ebu Davud**, C.: I-V, İstanbul, Çağrı Yayınları, 1992, Cihad, 88; Nesai, Beyat, 24; İbni Mace, Cihad, 40

¹³⁹ Talak Suresi, 3

¹⁴⁰ Kehf Suresi, 110

2. 6. Sahabenin İtaat Anlayışı

İlk Müslümanların İslam'ı nasıl anladığı ve uyguladığı konumuz açısından önem arz etmektedir; onlar Kurân ve sünnette övgüye mazhar olmuş, seçilmiş özel bir topluluktur. Hz. Peygamber, fert olarak dinin ilk uygulayıcısı olduğu gibi, sahabe de toplum olarak İslam'ı ilk tatbik eden nesildir. Din, sahabenin rivayetleri ve uygulamalarıyla sonraki nesillere aktarılmıştır. Evrensel dinlerde birey kadar toplum da önemlidir.¹⁴¹ İnsanlar karşılıklı etkileşimlerle ve zamanla farklılaşmakta, yeni değer ve normlar kazanarak değişebilmektedir.¹⁴² Değişmeyen bir toplum tahayyül edilemez;¹⁴³ değişim, toplumlar için kaçınılmaz ve evrensel bir fenomendir.¹⁴⁴ Sadece kalpte gizli kalan bilgi ve niyet, iman için yeterli değildir; onun doğrulanması gerekmektedir.¹⁴⁵ Kurân-ı Kerim'de iman edip salih amel işleyenler terkibi, bu birlikteliğe vurgu yapmaktadır. Din; iman, amel ve niyetle birbirlerini tamamlayan; hayatın tüm yönlerini kuşatan bir sistemdir;¹⁴⁶ sahih bir niyet olmadan amelin de kıymeti olmamaktadır. Din, insanı hem bireysel hem sosyal açıdan etkisi altına almakta; ona hayat hakkındaki duygu ve davranışlarını belirleyen bir zihniyet kazandırmaktadır.¹⁴⁷ Hayatın anlamlandırılmasına kılavuzluk ederek insana kimlik kazandıran din,¹⁴⁸ kültürü kendi şemsiyesi altına alarak korumakta, verdiği eğitim ve bakış açısıyla değerleri kuşaktan kuşağa aktarmaktadır.¹⁴⁹ İslam, işlevsiz bilgi yığını değildir; hayata hakim olması gereken mutlak hakikattir.¹⁵⁰ Muaz b. Cebel, ilim ile

¹⁴¹ Hans Freyer, **Din Sosyolojisi**, Çev.: Turgut Kalpsüz, Ankara, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1964, s. 32-38; Baykan Sezer, **Toplum Farklılaşmaları ve Din Olayı**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1981, s. 222-223

¹⁴² Ejder Okumuş, **a.g.e.**, s. 85; Barlas Tolan, **Toplum Bilimlerine Giriş**, Ankara, Adım Yayınları, 1991, s. 277; Mahmut Tezcan, **Eğitim Sosyolojisine Giriş**, Ankara, Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları, 1981, s. 135

¹⁴³ Ejder Okumuş, **a.g.e.**, s. 85

¹⁴⁴ Barlas Tolan, **a.g.e.**, s. 279; Ejder Okumuş, **Toplumsal Değişme ve Din**, s. 20-21; Mümtaz Turhan, **Kültür Değişimleri**, İstanbul, M. E. B. Yayınları, 1969, s. 57

¹⁴⁵ Muhammed Kutub, **Biz Müslüman Mıyız?**, 2. Baskı, İstanbul, Ağaç Yayınları, 2005, s. 15-16; Ankebut Suresi, 2

¹⁴⁶ Hayati Hökelekli, **Din Psikolojisine Giriş**, s. 110-111

¹⁴⁷ Ejder Okumuş, **a.g.e.**, s. 68-69; Şerif Mardin, **Din ve İdeoloji**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1992, s. 30; Amiran Kurtkan Bilgiseven, **Din Sosyolojisi**, İstanbul, Filiz Kitabevi, 1985, s. 138,344; Joachim Wach, **Din Sosyolojisi**, Çev.: Ünver Günay, İstanbul, İfav Yayınları, 1995, s. 82-85

¹⁴⁸ Hayati Hökelekli, **Din Psikolojisine Giriş**, s. 33

¹⁴⁹ Davut Dursun, **Yönetim-Din İlişkileri Açısından Osmanlı Devleti'nde Siyaset ve Din**, İstanbul, İşaret Yayınları, 1989, s. 42-43

¹⁵⁰ Celaleddin Vatandaş, **Tevhid ve Değişim**, s. 67

amel ilişkisini şöyle açıklamaktadır: “Bilgi eylemin önderidir, eylem ona bağlıdır.”¹⁵¹ Allah’ın birliğine inanmak yeterli değildir; önemli olan hayatın her alanında istikamet üzere yaşamaktır.¹⁵² Yaratıcının varlığını kabul etmek yeterli olsaydı, İblis kazananlardan olurdu.¹⁵³ Salih amel olmadan, kamil bir imandan söz edilememektedir. “Ey iman edenler! Allah'a, Peygamberine, Peygamberine indirdiği kitaba ve daha önce indirdiği kitaba iman edin.”¹⁵⁴ ayeti, müminlere iman etmelerini emretmesiyle çok manidardır. İmanın, amel ile, amelin ilim ile sürekli güncellenmesi ve desteklenmesi gerekmektedir. İmanın içten güdülenmeyle birlikte itaate dönüşmesi, artırılması ve tüm boyutlarıyla bireyin hayatında görünür olması önem arz etmektedir.

Sahabe, ashab gibi sahabi kelimesinin çoğuludur.¹⁵⁵ Sözlükte “bir kişiyle birlikte bulunmak, arkadaş ve dost olmak” anlamında, sohbet kelimesinden türemiş bir kelimedir.¹⁵⁶ Sahabenin kim olduğuyla ilgili İslam alimlerinin farklı görüşleri vardır. Müslüman olarak Hz. Peygamberle sohbete mülaki olan ve iman üzere vefat edenler, genellikle sahabe kabul edilmektedir.¹⁵⁷ Kurân-ı Kerim ve sünnete şahitlik etmiş bir nesil olarak sahabe, İslam’ın doğru anlaşılması ve yaşanması için hayati öneme sahiptir. Kurân-ı Kerim’de “İnsanlık için ortaya çıkarılmış en hayırlı ümmet”¹⁵⁸, “Böylece, sizler insanlara birer şahit (ve örnek) olasınız ve Peygamber de size bir şahit (ve örnek) olsun diye sizi orta bir ümmet yaptık.”¹⁵⁹ ve “Allah’ın kendilerinden, kendilerinin de Allah’tan razı olduğu ve ebedi kalacakları cennetin onlar için hazırlandığı”¹⁶⁰ bildirilerek övülen sahabe; imanı ve takvasıyla insanlık için en değerli ve örnek topluluktur. Allah’ın onlardan razı olması ve onların Allah’tan razı olma niteliği, insanlık tarihinde sahabeden başka hiçbir topluluğa verilmediğinden; sonraki dönemlerde insanlar onlara ihsan ile tabi olarak üstünlük sağlayabilmektedir.¹⁶¹ Şirk hayatının karanlığından vahyin nuruyla aydınlığa kavuşan sahabe, günahsız ve masum

¹⁵¹ Takıyyuddin Ebu’l-Abbas Ahmed b. Teymiyye el-Harrani, **Bir İslam Kurumu Olarak Hisbe**, Çev.: Vecdi Akyüz, İstanbul, İnsan Yayınları, 1989, s. 121

¹⁵² Roger Garaudy, **İslam’ın Vadettikleri**, Çev.: Salih Akdemir, İstanbul, Pınar Yayınları, 1984, s. 271

¹⁵³ Celaleddin Vatandaş, **Tevhid ve Değişim**, s. 122

¹⁵⁴ Nisa Suresi, 136

¹⁵⁵ Şemseddin Sami, **Kamus-i Türki**, İstanbul, Enderun Kitabevi, 1989, s. 818

¹⁵⁶ Mehmet Efendioglu, “Sahabe”, **T. D. V. İslam Ansiklopedisi**, No: 35, s. 491-500

¹⁵⁷ İyade Kubeyisi, **Sahabetü Resulillah Fil Kitab ve’s Sünne**, Dimeşk, y.y., 1986, s. 33-79

¹⁵⁸ Ali İmran Suresi, 110

¹⁵⁹ Bakar Suresi, 143

¹⁶⁰ Tövbe Suresi, 100

¹⁶¹ Tövbe Suresi, 100

olmadığı halde, samimiyeti, fedakarlığı ve en güzel teslimiyetleriyle hayırda önden gidenlerden olmuşlardır. Allah, insanlar içerisinde rahmet elçisi olarak Hz. Muhammed'i; O'na arkadaş ve destek olmak üzere de sahabeyi seçmiştir. Hadislerde “insanlığın ve ümmetin en hayırlıları”¹⁶² olarak vasfedilen sahabe; kulluk ve teslimiyetiyle bireysel ve toplumsal anlamda insanlığa liderlik etmiştir.¹⁶³ Kurân-ı Kerim’de ve hadislerde övgüye mazhar olan sahabenin¹⁶⁴ bu ilahi görev nedeniyle faziletine erişmek, sonraki nesiller için mümkün olmamaktadır.¹⁶⁵ İslam alimleri, dinin ilk uygulayıcıları sahabenin güvenilirliği ve adaletinde ittifak etmiştir.¹⁶⁶ Tabiun ve sonraki nesil, rivayetlerinin sıhhati bakımından bir incelemeye tabi ise de; sahabe, masumiyet söz konusu edilmeksizin, genel anlamda Allah ve resulünün gözetiminde olduğundan adaletli ve emin kabul edilmektedir. Onlar, İslam’ın doğru yol olduğunu bilmekle yetinmemiş, o yolda istikamet üzere yürümüşlerdir.¹⁶⁷ Her varlık, sahip olduğu kabiliyete göre bir vazife üstlenmektedir. Allah, insana güvenmekte, emaneti, akıl ve irade sahibi olduğundan ona tevdi etmektedir. İman ve emniyet aynı kökten gelmektedir; selim ve temiz bir yaratılışa sahip, üstün kabiliyetlerle donatılmış insan, kendisine güvenilerek verilen emanet sorumluluğunu taşımaya muktedirdir.

İslam medeniyetinin kurucu nesli sahabenin,¹⁶⁸ Hz. Peygamberi model alarak eski dinini ve hayatını değiştirmesi, vahiyle birlikte önder bireyler ve topluluk olması, din eğitimi açısından incelenmesi ve değerlendirilmesi gereken konulardan biridir. Vahiy ile birlikte değişen ve dönüşen sahabe, iman, itaat ve ahlak temelinde kulluğun zirvesine çıkmıştır. Dinin insanı ve hayatı nasıl dönüştürdüğünü konu edinenlerin, asr-ı saadet dönemini öncelikle ve özellikle incelemesi gerekmektedir. Sahabe; kulluk, teslimiyet, samimiyet, ihlas, sadakat ve fedakarlık gibi temel konularda insanlığa ve özellikle Müslümanlara örneklik oluşturmaktadır. Onlar öyle bir nesildir ki,

¹⁶² Buhari, Fezailü Ashabin- Nebi, 1; Müslim, Fezailüs-Sahabe, 210-215

¹⁶³ Kemal Sandıkçı, **İslam Medeniyetinin Kurucu Nesli-Sahabe II**, İstanbul, İSAV Yayınları, 2015, s. 23

¹⁶⁴ Bakara Suresi, 143; Enfal Suresi, 74; Haşr Suresi, 8-9; Buhari, Fezailü Ashabi’n-Nebi, 1; Müslim, Fezailü’s-Sahabe, 211-212

¹⁶⁵ Mehmet Efendioğlu, **a.g.e.**, s. 10

¹⁶⁶ Ebü'l-Fazl Celalüddin Abdurrahman b. Ebi Bekir es-Süyuti, **Tedribü’r-ravi fi Şerhi Takribi’n-Nevevi**, Thk.: Abdulvehhab Abdullatif, 2. Baskı, Beyrut, Daru İhyai’s-Sünneti’n-Nebeviyye, 1979, s. 308

¹⁶⁷ Celaleddin Vatandaş, **Yol Ayrımı**, s. 267

¹⁶⁸ Kemal Sandıkçı, **a.g.e.**, s. 23

sonrakilerin değeri onlara ne kadar benzedikleriyle ölçülmektedir.¹⁶⁹ İslam'ın doğru anlaşılması ve yaşanması konusunda ilahi bir misyonu üstlenmiş olan bu topluluk için öncelik, Allah ve resulünün ölçüleri olmuş; iman mayası ile baştan aşağıya topyekün bir dönüşüm gerçekleşmiştir.¹⁷⁰

İslamiyet'te bireysel kabul edilen ibadetler bile fertte başlamakta toplumda sonuçlanmakta;¹⁷¹ Allah ile kul arasındaki ilişkiler, hayata yön veren dinanizm halini almaktadır.¹⁷² Sahabe, iman konusunda öncü oldukları gibi, itaat konusunda da önder ve örnektir; onlar, dünya ve ahiret hayatını bir ve bütün kabul ederek dini en güzel şekilde uygulamışlardır.¹⁷³ Öğrenme konusunda sahabe; hakikatleri inceleyerek doğru bir kavrayışla vakıayı araştırmak, konu ile ilgili İslami delilleri toplamak ve bu bilgiler çerçevesinde duruma uygun hükmü belirlemek şeklinde bir metod takip etmişlerdir. Örnek nesil, İslam'ı kültürlemek için değil; uygulamak için öğrenmişlerdir.¹⁷⁴ İlahi hitaba göre düşünen ve ona uygun yaşayan sahabe hata yapmaktan korunmuş değildir. İslam'ı tebliğ ve beyan kapsamında Hz. Muhammed'in yaptıkları ve yasakladıkları, mutlak itaat kapsamında değerlendirilmekte ve uygulanmaktadır. Vahyin ve dinin açıklanması dışında kalan dünyaya ait işleri sahabe tefrik etmiştir. Dine ve dünyaya ait olan konuların tespiti, öncelikle bilgi ve içtihat gerektirmektedir; hata yaptıklarında Hz. Peygamber onları uyarmaktadır. Resule itaat, Allah'a itaat sayılmaktadır.¹⁷⁵ Dinin doğru anlaşılması için; Allah'ı hakkıyla tanımak,¹⁷⁶ resulüne tabi olmak¹⁷⁷ ve sahabeyi örnek almak gerekmektedir. Sahabe örnek alınırken de ölçü yine dinin esaslarıdır.

2. 7. İtaat Kültürü ve Unsurları

Çok boyutlu ve karmaşık varlığı nedeniyle insanı, onun bireysel ve sosyal hayatını tanımlamak çok zor, hatta imkansızdır.¹⁷⁸ Cismi küçük, eylem kapasitesi büyük olan

¹⁶⁹ Tövbe Suresi, 100; Mehmet Lütfi Arslan, **Genç Peygamber ve Genç Dostları**, İstanbul, Erkam Yayınları, 2016, s. 38

¹⁷⁰ Muhammet Altaytaş, **a.g.e.**, s. 12

¹⁷¹ Mustafa Aydın, **İslam'ın Tarih Sosyolojisi**, s. 119

¹⁷² Muhammed Hamidullah, **İslam'a Giriş**, Çev.: Kemal Kuşçu, Ankara, Nur Yayınları, 1965, s. 151

¹⁷³ Ahmet Y. Özütöprak, **a.g.e.**, s. 170

¹⁷⁴ Ahmet Y. Özütöprak, **a.g.e.**, s. 12

¹⁷⁵ Nisa Suresi, 80

¹⁷⁶ Zümer Suresi, 67

¹⁷⁷ Ali İmran Suresi, 31

¹⁷⁸ Celaleddin Vatandaş, **Esenlik Yurdunun Çağrısı**, s. 17

insan, maddi ve manevi arzularını tatmin ederek huzur bulabilmektedir.¹⁷⁹ Din, insana hayatı anlamlandırma imkanı sağlayan en önemli boyuttur;¹⁸⁰ sosyal bir kurum olduğu gibi aynı zamanda sosyal bir kuvvettir.¹⁸¹ Din olgusu, insanlıkla yaşattır;¹⁸² insan var olduğu sürece yaşamaya devam edecektir.¹⁸³ Dinlerin en temel olgusu tanrı tasavvurudur; ilah mefhumu olmayan bir din ve toplum yoktur.¹⁸⁴ İslamiyet, insanın organik ihtiyaçlarını ve içgüdülerini, ruhani ve cismani tüm eğilimlerini birlikte değerlendiren tabii bir dindir.¹⁸⁵ Peygamber ve kitapların amacı, Allah'ın varlığını insanlara kabul ettirmekten daha çok, vahyin istediği şekilde yaşamalarını sağlamaktır.¹⁸⁶ Halifelik ve yeryüzünü imar ile görevli beşer için ictimai hayat doğal bir zorunluluktur; aksi durumda insanlar varlığını sürdüremezler.¹⁸⁷ İnsan, neslini muhafaza edebilmek için hayatını korumakta; çevresel faktörlere uyum sağlayarak yaşamaktadır.¹⁸⁸ İslamiyet, kendinden önceki dinler ile sonradan ortaya çıkması muhtemel din iddialarını hükümsüz kılmakta;¹⁸⁹ Kurân-ı Kerim, insanın Allah ile olan ilişki hatalarına ve yorumlarına işaret ederek onu doğru yola hidayet etmektedir.¹⁹⁰ Peygamber ve kitap gönderilmesindeki hikmet, bozulan tevhidi, asli hüviyetine kavuşturmak, tahrifatı düzeltmektir;¹⁹¹ insanın unuttuğu ahidini ve sorumluluğunu hatırlatmaktır.

¹⁷⁹ Ahmed Hamdi Akseki, **a.g.e.**, s. 452; Nadim Macit, **a.g.e.**, s. 322

¹⁸⁰ Mustafa Aydın, **İslam'ın Tarih Sosyolojisi**, İstanbul, Pınar Yayınları, 2015, s. 15; Selçuk Kütük, **a.g.e.**, s. 141; Mehmet Bahçekapılı, "Biyopsikososyal Açıdan Dinin Engellilik ve Farklı Sağlık Problemleri Üzerindeki Etkisi", **Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi**, S.: 1, 2016, s. 20-21, 37

¹⁸¹ İsmail Hakkı Baltacıoğlu, **Allah Nedir?**, Ankara, Ayyıldız Matbaası, 1961, s. 13

¹⁸² Ahmed Hamdi Akseki, **a.g.e.**, s. 171; Abdurrahman Kurt, **İslam'ın İlk Döneminde İmanın Toplumsal Yansıması**, s. 17-18; Muhammed Abdullah Draz, **Din ve Allah İnancı**, s. 91; Ekrem Sarıkçıoğlu, **Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi**, İstanbul, Otağ Yayınları, 1983, s. 19; Nadim Macit, **a.g.e.**, s. 213; Tümer Günay, Abdurrahman Küçük, **Dinler Tarihi**, Ankara, Ocak Yayınları, 1977, s. 1

¹⁸³ Muhammet Altaytaş, **a.g.e.**, s. 21

¹⁸⁴ Mustafa Aydın, **İslam'ın Tarih Sosyolojisi**, s. 69

¹⁸⁵ Ahmed Hamdi Akseki, **a.g.e.**, s. 452-453

¹⁸⁶ Celaleddin Vatandaş, **Yol Ayrımı**, s. 87; Muhammet Altaytaş, **a.g.e.**, s. 20; Ahmet Y. Özütoprak, **a.g.e.**, s. 54

¹⁸⁷ Ebu Zeyd Abdurrahman b. Muhammed b. Haldun, **Mukaddime**, Çev.: Arslan Tekin, C.: I-II, İstanbul, İlgı Kültür Sanat Yayıncılık, 2017, No: 1, s. 126-127

¹⁸⁸ Alexis Carrel, **Hayat Hakkında Düşünceler**, Çev.: Cahit Begenç, İstanbul, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988, s. 49-50; Mahsum Aytepe, **a.g.e.**, s. 236

¹⁸⁹ İbrahim Kaplan, **a.g.e.**, s. 62

¹⁹⁰ Hüseyin Atay, **Kurân'ın Reddettiği Dinler**, Ankara, Atay Yayınevi, 1999, s. 39

¹⁹¹ Şaban Ali Düzgün, "Kurân'ın Tevhid Felsefesi", **Kelam Araştırmaları Dergisi**, C.: 3, S.: 1, 2005, s. 4

Arapça’da sekâfe kelimesiyle ifade edilen kültürün, kapsadığı alanın geniş olması ve farklı bakış açıları nedeniyle 160’tan fazla tanımı yapılmakta;¹⁹² herkesçe uzlaşılan net bir tanımı bulunmamaktadır.¹⁹³ Genel anlamıyla kültür; insanların toplumsal yaşamlarında tarihsel süreçte ürettikleri maddi ve manevi değerlerin bütünü olarak tanımlanmaktadır.¹⁹⁴ İslamiyet’te odak kavramlardan biri olan itaat, Kurân ve sünnet bütünlüğü içerisinde değerlendirilmektedir. Din ve ibadetin, beşeri ve sosyal düzenin, huzur ve saadetin temeli itaate dayanmaktadır.¹⁹⁵ Dinin iki temel kaynağı olan Kurân ve sünnetin bildirdiklerinden ve özellikle sahabe hayatındaki uygulamalardan itaate ilişkin genel prensipler ve itaat kültürü belirlenebilmektedir. Her dinde ortak bir unsur olarak var olan ibadetler,¹⁹⁶ İslamiyet’te de mevcuttur. İtaat kavramı sözlüklerde, boyun eğme, söz dinleme, alınan emre göre hareket etme, tabi olma şeklinde tanımlandığından; emir verenin uyanlardan çeşitli yönlerden üstün olduğu, itaatin otorite sahibinin bildirdiği şekilde olması gerektiği çıkarılabilmektedir.¹⁹⁷ İlahi öğretilerin ışığında onun ilk muhatapları, inananlar için itaatin mahiyetini ve uygulamasını içeren doğru, sağlam ve köklü bir itaat kültürü sunmaktadır.

İslamiyet, ilahi olması sebebiyle varlığın doğasına uygun, eksiksiz ve tevhidi bir dindir;¹⁹⁸ fert ve toplum hayatının tüm alanlarıyla ilgili ilkeler belirlemektedir.¹⁹⁹ Kurân-ı Kerim, referansını Allah’tan almayan her türlü itaate karşı çıkmakta; onun zulüm ve fesat kaynağı olduğunu, sorumluluk kapsamında onunla mücadele etmenin gerekliliğini tavsiye etmektedir.²⁰⁰ İnsan, fıtratı gereği, kendisine iyilik yapana ihsanda bulunmaya meyillidir.²⁰¹ İnsan, kendisini yaratan ve sayısız nimet veren rabbine borcunu, kulluk ve itaatle ödeyebilmektedir.²⁰² Din kelimesinin semantiği incelendiğinde, borç anlamına gelen deyn sözcüğüyle bağlantısı kurulabilmekte;

¹⁹² Erdoğan Pazarbaşı, **Kurân ve Medeniyet**, İstanbul, Pınar Yayınları, 1996, s. 22

¹⁹³ Cemil Meriç, **Kültürden İrfana**, İstanbul, İnsan Yayınları, 1986, s. 14

¹⁹⁴ Orhan Hançerlioğlu, **Toplumbilim Sözlüğü**, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1969, s. 250

¹⁹⁵ İsmail Karagöz, **Kurân’da Dört Kavram İbadet, İtaat, İcabet, İttiba**, s. 113

¹⁹⁶ Kerim Yavuz, “Din Psikolojisinin Araştırma Alanları”, **Atatürk Ü.I.F. Dergisi**, Sayı: 5, 1982, s. 88; Hüseyin Peker, **Din Psikolojisi**, Samsun, Sönmez Matbaa ve Yayınevi, 1993, s. 23

¹⁹⁷ Recep Özkan, Bayram Polat, **a.g.e.**, s. 140

¹⁹⁸ Yusuf İmamoğlu, **a.g.e.**, s. 139

¹⁹⁹ Ramazan Altıntaş, “İmam-ı Maturî’de Din-Siyaset İlişkileri”, **Milel ve Nihal**, C.:7, S.: 2, 2010, s. 54; Hayati Hökelekli, **Din Psikolojisine Giriş**, s. 33

²⁰⁰ Şinasi Gündüz, **a.g.e.**, s. 32

²⁰¹ Rahman Suresi, 60

²⁰² Seyyid Ebu’l Ala Mevdudi, **Gelin Müslüman Olalım**, İstanbul, Pınar Yayınları, 2006, s. 37

dindarlık, yaratıcıya borçlu olma bilinci şeklinde açıklanabilmektedir.²⁰³ “Bugün sizin için dininizi kemale erdirdim. Size nimetimi tamamladım ve sizin için din olarak İslam’ı seçtim.”²⁰⁴ ayeti diğer nimetler gibi İslam’ın da insanlık için büyük bir lütuf olduğunu beyan etmektedir.

İslamiyet; tüm zaman ve mekanlarda varlığını devam ettirebilecek içeriğe sahip büyük bir dindir.²⁰⁵ İnsan için mutlak özgürlükten bahsedilemez; onun için anlamlı ve faydalı olan, hangi itaatin doğru olduğudur. ²⁰⁶ İnsan, doğasıyla baş başa bırakıldığında, istikametini bulmakta, rabbine boyun eğmektedir. “İyilik, yüzlerinizi doğu ve batı taraflarına çevirmeniz(den ibaret) değildir. Asıl iyilik, Allah'a, ahiret gününe, meleklerle, kitap ve peygamberlere iman edenlerin; mala olan sevgilerine rağmen, onu yakınlarla, yetimlere, yoksullara, yolda kalmışa, (ihtiyacından dolayı) isteyene ve (özgürlükleri için) kölelere verenlerin; namazı dosdoğru kılan, zekatı veren, antlaşma yaptıklarında sözlerini yerine getirenlerin ve zorda, hastalıkta ve savaşın kızııştığı zamanlarda (direnip) sabredenlerin tutum ve davranışlarıdır. İşte bunlar, doğru olanlardır. İşte bunlar, Allah'a karşı gelmekten sakınanların ta kendileridir.”²⁰⁷ ayetinde geçen “birr” kelimesi, hadiste “ahlak güzelliği” olarak açıklanmaktadır.²⁰⁸ Özden yoksun, biçimsel ritüellerle dindarlığa ulaşamayacağını vurgulayan bu ayet; ibadet kastı ve halis niyetle iman ve doğru işlerin birbirini tamamlaması gerektiğine dikkat çekmektedir. İslam ve insan; birbirleriyle anlam kazanan bütünün parçaları gibidir; ikisi de birbirinde hayat bulmaktadır.²⁰⁹ İnsanın Allah katındaki değeri, rabbine kulluk ve itaatiyle ölçülebilmektedir.²¹⁰ Bireyin Allah katındaki değeri, onun Allah’a verdiği değerden anlaşılabilmekte; O’na iman ve itaat edenlere dünyada ve ahirette mükafatlar vadedilmektedir.²¹¹ İslam’ın ana kaynakları ve tarihi incelendiğinde, itaatle ilgili tecessüm etmiş kültür öğeleri; otorite, fitrat ve adalet, zorlama, niyet ve ihlas, istişare ve muhasebe, güç yetirme ve sorumluluk, itidal ve devamlılık şeklinde maddeleştirilebilmektedir.

²⁰³ Abdurrahman Kurt, **a.g.e.**, s. 176

²⁰⁴ Maide Suresi, 3

²⁰⁵ Mustafa Aydın, **Moderniteye Dışarıdan Bakmak**, 2. Baskı, İstanbul, Açılımkitap, 2014, s. 115

²⁰⁶ Yusuf İmamoğlu, **a.g.e.**, s. 214-215

²⁰⁷ Bakara Suresi, 177

²⁰⁸ Müslim, Birr, 14-15; Tirmizi, Zühd, 52

²⁰⁹ Celaleddin Vatandaş, **Yol Ayrımı**, s. 260-261

²¹⁰ Nadim Macit, **a.g.e.**, s. 242

²¹¹ Maide Suresi, 66; Nur Suresi, 55; Cin Suresi, 16

2. 7. 1. Otoritenin Belirlenmesi

Hayatı ve ölümü yaratan Allah,²¹² insanı başıboş bırakmamıştır.²¹³ Kâinatın en mükemmel varlığı insanın, evrende kendi başına bırakılması hikmete aykırıdır.²¹⁴ Tabii itaat bahsinde açıkladığımız üzere, aslında tüm kâinat yaratıcıya teslim olmuş, bu anlamıyla Müslüman'dır. Kendisine seçim hakkı verilen insan; nereden geldiğini, niçin var edildiğini ve nereye gittiğini öğrenmek ve buna uygun yaşamak durumundadır. İnsan için en temel sorular bunlardır, bu soruları fitratına uygun, doğru bir şekilde çözerse, istikametini bulması zor olmamaktadır. İnsan zayıf yaratılmıştır,²¹⁵ acizdir, kendisinden daha bilgili ve daha güçlü bir varlığa sığınma ihtiyacı hissetmektedir;²¹⁶ kime teslim olursa onda teselli bulmaktadır. Kendi sınırlarını bilen akıllı insan,²¹⁷ tüm kâinata hayat veren ve nimetleriyle yaşatan Allah'a boyun eğerek, diğer varlıklara köle olmaktan kurtulabilmektedir.

Farklı tanımları olmakla birlikte otorite; güç, kuvvet, emretme, boyun eğdirme, itaat ettirme hakkı veya gücü, siyasi ve idari güç gibi farklı anlamlara gelmektedir.²¹⁸ Otorite; fiziksel bir zorlama olmaksızın, boyun eğene belirli bir davranış şeklini kabul ettirebilecek gücü elinde bulundurmaktır;²¹⁹ inanç, düşünce ve davranış alanında hükmü kesin olan ve kanaatleri etkileme vasfını içeren bir unsurdur.²²⁰ Dünya ve ahiret saadeti, yardımlaşma ve dayanışma ile gerçekleştiğinden, işlerin düzen içerisinde yürütülmesini teminen insanlar otoriteye ihtiyaç hissetmektedir.²²¹ Her nerede bir yaşam alanı varsa, kaçınılmaz olarak otoritenin varlığından söz edilebilmekte; otorite olmadan istikrar ve düzenden bahsedilememektedir.²²² Toplamların ve kültürel

²¹² Mülk Suresi, 2

²¹³ Kıyamet Suresi, 36; İbrahim Kalın, **Barbar Modern Medeni: Medeniyet Üzerine Notlar**, s. 144

²¹⁴ Nadim Macit, **a.g.e.**, s. 258

²¹⁵ Nisa Suresi, 28

²¹⁶ Recep Özkan, Bayram Polat, **İtaat Kültürü ve Din**, s. 142

²¹⁷ Jules Payot, **İrade Terbiyesi III Mutluluğun Fethi**, İngilizce'den Çev.: Derya Öztürk, İstanbul, Flipper Yayınları, 2020, s. 108

²¹⁸ Recep Özkan, Bayram Polat, **Toplumsal Bir Değer Olarak Otorite**, s. 109-110

²¹⁹ Murat Pazarbaş, "Liderlik Ve Otorite: Lise Öğrencilerinin Liderlik ve Otorite Algısı Üzerine Bir Araştırma", **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi**, 2012, s. 79

²²⁰ Mustafa Alıcı, **Yahudi-Hristiyan Geleneginde Dini Otorite, Dini Otorite**, İstanbul, Ensar Neşriyat, 2006, s. 44

²²¹ Recep Özkan, Bayram Polat, **Toplumsal Bir Değer Olarak Otorite**, s. 111

²²² Şener Aksu, "Geleceğin Otoritesi Açısından Ulus Devletler", **II. Uluslararası Sosyal Bilimciler Kongresi**, 2008, s. 893; Recep Özkan, Bayram Polat, **Toplumsal Bir Değer Olarak Otorite**, s. 120

kurumların muhafazası ve işlevselliği açısından otorite büyük önem arz etmektedir.²²³ Toplumun kültürel yapısına, inanç ve hukuk kurallarına göre, otoritenin fonksiyonu olumlu veya olumsuz bir nitelik kazanabilmektedir.²²⁴ Otorite, insana hayatta ihtiyaç hissettiği kuvvetli bir manevi dayanak sağlamaktadır.²²⁵ Otorite kavramı, meşruiyetle ilintilidir. Yaptırım gücü olan din, hukuk, gelenek gibi benimsenen değerler sistemine uygunluk olarak tanımlanan meşruiyet; İslamiyet'te, mensuplarının zihninde ve gönlündeki otoriteyle niyet ve eylemlerinin uygunluğunu hedeflemektedir.²²⁶ Sistemin meşruluğu, düzenin geçerliliğini sağlayacağından;²²⁷ öncelik, kaynak sorunudur. Hilcate ve akla uygun, hakkı temsil eden ilahi bir kaynak, otorite olmaya en uygun olanıdır.

Toplumu başta zihniyet olmak üzere birçok yönden etkisi altına alan din;²²⁸ sadece bireysel değil, aynı zamanda sosyal bir olgudur; dinin akidevi, ibadet ve muamelat gibi farklı yönleri vardır.²²⁹ Bir hayat tarzı olarak dinin kendine özgü bir mantığı, aşkın boyutları, insanı ve toplumu etkilemede bir gücü vardır.²³⁰ İnsan gibi dinin de salt ferdi boyutunun ele alınması, tarihi ve sosyolojik hakikatlerle uyuşmamaktadır.²³¹ Tüm ilahi dinler ve İslamiyet'te otoritenin kaynağı vahye dayandırılmakta; yaratıcı, insanlara mesajlar göndererek kendisine itaat edilmesini istemekte, kendisine kulluk edenlere hem dünyada hem de ahirette mükafat vadetmektedir.²³² İslamiyet'te hayrı ve şerri, iyiliği ve kötülüğü belirleyen, değer ve ölçü takdir eden yegane varlık Allah'tır; O, hükmünde ortak kabul etmemektedir.²³³

²²³ Richard Sennett, **Otorite**, Çev.: Kamil Durand, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2011, s. 13

²²⁴ Recep Özkan, Bayram Polat, **Toplumsal Bir Değer Olarak Otorite**, s. 109

²²⁵ Ahmet Yayla, "Eğitim Öğretim Sistemimizin Otorite Ve Sorumluluk Açısından Değerlendirilmesi (İlk Ve Orta Dereceli Okullarda)", **Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi**, 1995, s. 12

²²⁶ Bilal Aybakan, İbrahim Kafi Dönmez, "Meşru", **T. D. V. İslam Ansiklopedisi**, No: 29, s. 378-383

²²⁷ Max Weber, **Toplumsal ve Ekonomik Örgütlenme Kuramı**, Çev.: Özer Ozankaya, Ankara, İmge Yayınları, 1995, s. 56

²²⁸ Joachim Wach, **a.g.e.**, s. 17-30

²²⁹ Mehmet Taplamacıoğlu, **Din Sosyolojisi**, Ankara, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1983, s. 176-192; Ünver Günay, **Din Sosyolojisi Dersleri**, Kayseri, Erciyes Üniversitesi Yayınları, 1993, s. 167-183; Bertrand Russel, **Din İle Bilim**, Çev.: Akşit Göktürk, İstanbul, Say Yayınları, 1994, s. 12

²³⁰ Peter L. Berger, **Dini Kurumlar, Toplumbilimi Yazıları**, Çev.: Adil Çiftçi, İzmir, Anadolu Yayınları, 1999, s. 71-136

²³¹ Veysel Uysal, **Din Psikolojisi Açısından Dini Tutum, Davranış ve Şahsiyet Özellikleri**, İstanbul, İfav Yayınları, 1996, s. 4-10, 15, 20

²³² Recep Özkan, Bayram Polat, **İtaat Kültürü ve Din**, s. 144-147

²³³ Bakara Suresi, 177, 220; Maide Suresi, 3, 4, 8; Ali İmran Suresi, 134-135; Fethi Kerim Kazanç, **Gazzali Öncesi Ehli Sünnet Kelamında Ahlâk Düşüncesi**, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2007, s. 262

“Dikkat edin, yaratmak da, emretmek de yalnız O'na mahsustur. Alemlerin rabbi olan Allah'ın şanı yücedir.”²³⁴ Ayetin açık ifadesiyle, yaratan aynı zamanda yönetendir. Uluhiyet, egemenliği gerektirmektedir; otoritesi olmayan ilahtan söz edilememektedir.²³⁵ “Allah, birbiriyle çekişen ortak sahipleri bulunan bir (köle) adam ile, yalnızca bir kişiye ait olan bir (köle) adamı örnek verdi. Bu iki adamın durumu hiç bir olur mu? Hamd Allah'a mahsustur. Hayır, onların çoğu bilmiyorlar.”²³⁶ ve “Ayrı ayrı ilahlar mı daha iyidir, yoksa mutlak hakimiyet sahibi olan tek Allah mı?”²³⁷ ayetlerinde birden fazla ilah benimseyenlerin fitrata ve akla uygun hareket etmediği bildirilmektedir. İlah; birey ve toplum hayatını yönetip kontrol eden, tasarrufta bulunan otoritedir,²³⁸ O, kâinatın düzenini sağladığı gibi, insanlara da yol gösterendir. İnsanlar, sevdiği ve değer verdiği varlık için yaşamakta ve fedakarlık yapmaktadır.

İslamiyet, otoriteyi Hristiyanlık'ta olduğu gibi ilahi ve dünyevi şeklinde ayırtırmamaktadır; mülkün tek sahibi olan Allah, yalnız insanların değil, kâinattaki tüm varlıkların itaat ettiği mutlak güç ve otoritedir; O, mülkünde dilediği gibi tasarrufta bulunmaktadır.²³⁹ Modern insan, özgürleşmek adına, ilahi ve mutlak otoriteyi hayattan kovma cüretini göstermekte, haddi aşmaktadır.²⁴⁰ Kurâni ifadeyle insanın kendini Allah'tan bağımsız, müstağni kılması, O'na ihtiyacı olmadığını varsayması, halifelik ve emanet sorumluluğundan kaçınması, tarihsel ve ibretlik bir vakıadır.²⁴¹ Allah'ı unutmak, bireysel ve toplumsal şahsiyeti yok etmektedir; bireyi güçlendirecek olan şey, Allah'ı hatırlamaktır.²⁴² Pozitivist düşünce; hayatı düzenleyen yaratıcı yerine insanı ikame etmek istemekte,²⁴³ Allah yerine insanın hakimiyetini kurgulamaktadır.²⁴⁴ İnsan gücü ve iradesini, olduğundan fazla genişleten bu düşünce, bilimi kutsallaştırmaktadır. İlahi din dışındaki mana ve değerler, insana huzur vermediği gibi, toplumsal bir bütünlük oluşumunu da zayıflatmaktadır.²⁴⁵ İslamiyet,

²³⁴ Araf Suresi, 54

²³⁵ Ahmet Y. Özütoprak, **a.g.e.**, s. 40; Şura Suresi, 21

²³⁶ Zümer Suresi, 29

²³⁷ Yusuf Suresi, 39

²³⁸ Celaleddin Vatandaş, **Tevhid ve Değişim**, s. 28

²³⁹ Şinasi Gündüz, **a.g.e.**, s. 19; Recep Özkan, Bayram Polat, **Toplumsal Bir Değer Olarak Otorite**, s. 122

²⁴⁰ Celaleddin Vatandaş, **Yol Ayrımı**, s. 15

²⁴¹ Fazlurrahman, **Ana Konularıyla Kurân**, s. 64

²⁴² Fazlurrahman, **Ana Konularıyla Kurân**, s. 67

²⁴³ August Comte, **a.g.e.**, s. 20; Gürbüz Deniz, **a.g.e.**, s. 21

²⁴⁴ François Gregoire, **Büyük Ahlak Doktrinleri**, Çev.: Cemal Süreya, İstanbul, Varlık Yayınları, 1981, s. 88

²⁴⁵ Amiran Kurtkan Bilgiseven, **Din Sosyolojisi**, İstanbul, Filiz Kitabevi, 1985, s. 126

tevhid inancının barındırdığı ilkelerle fertte psikolojik bir tatmin, toplumda sosyal bütünleşme sağlamış,²⁴⁶ insanın kolayca benimseyip uygulayabileceği fitratla uyumlu bir dindir.²⁴⁷ Hiçbir varlık boş yere, eğlence için gayesiz yaratılmamıştır;²⁴⁸ insanın bu âlemdeki konumu, onun merkeziliği ve sorumluluğunun boyutunu göstermektedir.²⁴⁹ İnsana kıymet verilmesi, onun kutsal emaneti ve sorumluluğunu üstlenmiş olmasındandır.²⁵⁰ Kurân'ı Kerim'in eleştirdiği ve değişmesi için mücadele ettiği temel konu, ilahi iradeye aykırı olan otorite ve iktidar anlayışlarıdır.²⁵¹

“İslami anlayışta otorite, insanın bağımsızlık duygularını engelleyen, bastıran bir yapıdan çok, onları besleyen ve insanı özgürleştiren bir mahiyet taşır.”²⁵² Müslüman, rab olarak Allah'tan, din olarak da İslam'dan razı olmalıdır; Mümin, İslam'ın hükmüne aykırı bir hüküm ve ölçü belirlemeyendir. “Andolsun biz, her ümmete, "Allah'a kulluk edin, tağuttan kaçının" diye peygamber gönderdik. Allah onlardan kimini doğru yola iletti, onlardan kimine de (kendi iradeleri sebebiyle) sapıklık hak oldu. Şimdi yeryüzünde dolaşın da peygamberleri yalanlayanların sonunun ne olduğunu görün.”²⁵³ İslam, mutlak itaatin Allah ve resulü için olduğunu, bunun da Kurân'a ve sünnete uymakla gerçekleşeceğini haber vermektedir.²⁵⁴ Yaratan aynı zamanda hüküm koyma yetkisine sahip olan, yönetendir.²⁵⁵ Deistlerin inandığı tanrı, kâinatı yaratmakta ve kendi haline bırakmaktadır; insana mesaj göndermeyen bu tanrı inancının sorunlu olduğu açıktır.²⁵⁶ Kurân-ı Kerim, tevhid ve egemenlik konularını önemle vurgulamaktadır.²⁵⁷ Kişi Müslüman olduğu halde hayrı ve şerri, helali ve haramı belirleme yetkisini Allah'tan başkasına verdiğinde, imanla irtibatı kesilmiş

²⁴⁶ Amiran Kurtkan Bilgiseven, **a.g.e.**, s. 191

²⁴⁷ Ali Bardakoğlu, **İslam Işığında Müslümanlığımızla Yüzleşme**, İstanbul, Kuramer Yayınları, 2017, s. 56

²⁴⁸ Fazlurrahman, **Ana Konularıyla Kurân**, s. 39; Nadim Macit, **a.g.e.**, s. 69

²⁴⁹ Nadim Macit, **Kurân ve Hadise Göre Şirk ve Müşrik Toplum**, Konya, Damla Matbaacılık ve Ticaret, 1992, s. 69

²⁵⁰ Ahzab Suresi, 72; Gürbüz Deniz, **a.g.e.**, s. 25

²⁵¹ Şinasi Gündüz, **a.g.e.**, s. 20; Zuhuf Suresi, 84-85; Müminun Suresi, 71

²⁵² Turgay Gündüz, “İslam Eğitim Sisteminde Gençlik Dönemi Din ve Ahlak Eğitimi (Kuramsal Yaklaşım)”, **Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi**, 2002, s. 197

²⁵³ Nahl Suresi, 36

²⁵⁴ Şinasi Gündüz, **a.g.e.**, s. 20-21

²⁵⁵ Araf Suresi, 54

²⁵⁶ Selçuk Kütük, **a.g.e.**, s. 67

²⁵⁷ Muhammed Kutub, **Düzeltilmesi Gereken Kavramlar**, İstanbul, Risale Yayınları, 2008, s. 20-22

olmaktadır.²⁵⁸ İnsan, imtihan gereği dinini seçme konusunda özgürdür;²⁵⁹ fakat İslam'ı tercih ettikten sonra dinin belirlediği hükümleri kabulle, kurallara uymakla, yükümlüdür.²⁶⁰ “(Ey Muhammed!) Sana indirilen Kurân'a ve senden önce indirilene inandıklarını iddia edenleri görmüyor musun? Tağut'u tanımamaları kendilerine emrolunduğu halde, onun önünde muhakeme olmak istiyorlar. Şeytan da onları derin bir sapıklığa düşürmek istiyor.”²⁶¹ “Aralarında, Allah'ın indirdiği ile hükmet. Onların arzularına uyma ve Allah'ın sana indirdiğinin bir kısmından (Kurân'ın bazı hükümlerinden) seni şaşırtmalarından sakın. Eğer yüz çevirirlerse, bil ki şüphesiz Allah, bazı günahları sebebiyle onları bir musibete çarptırmak istiyor. İnsanlardan birçoğu muhakkak ki yoldan çıkmışlardır. Onlar hala cahiliye devrinin hükmünü mü istiyorlar? Kesin olarak inanacak bir toplum için, kimin hükmü Allah'inkinden daha güzeldir?”²⁶² ayetleri mutlak otoritenin Allah olduğunu, samimi müminin Allah ve resulüne teslimiyetini, hatırlatmakta; ilahi mesaj ve hükümlerin dışında istek ve tercihte bulunanların imanlarını iddia olarak gö(ste)rme(k)tir.²⁶³ “Abdullah b. Ömer'in haber verdiği göre: Hz. Peygamber Muaz'ı Yemen'e göndermek istediği zaman Muaz bineğine bindi ve Resulullah yanında yürüyor ve ona öğütte bulunuyordu: “Muaz şefkatli bir kardeş olarak sana vasiyet ediyorum. Allah'a karşı takvalı ol. ” Hüküm verme konusunda Hz. Peygamber Muaz'a şu soruyu sormuştur: Bir mesele ile karşılaşırsan ne yaparsın? Allah'ın kitabındaki hükümlere bakarak hüküm veririm. Ya bu meselenin cevabı Allah'ın kitabında yoksa ne yaparsın? O zaman Resulullah'ın sünnetine bakarak hüküm veririm. Ya bu meselenin cevabı, Resulullah'ın sünnetinde de yoksa ne yaparsın? Hiç tereddüt etmeden içtihad ederim. Bunun üzerine Resulullah Muaz'ın göğsüne vurdu. Sonra dedi ki: “Allah Resulünün elçisini, Resulullah'ın razı olacağı işe muvaffak kılan Allah'a hamdolsun.”²⁶⁴ Bu hadis, İslamiyet'te otoritenin kaynağını ve hüküm belirlemenin metodunu açıkça beyan etmektedir.

²⁵⁸ Ahzab Suresi, 36; Nisa Suresi, 60, 65

²⁵⁹ Bakara Suresi, 256

²⁶⁰ Rasim Özdenören, **Hadislerin Işığında Hz. Muhammed**, s. 87

²⁶¹ Nisa Suresi, 60

²⁶² Maide Suresi, 49-50

²⁶³ Mehmet Salmazzem, **a.g.e.**, s. 185

²⁶⁴ Tirmizi, Ahkam, 3; Ebu Davud, Akdiyye, 11

Çamurdan yaratılmış, kendisine ruh üflenerek yüceltilmiş saygıdeğer bir varlık olan insanın, yaratılışı itibariyle sevme ve sevilme arzusu vardır.²⁶⁵ İtaat sevgiye dayalıdır; insan, rabbine zorunluluktan değil, nimetlerine şükür duygusuyla kulluk etmektedir. Sevgi ve ihlas olmadan itaat, anlamını yitirmektedir. Otoritenin Allah olduğu kabul edilerek, nefsin arzu ve isteklerine boyun eğmek, günah kapsamında değerlendirilmektedir. İnsan, melek olmadığından rabbine verdiği sözün her an bilincinde olmayabilir, hata edebilir, bu insani bir durumdur. Hatasının farkına vardıktan sonra pişmanlıkla yapılan tövbe, rabbın karşısında acziyetin ifadesi, büyük bir kulluk göstergesidir; tövbe hali, Allah'ı ziyadesiyle memnun etmektedir. “Eğer siz günah işlemeseydiniz, Allah sizi helak eder ve yerinize, günah işleyip, peşinden tövbe eden kullar yarattı.”²⁶⁶ “Her insan hata eder, hata edenlerin en hayırlısı ise tövbe edip rabbinden bağışlanma dileyendir.”²⁶⁷ Bu hadisler, günah işlemenin beşeri bir durum olduğuna, tövbe ile olgunlaşmanın imkanı ve gerekliliğine işaret etmektedir; günaha teşvik etmemektedir. İnsan, hata yapma potansiyeliyle yaratılmıştır;²⁶⁸ bireyin günahından sonra af dileyerek pişmanlıkla rabbine iltica etmesi kıymetlidir. Gaflet krizi, tövbe ile birlikte öze dönüş ve yaratıcıyla irtibatın kurulması ve sağlamlaştırılması fırsatına dönüşebilmektedir. “Yine onlar, çirkin bir iş yaptıkları, yahut nefislerine zulmettikleri zaman Allah'ı hatırlayıp hemen günahlarının bağışlanmasını isteyenler - ki Allah'tan başka günahları kim bağışlar- ve bile bile, işledikleri (günah) üzerinde ısrar etmeyenlerdir.”²⁶⁹

Şirk; Allah'ın zatında, sıfat ve fiillerinde eşi ve ortağı olduğunu kabul etmektir.²⁷⁰ İnsan, aşkın bir varlık olan Allah'ı hakkıyla takdir edemediğinde,²⁷¹ tanrıları kendilerine benzeterek şirke düşebilmektedir.²⁷² İnsanlar, kendilerini yaratıcıya ulaştıracak, aracılık edecek tanrılar tasavvur etmişlerdir.²⁷³ Tevhid, kâinatı madde ve mana diye bölmeden bir ve bütün şeklinde; şirk ise dağınık, parçalanmış ve zıt kutuplar

²⁶⁵ Selçuk Kütük, **Deizm**, İstanbul, Bir Yayıncılık, 2019, s. 189

²⁶⁶ Müslim, Tövbe, 9

²⁶⁷ Tirmizi, Kıyame, 49; İbni Mace, Zühd, 30, 34

²⁶⁸ Şems Suresi, 8

²⁶⁹ Ali İmran Suresi, 135

²⁷⁰ Mustafa Sinanoğlu, “Şirk”, **T. D. V. İslam Ansiklopedisi**, No: 39, s. 193-198; Ahmet Saim Kılavuz, **İman ve Küfür Sınırı**, İstanbul, Marifet Yayınları, 1990, s. 75; Ebu'l-Kasım Carullah Mahmud b. Ömer b. Muhammed Zemahşeri, **Esasü'l-Belağa**, Beyrut, y.y., 1992, s. 328

²⁷¹ Zümer Suresi, 67

²⁷² Macit Gökberk, **Felsefe Tarihi**, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1980, s. 27

²⁷³ Zümer Suresi, 3; Ekrem Sarıkçıoğlu, “Kurân'a Göre Müşrikler ve Putperestler”, **İslami Araştırmalar Dergisi**, S.: 27, 1986, s. 27

olarak, ahenksiz bir kalabalık gibi, görmektir.²⁷⁴ Hayrı ve şerri belirleme yetkisinde ortaklık, ibadette ortaklıktan farklı değildir; her ikisi de şirktir.²⁷⁵ Putçuluk, aklın tembelliği ve vahiyden uzaklaşmadır;²⁷⁶ puta tapınmada sosyolojik faktörler ve gelenekler, fert üzerinde oldukça etkilidir.²⁷⁷ Kurân-ı Kerim, Allah'a iftira kabul ettiği şirki,²⁷⁸ çirkin görerek reddetmektedir.²⁷⁹ Kurân'ın ilk ayetlerine Müşriklerin "Başımıza büyük bir şey geldi"²⁸⁰ sözleriyle tepki göstermesi, hakkı ve batılı tanıdıklarına, İslamiyet'in hayata müdahil olduğunu anladıklarına ve Allah'ın mutlak otorite oluşuna razı olmadıklarına işaret etmektedir. Vahyin gönderiliş amacı, üst ve ilahi otorite olarak Allah'ın kabul edilmesi ve O'nun isteklerine mutlak itaat edilmesidir.

Dini öğretiler; hak-batıl, hayır-şer, iyi-kötü ayrışmasına dayalı inanç ve davranışları kapsamaktadır.²⁸¹ Eksiksiz bir din, kendi iktidarı için güç ister; gücün paylaşılmasını kabul etmez.²⁸² İslamiyet, Allah'tan başka ilah ve otorite kabul etmemektedir; uluhiyetin bir parçasının Allah'tan başka bir varlığa izafe edilmesi Kurân terminolojisinde şirktir.²⁸³ Temelde aynı sebeplere dayanıyor olsa da, zamana ve topluma göre değişiklik gösteren, şirki somutlaştıran, putlardır.²⁸⁴ Allah'ın indirdikleriyle hükmetmeyenleri Kurân-ı Kerim kafir,²⁸⁵ zalim,²⁸⁶ fasık²⁸⁷ olarak nitelendirmektedir. Sevgide aşırı gidilerek otoritenin başkalarıyla paylaşılması da apaçık bir sapmadır. "İnsanlar arasında Allah'ı bırakıp da ona ortak koşanlar vardır. Onları, Allah'ı severcesine severler. Müminlerin Allah'a olan sevgisi daha güçlü bir sevgidir. Zulmedenler azaba uğrayacakları zaman bütün kuvvetin Allah'ın olduğunu

²⁷⁴ Ali Şeriatî, **a.g.e.**, s. 97; Fazlurrahman, **Ana Konularıyla Kurân**, s. 44

²⁷⁵ Mehmet Yolcu, **Kurân'da İnkâr Psikolojisi**, İstanbul, Çıra Yayınları, 2004, s. 67-68

²⁷⁶ Nadim Macit, **a.g.e.**, s. 332

²⁷⁷ Nadim Macit, **a.g.e.**, s. 88

²⁷⁸ Yunus Ekin, **Kurân'a Göre İnançsızlık**, İzmir, Işık Yayınları, 2001, s. 45

²⁷⁹ Müddessir Suresi, 5

²⁸⁰ Muhammed b. İshak, **Siyretü İbni İshak**, Çev.: Sezai Özel, Nşr.: Muhammed Hamidullah, İstanbul, y.y., 1998, s. 261; İsmail b. Ömer b. Kesir, **el-Bidaye ve'n-Nihaye**, Çev.: Mehmet Keskin, İstanbul, y.y., 1994, No: 3, s. 40; Muhammed b. Cerir et-Taberi, **Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülük**, Çev.:Z. Kadiri Ugan, A. Temir, İstanbul, y.y., 1966, No: 2, s. 1-11

²⁸¹ Şinasi Gündüz, **a.g.e.**, s. 26

²⁸² Seyyid Ebu'l Ala Mevdudi, **a.g.e.**, s. 230

²⁸³ Yusuf İmamoğlu, **a.g.e.**, s. 164-165

²⁸⁴ Celaleddin Vatandaş, **Tevhid ve Değişim**, s. 110; Muhammet Altaytaş, **a.g.e.**, s. 21

²⁸⁵ Maide Suresi, 44

²⁸⁶ Maide Suresi, 45

²⁸⁷ Maide Suresi, 47

ve Allah'ın azabının pek şiddetli olduğunu bir bilselerdi.”²⁸⁸ Allah için sevmek, Allah'ı sever gibi sevmekten farklıdır. Allah, kendilerine itaat edilmek üzere peygamberler göndermiştir;²⁸⁹ Hristiyanlar Hz. İsa'yı, Yahudiler Hz. Üzeyir'i aşırı sevmelerinden dolayı ilahlaştırmışlardır. “De ki: "Eğer babalarınız, oğullarınız, kardeşleriniz, eşleriniz, aşiretiniz, kazandığınız mallar, kesada uğramasından korktuğunuz bir ticaret ve beğendiğiniz meskenler size Allah'tan, peygamberinden ve onun yolunda cihattan daha sevgili ise, artık Allah'ın emri gelinceye kadar bekleyin! Allah fasık topluluğu doğru yola erdirmez.”²⁹⁰ ayeti; insanın dünyada sevebileceği, kendisine sevdiren nesnelerin²⁹¹ Allah ve resulünden daha sevimli olması halinde, imani bir tehlike oluşturacağını, ilahi otoritenin sarsılacağını, hatırlatmaktadır.

Rab kelimesi, cahiliye döneminde kral anlamında kullanılmış olsa da, sözlükte itaat olunan efendi, malik anlamındadır.²⁹² Rab, terbiye etmek anlamının yanında, yardım ederek yol gösteren, koruyan gözetken, her şeye hakim olan, yaratan ve efendi manalarını da içermektedir.²⁹³ Rablik, Allah'a mahsustur; dinin, din gününün, dünya ve ahiretin, velhasıl tüm mevcudatın yegane sahibi O'dur, O'nun bir ortağı bulunmamaktadır.²⁹⁴ Yaratma ve sahiplik anlamında eşi ve benzeri olmadığı gibi; mabud olmasında da ortağı yoktur. Müşriklerin iddia ettiği gibi O sadece göklerin ilahı değildir; yer ve gök tüm mevcudat Allah'ın tasarrufu altındadır. Günümüzde yapılan anket çalışmaları, insanların büyük çoğunluğunun yüce bir tanrıya inandığını göstermektedir; asıl sorun yaratıcının hakkıyla takdir edilmemesi ve O'na karşı sorumluluğun yerine getirilmemesidir.²⁹⁵ Kurân-ı Kerim'de 976 yerde geçen rab kelimesi daha çok Allah'ın özel ismi olarak zikredilmektedir.²⁹⁶ Alemlerin rabbi olan Allah, din olarak İslam'dan razı olmaktadır. Kurân-ı Kerim ve sünnet, İslam'ın ana kaynakları ve ölçüleridir. Tevhid; hayatın her alanında Allah'ı ilah kabul etmektir;²⁹⁷

²⁸⁸ Bakara Suresi, 165

²⁸⁹ Nisa Suresi, 64

²⁹⁰ Tövbe Suresi, 24

²⁹¹ Ali İmran Suresi, 14

²⁹² Askeri, **a.g.e.**, s. 180-181; İbni Manzur, **a.g.e.**, No: 1, s. 466; Firuzabadi, **a.g.e.**, no: 3, s. 112; Ragıb, **a.g.e.**, s. 336

²⁹³ İbni Manzur, **a.g.e.**, No: 1, s. 399-403; Ragıb, **a.g.e.**, s. 184; İbni Faris, **a.g.e.**, no: 2, s. 381

²⁹⁴ Fatiha Suresi, 1-3

²⁹⁵ Muhammet Altaytaş, **a.g.e.**, s. 19

²⁹⁶ M. Fuad Abdülbaki, **a.g.e.**, s. 285-296; Şuara Suresi, 80; Enam Suresi, 164; Ali İmran Suresi, 79-80

²⁹⁷ Amiran Kurtkan Bilgiseven, **İslamiyet'in Kültürel Özellikleri ve İslami Kavramlar**, İstanbul, Filiz Kitabevi, 1989, s. 12

otorite, ortaklık ve parçalanma kabul etmemektedir.²⁹⁸ Uluhiyet bir ve bütündür, İslam'da politeizm, çoktanrıcılık yoktur; otoritenin birden fazla olması kaos oluşturmaktadır.²⁹⁹ İman, yaratıcının mutlak otorite olarak kabul edilmesiyle oluşmakta, O'na itaat ile kuvvetlenmektedir.

Sosyal ve toplumsal değişimler aniden ortaya çıkmamakta, bir süreç neticesinde görünmektedir.³⁰⁰ Günümüzde modernizm ve sekülerizmin etkisiyle hayat, algı, ölçü ve kutsal değişmektedir.³⁰¹ Özgürlük ve haz odaklı yaşama alışkanlığı edinen insanlar, kendilerini din ve değerlerden azade kılmaktadır. Hayata bakış açısının ve yaşam tarzının farklılaşması neticesinde ateizm ve deizm toplumda tartışılır hale gelmektedir. İnandığı değerleri hayatına yansıtmayanlara dinin herhangi bir faydası olmamakta; bu yönüyle deizm, cahiliye dönemi müşrik inancını anımsatmaktadır.³⁰² Sahabenin diğer insanlardan üstünlüğü, yakını iman ve tereddütsüz itaatleriydi. İmanın kuru bir bilgi ve yük olarak kalması, düşünülmesi, doğru değildir. "Tevrat'la yükümlü tutulup da onunla amel etmeyenlerin durumu, ciltlerle kitap taşıyan eşeğin durumu gibidir. Allah'ın ayetlerini inkar eden topluluğun hali ne kötüdür! Allah, zalimler topluluğunu hidayete erdirmez."³⁰³ ayetinde, bildiği halde kendilerine vahyedilenlere uymayanlar, kitap yüklü eşeğe benzetilmekte ve kınanmaktadır. İslamiyet, hâl ve aksiyon dinidir; bilgi, davranış ve ahlaka dönüştüğünde faydalı olmakta, imanın nabzı amel ile atmaktadır. Allah'ın, yaratıcı ve hüküm belirleyici otorite olduğunu kabul eden mümin, dinin kural ve ölçüleriyle kayıtlı hale gelmektedir.³⁰⁴ "Aralarında hüküm vermek için Allah'a ve Resulüne davet edildiklerinde, müminlerin söyleyeceği söz ancak, "işittik ve itaat ettik" demeleridir. İşte onlar kurtuluşa erenlerin ta kendileridir."³⁰⁵ İnsanın mutluluğu; öncelikle hayatı için doğru bir otorite belirlemesine, sonrasında gücü nispetinde itaat etmesine, bağlıdır.

²⁹⁸ Yusuf İmamoğlu, **a.g.e.**, s. 162

²⁹⁹ Yusuf İmamoğlu, **a.g.e.**, s. 162; Enbiya Suresi, 22; İsra Suresi, 42-43

³⁰⁰ Selçuk Kütük, **a.g.e.**, s. 35

³⁰¹ Muhammet Altaytaş, **a.g.e.**, s. 36-37

³⁰² Muhammet Altaytaş, **a.g.e.**, s. 32-33

³⁰³ Cuma Suresi, 5

³⁰⁴ Rasim Özdenören, **Hadislerin Işığında Hz. Muhammed**, s. 87

³⁰⁵ Nur Suresi, 51

2. 7. 2. Fıtrat ve Adalet

İnsanın ihtiyaçları, temel özellikleri ve doğası, toplumsal şartlar değişse de, yaratıldığı ilk günden bugüne değişmemiştir, değişmeyecektir.³⁰⁶ İlk insanın organik ihtiyaçları ve içgüdüleriyle bugünün insanı arasında herhangi bir fark bulunmamaktadır. İnsan kendisi için doğru olanı öğrenmek istiyorsa, öncelikle kendi doğasını bilmelidir;³⁰⁷ o tek boyutlu bir varlık değildir.³⁰⁸ Kurân-ı Kerim’de insanın yaratılmasıyla ilgili toprak ve ruhtan bahsedilmekte;³⁰⁹ bedeniyle, içinde yaşadığı dünyaya bağlı olan insan, ruhuyla ilahi âleme bağlıdır; yaratıcısıyla ilişkisini sağlayan da bu ruhi yönüdür.³¹⁰ İbadet, tüm mevcudatın iştirak ettiği bir aktivitedir. İnsan, rabbiyle yapmış olduğu sözleşme ile hayatın öncesi, hayat ve sonrası arasında bir bağ kurmaktadır. Allah, insanlar arasından seçtiği elçiler vasıtasıyla mesajlarını iletmektedir. İnsan da kendisine ihsan edilen akıl ve duyu organlarıyla iradesini kullanarak bu mesajları bilgiye dönüştürmekte, sorumluluk üstlenerek ulaştığı sonuçlarla hayatına yön vermektedir.

فطر kelimesi sözlükte; yarmak, ikiye ayırmak, tabiat, yaratmak, bir şeyi örneği olmaksızın ilk defa var etmek, bir şeyi herhangi bir işe elverişli şekilde var etmek, inşa etmek anlamına gelmektedir.³¹¹ Fıtrat ise; yaratma, yaratılış biçimi-hâli, belirli yetenek ve yatkınlığa sahiplik, karakter, mizaç, tabii eğilim, içgüdü, hilkat, huy, cibilliyet, tabiat ve huy anlamlarındadır.³¹² Fıtrat; mahiyeti itibariyle, insanın öncesinde var olan ve eylemlerini yönlendiren özgün hususiyettir.³¹³ Matüridi, fıtratı; “insanın Allah’ı tanıma yeteneği, imtihana tabi tutulma istidadı ve akli istidadıyla başbaşa kaldığında Allah’ın rububiyetini kabul etmesi”³¹⁴ şeklinde açıklamaktadır. Kurân-ı Kerim’de on dokuz yerde f-t-r- kökünden türemiş fiil ve isimler

³⁰⁶ Mahsum Aytepe, **a.g.e.**, s. 245

³⁰⁷ Yusuf İmamoğlu, **a.g.e.**, s. 110

³⁰⁸ Mustafa Akçay, **a.g.e.**, s. 144; Hayati Hökelekli, **Din Psikolojisine Giriş**, s. 33

³⁰⁹ Enam Suresi, 2; Taha Suresi, 55; Hac Suresi, 5; Müminun Suresi, 12; Secde Suresi, 7; Hicr Suresi, 28-29; Sad Suresi, 71-72

³¹⁰ İsmail Çetin, **John Locke’da Tanrı Anlayışı**, Ankara, Vadi Yayınları, 1995, s. 166

³¹¹ Zebidi, **a.g.e.**, s. 326; Ragıb, **a.g.e.**, s. 381

³¹² İbni Manzur, **a.g.e.**, No: 5, s. 55; Ragıb, **a.g.e.**, s. 381; Cevheri, **a.g.e.**, No: 2, s. 781

³¹³ Sadık Kılıç, **Fıtratın Dirilişi**, İstanbul, Nehir Yayınları, 1991, s. 13

³¹⁴ Ebu Mansur Muhammed bin Muhammed Maturidi, **Te’vilatü’l-Kurân**, Thk.: Ali Haydar Ulusoy, Bekir Topaloğlu, İstanbul, Mizan Yayınevi, 2008, C.: I-XVIII, No: 11, s. 185-186

geçmektedir.³¹⁵ İslam alimleri, Kurân-ı Kerim’deki fitrat kavramından hareketle insanın imkan ve sınırlarını değerlendirmiş, farklı yorumlar ortaya koymuşlardır.³¹⁶ Alimlerin birçoğu Kurân-ı Kerim’de ve sünnette kullanılan fitrat kelimesinin “İslam” anlamına geldiğini ileri sürmektedir. Bazı alimler fitrattan; insanın a priori Allah bilgisi ile donatılmış olarak yaratılmasını, iman ve inkara istidatlı yaratılışı ve psiko-genetik bir kodlamayla doğuştan dine kabiliyetli yaratılışı anlamışlardır.³¹⁷ Her insanda doğuştan marifetullah, iyilikten memnuniyet, kötülükten nefret gibi fitri duygular mevcuttur;³¹⁸ peygamberlerin asli görevi, kalplerdeki fitri şifrenin ikna ile çözümlenmesine yardımcı olmaktır.³¹⁹ Yaratılışla insana verilen doğruyu ve yanlış ayırt etme, dine yöneliş gibi sezgisel yetenekler,³²⁰ psikolojide temel duygu, eğilim ve içgüdü olarak tanımlanmaktadır.³²¹ Bazı psikologlar, insanda gözlemlenen dini yönelişe istinaden, bunun insan ruhunda var olan evrensel bir keyfiyet olduğunu kabul etmekte,³²² bazıları insanın dine karşı yetenekli ve elverişli olmadığını, gerçek anlamda dini bir istidadın bulunmadığını söylemektedir.³²³ Vahyin işaret ettiklerine³²⁴ bakıldığında, fitratullahın, nötr halinden öte, insanın marifetullaha yakın müspet bir kabiliyet olduğu anlaşılmaktadır.³²⁵ Aydınlanma Çağı’nın önemli isimlerinden Jean Jacques Rousseau, insanın iyi olarak doğduğunu, doğuştan gelen bir ahlaksızlık olmadığını, iyi halin insanlar tarafından sonradan bozulduğunu söylemektedir.³²⁶ Freudizm olarak adlandırılan ve insanın hiçbir tanrı fikrine sahip olmadığı, kendi zaaflarından ve engellenmelerinden, tatminsizlikten doğan, bir yanılsama ve sapma olarak, gerçek dışı bir olgu şeklinde kabul edilen din yaklaşımı; arkeolog ve etnologlar

³¹⁵ Hayati Hökelekli, “Fitrat”, **T. D. V. İslam Ansiklopedisi**, No: 13, s. 47-48

³¹⁶ Yaşar Kurt, “Kurân’da Fitrat Kavramı”, **Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, C.: 5, S.: 2, 2005, s. 76; Mustafa Akçay, **a.g.e.**, s. 156

³¹⁷ Mustafa Akçay, **a.g.e.**, s. 156

³¹⁸ Murat Sülün, **Kur’ân Ne Diyor? Biz Ne Anlıyoruz?**, İstanbul, Ensar Neşriyat, 2015, s. 43-44, 50

³¹⁹ Fazlur Rahman, **Ana Konularıyla Kur’an**, s. 60

³²⁰ Rum Suresi, 30

³²¹ Celal Kırca, **Kur’ân ve İnsan**, İstanbul, Marifet Yayınları, 1996, s. 2

³²² Hayati Hökelekli, **a.g.e.**, s. 87

³²³ Antoine Vergote, “Çocuklarda Din”, Çev.: Erdoğan Fırat, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.: 22, S.: 1, 1978, s. 315; Kerim Yavuz, **Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi**, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1983, s. 107

³²⁴ Rum Suresi, 30; Buhari, Cenâiz, 79, 80, 93; Müslim, Kader, 23, 24, 25; Ebû Davud, Sünnet, 17; Tirmizi, Kader, 5.

³²⁵ Hülya Alper, **İmanın Psikolojik Yapısı**, 3. Baskı, İstanbul, Rağbet Yayınları, 2013, s. 168

³²⁶ Jean Jacques Rousseau, **Emil Yahut Terbiyeye Dair**, Çev.: Hilmi Ziya Ülken, Ali Rıza Ülgener, Selahattin Güzey, İstanbul, Türkiye Yayınevi, 1966, s. 8

tarafından şiddetle eleştirilmektedir.³²⁷ İnsanın, dünyaya bomboş bir levha (tabula rasa) olarak gelmediği, doğuştan itibaren dini bir istidadının bulunduğu, ruhen yabancı olmadığı bu inancı kabullenmeye istekli olduğu, birçok bilim adamı tarafından ortaya konulmaktadır.³²⁸ İnsanın biyolojik gelişmeleri, dindar bir kişilik oluşturmaya elverişlidir;³²⁹ Von Monakow'a göre ise insanda bulunan dört içgüdüden biri dini içgüdüdür.³³⁰ İnanma, insanın varlık temeline kök salmıştır; insan, inançtan mahrum yaşayamaz;³³¹ inancı ortadan kaldırmak, insanı yok etmektir.³³² İnsan, bu özelliği nedeniyle; düşünen, duyan, dileyen ve inanan varlık olarak tarif edilmektedir.³³³ Antropoloji, arkeoloji, sosyoloji ve dinler tarihi alanında yapılan çalışmalar, din duygusunun, doğuştan sahip olunan temel bir özellik olduğunu,³³⁴ sonradan oluşmadığını kanıtlamaktadır.³³⁵ Genetik bilim ve nöropsikoloji alanında yapılan yeni araştırmalar da, insan beyninde dini inanç oluşturma potansiyeline sahip bir gen olduğunu ortaya koymaktadır.³³⁶ "Hem ben, ne diye beni yaratana kulluk etmeyeyim. Oysa siz de yalnızca ona döndürüleceksiniz."³³⁷, "De ki: "Her şeyin Rabbi o iken ben başka bir Rab mı arayayım?"³³⁸ ayetleri, inkar ve isyanın değil, iman ve itaatin doğal bir eylem olduğunu ortaya koymaktadır. Kurân-ı Kerim, insanın fitratına aykırı hareket etmesi nedeniyle karada ve denizde fesat çıktığını haber vermektedir.³³⁹

³²⁷ Pierre Debray Ritzen, **Freud Skolastiği**, Çev.: A. Fikret Gökdemir, A. Çetin Ertürk, Ankara, TDV Yayınları, 1991, s. 249; P. Aleksandroviç Sorokin, **Çağdaş Sosyoloji Kuramları**, Çev.: M. Münir Reşit Öymen, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1994, s. 99-100; Hilmi Ziya Ülken, **Tarihi Maddeciliğe Reddiye**, İstanbul, Yağmur Yayınları, 1976, s. 135

³²⁸ Pierre Bovet, **Din Duygusu ve Çocuk Psikolojisi**, Çev.: Selahattin Odabaş, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1958, s. 136; Antoine Vergote, **a.g.e.**, s. 315; Osman Pazarlı, **Din Psikolojisi**, 3. Baskı, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1982, s. 33; Kerim Yavuz, **a.g.e.**, s. 39-43; Mualla Selçuk, **Çocuğun Eğitiminde Dini Motifler**, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991, s. 40

³²⁹ Jersild Smith, **Çocuk Psikolojisi**, Çev.: İbrahim N. Özgür, Ankara, Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları, 1979, s. 218; Osman Pazarlı, **a.g.e.**, s. 94

³³⁰ Pierre Debray Ritzen, **a.g.e.**, s. 76

³³¹ Mustafa Akçay, **a.g.e.**, s. 154

³³² Takiyettin Mengüşoğlu, **İnsan Felsefesi**, İstanbul, Remzi Yayınevi, 1988, s. 203

³³³ Ali Fuat Başgil, **Din ve Laiklik**, İstanbul, Yağmur Yayınları, 1977, s. 68

³³⁴ Hilmi Ziya Ülken, **a.g.e.**, s. 65; Mehmet Emin Ay, **Çocuklarımıza Allah'ı Nasıl Anlatalım**, Ankara, Timaş Yayınları, 1987, s. 1

³³⁵ Muhammed Abdullah Draz, **Din ve Allah İnancı**, Çev.: Bekir Karlığa, İstanbul, Bir Yayınları, 1987, s. 90-91

³³⁶ Hayati Hökelekli, **Din Psikolojisine Giriş**, s. 102

³³⁷ Yasin Suresi, 22

³³⁸ Enam Suresi, 164

³³⁹ Seyyid Hüseyin Nasr, **İnsan ve Tabiat**, Çev.: Nabi Avcı, İstanbul, Yeryüzü Yayınları, 1982, s. 15-18; Rum Suresi, 41

İnsanın ve diğer varlıkların yaratılış özelliklerini belirleyen Allah'tır; İslam'ın fitrata uygunluğu, din ve yaratılış kaynağının aynı olması nedeniyledir.³⁴⁰ İnsan, aklını kullanarak vicdanı ile başbaşa kaldığında tevhid hakikatini kavramakta, rabbine boyun eğmektedir. İslamiyet; tek bir ilah inancı, akla ve insan yaşamına uygunluğu, bireysel sorumluluğu ve özgür iradeyi esas alması itibarıyla doğal; diğer dinler yapay, kabul edilmektedir.³⁴¹ Kendisini ilah gören Firavun bile, ölümü hissettiğinde “iman ettim” diyerek fitratındaki tevhide izhar etmektedir.³⁴² “Muhakkak biz insana doğru yolu gösterdik. İnsan ya inanarak şükreder veya nankörlük/kafirlik eder”³⁴³ ayetinde insanın fitraten hayra veya şerre yönelebileceği, akıl ve iradesiyle sorumluluk üstlenebileceği hatırlatılmaktadır.³⁴⁴ İnsan hangi yola yönelirse Allah o yolu kendisine açmaktadır.³⁴⁵ Kişinin niyeti ve tercihleri, yönelimlerini belirlemektedir.³⁴⁶ “Kim, Allah'tan bir yol gösterme olmaksızın kendi nefsinin arzusuna uyandan daha sapıktır.”³⁴⁷ ayeti, insanın akıl ve düşünceyle rabbini bulsa da, kulluk için ilahi rehberliğe ihtiyaç duyduğunu göstermektedir. Mümkün varlık olan insanın bilgisi izafi, mutlak ve aşkın varlık olan Allah'ın bilgisi ise mutlakdır.³⁴⁸ “(Resulüm!) Sen yüzünü hanif olarak dine, Allah insanları hangi fitrat üzere yaratmış ise ona çevir. Allah'ın yaratışında değişiklik bulunmaz. Dosdoğru din budur. Fakat insanların çoğu bilmezler.”³⁴⁹ Ayette zikredilen fitratın, hayır ve şer karşısında nötr değil, iyiliğe eğilimli olduğu; çevresel şartlar değişse bile insan yaratılışının esas değeri ve niteliği olduğu söylenebilmektedir.³⁵⁰ Fitrat, insana bazı avantajlar sağlasa da yaratıcıya kulluk için bir zorlama söz konusu değildir; insan dilediği gibi hareket etmektedir.³⁵¹ Peygamberlerin gönderiliş amacı, insanın fitratındaki özellikleri hatırlatarak,³⁵² hayra

³⁴⁰ Yusuf İmamoğlu, **a.g.e.**, s. 142; Gürbüz Deniz, **a.g.e.**, s. 25

³⁴¹ Mustafa Ünverdi, “İmanda Taklit ve Tahkik”, **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi**, 2009, s. 90-92

³⁴² Yunus Suresi, 90

³⁴³ İnsan Suresi, 3

³⁴⁴ Hasan Dam, “Farabi”, **Klasik İslam Eğitimcileri**, Ed.: Mustafa Köylü, Ahmet Koç, İstanbul, Rağbet Yayınları, 2016, s. 52

³⁴⁵ Leyl Suresi, 5, 10

³⁴⁶ Selçuk Kütük, **a.g.e.**, s. 147

³⁴⁷ Kasas Suresi, 50

³⁴⁸ Selçuk Kütük, **a.g.e.**, s. 91; Bakara Suresi, 216

³⁴⁹ Rum Suresi, 30

³⁵⁰ Ragıb, **el-Müfredat fî Garibi'l-Kur'an**, s. 133; Mahsum Aytepe, **a.g.e.**, s. 232-233

³⁵¹ Mahsum Aytepe, **a.g.e.**, s. 233

³⁵² Araf Suresi, 172-173

rehberlik etmektir.³⁵³ İnsanın rabbiyle misakininin anlatıldığı ayet,³⁵⁴ insan ve hayatın öncesiyle, hayat ve sonrası arasındaki ilişkinin kurulmasına yardımcı olmakta, ışık tutmakta ve insanın rabbinden haberdar olarak yaratıldığına delil sayılmaktadır.³⁵⁵ Fıtrat, ilk insandan günümüze değişmemiştir ve değişmeyecektir; fıtratın en önemli özelliği sabitliğidir.³⁵⁶ İslamiyet; insanın ihtiyaçlarını, onları yok saymadan, tamamen de keyfe göre serbest bırakmaksızın, dengeli bir şekilde nasıl karşılanacağını açıklamakta;³⁵⁷ manevi kurtuluşun, ilahi öğretilere uygun maddi hayat ile gerçekleştirileceğini öğretmektedir.³⁵⁸ Ruh ve beden, madde ve mana gibi birçok farklı yönü bulunan insanın ihtiyaçlarının ne şekilde karşılanacağı, huzur ve mutluluk için belirleyici olmaktadır. İslam'ın hedefleri toplum ile gerçekleşse de ferde yönelik bir hitabı da vardır;³⁵⁹ o Mekke'de vahyedilmiş olsa da tüm insanlara ve zamanlara hitap etmektedir, onun toplumüstü bir iddiası vardır.³⁶⁰ İslamiyet, sosyal düzenin yokluğunda da herhangi bir aracıya ihtiyaç hissetmeden bireysel olarak hayata aktarılabilen kamil bir dindir.³⁶¹

Batılı tarihçi ve ahlakçı Plüterhos, “*Dünyayı gezip dolaşınız. Edebiyatsız, kanunsuz, servetsiz şehirler bulabilirsiniz. Fakat muhabbetsiz, mabutsuz, duasız, kurbanız bir tek şehir, hiçbir vakitte görülmemiştir. Yeryüzü en tenha köşelerine, bucaklarına kadar ibadet tezahürlerinden hiçbir zaman hali kalmamıştır*”³⁶² sözleriyle, fıtratın varlığına işaret etmektedir.

İnsan, içgüdüsel olarak kendisinden güçlü ve üstün olana boyun eğmektedir.³⁶³ İnsan için iman, tabii; küfür, ârızı bir durumdur.³⁶⁴ Modern seküler insan; yaratıcıya

³⁵³ Bakara Suresi, 2; İsra Suresi, 9

³⁵⁴ Araf Suresi, 172

³⁵⁵ Mustafa Akçay, **Çağdaş Dünyada İnsan ve Dini Sorumluluğu: Fetret Ehli Örneği**, İstanbul, Işık Yayınları, 2002, s. 75

³⁵⁶ Rum Suresi, 30

³⁵⁷ Yusuf İmamoğlu, **a.g.e.**, s. 155; Ejder Okumuş, **Din ve Toplumsal Çatışma**, İstanbul, İnsan Yayınları, 2017, s. 233

³⁵⁸ Muhammed Esed, **Yolların Ayrılış Noktasında İslam**, Çev.: Hayreddin Karaman, İstanbul, Bahar Yayınları, 1969, s. 20

³⁵⁹ Mustafa Aydın, **İslam'ın Tarih Sosyolojisi**, s. 33

³⁶⁰ Amiran Kurtkan Bilgiseven, **a.g.e.**, s. 9-14

³⁶¹ Roger Garaudy, **Yaşayanlara Çağrı**, Çev.: Cemal Aydın, Nuri Aydoğmuş, İstanbul, Pınar Yayınları, 1986, s. 251

³⁶² M. Asım Köksal, **Dini ve Ahlaki Sohbetler**, C. I-III, Ankara, TDV Yayınları, No: 1, s. 2-7

³⁶³ Recep Özkan, Bayram Polat, **İtaat Kültürü ve Din**, s. 142

³⁶⁴ Bakara Suresi, 30-37; Ali İmran Suresi, 19; Celaleddin Vatandaş, **Tevhid ve Değişim**, s. 96; Yünni Sezen, **İslam'ın Sosyolojik Yorumu**, İstanbul, İz Yayınları, 2004, s. 143; Sezai Karakoç, **İslam**, 21. Baskı, İstanbul, Diriliş Yayınları, 2020, s. 14, 22

hayatta yer vermemekte, kendisini her şeye gücü yeten ve her şeyi bilen kabul ederek dünyada cenneti inşa etmek istemekte, fakat yeryüzünü cehenneme çevirmektedir.³⁶⁵ İman, insan için fitri bir temayüldür; amel ve itaat de iman gereği ve tamamlayıcı bir cüzüdüdür. İman ve amel aynı ayetlerde tekrar edildiği gibi, farklı ayetlerde yalnız olarak da zikredilmektedir; bu da her iki kavram arasında sıkı bir ilişki olmasına rağmen tamamen aynı şey olmadıklarını göstermektedir.³⁶⁶ “Biz Allah'ın boyasıyla boyanmışızdır. Boyası Allah'inkinden daha güzel olan kimdir? Biz ona ibadet edenleriz” (deyin).³⁶⁷ ayeti, doğal ve halis boyanın fitrat, yaratılışa uygun karakter olduğuna işaret etmektedir.³⁶⁸

İslam'da her doğan çocuk, kendisine verilen yetilerle yaratıcıyı bulma potansiyeline sahiptir. “Her doğan çocuk fitrat üzere doğar, sonra anasıyla babası onu Yahudi veya Hristiyan yapar.”³⁶⁹ Anne ve babası insanı tabiatından uzaklaştırmadığı sürece, insanın, rabbine kulluk etmesi mukadderdir.³⁷⁰ Yaratılış hikmetinin ve hakikatinin anlaşılması, vahyin idrakine bağlıdır. “Hakka yönelen bir kimse olarak yüzünü dine çevir. Allah'ın insanları üzerinde yarattığı fitrata sımsıkı tutun. Allah'ın yaratmasında hiçbir değiştirme yoktur. İşte bu dosdoğru dindir. Fakat insanların çoğu bilmezler.”³⁷¹, “Şüphesiz Allah katında din İslam'dır.”³⁷², “Kim İslam'dan başka bir din ararsa, (bilsin ki o din) ondan kabul edilmeyecek ve o ahirette hüsrana uğrayanlardan olacaktır.”³⁷³ ayetleri, insanın doğuştan temiz ve dini kabule meyyal yaratıldığını; insanın İslam'dan sorumlu olduğunu hatırlatmaktadır. Peygamber ve kitap gönderilmesi, insanın değişebilme potansiyeliyle ilgilidir. Dindarlık içgüdüleri olan insan, inancını anlamlandırma ve akli temele dayandırma ihtiyacı hissetmektedir.³⁷⁴ Dinin doğruluğu, fitrat ve akli selim uygunluğuna;³⁷⁵ insanın sınırları ve imkanlarını tanımaya bağlıdır.³⁷⁶ İslamiyet, fitratla uyumludur; kimseye

³⁶⁵ Celeleddin Vatandaş, **Yol Ayrımı**, s. 83-84

³⁶⁶ Müminun Suresi, 51, 100; Tövbe Suresi, 102; Furkan Suresi, 71; Sevde Suresi, 12; Ahkaf Suresi, 15; Fatır Suresi, 10; Yunus Ekin, **a.g.e.**, s. 133

³⁶⁷ Bakara Suresi, 138

³⁶⁸ Ahmed Hamdi Akseki, **a.g.e.**, s. 443

³⁶⁹ Buhari, Cenaiz, 80, 93; Müslim, Kader, 6; Ahmed b. Hanbel, No: 2, 275

³⁷⁰ Araf Suresi, 172

³⁷¹ Rum Suresi, 30

³⁷² Ali İmran Suresi, 19

³⁷³ Ali İmran Suresi, 85

³⁷⁴ İbrahim Kaplan, **a.g.e.**, s. 80

³⁷⁵ İbrahim Kaplan, **a.g.e.**, s. 67;

³⁷⁶ Şaban Ali Düzgün, **Din, Birey ve Toplum**, Ankara, Akçağ Yayınları, 1997, s. 24

gücünün üstünde bir sorumluluk yüklememektedir.³⁷⁷ İçgüdülerin ve uzvi ihtiyaçların karşılanmasında dinin hükümleri esastır; aşırılık ve gevşeklik kabul edilmemektedir. İslam'da ruhbanlık ve din adamı grubu olmadığı gibi,³⁷⁸ ifrat ve tefrit de yoktur; insanın sosyal yönü dikkate alınarak toplumsal bir din şeklinde vahyedilen İslamiyet, münzevi hayatı tasvib etmemektedir.³⁷⁹ Dinin emir ve ilkelerine aykırı olacak şekilde, kişinin kendi tasavvur ettiği dindarlık duygusuyla itaatte aşırıya gitmesi yasaklanmaktadır.³⁸⁰

Adalet kelimesinin türetildiği adl fiili; denk olmak, birbirine eşit olmak, her şeyi yerli yerine koymak, hakkı gerçeği ortaya çıkarmak, insaf etmek, işte ve ibadette doğru olmak, hakkaniyet ve ölçüye uymak gibi pek çok manayı içine almaktadır.³⁸¹ Adalet; davranış ve hükümde doğru olmak, hakka göre hüküm vermek, eşit olmak gibi manalara gelen mastar bir kelimedir.³⁸² İnsan, İslam ile beşeriyetin kemaline ulaşmaktadır; İslam'a göre adaletin dayanağı ve ölçüsü hakkaniyettir, adalet de ancak hakka uymakla sağlanmaktadır.³⁸³ Dinin uygulanması, mahza adalettir. Allah'ın emir ve yasakları uygulanmadığında adaletten bahsedilememektedir. İnsanı yaratan, onun ihtiyaçlarını en iyi şekilde bilen Allah, beşerin fitratına en uygun hayat tarzını din haline dönüştürmekte ve bu hayat modelinin dışındaki şekillerin insana huzur vermeyeceğini beyan etmektedir.³⁸⁴ İlmiyle zihnini terbiye eden insan, ibadet ve taatleriyle de kalbini ve nefsinin terbiye etmekte ve kemale ulaşmaktadır.³⁸⁵ Hiç kimse bir aldatmaca ile uzun bir müddet aldatılamaz; zamanla şeytanın vesvesesi, fitrat tarafından anlaşılmaktadır.³⁸⁶

³⁷⁷ Bakara Suresi, 286

³⁷⁸ Hadid Suresi, 27; Salih Akdemir, "Rahip G. Basetti-Sani'nin Hz. İsa ile İlgili Bazı Kur'an Ayetlerini Yorumlaması ve Müslüman Hristiyan Diyaloğuna Çağrısı Üzerine", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.: 26, 1983, s. 183-201

³⁷⁹ Saffet Sancaklı, **a.g.e.**, s. 383

³⁸⁰ Buhari, Nikah, 1; Müslim, Nikah, 5

³⁸¹ Zebidi, **a.g.e.**, No: 3, s. 581

³⁸² Mustafa Çağrı, "Adalet", **T. D. V. İslam Ansiklopedisi**, No: 1, s. 341-343

³⁸³ Araf Suresi, 159, 181; Mustafa Çağrı, **a.g.e.**, s. 341-343

³⁸⁴ Zuhur Suresi, 36; Taha Suresi, 124

³⁸⁵ Gülbüz Deniz, **a.g.e.**, s. 44; Rad Suresi, 28; Hac Suresi, 54; Şuara Suresi, 89; Saffat Suresi, 84; Kaf Suresi, 33; Naziat Suresi, 40-41

³⁸⁶ Yusuf İmamoglu, **a.g.e.**, s. 210; İsra Suresi, 81

2. 7. 3. Zorlama

İkrah, sözlükte istememek, rıza göstermemek demektir; kişiyi razı olmadığı bir işe zorlamaktır.³⁸⁷ Kurân-ı Kerim’de kırk yerde kerh kökünün farklı türevleri geçmektedir.³⁸⁸ İkrah şeklinde geçen ayetlerde; insanların inanmaya zorlanmasıyla uygunluğuna ile dinde zorlamanın olmadığı,³⁸⁹ kadınların mirasa konu edilmesinin çirkinliği,³⁹⁰ kalbin imanla dolu olduğunda inkara zorlananların söylediklerinin inanca zarar vermediği,³⁹¹ baskı altında işlenen günahlarda Allah’ın bağışlayıcı olduğu vurgulanmaktadır.³⁹² Kurân-ı Kerim, iman zorla kabul ettirilmesinin doğru olmadığını, peygamberlerin böyle bir sorumluluk ve yetkisinin olmadığını hatırlatmaktadır.³⁹³ Din tercihi zorla(n)ma ve kabul edilen dinin kendi uygulamalarında zorla(n)ma olmak üzere konunun iki farklı boyutu bulunmaktadır.

Kâinata akıl, idrak ve irade sahibi tek varlık olan insana iyi ve kötüyü tercih etme hakkı verilmesi, yaratıcının imtihan hikmetine uygundur. Tercihleri sebebiyle ahirette hesap verecek insanın, herhangi bir dini tercih etmeye zorlanması doğru değildir. İtaatin, isteyerek, gönülden tabi olma anlamı vardır. Kullukta esas olan, insanın kendisine verilen nimetlere sevgi temelinde şükretmesi ve yaratıcısının buyruklarına teslim olmasıdır. Allah’ın elçisi, bazı geceler ayakları şişinceye kadar namaz kılar, Allah’ı zikrederdi. Aişe: "Ey Allah’ın Elçisi! Allah senin gelmiş geçmiş bütün günahlarını bağışladığı halde, neden hala kendini bu kadar zorluyorsun?" diye soru edince: "Şükreden bir kul olmayayım mı?"³⁹⁴ cevabını vermiş ve Allah’ı razı etmenin ve O’ndan razı olmanın anlam ve derinliğine işaret etmiştir. Sevgi ve ihlas olmadan itaat, anlamını yitirmektedir. İnsan dışındaki varlıklar, iradesi olmaksızın hüsnü kabul ile yaratana boyun eğmektedir. İman, tercih meselesidir; insan hür iradesiyle seçim yaptığından mükafat ve cezaya konu olmaktadır.³⁹⁵ "Dinde zorlama yoktur. Çünkü

³⁸⁷ İbni Faris, **a.g.e.**, s. 923; Şerif Cürcani, **a.g.e.**, s. 48; İbni Manzur, **a.g.e.**, No: 13, s. 534; Zebidi, **a.g.e.**, No: 9, s. 408; Ezheri, **a.g.e.**, No: 6, s. 12

³⁸⁸ Ali Bardakoğlu, "İkrah", **T. D. V. İslam Ansiklopedisi**, No: 22, s. 30-37; Ahmet Küçük, "Kurân’da İkrah Kavramı ve Dinde Zorlama Meselesi", **Marife Dergisi**, S.: 2, Yıl: 9, 2009, s. 27

³⁸⁹ Bakara Suresi, 256; Yunus Suresi, 99

³⁹⁰ Nisa Suresi, 19

³⁹¹ Nahl Suresi, 106

³⁹² Ali Bardakoğlu, "İkrah", **T. D. V. İslam Ansiklopedisi**, No: 22, s. 30-37

³⁹³ Mehmet Salmazzem, **a.g.e.**, s. 180; Yunus Suresi, 99

³⁹⁴ Buhari, Rikak, 20

³⁹⁵ Recep Özkan, Bayram Polat, **a.g.e.**, s. 147

doğruluk sapıklıktan iyice ayrılmıştır. O halde kim tağutu tanımayıp Allah'a inanırsa, kopmak bilmeyen sapasağlam bir kulpa yapışmıştır. Allah, hakkıyla işitendir, hakkıyla bilendir.”³⁹⁶ ve “Artık sen öğüt ver! Sen ancak bir öğüt vericisin. Sen, onlar üzerinde bir zorba değilsin.”³⁹⁷ ayetleri, insanların iman etmesi için zorlanamayacağını açıklamaktadır. Allah katında makbul olan iman ve itaat, akıl ve irade sahibi insanın özgür seçimiyle oluşandır.³⁹⁸ Fıtrat ve ilahi mesajlar, hakikatin keşfini kolaylaştırmakta, insanın yolunu aydınlatmaktadır. İnsan yaptıklarından sorumlu³⁹⁹ ve ona karşı rehindir.⁴⁰⁰ İnsanın yaratılması, cinsiyeti, milliyeti, aile ve akrabası gibi tercihte bulunamadığı belirli alanlar vardır ve bunlardan sorumlu değildir. Sorumluluk; ilahi hitap karşısında, insanın hür iradesiyle yaptıkları ve yapmadıklarıyla sınırlıdır. “Eğer Rabbin dileyseydi, yeryüzünde bulunanların hepsi elbette topyekün iman ederlerdi. Böyle iken sen mi mümin olsunlar diye, insanları zorlayacaksın?”⁴⁰¹ ve “Sen ne kadar şiddetle arzu etsen de insanların çoğu inanacak değildir.”⁴⁰² ayetleri; Allah’ın, insanların iman ve itaatini istese ve razı olsa da, kulun kendi iradesi olmaksızın bunun gerçekleşmeyeceğini; imanın, insanın hür iradesiyle oluştuğunu, beyan etmektedir. Allah, hakikatin önündeki engellerin kaldırılmasını murad etmekte; aydınlığın ve kurtuluşun yol haritasını hazırlamaktadır.⁴⁰³

İmanın öncesinde bulunmayan zorunluluk, teslimiyet sonrasında değişmektedir. “Allah ve Resulü bir işe hüküm verdiği zaman, inanmış bir erkek ve kadına o işi kendi isteklerine göre seçme hakkı yoktur. Her kim Allah ve Resulüne karşı gelirse, apaçık bir sapıklığa düşmüş olur.”⁴⁰⁴ ve “Hayır, Rabbine andolsun ki aralarında çıkan anlaşmazlık hususunda seni hakem kılıp sonra da verdiği hükümden içlerinde hiçbir sıkıntı duymaksızın (onu) tam manasıyla kabullenmedikçe iman etmiş olmazlar.”⁴⁰⁵ ayetleri; Müslümanın, İslam’ın hükümleriyle kayıtlı olduğunu ve kendisinden itaat istendiğini beyan etmektedir. “Allah bir kimseyi ancak gücünün yettiği şeyle yükümlü kılar. Onun kazandığı iyilik kendi yararına, kötülük de kendi zararınadır. (Şöyle

³⁹⁶ Bakara Suresi, 256

³⁹⁷ Gaşiye Suresi, 21-22

³⁹⁸ Mehmet Salmazzem, **a.g.e.**, s. 180

³⁹⁹ İsra Suresi, 36

⁴⁰⁰ Müddessir Suresi, 38

⁴⁰¹ Yunus Suresi, 99

⁴⁰² Yusuf Suresi, 103

⁴⁰³ İbrahim Kalın, **a.g.e.**, s. 62-63

⁴⁰⁴ Ahzab Suresi, 36

⁴⁰⁵ Nisa Suresi, 65

diyerek dua ediniz): "Ey Rabbimiz! Unutur, ya da yanılırsak bizi sorumlu tutma! Ey Rabbimiz! Bize, bizden öncekilere yüklediğin gibi ağır yük yükleme. Ey Rabbimiz! Bize gücümüzün yetmediği şeyleri yükleme! Bizi affet, bizi bağışla, bize acı! Sen bizim mevlamızsın. Kafirler topluluğuna karşı bize yardım et."⁴⁰⁶ ayeti, dinin insan doğasına uygunlukla, gücünün üzerinde bir sorumluluk yüklediğini hatırlatmaktadır. Her iyilik ve güzelliğin kaynağı olan Allah, peygamberler aracılığıyla doğru yolu insanlara göstermiştir. İslam'a göre Allah ve resulü, her şeyden daha fazla sevmeyi ve mutlak itaati hak etmektedir.⁴⁰⁷ İslamiyet'i tercih ettikten sonra hiçbir şey olmamış gibi davranmak doğru değildir.⁴⁰⁸ İslamiyet, insanın kendisiyle, diğer insanlarla ve rabbiyle olan ilişkilerini düzenleyen;⁴⁰⁹ bireyin düşünce, duygu ve eylem boyutlarını tevhit esasıyla birbirine bağlayan, kontrol eden ve yönlendiren külli bir sistemdir. Müslümanı itaate zorlayan amil, takva duygusu ve sorumluluk bilincidir.

“Kalbi imanla dolu olduğu halde zorlanan kimse hariç, inandıktan sonra Allah'ı inkar eden ve böylece göğsünü küfre açanlara Allah'tan gazap iner ve onlar için büyük bir azap vardır.”⁴¹⁰ ayetinde iman edenlerin kalbi mutmain iken zorlanması halinde söyleyecekleri küfür sözünün imanlarına zarar vermeyeceği hatırlatılmaktadır. İman ve itaatte aslolan ihlas, gönül rızası ve teslimiyettir. İnsan, akli ve iradesiyle diğer varlıklardan seçkindir; özgür tercihleriyle sorumluluk üstlenmektedir. Rab ve din seçiminde özgür olduğu halde, Müslüman olduktan sonra İslam'ın hükümlerini uygulamakla yükümlüdür. “Biz, Kurân'ı sana, güçlük çekesin diye değil, ancak Allah'tan korkanlara bir öğüt olsun diye indirdik”⁴¹¹ ayeti, dinin insanlara mutedil hayat rehberi olarak herhangi bir zorluk yüklediğini; bireyin gücü nispetinde kulluk ile görevli olduğunu bildirmektedir.

⁴⁰⁶ Bakara Suresi, 286

⁴⁰⁷ Tövbe Suresi, 24

⁴⁰⁸ Rasim Özdenören, **Hadislerin Işığında Hz. Muhammed**, s. 87

⁴⁰⁹ Muhammed İkbal, **İslam'da Dini Tefekkürün Yeniden Teşekkülü**, Çev.: Sofi Huri, İstanbul, Kırkambar Kitaplığı, 2002, s. 28

⁴¹⁰ Nahl Suresi, 106

⁴¹¹ Taha Suresi, 2

2. 7. 4. Niyet ve İhlas

İbadetin ruhu sayılan niyet; sözlükte, yönelmek, ciddiyet ve kararlılık göstermek anlamlarına gelmektedir.⁴¹² Niyet; bilinçli bir şekilde kalbin bir şeye karar vermesidir. Niyet ve samimiyet, hayata ve davranışlarımıza anlam katmaktadır. Allah ile bağ kurma vesilesi olan ibadetleri⁴¹³ âdetlerden ayıran en temel unsur, niyettir.⁴¹⁴ İnsanın rabbiyle, kendisiyle ve diğer insanlarla olan ilişkilerinde niyet önemlidir; samimiyet, bireye ve topluma huzur ve güven vermektedir. Ameller, niyetlere göre değer kazanmakta; niyet, amelin de önüne geçebilmektedir. Meşru sebeplerle yerine getirilemeyen bazı ameller, niyet sebebiyle, yapılmış gibi sevap kazandırabilmektedir. “Biz bu kitabı sana gerçeğin bilgisi olarak indirdik; öyleyse içten bir inanç ve bağlılık göstererek sadece Allah’a ibadet et. Bilinmeli ki halis dindarlık yalnız Allah için olanıdır. Allah’tan başka şeyleri kendilerine koruyucu kabul edenler, -ki “sadece bizi Allah’a yaklaştırsınlar diye onlara tapıyoruz” diyorlar- ayrılığa düştükleri konularda Allah onların arasında hükmünü verecektir. Yalancı ve inkâra saplanmış kimseyi Allah kesinlikle doğru yola yöneltmez.”⁴¹⁵ ayeti, kulluk ve itaatte ortaklık olmayacağına, otorite sahibine sevgi ve ihlas ile teslimiyetin gerekliliğine, işaret etmektedir. “Ameller niyetlere göredir. Herkese niyet ettiği şey vardır.”⁴¹⁶ hadisi, İslam’da yapılan işten önce niyetin öncelikli ve değerli olduğunu;⁴¹⁷ niyetin, eylem üzerindeki etki ve kapasitesini belirlediğini, haber vermektedir.⁴¹⁸ Hadis kitaplarına genellikle “niyet hadisi” olarak şöhret bulan bu hadis ile başlanması, niyetle eğitim arasındaki irtibatı göstermekte;⁴¹⁹ her işin niyet ile başladığını hatırlatmaktadır. Niyet, Allah’ın rızasını kazanmak olduğunda, âdetler bile ibadete dönüşebilmektedir.⁴²⁰

⁴¹² İbrahim Kafi Dönmez, “Niyet”, **T. D. V. İslam Ansiklopedisi**, No: 33, s. 169-172

⁴¹³ Maide Suresi, 35; Abdurrahman Kasapoğlu, **Namaz-Oruç Psikolojisi**, İstanbul, Çıra Akademi Yayınları, 2016, s. 237

⁴¹⁴ Faruk Karaca, “Dini Pratikler, Nefs Muhasebesi ve Allah Şuuru”, **Ekev Akademi Dergisi**, C.:1, S.: 4, s. 116

⁴¹⁵ Zümer Suresi, 2-3

⁴¹⁶ Buhari, Bedü’l-Vahy, 1

⁴¹⁷ Ahmed Hamdi Akseki, **a.g.e.**, s. 400; Muhammed Gazali, **Fatihâtü’l-Ulum**, Kahire, el-Matbaatü’l-Hüseyniyyeti’l-Mısriyye, 1322, s. 8

⁴¹⁸ Mustafa İslamoğlu, **Kurân Neslinin İnşası İçin Pasif İyiden Aktif İyiye**, 9. Baskı, İstanbul, Düşün Yayıncılık, 2013, s. 150

⁴¹⁹ Ramazan Ayvalı, “‘Ameller Niyetlere Göredir’ Hadisi Hakkında Birkaç Söz”, **Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.: 4, S.: 4, 1997, s. 88

⁴²⁰ Hüseyin Peker, **a.g.e.**, s. 67

İhlas; sözlükte saflaşmak, arınmak manasındaki halas kelimesinden tütilmiştir; bir şeyi, içine karışmış ve değerini düşürmüş olan başka şeylerden temizleyip arındırmak, saf hale getirmek, kurtulmak, samimiyet göstermek demektir.⁴²¹ İhlasın terim anlamı; gösteriştan uzak durmak, dini Allah’a has kılmaktır;⁴²² bir işin sadece Allah için yapılması, şirk ve riyadan uzak olması, başka kimsenin isteğinin aranmaması, ibadetin yalnız Allah’a has kılınmasıdır.⁴²³ İhlas, itaatın özüdür;⁴²⁴ içte ve işte samimiyet ve doğruluktur. “O, hanginizin daha güzel amel yapacağını sınamak için ölümü ve hayatı yaratandır. O, mutlak güç sahibidir, çok bağışlayandır.”⁴²⁵ ayetindeki güzel amel; dinin kurallarına uygun ve halis niyetle yapılan iştir. İbadetlerin özü ihlastır, dinin emir ve yasaklarına uygun olduğu halde Allah’ın rızası dışında bir gaye için yapılanlara sevap verilmemektedir. “De ki: "Ben de ancak sizin gibi bir insanım, (Ne var ki) bana, ‘Sizin ilahınız ancak bir tek ilahdır" diye vahyolunuyor. Kim Rabbine kavuşmayı umuyorsa yararlı bir iş yapsın ve Rabbine ibadette kimseyi ortak koşmasın.”⁴²⁶ Allah’ın rızası kastedilmeden yapılan her amel merduttur, hadislerde bu durum riya ve şirk olarak ifade edilmektedir.⁴²⁷

Salt iyi niyetle, amel olmaksızın netice alınamayacağı gibi; amelini niyetiyle güzelleştirmeyenlere de mükafat verilmemektedir.⁴²⁸ Müslüman olmayanın, ameli de niyeti de değer görmemektedir.⁴²⁹ Niyet; amelin özü olması, Allah’a yakınlık kastı taşınması, eksiksiz tam bir amel olması ve etkisi nedeniyle amelden üstün kabul edilmektedir.⁴³⁰ İnsan, dünyevi veya uhrevi amaçlar için eylemde bulunabilmektedir; davranışlara değer katan, Allah’a yakınlaşma gayesine matuf olanlardır. Eylem süreci; zihin ve davranış temelinde gerçekleşmektedir.⁴³¹ İbadetlerin şekil şartı yerine

⁴²¹ Süleyman Ateş, “İhlas”, **T. D. V. İslam Ansiklopedisi**, No: 21, s. 535-537

⁴²² İbni Manzur, **a.g.e.**, No: 6, s. 26; Cevheri, **a.g.e.**, No: 3, s. 1037

⁴²³ Zeki Tan, **Kurân’a Göre Toplumun Yapılanmasında İlim ve Alimin Rolü**, İstanbul, Özgü Yayınları, 2010, s. 282; Yusuf el-Karadavi, **Niyet ve İhlâs**, İstanbul, Nida Yayıncılık, 2014, s. 69

⁴²⁴ Ekrem Keleş, “Şeytanın Kapsama Alanı Dışında Kalanlar”, **Diyanet Aylık Dergi**, S.: 278, 2014, s. 13

⁴²⁵ Mülk Suresi, 2

⁴²⁶ Kehf Suresi, 110

⁴²⁷ İbni Mace, Zühd, 21; Fiten, 16

⁴²⁸ Yusuf el-Karadavi, **Niyet ve İhlâs**, s. 31

⁴²⁹ Abdurrahman el-Cezîrî, **Dört Mezhebe Göre İslam Fıkhi**, Çev.: Mehmet Keskin, C.: I-IV, İstanbul, Çağrı Yayınları, 1993, No: I, s. 79

⁴³⁰ Taha Abdurrahman, **Amel Sorunsalı: Bilim ve Düşüncenin Pratik Temelleri Üzerine Bir Araştırma**, Çev.: Tahir Uluç, İstanbul, Pınar Yayınları, 2021, s. 30-31

⁴³¹ Nurettin Topçu, **Psikoloji**, İstanbul, Kurtulmuş Matbaası, 1954, s. 156

getirilirken, ibadetın ruhunun gözardı edilmemesi gerekmektedir.⁴³² İslamiyet, iç ve dış birlikteliğine ve doğruluğuna, iç güzelliklerinin dışa yansımına, inancın eyleme ve ahlaka dönüşmesine, samimiyete önem vermektedir. Âdeti, ibadetten ayıran ölçü bilinçtir; bilincin eşlik etmediği ibadetler, kişide istenen etkiyi doğurmamakta, hedefe ulaştırmamaktadır.⁴³³ Niyette; irade, şuur, gaye, yönelim ve sorumluluk anlamları öne çıkmaktadır.⁴³⁴ “Onların (kestiğiniz kurbanların) ne etleri ne de kanları Allah'a ulaşır; fakat O'na sadece sizin takvanız (Allah'a karşı gösterdiğiniz ihlas ve samimiyetiniz) ulaşır.”⁴³⁵ ayeti ve “Allah sizin suretlerinize ve mallarınıza bakmaz, ancak kalplerinize ve amellerinize bakar”⁴³⁶ hadisinin işaret ettiği gibi önemli olan ihlas ve samimiyettir. İnsanın ameli, niyetine göre karşılık görmektedir.⁴³⁷ Niyet, ameli; amel de niyeti desteklemektedir. “Kulum benim hakkımda nasıl zanda bulunursa ona öyle muamele yaparım”⁴³⁸ kutsi hadisinde insanın rabbine karşı niyet ve duygularının da kendisi için lehte veya aleyhte değerlendirileceği bildirilmektedir. Dinde ihlasla yapılan az amel, samimiyet olmadan yapılan çok işten hayırlıdır. Taatlerin sevap değeri kazanması, bireyin her durumda Allah'ın rızasını gözetmesine bağlıdır. İmam Gazali'nin, niyetin amel için değil, amelin niyet için gerekli olduğu tespiti,⁴³⁹ deruni bir manaya işaret etmektedir. Amelin geçerliliğini sağlayacak niyetten öte, niyetin kendisinin amel ile doğrulanması ve desteklenmesi önem arz etmektedir; aslolan niyettir, amel değildir. Ameldeki hata veya eksiklik niyet ile tamamlanabilse de niyetteki hata veya eksiklik amel ile tamamlanamamaktadır. Gösteriş için ya da desinler diye yapılan işlerin Allah katında hiç bir değeri yoktur; ameli ihya eden ihlastır, samimiyettir. İhlas ve takva; Allah'ın rızası için eylemeyi, nefsin kötülüklerden arındırılmasını, gerektirmektedir.

Müslüman olmadan önce yapılan amellerin itaat kapsamında değerlendirilip değerlendirilemeyeceği, kelmacılar arasında tartışmalıdır.⁴⁴⁰ “Hakim b. Hizam: Ya

⁴³² Muhammed Kutub, **Düzeltilmesi Gereken Kavramlar**, s. 147-148

⁴³³ Selçuk Kütük, **a.g.e.**, s. 167

⁴³⁴ Muhammed Muhdi Gündüz, “Niyet Kavramının Din Eğitimi Açısından İncelenmesi (Gazzali Örneği), **Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi**, 2017, s. 144

⁴³⁵ Hac Suresi, 37

⁴³⁶ Müslim, Birr, 34

⁴³⁷ Muhammed Gazali, **Niyet ve İhlas**, Çev.: Vanlı Mustafa Efendi(Farsça'dan Osmanlıca'ya), Osman Yolcuoğlu(Osmanlıca'dan Günümüz Türkçe'sine), 5. Baskı, İstanbul, Gelenek Yayıncılık, 2017, s. 53

⁴³⁸ Buhari, Tevhid, 15, 35; Müslim, Tövbe, 1; Zikir, 2, 19, Tirmizi, Zühd, 51; Daavat, 131; Ahmed b. Hanbel, 106

⁴³⁹ Muhammed Gazali, **Niyet ve İhlas**, s. 58

⁴⁴⁰ Selim Özarslan, **a.g.e.**, s. 108

Resulallah! Benim cahiliye devrinde sadaka vermek, köle azat etmek yahut akrabaya yardım etmek suretiyle ibadet görevimi yerine getirdiğim bazı işlerim var. Bunlarda bana ecir var mı, diye sordu. Resulullah cevap verdi: Sen eskiden yaptığın hayırlarla Müslüman oldun.”⁴⁴¹ Sahabe, İslam öncesindeki salih amelin de zayi olmasını istememiştir. Hz. Peygamberin Müslüman olmadan ölen amcası Ebu Talip ile Hılfu'l-Fudul Cemiyeti'nin kurucularından Abdullah b. Cüdan örnekleri; İslam öncesi yapılan her salih amelin, ihtidanın mayalanmasına vesile olmadığını göstermektedir.⁴⁴² Bu örnekler, İslam'dan önceki amellerin, Allah'a ulaşma iradesi ve gayretiyle sürdürülmesi halinde hidayete vesile olabileceği şeklinde yorumlanabilmektedir. “Kulumu bana yaklaştıran şeyler arasında en çok hoşuma gideni, ona farz kıldığım şeyleri eda etmesidir. Kulum bana nafile ibadetlerle yaklaştırmaya devam eder, sonunda sevgime erer. Onu bir sevdim mi artık ben onun işittiği kulağı, gördüğü gözü, tuttuğu eli, yürüdüğü ayağı (aklettiği kalbi, konuştuğu dili) olurum. Benden bir şey isteyince onu veririm, benden sığınma talep etti mi onu himayeme alırım, korurum. Ben yapacağım bir şeyde, mümin kulumun ruhunu kabzetmedeki tereddüdüm kadar hiç tereddüte düşmedim: O ölümü sevmez, ben de onun sevmediği şeyi sevmem.”⁴⁴³ Bu kutsi hadis, insanın hangi ibadetlerle Allah'ın sevgisini kazanacağını ve hangi tür ibadetlerle O'na yaklaşacağını, öncelikleri haber vermektedir. İnsan, rabbine yaklaşmak için samimiyetle güzel işler yaptığında, Allah onun gayretine karşılık vermektedir. "Allah diyor ki: Ben, kulumun benim hakkımda yaptığı zanna göreyim. O, beni zikretti mi onunla beraberim. Eğer o beni nefsinde zikrederse ben de onu onunkinden daha hayırlı bir cemaat içerisinde zikrederim. O bana bir karış yaklaşırsa ben ona bir zira yaklaşırım, o bana bir zira yaklaşırsa ben ona bir kulaç yaklaşırım. O bana yürüyerek gelirse ben ona koşarak giderim.”⁴⁴⁴

⁴⁴¹ Müslim, İman, 55

⁴⁴² Müslim, İman, 91; Ramazan Altıntaş, **Kurân'da Hidayet ve Dalalet**, s. 218

⁴⁴³ Buhari, Rikak, 38

⁴⁴⁴ Buhari, Tevhid, 50; Müslim, Zikir, 2; Tirmizi, Da'avat, 142

2. 7. 5. İstişare ve Muhasebe

Sosyal bir varlık olan insanın⁴⁴⁵ topluluklar halinde yaşaması, tanışması, kaynaşması ve yardımlaşması, sosyal ve psikolojik temeli bulunan⁴⁴⁶ bir realitedir.⁴⁴⁷ İnsanın bir anlamı olan ünsiyet, kişilerarası etkileşimi ifade etmektedir.⁴⁴⁸ İbni Haldun’a göre insan o kadar aciz ve zayıftır ki, tek başına yaşasa kendisine yetebilecek gıdaya bile ulaşamayabilir.⁴⁴⁹ “Ey insanlar, siz fakirsiniz (muhtaçsınız), Allah ise müstağnidir (ihtiyaçsızdır)”⁴⁵⁰ ayetinden, toplumsal işbölümüyle bir takım eksikleri tamamlanan insanın yine de ihtiyaçlarının devam ettiği anlaşılmaktadır.⁴⁵¹ Kâinatın “Ey insanlar! Şüphe yok ki, biz sizi bir erkek ve bir dişiden yarattık ve birbirinizi tanımanız için sizi boylara ve kabilelere ayırdık. Allah katında en değerli olanınız, O’na karşı gelmekten en çok sakınanınızdır. Şüphesiz Allah hakkıyla bilendir, hakkıyla haberdar olandır.”⁴⁵² ayeti, insanların bir arada yaşaması ve belli bir takım kurallarla cemiyetin düzeninin sağlanması gerektiğine işaret etmektedir. “İnsan tab’an medenidir.”, birlikte yaşayarak ihtiyaçlarını tam olarak karşılayabilmektedir.⁴⁵³

Varlığı gibi bilgisi de sınırlı olan insan,⁴⁵⁴ doğruya erişebilmek için bilgi ve tecrübesi daha fazla olanlara danışmaktadır.⁴⁵⁵ İnsanın nihai amacı, kalkınma ile birlikte kamil bir insan olmaktır.⁴⁵⁶ İnsanların birbirlerinin görüşlerine başvurma ve ortak bir görüş belirleme isteklerine istişare; görüş alış verişinde bulunan topluluğa şura denilmektedir.⁴⁵⁷ İstişare; en saf ve doğru kararı verebilmek için ilim ve ihtisas

⁴⁴⁵ Hucurat Suresi, 13; Gürbüz Deniz, **a.g.e.**, s. 13-14; Mehmet Şanver, **a.g.e.**, s. 63; Naci Kula, “Bakıma Muhtaç Kişilere Yönelik Sosyal Hizmetler ve Dini Değerler”, **Dini Danışmanlık ve Din Hizmetleri**, Ed.: Nurullah Altaş, Mustafa Köylü, 2. Bsk., İstanbul, Ensar Neşriyat, 2015, s. 180

⁴⁴⁶ Thomas Hobbes, **Leviathan**, Çev.: Semih Lim, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1995, s. 94, 127;

⁴⁴⁷ Nadim Macit, **Kurân ve Hadise Göre Şirk ve Müşrik Toplum**, Konya, Damla Matbaacılık ve Ticaret, 1992, s. 36; Ejder Okumuş, **a.g.e.**, s. 64

⁴⁴⁸ Gürbüz Deniz, **a.g.e.**, s. 13-14

⁴⁴⁹ Ebu Zeyd Abdurrahman b. Muhammed b. Haldun, **a.g.e.**, s. 125

⁴⁵⁰ Fatır Suresi, 15

⁴⁵¹ Abdurrahman Kurt, **a.g.e.**, s. 199

⁴⁵² Hucurat Suresi, 13

⁴⁵³ Ahmed Hamdi Akseki, **a.g.e.**, s. 117; Ebu Zeyd Abdurrahman b. Muhammed b. Haldun, **a.g.e.**, s. 125

⁴⁵⁴ Muhammet Altaytaş, **a.g.e.**, s. 30

⁴⁵⁵ Recep Aslan, “İstişarenin Önemi ve Hz. Peygamber’in Uygulamalarından Örnekler”, **Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C.: 2, S.: 1, 2014, s. 224

⁴⁵⁶ Gürol Irzık, Ayşe Buğra, **İnsan Doğası, İnsan İhtiyaçları ve İktisat Sosyal Bilimleri Yeniden Düşünmek**, İstanbul, Metis Yayınları, 1998, s. 38

⁴⁵⁷ Ragıb, **a.g.e.**, s. 396

sahibi insanlarla yapılan görüş alışverişidir; arı kovanından bal almaya benzetilmektedir.⁴⁵⁸ İstişareden maksat, hata ihtimalini en aza indirmek, doğruya isabet etmektir.⁴⁵⁹ Şura, bir şeyi açığa çıkarmak, göstermek, danışmak, görüş almak demektir.⁴⁶⁰ “İş konusunda onlarla müşavere et. Bir kere de karar verip azmettin mi, artık Allah'a tevekkül et, (ona dayanıp güven). Şüphesiz Allah, tevekkül edenleri sever.”⁴⁶¹ “Onların işleri aralarında müşavere iledir.”⁴⁶² Bu ayetlerdeki emirler genel olduğundan, hayatın tüm alanlarında, her hayırlı işte istişare emredilmektedir.⁴⁶³ Müslüman bir toplumun karar alma yönteminde istişarenin olduğu aşîkardır.

İslam alimleri; inanç, ibadet ile Kurân-ı Kerim ve sünnette hükmü kesinleşmiş konularda istişare ve icthad yapılamayacağına ittifak etmişlerdir.⁴⁶⁴ İstişarenin, icthad kavramıyla birlikte değerlendirilmesi gerekmektedir. Dinin bazı hükümleri kesinlik ifade ederken, yeni ortaya çıkan durumlar için icthad ile hükümler belirlenebilmektedir. İslamiyet'te kesin hüküm bildiren konuların istişareye açılması, otoriteye ortak olmak, hüküm verme yetkisini paylaşmak anlamı taşıdığından, yasaklanmaktadır. “Şüphesiz helal bellidir. Haram da bellidir. Fakat bu ikisi arasında (helal veya haram olduğu açıkça belli olmayan) birtakım şüpheli şeyler vardır ki, pek çok kimse onları bilemez. Şüpheli şeylerden kaçınan bir kimse, dinini ve haysiyetini korumuş olur. Şüpheli şeylerden sakınmayan bir kimse ise, zamanla harama düşer. Tıpkı sürüsünü başkasına ait bir arazinin etrafında otlatan çoban gibi ki, sürünün bu araziye girme tehlikesi vardır. Dikkat edin! Her padişahın girilmesi yasak bir arazisi vardır. Unutmayın ki, Allah'ın yasak arazisi de haram kıldığı şeylerdir.”⁴⁶⁵ Hudeybiye Anlaşması, ilk anda Müslümanların aleyhine görünse de, vahiy ile anlaşmanın yapılması istenmektedir. Sahabe savaşıma hatta gerekirse can vermeye niyetli olsalar da, Allah'ın iradesi anlaşma yapılmasına yöneliktir. Dinin talep ettiğiinden daha fazlasını yapmaya gücü yetse de Müslümanın ilahi hükme rıza göstermesi, teslim

⁴⁵⁸ Recep Aslan, **a.g.e.**, s. 224; Mahmud Babilli, **İslam'da Şura**, Çev.: Nihat Armağan, Kemal Çobanbeyli, İstanbul, Fikir Yayınları, 1973, s. 27

⁴⁵⁹ Mahmut Babilli, **a.g.e.**, s. 27; Ahmet Bozkurt, “İslam Hukuku Açısından Bir Prensip Olarak Şura ve İstişare”, **Bartın Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi**, C.: 6, S.: 11, 2019, s. 39

⁴⁶⁰ İbni Faris, **a.g.e.**, s. 226; Osman Tekin, **Kurân'da Şura Kavramı**, İstanbul, Gündönümü Yayınları, 2012, s. 21

⁴⁶¹ Ali İmran Suresi, 159

⁴⁶² Şura Suresi, 38

⁴⁶³ Recep Aslan, **a.g.e.**, s. 225

⁴⁶⁴ Ahmet Bozkurt, **a.g.e.**, s. 40; Abidin Sönmez, **Şura ve Resulullah'ın Müşaveresi**, İstanbul, İnkılap Yayınları, 2015, s. 18

⁴⁶⁵ Buhari, İman, 39

olması gerekmektedir. “Savaş, hoşunuza gitmediği halde, size farz kılındı. Olur ki, bir şey sizin için hayırlı iken, siz onu hoş görmezsiniz. Yine olur ki, bir şey sizin için kötü iken, siz onu seversiniz. Allah bilir, siz bilmezsiniz.”⁴⁶⁶ Gayb bilgisine de sahip olan Allah, insan için belirlediği emir ve yasakların gerçek mahiyetini ancak kendisinin bileceğini, insanın acizlik ve sınırlılıkla malul olduğundan bunların hikmetini bilemeyeceğini ifade etmektedir. Ebu Hureyre’nin bildirdiğine göre, Hz. Peygamberden daha fazla arkadaşlarıyla istişare eden kimse yoktu.⁴⁶⁷ İstişare edilen kişi, kendisine güvenilen kişi olduğundan,⁴⁶⁸ danışmada hakkı söylemesi esastır. İstişare; sorumluluk, ehliyet ve ittiba gerektirmektedir.⁴⁶⁹ İslam’da her yönetici yönettiklerinden sorumlu olduğundan,⁴⁷⁰ dine aykırı ve halkın aleyhine kararlar alınmaması gerekmektedir.⁴⁷¹ İnananların, ilahi emir ve yasaklara itaat etmesi için, öncelikle o hükümlerin dini hükmünü tespit etmesi gerekmektedir. Bilmediği veya yeni karşılaştığı durumlar için bilenlere danışması, doğruluğu varsa itaat etmesi, aksi durumda itaat etmemesi gerekmektedir. İtaatin yanlış uygulamasının engellenmesi için, konunun doğru bir şekilde anlaşılması, dini hükmün uygunluğunun tespit edilmesi önem arz etmektedir. Dine uygun olmayan konularda, insanların hata yapanları uyarması dini literatürde muhasebe olarak adlandırılmaktadır. Muhasebe, dış denetim görevidir. İnsanların öncelikle iç denetim mekanizmalarını çalıştırması, bilmediği konularda bilenlerle istişare etmesi, hata yapanları muhasebe etmesi ve denetlemesi, doğru ve sağlıklı itaat için önemlidir.

İstişare ve muhasebe, birbirini tamamlayan, toplumun her iki yönünü temsil eden kavramlardır. Yönetici, yönetiminden sorumlu olduklarıyla kararları istişare edeceği gibi, yönetilenler de alınan ve uygulanan kararların dine uygunluğunu kontrol ederek denetim görevini yapabilmektedir. “İyilik ve takva (Allah'a karşı gelmekten sakınma) üzere yardımlaşın. Ama günah ve düşmanlık üzere yardımlaşmayın. Allah'a karşı gelmekten sakının. Çünkü Allah'ın cezası çok şiddetlidir.”⁴⁷² ve “Andolsun zamana ki,

⁴⁶⁶ Bakara Suresi, 216

⁴⁶⁷ Tirmizi, Cihad, 34

⁴⁶⁸ Tirmizi, Edep, 57; Ebu Davud, Edep, 114; İbni Mace, Edep, 37

⁴⁶⁹ Recep Aslan, **a.g.e.**, s. 229; Ali Galip Gezgin, “Kurân’da ve Türk Geleneğinde Şura”, **Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.: 4, 1997, s. 229

⁴⁷⁰ Buhari, Cuma, 11

⁴⁷¹ Celal Yeniçeri, **Asr-ı Saadette Devlet Bütçesi, Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslam**, İstanbul, Beyan Yayınları, 1994, s. 254; Recep Aslan, **a.g.e.**, s. 229

⁴⁷² Maide Suresi, 2

insan gerçekten ziyan içindedir. Ancak, iman edip de salih ameller işleyenler, birbirlerine hakkı tavsiye edenler, birbirlerine sabrı tavsiye edenler başka (Onlar ziyanda değillerdir).”⁴⁷³ ayetlerinde hakkı tavsiye etmenin, hayırda yardımlaşmanın önemi vurgulanmaktadır. Toplum, yöneticisi ve yönetilenlerle bir bütündür; devlet başkanı hak ve adalet ile yönettiğinde halkın yöneticiye itaat borcu olduğu gibi, toplumun da yapılan işlerin hakikate uygunluğunu denetleme sorumluluğu bulunmaktadır. İktidarda bir eğrilik gördüğünde halkın onu beyan etmesi, yöneticinin de söylenen hakka tabi olması, İslam’ın insanlara kazandırdığı büyük bir erdemdir ki bu etkileşim, istikameti sağlamaktadır. “Sizden, hayra çağıran, iyiliği emreden ve kötülükten men eden bir topluluk bulunsun. İşte kurtuluşa erenler onlardır.”⁴⁷⁴ ayeti yönetici ve topluma bazı sorumluluklar yüklemektedir. “Allah’ın sınırlarını gözetenlerle çiğneyenler bir geminin kısımlarını kura ile aralarında pay eden ve kurada bir bölümüne geminin üst kısmı, diğer bölümüne de geminin alt kısmı düşen kişilere benzerler. Geminin altındakiler su alacakları zaman yukarıdakilere uğrayıp suyu oradan temin etmektedirler. Bir ara alttakiler: ‘Biz suyun kendi payımıza düşen kısmını geminin altını delerek temin etsek de yukarıdakilere hiçbir sıkıntı vermesek olmaz mı?’ diye sordular.” Hz. Peygamber: “Üsttekiler, alttakilerin böyle yapmasına ses çıkarmazlarsa gemidekilerin hepsi ölür. Onların ellerini tutar (ve böyle yapmalarına engel olurlarsa) kendileri de onlar da kurtulur.” dedi.⁴⁷⁵ hadisi, toplumun bir bütün olduğunu, ayrıştırılamayacağını, yöneten veya yönetilenlerin herhangi bir hatasında sonuçtan birlikte etkileneceklerini, ifade etmektedir. Kurtuluş gemisinde yolculuk yapan üst kattakilerin devlet otoritesini sağlayan yöneticiler olduğunu düşünürsek, onların görevi ve sorumluluğu halkın ihtiyaçlarını karşılamaktır. Toplumun mesuliyeti de, ihtiyaçlarını kimseye zarar vermeksizin meşru yollardan karşılamaya çalışmak ve bütüncül yapıyı muhafaza etmektir. Toplum için öngörülen bu bakış açısını büyütmek ve dünya için düşünmek de mümkündür. Aynı ülke sınırları içerisinde tek millet olarak yaşamıyor olsa da, aynı hava teneffüs edilmekte ve aynı kaynaklardan yararlanılmaktadır. Bütüncül bir bakış açısıyla çevreye duyarlı olmak, fitratı ve tabiat dengesini korumak, bireysel ve toplumsal görevlerimiz arasında sayılmaktadır. “İnsanların kendi işledikleri (kötülükler) sebebiyle karada ve denizde

⁴⁷³ Asr Suresi, 1-3

⁴⁷⁴ Ali İmran Suresi, 104

⁴⁷⁵ Buhari, Kitabü’ş-Şerike, 6

bozulma ortaya çıkmıştır. Dönmeleri için Allah, yaptıklarının bazı (kötü) sonuçlarını (dünyada) onlara tattıracaktır.”⁴⁷⁶ Yeryüzünü imar etmekle görevlendirilen insan, diğer canlılara ve kâinata karşı sorumluluklarını unuttuğunda veya yok saydığına, mevcudatın dengesi bozulmaktadır. Kutsal buyruklara itaat, öncelikle onların doğru anlaşılmasına ve olaylarla hükümlerin bağının doğru kurulmasına bağlıdır. Doğru anlaşılmayan ve bağı doğru kurulmayan ilahi emir ve yasaklar, itaatin sıhhatini olumsuz etkilemektedir. Doğru anlaşıldığında ve uygulandığında insanı rabbine yaklaştıracak olan ilahi öğretiler, istişare ve muhasebe denetim mekanizmaları kullanılmadığında yanlış anlama ve uygulamalara sebebiyet verebilmekte, itaatin yönünü ve içeriğini değiştirmektedir.

İstişare ve muhasebe, emri bil maruf nehyi anil münker ile nasihat kavramlarıyla da yakından ilgilidir. İslam’da iyiliği emretmek ve kötülükten alıkoymak, fert ve toplumun görevleri arasında sayılmaktadır.⁴⁷⁷ İnsanın, hata yaptığına kendisine doğruyu gösterecek bilginlere, topluluğa ihtiyacı vardır.⁴⁷⁸ “Sizden her kim bir kötülük görürse, eğer gücü yetiyorsa eliyle düzeltsin. Yetmezse, diliyle düzeltsin. Onu da yapamazsa, hiç olmazsa kalbiyle buğz etsin. Fakat bu, imanın en zayıf mertebesidir.”⁴⁷⁹ hadisi Müslümanın münkere tepkisiz kalamayacağını, muhasebe görevini ihmal edemeyeceğini ihtar etmektedir.

İnsanın dünyadaki görevi, Allah’a kul olmaktır; kendine başka ilahlar bulmak, kendini ilah yerine koymak, bencil ve dar görüşlü hedefler için nefesine köle olmak bireyin yaratılış amacı ile uyumlu değildir.⁴⁸⁰ Allah, insana rehberlik etmek üzere peygamber ve kitap göndermişse de kişi bazen şeytana ve nefesine uyabilmektedir. Dinin ikame edilmesi ve bozulmadan devamı, kötülüklerin önlenmesine bağlıdır. Hata yaptığına insanın uyarılması ve doğruya yönlendirilmesi onun iyiliği içindir. “Siz Kitabı okuyup durduğunuz halde, kendinizi unutup başkalarına iyiliği mi emrediyorsunuz? (Yaptığınızın çirkinliğini) anlamıyor musunuz?”⁴⁸¹ ayetinde kişinin öncelikle kendisini düzeltmesi istenmektedir. Toplumu bir bütün olarak kabul eden

⁴⁷⁶ Rum Suresi, 41

⁴⁷⁷ Ramazan Altıntaş, **İmam-ı Maturî’de Din-Siyaset İlişkileri**, s. 56

⁴⁷⁸ Ali İmran Suresi, 104; Tövbe Suresi, 71

⁴⁷⁹ Müslim, İman, 78; Tirmizi, Fiten, 11; Nesai, İman, 17; İbnü Mace, Fiten, 20; Ebu Davud, Salat, 242

⁴⁸⁰ Fazlurrahman, **Ana Konularıyla Kurân**, s. 133; Muhammet Altaytaş, **a.g.e.**, s. 37

⁴⁸¹ Bakara Suresi, 44

İslamiyet, kötülüğün yayılma potansiyeline karşı refleks geliştirmektedir. Kâinattaki görev ve sorumluluklarını yerine getirirken insanın hata yapma ihtimaline karşı çevresindekilerle istişareye açık olması, muhasebe etme ve edilme erdemini koruması, dinin ve toplumun korunması için önem arz etmektedir. İnsanın, rabbine ve buyruklarına karşı itaati, dinin emrettiği istişare ve muhasebeyle denetlenebilmekte, hatalar bu mekanizmalarla düzeltilebilmektedir.

2. 7. 6. Güç Yetirme ve Sorumluluk

İnsan; hayatı, sahip oldukları, anlayışı, bakış açısı ve gücü gibi birçok konuda sınırlıdır. Zayıf yaratılan insan, kendisinden daha güçlü ve yüce bir varlığa bağlanmak istemektedir.⁴⁸² Dindarlık içgüdüsü olarak adlandırabileceğimiz bu yetisi onu aşkın bir varlığa kulluk ve itaat etmeye sevk eder ki bu onun fitratıdır.⁴⁸³ İnsan, Allah’a veya başka bir varlığa kulluktan kaçamaz; aradaki fark bir kişinin ibadet edip diğerinin etmemesinden ziyade, itaat edilen mabuttur.⁴⁸⁴ Zaman ve mekan değişikliğine göre, Allah’ın dışında kulluk yapılan ilahlar farklılaşmaktadır.⁴⁸⁵ Andolsun, biz insanoğlunu şerefli kıldık. Onları karada ve denizde taşıdık. Kendilerini en güzel ve temiz şeylerden rızıklandırdık ve onları yarattıklarımızın birçoğundan üstün kıldık.”⁴⁸⁶ ayeti, insanın üstün bir varlık olarak en güzel surette⁴⁸⁷ yaratıldığını beyan etmektedir. Allah’a kulluk ve yeryüzünü imar ile görevlendirilen insan, yaratıcısını hakkıyla takdir edemez ise,⁴⁸⁸ aşağıların aşağısına inmekte,⁴⁸⁹ mahlukatı doğru idrak edememektedir.⁴⁹⁰ “(Ey Muhammed!) Biz Kurân’ı sana sıkıntı çekesin diye değil, ancak (Allah’ın azabından) korkacaklara bir öğüt (bir uyarı) olsun diye indirdik.”⁴⁹¹ ayeti, İslam’ın insanlara zorluk değil, hatırlatma ve rahmet olduğunu bildirmektedir. Kem âlât ile kemâlâtın olmayacağı hakikatinden mülhem, Allah’a kulluk için yaratılan insana, bu görevi ifâ

⁴⁸² Recep Özkan, Bayram Polat, **İtaat Kültürü ve Din**, s. 142

⁴⁸³ Ahmed Hamdi Akseki, **a.g.e.**, s. 370-371

⁴⁸⁴ Muhammed Kutub, **Çağdaş Fikir Akımları I Demokrasi**, 3. Baskı, İstanbul, İşaret Yayınları, 1993, 26

⁴⁸⁵ Muhammed Kutub, **a.g.e.**, s. 26

⁴⁸⁶ İsra Suresi, 70

⁴⁸⁷ Tin Suresi, 4

⁴⁸⁸ Zümer Suresi, 67

⁴⁸⁹ Tin Suresi, 5

⁴⁹⁰ Yunus Ekin, **a.g.e.**, s. 153

⁴⁹¹ Taha Suresi, 2-3

edebilmesi için gerekli biyolojik-psikolojik donanım ve gereçlerin verilmemesi düşünülemez.⁴⁹²

Acz kelimesinin karşıtı olan istitâat, insanın eylemin gerçekleşmesini sağlayan vasıtaları kullanarak ihtiyari fiilleri meydana getirmesini mümkün kılan güç olarak tanımlanmaktadır.⁴⁹³ Kurân-ı Kerim’de kırk iki yerde fiil kalıbında geçen istitâat kavramından anlaşıldığına göre, insan, sınırlı bir güce sahiptir.⁴⁹⁴ İnsanın sorumluluğu ve imtihanı da bu güç yetirmeyle ilgilidir ve bu noktada başlamaktadır. Vasat ile aşırılıklar arasında bir arayışa konu olan insan; ilahi ilkelere teslim olduğu dönemlerde itidali ve huzuru bulmakta; son ilahi din olan İslamiyet de insanı hayatın içinde ve fitratına uygun bir şekilde değerlendirmektedir.⁴⁹⁵ İnsanın potansiyelini bilen Allah, adaleti gereği kimseyi gücü yetmeyeceği bir şeyle sorumlu tutmamaktadır. “Biz her peygamberi sırf, Allah’ın izni ile itaat edilmek üzere gönderdik.”⁴⁹⁶ ve “O halde, gücünüz yettiği kadar Allah’a karşı gelmekten sakının.”⁴⁹⁷ ayetlerinden insan gücünü aşan hususlarda yaratıcının teklifte bulunmayacağı anlaşılabilmektedir. Allah, insandan melek olmasını beklememekte, ilahi rahmet sebebiyle insana gücüyle sınırlı bir kulluk teklif edilmektedir.⁴⁹⁸ “Eğer siz hiç günah işlemeseydiniz, Allah Teala sizi helak eder ve yerinize, günah işleyecek (fakat tövbeleri sebebiyle) mağfiret edeceği kimseler yaratırdı.”⁴⁹⁹ hadisi, insanların hata yapmasının mukadder olduğunu, fakat her durumda rabbe yönelerek kemale ulaşabileceğini hatırlatmaktadır. İnsanın itaat sorumluluğu, gücüyle ve imkanlarıyla sınırlıdır. İnsanın gücü ve sorumluluğu meselesi; “münkeri gördüğünüzde elinizle, dilinizle değiştirin”⁵⁰⁰ hadisiyle değerlendirildiğinde; imkanların ve gücün tümüyle ve üst sınıra kadar öncelikle kullanılmasını ve itaatin bu şartlarda gerçekleştirilmesini gerektirmektedir.

Büyük bir ayrıcalık olan sorumluluk, kâinatta sadece insana verilmektedir.⁵⁰¹ İnsanın kendine karşı sorumluluğu olduğu gibi, topluma karşı, tabiata karşı ve en

⁴⁹² Mustafa Akçay, **a.g.e.**, s. 145; Zariyat Suresi, 56; Nahl Suresi, 78; Ahkaf Suresi, 26

⁴⁹³ Yusuf Şevki Yavuz, “İstitaat”, **T. D. V. İslam Ansiklopedisi**, No: 23, s. 399-400

⁴⁹⁴ Yusuf Şevki Yavuz, **a.g.e.**, s. 399-400

⁴⁹⁵ Mahsum Aytepe, **a.g.e.**, s. 237

⁴⁹⁶ Nisa Suresi, 64

⁴⁹⁷ Tegabün Suresi, 16

⁴⁹⁸ Muhammed Kutub, **Düzeltilmesi Gereken Kavramlar**, s. 111

⁴⁹⁹ Müslim, Tövbe, 9; Tirmizi, Daavat, 105

⁵⁰⁰ Müslim, İman, 78; Tirmizi, Fiten, 11; Nesai, İman, 17; İbnü Mace, Fiten, 20; Ebu Davud, Salat, 242

⁵⁰¹ Ahzab Suresi, 72

önemlisi kendisini yaratana karşı sorumlulukları vardır. Beklentilerin karşılanmasında doğru bir başlangıç için, mutlak hakikat olan Allah'tan gelen bilgiye ihtiyaç vardır. İnsan sadece aklıyla yaratıcıyı bulabilmekte, hayatın anlamını ve kurallarını ilahi mesaj olmadan idrak edememektedir.⁵⁰² "Allah'a itaat edin, peygambere itaat edin" de. Eğer yüz çevirerseniz bilin ki ona yüklenen sorumluluğu ancak ona ait; size yüklenen görevin sorumluluğu da yalnızca size aittir. Eğer ona itaat ederseniz doğru yola erersiniz. Peygambere düşen ancak apaçık bir tebliğdir."⁵⁰³ ve "Hakkında kesin bilgi sahibi olmadığın şeyin peşine düşme. Çünkü kulak, göz ve kalp, bunların hepsi ondan sorumludur."⁵⁰⁴ ayetlerinden, güç yetirme ve sorumluluk dengesine ulaşmak mümkündür. Allah, insanı verdiği nimetlerden hesaba çekmektedir, herkes sahip olduğu güç ve imkanlarla imtihan olunmaktadır. Yaratılıştan gelen bazı avantajlara rağmen, sorumlulukların yerine getirilebilmesi için Allah, insana ihsanda bulunmuş; peygamber ve kitap göndermiş, insanın yolunu aydınlatmıştır. İnsan, kaynaklarını ve yeteneklerini doğru kullandığında meleklerden üstün olabilmekte; sorumluluklarını unuttuğunda ve rabbine itaat etmediğinde beşer seviyesinin altına düşmektedir.⁵⁰⁵ "Ümmetimden biri konuşmadıkça veya fiile dökmedikçe nefsinde düşündüklerinden Allah vaz geçmiştir."⁵⁰⁶ Sorumluluk, insanın gücüyle orantılı ve sınırlıdır; İslam, akıl sağlığı yerinde olmayanlara, buluğa ermemiş olan çocuklara sorumluluk yüklememektedir.⁵⁰⁷

Kur'an-ı Kerim'in vahyedildiği dönemde bazı Müşrikler, gönderilen peygamberin melek olması gerektiğini söylemektedir. "İnsanlara hidayet (Kur'an) geldikten sonra onların iman etmelerine ancak, "Allah bir beşeri mi peygamber olarak gönderdi?" demeleri engel olmuştur. De ki: "Eğer yeryüzünde, (insanlar yerine), yerleşip dolaşan melekler olsaydı, elbette onlara gökten bir melek peygamber indirirdik."⁵⁰⁸ Dünya hayatının imtihan olduğu açıklandıktan sonra, insan için ancak örnek alabileceği ve güç yetirebileceği, kendisi gibi bir beşerin elçi olarak gönderilmesi gerektiği ortaya

⁵⁰² Selçuk Kütük, **a.g.e.**, s. 90-91

⁵⁰³ Nur Suresi, 24

⁵⁰⁴ İsra Suresi, 36

⁵⁰⁵ Kınalızade Ali Çelebi, **Ahlak-ı Alai**, İstanbul, Klasik Yayınları, 2007, s. 47-94

⁵⁰⁶ Buhari, Itk, 6; Talak, 11; Eyman, 15; Müslim, İman, 201, 202; Ebu Davud, Talak, 15; Tirmizi, Talak, 8; Nesai, Talak, 22; İbni Mace, Talak, 14, 16

⁵⁰⁷ Ebu Davud, Hudud, 17

⁵⁰⁸ İsra Suresi, 94-95

çıkılmaktadır. İdeal peygamber, insan ve örnek alınabilir olandır.⁵⁰⁹ Birbirlerini anlamaları için beşeriyete rehber olarak insan gönderilmesi akla ve hikmete daha uygundur.⁵¹⁰ Gerçek bilginin, doğru model ve eylemle hayata intibakı, en az doğru bilgi kadar önemlidir.⁵¹¹ “Andolsun, Allah, müminlere kendi içlerinden; onlara ayetlerini okuyan, onları arıtıp tertemiz yapan, onlara kitap ve hikmeti öğreten bir peygamber göndermekle büyük bir lütufta bulunmuştur. Oysa onlar, daha önce apaçık bir sapıklık içinde idiler.”⁵¹² Kurân-ı Kerim, insanlara sadece bilgi paketi şeklinde sunulmamış, Hz. Peygamber ile modellenmiş ve doğru bilginin hayata uygulanabilirliği gösterilmiştir.⁵¹³ Allah’ın, peygamber olarak bir insan göndermesi; vahiy dilinin, vahiy gönderilen topluluğun diliyle aynı olması; insanın itaate güç yetirmesini ve ilahi öğretilerden sorumlu olmasını sağlamak içindir. Örnek alınamayacak bir varlık türünden olan veya gönderildiği toplum ile aynı dili konuşamayan bir peygamber; insanların kendilerine itaat etmesi için rehber ve örnek olamamakta; insanların itaat için gücünü ve sorumluluğunu aşmaktadır. Mesuliyet, insanın gücü ve imkanlarıyla orantılıdır.⁵¹⁴ Eğer ümmetime meşakkat verecek olmasaydım, onlara her namazda misvak kullanmalarını emrederdim”⁵¹⁵ hadisi, Hz. Peygamberin, ümmetine olan düşkünlüğüne, dinin kolaylaştırıcılığına ve teklifin güçle sınırlı olduğuna işaret etmektedir. “Kolaylaştırın, zorlaştırmayın! Müjdeleyin, nefret ettirmeyin!”⁵¹⁶ hadisi, dinin insani ve kolaylık yönünü açıklamaktadır. İslamiyet’te azimet ve ruhsat içeren hükümler vardır; kişi kendi durumuna göre bunlardan biri ile amel edebilmektedir.⁵¹⁷ “Ey iman edenler! Size açıklandığı takdirde sizi üzecek olan şeylere dair soru sormayın. Eğer Kurân indirilirken bunlara dair soru sorarsanız size açıklanır. (Halbuki) Allah onları bağışlamıştır. Allah çok bağışlayandır, halimdir (hemen cezalandırmaz, mühlet verir.) Sizden önceki bir millet o tür şeyleri sordu da sonra o yüzden kafir oldu.”⁵¹⁸ “ayetleri, açıklandığı zaman insanlara zorluk verecek

⁵⁰⁹ Ahmed Hamdi Akseki, **a.g.e.**, s. 467-473

⁵¹⁰ Nadim Macit, **a.g.e.**, s. 254

⁵¹¹ Celaleddin Vatandaş, **Yol Ayrımı**, s. 256-257

⁵¹² Ali İmran Suresi, 164

⁵¹³ Celaleddin Vatandaş, **Yol Ayrımı**, s. 280-281

⁵¹⁴ Bakara Suresi, 286; Talak Suresi, 7; Nisa Suresi, 28

⁵¹⁵ Buhari, Mevakit, 24; Müslim, Taharet, 42

⁵¹⁶ Buhari, Megazi, 61; Müslim, Cihat, 6

⁵¹⁷ Ahmed Hamdi Akseki, **a.g.e.**, s. 433

⁵¹⁸ Maide Suresi, 101-102

şeylerin sorulmasını yasaklamakta, teşride dinin kolaylaştırıcılığını ve dinin uygulanabilirliğini göstermektedir. Kurân-ı Kerim'e göre bilgi, uygulanmak için öğrenilmektedir; hayata yansımayan bilgi faydasızdır.⁵¹⁹ İslam'da kolaylık esastır; güçleştirmek, nefret ettirmek, onun yüksek gayesini anlamamaktır.⁵²⁰

Kelamcılar, Allah'ın adalet ve merhametini değerlendirerek, "Teklif-i mâ lâ yutâk caiz değildir/Güç yetirilemeyen işin, insana teklifi caiz değildir" ilkesini benimsemiştir.⁵²¹ "Allah'a en sevimli din, kolay olanıdır"⁵²² hadisinde dinde kolaylığın bulunduğu ifade edilmektedir. İnsanın gücünün üstünde bir şey istenmemesi, bireysel farklılıklar için de geçerlidir; sorumluluk güç ve imkanla orantılıdır.⁵²³ Zekat ve kurban gibi ibadetler, belirli bir mala sahip olanlar için mecburidir; o mala sahip olmayanlar için zorunluluk bulunmamaktadır. İslam'da oruç için mutedil bir zaman dilimi öngörülmektedir; diğer dinlerdeki gibi insana eziyet etme ve tahammül sınırlarını aşma söz konusu değildir.⁵²⁴ "Sizden her kim bir kötülük görürse, eğer gücü yetiyorsa eliyle düzeltsin. Yetmezse, diliyle düzeltsin. Onu da yapamazsa, hiç olmazsa kalbiyle buğz etsin. Fakat bu, imanın en zayıf mertebesidir."⁵²⁵ hadisi, insanların gücü oranında kötülükle mücadele etmesi gerektiğini, daha fazlasına imkanı varken az olanla yetinemeyeceğini, itaatın güç ve sorumlulukla ilintili olduğunu, öğütlemektedir. "Göklerdeki her şey, yerdeki her şey Allah'ındır. İçinizdekini açığa vursanız da, gizleseniz de Allah sizi, onunla sorguya çeker de dilediğini bağışlar, dilediğine azap eder. Allah'ın gücü her şeye hakkıyla yeter."⁵²⁶ ayeti vahyedildiğinde, güç yetiremeyecekleri bir sorumlulukla karşılaştıklarını zanneden sahabeye Hz. Peygamber: İştittik ve itaat ettik demelerini

⁵¹⁹ Ahmet Y. Özütoprak, **a.g.e.**, s. 175

⁵²⁰ Ahmed Hamdi Akseki, **a.g.e.**, s. 431-432

⁵²¹ Bakara Suresi, 286; Saduddin Mesud b. Ömer Taftazani, **Şerhu-l Akaid: Kelam İlmi ve İslam Akaidi**, Çev.: Süleyman Uludağ, 2. Baskı, İstanbul, y.y., 1982, s. 182

⁵²² Buhari, İman, 29

⁵²³ Yusuf İmamoğlu, **a.g.e.**, s. 154

⁵²⁴ Bakara Suresi, 187; Kadir Albayrak, **Ermeni, Süryani ve Keldani Kiliseleri, Yaşayan Dünya Dinleri**, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2016, s. 144; Kasım Kocaman, "Din Eğitimi Açısından Kurân'ın Dünya Hayatına Bakışı", **Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi**, 2012, s. 165

⁵²⁵ Müslim, İman, 78; Tirmizi, Fiten, 11; Nesai, İman, 17; İbnü Mace, Fiten, 20; Ebu Davud, Salat, 242

⁵²⁶ Bakara Suresi, 284

tavsiye etmiştir.⁵²⁷ Daha sonrasında vahyedilen “Allah bir kimseyi ancak gücünün yettiği şeyle yükümlü kılar.”⁵²⁸ ayeti sahabenin düşüncesine açıklık getirmiştir.

Dinde herhangi bir zorlama/zorluk yoktur;⁵²⁹ itaat maruftadır.⁵³⁰ Çocuklar ile delilerin akıl ve rüşd yeterliliği olmadığından dini sorumlulukları da bulunmamaktadır. “Uyanıncaya kadar uyuyandan, baliğ oluncaya kadar çocuktan, akli başına gelene kadar akli gidenden kalem kaldırılmıştır.”⁵³¹ “Masiyet işlemesi emredilmedikçe Müslüman, istesin istemesin, sevsin ya da sevmesin dinleyip itaat etmek zorundadır. Günah işlemesi emredildiği zaman ne dinler ne de itaat eder.”⁵³² “Din kolaylıktır.”⁵³³ ve “Sizler zorlaştıracı değil, kolaylaştıracı olarak gönderildiniz.”⁵³⁴ hadislerinden İslamiyet’in, insanlara gücünün yetmediği, fitrata uygun olmayan herhangi bir şey teklif etmediği anlaşılmaktadır. Nefis, insana kötülüğü emrettiğinden,⁵³⁵ dinin emir ve yasakları kişiye zor gelebilmektedir. Zorluk, dinin kendisinden değil; kişinin arzu ve isteklerine boyun eğmesinden, gafletten kaynaklanmaktadır. “Sabrederek ve namaz kılarak (Allah'tan) yardım dileyin. Şüphesiz namaz, Allah'a derinden saygı duyanlardan başkasına ağır gelir.”⁵³⁶ ayetinde namazın ağırlığı ve zorluğu, emrin bizatihi kendisiyle ilgili değildir; rabbine boyun eğmeyenlerin ruh halini yansıtan bir tasvirdir. Dindarlık düzeyine göre farz ibadetler bazı insanlar için az ve hafif kalırken, kimine fazla ve ağır gelebilmektedir; bu durum kulluk bilinci ve yaratıcıya muhabbetle ilgilidir. Allah’a karşı takvalı olan ve ilahi rızayı önemseyenler için dinin emri ve yasakları zor değildir; vahiy, itaate elverişli ve bireyin gücüyle orantılıdır. Rabbine imanı ve itaati zayıf olanlar için dinin hükümleri zor gelebilse de bu zorluk ilahi hükmün kendisinden kaynaklanmamakta, bireyin nefisine ve şeytana yenik düşmesiyle oluşan yapay bir zorluğa işaret etmektedir.⁵³⁷

“Hiçbir günahkar, başka bir günahkarın yükünü yüklenmez. Günah yükü ağır olan kimse, (bir başkasını), günahını yüklenmeye çağırırsa, ondan hiçbir şey yüklenilmez,

⁵²⁷ Müslim, İman, 199

⁵²⁸ Bakara Suresi, 286

⁵²⁹ Bakara Suresi, 284; Taha Suresi, 2

⁵³⁰ Buhari, Ahkam, 4; Megazi, 59; Müslim, İmare, 39

⁵³¹ Buhari, Hudud, 22; Talak, 11; Ebu Davud, Hudud, 17

⁵³² Buhari, Ahad, 1; Nesai, Beyat, 34

⁵³³ Buhari, İman, 29; Nesai, İman, 28

⁵³⁴ Buhari, Vudu, 58; Edeb, 80; Ebu Davud, Taharet, 136; Tirmizi, Taharet, 112, Nesai, Taharet, 47, Miyah, 3

⁵³⁵ Yusuf Suresi, 53

⁵³⁶ Bakara Suresi, 45; Nisa Suresi, 142-143

⁵³⁷ Bakara Suresi, 45; Nisa Suresi, 142-143

çağırdığı kimse yakını da olsa. Müslüman, Allah’a isyanın olmadığı emirlere uymakla mükelleftir.”⁵³⁸ ve “Onlar gelip geçmiş bir ümmettir. Onların kazandıkları kendilerinin, sizin kazandıklarınız sizindir. Siz onların yaptıklarından sorumlu tutulacak değilsiniz.”⁵³⁹ ayetleri, insanın kendi yaptıklarından sorumlu olduğunu, başkasının vebalini yüklenmeyeceğini beyan etmektedir.⁵⁴⁰ İslamiyet, Hristiyanlıktaki asli günah nazariyesini reddetmekte;⁵⁴¹ her doğan çocuğun günahsız olduğunu, mükellefiyet çağına kadar bu masumiyetin devam ettiğini kabul etmektedir.⁵⁴² “İşlerinizde ifrat ve tefrite kaçmayın, mutedil ve doğru olun; bilin ki sizden hiçbir kimse ameli sayesinde kurtuluşa eremez.” nebevi hitabına ashab, “Ya Resulallah, siz de mi?” derler. Bunun üzerine Hz. Peygamber: “Evet, Allah Teala rahmetiyle ve lütfuyla kuşatmazsa ben de kurtulamam.”⁵⁴³ hadisi, ifrat ve tefrite kaçmadan, itidali benimsemeye sevk etmekte; salih ameller konusunda ne kadar titiz davranılsa da Müslümanı cennete götürecek olanın, Allah’ın tevfiği ve mağfireti olduğunu hatırlatmaktadır.⁵⁴⁴ İslam’ın emirlerine itaat, güç ve imkanlarla sınırlı olduğundan; insanın kendine eziyet ederek ibadete yönelmesi, var olan gücünü itaat için kullanmaması, doğru değildir.

İbadetten usandırmamak, fitneye sebep olmamak için namazda imam olanın, cemaate namazı hafif kıldırması ve uzatmaması tavsiye edilmektedir.⁵⁴⁵ “Din kolaylıktır. (İbadetlerim tam ve eksiksiz olsun diyerek kendisini zora sokup) dine galip gelmek isteyen kimse, ona yenik düşer. O halde, orta yolu tutun, ifrat ve tefritten kaçının ve en iyiyi yapmaya çalışın, o zaman size müjdeler olsun; günün başlangıcından, sonundan ve bir miktar da geceden faydalanın.”⁵⁴⁶ “Dinde aşırılıktan sakının. Muhakkak ki sizden öncekileri dinde aşırılığa gitmek helak etmiştir.”⁵⁴⁷ Hz. Peygamber, amelin artmasıyla farz olabilir düşüncesiyle bazı nafile ibadetlere ara vermiş,⁵⁴⁸ haram olmayan iki konuda kolay olanı tercih etmiştir.⁵⁴⁹ Bir gün Hz.

⁵³⁸ Fatır Suresi, 18

⁵³⁹ Bakara Suresi, 134

⁵⁴⁰ Ahmed Hamdi Akseki, **a.g.e.**, s. 458

⁵⁴¹ Fazlurrahman, **Ana Konularıyla Kurân**, s. 55

⁵⁴² Ahmed Hamdi Akseki, **a.g.e.**, s. 458-459

⁵⁴³ Müslim, Sıfatü’l-Münafıkın, 72

⁵⁴⁴ Araf Suresi, 43; Ramazan Altıntaş, **Kurân’da Hidayet ve Dalalet**, s. 224

⁵⁴⁵ Buhari, Ezan, 63; Müslim, Salat, 178, 179

⁵⁴⁶ Buhari, İman, 29

⁵⁴⁷ Nesai, Menasikü’l-Hac, 217

⁵⁴⁸ Buhari, Mevakıt, 24

⁵⁴⁹ Ebu Davud, Edep, 4

Nebi mescide girince mescidin iki sütununa bağlanmış bir ip gördü de: “Bu nedir?” diye sordu. Sahabeler: “Bu Zeynep’in ipidir. Namaz kılar, yorulduğunda veya gevşeklik hissettiğinde ona tutunur” dediler. Bunun üzerine Hz. Nebi “O ipi çözün. Sizden biriniz zinde olduğunda (nafile) namaz kılsın, yorulduğu veya gevşeklik hissettiğinde otursun” buyurdu.⁵⁵⁰ “Hanzala el-Üseydi anlatmaktadır: Ebu Bekir ile karşılaştım. Bana, Nasılsınız Hanzala dedi, Hanzala münafık oldu dedim. Sübhanallah! Ne diyorsun? Resulullah yanındayken bize cehennemden, cennetten söz edince gözümüzle görürcesine yaşarız. Yanından ayrılınca eş, çocuk ve dünya malına dalar ve çoğunu unuturuz dedim. Ebu Bekir, biz de aynı şeyi yaşıyoruz dedi. Ben ve Ebu Bekir Resulullah'ın yanına gittik. Hanzala münafık oldu ya Resulallah dedim. Resulullah, Bu nasıl olur? buyurdu. Siz bize cehennemden, cennetten söz edince gözümüzle görürcesine yaşarız. Yanınızdan ayrılınca eş, çocuk ve dünya malına dalar ve çoğunu unuturuz dedim. O, nefsim elinde olan Allah'a yemin ederim, benim yanımdayken Allah'ı andığınız hale devam etseydiniz melekler yatağınız ve yollarda sizinle tokalaşırdı. Ancak ey Hanzala bir saat böyle, bir saat öyle buyurdu.”⁵⁵¹ Hadisler; ruhen ve bedenen, düşünce, duygu ve eylem boyutunda, insanın gücünü aşan itaatlerden sorumlu olmadığını; yaratıcıya itaat konusunda dinin emirleri ile insanın gücü arasında denge kurulması gerektiğini hatırlatmaktadır.

Hayatta uygulanmayan hükümlerin değeri olmadığından İslamiyet, mükafat ve cezanın adil olması için insanlara ancak güçlerinin yeteceği işleri teklif etmektedir. Kutsal buyruklar, insanın içgüdülerini ve uzvi ihtiyaçlarını en uygun şekilde karşılamaktadır; bunların görmezden gelinmesi, bastırılması veya ölçüsüz bir şekilde tümüyle serbest bırakılması doğru/mümkün değildir. Dinin, insanın doğasına uygun olarak belirlemiş olduğu bu çözümler, insan için nimet ve kolaylıktır, zorluk içermemektedir. “Her kim yevmi kıyamette sıkı bir muhasebeye tutulursa azab olunur yahut helak olur”⁵⁵² hadisi, ümit ve korku arasında yaşanmasını, insana yüklenen halifelik sorumluluğuna uygun olarak güç yettiğince yaratıcıya kulluk yapılmasını, hatırlatmaktadır. Allah'ın rahmeti olmadan ameller cennet için yeterli değildir;

⁵⁵⁰ Buhari, Teheccüd, 18; Müslim, Salatü'l-Misafirin, 219; Ebu Davud, Tatavvu, 18; İbni Mace, İkame, 184; Nesai, Kıyamü'l-Leyl, 17

⁵⁵¹ Müslim, Tövbe, 12; Tirmizi, Sıfatü'l-Kıyame, 59; İbni Mace, Zühed, 28

⁵⁵² Buhari, İlim, 36; Rikak, 49

Müslüman, ümitsizlik ve tembelliğe düşmeden gayretle çalışarak kurtuluşu aramakla sorumludur.

2. 7. 7. İtidal

Din, insan ile birlikte var olmuş ve onunla devam etmektedir.⁵⁵³ Din; insanın yapısındaki aşırılıkları törpüleyen, kâinattaki yerini tespit ederek fert ve toplum ilişkisini doğru bir istikamette tutan önemli bir müessesedir.⁵⁵⁴ Hiçbir noksan sıfatı olmayan Allah, hayrı ve şerri insana vahiy aracılığıyla bildirilmektedir.⁵⁵⁵ İslamiyet, en son ve kamil din olarak, beden ile ruhu, madde ile manayı, dünya ile ahireti birbirinden ayırmadan, insanı ve hayatı bütüncül bir bakış açısıyla ele almaktadır.⁵⁵⁶ İnsan, dünya ve ahireti kazanabilecek potansiyelde yaratılmıştır; İslamiyet'te dünyayı kazanmak için ahireti, ahireti kazanmak için dünyayı feda etmek gerekmemektedir.⁵⁵⁷ Yapılan her işte Allah'ın rızasının ve emrinin gözetilmesi önem arz eder; ahiretin güzelliği, dünyadaki gayret iledir.⁵⁵⁸

İtidal kelimesi adl kökünden mastardır. İki aşırılık arasında orta hal olarak açıklayabileceğimiz itidal,⁵⁵⁹ İslam'ın belirgin özelliklerinden biridir. İlahi emirle belirlenen durumu ifade eden itidal, “ortalama yol” değildir.⁵⁶⁰ Dünya ile ahiret, madde ile mana, fert ile toplum arasındaki denge, birbirlerinin hakkının doğru bir ölçüde verilmesiyle sağlanmaktadır. İnsan, kendisinde bulunan zıt eğilimleri denge ve bütünlük içerisinde yönetebildiğinde, orta yola ulaşabilmektedir.⁵⁶¹ “Şüphesiz biz her şeyi bir ölçü ile yarattık.”,⁵⁶² “Rahman'ın bu yarattıklarında bir düzensizlik bulamazsın.”⁵⁶³ ayetleri, düzen ve dengenin sadece insan ile sınırlı olmadığını, tüm

⁵⁵³ Nadim Macit, **a.g.e.**, s. 213; Muhammed Hamidullah, **İslam'a Giriş**, Çev.: Cemal Aydın, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2017, s. 18

⁵⁵⁴ İbni Haldun, **a.g.e.**, s. 283

⁵⁵⁵ İnsan Suresi, 3; Beled Suresi, 8

⁵⁵⁶ Yusuf İmamoğlu, **a.g.e.**, s. 195-196

⁵⁵⁷ Bakara Suresi, 201; Nisa Suresi, 134; Araf Suresi, 156; Kasas Suresi, 77; Gürbüz Deniz, **a.g.e.**, s. 16

⁵⁵⁸ Gürbüz Deniz, **a.g.e.**, s. 17

⁵⁵⁹ Mustafa Çağrı, “İtidal”, **T. D. V. İslam Ansiklopedisi**, No: 23, s. 456-457

⁵⁶⁰ Rasim Özdenören, **Hadislerin Işığında Hz. Muhammed**, s. 191

⁵⁶¹ Mahsum Aytepe, **a.g.e.**, s. 230

⁵⁶² Kamer Suresi, 49

⁵⁶³ Mülk Suresi, 3

kâinatta geçerli olduğunu vurgulamaktadır. Âlemler, yaratıcının belirlediği nizam ve ölçü ile varlıklarını sürdürmektedir. Kullukta denge, ifrat ve tefritten uzaklaşmayla sağlanabilmektedir. “Sınırı aşan her şey zıddına dönüşür.”⁵⁶⁴ İslamiyet; en son ve kamil bir din olarak inançta, ibadet ve amellerde, aslında hayatın her alanında ölçülü ve dengeli olmayı gözeten, fitrata uygun bir sitemdir. Aşırılıkların zıddı olarak itidal kelimesi gibi vasat kelimesi de kullanılmaktadır. Vasat, iki tarafı birbirine eşit olanın ortası anlamındadır.⁵⁶⁵ İslamiyet’te her türlü aşırılık bidat, sapma olarak değerlendirilmektedir. Zamanın, mekanın ve şartların değişmesiyle insanın ibadet ihtiyacı yok olmadığı gibi, ibadetlerde değişme de olmamaktadır.⁵⁶⁶ Dinimiz gerçekleştirilmesi mümkün olmayan itaatleri emretmediği gibi, insanı hayvan derecesine indiren yaklaşımları da reddetmektedir. İnsan, melek değildir; akıl ve irade sahibi, iyiliğe ve kötülüğe meyli olan,⁵⁶⁷ vahye muhatap olmuş şerefli bir mahluktur. Beşer, düşünce ve davranışlarıyla meleklerin derecesine yükselebileceği gibi, hayvanlardan daha aşağı seviyeye de düşebilmektedir;⁵⁶⁸ ölçü, ilahi öğretilere bağlılıktır. Kurân-ı Kerim, hayatı sadece bu dünyadan ibaret görenlerin,⁵⁶⁹ dünyaya tapma derecesinde aşırı değer veren maddecilerin, sapma içerisinde olduklarını ve hüsrana uğrayacaklarını, haber vermektedir.⁵⁷⁰

İslam’ın kendisi dengedir, normal bir tavidir; artı ve eksi yöndeki her aşırılık ise sapmadır.⁵⁷¹ “(Ey Muhammed!) Sana da o Kitabı (Kurân’ı) hak, önündeki kitapları doğrulayıcı, onları gözetici olarak indirdik. Artık Allah’ın indirdiği ile aralarında hükmet ve sana gelen haktan ayrılıp da onların arzularına uyma. Sizden her biriniz için bir şeriat ve bir yol koyduk. Eğer Allah dileseydi elbette sizi tek bir ümmet yapardı. Fakat verdiği şeylerde sizi imtihan etmek için ümmetlere ayırdı. Öyle ise iyiliklerde yarışın. Hepinizin dönüşü Allah’adır. O zaman anlaşmazlığa düşmüş olduğunuz şeyleri size bildirecektir.”⁵⁷² ayeti, her bir ümmet için şeriat ve metod belirlendiğini, kulluk

⁵⁶⁴ İbrahim Kalın, **a.g.e.**, S. 60

⁵⁶⁵ Ragıb, **a.g.e.**, S. 522

⁵⁶⁶ Saffet Sancaklı, **a.g.e.**, S. 379

⁵⁶⁷ Mahsum Aytepe, **a.g.e.**, S. 246; Nasıruddin Tusi, **Ahlak-ı Nasiri**, Çev.: Anar Gafarov, Zaur Şükürov, İstanbul, Litera Yayınları, 2007, s. 43

⁵⁶⁸ Furkan Suresi, 44; Mahsum Aytepe, **a.g.e.**, S. 236; Nasıruddin Tusi, **Ahlak-ı Nasiri**, Çev.: Anar Gafarov, Zaur Şükürov, İstanbul, Litera Yayınları, 2007, s. 41, 42

⁵⁶⁹ Enam Suresi, 29

⁵⁷⁰ Zuhuruf Suresi, 51; Kasas Suresi, 78; Enbiya Suresi, 11-13; Kehf Suresi, 34-36

⁵⁷¹ Mustafa Çağrı, “İtidal”, **T. D. V. İslam Ansiklopedisi**, No: 23, s. 456-457

⁵⁷² Maide Suresi, 48

için bunlara itaat edilmesi gerektiğini hatırlatmaktadır. “Böylece, sizler insanlara birer şahit (ve örnek) olasınız ve Peygamber de size bir şahit (ve örnek) olsun diye sizi orta bir ümmet yaptık. Her ne kadar Allah'ın doğru yolu gösterdiği kimselerden başkasına ağır gelse de biz, yönelmekte olduğun ciheti ancak; Resule tabi olanlarla, gerisin geriye dönecekleri ayırd edelim diye kible yaptık. Allah imanınızı boşa çıkaracak değildir. Şüphesiz, Allah insanlara çok şefkatli ve çok merhametlidir.”⁵⁷³ ayetinde Müslümanların “orta ümmet” olduğu vurgulanmaktadır. Tarih boyunca inanç, ibadet ve değerlerde ifrat ve tefrit yaşanmıştır; Hristiyanlar ve Yahudiler'in aşırılıkları Kurân-ı Kerim'de ayrıca ve sıklıkla zikredilmektedir.⁵⁷⁴ İnsanı ruha indirgeyen Hristiyanlık ile bireyin ruhi yönünü ihmal eden Yahudilik arasında esasta bir fark yoktur; her ikisi de insanın bir boyutunu diğerine feda etmektedir, ölçüsüzdür.⁵⁷⁵ “Orta yolu tutunuz, amellerinizi mükemmelleştirmeye ve Allah'a yakın olmaya gayret ediniz.”⁵⁷⁶ hadisi, ifrat ve tefritten uzak, itidal üzere yaşamayı tavsiye etmektedir. İslamiyet'te bireyin kendini geliştirmesi, tamamlaması için gerekli olan ibadet, belirli ritüellerle sınırlı değildir; ilahi teklife uygun, Allah'ın rızası umulan beşeri ve sosyal her faaliyet ibadet telakki edilmektedir.⁵⁷⁷ İnsanla beraber doğan din,⁵⁷⁸ fitri bir histir, hayatın levazımındandır; dün olduğu gibi, varlığını insanla beraber devam ettirmektedir.⁵⁷⁹ İnsan, hiçbir zaman dinsiz ve ibadetsiz yaşamadığı gibi;⁵⁸⁰ bireyin aşkın bir varlığa sığınma ihtiyacı nedeniyle Allah her dönem topluluklara peygamber göndermiştir.⁵⁸¹ Müslüman için ibadetsiz bir hayat düşünülemez;⁵⁸² Allah'a itaatte ölçü, Kurân-ı Kerim ve Hz. Peygamberin sünnetidir.⁵⁸³ “Kim, kendisine hidayet (doğru yol) besbelli olduktan sonra peygambere karşı çıkar, müminlerin yolundan başkasına uyarsa, onu yöneldiği yolda bırakırız ve cehenneme sokarız. Orası ne kötü

⁵⁷³ Bakara Suresi, 143

⁵⁷⁴ Saffet Sancaklı, **a.g.e.**, s. 380; Maide Suresi, 73, 77; Nisa Suresi, 171; Tövbe Suresi, 30

⁵⁷⁵ Ahmet Çelebi, **Mukayeseli Dinler Açısından Yahudilik**, Çev.: Ahmet M. Büyükçınar, Ö. Faruk Harman, İstanbul, Kalem Yayınevi, 1978, s. 277; Aliya İzzetbegoviç, **Doğu Batı Arasında İslam**, Çev.: Salih Şaban, İstanbul, Yarın Yayınları, 2011, s. 250; Mahsum Aytepe, **a.g.e.**, s. 242

⁵⁷⁶ Buhari, Rikak, 18

⁵⁷⁷ Selçuk Kütük, **a.g.e.**, s. 163

⁵⁷⁸ Ekrem Sarıkçıoğlu, **a.g.e.**, s. 19

⁵⁷⁹ Ahmed Hamdi Akseki, **a.g.e.**, s. 171-174

⁵⁸⁰ Takiyettin Mengüşoğlu, **a.g.e.**, s. 203; Ahmet Hamdi Akseki, **a.g.e.**, s. 134-135; Ömer Nasuhi Bilmen, **Muvazzah İlm-i Kelam**, İstanbul, Fethi Demir Matbaası, 1955, s. 76-77; Günay Tümer, Abdurrahman Küçük, **Dinler Tarihi**, 4.Baskı, Ankara, Ocak Yayınları, 2002, s. 1

⁵⁸¹ Ahmed Hamdi Akseki, **a.g.e.**, s. 237; Nahl Suresi, 213; Fatır Suresi, 24; İsra Suresi, 15

⁵⁸² Saffet Sancaklı, **a.g.e.**, s. 379

⁵⁸³ Şinasi Gündüz, **a.g.e.**, s. 21

bir varış yeridir.”⁵⁸⁴ İslam’ın emirleri, insanın tabiatıyla ve hayatın gerçekleriyle uyumludur; ilahi hükümlerde aşırılık ve bozulma olmadığında, bireyin rabbine itaatinde zorluk yoktur, itaatte orta yol hakimdir. Yaratıcıya itaat konusunda insandan melek olması beklenmediği gibi şeytanlaşması da dengeli ve doğru değildir. İnsan, kendisinde var olan takva ve fücür potansiyeliyle değerlidir; aklını ve hür iradesini rabbine itaat yönünde dengeli olarak kullandığında değerini de artırmaktadır.

Hakikatten sapmalar genellikle ilk anda çok masum ve küçüktür; sonrasında yanlışlığın nerede ve nasıl son bulacağı çoğu zaman bilinmemektedir.⁵⁸⁵ Putlara tapma geleneğinin, salih insanları yâd etme ve öğüt alma düşüncesiyle, onlar adına mezar yeri edinmeyle başlamış olması manidardır.⁵⁸⁶ Her insanın değil, ancak ilimde ve hünerde üstün olanların putlaştırılması tarihi gerçeği, yozlaşmanın iyi niyetlere dayandırıldığını göstermektedir.⁵⁸⁷ İnsan, tarihin her döneminde yine insana tâbi olmuştur; tâbi olunan kişi ya ilahi mesaj taşıyan bir elçidir, ya da değildir; tek fark budur.⁵⁸⁸ Dünyada hiçbir kimse taş, taş olarak tazimde bulunmamış;⁵⁸⁹ insan, kutsala daima bir şekil vermiş,⁵⁹⁰ onu somutlaştırıp şahıslastırmıştır.⁵⁹¹ İlahi mesajları önemsemeyen fert ve toplumların sadece putları değişmekte, düşünce ve hayat tarzları aynı kalmaktadır.⁵⁹² “Rabbin Âdemoğulları’ndan -onların sırtlarından- zürriyetlerini alıp bunları kendileri hakkındaki şu sözleşmeye şahit tutmuştu: Ben sizin rabbiniz değil miyim? “Elbette öyle! Tanıklık ederiz” dediler. Böyle yaptık ki kıyamet gününde, “Bizim bundan haberimiz yoktu” demeyesiniz.”⁵⁹³ ayetinin tefsirinde İmam Maturidi, fitratın, tevhidi barındırdığını söylemektedir.⁵⁹⁴ Her kavme bir peygamber

⁵⁸⁴ Nisa Suresi, 115

⁵⁸⁵ Celaleddin Vatandaş, **Yol Ayrımı**, s. 97

⁵⁸⁶ Muhammed Ali es-Sabuni, **(Kur’ân Işığında) Peygamberlik ve Peygamberler**, Çev.: Suat Cebeci, Bilal Delice, İstanbul, Kültür Basın Yayın Birliği (Dilek Matbaası), 1984, s. 181-182

⁵⁸⁷ Günay Tümer, **Biruni’ye Göre Dinler ve İslam Dini**, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1989, s. 148; Ebû’l-Feth Tacüddin (Lisanüddin) Muhammed b. Abdilkerim b. Ahmed eş-Şehristani, **Milel ve’n-Nihal**, y.y., Beyrut, t.y., s. 193

⁵⁸⁸ Nadim Macit, **a.g.e.**, s. 265-268

⁵⁸⁹ Ekrem Sarıkçıoğlu, **a.g.e.**, s. 29

⁵⁹⁰ Herve Rousseau, **Dinler (Tarihi ve Sosyal İncelemeler)**, Çev.: Osman Pazarlı, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1970, s. 39

⁵⁹¹ Celaleddin Vatandaş, **Tevhid ve Değişim**, s. 94

⁵⁹² Nadim Macit, **a.g.e.**, s. 265; Muhammet Altaytaş, **a.g.e.**, s. 21

⁵⁹³ Araf Suresi, 172

⁵⁹⁴ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî es-Semerkandî, **Te’vilatü’l-Kurân**, Neşr: Ertuğrul Boynukalın, Kontrol: Bekir Topaloğlu, C.: I-XVII, İstanbul, Mizan Yayınevi, 2006, No: 6, s. 106-107

gönderildiğinden,⁵⁹⁵ tevhidin asıl, şirkin ârızı olduğu; fitrat bozulmadığı veya unutulmadığı sürece insanın faziletinin rezilete hakim olacağı, kâinat kitabının okunmasıyla tevhit hakikatine ulaşılabileceği,⁵⁹⁶ söylenebilmektedir. Kurân-ı Kerim'in insanları sürekli düşünmeye, akletmeye yönlendirmesi; inancın dogmatik bir şekle değil, kesin bilgiye dayanmasına yönelik önemli bir vurgudur.⁵⁹⁷

İtidal kavramı incelenirken ifrat ve tefrit kelimelerine değinmek gerekmektedir. İfrat ve tefrit, normalin altında veya üstünde olan aşırılıktır; bu yönüyle aslında insan fitratına da ters düşmektedir.⁵⁹⁸ İfrat; acele etmek, aşırı gitmek, haddi aşmak demektir.⁵⁹⁹ Aşırılık, maddi ve manevi boyutta gerçekleşebilmektedir; insanın maddi boyutunun ihmal edilmesinden kaynaklanan ruhbanlık veya aşırı maneviyatçılık, dünyadan el etek çekme, inziva ve mahrumiyetle sonuçlanmakta ve İslamiyet bunları uygun görmemektedir.⁶⁰⁰ Dinin sınırları, ifrat ve tefrit ile aşı(ındır)labilmektedir;⁶⁰¹ İslamiyet'te aslolan itidal ve istikamettir. "Kalbini bizi anmaktan gafil kıldığımız, boş arzularına uymuş ve işi hep aşırılık olmuş kimselere boyun eğme."⁶⁰² Dünyevi zevklerden uzaklaşmayı ibadet sayan ruhbanlık, Uzak Doğu dinleri ve Hristiyanlık'ta yaygındır; insanın maddi yönünü yok sayan bu taassup, psikolojik bozukluk ve patolojik eğilimlere sebep olmakta, maddi ilerlemeyi sekteye uğratmakta, özellikle Uzak Doğu toplumlarının sömürülmesine kapı aralamaktadır.⁶⁰³ "Ey iman edenler! Allah'ın size helal kıldığı iyi ve temiz nimetleri (kendinize) haram etmeyin ve (Allah'ın koyduğu) sınırları aşmayın. Çünkü Allah haddi aşanları sevmez."⁶⁰⁴ ayeti, yaratıcının yasakları olduğunu fakat nimetlerden yüz çevirerek haddi aşmamayı ihtar etmektedir. "Enes b. Malik şöyle anlatmaktadır: Hz. Peygamberin nafile ibadetlerini öğrenmek üzere, sahabeden üç kişilik bir grup, Peygamber hanımlarının evlerine geldiler.

⁵⁹⁵ Nahl Suresi, 36; Nisa Suresi, 84; Enam Suresi, 89; Yunus Suresi, 74

⁵⁹⁶ Bakara Suresi, 30-37; Ali İmran Suresi, 19; Celaleddin Vatandaş, **Tevhid ve Değişim**, s. 96; Yünni Sezen, **İslam'ın Sosyolojik Yorumu**, İstanbul, İz Yayınları, 2004, s. 143; Seyyid Kutub, **Fi Zilali'l-Kur'an**, Çev.: Salih Uçan, Vahdettin İnce, Mehmet Yolcu, Lütfullah Bender, C.: I-X, İstanbul, Dünya Yayıncılık, t.y., No:4, s. 453-454; Bekir Topaloğlu, **Allah İncisi**, İstanbul, İsam Yayınları, 2006, s. 32-33

⁵⁹⁷ Ömer Mahir Alper, **İslam, Akıl ve Hakikat**, s. 40; İbrahim Kaplan, **a.g.e.**, s. 77

⁵⁹⁸ Saffet Sancaklı, **a.g.e.**, s. 379

⁵⁹⁹ İbni Manzur, **a.g.e.**, No: 7, s. 369

⁶⁰⁰ Mahsum Aytepe, **a.g.e.**, s. 243

⁶⁰¹ Rasim Özdenören, **Hadislerin Işığında Hz. Muhammed**, s. 187

⁶⁰² Kehf Suresi, 28

⁶⁰³ Mahsum Aytepe, **a.g.e.**, s. 243-244; Marc Ferro, **Sömürgecilik Tarihi**, Çev.: Muna Cedden, Ankara, İmge Kitabevi, 2001, s. 343

⁶⁰⁴ Maide Suresi, 87

Kendilerine O'nun ibadetleri anlatılınca, onlar bunu azımsadılar ve "Allah'ın Resulü kim, biz kimiz? Onun geçmiş ve gelecek tüm günahları bağışlanmıştır" dediler. İçlerinden biri: "Bundan böyle ben ömrümün sonuna kadar, geceleri uyumaksızın namaz kılacağım" dedi. Bir diğeri: "Ben de hayatım boyunca gündüzleri oruç tutacağım ve oruçsuz gün geçirmeyeceğim" dedi. Üçüncü sahabe de: "Ben de sağ olduğum sürece kadınlardan uzak kalacak ve asla evlenmeyeceğim" diye söz verdi. Bir müddet sonra Hz. Peygamber onların yanına geldi ve kendilerine şunları söyledi: "Siz şöyle şöyle diyormuşsunuz, öyle mi? Sizi uyarıyorum! Allah'a yemin ederim ki, sizin Allah'tan en çok korkanınız ve O'na en saygılı olanınız benim. Buna rağmen bazen oruç tutuyor, bazen tutmuyorum. Geceleri hem namaz kılıyor hem de uyuyorum. Kadınlarla da evleniyorum. Her kim benim sünnetimden yüz çevirirse benden değildir.",⁶⁰⁵ "İnsanın rabbine, kendine, ailesine ve çevresine karşı sorumlulukları vardır ve kişi her hak sahibine hakkını vermelidir.",⁶⁰⁶ "Az da olsa devamlı olan ibadetlerin makbul olması",⁶⁰⁷ Hz. Nebi, insanlara hitap ederken, ayakta duran bir adam gördü ve onun kim olduğunu sordu. Ashâb: O, Ebu İsrâîl'dir. Güneşte durmayı, oturmamayı, gölgelenmemeyi, konuşmamayı ve sürekli oruç tutmayı adamıştır, dediler. Bunun üzerine Hz. Nebi: "Ona söyleyiniz! Konuşsun, gölgelensin, otursun ve orucunu tamamlasın" buyurdu.",⁶⁰⁸ "Dini hayatta aşırıya gitmekten sakının. Zira sizden önceki ümmetler aşırı dini davranışları yüzünden helak olmuşlardır."⁶⁰⁹ hadisleri, insana dengeli, kutsal buyrukları ölçü belirleyen bir hayatın fitri ve zaruri olduğunu, itaatte dinin içeriğine uygun olmayan aşırılıkların kabul edilmediğini ve dengenin ve ölçünün bozulmaması gerektiğini, hatırlatmaktadır. Dinde ölçüleri ve ilkeleri belirleyen Allah'tır; kurallarla oynamak hükmü değiştirmektir, haddi aşmaktır, sapkınlıktır. İman ile amel ikiz kardeştir; bunlardan biri diğeri ile ikame olmaktadır.⁶¹⁰ Amel, imanın mahiyetini değil, kemalini etkilemektedir.⁶¹¹ İbadet; beşeri acziyetin ve ihtiyacın, yaratana arz edilmsidir. Doğru tek, batıl ise çok çeşittir; hak ile batıl

⁶⁰⁵ Buhari, Nikah, 1; Müslim, Nikah, 5

⁶⁰⁶ Tirmizi, Zühd, 2337

⁶⁰⁷ Buhari, İman, 32

⁶⁰⁸ Buhari, Eyman, 31; Ebu Davud, Eyman, 39

⁶⁰⁹ Nesai, Menasik, 217; İbni Mace, Menasik, 63

⁶¹⁰ Zeynüddin Muhammed Abdür-rauf b. Tacil-arifin b. Nuriddin Ali el-Münavi, **Feyzu'l-Kadir Şerhu'l Camiu-s Sağır**, C.: I-III, Beyrut, y.y., 1972, No: 3, s. 188

⁶¹¹ Nadim Macit, **a.g.e.**, s. 215

arasındaki yakınlık, batılı hak yapmayacağı gibi, hakkı da batıl yapmamaktadır.⁶¹² Müslüman, hak ile batılı bilen, hakka sahip çıktığı gibi, batılı da aynı kararlılıkla reddedendir.⁶¹³ “(Sözlerinizde ve davranışlarınızda ileri gidip) haddi aşanlar helak olmuşlardır.”⁶¹⁴ Peygamber, tebliğde ve temsilde örnektir; dinin önermediği bir şekilde kulluk yapılamamaktadır.⁶¹⁵ İnsan hayatının devamı ve mutluluğu denge esasına dayandığı gibi; birey, itaatlerde de dinin belirlediği ölçüye riayet ettiğinde başarı ve huzura kavuşabilmektedir. İslamiyet, din adına dünyayı, dünya için dinin terk edilmesine razı olmamaktadır.⁶¹⁶ Aşırılık; ilahi iradenin ölçüsünü aşmak, nefsinin ilah edinmeye götüren arzu ve isteklerin kontrol edilememesidir.⁶¹⁷ Doğadaki her canlı kendi sınırları içerisinde hayatlarını idame ettirmekte ve aşırılık göstermemektedir; insan, irade ve tercih yeteneğiyle sınırları aşabilen, ifrat ve tefrite yönelebilen yegâne varlıktır.⁶¹⁸ Allah, insanın kendisine zarar vermesine müsaade etmediği gibi onun başkalarına zarar vermesine de izin vermemektedir; insana verilen emanet ve yetki, yeryüzünün imarı ve ıslahıdır, zulüm ve ölçüsüz davranışlarla yıkmak ve bozmak değildir.⁶¹⁹

Tefrit ise ifratın zıddı, bırakma, boş geçirme, söz ve işlerde gevşeklik ve ihmal göstermektir.⁶²⁰ Talep edilen bir işte aşırılık uygun görülmediği gibi; yapılması gereken bir şeyi yapmamak, onu ihmal etmek de ters yönden aşırılıktır ve uygun görülmemektedir. “Kıyamet gününde insan şu beş şeyden hesaba çekilmedikçe Rabbinin huzurundan bir yere ayrılamaz: Ömrünü nerede ve nasıl geçirdiğinden, gençliğini nerede yıprattığından, malını nereden kazanıp nerede harcadığından, bildiği ile amel edip etmediğinden.”⁶²¹ hadisi, iman ve amel bütünlüğüne, kullukta gayrete işaret ve teşvik etmektedir. “İnsan ölünce üç şey dışında ameli kesilir: Sadaka-i cariyeye (faydası kesintisiz sürüp giden sadaka), kendisinden faydalanılan ilim ve kendisine dua

⁶¹² Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzali, **el-Munkız Mined-Dalal**, Çev.: Ahmet Suphi Fırat, İstanbul, Şamil Yayınları, 1978, s. 60

⁶¹³ Ahmet Y. Özütöprak, **a.g.e.**, s. 251

⁶¹⁴ Müslim, İlim, 7

⁶¹⁵ Muhammed Kutub, **Düzeltilmesi Gereken Kavramlar**, s. 146-147

⁶¹⁶ Saffet Sancaklı, **a.g.e.**, s. 384

⁶¹⁷ Zehra Yıldız Orhan, “Hadislere Göre Dinde İtidal”, **Sosyal Bilimler Dergisi**, Yıl: 6, S.: 37, 2019, s. 508

⁶¹⁸ Mahsum Aytepe, **a.g.e.**, s. 244

⁶¹⁹ Bedrettin Çetiner, **a.g.e.**, s. 52

⁶²⁰ İbni Manzur, **a.g.e.**, No: 7, s. 369

⁶²¹ Tirmizi, Sıfatü'l-Kiyame, 1

eden hayırlı evlat.”⁶²² hadisi, kişinin ölümünden sonra da devam edecek iyilikleri haber vermekle insanın ufkunu genişletmekte, hedefini büyötmektedir. Tefrit bir yönüyle tembelliktir, amele kayıtsız kalmaktır. “İnsanlardan öylesi de vardır ki, Allah'a kıydan kenardan kulluk eder. Eğer kendisine bir hayır dokunursa gönlü onunla hoş olur. Şayet başına bir kötölük gelirse gerisin geri (küfre) dönüverir. O dünyayı da kaybetmiştir, ahireti de. İşte bu apaçık ziyanın ta kendisidir.”⁶²³ ve “İnsan ise; Rabbi onu deneyip de kendisine ikramda bulunduğunda, ona bol bol nimetler verdiğinde, "Rabbim bana ikram etti" der. Ama onu deneyip rızkını daraltınca da, "Rabbim beni aşağıladı" der.”⁶²⁴ ayetleri, Allah’a şartlı kulluk eden insanların durumundan haber vermektedir. Yaratıcıya kulluğu, dünya hayatındaki rahat ve refaha endeksleyenler, nimet varsa itaat eden, imtihana tabi tutulduğunda insan statüsünü küçümseyen, yaratıcıya rol belirleyenler; dünyada cennet hayatı istemekte, verilmediğinde isyan etmektedir. “Müminin durumu ne hoştur! Her hali kendisi için hayırlıdır. Bu durum sadece mümine mahsustur. Başına güzel bir iş geldiğinde şükreder; bu onun için hayır olur. Başına bir sıkıntı geldiğinde ise sabreder; bu da onun için hayır olur”⁶²⁵ hadisi, dengeli mümin hayatını tasvir etmektedir.

Sapma konusunda bir başka aşırılık da dünyaya ve onun nimetlerine hor bakan, Allah’ın sunmuş olduğı güzelliği kendilerine haram kılan, hayatla irtibatını koparan mistik bir yaşama sarılan çilekeşlerdir. Her şey insan için yaratılmıştır;⁶²⁶ dünya nimetlerinin mutlak kötü olduğı söylemi doğru değildir.⁶²⁷ İslamiyet, insanın beşer yönünü ihmal etmemekte, gücünün üstünde teklifte bulunmamaktadır.⁶²⁸ İnsan, beşer olarak ve beşer kalmak üzere yaratılmıştır; melek veya şeytan olması onun fıtratına aykırıdır.⁶²⁹ İnsanın aşırılığa meyletmemesi ve vasata ulaşması için akıl ve iradesinin yetersizlikleri Allah tarafından ilahi rehberlikle kendisine bildirilmiştir.⁶³⁰ Kuran-ı Kerim, dünya nimetlerinin helal ve temiz olanlarından faydalanılmasını, ölçünün

⁶²² Müslim, Vasiyet, 14

⁶²³ Hac Suresi, 11

⁶²⁴ Fecr Suresi, 15-16

⁶²⁵ Müslim, Zühd, 64

⁶²⁶ Bakara Suresi, 29; İbrahim Suresi, 32-34; İsrâ Suresi, 70; Nahl Suresi, 12, 14; Lokman Suresi, 20, 29; Casiye Suresi, 13; Hac Suresi, 36-37; Zuhuruf Suresi, 15; Araf Suresi, 54; Rad Suresi, 2; Ankebut Suresi, 61; Fatır Suresi, 13; Zümer Suresi, 5; Erdoğan Pazarbaşı, **Kurân ve Medeniyet**, İstanbul, Pınar Yayınları, 1996, s. 107

⁶²⁷ Muhammet Altaytaş, **a.g.e.**, s. 39-40

⁶²⁸ Muhammed Kutub, **a.g.e.**, s. 63

⁶²⁹ Muhammed Kutub, **a.g.e.**, s. 85

⁶³⁰ Mahsum Aytepe, **a.g.e.**, s. 246

bozulmamasını öğütlemektedir.⁶³¹ “Ey iman edenler! Cuma günü namaz için ezan okunduğunda Allah'ı anmaya koşun. Alışverişi bırakın, bilerseniz bu sizin için daha hayırlıdır. Namaz bitince yeryüzüne dağılın ve Allah'ın lütfundan rızkınızı isteyin.”⁶³² ayetinde Allah, Cuma namazından hemen sonra insanların yeryüzüne dağılarak rızklarını aramalarını istemektedir; bu durum, ibadet ve dünya dengesinin korunması gerektiğine yorumlanmaktadır. “Allah'ın sana verdiği şeylerde ahiret yurdunu ara. Dünyadan da nasibini unutma. Allah'ın sana iyilik yaptığı gibi sen de iyilik yap ve yeryüzünde bozgunculuk isteme. Çünkü Allah bozguncuları sevmez.”⁶³³ ayeti ise itidalin zirvesidir. İslamiyet, uzlet hayatını tasvip etmediği gibi dünya hayatına dalarak ahiret yurdunu ihmal etmeyi de benimsememektedir. İnsan, rabbine kulluk etmek ve yeryüzünü imarla görevlendirilmektedir. İslamiyet'te dünya ve ahiret hayatı birbirinin alternatifi değildir; birbirine bağlı, kesintisiz bir süreçtir.⁶³⁴ Modern kültür, evreni birbirinin zıddı olarak din ve dünya şeklinde ikiye ayırmakta; bu düşünceye göre insan hangi birine yaklaşırsa diğerinden uzaklaşmış olmaktadır.⁶³⁵ İslam'daki tevhid inancı, hayatın bölünmesini,⁶³⁶ ruh-beden, madde-mana ayrımını kabul etmemekte;⁶³⁷ dünyevileşme ve sekülerizmi reddetmektedir.⁶³⁸ Ahireti kazanmak için dünyanın, dünyayı elde etmek için ahiretin dışlanması doğru değildir; bireyden istenen itidal üzere yaratıcıya itaat etmektir. Aşırılık, bir bakımdan dine ekleme yapmak, kendi arzu ve isteğine göre dini değiştirmek olarak değerlendirilmektedir. Allah'ın rızası, emirleriyle kaimdir; ilahi öğretilerin izin vermediği farklılıklar, hükme ekleme yapmaktır, bidattir, merduttur. Hz. Peygamberin bir duasında denge hayatı şöyle tasvir ve talep edilmektedir: “Allah'ım! Dinimi kamil eyle, o işimin özü, esasıdır. Dünyamı da mamur eyle, hayatım onunladır. Ahiretimi güzel eyle, dönüşüm onadır. Her hayra yönelişte yaşantımı daim eyle, her şerre yönelişte de bana ölümü kaim eyle!”⁶³⁹

⁶³¹ Maide Suresi, 87-88

⁶³² Cuma Suresi, 9-10

⁶³³ Kasas Suresi, 77

⁶³⁴ Seyyid Ebu'l Ala Mevdudi, **a.g.e.**, s. 70; Muhammet Altaytaş, **a.g.e.**, s. 40

⁶³⁵ Mustafa Aydın, **a.g.e.**, s. 99

⁶³⁶ Ejder Okumuş, **a.g.e.**, s. 146

⁶³⁷ Hulusi Yazıcıoğlu, **Bir Din Politikası Laiklik**, İstanbul, İfav Yayınları, 1993, s. 194-196

⁶³⁸ Seyyid Muhammed Nakıb Attas, **İslam, Sekülerizm ve Geleceğin Felsefesi**, Çev.: M. Erol Kılıç, İstanbul, İnsan Yayınları, 1995, s. 52-53; Seyyid Muhammed Nakıb Attas, **İslam ve Laisizm**, Çev.: Selahaddin Ayaz, İstanbul, Pınar Yayınları, 1994, s. 42

⁶³⁹ Müslim, Zikr, 71

“İnsanın ilah değil halife, efendi değil emanet sahibi, ifsad değil ıslah ve muhafaza edici olarak gören bir varlık tasavvuru ve dünya görüşü yer ile gök, insan ile tabiat, “teshir” ile “hilafet”, nimet ile emanet arasındaki dengeyi kurabilir. Kur’an’da sıkça geçen “Yeryüzünde fesadı önleyin!” çağrısı (Bakara, 2/11; A’raf, 7/56; Hud, 11, 116 vd.) hem kozmik hem de ahlaki ve sosyal anlamda fesadın, çürümenin ve çöküşün önlenmesini ifade eder.”⁶⁴⁰

İnsanın huzuru için en uygun hayat tarzı Allah tarafından din olarak gönderilmiştir. Her dinde bir ölçü ve kuraldan bahsetmek mümkündür; din seçme hürriyetine sahip olan insanın, kabul ettiği İslam’ı dilediği gibi yaşaması mümkün değildir. “İnsan, kendisinin başıboş bırakılacağını mı zanneder.”⁶⁴¹ İnsan, Allah’ın razı olacağı dinle sorumlu olduğu gibi, İslamiyet’i kabul ettikten sonra da o dinin kurallarına uymakla yükümlüdür,⁶⁴² dinde ifrat ve tefrit yoktur. “Onlar, harcadıklarında ne israf ne de cimrilik edenlerdir. Onların harcamaları, bu ikisi arası dengeli bir harcamadır.”⁶⁴³ ayeti, aşırılıkların tasvip edilmediğini öğretmektedir. Allah’ın resulü, “Allah’ım! Bana doğruluk, itidal ve hidayet ver”⁶⁴⁴ duasıyla itidalin önemine işaret etmektedir. Dünya ve ahiret hayatı arasındaki uyumu ve dengeyi hatırlatan bir ayet şöyledir: “Rabbimiz, bize dünyada da iyilik ver, ahirette de. Bizi cehennem azabından koru!”⁶⁴⁵ İslam’ın her emri kişi için fazilet, itidal ve normal bir tavidir; bundan fazlalık yönünde sapma ifrat, eksiklik yönünde sapma da tefrit olarak isimlendirilmektedir; İslamiyet’te hepsi aşırılıktır, merduttur.⁶⁴⁶ İslamiyet’te işlerin önemini ve sırasını belirleyen de otorite sahibi olan yaratıcıdır. Önceliklerin değiştirilmesi de başka bir aşırılık ve sapmadır. Yaratan ile mahlukat arasındaki ontolojik farklılığı görmezden gelerek, ilahı kul seviyesine düşürmek, kulu ilah seviyesine çıkarmak, büyük bir haksızlık ve çelişkidir.⁶⁴⁷ Kulluk ve itaatte itidal; Hz. Peygamberin dini anlattığı ve uyguladığı ölçüyle sağlanmaktadır. İlahi emir ve yasaklara herhangi bir ekleme ve çıkarma yapmak, dindeki ve insandaki dengeyi bozmakta, itaati sekteye uğratmaktadır.

⁶⁴⁰ İbrahim Kalın, **Barbar Modern Medeni: Medeniyet Üzerine Notlar**, s. 152

⁶⁴¹ Kiyamet Suresi, 36

⁶⁴² Ahzab Suresi, 36

⁶⁴³ Furkan Suresi, 67

⁶⁴⁴ Nesai, Zinet, 122

⁶⁴⁵ Bakara Suresi, 201

⁶⁴⁶ Mustafa Çağrı, “İtidal”, **T. D. V. İslam Ansiklopedisi**, No: 23, s. 456-457

⁶⁴⁷ Nadim Macit, **Kurân ve Hadise Göre Şirk ve Müşrik Toplum**, Konya, Damla Matbaacılık ve Ticaret, 1992, s. 36

2. 7. 8. Devamlılık

İnsanın kendinden güçlü bir varlığa sığınma ihtiyacı fitridir.⁶⁴⁸ İnsanın rabbine karşı ilk ve temel görevi imandır. İslamiyet, kuru bir nazariyeden ibaret değildir; hayatın her alanıyla ilgili hükümler belirlemektedir. Hayata aktarılmayan inanç, zaafa uğramaktadır. İmanın hak ettiği değeri bulabilmesi, zihinlere ve gönüllere hapsedilmeksizin, pratiğe yansıtılmasını gerektirmektedir.⁶⁴⁹ İnsan, sürekli bir gelişim ve değişim süreci içerisinde.⁶⁵⁰ Değişim, sürekliliği; devamlılık, değişimi gerektirmektedir.⁶⁵¹ İnsan ve kâinat, hareketle birlikte hayatiyetini sürdürmektedir; donukluk ve değişmezlik normal değildir.

İbadet, hayat boyu devam eden bir iletişim ve faaliyettir.⁶⁵² Allah'a karşı sevgi, saygı ve bağlılığı gösteren her türlü düşünce, duygu ve davranış olarak tanımlanan ibadet, kulluğun en büyük göstergesi, insanın rabbiyle kurduğu iletişimin dış dünyaya akseden tezahürleridir.⁶⁵³ İnsan, anlam arayışını tanrının varlığıyla temellendirmektedir; yaratıcı dışlandığında, diğer canlılardan farklı olarak hayat için hedef belirlemek kolay ve mümkün olmamaktadır.⁶⁵⁴ Kendisini yaratana ve nimetleriyle yaşatana kul olmayanlar, kendi arzu ve isteklerine boyun eğmekte ve nefsinin esiri olmaktadır. İbadetler, insanın rabbiyle olan ilişkisini canlı tutmakta ve kuvvetlendirmektedir. Diğer dinlerden farklı olarak İslamiyet'te ibadetler daha kapsamlıdır.⁶⁵⁵ Kurân-ı Kerim'in tanımlamasıyla ibadet; belirli bir zaman ve mekan ile sınırlandırılmaksızın, Allah ile irtibatın sürekli canlı tutulmasını, yaşamın her anında ve alanında rabbe teslimiyeti ifade etmektedir.⁶⁵⁶ İnsan, hayatın akışı içerisinde kulluğunu unutabilmektedir; birey, günah işledikten sonra tövbe, dua ve iltica ile rabbine yönelmesi halinde kemalat yolculuğu devam etmektedir. İnsan kelimesinin

⁶⁴⁸ Recep Özkan, Bayram Polat, **a.g.e.**, s. 142; Muhammed Kutub, **İnsan Psikolojisi Üzerine Etüdler**, s. 273; Ahmed Hamdi Akseki, **a.g.e.**, s. 17-18

⁶⁴⁹ Kerim Yavuz, "Din Psikolojisinin Araştırma Alanları", **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı 5, 1982, s. 103

⁶⁵⁰ Hayati Hökelekli, **Din Psikolojisine Giriş**, s. 105

⁶⁵¹ İbrahim Kalın, **Barbar Modern Medeni: Medeniyet Üzerine Notlar**, s. 178-179

⁶⁵² Seyyid Ebu'l Ala Mevdudi, **a.g.e.**, s. 112-113

⁶⁵³ Hayati Hökelekli, **Din Psikolojisi**, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993, s. 211

⁶⁵⁴ Selçuk Kütük, **a.g.e.**, s. 144; Hayati Hökelekli, **Din Psikolojisine Giriş**, s. 59-60

⁶⁵⁵ Celaleddin Vatandaş, **Yol Ayrımı**, s. 231

⁶⁵⁶ Celaleddin Vatandaş, **Yol Ayrımı**, s. 231

nisyan kökünden türediğini söyleyenler vardır; ⁶⁵⁷ insanın nankörlüğü ve vurdumduymazlığı nisyan olarak değerlendirilebilmektedir. ⁶⁵⁸ “Kim doğru yolu bulmuşsa, ancak kendisi için bulmuştur; kim de sapıtmışsa kendi aleyhine sapıtmıştır. Hiçbir günahkar, başka bir günahkarın günah yükünü yüklenmez. Biz, bir peygamber göndermedikçe azap edici değiliz.” ⁶⁵⁹ ayeti, insanın tüm yaptıklarının lehte veya aleyhte kendisi için olduğunu vurgulamaktadır. Allah’ın resulü, bazı geceler ayakları şişinceye kadar namaz kılar, Allah’ı zikrederdi. Hz. Aişe: "Ey Allah'ın Elçisi! Allah senin gelmiş geçmiş bütün günahlarını bağışladığı halde, neden hala kendini bu kadar zorluyorsun?" diye sorulduğunda: "Şükreden bir kul olmayayım mı?" cevabını vermiştir. ⁶⁶⁰ Kulluk, insana verilen nimetlerin bir şükür, vefa ifadesidir. Allah, kulluk ile görevlendirdiği insana herhangi bir ödül vadinde bulunmamış olsaydı bile nimetlere şükür ifadesi olarak yine de kendisi övülmeye, ibadet edilmeye layık bir varlıktır. ⁶⁶¹

Kişi, Allah’ın varlığını, sürekli O’nun huzurunda ve gözetiminde olduğunu, ibadetler vasıtasıyla hissetmektedir. ⁶⁶² Sürekli tekrar eden taat ve zikirler, kişide itminan ve huzur sağlamakta, kulluk bilincini sağlamlaştırmakta, bilişsel ve davranışsal dengeye ve itidale yardımcı olmakta, özdenetime vesile olmakta, iyilikleri çoğaltırken kötülükleri yok etmektedir. ⁶⁶³ Yaratıcıya bağlılığın göstergesi olan ibadetler bu yönüyle insana külfet değil, şükürün ifası için fırsat ve zemin hazırlamaktadır. ⁶⁶⁴ İnsan, hayatın sıkıntı ve tehlikelerine karşı acziyetini idrak edip rabbine ibadetler vasıtasıyla yaklaştığında yükü hafifletmekte, gönlü sürura kavuşmaktadır. ⁶⁶⁵ Dinin temeli olan iman, ibadetlerle beslenmediğinde kuvvetlenmemektedir. ⁶⁶⁶ İbadetler, düşünce yapısını ve davranışları etkilediğinden

⁶⁵⁷ Ragıb, **a.g.e.**, s. 150

⁶⁵⁸ Gürbüz Deniz, **a.g.e.**, s. 14; Furkan Suresi, 18; Zümer Suresi, 8

⁶⁵⁹ İsrâ Suresi, 15

⁶⁶⁰ Buhari, Rikak, 20

⁶⁶¹ Selçuk Kütük, **a.g.e.**, s. 186

⁶⁶² Mehmed Bayraktar, **İslam İbadet Fenomenolojisi**, Ankara, Akçağ Yayınları, 1987, s. 1

⁶⁶³ Hayati Hökelekli, **a.g.e.**, s. 241-242; Erol Güngör, **Değerler Psikolojisi**, Amsterdam, Hollanda Türk Akademisyenler Birliği Vakfı Yayınları, 1993, s. 54; Eyüp Şimşek, “İbadet Fenomenine Din Eğitimi Açısından Bir Yaklaşım”, **Oş Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlmi Dergisi**, S.: 5, 2004, s. 140

⁶⁶⁴ Hüseyin Certel, “İslami İbadetlerin Psiko-Sosyal İşlevleri”, **Ekev Akademi Dergisi**, C.:1, S.: 3, s. 150

⁶⁶⁵ Osman Pazarlı, **a.g.e.**, s. 195

⁶⁶⁶ Nureddin Topçu, “Dini Hayatın Psikolojik Temelleri”, **İslam Mecmuası**, C.: 1, S.: 4, 1956, s. 13

kişilik oluşumunda büyük bir öneme sahiptir; fıtrattaki iyi yönleri geliştirmektedir.⁶⁶⁷ Süreli olan ibadetler zaman mefhumunun oluşmasına, vaktin doğru değerlendirilmesine ve kişiyi disipline etmeye yardımcı olmaktadır. Bireysel kazanımlara ek olarak ibadetlerin sosyal hayata ilişkin faydaları da vardır. Birliktelik şuuru kazandıran itaatler, kişinin rabbiyle olduğu kadar toplumla ilişkilerini kurması ve kuvvetlendirmesi bakımından da önemlidir.⁶⁶⁸ Dinin kendisinden beklenen fonksiyonları yerine getirebilmesi, itaatlerin az da olsa devamına bağlıdır. Allah, insanın belirli gün ve saatlerdeki işlerini değil; hayatın başından sonuna kadar kulluk faaliyetlerini görmek üzere imtihan etmektedir.⁶⁶⁹ “Ey Muhammed! De ki: “Şüphesiz benim namazım da, diğer ibadetlerim de, yaşamam da, ölümüm de alemlerin Rabbi Allah içindir.”⁶⁷⁰ ayeti, kulluğun belirli ibadetlerle sınırlandırılmamasını, hayatın bizahi kendisinin Allah’ın buyruklarına göre düzenlenmesini hatırlatmaktadır.

“Sana ölüm gelinceye kadar Rabbine ibadet et.”,⁶⁷¹ “(İbadetlerinizde ve işlerinizde) ifrat ve tefritten sakının! Şunu iyi bilin ki, (Allah'ın rahmetiyle muamelesi olmadıkça) hiç kimse yapmış olduğu amellerle Cennet'e giremez. Allah katında amellerin en makbul olanı, az da olsa devamlı olanıdır.”⁶⁷² Ayet ve hadiste, ibadetleri zamanla sınırlandırmanın uygun olmadığı açıklanmaktadır. Dünya hayatında hür iradeye dayalı kulluk ve itaat anlamlıdır, makbuldür; ahiret hayatında zorlayıcı etkenler hakim olduğundan insan tekrar rabbine boyun eğecek olsa da bu teslimiyetin faydası olmayacaktır.⁶⁷³ Kulluk bilinciyle donatılan ve sürekliliği bulunan ibadetler, kişinin Allah ile ilişkisini canlı tutmakta, hatayı azaltmakta, günah sonrası rabbe dönüş ve pişmanlığa vesile olmaktadır.⁶⁷⁴ “Hayır, insan kendini yeterli gördüğü için mutlaka azgınlık eder”⁶⁷⁵ ayeti insanın ibadetlerden uzaklaştığında rabbiyle olan irtibatının kesileceğini ve kendine yeterlik algısına kapıldığında azgınlığa ulaşabileceğini

⁶⁶⁷ Neda Armaner, **Din Psikolojisine Giriş I**, Ankara, Ayyıldız Matbaası, 1980, s. 72-73; Hayati Hökelekli, **a.g.e.**, s. 241

⁶⁶⁸ Hayati Hökelekli, **a.g.e.**, s. 245-246; Mehmed Toplamacıoğlu, **Din Psikolojisi**, Ankara, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1975, s. 191-197

⁶⁶⁹ Mülk Suresi, 2; Yusuf İmamoğlu, **a.g.e.**, s. 140

⁶⁷⁰ Enam Suresi, 162

⁶⁷¹ Hicr Suresi, 99

⁶⁷² Buhari, Rikak, 18; Libas, 43; Müslim, Sıyam, 177; Ebu Davud, Tatavvu, 27

⁶⁷³ Mehmet Salmazzem, **a.g.e.**, s. 180; Nahl suresi, 87; Zümer Suresi, 54

⁶⁷⁴ Sami Şekeroğlu, “Mâtürîdî’de Ahlak Problemi”, **Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi**, 2007, s. 111

⁶⁷⁵ Alak Suresi, 6-7

ihbar etmektedir.⁶⁷⁶ İnsanın ibadeti terk etmesi, yaratıcıyla bağıı koparması, yalnızlaşmasıdır.⁶⁷⁷ “Her kim de benim zikrimden (Kurân'dan) yüz çevirirse mutlaka ona dar bir geçim vardır. Bir de onu kıyamet gününde kör olarak haşrederiz." O da şöyle der: "Rabbim! Dünyada gören bir kimse olduğum halde, niçin beni kör olarak haşrettin?" Allah, "Evet, öyle. Ayetlerimiz sana geldi de sen onları unuttun. Aynı şekilde bugün de sen unutuluyorsun" der. Haddi aşan ve rabbinin ayetlerine inanmayanları işte böyle cezalandırırız. Şüphesiz ahiret azabı daha şiddetli ve daha kalıcıdır.”⁶⁷⁸ ayetleri, itaatleri terk edenlerin karşılaşıacağı muameleyi hatırlatmaktadır. “Peygamber, "Ey Rabbim! Kavmim şu Kurân'ı terkedilmiş bir şey haline getirdi" dedi.”⁶⁷⁹ ayeti, peygamberin ahiretteki şikayetinin, kulluk bilincinden uzaklaşarak Kurân-ı Kerim'i terk edenlerle ilgili olduğunu hatırlatmaktadır. İman, cennetin anahtarı, salih amel ve taatler ise o anahtarın dişleri, Allah'ın rızasına vesilelerdir. “Herkes kazandığına karşılık bir rehindir.”⁶⁸⁰ ayeti, cennet ve cehennemın dünya hayatında kazanıldığını hatırlatmakta, insanı rabbine kul olmaya ve aksatılmayan ibadetlere davet etmektedir.⁶⁸¹

2. 8. İtaat Edilenler

İtaat, kâinatın vazgeçilmez bir kanunudur. Doğru ve şartları belirlenmiş olan itaat, insana mutluluk vermektedir. Salt bilgi ve idrak iman kabul edilemeyeceği gibi, İslamiyet, iyi niyeti de tek başına yeterli görmemektedir. Risaletin amacı insanlara Allah'ın varlığını hatırlatmaktan ziyade, dinin hükümlerine itaat ederek yaşamalarını sağlamaktır.⁶⁸² Kurân-ı Kerim'de iman edenler ile salih amel işleyenlerin birlikte zikrediliyor olması, teslimiyet ve itaatin önemini ortaya koymaktadır.

Alemlerin rabbine kulluk için yaratılan insanın,⁶⁸³ iyilik ve kötülük yapma potansiyeli vardır. Temiz yaratılışına ilaveten ilahi mesaj ve elçilerle yolu aydınlanan insan, akıl ve iradesini doğru kullandığında, kendisine verilen nimetlere şükrederek

⁶⁷⁶ Muhammet Altaytaş, **a.g.e.**, s. 44

⁶⁷⁷ Selçuk Kütük, **a.g.e.**, s. 167

⁶⁷⁸ Taha Suresi, 123-127

⁶⁷⁹ Furkan Suresi, 30

⁶⁸⁰ Müddessir Suresi, 38

⁶⁸¹ Yunus Suresi, 25

⁶⁸² Celaleddin Vatandaş, **Yol Ayrımı**, İstanbul, Pınar Yayınları, 2015, s. 87

⁶⁸³ Zariyat Suresi, 56

rabbine itaat etmektedir. Benliğinin farkına varan, yaratıcısıyla ahdini unutmayan, ibadetlerle rabbine sürekli şükreden, ahiret hayatına iyiliklerle yatırım yapan, takva ve ihsan ile istikamet bulan, tüm ilişkilerinde hak ve hakikati gözeten, edep ve ahlakıyla şahsiyetini olgunlaştıran, dünya ve ahiret hayatında huzur ve saadete ulaşmaktadır.⁶⁸⁴ Birey ve toplum için önemli olan, yaratıcının varlığı, yokluğu hatta kâinatın sahibi olması değildir; asıl mesele kime, nasıl kulluk yapılacağıdır.⁶⁸⁵

Dinde ve din eğitiminde itaatin olumlu bir değer olarak kabulü, itaatin zeminine ve içeriğine bağlıdır. İnsan, bağımlı ve muhtaç bir varlıktır.⁶⁸⁶ İslam’a göre; yaratan, yaşatan, insana şah damarından daha yakın olan⁶⁸⁷ mutlak otorite ve kanınatı yöneten Allah, ihtiyaçları bilen ve en doğru şekilde çözümleyendir. Gerçek huzur ve mutluluk, Allah’a kulluk ile elde edilmektedir; yaratıcıya kulluktan yüz çevirmek, büyük bir hüsrân ve pişmanlıktır. Kurân-ı Kerim’de Allah kendisine, resulüne,⁶⁸⁸ ülü’l-emre,⁶⁸⁹ anne ve babaya,⁶⁹⁰ eşe⁶⁹¹ itaat edilmesini emretmektedir. Allah ve resulüne itaatin mutlak; diğer sayılanlara itaatin maruf emirle sınırlı ve mukayyet olduğunu belirtmek gerekmektedir.⁶⁹² İnsanın düşmanı olan şeytana itaat ise yasaklanmıştır.

2. 8. 1. Yaratıcı

Din, insanlara belirli bir yaşam amacı ve standartı kazandıran kurumların başında gelmektedir.⁶⁹³ Hayatın öncesi ve sonrasına ait hakikat arayışında olan insan,⁶⁹⁴ aidiyet sorularına makul ve kuşatıcı bir cevap bulması halinde gerçek huzura

⁶⁸⁴ Yusuf Kardavi, **İman ve Hayat, Çev.:** Abdülvahap Öztürk, İstanbul, Hilal Yayınları, 1979, s. 180; M. Osman Necati, **Kurân ve Psikoloji, Çev.:** Hayati Aydın, Ankara, Fecr Yayınları, s. 206-208; Süleyman Toprak, **Ahirete İman**, Ankara, DİB Yayınları, 2014, s. 25-26

⁶⁸⁵ Ahmet Y. Özütörak, **a.g.e.**, s. 54; Muhammet Altaytaş, **a.g.e.**, s. 20; Celaleddin Vatandaş, **Yol Ayrımı**, s. 87

⁶⁸⁶ Mustafa İslamoğlu, **İman İnsanın Saadeti**, s. 107; Fazlurrahman, **Ana Konularıyla Kurân**, s. 31
⁶⁸⁷ Kaf Suresi, 16

⁶⁸⁸ Nisa Suresi, 59, 13, 14, 69, 80; Maide Suresi, 92; Enfal Suresi, 20, 24; Nur Suresi, 52, 54; Ahzab Suresi, 36; Muhammed Suresi, 33; Fetih Suresi, 17; Hucurat Suresi, 14; Tegabün Suresi, 12

⁶⁸⁹ Nisa Suresi, 59

⁶⁹⁰ İsra Suresi, 23; Ankebut Suresi, 8; Lokman Suresi, 14; Ahkaf Suresi, 15

⁶⁹¹ Nisa Suresi, 34

⁶⁹² Selim Özarslan, **a.g.e.**, s. 97

⁶⁹³ Erich Fromm, **Psikanaliz ve Din, Çev.:** Şükrü Alpagut, İstanbul, Kabalcı Yayınevi, 1990, s. 31

⁶⁹⁴ Erich Fromm, **Sağlıklı Toplum, Çev.:** Yurdanur Salman, İstanbul, Payel Yayınları, 1990, s. 51

kavuşabilmektedir. Dinin, insan ve kâinat hakkında ortaya koyduğu temel ilkeler, insanüstü bir kaynağa ihtiyaç gösterir, kişisel çabayla elde edilememektedir.⁶⁹⁵ Sadece maddeyi ve dünyayı önceleyen materyalist yaklaşım ile salt maneviyatı önemseyen ruhban anlayışı gibi bütünü gözardı eden parçacı yaklaşımlar, insanı mutlu edememektedir.⁶⁹⁶ İnsan, yaratıcısını inkar etse veya ortak koşsa da mahluk olması yönünden rabbine kuldur; bu onun doğal bir sıfatıdır. Kâinattaki tüm varlıklar ve bir yönüyle insan, Allah'a zorunlu olarak itaat etmektedir. O, sadece yaratan değil, yöneten ve hükmedendir; dünyayı ve insanları kendi haline bırakmamaktadır.⁶⁹⁷ Allah, özel bir gaye için yarattığı insanı, görevine uygun yetenek ve imkanlarla donatmıştır.⁶⁹⁸ İradi itaat, imtihan gayesiyle uyumlu olarak sadece insan için söz konusu edilmektedir. İnsanın ilk görevi, rabbiyle misakını hatırlayarak,⁶⁹⁹ ahbine bağlı kalması ve O'nunla iman bağı kurmasıdır; iman temeldir, amelden önce gelmektedir. Temeli olmayan bina olamayacağı gibi imansız bir amelin de kıymeti bulunmamaktadır.⁷⁰⁰ İnanç; duygu, düşünce ve davranışa dönüştüğünde değer kazanabilmektedir.⁷⁰¹ İnanç, itaatin temeli olduğundan, imanda aklın ve kalbin mütmain olması istenmektedir. Tüm varlıkları en güzel surette yaratan,⁷⁰² hayatlarının devamı için ihtiyacı olan her imkanı sunan⁷⁰³ ve rızıklarını teminat altına alan⁷⁰⁴ engin merhamet sahibi rabbe itaatin gönülden olması esastır; İslamiyet'te bilinçsiz bir boyun eğme kabul edilmemektedir.⁷⁰⁵

Kulluğun ilk basamağı imandır; yaratıcıya kulluk, büyük bir onurdur. Allah'ın varlığını veya rububiyetini inkar edenler, başka bir varlığı veya kendi nefisini ilah edinmekte, yaratıcıya itaat etmemektedir. İyiliğe güzellikle mukabele etmek, insanın genlerinde vardır. İnsan kendisine iyilik yapana ihsan ile karşılık vermek istemektedir.

⁶⁹⁵ Wilhelm Barthold, Mehmed Fuad Köprülü, **İslam Medeniyeti Tarihi**, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1984, s. 81

⁶⁹⁶ Yusuf İmamoğlu, **a.g.e.**, s. 15

⁶⁹⁷ Muhammet Altaytaş, **a.g.e.**, s. 33; Hüseyin Doğan, "Abdülkâhir el-Bağdâdî'nin Tanrı-Âlem Anlayışı", **İslam Araştırmaları Usûl Dergisi**, S.: 18, 2012, s. 48

⁶⁹⁸ Hüseyin Peker, **a.g.e.**, s. 36

⁶⁹⁹ Araf Suresi, 172-173

⁷⁰⁰ Ali Arslan Aydın, **İslam İnançları ve Felsefesi**, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, t.y., s. 60; Zümer Suresi, 65

⁷⁰¹ Arthur T. Jersild, **Çocuk Psikolojisi**, Çev.: Gülseren Günce, Ankara, Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları, 1979, s. 369

⁷⁰² Müminun Suresi, 14; Secde Suresi, 7; Tegabün Suresi, 3; Tin Suresi, 4

⁷⁰³ İbrahim Suresi, 14; Taha Suresi, 50

⁷⁰⁴ Hud Suresi, 6; Nahl Suresi, 112

⁷⁰⁵ Nisa Suresi, 65; Ahzab Suresi, 36

Hayatı ve kendisi için gerekli tüm nimetleri yaratan ve sürdüren yaratıcıya şükretmek, iman gibi tabiidir; imansızlık, akıl dışıdır.⁷⁰⁶ İnsan, tatmin edilemeyen metafiziksel bir içgüdüye sahiptir;⁷⁰⁷ din, insan şuurunu besleyen ve tatmin eden bir gayedir.⁷⁰⁸ İnanç, insanın fani hayatına ölümsüzlük katmaktadır.⁷⁰⁹ İnsan, bilinç düzeyine eriştiği anda ilk sorumluluğunu yüklenmekte;⁷¹⁰ ibadet ve taatleriyle Allah'ın sevgisine ve rızasına yaklaşmaktadır. Niyet, samimiyet ve ihlas, kulluğun vazgeçilmez öğeleridir. Müslümanın gerçek gayesi, Allah'ın rızasıdır.⁷¹¹ Kurân-ı Kerim'in konu merkezinde Allah vardır, tüm kavram ve kelimelerin odak noktası Allah'tır;⁷¹² kitabın başından sonuna, Mekki surelerde daha fazla olmak üzere, insanlara anlatılan hakikat, kulluktur.⁷¹³

Allah'a itaat, en yalın anlamıyla O'nun emirlerine uymak ve yasaklarından kaçınmaktır. İtaatin ön şartı, inanç ve idraktır. Sadece Allah için yapılan itaatler, ibadet olarak isimlendirilmektedir. Allah'ın itaat edilmesini emrettiği kişilere tabi olmak da Allah'a itaat sayılmaktadır. “Ey insanlar! Sizi ve sizden öncekileri yaratan Rabbinize ibadet edin ki, Allah'a karşı gelmekten sakınasınız.”⁷¹⁴ ayeti tüm insanlara hayrı ve hakikati bildirmekte, sevgi ve bilinçle yaratıcıya ibadeti tavsiye etmektedir. İtaatle ölçü, yaratıcının emridir; kişiyi rabbine yakınlığa ve kutsal buyruklara uygun olan her niyet ve amel, itaat telakki edilmektedir. Allah'a itaatin; iman ve niyet gibi inanç boyutları olduğu gibi, amele yansıyan pratik tezahürleri de bulunmaktadır. İman; kişinin duygu ve düşüncelerine yer ettiği halde eyleme dönüşmezse, eksik ve işlevsiz kalmış olur.⁷¹⁵ İtaat, teslimiyet anlamıyla değerlendirildiğinde; düşünce, duygu ve eylemlerde Allah'tan gelen vahye tabi olmak anlamı öne çıkmaktadır. “Fakat Allah,

⁷⁰⁶ Mehmet Aydın, “Allah'ın Varlığına İnanmanın Akliliği”, **İslami Araştırmalar Dergisi**, S.: 2, 1986, s. 18

⁷⁰⁷ Alan Watts, **Benlik Tabusu**, Çev.: Ayhan Sargüney, İstanbul, Güncel Yayınları, 1996, s. 118-119

⁷⁰⁸ Muhammed İkbal, **İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu**, Çev.: N. Ahmet Asrar, İstanbul, Birleşik Yayınları, 1984, s. 241-242

⁷⁰⁹ Lev Nikolayeviç Tolstoy, **İtirafımlarım**, Çev.: Kemal Aytaç, İstanbul, Furkan Yayınları, 1994, s. 76-77

⁷¹⁰ Abdülkerim Bahadır, **İnsanın Anlam Arayışı ve Din**, İstanbul, İnsan Yayınları, 2002, s. 17-21; “Hayatın Anlam Kazanmasında Psiko-Sosyal Faktörler ve Din”, **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S.: 6, 2000, s. 187

⁷¹¹ Seyyid Muhammed Nakıb Attas, **Modern Çağ ve İslam Düşüncesinin Problemleri**, Çev.: Mahmut Erol Kılıç, İstanbul, İnsan Yayınları, 1989, s. 98-100

⁷¹² Toshihiko Izutsu, **Kurân'da Allah ve İnsan**, s. 93

⁷¹³ Zekeriya Pak, **a.g.e.**, s. 71

⁷¹⁴ Bakara Suresi, 21

⁷¹⁵ Neda Armaner, **İnanç ve Hareket Bütünlüğü Bakımından Din Terbiyesi**, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1967, s. 46-47

size imanı sevdirmiş ve onu gönüllerinize güzel göstermiş; inkarı, fasıklığı ve (İslam'ın emirlerine) karşı çıkmayı da çirkin göstermiştir. İşte bunlar doğru yolda olanların ta kendileridir.”⁷¹⁶ ayeti, İslam’a ve kulluğa karşı sevginin de Allah’ın yardımıyla ve başarıya ulaştırmasıyla oluştuğunu haber vermektedir. Kuran-ı Kerim, inanan bireyin aleyhinde veya istenmeyen bir durum da olsa, ilahi hükme rıza göstermesini ve teslim olmasını öğütlemektedir.⁷¹⁷

“Tanrı olmasaydı her şey mübah olurdu.”⁷¹⁸ Kuran-ı Kerim, kâinatın ve insanın sahipsiz ve kuralsız olmadığına/olamayacağını, yapılanların hesabının verileceği bir hayatın zorunluluğunu, ahiret hayatının inkarıyla dünya hayatının amacını ve değerini kaybedeceğini, haber vermektedir. Yaratıcı, mahlukatın hilkatinde kendi varlığını ortaya çıkarmakta;⁷¹⁹ huzur, sekinet, kanaat ve aşk, insanı rabbine ulaştıran vasıtalar olabilmektedir.⁷²⁰ “İman edip de imanlarına zulmü (şirki) bulaştırmayanlar var ya; işte güven onların hakkıdır. Doğru yolu bulmuş olanlar da onlardır.”⁷²¹ ayeti, imanın esas olmakla birlikte tek başına yeterli olmadığını, uluhiyette ortaklığın kabul edilemeyeceğini, beyan etmektedir. İbadetler, kulluğun ana vasfıdır, inancın tezahürüdür. Allah ile beraber başka ilah ve otorite kabul etmek, insanoğlunun en sık yaptığı hatalardan biridir.⁷²² İnsanların bir kısmı mecburiyet karşısında itiraf ettiği Allah’ın varlığını ve birliğini pratikte unutabilmekte, hatta ona kayıtsız kalabilmektedir.⁷²³ Peygamberler tarihi, tevhide davetten ibarettir. “Senden önce gönderdiğimiz bütün peygamberlere, "Şüphesiz, benden başka hiçbir ilah yoktur. Öyleyse bana ibadet edin" diye vahyetmişizdir.”⁷²⁴ Yaratıcı veya hüküm belirleyen otorite olarak birden fazla ilah edinmek şirktir, zulümdür, küfürdür.⁷²⁵ “Allah’ın kadrini gereği gibi bilemediler.”⁷²⁶ ayeti insanların, zatında ve sıfatlarında rabbini hakkıyla idrak edemediklerini bildirmektedir. Yaratıcıya yetersizlik isnat etme ve iftira

⁷¹⁶ Hücürat Suresi, 7

⁷¹⁷ Bakara Suresi, 216

⁷¹⁸ Jean Paul Sartre, **Varoluşçuluk (Existentialism)**, Çev.: Asım Bezirci, İstanbul, Say Yayınları, 1996, s. 71

⁷¹⁹ Jennifer Trusted, **Fizik ve Metafizik**, Çev.: Seval Yılmaz, İstanbul, İnsan Yayınları, 1995, s. 170

⁷²⁰ Alexis Carrel, **İnsan Denen Meçhul**, Çev.: Refik Özdek, İstanbul, Timaş Yayınları, 2000, s. 169

⁷²¹ Enam Suresi, 82

⁷²² Mevlüt Özler, **İslam Düşüncesinde Tevhid**, İstanbul, Nun Yayıncılık, 1995, s. 21; Yunus Ekin, **a.g.e.**, s. 50-51

⁷²³ Yunus Ekin, **a.g.e.**, s. 50-51

⁷²⁴ Enbiya Suresi, 25

⁷²⁵ Maide Suresi, 72-73; Tövbe Suresi, 31; Lokman Suresi, 13

⁷²⁶ Enam Suresi, 91; Hac Suresi, 74; Zümer Suresi, 67

anlamı taşıyan şirkin⁷²⁷ temeli; insanın tevhitte yüz çevirmesi, nefsinin arzu ve isteklerine köle olmasıdır.⁷²⁸ İnanmak yerine bilmeyi öne çıkaran deizm,⁷²⁹ bir saat misali evreni kurup kendi haline bırakan ilah anlayışıyla,⁷³⁰ ateizme kapı aralamaktadır.⁷³¹ Yaratıcının, insanı yarattıktan sonra kendi haline bıraktığını savunan deizm, peygambere ve ilahi kaynaklı bilgiye ihtiyaç olmadığını iddia etmekte, beşerin Allah'a kulluğunu ve itaatini değersizleştirmektedir.

Sevgi, güvenme ve bağlanma, insanın en temel duyguları olarak kabul edilmektedir. Aşkın bir varlığa bağlanmak, sevgi kadar doğal bir ihtiyaçtır;⁷³² duygulanma da öğretilmemektedir, tabiidir. Bağlanma; teslimiyetle birlikte inancın araştırılması, öğrenilmesi ve yaşanması süreçlerini de kapsamaktadır.⁷³³ Çocuğun himaye edilme ve bağlanma eğiliminin, kendisinde var edilen dini duygu ve yaşayışı uyandıran nüvelerden biri olduğu kabul edilmektedir.⁷³⁴ Amaçsız eylemde bulunmayan insan, özgürce ve bilinçle hayata anlam verme ihtiyacı hissetmektedir;⁷³⁵ bu duygunun bastırılması, görmezden gelinmesi insanı huzursuz etmekte, boşluğa düşürmektedir.⁷³⁶ Vahye muhatap olan insanın hilkatı bozulmadığında yaratıcısına kolaylıkla teslim olabilmektedir.⁷³⁷ Kâinattaki her şey insan için yaratılmıştır;⁷³⁸ nimetler, insanın ya dini ya da dünyası için faydalıdır. Cehalet ve gaflet hali dışında insan, rabbine kul olduğu gerçeğini benimsemektedir. Fazilete, hayra ve güzelliklere teslim olan insan, kâinatı seyrederek tefekkür ettiğinde kudret sahibi mükemmel

⁷²⁷ Bayraktar Bayraklı, **İnsanlığın Vebası Şirk**, İstanbul, Düşün Yayıncılık, 2015, s. 23-25

⁷²⁸ Ali Ünal, **Kur'an'da Temel Kavramlar**, İzmir, Nil Yayınları, 1999, s. 371

⁷²⁹ Muhammet Altaytaş, **a.g.e.**, s. 32

⁷³⁰ Muhammet Altaytaş, **a.g.e.**, s. 33

⁷³¹ Mehmet S. Aydın, **Din Felsefesi**, İstanbul, Selçuk Yayınları, 1992, s. 170-178

⁷³² Alexis Carrel, **İnsanlar Uyanın**, Çev.: Leyla Yazıoğlu, İstanbul, Arif Bolat Kitabevi, 1965, s. 172

⁷³³ Ayhan Öz, **a.g.e.**, s. 219-220; Mualla Selçuk, "Din Öğretim Özgürleştiren Bir Süreç Olabilir Mi?". **Din Öğretiminde Yeni Yaklaşımlar**, Mualla Selçuk v. d., İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 2000, s. 215

⁷³⁴ Yurdağül Konuk, **Okul Öncesi Çocuklarda Dini Duygunun Gelişimi ve Eğitimi**, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994, s. 14

⁷³⁵ Seyyid Ahmed Arvasi, **İnsan ve İnsan Ötesi**, İstanbul, Burak Yayınevi, 1990, s. 67; Olivier Reboul, **Eğitim Felsefesi**, Çev.: Işın Gürbüz, İstanbul, İletişim Yayınları, 1991, s. 34

⁷³⁶ Victor E. Frankl, **İnsanın Anlam Arayışı**, Çev.: Selçuk Budak, İstanbul, Okuyan Us Yayınları, 2018, s. 110-114

⁷³⁷ Mehmet Pamak, **İslami Şahsiyet ve Toplumsal Değişim**, İstanbul, Buruç Yayınları, 1995, s. 27

⁷³⁸ Bakara Suresi, 29; İbrahim Suresi, 32-34; İsra Suresi, 70; Nahl Suresi, 12, 14; Lokman Suresi, 20, 29; Casiye Suresi, 13; Hac Suresi, 36-37; Zuhuruf Suresi, 15; Araf Suresi, 54; Rad Suresi, 2; Ankebut Suresi, 61; Fatır Suresi, 13; Zümer Suresi, 5; Erdoğan Pazarbaşı, **Kur'an ve Medeniyet**, İstanbul, Pınar Yayınları, 1996, s. 107

varlığı bulabilmektedir.⁷³⁹ İnsan ya gerçek bir ilaha ya da sahte tanrılara kulluk yapmakta ama mutlaka bir güce boyun eğmektedir. Hilkat ile gelen dindarlık, kişinin üzerinde sürekli ve olumlu bir katkı sağlayarak hayata anlam katmakta;⁷⁴⁰ topluca yapılan ibadetler sosyalleşmeyi desteklemektedir.⁷⁴¹

İtaat; akıl ve irade sahibi insan için kaçınılmaz bir davranış tarzı olmakla birlikte, itaatin objesini seçme konusunda insan serbest bırakılmıştır; evrende bu özgürlüğe sahip yegane varlık insandır ve bu özgürlük insana daha fazla sorumluluk yüklemektedir.⁷⁴² İyi ve kötü eylemlerinden hesap verebilmesi için insanın hürriyeti sorumlulukla dengelenmekte;⁷⁴³ sorumluluk, ahlaki olgunluğu kapsamaktadır.⁷⁴⁴ Dinin toplumsal bir boyutu bulursa da İslamiyet’te genel sorumluluk bireyseldir.⁷⁴⁵ İnsan, rabbine kulluk yolunu tercih etmediğinde, mahlukatın boyunduruğu ve etkisi altına girmekte, hür olduğunu zannederken kendi nefsine mahkum olmaktadır.⁷⁴⁶ Mahlukatin tabii bir zorunlulukla Allah’a itaat ettiği evrende, insandan da bilinçli olarak itaat etmesi istenmektedir.⁷⁴⁷ Descartes iradeyi, gerçeklere bağlı olarak tercih yapmak şeklinde tanımlamaktadır;⁷⁴⁸ insan da bu tercih hakkını kullanarak istikametini belirlemektedir. “Ve doğrusu insana da kendi (emek ve) çabasından başkası yoktur.”⁷⁴⁹ İnsanın başarısını belirleyen unsur zekadan çok irade ve çabadır;⁷⁵⁰ kulluk ve yeryüzünü imar ile görevli insanın gayreti, Allah’ın kendisine ihsan ettiği büyük bir emanettir.⁷⁵¹ “Dinde zorlama yoktur.”⁷⁵² İslamiyet, insanların baskı ve

⁷³⁹ Necip Taylan, **İslam Düşüncesinde Din Felsefeleri**, İstanbul, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1994, s. 117

⁷⁴⁰ Abdülkerim Bahadır, **a.g.e.**, s. 75

⁷⁴¹ Ali Ulvi Mehmedoğlu, **Kişilik ve Din**, İstanbul, Dem Yayınları, 2004, s. 81

⁷⁴² Selim Özarslan, **a.g.e.**, s. 98; Gürbüz Deniz, **a.g.e.**, s. 25

⁷⁴³ Gülgün Yanbastı, **Kişilik Kuramları**, İzmir, Ege Üniversitesi Yayınları, 1990, s. 246; Turgay Gündüz, **İslam, Gençlik ve Din Eğitimi**, Bursa, Düşünce Kitabevi Yayınları, 2000, s. 80; Nurettin Topçu, **İsyan Ahlakı**, Çev: Mustafa Kök, Musa Doğan, İstanbul, Dergah Yayınları, 2002, s. 97

⁷⁴⁴ Bedia Akarsu, **Max Scheler Felsefesinde Kişi Kavramı ve İnsan Olma Sorunu**, İstanbul, İnkılap Yayınları, 1998, s. 103

⁷⁴⁵ Bakara Suresi, 286; İsrâ Suresi, 15; Buhari, Nikah, 91, Hudut 19; Müslim, Zekat, 91; İmaret, 20; Ebu Davud, İmaret, 1, 13; Tirmizi, Cihad, 27

⁷⁴⁶ Mehmet Bayraktar, **İslam İbadet Fenomenolojisi**, Ankara, Akçağ Yayınları, 1987, s. 15

⁷⁴⁷ Selim Özarslan, **a.g.e.**, s. 98

⁷⁴⁸ H. Mahmut Çamdibi, **Şahsiyet Terbiyesi ve Gazali**, İstanbul, İFAV Yayınları, 1994, s. 57

⁷⁴⁹ Necm Suresi, 39

⁷⁵⁰ Halis Özgü, **Şahsiyet**, İstanbul, Özgü Yayınları, 1969, s. 31

⁷⁵¹ M. Aziz Lahbabi, **İslam Şahsiyetçiliği**, Çev.: Hüseyin Hatemi, İstanbul, İşaret Yayınları, 2003, s. 86

⁷⁵² Bakara Suresi, 256

zorlamayla kulluğa yönelmesini uygun görmediği gibi, süfli emellerle faniliğe köle olmasına da rıza göstermemektedir.⁷⁵³

Hakikat arayışı, ilk insandan günümüze devam etmektedir, yeni değildir.⁷⁵⁴ İdealleri ve değerleri uğruna yaşayabilen ve ölebilen insan⁷⁵⁵ için uluhiyet ve hayatı anlamlandırma konusu, öncelikle cevap aranan temel bir soru(n)dur.⁷⁵⁶ İnsan, yaratılış gayesini gerçekleştirmeye uygun bir ortam, imkan ve yetenek ile donatılmakta;⁷⁵⁷ bilgi ve haikikat arayışı, iman ile tatmin edilebilmektedir. Başboş ve pasif şekilde yaratılmamış olan insan, kâinatın mutlak efendisi değildir.⁷⁵⁸ Kendini bilen mümin insanın bedeninde ve ruhunda bir canlılık meydana gelmekte,⁷⁵⁹ hayatını ilgilendiren her konuda imanının gereği kayıtsız ve şartsız olarak Allah’a itaat etmektedir. “De ki: “Hak, Rabbinizdendir. Artık dileyen iman etsin, dileyen inkar etsin.”⁷⁶⁰ ve “Şüphesiz biz onu (ömür boyu yürüyeceği) yola koyduk. O bu yolu ya şükrederek ya da nankörlük ederek kateder.”⁷⁶¹ ayetleri insanın sorumlu ama hür olduğunu, köle olmadığını; tercihleri neticesinde hesap vereceğini açıklamaktadır. Yaratıcının inkarı, insanı özgürleştirmemekte, bireyi daha değersiz, varlıkların kölesi haline getirmektedir.⁷⁶² Dinde (dini tercih etmede) zorlama yoktur;⁷⁶³ Müslüman olduktan sonra kuralsız ve sınırsız yaşamak da söz konusu değildir.⁷⁶⁴ Kişinin özgürlüğünü ve haklarını kullanabilmesi için hayatta bazı kuralların olması kaçınılmazdır.⁷⁶⁵ Toplumsal huzur ve adalet için kural ne kadar gerekli ise; insanı ve hayatı anlamlandıran dinde kuralların ve itaatin olması da o kadar zaruri ve anlaşılabilir bir durumdur. İman edenin görevi, dini öğretilere teslim olmak ve istikamet üzere

⁷⁵³ Veli Ulutürk, **Kurân’a Göre Zulüm Kavramı**, Konya, İstisare Yayınları, 1990, s. 64

⁷⁵⁴ Alexis Carrel, **Başarının Sırları**, Çev.: Refik Özdek, İstanbul, Yağmur Yayınları, 1973, s. 185

⁷⁵⁵ Victor E. Frankl, **İnsanın Anlam Arayışı**, Çev.: Selçuk Budak, Ankara, Öteki Yayıncılık, 1993, s. 90

⁷⁵⁶ Selçuk Kütük, **a.g.e.**, s. 141

⁷⁵⁷ İsmail Raci el-Faruki, Luis Lamia el-Faruki, **İslam Kültür Atlası**, Çev.: Mustafa Okan Kibaroglu, Zerrin Kibaroglu, İstanbul, İnkılap Yayınları, 1999, s. 92

⁷⁵⁸ Muhammed Abdullah Draz, **İslam’ın İnsana Verdiği Değer**, Çev.: Nureddin Demir, İstanbul, Kayıhan Yayınları, 1993, s. 62

⁷⁵⁹ Murtaza Mutahhari, **Kurân’da İnsanlık Öğretisi**, Çev.: Ahmet İyınam, İstanbul, Ağaç Kitabevi Yayınları, 2009, s. 81

⁷⁶⁰ Kehf Suresi, 29

⁷⁶¹ İnsan Suresi, 3

⁷⁶² Gustave Le Bon, **Kitleler Psikolojisi**, Çev.: Selahattin Demirkan, 4. Baskı, İstanbul, Yağmur Yayınları, 1979, s. 81

⁷⁶³ Bakara Suresi, 256

⁷⁶⁴ Ahzab Suresi, 36

⁷⁶⁵ Nezip Bilge, **Hukuk Başlangıcı: Hukukun Temel İlkeleri**, Ankara, Turhan Kitabevi Yayınları, 1986, s. 28-29

yaşamaktır.⁷⁶⁶ “Ben kendisinden korkulup itaat edilmeye ve ortak koşulmamaya en layık olanım. Benden korkup şirk koşmayarak itaat edeni mağfiret etmeye de en layık olan benim.”⁷⁶⁷ kutsi hadisinde, nimetleri karşısında sevgiyi ve itaati hak edenin Allah olduğu açıklanmaktadır.

İslamiyet’te Allah’a itaat mutlaktır; sadece belirli alan ve ibadetlerle sınırlı değildir, O’na itaat zamana ve mekana göre değişiklik göstermemekte, hayatın her alanını kuşatmaktadır. Allah, kadir-i mutlaktır,⁷⁶⁸ la yüseldir,⁷⁶⁹ dilediğini emretme ve yasaklama hak, irade ve gücüne sahiptir.⁷⁷⁰ İradi itaat kapsamında insana iman etmesi için herhangi bir zorlama yapılmamakta;⁷⁷¹ kişi dilerse fitrat kaynaklı potansiyelini kullanarak iman etmekte, isterse nefsine boyun eğerek inkar edebilmektedir.⁷⁷² Peygamberler, insanın yaratılış gereği ihtiyaç hissettiği her arayışa cevap vermek üzere gönderilen elçilerdir.⁷⁷³ Rabbinde teslim olan kulun imanı, amelde görünür hale gelmekte;⁷⁷⁴ Kurân-ı Kerim, inanç, ibadet ve ahlak konularına ağırlık vermektedir.⁷⁷⁵ “Kıyamet gününde, biz bundan habersizdik, demeyesiniz diye Rabbin, Ademoğullarından, onların bellerinden zürriyetlerini çıkardı, onları kendilerine şahit tuttu ve dedi ki: ‘Ben sizin Rabbiniz değil miyim? (Onlar da):Evet (buna) şahit olduk,’ dediler. Yahut daha önce babalarımız Allah’a ortak koştu, biz de onlardan sonra gelen bir nesildik (onların izinden gittik). Batıl işleyenlerin yüzünden bizi helak edecek misin? dememeniz için (böyle yaptık).”⁷⁷⁶ ayeti, insanın fitratında yaratıcısına kulluk olduğunu haber vermektedir. Allah, insanı, hakkı kabul ve idrak ile tevhide kabiliyetli bir potansiyelde yaratmıştır; iman kabiliyeti, kesbi değil vehbidir. “Ben cinleri ve insanları, ancak bana ibadet etsinler diye yarattım.”⁷⁷⁷ ve “(Ey Muhammed!) Şüphesiz biz o Kitabı sana hak olarak indirdik. Öyle ise sen de dini Allah'a has kılarak O'na

⁷⁶⁶ Lev Nikolayeviç Tolstoy, **Hayat Üzerine Düşünceler**, Çev.: Ahmet Midhat Rifotof, İstanbul, Furkan Yayınları, 1994, s. 48

⁷⁶⁷ İbni Mace, Zühd, 35

⁷⁶⁸ Bakara Suresi, 109, 148, 259, 284; Ali İmran Suresi, 26, 29, 165

⁷⁶⁹ Enbiya Suresi, 23

⁷⁷⁰ Hud Suresi, 107

⁷⁷¹ Mehmet Salmazzem, **a.g.e.**, s. 179; Muhammet Altaytaş, **a.g.e.**, s. 12

⁷⁷² Celal Kırca, **Kurân ve İnsan**, İstanbul, Marifet Yayınları, 1996, s. 22

⁷⁷³ Murtaza Mutahhari, **Fitrat**, Çev.: Cafer Kırım, İstanbul, Akademi Yayınları, 1992, s. 160-161

⁷⁷⁴ Muhammed Gazali, **İslam’ın Manevi Boyutu**, Çev.: Oktay Yılmaz, İstanbul, Şura Yayınları, 1999, s. 50

⁷⁷⁵ Muhsin Demirci, **Kurân’ın Ana Konuları**, s. 21

⁷⁷⁶ Enam Suresi, 79

⁷⁷⁷ Zariyet Suresi, 56

kulluk et.”⁷⁷⁸ ayetlerinde insanların sadece Allah’a kulluk yapmaları istenmektedir. “Ey iman edenler! Kendinizi ve ailenizi, yakıtı insanlar ve taşlar olan ateşten koruyun. O ateşin başında gayet katı, çetin, Allah’ın kendilerine verdiği emirlere karşı gelmeyen ve kendilerine emredilen şeyi yapan melekler vardır.”⁷⁷⁹ ayeti, meleklerin isyan etmediğini, inkar tercihinin sadece insana ait olduğunu bildirmektedir.⁷⁸⁰

Küfür ve inkar, itikadi ve ameli olmak üzere iki türdür. İtikadi küfür; yaratıcıyı, elçisini, dini veya onun hükümlerinden herhangi birini inkar etmektir. Ameli küfür ise; İslam’ın emir ve yasaklarını küçümsemek veya dinin hükümlerine razı olmamak, helal ve haramı değiştirmektir. İslam’da aşırılık yasaklanmakta, itidal tavsiye edilmekte; her şeyin değeri, yaratıcının takdir ettiği nispettedir.⁷⁸¹ Kurân-ı Kerim; Hristiyanların Hz. İsa ile Meryem’i,⁷⁸² Yahudileri’in Hz. Uzeyr’i,⁷⁸³ ehl-i kitabın din adamlarını⁷⁸⁴ aşırı sevgileri nedeniyle ilahlaştırdığından bahsetmekte ve sevgide aşırıya kaçanları yermektedir. Her müminin gayesi olan Allah sevgisi ve rızası, aynı zamanda Allah’a ve resulüne itaate sevk eden güçlü bir amildir.⁷⁸⁵ Müslüman, rabbini hem sevmekte, hem de O’ndan (O’na mahcup olmaktan) korkmakta; hayatını korku ve ümit arasında dengelemektedir. Korkulan şeyden uzaklaşmak esas olduğu halde, insan rabbinden korksa da yine O’na sığınmakta ve yakınlık kurmaktadır. İnsan, stres içerisinde; ⁷⁸⁶ hayatın muhafazası ve devamlılığında, insan davranışlarının şekillenmesinde korkunun da rolü bulunmaktadır.⁷⁸⁷ Cehennem’in varlığı, Allah’ın gazabı ve ahirette hesap vermek, insanı korkuya,⁷⁸⁸ bu korkular da yaratıcıya itaate ve teslimiyete sevk etmektedir.⁷⁸⁹ Eğitimde korku, normal ve dengeli olarak kanalize edildiğinde olumlu sonuçlar

⁷⁷⁸ Zümer Suresi, 2

⁷⁷⁹ Tahrir Suresi, 6

⁷⁸⁰ Lütfullah Cebeci, **Kurân-ı Kerim’e Göre Melekler**, Kayseri, İstışare Yayınları, 1989, s. 20-24

⁷⁸¹ Bakara Suresi, 165

⁷⁸² Maide Suresi, 116

⁷⁸³ Tövbe Suresi, 30

⁷⁸⁴ Tövbe Suresi, 31

⁷⁸⁵ Osman Necati, **a.g.e.**, s. 74

⁷⁸⁶ Hüseyin Peker, Dini İnanç ve Stres İlişkisi, **Milli Eğitim Bakanlığı Din Öğretimi Dergisi**, S.: 38, 1993, s. 53

⁷⁸⁷ Hayati Aydın, **Kurân’da İnsan Psikolojisi**, İstanbul, Timaş Yayınları, 2001, s. 90

⁷⁸⁸ Belma Özbaydar, **Din ve Tanrı İncancının Gelişmesi Üzerine Bir Araştırma**, İstanbul, Çıdan Yayınları, 1970, s. 7

⁷⁸⁹ Yunus Suresi, 62, 65; Beyyine Suresi, 7-8

alınabilmektedir.⁷⁹⁰ İnsan duygularınının doğru yönetilmesi, vahyin rehberliğine muhtaçtır. Sevgi ve korku, doğal bir duygu olduğu halde bu duygulara konu olacak varlıklar ve ölçüler doğru tespit edilmediğinde, insan huzursuz olmaktadır. “Ey iman edenler! Eğer küfrü imana tercih ederlerse, babalarınızı ve kardeşlerinizi bile dost edinmeyin. İcinizden kim onları dost edinirse, işte onlar, zalimlerin ta kendileridir. De ki: "Eğer babalarınız, oğullarınız, kardeşleriniz, eşleriniz, aşiretiniz, kazandığınız mallar, kesada uğramasından korktuğunuz bir ticaret ve beğendiğiniz meskenler size Allah'tan, peygamberinden ve onun yolunda cihattan daha sevgili ise, artık Allah'ın emri gelinceye kadar bekleyin! Allah fasık topluluğu doğru yola erdirmez.”,⁷⁹¹ “Canım kudret elinde olan Allah’a andolsun ki hiç biriniz beni babasından ve çocuğundan daha çok sevmedikçe tam iman etmiş olmaz”,⁷⁹² “Üç haslet vardır; bunlar kimde bulunursa o kişi, imanın tadını tadar: Allah ve Resulü’nü, bu ikisinden başka her şeyden fazla sevmek. Sevdiğini Allah için sevmek. (Allah kendisini küfürden kurtardıktan sonra) küfre dönmeyi ateşe atılmak gibi çirkin ve tehlikeli görmek.”⁷⁹³ ayet ve hadisler, Allah ve resulünün sevgisinin tüm sevgilerden üstün tutulması gerekliliğine, imanın kalp ile tasdik dil ile ikrardan fazlasına karşılık geldiğine, inancın duygu, düşünce ve eylemlere yön verdiğiğine işaret etmektedir. Davranışlara yansımaya duygu ve düşüncelerin kıymeti bulunmamaktadır. “De ki: "Eğer Allah'ı seviyorsanız bana uyun ki, Allah da sizi sevsin ve günahlarınızı bağışlasın. Çünkü Allah çok bağışlayandır, çok merhamet edendir.”⁷⁹⁴ ayeti, sevginin gerçek boyutunun pergambere itaat olduğunu vurgulamaktadır. “Kişi, sevdiği ile beraberdir.”⁷⁹⁵ hadisi, sevginin ulaştığı ve ulaştıracağı mertebeyi açıklamaktadır. “Cehenneme ancak şakiler girecek. Ya Resulallah, şaki kimdir? dediler. İtaatini Allah için yapmayan ve masiyeti Allah için terk etmeyendir.”⁷⁹⁶ hadisi, tüm eylemlerin ilahi otoriteye tabi olması gerekliliğine işaret etmektedir. Takvanın zirvesi ihsandır; insan, rabbini dünyada göremese de O’nun kendisini gördüğünü bilerek, yaratıcıya ihlas ile kulluk yapılması talep edilmektedir.

⁷⁹⁰ Bayraktar Bayraklı, **İslamda Eğitim, Batı Eğitim Sistemiyle Mukayeseli**, İstanbul, Dergah Yayınları, 1980, s. 240

⁷⁹¹ Tövbe Suresi, 23-24

⁷⁹² Buhari, İman, 8; Müslim, İman, 69-70, Nesai, İman, 19; İbni Mace, Mukaddime, 9

⁷⁹³ Buhari, İman, 9, 14; İkrâh, 1, Edep, 42; Müslim, İman, 67, 68; Tirmizi, İman, 10, Nesai, İman, 3, 4

⁷⁹⁴ Ali İmran Suresi, 31

⁷⁹⁵ Buhari, Edep, 96; Müslim, Birr, 165; Tirmizi, Zühd, 50, Deavat, 98

⁷⁹⁶ İbni Mace, Zühd, 35

Allah'ın yaratıcı ve mutlak otorite oluşu; yarattığı varlıklara inanç ve davranış ilkeleri belirleme yetkisi vermekte,⁷⁹⁷ bu hak ve yetki başka herhangi bir varlıkla da paylaşılmamaktadır.⁷⁹⁸ İnsanın en büyük özlemi olan huzurlu ve mutlu yaşam için, Allah'a kul olmak gerekmektedir. “Biliniz ki, kalpler ancak Allah'ı anmakla huzur bulur.”⁷⁹⁹ ayeti ve “Ya Bilal namaz vakti gelince ezan oku da bizi ferahlandır.”⁸⁰⁰ hadisi, Allah'ın huzurunda boyun eğme ve itaat ile gerçek ferahlık ve mutluluk elde edilebileceğini hatırlatmaktadır. İbadetlerde asıl olan gönüllülük ve bilinçtir; İslamiyet, körü körüne bir itaati uygun görmemekte, ilahi emirlerin iyi bir şekilde anlaşılması ve talep edildiği şekilde yapılmasını istemektedir.⁸⁰¹ İslamiyet dışındaki birçok din, akli ve sorgulamayı yasaklarken; Kurân-ı Kerim akletmeyi, tefekkür etmeyi emretmekte; düşünmeyenleri sorumlu tutmakta ve onları kınamaktadır. Kurân-ı Kerim'de tefekkür, tezekkür, teakkul, tedebbür gibi, aklın işlevsel olarak kullanılmasına yönelik birçok kavram zikredilmektedir.⁸⁰² İlim ve bu kelimeden türemiş kelimeler hadislerde de sıklıkla yer almakta;⁸⁰³ bilginin üretilerek köklü bir medeniyet kurulması talep edilmektedir.⁸⁰⁴

“Ey iman edenler! Allah'a itaat edin. Peygamber'e itaat edin ve sizden olan ulu'l-emre de. Herhangi bir hususta anlaşmazlığa düştüğünüz takdirde, Allah'a ve ahiret gününe gerçekten inanıyorsanız, onu Allah ve Resulüne arz edin. Bu, daha iyidir, sonuç bakımından da daha güzeldir.”⁸⁰⁵ ayetinde imanın bir gereği olarak Allah ve resulüne mutlak itaat edilmesi, anlaşmazlık halinde onlara müracaat edilmesi istenmektedir. Allah'a ve resulüne itaat, ancak Kuran'a ve sünnete uymak ile yerine getirilebilmektedir. Boyun eğme, vahyedilen yolda istikamet üzere gitmek ile mümkün olabilmektedir. İtaatin, emredileni yapmak, yasaklananları terk etmek şeklinde iki yönü bulunmaktadır.⁸⁰⁶ Yasaktan kaçınmak da bir yönüyle emirdir; itaatin, ibadete

⁷⁹⁷ Selim Özarslan, **a.g.e.**, s. 98; Ahmed Kalkan, **Müslümanın Akaidi**, İstanbul, Rağbet Yayınları, 2005, s. 170-171

⁷⁹⁸ Fazlurrahman, **a.g.e.**, s. 32-33

⁷⁹⁹ Rad Suresi, 28

⁸⁰⁰ Ebu Davud, Edep, 86

⁸⁰¹ Selim Özarslan, **a.g.e.**, s. 103

⁸⁰² Ramazan Altıntaş, **İslam Düşüncesinde İşlevsel Akıl**, İstanbul, Pınar Yayınları, 2003, s. 47-97

⁸⁰³ Ömer Mahir Alper, “İslam, Akıl ve Hakikat”, **Milel ve Nihal**, C.: 7, S.: 5, 2010, s. 41

⁸⁰⁴ Franz Rosenthal, **Bilginin Zaferi, İslam Düşüncesinde Bilgi Kavramı**, Çev.: Lami Güngören, İstanbul, Ufuk Kitapları, 2004, s. 364; Ömer Mahir Alper, “İslam, Akıl ve Hakikat”, s. 41

⁸⁰⁵ Nisa Suresi, 59

⁸⁰⁶ Haşr Suresi, 7

göre daha kapsamlı bir anlamı vardır.⁸⁰⁷ Birçok ayette Allah'ın yasakladığı bir iş belirtildikten sonra itaat kelimesi ayrıca zikredilmektedir ki bu da onu yapmamayı taleptir.⁸⁰⁸ “Ey iman edenler! (Aklı örten) içki (ve benzeri şeyler), kumar, dikili taşlar ve fal okları ancak, şeytan işi birer pisliktir. Onlardan kaçının ki kurtuluşa eresiniz. Şeytan, içki ve kumarla, ancak aranızda düşmanlık ve kin sokmak; sizi Allah'ı anmaktan ve namazdan alıkoymak ister. Artık vazgeçiyor musunuz? Öyleyse Allah'a itaat edin, peygambere itaat edin ve Allah'a karşı gelmekten sakının. Şayet yüz çevirirseniz bilmiş olun ki elçimize düşen sadece apaçık tebliğdir.”⁸⁰⁹ ayetinde yasaktan sonra itaatin ayrıca zikredilmiş olması, nehyden kaçınmanın da bir emir olduğu şeklinde yorumlanabilmektedir. İman ile ahdini yineleyen insan, ibadetlerle ilahi bağınu kuvvetlendirmekte; iman, temenni ile değil ancak kalbe yerleşmesi ve davranışının onu doğrulamasıyla ispat olmaktadır.⁸¹⁰ “Görmedin mi Allah güzel bir sözü nasıl misal getirdi? (Güzel bir söz), kökü sağlam, dalları göğe yükselen bir ağaç gibidir. Bu ağaç Rabbinin izniyle her zaman meyvesini verir. Öğüt alsınlar diye Allah insanlara misaller getirir.”⁸¹¹ ayetinde örneği verilen kökü sağlam olan ağaç imana, göğe yükselerek sürekli meyve veren dallar, salih amel ve itaatlere benzetilmektedir. “Müminler ancak o kimselerdir ki; Allah anıldığı zaman kalpleri ürperir. Onun ayetleri kendilerine okunduğu zaman (bu) onların imanlarını artırır. Onlar sadece Rablerine tevekkül ederler.”⁸¹² “Kul, bir hata işlediğinde kalbinde siyah bir nokta belirir. Şayet o, günahı terk eder, bağışlanma diler, tövbe edip Allah'a dönerse kalbi cilalanır. Eğer bunları yapmaz, günah ve hataya devam ederse siyah nokta büyür ve neticede bütün kalbini kaplar. İşte Allah'ın “Yaptıkları yüzünden kalpleri pas tutanlar”⁸¹³ diye beyan ettiği kimseler bunlardır.”⁸¹⁴ Ayetler ve hadisten; imanın, salih amel ve itaat ile artacağını; günah ve isyan ile azalacağını söylemek mümkündür.⁸¹⁵

Allah'a itaat, Kurân-ı Kerim'de ve hadislerde yer alan “itaat” kelimesiyle sınırlandırılmamaktadır. İtaat; farklı kelimelerle, dünyevi ve uhrevi sonuçlara ilişkin

⁸⁰⁷ Mehmet Salmazzem, **a.g.e.**, s. 178

⁸⁰⁸ Ali İmran Suresi, 130-132; Maide Suresi, 91-92; Nisa Suresi, 69

⁸⁰⁹ Maide Suresi, 90-92

⁸¹⁰ Osman Necati, **a.g.e.**, s. 141

⁸¹¹ İbrahim Suresi, 24-25

⁸¹² Enfal Suresi, 2

⁸¹³ Mutaffifin Suresi, 14

⁸¹⁴ Tirmizi, Tefsirü'l-Kurân, 83

⁸¹⁵ Murat Sülün, **Kurân-ı Kerim Açısından İman Amel İlişkisi**, İstanbul, Ekin Yayınları, 2000, s. 259-340

verilen haberlerden çıkarım yapılarak da tespit edilebilmektedir. Kurân-ı Kerim’de Allah’a itaat mutlak olarak zikredilmektedir. Allah’ın hiçbir şeye ihtiyacı yoktur, asıl muhtaç olan, kulluk ve itaat ile değer ve mükafat kazanacak olan insandır.⁸¹⁶ İnsan, yaratıcının emrine uyarsa sevap ve cenneti kazanmakta; tabi olmazsa günahkar olmakta ve karşılığında ceza görmektedir.⁸¹⁷ “Şüphesiz biz sana apaçık bir fetih verdik. Ta ki Allah, senin geçmiş ve gelecek günahlarını bağışlasın, sana olan nimetini tamamlasın, seni doğru yola iletсин ve Allah sana, şanlı bir zaferle yardım etsin.”⁸¹⁸ ayetiyle geçmiş ve gelecek günahlarının bağışlandığı müjdelenen Hz. Peygamberin şükreden bir kul olma niyet ve gayretiyle ibadetlere devam etmesi, itaat ile huzur bulan sorumluluk bilincinin bir tezahürüdür. İnsan kalbi, gerçek anlamda Allah’ı hatırlamakla mutmain olmaktadır.⁸¹⁹ Gerçek mabuda kul olmayanlar, özgürleştiğini zannederek sahte ilahların kölesi haline gelmekte⁸²⁰ ve mutluluktan uzaklaşmaktadır. İslam’a göre gerçek hürriyet; nefsi, süfli duygu ve düşüncelerden arınmak, sahte putlardan uzaklaşmak ve hakiki mabuda kavuşmaktır.⁸²¹ Bireysel ve toplumsal huzurun kaynağı; İslam’a tabi olmak ve Allah’a itaat etmektir.⁸²² İnsanı harekete geçiren, onu hayata ve geleceğe bağlayan amaç ve hedefleridir;⁸²³ iradesini doğru kullananlar, duygu ve düşüncelerini kontrol ederek olumlu davranışlar geliştirebilmektedir.⁸²⁴ Birey, amacını gerçekleştirmek için çeşitli yollar takip edebilmekte, farklı duygu ve davranış örnekleri sergileyebilmektedir;⁸²⁵ ilahi olan bilgi ve kaynakları tercih ettiğinde huzura ve anlam hakikatine kavuşabilmektedir. "Sizi boşuna yarattığımızı ve bize tekrar döndürülmeyeceğinizi mi sandınız?"⁸²⁶ Din

⁸¹⁶ Selçuk Kütük, **a.g.e.**, s. 163; Fazlurrahman, **Ana Konularıyla Kurân**, s. 74; Galip Türcan, **Kur’an’da Ahiret İnancı**, Ankara, Aziz Andaç Yayınları, 2006, s. 72

⁸¹⁷ Abdullah Kahraman, **İslam Hukukunda Değişim ve İbadetler**, İstanbul, Ensar Yayıncılık, 2012, s. 30

⁸¹⁸ Fetih Suresi, 1-2

⁸¹⁹ Rad Suresi, 28

⁸²⁰ Muhammet Altaytaş, **a.g.e.**, s. 37

⁸²¹ Şakir Gözütok, **Tasavvufta Şahsiyet Eğitimi**, İstanbul, Seha Yayınları, 1996, s. 117

⁸²² Nur Suresi, 52; Ahzab Suresi, 70-71

⁸²³ Gülgün Yanbastı, **a.g.e.**, s. 72 -73

⁸²⁴ Suat Cebeci, **Din Eğitimi, Bilimi ve Türkiye’de Din Eğitimi**, Ankara, Akçağ Yayınları, 1996, s. 55

⁸²⁵ Tuncel Altınköprü, **Şahsiyet Analizi**, İstanbul, Altın Köprü Yayınları, 1980, s. 10

⁸²⁶ Müminun Suresi, 115

eğitiminin önemli görevlerinden biri, insanın ideal anlam arayışına katkı sunmak; tevhit ile iç ve dış dünya birlikteliğinin sağlanmasına yardımcı ve rehber olmaktır.⁸²⁷

Dünyada Allah'a itaat ile huzura erenler, ahirette de mükafat kazanmaktadır.⁸²⁸ “Şüphesiz Allah (hiç kimseye) zerre kadar zulüm etmez. (Yapılan) çok küçük bir iyilik de olsa onun sevabını kat kat artırır ve kendi katından büyük bir mükafat verir.”⁸²⁹ ve “Kim bir iyilik yaparsa ona on katı vardır. Kim de bir kötülük yaparsa o da sadece o kötülüğün misliyle cezalandırılır ve onlara zulmedilmez.”⁸³⁰ ayetlerindeki ihsan ile yetinmeyen Allah, merhameti ağır basarak insanın cennete giden yolunu kolaylaştırmak üzere “Ancak tövbe edip de inanan ve salih amel işleyenler başka. Allah işte onların kötülüklerini iyiliklere çevirir. Allah çok bağışlayandır, çok merhamet edendir.”⁸³¹ ayetiyle müminleri müjdelemektedir. Kötülüklerin bağışlanması bile tek başına büyük bir lütuf iken, günahların iyiliğe çevrilmesi ilahi rahmetin taşmasına işarettir. İnsan, Allah'a, O'nun elçisinin açıkladığı ve gösterdiği şekliyle kulluk edebilmektedir.⁸³² Rab olarak Allah'tan, din olarak İslam'dan, peygamber olarak da Muhammed'den razı olmak, dinin en temel inancıdır.⁸³³ Allah'a itaat mutlak olup, Kurân-ı Kerim'in ve sünnetin açık delilleriyle farzdır;⁸³⁴ Allah'a itaat etmeyenler, günahkar kabul edilmektedir.

İnsanın sadece iman etmesi yeterli değildir; İslamiyet, ibadet ve itaatlerle inancın ispatını ve desteklenmesini istemektedir. Yaratıcıya itaat, belirli ibadetlerle sınırlı değildir; bireyin kendisine, çevresine karşı sorumlulukları bulunmakta, her bir eylemin ilahi rıza ve emir gözetilerek ifâsı, marifet, hikmet ve adaletle işlerin yürütülmesi gerekmektedir.⁸³⁵ Allah'a itaat, samimiyet gerektirmektedir. İnsanın rabbiyle iletişimini devam ettiren, salih amellerdir. Kurân-ı Kerim'de iman edenler ifadesinden sonra güzel işler yapanlar tabirinin sıklıkla tekrar edilmesi; her ne kadar

⁸²⁷ Turgay Gündüz, “İslam Eğitim Sisteminde Gençlik Dönemi Din ve Ahlak Eğitimi (Kuramsal Yaklaşım)”, s. 202- 227

⁸²⁸ Nisa Suresi, 69

⁸²⁹ Nisa Suresi, 40

⁸³⁰ Enam Suresi, 160

⁸³¹ Furkan Suresi, 70

⁸³² Ahzab Suresi, 21

⁸³³ Müslim, İman, 56

⁸³⁴ Nur Suresi, 59; Muhammed Suresi, 33; Nisa Suresi, 80; Maide Suresi, 92; Enfal Suresi, 20, 24; Nur Suresi, 52, 54; Ahzab Suresi, 36; Tegabün Suresi, 12

⁸³⁵ Hayati Hökelekli, “Kendini Bilmek”, **İslam'a Giriş: Gençliğin İslam Bilgisi**, Ed.: Hayati Hökelekli, Ankara, DİB Yayınları, 2006, s. 28

amel, imanın bir cüzü olmasa da⁸³⁶ ikisi arasındaki kuvvetli bağı göstermektedir. İbadetler, insanın asli kimliğine, hakikatine ve fitri tecellisine şekil vermektedir.⁸³⁷ İslamiyet'in en bariz yönlerinden biri; ruhbanlıktan uzak,⁸³⁸ insanın rabbiyle olan ilişkilerini canlı tutan ibadetlerdir. İbadetsiz bir din düşünülemez; tarihsel olarak bakıldığında da tabi olunan her dinde ilah ve ibadet mevcuttur.⁸³⁹ Müslüman olmak üzere Taif'ten gelen heyetin namazdan muaf tutulma şartına Allah'ın elçisi: "Rukuu olmayan dinde hayır yoktur"⁸⁴⁰ şeklinde red cevabı vermiştir. Ebu Bekir, halife olduğunda peygamber döneminde zekat verdiği halde kendisine bunu vermekten çekinenlere karşı savaş ilan etmiş, sahabenin itirazlarına rağmen bu kararından dönmemiştir. İman konuları ayrıştırılamayacağı gibi,⁸⁴¹ ibadetler de imandan ayrılamamaktadır, hepsi bir ve bütündür.

Allah ve resulüne itaat, imanın bir sonucu ve inançlı olmanın temel niteliğidir.⁸⁴² İslamiyet'te inanç ve ibadetler kişinin duygu, düşünce ve davranışlarını bütünüyle kuşatmaktadır.⁸⁴³ Her bir ibadet, insanın şahsiyetiyle ilişkili ve onun gelişimine yöneliktir. Namaz, oruç, zekat ve hac gibi her bir ibadette insanın olgunlaşması için farklı içerikler mevcuttur. İbadetler, insanın sadece rabbiyle ilişkisini kuvvetlendirmekle kalmamakta; kendisine ve diğer insanlarla olan ilişkilerine olumlu katkılar sunmaktadır. Kulluk ve ibadet şuuruyla hayatın anlamını idrak eden mümin, ahiret saadetine bu vesileyle kapı aralamaktadır.⁸⁴⁴ "Sen kitap ehli bir kavme gitmektesin. Yanlarına vardığında onları, Allah'tan başka ilah olmadığına ve Muhammed'in de Allah'ın Resülü olduğuna şehadet getirmeye davet et. Eğer bu hususta sana itaat ederlerse, Allah'ın her gün ve gecede onlara beş vakit namazı farz kıldığını kendilerine haber ver. Eğer bu hususta sana itaat ederlerse Allah'ın onların zenginlerinden alınıp, fakirlerine verilecek zekatı üzerlerine farz kıldığını onlara

⁸³⁶ Aliyyü'l Kari, **Şerhu'l Ekber**, Beyrut, Daru'l Maarif, 1984, s. 89; Ebu Mansur Muhammed b. Mahmud el-Maturidi, **Akaid Risalesi**, Çev.: Yusuf Ziya Yörükhan, Ankara, A.Ü.İ.F. Yayınları, 1953, s. 22

⁸³⁷ Murtaza Mutahhari, **Ahlak Felsefesi**, Çev.: Hasan Almaz, İstanbul, Ağaç Kitabevi Yayınları, 2010, s. 112

⁸³⁸ Hadid Suresi, 27

⁸³⁹ Hüseyin Atay, **İslam'ın İnanç Esasları**, Ankara, A.Ü.İ.F. Yayınları, 1992, s. 33; Bekir Topaloğlu, **İslam Kelamcılarına Göre Allah'ın Varlığı (İsbat-ı Vacib)**, 6. Baskı, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1992, s. 127

⁸⁴⁰ Ebu Davud, İmaret, 26

⁸⁴¹ Bakara Suresi, 85-86

⁸⁴² Selim Özarlan, **a.g.e.**, s. 102; Enfal Suresi, 1; Nur Suresi, 51

⁸⁴³ Muhammed Altaytaş, **a.g.e.**, s. 12

⁸⁴⁴ Maide Suresi, 35-36

haber ver. Eğer bu hususta da sana itaat ederlerse onların mallarının en iyisini almaktan sakın. Mazlumun bedduasından sakın. Çünkü onunla Allah arasında perde yoktur.”⁸⁴⁵ hadisinde, öncelikle imanın, sonrasında iman ile bağlantılı emirlerin hatırlatılması; itaat eğitimi ve yöntemine ilişkin ipuçları vermektedir. Tevhit temelli inanç sağlam olduğunda, onun üzerine fikir ve hüküm bina etmek kolaylaşmaktadır. Hz. Peygamber ile Mekke’de tevhit temelli bir inanç oluşturulması, Medine’de insani ve ahlaki ilkelere zemin oluşturmuştur.

Evveli küfür, ahiri iman olan kelime-i tevhit, kalpte merkezi bir kuvvete sahip olursa, şeytan ve nefsin isteklerini dizginleme imkanına sahip olmaktadır.⁸⁴⁶ Ateşi anmak nasıl dili yakmıyor ise; manası ve özü kaybolmuş, sadece lafzı terennüm edilen tevhit kelimesi de kişiyi kötülükten alıkoyamamaktadır; söz kabuk, mana özdür.⁸⁴⁷ “Ey iman edenler! Yapmayacağınız şeyleri niçin söylüyorsunuz? Yapmayacağınız şeyleri söylemeniz, Allah katında büyük gazap gerektiren bir iştir.”⁸⁴⁸ ayetleri, söylenen sözün gereğince amel edilmesini emretmektedir. Hal lisanının tasdiklemediği sözler anlamsızdır.⁸⁴⁹ La ilahe lafzı, illallah lafzına bağlı, birbirinden ayrılmaması gereken tek bir hakikattir.⁸⁵⁰ İnsanın diğer mahlukata kıyasla daha üstün olması, ilahi teklife muhatap olmasındandır.⁸⁵¹ “Göklerdeki ve yerdeki herkes Rahman'a kul olarak gelecektir.”⁸⁵² ayeti, ahirette iman eden ve etmeyen herkesin boyun eğeceğini ihtar etmektedir; hakiki üstünlük, bu dünyada rabbini bulmak, bilmek ve O’na itaat etmektir. “İnsanlardan öylesi de vardır ki, Allah'a kıyıdan kenardan kulluk eder. Eğer kendisine bir hayır dokunursa gönlü onunla hoş olur. Şayet başına bir kötülük gelirse gerisin geri (küfre) döner. O dünyayı da kaybetmiştir, ahireti de. İşte bu apaçık ziyanın ta kendisidir.”⁸⁵³ ayeti, bazı insanların Allah’a tereddütlü ibadet ettiğini ifade etmektedir. Müslüman, hayır ve şer kendisine isabet etse de rabbini bulan ve hükmüne rıza gösteren; her durumda kulluğa devam edendir. “İnsan ise; Rabbi onu deneyip de kendisine ikramda bulunduğunda, ona bol bol nimetler verdiğinde, "Rabbim bana

⁸⁴⁵ Buhari, Zekat, 1; Müslim, Salat, 33

⁸⁴⁶ Muhammed Gazali, **a.g.e.**, s. 13-19

⁸⁴⁷ Muhammed Gazali, **a.g.e.**, s. 15-16

⁸⁴⁸ Saf Suresi, 2-3

⁸⁴⁹ Muhammed Gazali, **a.g.e.**, s. 17

⁸⁵⁰ Muhammed Gazali, **a.g.e.**, s. 20

⁸⁵¹ Muhammed Gazali, **a.g.e.**, s. 25; İsra Suresi, 70

⁸⁵² Meryem Suresi, 93

⁸⁵³ Hac Suresi, 11

ikram etti" der. Ama onu deneyip rızkını daraltınca da, "Rabbim beni aşağıladı" der."⁸⁵⁴ İnsanlar arasında en büyük imtihanlarla karşılaşanlar peygamberler olduğu halde,⁸⁵⁵ rabbe saygı ve şükürde hiç kimse onlardan daha başarılı değildir. "Müminin durumu gıpta ve hayranlığa değer. Çünkü her hali kendisi için bir hayır sebebidir. Böylesi bir özellik sadece müminde vardır: Sevinecek olsa şükreder, bu onun için hayır olur; başına bir bela gelecek olsa sabreder, bu da onun için hayır olur."⁸⁵⁶ Kul olduğunu unutmayanlar, verenin Allah olduğunu, kendisinin ilk sebep olmadığını idrak ederek rıza göstermektedir. Teslimiyet, imanın şartıdır; güç yetirme⁸⁵⁷ ve denge⁸⁵⁸ itaatin ölçüleridir. "O halde, gücünüz yettiği kadar Allah'a karşı gelmekten sakının. Dinleyin, itaat edin, kendi iyiliğiniz için harcayın. Kim nefsinin cimriliğinden korunursa işte onlar kurtuluşa erenlerin ta kendileridir."⁸⁵⁹ "Ey iman edenler! Allah'a itaat edin, peygambere itaat edin. İşlerinizi boşa çıkarmayın."⁸⁶⁰ "Kim Allah'a ve resulüne itaat eder, Allah'tan korkar ve O'na karşı gelmekten sakınırsa, işte onlar başarıyı elde edenlerin ta kendileridir."⁸⁶¹ ayetleri, yaratıcıya ve elçisine itaati emretmektedir. "Hem canlı hem de cansız şeyler, ayrı ve parçalı birimler olmaktan çok bir tarafta rabıti varlıkla diğer tarafta mutlak varlıkla bağlantılıdır."⁸⁶²

İnsan akıl ve gönül bağı ile Allah'ın ipine sarıldığında, dünya ve ahirette huzur ve mutluluğu elde edebilmektedir. Allah ile olan bağın, mecburiyet temmelli olmaksızın muhabbet üzerine kurulması esastır. Allah'ın belirlediği ölçülere riayet edildiğinde, dünya ve ahiret hayatının kötülüklerinden korunmak, O'nun yardımına ulaşmak mümkün hale gelmektedir. İbadet ve itaatler, kulu Allah'a yaklaştırmakta; inkar ve kötülükler O'ndan uzaklaştırmaktadır.

⁸⁵⁴ Fecr Suresi, 15-16

⁸⁵⁵ Tirmizi, Zühd, 57

⁸⁵⁶ Tirmizi, Zühd, 64

⁸⁵⁷ Bakara Suresi, 286

⁸⁵⁸ Buhari, Rikak, 18

⁸⁵⁹ Tegabün Suresi, 16

⁸⁶⁰ Muhammed Suresi, 33

⁸⁶¹ Nur Suresi, 52

⁸⁶² İbrahim Kalın, **Varlık ve İdrak: Molla Sadra'nın Bilgi Tasavvuru**, Çev.: Nurullah Koltas, 3. Bsk., İstanbul, Klasik Yayınları, 2021, s. 212

2. 8. 2. Hz. Peygamber

Allah'ın varlığını idrak etmekte akıl yeterli olsa da kulluk, ilahi bilgiyle öğrenilmektedir. Zaman ve mekan içerisinde kendi yerini arayan, yeryüzünü imar ve ıslah etmek üzere kulluk ile görevlendirilen insan; yaratıcısı ile bağına kurabilmesi için bir elçiye ve vahye ihtiyaç hissetmektedir. Hayvanlar içgüdüleriyle, insan sahip olduğu düşünce ve duygularla hareket etmektedir. Kant, toplum içerisinde yaşama zorunluluğu bulunan insanın, eğitime ihtiyacı olduğunu söylemektedir.⁸⁶³ Peygamberler, insanın eğitilebilir olduğunu gösteren seçilmiş kutlu elçilerdir. Peygamberlik, ilim ve çalışmayla elde edilecek bir makam değildir, ilahi lütuf ve ihsanın karşılığıdır; bir diğer ifadeyle kesbi değil, vehbidir. Yaratan ve yöneten Allah ile mahlukatı arasında ontolojik bir fark vardır. İnsanlığa önder ve örnek olarak gönderilen peygamberler, hem Allah'ın sözünü, emir ve yasaklarını insanlara ulaştırmakta, hem de bu ilahi mesajların uygulamasını kendi hayatlarında pratize etmekte; öğüt ile beraber tatbikata önem vermektedir.⁸⁶⁴ Yüce Allah insanlar arasından seçtiği peygamberler aracılığıyla kendisini tanıtmış, emir ve yasaklarını bildirmiş; insanın dünya ve ahiret için ihtiyaç hissedeceği her bilgiyi onlara eksiksiz ulaştırmıştır.⁸⁶⁵

Peygamber, dini karakterize eden önemli sembollerden biridir; ümmet, onun şahsı ve mesajları etrafında kenetlenmektedir.⁸⁶⁶ “Allah, meleklerden de elçiler seçer, insanlardan da. Şüphesiz Allah işitendir, görendir.”,⁸⁶⁷ “Eğer biz onları o Kurân'dan önce bir azap ile helak etseydik mutlaka, "Ey Rabbimiz! Keşke bize bir peygamber gönderseydin de alçalıp rezil olmadan önce ayetlerine uysaydık" derlerdi.”,⁸⁶⁸ “Biz, bir peygamber göndermedikçe azap edici değiliz.”⁸⁶⁹ ayetleri, insanlara davetçi göndermenin hikmetini ve zarureti açıklamaktadır. Peygambere itaat, Allah'a imanın gereği ve sonucudur. Tüm peygamberler önce Allah sevgisini ve inancını telkin

⁸⁶³ Halil Fikret Kanad, **Pedagoji Tarihi**, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1948, s. 436

⁸⁶⁴ Abdullah Özbek, **Bir Eğitimci Olarak Hz. Muhammed (S. A. V.)**, Konya, Esra Yayınları, 1993, s. 215

⁸⁶⁵ Zeynep Canan Koçak, “Günümüz Yerleşik Peygamber Tasavvurunun Genç Zihinlerde Karşılığı”, **Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.: 42, 2019, s. 118

⁸⁶⁶ Ünver Günay, **a.g.e.**, s. 210-212

⁸⁶⁷ Hac Suresi, 75

⁸⁶⁸ Taha Suresi, 134

⁸⁶⁹ İsra Suresi, 15

etmiştir.⁸⁷⁰ Elçinin Allah'tan getirdiği her şeye, istisnasız, kayıtsız ve şartsız inanmak gerekmektedir; din bir bütündür, ayrışma kabul etmemektedir. Peygamberler tarihi incelendiğinde, toplumların tebliğ için kendileri gibi bir insan gönderilmesini garipsedikleri hatırlanmaktadır.⁸⁷¹ Kurân-ı Kerim'de, inkar edenlerin Hz. Peygamberin yerine başka bir insanı elçi beklediği⁸⁷² ile insan yerine melek gönderilmesini isteyenlerin olduğu haber verilmektedir.⁸⁷³ "Dediler ki: "Yerden bize bir pınar fışkırtmadıkça, yahut senin hurmalardan, üzümlerden oluşan bir bahçen olup, aralarından şarıl şarıl ırmaklar akıtmadıkça, yahut iddia ettiğin gibi, gökyüzünü üzerimize parça parça düşürmedikçe, yahut Allah'ı ve melekleri karşımıza getirmedikçe, yahut altından bir evin olmadıkça, ya da göğe çıkmadıkça sana asla inanmayacağız. Bize gökten okuyacağımız bir kitap indirmediğin göğe çıktığına da inanacak değiliz." De ki: "Rabbimi tenzih ederim. Ben ancak resul olarak gönderilen bir beşerim. İnsanlara hidayet (Kurân) geldikten sonra onların iman etmelerine ancak, "Allah bir beşeri mi peygamber olarak gönderdi?" demeleri engel olmuştur. De ki: "Eğer yeryüzünde, (insanlar yerine), yerleşip dolaşan melekler olsaydı, elbette onlara gökten bir melek peygamber indirirdik."⁸⁷⁴ Ayetler, birtakım insanların rabbini tanımak ve O'na ulaşmak yerine, kendi arzu ve isteklerine tabi olmayı tercih ettiğini göstermektedir. İnsana en iyi örnek yine kendi cinsinden bir varlıktır; akla, maslahata uygun ve hikmetli olan budur.⁸⁷⁵ "De ki: "Ben size, 'Allah'ın hazineleri benim yanımdadır' demiyorum. Ben gaybı da bilmem. Size 'Ben bir meleğim' de demiyorum. Ben sadece, bana gönderilen vahye uyuyorum." De ki: "Görmeyenle gören bir olur mu? Siz hiç düşünmez misiniz?"⁸⁷⁶ Melek veya cinlerden insana örnek bir peygamber olmamaktadır; aynı ihtiyaçları olan, benzer sorunlarla karşılaşan bir insanın peygamber olarak gönderilmesi hikmete, akla daha uygundur. "Nitekim kendi aranızdan, size ayetlerimizi okuyan, sizi her kötülükten arındıran, size kitap ve hikmeti öğreten, ayrıca bilmediklerinizi de öğreten bir peygamber gönderdik."⁸⁷⁷ Yaratıcının

⁸⁷⁰ Hüseyin Atay, **Kurân'a Göre İman Esasları**, Ankara, Ajans Türk Matbaası, 1961, s. 62

⁸⁷¹ Yunus Suresi, 2; Müminun Suresi, 32-38; Enbiya Suresi, 2-3; Furkan Suresi, 7-8, 20; Araf Suresi, 62, 68

⁸⁷² Zuhur Suresi, 32

⁸⁷³ Hud Suresi, 12; Zuhur Suresi, 53; Hicr Suresi, 7; Furkan Suresi, 7, 21; Müminun Suresi, 24; Fussilet Suresi, 14

⁸⁷⁴ İsra Suresi, 90-95

⁸⁷⁵ Nadim Macit, **a.g.e.**, s. 254

⁸⁷⁶ Enam Suresi, 50

⁸⁷⁷ Bakara Suresi, 151

emir ve yasakları Kurân-ı Kerim’de beyan edilirken, bunların nasıl yapılacağı sünnette açıklanmaktadır; Kurân-ı Kerim, İslam’ın düşünce ve yaşam modeli olarak Hz. Peygamberi örnek göstermektedir.⁸⁷⁸ Allah’tan başka ilah olmadığı ikrar edildikten sonra Hz. Muhammed’in O’nun kulu ve elçisi olduğuna şehadet etmek, dinin öncelikli ve en temel inancıdır. Peygamber olmadan din anlaşılamamakta ve uygulanamamaktadır. “Andolsun, size kendi içinizden öyle bir peygamber gelmiştir ki, sizin sıkıntıya düşmeniz ona çok ağır gelir. O size çok düşkün, mü’minlere karşı da çok şefkatli ve merhametlidir.”⁸⁷⁹ ayeti, kendisine tabi olanların derdiyle dertlenen, ilahi terbiyeye mazhar olan en yüce ahlak sahibi peygamberi nitelemektedir.

İddia, ispat gerektirmektedir; peygamberlik iddiasında bulunanın, muhataplarını ikna etmek üzere, nübüvvete delil olacak bir mucize göstermesi gerekmektedir.⁸⁸⁰ Allah ile görüşüğünü, O’nun tarafından seçildiğini ve ilahi bilgileri tebliğ ile görevlendirildiğini söylemek büyük bir iddiadır; insanlar ilahi bilgileri teyid etmek üzere mucize istemekte haklıdır. “Sen de ancak bizim gibi bir beşersin. Eğer doğru söyleyenlerden isen haydi bize bir mucize getir.”⁸⁸¹ ayetinde Semud kavmi Hz. Salih’ten mucize istemiştir. Peygamberlerin tanınmaları için Allah onları mucizelerle desteklemiştir. Allah’ın yardımıyla her peygamber, kendi döneminde en çok bilinen ve insanların en iddialı olduğu alanlarda, onların güç yetiremeyeceği harikulade bir olayla onlara mucizeler göstermiştir. Hz. Musa sihir konusunda uzmanlaşmış olan halka âsâ mucizesiyle,⁸⁸² Hz. İsa, tıp konusunda hünerli bir topluma Allah’ın izniyle yaptığı tedavi mucizesiyle,⁸⁸³ Hz. Muhammed de şiir, hitabet ve belâğatte mahir bir kavme Kurân-ı Kerim gibi bir mucizeyle peygamberliğini ispat etmiştir.⁸⁸⁴ “Her peygambere insanların kendilerine inanmaları için mucizeler verilmiştir. Bana verilen mucize ise, Allah’ın vahyettiği Kurân’dır.”⁸⁸⁵ Mucize, toplumun yapısı ve algısına göre kendi dönemiyle sınırlıdır; genelde tüm insanlara,⁸⁸⁶ özelde inananlara⁸⁸⁷

⁸⁷⁸ Ahzab Suresi, 21; Bayraktar Bayraklı, **a.g.e.**, s. 159

⁸⁷⁹ Tövbe Suresi, 128

⁸⁸⁰ İhsan Arslan, “Kurân-ı Kerim’e Göre Hz. Peygamber ve Mucize”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C.: 10, S.: 50, 2017, s. 885

⁸⁸¹ Şuara Suresi, 154

⁸⁸² Araf Suresi, 107, 117; Taha Suresi, 17-21, 65-70

⁸⁸³ Ali İmran Suresi, 49; Maide Suresi, 110

⁸⁸⁴ Ankebut Suresi, 51

⁸⁸⁵ Buhari, Fezailü’l-Kurân, 1, İtisam, 1; Müslim, İman, 239

⁸⁸⁶ Bakara Suresi, 185

⁸⁸⁷ Bakara Suresi, 97; Nahl Suresi, 64, 89; Yusuf Suresi, 111; Neml Suresi, 2

hakikati bildirmek üzere gönderilen Kurân-ı Kerim, kıyamete kadar insanların benzerini gitremeyeceği harikulade bir beyan ve mucizedir.⁸⁸⁸ İnkarda inat edenler, bireysel menfaat ve süfli hesaplar peşinde olanlar, toplumsal statü ve çıkarlarını kutsayanlar, ilahi işaretleri görmek ve duymak istemeyenler, peygamberlerin her mucizesine şahit olsa da hakikati görememiş, inkar etmek üzere ısrarla delil istemişlerdir.⁸⁸⁹ Mucize, önyargısı olmayan, gerçeği arayan ve aklını kullanan insanlar için, bir işaret fişeğidir.

İslam'ın ana kaynakları; Kurân-ı Kerim ve sünnettir.⁸⁹⁰ İslamiyet'in temel inanç esasları Allah'a, Hz. Muhammed'e ve ahiret gününe imandır; bu üç inanç diğer tüm inanç ve amellerin esasını oluşturmaktadır. Kuran-ı Kerim; eşrefi mahlukat⁸⁹¹ olan insanın, Allah'a ve elçisine itaat ettiğinde değerinin artacağını; inkar ve isyan ederse esfeli safilin⁸⁹² derecesine ineceğini haber vermektedir.⁸⁹³ Akıl, irade, düşünce ve ilim meziyetleriyle donatılmış insan teki; yüklendiği emanet, sorumluluk ve kulluk görevini hak ile hayrın öncüsü ve temsilcisi olan peygamberlerin izinden giderek bihakkın yerine getirebilmektedir. Bu seçkin makamın sahipleri, insanların hata yapmaması ve mazeret öne sürmemesi için Allah'ın yardımıyla günahlardan korunmuştur. Kurân-ı Kerim, peygamberlerin beşer olduğunu, Allah'tan vahiy aldığını ve her kötülükten korunduğunu beyan etmektedir.⁸⁹⁴ "Senden önce de ancak kendilerine vahyettiğimiz bir takım erkekleri peygamber gönderdik. Eğer bilmiyorsanız ilim sahiplerine sorun. Biz onları yemek yemez bir beden yapısında yaratmadık. Onlar ölümsüz de değillerdi."⁸⁹⁵ Peygamberler erkeklerden seçilmiştir ve doğaüstü özelliklere sahip değildir; Allah'ın izni ve yardımıyla peygamberliğini ispat etmek üzere mucize gösterebilmişlerdir. Peygamberler silsilesinin son halkası,⁸⁹⁶

⁸⁸⁸ İsra Suresi, 88; Hud Suresi, 13; Yunus Suresi, 38; Bakara Suresi, 23

⁸⁸⁹ Hicr Suresi, 14-15

⁸⁹⁰ Subhi Salih, **Hadis İlimleri ve Hadis Istılahları**, Çev.: Yaşar Kandemir, Ankara, DİB Yayınları, 1971, s. 5-6; Hayrettin Karaman, **Hadise Dair İlimler ve Hadis Usulü**, İstanbul, Ensar Neşriyat, 2011, s. 44-45; Ali Osman Koçkuzu, **Hadis İlimleri ve Hadis Tarihi**, İstanbul, Dergah Yayınları, 1983, s. 15; Yusuf Kardavi, **Sünneti Anlamada Yöntem**, Çev.: Bünyamin Erul, İstanbul, Nida Yayınları, 2014, s. 54-55; Talat Koçyiğit, **Hadis Istılahları**, Ankara, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1967, s. 1-5

⁸⁹¹ İsra Suresi, 70; Tin Suresi, 4

⁸⁹² Tin Suresi, 5

⁸⁹³ Ali İmran Suresi, 31-32; Nisa Suresi, 64; Nahl Suresi, 36

⁸⁹⁴ Maide Suresi, 67; Fussilet Suresi, 6; Kehf Suresi, 110

⁸⁹⁵ Enbiya Suresi, 7-8

⁸⁹⁶ Ahzab Suresi, 40

âlemlere rahmet olarak gönderilen⁸⁹⁷ Hz. Muhammed, Allah'ın bildirdiği hariç, gaybi bilgiye sahip değildir.⁸⁹⁸

Peygambere itaat, vahye ve sünnete uymayı gerektirmektedir.⁸⁹⁹ Peygamberlerin insani ve dini olmak üzere farklı yönleri bulunmaktadır; hayatını idame ettirmek üzere diğer insanlar gibi yapmış oldukları, vahye konu olmayan ve tüm insanlar için ortak hususlarda resule tabi olma zorunluluğu bulunmamaktadır. Konumuz açısından asıl önemli olan ve peygambere itaat ile kastedilen, peygamberin Allah'tan vahiy olarak getirdiklerine uymaktır. Peygamberlerin görevi; Allah'tan kendisine vahyedilenleri insanlara tebliğ etmek ve onları en güzel şekilde hayatlarında tatbik ederek insanlara örnek olmaktır.⁹⁰⁰ “Peygamber size ne verdiyse onu alın, neyi de size yasak ettiyse ondan vazgeçin.”⁹⁰¹ “O, nefis arzusu ile konuşmaz. (Size okuduğu) Kurân ancak kendisine bildirilen bir vahiydir.”⁹⁰² “Sizi bir şeyden nehyettiğim zaman ondan sakınınız; size bir şey emrettiğim zaman da ondan gücünüz yettiği kadarını yapınız.”⁹⁰³ ayetler ve hadisten, peygamberin Allah'tan getirdiklerine mutlak bir şekilde ittiba gerektirdiği anlaşılmaktadır. Allah ve resulüne itaat mutlak olduğu için, hayatın tüm alanlarını kapsamaktadır, herhangi bir kayıt ve şart söz konusu değildir.⁹⁰⁴ “Sünnetimden yüz çevren bizden değildir.”⁹⁰⁵ İnananlar için düşünce, eylem ve metodda İslam'ın ölçüleri belirleyicidir.⁹⁰⁶ Kuran-ı Kerim, İslam'ın hükümlerine rıza ve teslimiyet göstermeyi emretmekte; peygambere itaat edilmeksizin Allah'ın rızasına ulaşamayacağını beyan etmektedir.⁹⁰⁷ İhtilafa düşülen meselede konunun peygambere arzı,⁹⁰⁸ resulün âhirete irtihalinden sonrası düşünüldüğünde, O'nun geriye bıraktığı iki temel kaynaktan biri olan sünnete tabi olma şeklinde açıklanmaktadır.⁹⁰⁹

⁸⁹⁷ Enbiya Suresi, 107

⁸⁹⁸ Neml Suresi, 65; İlyas Çelebi, **İslam İnancında Gayb Problemi**, İstanbul, M.Ü.İ.F.Yayınları, 1996, s. 64-65; Halis Albayrak, **Kurân'da İnsan-Gayb İlişkisi**, İstanbul, Şule Yayınları, 1993, s. 15

⁸⁹⁹ Necm Suresi, 3-4; Furat Akdemir, “Kurân'da İtaat Kavramı ve Peygambere İtaatin Mahiyeti”, s. 436

⁹⁰⁰ Muammer Esen, **Kurân'da Peygamberlik**, Ankara, Araştırma Yayınları, 2012, s. 45

⁹⁰¹ Haşr Suresi, 7

⁹⁰² Necm Suresi, 3-4

⁹⁰³ Buhari, İtisam, 2; Müslim, Fedail, 130, Hac, 412, Nesai, Hac, 1, İbni Mace, Mukaddime, 1

⁹⁰⁴ Nisa Suresi, 65

⁹⁰⁵ Buhari, Nikah, 116

⁹⁰⁶ Nisa Suresi, 59

⁹⁰⁷ Ahzab Suresi, 36

⁹⁰⁸ Nisa Suresi, 59

⁹⁰⁹ Ali Özek v.d., **Kurân-ı Kerim ve Açıklamalı Meali**, C.: V, Ankara, TDV Yayınları, 1993, No: 2, s. 86-89

İhtilaf edilen konunun peygambere sunulması; dünya hayatındayken Hz. Peygamberin şahsını, sonrasında O'nun sünnetini içermektedir.

Peygambere itaat, İslamiyet'te müstakil bir esastır.⁹¹⁰ “Andolsun, Allah'ın Resulünde sizin için; Allah'a ve ahiret gününe kavuşmayı uman, Allah'ı çok zikreden kimseler için güzel bir örnek vardır.”⁹¹¹ “Sen elbette yüce bir ahlak üzeresin.”⁹¹² ayetleri, yaratıcının istediği kulluğa ancak peygamberin örnek alınmasıyla ulaşılabilceğini hatırlatmaktadır. Allah'a ve resulüne itaatin, halis bir niyet ve idrake dayalı yüksek bir bilinç düzeyinde gerçekleştirilmesi esastır. Kurân-ı Kerim, vahye muhatap ilk nesil olan sahabe'nin inancını tevhit esasına uygun olarak belirginleştirmekte ve yönelimlerini istikamet üzere sürdürmesine rehberlik etmektedir.⁹¹³ Müslüman, Allah'ın emrine tabi olma bilinciyle peygambere itaat etmektedir.⁹¹⁴ Allah ve resulüne itaat edenlerin anlayış ve bağlılık seviyeleri birbirinden farklı olabilmektedir.⁹¹⁵ Müslümanlar kendi ilmi ve anlayışı oranında Kurân-ı Kerim'den ve sünnetten istifade edebilmektedir.⁹¹⁶ İslam'ın ilk nesli olmasına ve Arap Diline hakimiyetine rağmen içtihat yapabilen sahabe, sadece ilimde ve anlayışta derinleşmiş olanlarla sınırlıdır. İslamiyet, peygamberin hayata yansıyan bir model olmasını öncelemektedir. Talep edilen; mekanik bir itaatten öte sevgi, samimiyet ve idrake dayalı bir bağlanmadır.⁹¹⁷ Sevilen ve takdir edilen insan ile özdeşleşmek ve benzeşmek daha kolaydır.⁹¹⁸ İman, gayba dair bazı hükümler de içermektedir; bunlar vahiy olmadan bilinmemektedir. Ahiret hayatı, cennet, cehennem, mahşer, hesap gibi iman konularını insan, duyu organlarıyla hissederek

⁹¹⁰ Subhi Salih, **a.g.e.**, s. 251-267; Talat Koçyiğit, **a.g.e.**, s. 189-191; Raşit Küçük, **Kurân Sünnet İlişkisi ve Birlikteliği, Sünnetin Dindeki Yeri**, İstanbul, Ensar Neşriyat, 1997, s. 126; Said Şimşek, **Günümüz Tefsir Problemleri**, Konya, Esra Yayınları, 1997, s. 294-295

⁹¹¹ Ahzab Suresi, 21

⁹¹² Kalem Suresi, 4

⁹¹³ Ömer Nasuhi Bilmen, **Muvazzah İlm-i Kelam**, Sad.: K. İsmail Paçacı, İstanbul, Fatih Enes Kitabevi, 2000, s. 177; Mevlüt Özler, **İslam Düşüncesinde Tevhid**, İstanbul, Rağbet Yayınları, 2005, s. 47; Yunus Kaya, **İlm-i Kelam**, Erzurum, Uzakülke Yayınları, 2010, s. 76-77

⁹¹⁴ Habil Şentürk, **Psikoloji Açısından Hazreti Peygamberin İbadet Hayatı**, İstanbul, Bahar Yayınevi, 1984, s. 22

⁹¹⁵ Subhi Salih, **a.g.e.**, s. 263-264; Mehmet Görmez, **Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu**, Ankara, TDV Yayınları, 1997, s. 171-182

⁹¹⁶ Mehmet Görmez, **a.g.e.**, s. 256-271; Bünyamin Erul, **Sahabenin Sünnet Anlayışı**, Ankara, TDV Yayınları, 1999, s. 245-251

⁹¹⁷ Mevlüt Güngör, “Kurân'da Hz. Peygambere Sevgi ve Saygı”, **Diyanet İlmî Dergi**, Peygamberimiz Hz. Muhammed (S.A.V.)- Özel Sayı, 2001, s. 469-480

⁹¹⁸ Çiğdem Kağıtçıbaşı, **İnsan ve İnsanlar**, İstanbul, Evrim Yayınevi, 1996, s. 172-173

algılayamamakta; metafizik alanda ilahi bilgiye ihtiyaç hissetmektedir. Kurân-ı Kerim, iman ve küfrün bilgidenden sonra oluştuğuna işaret etmektedir.⁹¹⁹

Yanlışın örnek oluşturmaması için, peygamberlerde hatanın olmaması elzemdir. Allah, peygamberlerini isyan etmekten, günah işlemekten ve nefsin her türlü kötülüğünden korumuştur; onlar, nübüvvetten önce ve sonra masumdurlar.⁹²⁰ Peygambere itaat, Allah'a itaat kabul edildiği için,⁹²¹ masumiyet zaruridir; peygamberler, risaletlerindeki tebliğde ve hükümde hatadan korunmuştur.⁹²² Peygamberin günah işleyebileceği düşüncesi, vahyin tümünde insanların şüpheye düşmesine sebep olacağından muhaldir.⁹²³ Tebliğ ve temsil ile görevli olan elçilerin zelle olarak tanımlanan küçük hataları onlara ve mesajlarına bir zarar vermemektedir.⁹²⁴ Peygamberlerin beşeri yönüne ait olan unutma ve hataları risalet göreviyle bağlantılı olmadığından koruma altında değildir. Hz. Peygamberin, diğer insanların durumuna benzer beşeri durumları olduğu gibi, diğer insanlara örnek oluşturmaya sadece kendisine mahsus halleri de vardır. Acıktığında yemek yemesi ve yorulduğunda dinlenmesi gibi beşeri özellikler tüm insanlar için ortaktır; peygamberlerin de bu konularda bir farklılığı bulunmamaktadır. Dört kadından fazlasıyla evlenmek, visal orucu gibi Hz. Peygambere mahsus olan, başkaları için caiz olmayan hükümler de mevcuttur. İslam alimleri, Hz. Peygamberin bu farklı yönlerinin hassasiyetle ayrıştırılması ve bu hükümlerin her biri için ayrı değerlendirme yapılması konusunda ittifak etmişlerdir.⁹²⁵ Diğer insanlarla ortak olan, vahiy ile bildirilmeyen konularda peygambere itaat zorunlu değildir; Hz. Peygambere mahsus özel hükümlerde ise itaat yasaklanmıştır. Hz. Peygambere mutlak itaat, elçilik görevi nedeniyle Allah'tan aldığı vahyedir; bu konularda sevgi, rıza, mutlak itaat ve tam bir

⁹¹⁹ Kehf Suresi, 29; Hanifi Özcan, **Epistemolojik Açıdan İman**, İstanbul, M. Ü. İ. F. V. Yayınları, 1992, s. 34-35

⁹²⁰ Şerafettin Gölcük, **Kelam**, Konya, Tekin Kitabevi, 1991, s. 292-293; Ali Çelik, "Sünnete İttiba Konusunda Farklı Eğilimler", **İslami Araştırmalar Dergisi**, C.: 13, S.: 1, 2000, s. 75-92; Fahrettin Razi, **Hiz. Peygamberin Masumiyeti**, Çev.: Hasan Fehmi Ulus, İstanbul, Bilim Yayınları, 1986, s. 150-184

⁹²¹ Nisa Suresi, 80; Buhari, İtisam, 2;

⁹²² Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtubî, **el-Cami' li-Ahkami'l-Kurân**, Çev.: M. Beşir Eryarsor, C.: I-XX, 2. Bsk., İstanbul, Buruc Yayınları, 2004, No: 5, s. 308

⁹²³ İbrahim Canan, **Peygamberimizin Yanılma(ma)sı Meselesi**, İstanbul, Rağbet Yayınları, 1999, s. 53-65

⁹²⁴ Şerafettin Gölcük, **a.g.e.**, s. 292

⁹²⁵ Hayri Kırbaoğlu, **İslam Düşüncesinde Sünnet**, Ankara, Fecr Yayınevi, 1993, s. 81-83; Mevlüt Güngör, **Kurân'ın Hiz. Peygamberin Sünnetine Verdiği Değer, Sünnetin Dinde Yeri**, İstanbul, Ensar Neşriyat, 1997, s. 74; Raşit Küçük, **a.g.e.**, s. 137; Mehmet Görmez, **a.g.e.**, s. 271-309

teslimiyet gerekmektedir. Akla ve zamana uygunsuzluk gerekçesiyle muteber rivayetlerin yok sayılması,⁹²⁶ dinin temelini sarsmaktadır. Allah'ın resulünün hurma ağaçlarının aşılmasıyla ilgili kararı,⁹²⁷ namazda şaşırması,⁹²⁸ gusül abdesti almayı unutarak namaz kıldırması⁹²⁹ beşeri bir eylem olarak kabul edilmektedir. Sahabe, bazı durumlarda Hz. Peygamberin emir ve yasaklarının vahiy mi kendi görüşü mü olduğunu sormuş; vahiy olduğunu öğrendiklerinde tartışmasız itaat etmiş, beşeri görüş olduğunu öğrendiğinde ise düşüncelerini paylaşmışlardır.⁹³⁰ Peygamberin isyanı ve günah işlemesi, aklen ve dinen mümkün değildir. “Eğer (Peygamber) bize isnat ederek bazı sözler uydurmuş olsaydı mutlaka onu kudretimizle yakalardık. Sonra da onun şah damarını mutlaka keserdik. Hiçbiriniz de bu cezayı engelleyip ondan savamazdı.”⁹³¹ ayeti, Hz. Peygamberin istese de vahye müdahale edemeyeceğini ve tebliğde her türlü yanıltan korunduğunu beyan etmektedir. Resulüllah, İslam'ı tebliğ, talim ve terbiyede başarıya ulaşmış seçkin bir peygamberdir.⁹³² O, Allah tarafından kıyamete kadar⁹³³ insanlığın tamamına gönderilmiş⁹³⁴ kutlu bir elçidir. O'nun söz ve fiillerine tabi olmak dinin emri ve gereğidir.⁹³⁵ Peygamberler, Allah'ın kutlu elçileridir, insanlara hakkı ve hakikatı tebliğ etmişlerdir; fakat iradi itaat kavramının anlam ruhuna da uygun olarak onlar insanlar üzerinde vekil veya bekçi değildir.⁹³⁶ “Artık sen öğüt ver! Sen ancak bir öğüt vericisin. Sen, onlar üzerinde bir zorba değilsin. Ancak, kim yüz çevirir, inkar ederse, Allah onu en büyük azaba uğratar. Şüphesiz onların dönüşü ancak bizedir. Sonra onların sorguya çekilmesi de sadece bize aittir.”⁹³⁷ ayetleri, nebilerin baskı

⁹²⁶ Hidayet Şefkatli Tuksal, **Kadın Karşıtı Söylemin İslam Geleneğindeki İzdüşümleri**, Ankara, Kitabiyat Yayınları, 2000, s. 51-58, 108-182; Hayri Kırbaçoğlu, “İslam’a Yamanan Sanal Şiddet”, **İslamiyet**, C.: 5, S.: Ocak-Mart, 2002, s. 125-132; **İslam Düşüncesinde Sünnet**, s. 231-295; Mehmet Azimli, “Kadınların İdareciliği Konusundaki Rivayete Tarihsel Bağlamda Eleştirel Bir Yaklaşım”, **İslami Araştırmalar Dergisi**, C.: 15, S.: 3, 2002, s. 417-422; Salih Akdemir, “Tarih Boyunca ve Kurân-ı Kerim’de Kadın”, **İslami Araştırmalar Dergisi**, C.: 10, S.: 4, 1997, s. 254

⁹²⁷ Müslim, Fedail, 139-141

⁹²⁸ Buhari, Salat, 31; Müslim, Mesacid, 90; Ebu Davud, Salat, 190

⁹²⁹ Buhari, Vudu, 34, Gusül, 17; Müslim, Hayz, 83, Mesacid, 225

⁹³⁰ Buhari, Talak, 16; Ebu Davud, Talak, 19

⁹³¹ Hâkka Suresi, 44-47

⁹³² Zeki Duman, **Vahiy Gerçeği**, Ankara, Fecr Yayınları, 1997, s. 193-206

⁹³³ Ahzab Suresi, 40

⁹³⁴ Enbiya Suresi, 107

⁹³⁵ Celaleddin Abdurrahman es-Suyuti, **Sünnetin İslam’daki Yeri**, Çev.: Enbiya Yıldırım, İstanbul, Rağbet Yayınları, 2006, s. 25-30

⁹³⁶ Enam Suresi, 107; Şuara Suresi, 48

⁹³⁷ Gâşiye Suresi, 21-26

uygulamadığını; insanların hür iradeleriyle seçim yaptığını ve eyleme yöneldiğini haber vermektedir.

Hız. Peygamberin vahye tabi sözleri, fiilleri ve onay verdikleri, itaat kapsamındadır, mutlak ve bağlayıcıdır. Hız. Muhammed'in sünneti, Kurân-ı Kerim'i açıklamakta ve tamamlamaktadır.⁹³⁸ Kuran-ı Kerim, Allah ve resulünün sevgisinin en üstün sevgi olması gerektiğini; duygu, düşünce ve eylemde onlara tabi olunacağını hatırlatmaktadır.⁹³⁹ "Bir gün Sevban yüzü sararmış, beti benzi solmuş, üzüntüsü yüzünden okunur bir halde Hız. Peygamber'in yanına gelmişti. Resulullah ona bu halinin sebebini sorunca, Sevban: "Ey Allah'ın Resulü, ne bir hastalığım, ne bir acım var. Fakat seni görmediğim zamanlar seni özlüyor ve senin yanına gelinceye kadar şiddetli bir yalnızlık hissediyorum. Bu dünya böyle de, sonra ahireti hatırladım ve seni orada hiç görememekten korktum. Çünkü ben biliyorum; sen diğer peygamberlerle birlikte yüce mertebelere yükseltileceksin, ben cennete girersem herhalde aşağılarda, senin mertebenden daha aşağıda bir yerde olacağım. Şayet cennete giremezsem zaten ebediyen seni görmem bir daha mümkün olmayacak" dedi. Bunun üzerine Allahü Teala şu ayet-i kerimeyi indirdi:⁹⁴⁰ "Kim Allah'a ve Resule itaat ederse işte onlar, Allah'ın kendilerine lütuflarda bulunduğu peygamberler, sıddikler, şehidler ve salih kişilerle beraberdir. Bunlar ne güzel arkadaşlardır!"⁹⁴¹ Allah'a kulluk; sevgiyi, teslim olmayı, hükme rıza göstermeyi, istikameti ve resulüne tabi olmayı gerektirmektedir. Kişi, sevdiğine tabi olmakta; dünya ve ahirette ona yakınlık göstermekte; onlardan yakınlık görmek istemektedir. Kişinin güzel kabul ettiği ve değer verdiği varlığa karşı duygulanma halini ifade eden sevgi,⁹⁴² hürmeti; hürmet, tabi olmayı gerektirmektedir. Allah'ı ve resulünü sevmek imandandır; kitap ve sünnette övülenleri sevmek de iman ve itaatin tezahürüdür. "Ebu Said b. El-Mualla bir gün mescitte namaz kılmaktayken Hız. Peygamberin kendisini çağırdığını, fakat hemen icabet etmediğini, namaz bittikten sonra Resulullah'ın yanına gittiğinde kendisine cevap vermemesinin sebebini sorduğunda; "Namaz kılıyordum ya Resulallah" cevabına karşılık "Peki Allahü Teala, peygamber sizi kendinize hayat verecek bir şeye davet ettiği (çağırdığı) zaman

⁹³⁸ Selahattin Polat, **Hadis Araştırmaları**, İstanbul, İnsan Yayınları, 2003, s. 310-312

⁹³⁹ Töve Suresi, 24

⁹⁴⁰ Bedreddin Çetiner, **Fatiha'dan Nas'a Esbab-ı Nüzul I-II**, C.: I-II, İstanbul, Çağrı Yayınları, 2010, No: 1, s. 237

⁹⁴¹ Nisa Suresi, 69; Ali Özek v.d., **a.g.e.**, No: 2, s. 91-92

⁹⁴² Asım Yapıcı, **İslam'da Töve ve Dini Yaşayıştaki Rolü**, İstanbul, Beyan Yayınları, 1997, s. 223

Allah’a ve resulüne icabet ediniz,⁹⁴³ buyurmadı mı?”⁹⁴⁴ sorusuna muhatap olduğunu anlatmaktadır. Bu hadis, “Peygamber size ne veriyse onu alın, neyi de size yasak ettiyse ondan vazgeçin.”⁹⁴⁵ ayetiyle birlikte değerlendirildiğinde; peygamberin sünnetine, emir ve yasaklarına titizlikle ve hemen uymanın gerekliliği anlaşılmaktadır. Bir işin gecikmeli yapılmasıyla, duraksamadan ve hassasiyetle ifâ edilmesi arasında önemli farklar vardır.

İslam’ın anlaşılması ve uygulanması için sünnete ihtiyaç vardır; Hz. Peygamber, vahyin uygulayıcısıdır.⁹⁴⁶ İslamiyet’in, kitap ve sünnette belirtildiği ve gösterildiği şekliyle anlaşılması ve uygulanması gerekmektedir.⁹⁴⁷ “Peygamberin ahlakı (yaşayışı), Kurân’dan ibaretti.”⁹⁴⁸ Siyer-i nebi, vahiy bütünlüğünü sağlaması açısından ilk andan itibaren sahabe tarafından kayıt ve koruma altına alınmış ve günümüze kadar ulaştırılmıştır.⁹⁴⁹ İslam’da inanç, bilgi boyutunda kalmaksızın duygu ve davranışa dönüşmekte ve ahlaki sahada görünmektedir.⁹⁵⁰ Ahlak, uygulamanın güzelleştirilmesi anlamını içermekte, şekilden öte, ruha hitap ve sirayet etmektedir.⁹⁵¹ Sünnette yer alan kesin hüküm, Kurân-ı Kerim’deki beyan gibidir; kitaptaki hükümleri tasdik eden, sünneti de kabul etmiş sayılmaktadır.⁹⁵² “Bana Kurân ve onunla beraber onun gibisi (sünnet) verildi.”⁹⁵³ hadisi, kaynağı ilahi olan Kurân-ı Kerim ve sünnet arasında ayırım yapılamayacağını vurgulamaktadır. Sünnetin de Kurân-ı Kerim gibi teşri kaynağı olduğu birçok ayetten anlaşılmaktadır.⁹⁵⁴ İslam’a göre kurtuluş imanda,⁹⁵⁵ amellerin değeri Kuran’a ve sünnete uygunluktur. Tüm dünyaya yayılmış olmalarına rağmen Müslümanların kendilerini tek bir ümmet olarak hissetmelerinin sebebi, inanç ve amel

⁹⁴³ Enfal Suresi, 24

⁹⁴⁴ Buhari, Tefsir Sure, 1; Ebu Davud, Vitr, 15; Tirmizi, Sevaü’l-Kurân, 1; Nesai, İftitah, 26

⁹⁴⁵ Haşr Suresi, 7

⁹⁴⁶ Abdullah Aydın, “Sünnetin Geçmişte ve Günümüzde İhmali Meselesi”, **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.: 8, 1998, s. 281-302

⁹⁴⁷ Celaleddin Vatandaş, **Tevhid ve Değişim**, s. 75-76

⁹⁴⁸ Müslim, Müsafir, 39; Ebu Davud, Tatavvu, 26; Nesai, Kıyamu’l-Leyl, 2

⁹⁴⁹ Hayati Yılmaz, **Toplumsal Dönüşümde Sünnet**, İstanbul, Rağbet Yayınları, 2004, s. 52-60

⁹⁵⁰ Recep Kılıç, **Ahlakın Dini Temeli**, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992, s. 163

⁹⁵¹ Muhammed Hamidullah, **Kurân-ı Kerim Tarihi**, Çev.: Abdülaziz Hatib, Mahmut Kanık, İstanbul, Beyan Yayınları, 2005, s. 30

⁹⁵² İmam Şafii, **er-Risale**, Çev.: Ubeydullah Dalar, Ankara, Nur Yayınları, t.y., s. 32-33

⁹⁵³ Ebu Davud, Sünnet, 5

⁹⁵⁴ Ali İmran Suresi, 32, 132; Nisa Suresi, 13, 14, 59, 64, 65, 80; Maide Suresi, 92; Enfal Suresi, 1, 13, 20, 24, 27, 46; Tövbe Suresi, 63, 71, 120; Nur Suresi, 48, 51, 52, 54; Şuara Suresi, 108, 110, 126, 131, 144, 150, 163, 179; Necm Suresi, 3-4

⁹⁵⁵ Ali İmran Suresi, 91; Maide Suresi, 5; Asr Suresi, 1-3

birlikteliğini sağlayan, ortak bir hayat tarzı geliştiren, sünnettir.⁹⁵⁶ İslam toplumunu ifade etmek üzere Ehl-i Sünnet kavramının kullanılması, sünnetin etkisini ve belirleyiciliğini gösteren önemli ve yerinde bir kullanımdır.⁹⁵⁷

“Biz o kitapta hiçbir şeyi eksik bırakmadık.”,⁹⁵⁸ “Bugün sizin için dininizi kemale erdirdim. Size nimetimi tamamladım ve sizin için din olarak İslam’ı seçtim”⁹⁵⁹ ayetlerinden, peygamber olmadan Kurân-ı Kerim’i anlama ve uygulamanın mümkün olduğunu anlamak doğru değildir. “Bana itaat eden Allah’a itaat etmiş olur. Bana isyan eden Allah’a isyan etmiş olur.”,⁹⁶⁰ “Sakın sizden birini, koltuğuna gerilmiş bir vaziyette, benim emrettiklerimden bir emir veya nehyettiklerimden bir yasak kendisine ulaştığında, “böyle bir şey bilmiyorum, biz Allah’ın kitabında ne bulursak ona tabi oluruz” derken bulmayayım.”,⁹⁶¹ “Dikkat ediniz! Allah resulünün haram kıldığı şey, Aziz ve Celil olan Allah’ın haram kıldığı şey gibidir.”⁹⁶² ayet ve hadisleri, peygamberin vahiy dışında konuşmadığı ve eylemediğini hatırlatmakta; Allah’ın rızasına ulaşmak için elçisine ittiba emredilmektedir. Kitapta birçok hüküm genel bir çerçevede sunulmakta, hükümler peygamber aracılığıyla uygulama alanına aktarılmakta; peygambere itaat, Allah’a itaat sayılmaktadır. Hz. Peygamberin, Kurân-ı Kerim’in çerçevesini belirlediği hükümlere, tebliğ kapsamında yeni hükümler koyabileceği, ayet⁹⁶³ ve hadislerde⁹⁶⁴ açıklanmakta ve örneklendirilmektedir. Namaz, oruç, hac, zekat gibi bir çok ibadet bizzat Hz. Peygamber tarafından insanlara açıklanmış ve uygulaması gösterilmiştir. Kutlu elçinin tatbiki ve açıklaması olmadan yaratıcıya kulluk, dinin hayata aktarılması mümkün olmamakta; Hz. Peygambere itaat farziyetini korumaktadır.

Hz. Peygamberi sevmek, iman ve itaat konusudur;⁹⁶⁵ fakat sevginin de bir ölçüsü ve sınırı vardır. Resullerin, dinin içeriğiyle uyumlu olmayan ölçsüz sevgi ve

⁹⁵⁶ Ebu’l-Ala Mevdudi, **Sünnetin Anayasal Niteliği**, Çev.: Nedim Asrar, İstanbul, Bengisu Yayınları, 1997, s. 23-24

⁹⁵⁷ Hayati Yılmaz, “Bir Hadisçinin Bireysel ve Toplumsal Eğitim Projesi, Nevevi ve Riyuazü’s-Salihîn’i Okumak”, **Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.: 8, S.: 14, 2006, s. 67-88

⁹⁵⁸ Enam Suresi, 38

⁹⁵⁹ Maide Suresi, 3

⁹⁶⁰ Buhari, Cihad, 109, Ahkam, 1; Müslim, İmare, 32, 33; Nesai, Beyat, 27; İbni Mace, Mukaddime, 1, Cihad, 39

⁹⁶¹ Tirmizi, İlim, 10; Ebu Davud, Sünnet, 5; İbni Mace, Mukaddime, 2

⁹⁶² Tirmizi, İlim, 10; İbni Mace, Mukaddime, 2

⁹⁶³ Araf Suresi, 157

⁹⁶⁴ Buhari, Hayz, 20, Tıp, 57; Müslim, Sayd, 11; Tirmisi, Taharet, 97; Savm, 67; Ebu Davud, Taharet, 104, Sünnet, 5

⁹⁶⁵ Buhari, İman, 8, Eyman, 3; Müslim, İman, 69, 70; Nesai, İman, 19; İbni Mace, Mukaddime, 9

tazim ile ilah yerine konulması, şirk ve aşırı yüceltme örneğidir, dinen yasaklanmaktadır.⁹⁶⁶ Elçilik vasfının hafife alınması, resullerin postacı konumuna düşürülmesi de aşırılığın indirgemeci boyutuna örnektir, dinen yasaklanmaktadır.⁹⁶⁷ Elçilerin ilahlık seviyesinde aşırı yüceltilmesi ve onları değersizleşmeye matuf indirgemeci tasavvur, peygamberlerin model ve ölçü olma imkanını ortadan kaldırmakta, vahyin içeriğiyle örtüşmemektedir. Peygamber sevgisi iman konusudur; fakat bu sevgi ilahlık seviyesinde değildir.⁹⁶⁸ Hadislerde peygamberlerin aşırı övgüyle ilah seviyesine çıkartılması yasaklanmakta, vahyin önemi hatırlatılmaktadır.⁹⁶⁹ Allah'a kulluk, O'nun zatı ve uluhiyetine yöneliktir; peygambere itaat, Allah'ın emri⁹⁷⁰ ve izniyle⁹⁷¹ Allah'ın rızasına ulaşmak için yapılmaktadır. İslamiyet, işlerin ihlas ve samimiyetle yapılmasını emretmektedir.⁹⁷² ““(Bazı insanlar:) "Allah'a ve Peygamber'e inandık ve itaat ettik" diyorlar; ondan sonra da içlerinden bir grup yüz çeviriyor. Bunlar inanmış değillerdir.”⁹⁷³ ayeti, imanın sözden ibaret olmadığını, imanın hakikatinde teslimiyet olduğunu, samimiyet ve sadakatle itaati, vurgulamaktadır. “De ki: Allah'a itaat edin; Peygamber'e de itaat edin. Eğer yüz çevirerseniz şunu bilin ki, Peygamberin sorumluluğu kendisine yüklenen (tebliğ görevini yapmak), sizin sorumluluğunuz da size yüklenen (görevleri yerine getirmeniz) dir. Eğer ona itaat ederseniz, doğru yolu bulmuş olursunuz. Peygambere düşen, sadece açık seçik duyurmaktır.”⁹⁷⁴ ayeti, elçilerin ve onlara uyanların sorumluluklarını ayrı ayrı zikretmektedir.

Resule itaat, Allah'a imanın ve bağlılığın gereğidir; insan, rabbine ancak elçisinin bildirdiği şekilde ibadet ve itaat edebilmektedir. “Verilen söz, sorumluluğu gerektirir.”⁹⁷⁵ Kelime-i şehadet ile Allah'a verilen söz, resule itaati; Hz. Peygambere itaat ise sünnete uymayı gerektirmektedir. İlahi mesajları en iyi bilen ve uygulayan

⁹⁶⁶ Maide Suresi, 17; 73, 75; Meryem Suresi, 88-93

⁹⁶⁷ Mustafa İslamoğlu, **Üç Muhammed: İki Tasavvur Bir Gerçek**, 14. Baskı, İstanbul, Denge Yayınları, 2006, s. 43-45, 66-67

⁹⁶⁸ Tövbe Suresi, 24; Ali Osman Ateş, **Kurân ve Hadislere Göre Şeytan**, İstanbul, Beyan Yayınları, 1995, s. 70-71

⁹⁶⁹ Buhari, Enbiya, 48

⁹⁷⁰ Nisa Suresi, 59

⁹⁷¹ Nisa Suresi, 64

⁹⁷² Hüseyin Atay, **Kurân'a Göre İslam'ın Temel Kuralları**, Ankara, Gelişim Yayınları, 1981, s. 15-16

⁹⁷³ Nur Suresi, 47

⁹⁷⁴ Nur Suresi, 54

⁹⁷⁵ İsra Suresi, 34

peygamberler, ümmetleri ve insanlık için en ideal örnek olmaktadır. Allah’a ve resulüne itaat, mutlak itaat kapsamındadır; onların belirlediği konularda müminin tercih etme hakkı yoktur,⁹⁷⁶ içlerinden herhangi bir sıkıntı duymaksızın onlara tam bir teslimiyetle teslim olması gerekmektedir.⁹⁷⁷ Kurân-ı Kerim, kulluğun zirvesinde yer alan Hz. Peygamberin üstün bir ahlaka sahip olduğunu⁹⁷⁸ ve O’na itaat edilmesini emretmektedir.

2. 8. 3. Ülü’l-Emr

Sözlükte “emir sahipleri” anlamına gelen ülü’l-emr, yönetimde yetkili ve görevli kimseleri ifade eden Kurâni bir kavramdır.⁹⁷⁹ Dini terminolojide devlet başkanı ve otorite sahibi üst yöneticiler için kullanılan ülü’l-emr, Kurân-ı Kerim’de iki yerde geçmektedir.⁹⁸⁰ Hadislerde ülü’l-emr kavramı yerine halife,⁹⁸¹ emir,⁹⁸² imam,⁹⁸³ reis,⁹⁸⁴ sultan⁹⁸⁵ kelimeleri de kullanılmaktadır.⁹⁸⁶ Veliy kelimesinin, yönetmek, işin sorumluluğunu ve idaresini üstlenmek anlamı dikkate alınarak, ülü’l-emr yerine veliyyü’l-emr terkibi de kullanılmaktadır.⁹⁸⁷ Kurân-ı Kerim, kâinatın ve olayların hakimi olmasına işaret ederek, kadiri mutlak olan Allah’ın veli olmasını çokça zikretmektedir.⁹⁸⁸ Ülü’l-emr, velayeti sebebiyle insanları yönetme yetkisine sahip bir otoritedir.

Ayette geçen ülü’l-emrin, raşit halifeler ve sahabe olduğu hakkında farklı görüşler ileri sürülse de ulemanın çoğu bu kelime ile kast edilenlerin; devlet başkanı, onun

⁹⁷⁶ Ahzab Suresi, 36

⁹⁷⁷ Nisa Suresi, 65

⁹⁷⁸ Kalem Suresi, 4

⁹⁷⁹ Talip Türcan, “Ülü’l-Emr”, **T. D. V. İslam Ansiklopedisi**, No: 42, s. 295-297; Vecdi Akyüz, **Kurân’da Siyasi Kavramlar**, İstanbul, Kitabevi, 1998, s. 135

⁹⁸⁰ Nisa Suresi, 59, 83

⁹⁸¹ Müslim, İmare, 61

⁹⁸² Buhari, Cihad, 109, Ahkam, 1

⁹⁸³ Müslim, İmare, 46, Fiten, 1; Nesai, Beyat, 25; İbni Mace, Cihad, 39

⁹⁸⁴ Buhari, Menakıbu’l-Ensar, 26, Tefsir Sure (31), 2; Müslim, İman, 5; İbni Mace, Fiten, 25

⁹⁸⁵ Ebu Davud, Nikah, 19; İbni Mace, Nikah, 15

⁹⁸⁶ Camal Ağırman, “Sünnette İtaat”, **Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi**, 1995, s. 238; Beşir Eryarsoy, **İslam Devlet Yapısı**, İstanbul, İşaret Yayınevi, 1988, s. 120-125

⁹⁸⁷ Sıddık Baysal, “Ulu’l-Emr Kavramı”, **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi**, 2006, s. 140; Talip Türcan, **a.g.e.**, s. 295-297

⁹⁸⁸ W. Montgomery Watt, **Hız. Muhammed’in Mekke’si**, Ankara, Bilgi Vakfı Yayınları, 1995, s. 41

yetkilendirdiği yönetici ve komutanlar ile alimleri kapsadığını belirtmektedir.⁹⁸⁹ Toplumda söz sahibi, itaat edilmesi gereken, alanında bilgin olan bu kişiler, yetki ve ehliyetleriyle diğer insanlardan ayrılmaktadır. Şii bilginlere göre ayette geçen ülü'l-emr; Allah'a giden yol olarak kabul edilen imamlardır.⁹⁹⁰ Şiiler, ayette ülü'l-emr ile ilgili herhangi bir kayıt olmadığından, imamların masum olduğunu iddia etmektedir. İsmet; peygamberlerin, risalet ve tebliğ görevlerine zarar vermemek için Allah tarafından günahlardan korunmasıdır.⁹⁹¹ İslam alimleri, risalet için ismet sıfatının bir gereklilik olduğunda ve peygamberlerin masum olduğunda icma etmektedir.⁹⁹² Nisa Suresi'ndeki ayetin son kısmında yer alan "Herhangi bir hususta anlaşmazlığa düştüğünüz takdirde, Allah'a ve ahiret gününe gerçekten inanıyorsanız, onu Allah ve resulüne arz edin."⁹⁹³ buyruğu; sadece Allah'a ve resulüne itaatin mutlak ve zorunlu olduğunu, diğer tüm itaatlerin maruf ile kayıtlı olduğunu, beyan etmektedir. Peygamberler dışında hiçbir kimse masum değildir. Devlet başkanının masum olması şart olmadığı gibi beşeri yönü düşünüldüğünde mümkün de değildir. Hz. Peygamberin masumiyeti, elçiliği nedeniyledir, devlet başkanı olması nedeniyle değildir. "İtaat ancak maruftadır."⁹⁹⁴ "Allah'a masiyet olan hususta (kula) itaat yoktur."⁹⁹⁵ "Ben ümmetimin hesabına başlarına geçecek sapık imamlardan korkarım."⁹⁹⁶ hadislerindeki ölçü ve açıklamalar göstermektedir ki nebiler dışındaki her insan hata ile malüldür, günah işleyebilir, masum değildir.

Ülü'l-emrin kim-liği kadar, ona nasıl itaat edileceği de önem arz etmektedir; usûl, asıldan mukaddemdir. Ehli Sünnete göre imamın adil ve ehliyet sahibi olması şarttır, ismet şart değildir; halife, içtihadında yanılabilir. "Kendilerine güvenlik (barış) veya korku (savaş) ile ilgili bir haber geldiğinde onu yayarlar. Halbuki onu peygambere ve içlerinden yetki sahibi kimselere götürselerdi, elbette bunlardan, onu değerlendirip sonuç (hüküm) çıkarabilecek nitelikte olanları onu anlayıp bilirlerdi.

⁹⁸⁹ Ali Özek v.d., **a.g.e.**, No: 2, s. 86-89; Seyyid Ebu'l Ala Mevdudi, **İslam'da Hükümet**, Çev.: Ali Genceli, Ankara, Hilal Yayınları, 1976, s. 248

⁹⁹⁰ İbn Babeveyh, Ebu Cafer el-Kummi, **İ'tikadatü'l-İmamiyye**, Çev.: Ethem Ruhi Fıglalı, Ankara, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1978, s. 109

⁹⁹¹ Cürcani, **a.g.e.**, s. 131; Zebidi, **a.g.e.**, No: 8, s. 399

⁹⁹² Tehanevi, **a.g.e.**, No: 2, s. 1047-1078

⁹⁹³ Nisa Suresi, 59

⁹⁹⁴ Buhari, Ahkam, 4, Ahad, 1, Megazi, 59; Müslim, İmare, 39, 40; Ebu Davud, Cihat, 87, Nesai, Beyat, 34

⁹⁹⁵ Müslim, İmare, 39; Ebu Davud, Cihat, 87; Nesai, Beyat, 34

⁹⁹⁶ Tirmizi, Fiten, 51; Ebu Davud, Fiten, 1; İbni Mace, Fiten, 9

Allah'ın size lütfu ve merhameti olmasaydı, pek azınız hariç, muhakkak şeytana uyardınız.”⁹⁹⁷ ayetinde zikredilen ülü'l-emrin, herhangi bir meselede söz sahibi, yetkili ve uzman kimse olduğu anlaşılmaktadır.⁹⁹⁸

İnsanların bir araya gelerek düzenli ve cemiyet halinde yaşaması zaruridir.⁹⁹⁹ Adaletin tesisi, hükümlerin infazı, ülke sınırlarının korunması, vergilerin toplanması ve düzenin sağlanması gibi birçok hayır ve maslahatın gerçekleşmesi, devletin ve imamın varlığına bağlıdır.¹⁰⁰⁰ “Hepiniz çobansınız, göttüklerinizden sorumlusunuz.”¹⁰⁰¹ nebevi öğretisinden hareketle; toplumun en alt kademesinden en üst katmanına kadar, sorumlu olduğu insanlar hakkında hak ve yetki sahibi olanların ülü'l-emr kapsamında mütalaa edilmesi mümkün hale gelmektedir. Hadiste geçen rai kelimesi lügatte, güvenilen, koruyan, idaresi altındakileri gözeten ve onların iyiliğini isteyen anlamındadır.¹⁰⁰² Yönetici, Allah’a karşı sorumlu olduğunu unutmadan, dinin belirlediği sınırları dikkate alarak halkın hayrı ve rafaı için çalışan, emaneti korumakla mükellef olan kimsedir.¹⁰⁰³ Devlet başkanı, dinde olmayan yeni bir şey ortaya koymamakta,¹⁰⁰⁴ helal ve haramı değiştirmemektedir; onun görevi İslamiyet’i en güzel şekilde uygulamaktır. Halkın ülü'l-emre itaati mutlak olmadığı gibi, yöneticinin hak ve yetkileri de mutlak değildir; İslam ve maruf ile sınırlı ve kayıtlıdır.¹⁰⁰⁵ Ülü'l-emre itaati emreden ayetin¹⁰⁰⁶ nüzul sebebi tefsirlerde şöyle açıklanmaktadır: “Hz. Peygamber bir gruba (seriyye) askeri görev vermiş, başlarına

⁹⁹⁷ Nisa Suresi, 83

⁹⁹⁸ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, **a.g.e.**, No: 2, s. 1403

⁹⁹⁹ İbni Haldun, **a.g.e.**, No: 1, s. 554-555

¹⁰⁰⁰ Sadüddin Mesud b. Ömer Taftazani, **Şerhu'l-Akaid: Kelam İlmi ve İslam Akaidi**, Çev.: Süleyman Uludağ, İstanbul, Dergah Yayınları, 1982; s. 82; Bağdadi, **a.g.e.**, s. 271; Abdulkadir Udeh, **İslam ve Siyasi Durumumuz**, Çev.: M. Beşir Eryarsoy, İstanbul, Pınar Yayınları, 1989, s. 33; Roger Garaudy, **İslam ve İnsanlığın Geleceği**, Çev.: Cemal Aydın, İstanbul, Pınar Yayınları, 1990, s. 125

¹⁰⁰¹ Buhari, Nikah, 81, 90, Ahkam, 1, Cuma, 11, Cenaiz, 33, İstikraz, 20, İtk, 17, 19, Vesaya, 9; Müslim, İmare, 20; Ebu Davud, İmare, 1

¹⁰⁰² İbni Manzur, **a.g.e.**, No: 14, s. 325-326; Zebidi, **a.g.e.**, No: 10, s. 152; Cevheri, **a.g.e.**, No: 6, s. 2358-2359

¹⁰⁰³ Seyyid Ebu'l Ala Mevdudi, **Hilafet ve Saltanat**, Çev.: Ali Genceli, İstanbul, Hilal Yayınları, 1972, s. 71

¹⁰⁰⁴ Buhari, İtisam, 2, Büyü, 60, Sulh, 5; Müslim, Akdiyye, 17, 18; Ebu Davud, Sünnet, 5, İbni Mace, Mukaddime, 2

¹⁰⁰⁵ Muhammed Esed, **İslam'da Yönetim Biçimi**, Çev.: M. Beşir Eryarsoy, İstanbul, Yöneliş Yayınları, 1995, s. 92; J. Cavid İkbāl, **“İslam'da Devlet Kavramı”, İslami Siyaset Teorisi ve Sorunlar**, Çev.: Halim Sırçancı, İstanbul, Ekin Yayınları, 1997, s. 58; Seyyid Abdullah Cemaleddin, **İslamda İdari Siyaset**, Thk.: A. Kadir Kabakçı, Çev.: Erol Bayraktar, İstanbul, Hira Yayınları, t.y., s. 36-37

¹⁰⁰⁶ Nisa Suresi, 59

da Abdullah b. Huzafe'yi geçirmişti. Abdullah bir sebeple öfkelenmiş, emri altındakilere odun toplayıp yakmalarını, ateş olunca da içine girmelerini emretmişti. Emri alanlar tereddüt içinde kaldılar. Bir kısmı “Komutana (ülü'l-emre) itaat edilir” diye ateşe girmeye teşebbüs ediyorlar, bir kısmı ise “bu itaatin, buyruğun meşru olmasına bağlı bulunduğunu” düşünerek onları engelliyorlar, “Biz ateşten kaçarak Peygambere katıldık” diyorlardı. Bu çekişme devam ederken ateş söndü, seferden dönünce durumu Resulullah'a arzetteler. “Ateşe girseydiler kıyamete kadar ondan kurtulup çıkamazlardı. İtaat ancak meşru emre olur” buyurdu.”¹⁰⁰⁷ Ayet, nüzul sebebi ile birlikte değerlendirildiğinde; her şeyden evvel Müslüman'ın ilahi öğretilerle mukayyet olduğunu, itaat edenin de edilenin de hak ve sorumlulukları bulunduğunu, insanın hür iradesi ve tercihlerinden mesul olduğunu, her bir insan tekinin öncelikle kendi yaptıklarından hesaba çekileceğini, doğru ve ölçüleri belirlenmiş itaatin huzur ve kurtuluşa vesile olduğunu, ifrat ve tefrit ile dengesi bozulmuş yanlış itaatin her iki dünyada hüsrana sebep olacağını, vahye göre muhasebe edilmeyen mukayyet itaatin istismara konu olabileceğini, akıl, düşünce ve iradenin dinin anlaşılması ve uygulanmasındaki rolünün mühim olduğunu, söylememiz mümkündür.

Adalet,¹⁰⁰⁸ emanet,¹⁰⁰⁹ istikamet,¹⁰¹⁰ Allah'ın indirdikleriyle hükmetmek,¹⁰¹¹ istişare,¹⁰¹² sorumluluk,¹⁰¹³ iyilik ve takvada yardımlaşmak,¹⁰¹⁴ muhasebe¹⁰¹⁵ Kurân-ı Kerim'de yönetimin temel ilkeleri olarak zikredilmektedir. Kurân-ı Kerim'de ülü'l-emr ile ilgili iki ayet olsa da, hadislerde daha detaylı açıklamalar bulunmaktadır. “Kim bana itaat ederse şüphesiz Allah'a itaat etmiş, kim de emirime itaat ederse kuşkusuz bana itaat etmiş olur. Kim bana karşı gelirse şüphesiz Allah'a karşı gelmiş, kim de emirime karşı gelirse kuşkusuz bana karşı gelmiş olur”,¹⁰¹⁶ “Dinleyin ve itaat edin! Üzerinize tayin olunan vali/yönetici, başı siyah kuru üzüm gibi Habeş'li bir köle olsa

¹⁰⁰⁷ Buhari, Megazi, 59, Ahkam, 5; Müslim, İmare, 39

¹⁰⁰⁸ Nahl Suresi, 90; Nisa Suresi, 58, 135; Enam Suresi, 152; Maide Suresi, 9; Araf Suresi, 29; Hadid Suresi, 25; Sad Suresi, 26, Şura Suresi, 15, ; A. Selçuk Özçelik, **İslam Hukukuna Göre Devlet ve Fert Münasebetleri**, İstanbul, Fakülteler Matbaası, 1955, s. 548; Abdulhalık Mustafa Nevin, **İslam Siyasi Düşüncesinde Muhalefet**, Çev.: Vecdi Akyüz, İstanbul, İz Yayınları, 1990, s. 94

¹⁰⁰⁹ Nisa Suresi, 58

¹⁰¹⁰ Hud Suresi, 12; Şura Suresi, 15; Tövbe Suresi, 119; Ahzab Suresi, 70

¹⁰¹¹ Nisa Suresi, 60, 65, 105; Maide Suresi, 45, 49-50; Ahzab Suresi, 36

¹⁰¹² Ali İmran Suresi, 159; Şura Suresi, 38

¹⁰¹³ İsra Suresi, 34

¹⁰¹⁴ Maide Suresi, 2; Mümteherine Suresi, 12

¹⁰¹⁵ Ali İmran Suresi, 104

¹⁰¹⁶ Buhari, Cihad, 109, Ahkam, 1; Müslim, İmare, 32, 33; Nesai, Beyat, 27, Cihad, 39

bile, sizin aranızda Allah'ın kitabını uyguladığı müddetçe dinleyin ve itaat edin.”,¹⁰¹⁷ “Müslüman bir kimseye, kendisine masiyet (Allah’a isyan, günah hususlar) emredilmediği müddetçe, hoşlandığı ve hoşlanmadığı (her) hususta (İslam devleti yöneticisini) dinleyip ona itaat etmesi gerekir. Eğer masiyet emredilirse, ne dinlemek vardır, ne de itaat!”,¹⁰¹⁸ “Allah'a isyan konusunda yaratılmışlara itaat edilmez.”,¹⁰¹⁹ “Biz Allah resulüne kolaylıkta olsun zorlukta olsun, gönlümüzün hoşuna giden hususlarda olsun, hoş gitmeyen hususlarda olsun... dinleyip itaat etmeye... biat ettik.”,¹⁰²⁰ “İmam, kalkandır; onun arkasında savaşılır onunla (düşmana karşı) korunulur.”,¹⁰²¹ “Her kim elini itaatten çekerse kıyamet gününde Allah’a hiçbir hücceti olmadığı halde kavuşur. Her kim boynunda bir biat olmadığı halde ölürse, bir nevi cahiliye ölümü üzere ölmüş olur.”,¹⁰²² “Allah, bir kula bir halkın başına geçmeyi nasib eder de, öldüğünde sorumluluğundaki bu halkı aldatmış olarak ölürse, ona Cenneti haram kılar.”,¹⁰²³ “Ebu Zer anlatıyor: "Ey Allah'ın Resulü! dedim, beni memur tayin etmez misin?" Bu sözüm üzerine, elini omuzuma vurdu ve sonra da: "Ey Ebu Zer, sen zayıfsın, memurluk ise bir emanettir. (Hakkını veremediğin taktirde) kıyamet günü rüsvaylık ve pişmanlıktır. Ancak kim onu hak ederek alır ve onun sebebiyle üzerine düşen vazifeleri eksiksiz eda ederse o hariç" buyurdu.”,¹⁰²⁴ “Allah'ın gölgesinden başka hiçbir gölgenin bulunmadığı Kıyamet Günü'nde Allah'ın gölgesinden faydalanacak yedi sınıf vardır, adil imam...”,¹⁰²⁵ "Size emirlerinizin en hayırlıları kimlerdir, en şerirleri kimlerdir haber vereyim mi? Onların en hayırlıları sizlerin sevgisine mazhar olanlar, sizleri sevenlerdir; lehlerinde hayırla dua edersiniz, onlar da size hayır dua ederler. Ümeranızın şerirleri de sizin buğz ettiklerinizdir, onlar da size buğz ederler, siz onlara lanet edersiniz, onlar da size lanet ederler.”¹⁰²⁶ Hadisler; topluma liderlik etmek ve onları yönetmek üzere yönetici atanmasının gerekliliğini, ülü'l-emrin İslam ile yönetme sorumluluğunun bulunduğunu, insanların

¹⁰¹⁷ Buhari, Ahkam, 4, Ezan, 54, 56; Müslim, İmare, 37; Nesai, Beyat, 27

¹⁰¹⁸ Buhari, Ahkam, 4, Cihad, 108; Müslim, İmare, 38; Tirmizi, Cihad, 29; Ebu Davud, Cihad, 86; Nesai, Beyat, 34; İbni Mace, Cihad, 40

¹⁰¹⁹ Müslim, İmare, 38

¹⁰²⁰ Buhari, Ahkam, 43, Fiten, 2; Müslim, İmare, 41, 42; Nesai, Biat, 1-4

¹⁰²¹ Buhari, Cihad, 109; Müslim, Salat, 88, İmare, 43; Ebu Davud, Cihad, 151; Nesai, Beyat, 30

¹⁰²² Müslim, İmare, 58

¹⁰²³ Buhari, Ahkam, 8; Müslim, İman, 227, İmare, 21

¹⁰²⁴ Müslim, İmare, 17; Ebu Davud, Vesaya, 4; Nesai, Vesaya, 10

¹⁰²⁵ Buhari, Ezan, 36, Zekat, 16, Rikak, 24, Hudud, 19; Müslim, Zekat, 91; Tirmizi, Zühd, 53; Nesai, Kudat, 2

¹⁰²⁶ Tirmizi, Fiten, 77

ülü'l-emre itaatının gerekli olduğunu ve itaatin İslam ile kayıtlı olduğunu mutlak olmadığını, ülü'l-emre itaatin Allah'a ve resulüne itaatin gereği ve bir parçası olduğunu, hatırlatmaktadır.

Mutlak anlamda emretme yetkisi Allah'a aittir;¹⁰²⁷ resule itaat, Allah'a itaattir. Ülü'l-emre itaat, Allah ve resulüne iman ve itaatin bir neticesidir. Allah'a ve rsulüne itaat, mutlak; ülü'l-emre itaat, mukayyettir. Ülü'l-emre itaati emreden ayette¹⁰²⁸ resulün tekil, emir sahiplerinin çoğul olması, ülü'l-emrin sadece devlet başkanı ile sınırlandırılmadığına işaret etmektedir. Ayetin devamında, herhangi bir konuda ihtilaf edildiğinde meselenin Allah'a ve resulüne arz edilmesi emri, Allah'a ve resulüne itaatin mutlak olduğuna, ülü'l-emre itaatin mukayyet olduğuna delalet etmektedir. Ülü'l-emre itaati emreden Nisa Suresi'nin 59. ayetinden önce, emnaetlerin ehline verilmesinin ve adaletle hükmedilmesin emredilmesi, ülü'l-emre itaat konusu ile yönetim ilkelerinin ilişkisini hatırlatmaktadır.¹⁰²⁹ İslam tarihine bakıldığında, ilk halife Ebu Bekir'in "Ben Allah'a ve resulüne itaat ettiğim sürece bana itaat ediniz, isyan edersem bana hiçbir şekilde itaat etmeniz gerekmez."¹⁰³⁰ sözü, ülü'l-emre itaatin, Allah'a ve resulüne itaat ile mukayyet olduğu hakikatini ifade etmekte; hakimlerin, hata gördüklerinde hükümdarların aleyhine karar vermeleri de bu manayı pekiştirmektedir.¹⁰³¹

İnsanlığın dini tarihine bakıldığında, şirkin genelde insanların iyi niyetlerle ihdas ettiği bidatlerden ortaya çıktığı görülmektedir.¹⁰³² İnsanlar, İslam'ın belirlediği ölçüden uzaklaştığında, ülü'l-emre itaatte de sapmalar meydana gelebilmektedir. Hahamların ve rahiplerin rab edinilmesinden bahseden ayet¹⁰³³ ehli kitabın dindeki tahrifatının yanlış itaatle gerçekleştiğini açıklarken,¹⁰³⁴ Müslümanları aynı hataya düşmekten sakındırmakta; helal ve haramı belirleme yetkisinin mülk ve otorite sahibine ait olduğunu, bu yetki kime verilirse onun rab kabul edildiğini

¹⁰²⁷ Araf Suresi, 54

¹⁰²⁸ Nisa Suresi, 59

¹⁰²⁹ Nisa Suresi, 58

¹⁰³⁰ Muhammed Hamidullah, **İslam Peygamberi**, Çev.: Salih Tuğ, C.: I-II, İstanbul, İrfan Yayınevi, 1980, No: II, s. 1181; Mustafa Asım Köksal, **İslam Tarihi: Hz. Muhammed (a.s.) ve İslamiyet, Mekke Devri, Medine Devri**, C.: I-XI, İstanbul, Şamil Yayınevi, 1981, No: 11, s. 92

¹⁰³¹ Muhammed Hamidullah, **İslam'a Giriş**, s. 174-175

¹⁰³² Abdurrahman Azzam, **Ebedi Risalet**, Çev.: Hüsnü Erdem, İstanbul, Sönmez Matbaacılık, 1962, s. 66

¹⁰³³ Tövbe Suresi, 31

¹⁰³⁴ Ebu Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberi, **Camii'l-Beyan an Te'vili Ayi'l-Kur'an**, C.: I-XV, 3. Bsk., Beyrut, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1968, No: 14, s. 210; Tirmizi, Tefsir, 44

göstermektedir.¹⁰³⁵ Papazların rab olarak kabulünde, şefaath anlayışı da belirleyici olmaktadır.¹⁰³⁶ Mümin, vahye tabi ve onunla kayıtlıdır; bireysel işlemlerinde ilahi öğretilerle mükellef olduğu gibi devlet başkanına itaatte de aynı şekilde dinin hükümlerine uymakla yükümlüdür. Halife, İslam ile hükmettiğinde ona itaat etmek; Allah'ın va resulünün hükümleri dışındakilere davet ettiğinde, onu muhasebe etmek Müslümanların vazifesidir.¹⁰³⁷ "Onların çoğu Allah'a ancak ortak koşarak inanırlar.",¹⁰³⁸ "Eğer yeryüzündekilerin çoğuna uyarsan seni Allah yolundan saptırırlar. Onlar ancak zanna uyuyorlar ve onlar sadece yalan uyduruyorlar.",¹⁰³⁹ "De ki: "Ben de ancak sizin gibi bir insanım, (Ne var ki) bana, 'Sizin ilahınız ancak bir tek ilahdır" diye vahyolunuyor. Kim Rabbine kavuşmayı umuyorsa yararlı bir iş yapsın ve Rabbine ibadette kimseyi ortak koşmasın."¹⁰⁴⁰ ayetleri ve "Ümmetim hakkında en çok korktuğum şey, Allah'a ortak koşmalarıdır. Ben, güneşe, aya ve puta tapacaklarını söylemiyorum. Fakat Allah rızası dışında yapılan amelleri ve gizli arzuları kast ediyorum."¹⁰⁴¹ hadisi, insanlar inanmış olsa da kulluk ve itaatte Allah'ın rızasını gözetmeksizin eylemde bulunabileceğini haber vermekte ve onları uyarmaktadır.

İtaatin konusu ve kapsamı tahrif edildiğinde, insanlar dinde aldanabilmekte, din adına aldatılabilmektedir. "Şüphesiz Allah kafirlere lanet etmiş ve onlara alevli bir ateş hazırlamıştır. Onlar, orada ebedi olarak kalacaklardır. Hiçbir dost, hiçbir yardımcı bulamayacaklardır. Yüzlerinin ateşte bir yandan bir yana döndürüleceği gün, "Keşke Allah'a ve Resüle itaat edeydik" diyecekler. Yine şöyle diyecekler: "Ey Rabbimiz! Biz önderlerimize ve büyüklerimize itaat ettik de bizi yoldan saptırdılar." "Ey Rabbimiz! Onlara iki kat azap ver ve onları büyük bir lanete uğrat."¹⁰⁴² ayetleri, din adına aldatan ve aldanananların hazin sonlarından haberler vermekte, itaatin doğru anlaşılmasının ve anlatılmasının önemine işaret etmektedir.

İslamiyet, Hristiyanlık'ta olduğu gibi insanın dünyasını maddi ve manevi alan olarak ayırmamakta; kâinatın her alanında tevhit ilkesinin geçerli olduğunu beyan

¹⁰³⁵ Nadim Macit, **a.g.e.**, s. 165; Muhammed Hamidullah, **İslam'a Giriş**, s. 92

¹⁰³⁶ Enver Baytan, **Hristiyanlık Üzerine Tetkikler II Uluhiyet Peygamberlik ve Amentü**, İstanbul, Ahmet Sait Matbaası, 1966, s. 41; George Barker, **Onun İzinde Hristiyanlık ve Laiklik Tarihi**, İstanbul, Zafer Matbaası, 1985, s. 85-86

¹⁰³⁷ Seyyid Ebu'l Ala Mevdudi, **Hilafet ve Saltanat**, s. 75

¹⁰³⁸ Yusuf Suresi, 106

¹⁰³⁹ Enam Suresi, 116

¹⁰⁴⁰ Kehf Suresi, 110

¹⁰⁴¹ İbni Mace, Zühhd, 21

¹⁰⁴² Ahzab Suresi, 64-68

ederek, insanı ve hayatı bir ve bütün olarak değerlendirmektedir.¹⁰⁴³ Din, insan hayatının her alanını doğrudan etkilemekte,¹⁰⁴⁴ bireysel ve toplumsal meşruiyet ölçekleri sunmaktadır.¹⁰⁴⁵ Kurân-ı Kerim, bireysel ve toplumsal hayatın içinde ve aktif haldedir.¹⁰⁴⁶ Hristiyanlık'ta görülen kilise-devlet çatışması, Allah'tan başka bir otoritenin kabul edilmediği ve ruhban sınıfının bulunmadığı İslamiyet'te yoktur.¹⁰⁴⁷ Dinin hükümleri, bireysel olduğu kadar toplumsal emir ve yasakları da kapsamaktadır. İslam alimlerince dinin gayesi olarak kabul edilen; akıl, din, can ve malın muhafaza edilmesi; zulmün ortadan kaldırılması, adaletin tesis edilmesi ancak devlet otoritesiyle mümkün olabilmektedir. İnsanların, kargaşadan uzak, bir düzen içerisinde yaşayabilmesinin teminatı devlettir.¹⁰⁴⁸ İslam'da ruhban sınıfı ile insanlara tahakküm eden ruhani bir otorite bulunmamakta; insan, akıllı ve hür iradesiyle eylemde bulunabilmektedir.¹⁰⁴⁹ İslamiyet'te ülü'l-emre itaatın ölçüsü; Kurân-ı Kerim ve sünnettir. Ülü'l-emre itaat, yanlış anlaşıldığında ve kötü uygulandığında, kula ibadet haline dönüşebilmektedir.

İmam Eşari, Ehli Sünnet alimlerinin çoğunun ülü'l-emre itaatın gerekliliği hususunda icma ettiğini bildirmektedir.¹⁰⁵⁰ İslam alimleri devlet başkanında olması gereken şartları; Müsülüman olmak, baliğ ve akıllı olmak, hür ve adil olmak, içtihat yapabilecek bilgiye sahip olmak, sağlıklı olmak, halkı yönetme ve gözetmede ileri görüşlü ve iradeli olmak, Kureyş kabilesine mensup olmak şeklinde saymaktadır.¹⁰⁵¹ Halifelikte Kureyşli olmayı, zorunlu bir şart değil, tercih sebebi kabul edenler vardır. İslamiyet, belli bir şahsı ülü'l-emr olarak tayin etmemekte; halife olma şartlarını taşıyan herkes bu göreve talip olabilmektedir. Yöneticinin hak ve yetkileri olduğu gibi,

¹⁰⁴³ Erol Güngör, **İslam'ın Bugünkü Meseleleri**, İstanbul, Ötüken Yayınları, 1983, s. 51; Nur Vergin, **Din ve Devlet İlişkileri, Din Toplum ve Siyasal Sistem**, İstanbul, Bağlam Yayınları, 2000, s. 110

¹⁰⁴⁴ Erol Güngör, **Türk Kültürü ve Milliyetçilik**, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 1995, s. 175-176; Muhammed Hamidullah, **İslam'a Giriş**, s. 57

¹⁰⁴⁵ Mustafa Aydın, **Değişim Sosyolojisi**, İstanbul, Açılım Kitap, 2015, s. 544-545

¹⁰⁴⁶ Ahmet İnan, **Çağdaş Egemenlik Teorisi ile Kurân'ın Hakimiyet Kavramının Karşılaştırılması**, Ankara, Etüt Yayınları, 1999, s. 31

¹⁰⁴⁷ Sönmez Kutlu, "İmam Maturidi'ye Göre Diyanet-Siyaset Ayrımı ve Çağdaş Tartışmalarla Mukayesesi", **İslamiyat**, C.: 8, S.: 2, 2005, s. 55

¹⁰⁴⁸ Mehmet Niyazi, **İslam Devlet Felsefesi**, İstanbul, Ötüken Yayınları, 1999, s. 25; Muhammed Gazali, **İhya-u Ulumi'd Din**, C.: I-III, Çev.: Ahmet Serdaroglu, Ankara, Bedir Yayınları, 1974, No: 1, s. 503; Mehmet Salmazzem, **a.g.e.**, s. 183

¹⁰⁴⁹ Ahmed Hamdi Akseki, **İslam Dini**, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1975, s. 20

¹⁰⁵⁰ Ebü'l-Hasen el-Eşari, **el-İbane**, Çev.: Ramazan Biçer, İstanbul, Gelenek Yayınları, 2010, s. 153

¹⁰⁵¹ Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habib el-Basri el-Maverdi, **Ahkamü's-Sultaniyye**, Kuveyt, Darü İbn-i Kuteybe, 1989, s. 5

sorumlulukları da bulunmaktadır. Devlet başkanının kendisi de diğer Müslümanlar gibi İslam'ın hükümlerinden sorumludur; yaratıcıya kullukta herhangi bir ayrıcalığı bulunmamakta, lider olduğundan mesuliyeti artmaktadır. İmamet, dinin korunması ve işlerin yürütülmesi için ikame edilen bir kurumdur.¹⁰⁵² Emirlik; halkın ve halifenin karşılıklı rızası ve tercihinine dayalı bir sözleşmedir. Halife, İslam'ın hükümlerini uygulayan ve yaratanın davetini cihana taşıyandır; hilafet, beşeri bir sistemdir, ilahi bir devlet değildir. İslam tarihi incelendiğinde, beşeri olan devlet sisteminin bir neticesi olarak, bireysel insani hatalara da rastlanabilmektedir. Ehli Sünnet alimleri, aynı anda bir halifenin varlığını zorunlu görmektedir.¹⁰⁵³ Üç kişiyle yapılan yolculukta, tevhit esasına uygun olarak, birinin yönetici belirlenmesini tavsiye eden İslamiyet, devlet yöneticisinin de tek olmasını emretmektedir.¹⁰⁵⁴ Kadının ülü'l-emr olması, İslam'ın ilk dönemlerinden itibaren değişik şekillerde yorumlanmaktadır. Peygamberlerin hepsinin erkek olması, Müslümanların tarihi tecrübesi, görevin hususiyeti, mahremiyet ve dini liderlik bakımından, kadının halife olamayacağını söyleyenler çoğunluktadır.¹⁰⁵⁵ Kadının seçme hakkına sahip olmasında ve devlet başkanlığı hariç diğer görevlere atanmasında, ihtilaf bulunmamaktadır.

İslam alimleri, devlet başkanının dine muhalif söz ve eylemlerinde kendisine itaat edilmeyeceğini söylemekle birlikte, bu durumda nasıl hareket edileceği ile ilgili farklı görüşler belirtmişlerdir.¹⁰⁵⁶ İslamiyet, ülü'l-emre sınırsız bir hükmetme yetkisi vermediği gibi halkın ona koşulsuz itaat etmesini de emretmemektedir.¹⁰⁵⁷ Kurân-ı Kerim'de insanın başıboş ve sorumsuz olarak yaratılmadığı,¹⁰⁵⁸ yönetici ve halkın belirli hak, yetki ve sorumlulukları bulunduğu hatırlatılmaktadır.¹⁰⁵⁹ “Onlar öyle kimselerdir ki, şayet kendilerine yeryüzünde imkan ve iktidar versek, namazı dosdoğru kılar, zekatı verir, iyiliği emreder ve kötülüğü yasaklarlar. Bütün işlerin akıbeti Allah'a

¹⁰⁵² Maverdi, **a.g.e.**, s. 5; İbni Haldun, **a.g.e.**, No: 1, s. 481

¹⁰⁵³ Maverdi, **a.g.e.**, s. 7-9

¹⁰⁵⁴ Müslim, İmare, 46, 59, 60, 61; Ebu Davud, Fiten, 1; Nesai, Beyat, 25; İbni Mace, Fiten, 9

¹⁰⁵⁵ Bekir Topaloğlu, **İslam'da Kadın**, İstanbul, Yağmur Yayınları, 1973, s. 273; Abdullah b. Ömer b. Süleyman ed-Demici, **el-İmametü'l-Uzma İnde Ehli's-Sünne ve'l-Cemaa**, Riyad, y.y., 1987, s. 243-247

¹⁰⁵⁶ Nevzat Kösoğlu, **Devlet**, İstanbul, Ötüken Yayınları, 1997, s. 117-118

¹⁰⁵⁷ Mehmet Salmazzem, **a.g.e.**, s. 184; Fehmi Cedan, **Çağdaş Arap Dünyasında İslami Yönetim Tartışmaları**, Çev.: Mehmet Yolcu, İstanbul, Yöneliş Yayınları, 1989, s. 30; Abdulkadir Udeh, **a.g.e.**, s. 33

¹⁰⁵⁸ Fazlurrahman, **Ana Konularıyla Kurân**, s. 35

¹⁰⁵⁹ Kıyamet Suresi, 36; Kehf Suresi, 48; İsra Suresi, 71; Zilzal Suresi, 7-8

aittir.”¹⁰⁶⁰ İnsanlar, bulunduğu mevkinin sorumluluğunu yerine getirmekle mükelleftir.¹⁰⁶¹ Ülü’l-emre itaat, imamın meşru olması ve marufu emretmesi durumunda muteberdir ve gereklidir.¹⁰⁶² Halife, İslam’ın öngördüğü şartları taşıyorsa veya masiyeti emrederse ona itaat edilmemektedir; devlet başkanına kayıtsız ve şartsız bir teslimiyet ve itaat söz konusu değildir.¹⁰⁶³ Ülü’l-emre itaatın günah kabul edildiği durumlar, isyan etmeyi gerektirmemekte;¹⁰⁶⁴ halktan, nasihat ile yöneticiyi muhasebe etmesi, denetlemesi ve yöneticiyle olan ahbine riayet etmesi istenmektedir. Ehli sünnete göre; devlet başkanı, halkı İslam ile yönetmeye devam ettiği sürece, kendisinde bazı yanlışlar bulunsada sabretmek ve hakkı tavsiye etmek gerekmektedir.¹⁰⁶⁵

Hem ilahi hem beşeri itaatte; sevgi ve samimiyet, mükellefin gücü ile orantılı olma, devamlılık, kolaylık ve itidal prensipleri önem arz etmektedir. “Hz. Peygamber, Mekke’nin fethinden sonra İslam’a davet amacıyla Halid b. Velid’i, 350 kişilik bir ordunun komutasında Beni Cezime kabilesi üzerine gönderdi. 18 kabile mensubunun “Dinimizi değiştirdik” sözleriyle Müslüman olduklarına ikna olmayan Halid b. Velid, onların öldürülmesini emretti. Bunun üzerine Süleymoğulları, ellerindeki esirleri öldürdüler. Fakat başta Abdullah b. Ömer ve Ebu Huzeyfe’nin azatlısı Salim olmak üzere ensar ve muhacirler bu emre karşı çıktılar; İslamiyet’i kabul ettiklerini söyleyerek onları serbest bıraktılar. Bu haber Medine’ye ulaşınca Hz. Peygamber çok üzüldü, “Allah’ım! Ben Halid’in yaptıklarından beriyim” dedi ve Hz. Ali’yi Cezime kabilesine gönderip öldürülenlerin diyetlerini ödedi. Hz. Peygamber, Abdullah b. Ömer’e de “Neden karşı geldin” dememiştir.”¹⁰⁶⁶ Dini uygulama ve tebliğ etme yükümlülüğü herkes için geçerlidir; yönetici hata yaparsa kendisinin de uyarılması gerekmektedir. “Kim bir kötülük görürse, onu eliyle değiştirsin. Şayet eliyle değiştirmeye gücü yetmezse, diliyle değiştirsin. Diliyle değiştirmeye de gücü

¹⁰⁶⁰ Hac Suresi, 41

¹⁰⁶¹ Maruf Devalibi, **İslam’da Devlet ve İktidar**, Çev.: M. Said Hatiboğlu, İstanbul, Dergah Yayınları, 1985, s. 70

¹⁰⁶² Maverdi, **a.g.e.**, s. 5; Muhammed Ebu Zehra, **İslam’da Siyasi ve İtikadi Mezhepler Tarihi**, Çev.: Ethem Ruhi Fıglalı, Osman Eskicioğlu, İstanbul, Yağmur Yayınları, 1970, s. 38-39; Ejder Okumuş, **Meşruyet Ekseninde Din ve Devlet**, İstanbul, Pınar Yayınları, 2003, s. 185

¹⁰⁶³ Abdülkerim Zeydan, **İslam’da Fert ve Devlet Münasebetleri**, İstanbul, Kayıhan Yayınları, 1978, s. 149-150; Abdulhalık Mustafa Nevin, **İslam Siyasi Düşüncesinde Muhalefet**, Çev.: Vecdi Akyüz, İstanbul, İz Yayınları, 1990, s. 183-185

¹⁰⁶⁴ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, **a.g.e.**, No: 2, s. 535

¹⁰⁶⁵ Abdulhalık Mustafa Nevin, **a.g.e.**, s. 184

¹⁰⁶⁶ Buhari, Ahkam, 35

yetmezse, kalbiyle düzeltme cihetine gitsin ki, bu imanın en zayıf derecesidir.”¹⁰⁶⁷ hadisinde zikredilen “münker gördüğünde” ifadesi, kötülüğü her kim işlerse değiştirilmesini emretmektedir.

Hız. Peygamber, ülü’l-emre itaati önemle vurgulamaktadır: “Kim bana itaat ederse, Allah'a itaat etmiş olur. Kim de bana isyan ederse Allah'a isyan etmiş olur. Emire itaat eden, bana itaat etmiş olur, kim emire isyan ederse bana isyan etmiş olur.”,¹⁰⁶⁸ “Dinlemek ve itaat etmek her Müslümanın üzerine düşen bir görevdir.”,¹⁰⁶⁹ “Başınıza kafası zeytin gibi simsiyah Habeşli bir köle dahi seçilse dinleyin ve itaat edin.”¹⁰⁷⁰ Ülü’l-emre itaatin resule ve nihayetinde Allah’a itaat kabul edilmesi, emri ilk veren mutlak otoriteye iman, sadakat ve teslimiyetin gereğidir. Halifeye marufta itaat, dünyevi maslahatlar bakımından zaruret, Allah’a kulluk bilinciyle değerlendirildiğinde sevap, kabul edilmektedir. İslamiyet’te Allah için yapılan her meşru iş kıymetlidir;¹⁰⁷¹ tevhit inancı gereği dünyadaki hiçbir niyet ve eylem, inanç ve itaatten bağımsız değildir.

2. 8. 4. Ebeveyn

İnsan, sosyal bir varlık olarak yaratıldığından,¹⁰⁷² toplum içerisinde yaşamak zorundadır.¹⁰⁷³ Arapça’da ehl, âl, aile ve üsra kelimeleri ile ifade edilen aile; insanlık tarihi kadar eski¹⁰⁷⁴ ama eskimeyen evrensel bir kurum,¹⁰⁷⁵ beşerin fitratında yer alan¹⁰⁷⁶ hayat ve huzur merkezi,¹⁰⁷⁷ toplumun temeli ve ayrılmaz bir parçası, dünyayı

¹⁰⁶⁷ Müslim, İman, 78; Tirmizi, Fiten, 11; Nesai, İman, 17

¹⁰⁶⁸ Buhari, Cihad, 109, Ahkam, 1; İtisam, 2; Müslim, İmaret, 32, 33; Ebu Davud, Cihad, 163; Nesai, Büyü, 30; İbni Mace, Mukaddime, 1, Cihad, 39

¹⁰⁶⁹ Buhari, Ahkam, 4

¹⁰⁷⁰ Buhari, Ahkam, 4

¹⁰⁷¹ Enam Suresi, 160

¹⁰⁷² Hucurat Suresi, 13; Mehmet Bahçekapılı, “Biyopsikososyal Açıdan Dinin Engellilik ve Farklı Sağlık Problemleri Üzerindeki Etkisi”, **Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi**, S.: 1, 2016, s. 37

¹⁰⁷³ Ali Coşkun, **Sosyal Değişme ve Dini Normlar**, İstanbul, Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 2005, s. 35; Fatma Asiye Şenat, **Olgu İle Algı Arasında İtaat**, Konya, Çizgi Kitabevi, 2016, s. 215

¹⁰⁷⁴ Yünni Sezen, **Sosyolojide ve Din Sosyolojisinde Temel Bilgiler ve Tartışmalar**, İstanbul, İFAV Yayınları, 1990, s. 127-138

¹⁰⁷⁵ Ülfe Görgülü, **Hayatın Tekrarı Yok**, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2019, s. 321

¹⁰⁷⁶ Ahmet Yaman, **Ahlak ve Hukuk Ekseninde Aile Hayatımız**, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2015, s. 13

¹⁰⁷⁷ Peter L. Berger, **Dinin Sosyal Gerçekliği**, Çev.: Ali Coşkun, İstanbul, İnsan Yayınları, 1993, s. 195; Ali Rıza Temel, **Mutlu Bir Yuva Nasıl Kurulur, Nasıl Korunur?**, İstanbul, Harf Yayınları,

imar etmenin ve yaşanılır kılmanın aracıdır.¹⁰⁷⁸ Her toplum, kendi kültürünü ve sürekliliğini muhafaza için, genellikle evlilik yoluyla,¹⁰⁷⁹ aile oluşturagelmektedir.¹⁰⁸⁰ Tanımı üzerinde uzlaşa sağlanamamış, muhtevası sınır tanımayan aile¹⁰⁸¹ genel anlamıyla; evlilik, kan ve süt bağıyla birbirine bağlı bulunanların oluşturduğu,¹⁰⁸² üyelerinin birbirlerine karşı hak ve sorumlulukları bulunan¹⁰⁸³ yasal, ekonomik ve sosyal bir kurum,¹⁰⁸⁴ şahsiyetlerin oluşturulduğu karakter okuludur.¹⁰⁸⁵ İnsanların biyolojik, psikolojik, sosyal, ekonomik ve dini ihtiyaçları aile aracılığıyla karşılanabilmekte,¹⁰⁸⁶ sükunet yuvasında bireyler kendini daha sağlıklı geliştirmekte ve gerçekleştirmektedir.¹⁰⁸⁷ Toplumun değerleri, din,¹⁰⁸⁸ dil, kültür ve gelenekleri ailede öğrenilmekte, öğretilmekte, görünmekte;¹⁰⁸⁹ cemiyet ve aile birbirlerini etkilemektedir.¹⁰⁹⁰ Hak, yetki ve sorumlulukların olduğu, toplumun en küçük

2006, s. 19; Rum Suresi, 21; Nevzat Tarhan, **Evlilik Psikolojisi**, İstanbul, Timaş Yayınları, 2006, s. 87

¹⁰⁷⁸ Ahmet Yaman, **İslam Aile Hukuku**, İstanbul, İfav Yayınları, 2015, s. 18

¹⁰⁷⁹ Zekiye Demir, **Aile Huzuru**, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2008, s. 12; Abdülaziz Hatip, **Mutlu Bir Aile İçin**, İstanbul, Rağbet Yayınları, 2005, s. 9

¹⁰⁸⁰ Mustafa E. Erkal, **Sosyoloji (Toplumbilimi)**, 5. Baskı, İstanbul, Der Yayınları, 1993, s. 88

¹⁰⁸¹ Ahmet Yaman, **İslam Aile Hukuku**, İstanbul, İFAV Yayınları, 2008, s. 17

¹⁰⁸² Mehmet Birekul, F. Mehmet Yılmaz, **Peygamber Günlerinde Sosyal Hayat ve Aile**, Konya, Yediveren Yayınları, 2001, s. 101

¹⁰⁸³ Bakara Suresi, 228; Nisa Suresi 20-21; Talak Suresi, 7

¹⁰⁸⁴ Hayreddin Karaman, **Aile İlmihali**, İstanbul, Timaş Yayınları, 2011, s. 90; Gordon Marshall, **Sosyoloji Sözlüğü**, Çev.: Osman Akınhay, Derya Kömürcü, Ankara, Bilim ve Sanat Yayınları, 2009, s. 233; İbrahim Ethem Özgüven, **Ailede İletişim ve Yaşam**, Ankara, PDREM Yayınları, 2001, s. 1; Bakara Suresi, 187; Nisa Suresi, 21, 34

¹⁰⁸⁵ Kemalettin Erdil, **Aile Okulu**, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991, s. 21; Ayla Oktay, **Yaşamın Sihirli Yılları: Okul Öncesi Dönem**, İstanbul, Epsilon Yayıncılık, 2004, s. 147

¹⁰⁸⁶ Hikmet Yazıcı, “Evliliğin Niteliği Olarak Evlilikte Bireyselleşme ve Bütünleşme”, **Toplum ve Sosyal Hizmet Dergisi**, C.: 30, S.: 2, 2019, s. 606; Mahmut H. Akın, “Türkiye’de Muhafazakârlığın Direnme Odağı Olarak Aile”, **Aile Sosyolojisi Yazıları**, Ed.: Mustafa Aydın, İstanbul, Açılım Kitap, 2014, s. 221; Mustafa Aydın, **Kurumlar Sosyolojisi**, İstanbul, Açılım Kitap Yayıncılık, 2015, s. 35; Zeki Arslantürk, Tayfur Amman, **Sosyoloji**, İstanbul, Çamlıca Yayınları, 2000, s. 307-308; Hayati Hökelekli, **Çocuk, Genç, Aile Psikolojisi ve Din**, İstanbul, Dem Yayınları, 2009, s. 173; İsmail Doğan, **Sosyoloji Kavramlar ve Sorunlar**, İstanbul, Sistem Yayıncılık, 1996, s. 194-195; Mustafa Köylü, “Ailede Din Eğitimi”, **Din Eğitimi**, Ed.: Mustafa Köylü, Nurullah Altaş, 6. Bsk., İstanbul, Ensar Neşriyat, 2016, s. 312-314

¹⁰⁸⁷ Önal Sayın, **Aile Sosyolojisi Ailenin Toplumdaki Yeri**, İzmir, Ege Üniversitesi Yayınevi, 1990, s. 2; Kurtman Ersanlı ve Melek Kalkan, **Evlilik İlişkilerini Geliştirme**, Ankara, Nobel Yayınları, 2008, s. 1; Emin Köktaş, **Türkiye’de Dini Hayat**, İstanbul, İşaret Yayınları, 1993, s. 141

¹⁰⁸⁸ Mualla Selçuk, **Çocuğun Eğitiminde Dini Motifler**, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991, s. 150; Yurdagül Memedoğlu, **Erişkin Bireyin Kendilik Bilinci**, İstanbul, Dem Yayınları, 2005, s. 64; Zeynep Kaya, **Türk Toplumunda İnanç Gelişimi ve Din Eğitimi**, İstanbul, Dem Yayınları, 2015, s. 48

¹⁰⁸⁹ Atalay Yörükoğlu, **Çocuk Ruh Sağlığı**, İstanbul, Özgür Yayın, 2003, s. 125; M. Faruk Bayraktar, “Ailenin Eğitim Görevi”, **Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi**, S.: 2, 1995, s. 117; Bayraktar Bayraklı, **İslam’da Eğitim**, İstanbul, Bayraklı Yayınları, 2012, s. 134; Haluk Yavuzer, **Çocuk ve Suç**, İstanbul, Remzi Kitapevi, 1996, s. 125-126

¹⁰⁹⁰ Kerim Buladı, **İslam Işığında Ailede Huzurlu Yaşam**, İstanbul, Hayat Yayınları, 2013, s. 60

sosyal birimi olan ailede¹⁰⁹¹ kazanılan bilgi ve değerler, bireyim tüm hayatına etki etmektedir.¹⁰⁹² Kurân-ı Kerim, ilk insan ve ilk peygamber Hz. Adem'in eşiyle dünyaya gönderildiğini haber vermektedir.¹⁰⁹³ İnsan, yalnız yaratılmamış, fitraten ötekine muhtaçtır.¹⁰⁹⁴ Allah, insan neslinin devamına, aile kurumunun aracılık etmesini istemektedir.¹⁰⁹⁵ Tüm dinler, ailenin sağlam temeller üzerine kurulmasına önem göstermektedir.¹⁰⁹⁶ İslamiyet'te evlilik, sağlam bir misak,¹⁰⁹⁷ çocuklar; övgü ve sevinç kaynağı,¹⁰⁹⁸ dünya hayatının süsü¹⁰⁹⁹ ve imtihan¹¹⁰⁰ olarak nitelendirilmektedir. Ailenin; biyolojik ihtiyaç,¹¹⁰¹ psikolojik ihtiyaç,¹¹⁰² neslin devam ettirilmesi,¹¹⁰³ yardımlaşma,¹¹⁰⁴ kültürü aktarma, ekonomik ve sosyalleşme gibi temel görevleri bulunmaktadır.¹¹⁰⁵ İslamiyet, bireyin aile kurmasını tavsiye ve teşvik etmektedir.¹¹⁰⁶

Arapça'da ebeveyn kelimesinin tekili eb, baba anlamına gelmektedir; ebeveyn anne ve babayı birlikte ifade eden bir kavramdır.¹¹⁰⁷ Aile binasının mimarı olan anne ve babaya¹¹⁰⁸ itaat etmek, ihsanda bulunmak, iyi muamele etmek ve onların gönül rızasını almak, İslam'a göre farzdır;¹¹⁰⁹ onlara asi olmak, büyük günahdır.¹¹¹⁰ Anne ve

¹⁰⁹¹ Abdurrahman Dodurgalı, **Eğitim Sosyolojisi**, İstanbul, İFAV Yayınları, 1995, s. 105; Hüseyin Ağca, **Ailede Eğitim**, 4. Basım, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006, s. 5

¹⁰⁹² Mehmet Ali Seven, Ali Osman Engin, "Türkiye'de Kadının Eğitimi Alanındaki Eşitsizlikler", **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C.: 9, S.: 1, 2007, s. 178

¹⁰⁹³ Bakar Suresi, 35; Maide Suresi, 27; Araf Suresi, 19; Taha Suresi, 117-119; Hücurat Suresi, 13; Ahmet Yaman, **İslam Aile Hukuku**, İstanbul, İFAV Yayınları, 2008, s. 17

¹⁰⁹⁴ İshak Özgel, "Sosyolojik Tefsir Bağlamında "Yalnızlık Sorunu" Karşısında Kurân", **EKEV Akademi Dergisi-Sosyal Bilimler**, C.: 18, S.: 59, 2014, s. 338

¹⁰⁹⁵ Abdurrahman Dodurgalı, "Kurân'ı Kerime Göre Çocuk Eğitimi", **Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi**, 1984, s. 17; İbrahim Ethem Özgüven, **Ailede İletişim ve Yaşam**, Ankara, Pegem Yayınları, 2001, s. 2

¹⁰⁹⁶ Abdurrahman Kurt, **Aile ve Din, Din Sosyolojisi**, Ankara, Grafiker Yayınları, 2012, s. 299; Ümit Meriç, **İslam'da Aile Hz. Peygamber ve Aile Hayatı**, İstanbul, Ensar Neşriyat, 2006, s. 171; Nevzat Tarhan, **Son Sığınak Aile**, s. 21

¹⁰⁹⁷ Nisa Suresi, 21

¹⁰⁹⁸ Ali İmran Suresi, 14; Sebe Suresi, 34-35; Furkan Suresi, 74

¹⁰⁹⁹ Kehf Suresi, 46

¹¹⁰⁰ Ali İmran Suresi, 14; Enfal Suresi, 28; Tegabün Suresi, 14-15; Münafikun Suresi, 9; Hadid Suresi, 20

¹¹⁰¹ Nisa Suresi, 25

¹¹⁰² Rum Suresi, 21

¹¹⁰³ Nisa Suresi, 1; Jules Payot, **İrade Terbiyesi III Mutluluğun Fethi**, s. 98

¹¹⁰⁴ Enis Ahmed, **Kadın ve Sosyal Adalet**, Çev.: Murat Çiftkaya, İstanbul, Beyan Yayınları, t.y., s. 81-82; Bakara Suresi, 187; Maide Suresi, 2

¹¹⁰⁵ Mahmut Tezcan, **Eğitim Sosyolojisine Giriş**, s. 143-145; M. Faruk Bayraktar, "Ailenin Eğitim Görevi", s. 118

¹¹⁰⁶ Nur Suresi, 32

¹¹⁰⁷ Vecdi Akyüz, "Ebeveyn", **T. D. V. İslam Ansiklopedisi**, No: 3, s. 101-103; Ragıp, **a.g.e.**, s. 60

¹¹⁰⁸ Doğan Cüceloğlu, **İçimizdeki Çocuk**, İstanbul, Remzi Kitabevi, 2017, s. 75

¹¹⁰⁹ Bakara Suresi, 83; Nisa Suresi, 36; Enam Suresi, 4, 151; İsra Suresi, 23-25; Ankebut Suresi, 8; Lokman Suresi, 14; Ahkaf Suresi, 15

¹¹¹⁰ Buhari, Eymen, 16

babaya itaat, Kurân-ı Kerim’de ihsan ve birr kelimeleriyle emredilmektedir. İhsan kelimesi, hüsn kökünden türetilmiş ve sözlükte güzel olmak, iyilik etmek, davranışı güzelleştirmek, nimet sunmak anlamında kullanılmaktadır;¹¹¹¹ kötülüğün zıddıdır. Genel olarak ihsan; başkasına iyilik etmek ve yapılan işi güzel yapmak şeklinde iki farklı mana için kullanılmaktadır.¹¹¹² İhsan kelimesi itaat manasını barındırmaktadır, fakat her itaatte ihsan bulunmayabilir; İslamiyet, ebeveyne ihsan ile itaat edilmesini emretmektedir.

Çocukların ebeveyne itaatinden önce, anne babanın çocuklarına karşı yükümlülüklerinin ele alınması, daha uygun olacaktır. Din ve toplum; taşıdığı sorumluluk ve karşıladığı ihtiyaçlar nedeniyle aileye büyük önem vermektedir. Çocuk; yaratıcının ihsan ettiği büyük bir nimet;¹¹¹³ ahirette hesabı verilecek kıymetli bir emanettir.¹¹¹⁴ Çocuklarla övünmenin aldanmaya sebep olması, tüm insanlar için ortak bir zaafıdır.¹¹¹⁵ İslamiyet’te ahlakı güzel bir evlat, sadaka-i cariyeye ve kıymetli bir miras kabul edilmektedir.¹¹¹⁶ Canlılar içerisinde bebekliği en uzun süren varlık insandır.¹¹¹⁷ Çocuklar, gelişimini tamamlayabilmesi için ebeveyninin ilgi, sevgi ve tecrübesine muhtaçtır.¹¹¹⁸ Çocukların duygusal ve eğitim boyutlarıyla ilgilenilmediğinde onlar sadece büyütülmüş olmakta, yetiştirilmiş olmamaktadır.¹¹¹⁹ Ebeveynin, çocuğuna karşı yükümlülüğü, eş seçimiyle başlamaktadır. Çocuğun aileden kalıtsal olarak alacağı bazı özellikler nedeniyle eş seçimi önem arz etmektedir.¹¹²⁰ Ebeveyn, çocuklarının değer ve kişilik özelliklerinde birinci derece referans kaynağıdır.¹¹²¹ Ebeveynin çocuklarına karşı diğer sorumluluğu; bebeklerine yaşam hakkı

¹¹¹¹ İbni Manzur, **a.g.e.**, No: 13, s. 115; Ezheri, **a.g.e.**, No: 2, s. 57

¹¹¹² Mustafa Çağrı, “İhsan”, **T. D. V. İslam Ansiklopedisi**, No: 21, s. 544-546

¹¹¹³ Kasas Suresi, 9; Furkan Suresi, 74

¹¹¹⁴ Adil Fethi Abdullah, **Beni Ne Zaman Dinleyeceksiniz**, Çev.: Ayhan Çakıroğlu, İstanbul, Beka Yayınları, 2008, s. 13; Mehmet Reşat Şavlı, **İslam’da Çocuk Terbiyesi**, İstanbul, Ensar Yayınları, 2018, s. 88; Taha Suresi, 132; Şura Suresi, 49-50; Tahrim Suresi, 6

¹¹¹⁵ İbrahim Canan, “Kurân’da Çocukla İlgili Meseleler”, **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.: 8, 1998, s. 5

¹¹¹⁶ Müslim, Vasiyye, 14; Tirmizi, Ahkam, 36; Ebu Davud, Vesaya, 14; C. Gotthilf Salzman, **Nerede Hata Yaptık?**, Çev.: Zeki Karakaya, İstanbul, Etüt Yayınları, 2004, s. 12

¹¹¹⁷ Hüseyin Yılmaz, **Din Eğitimi ve Sosyal Barış**, İstanbul, İnsan Yayınları, 2003, s. 129

¹¹¹⁸ Şuayip Özdemir, “Çocuğun Din Eğitiminde Ailenin Rolü”, **Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi**, C.: 9, 2002, s. 115

¹¹¹⁹ Nevzat Tarhan, **Son Sığınak Aile**, İstanbul, Nesil Yayınları, 2014, s. 191

¹¹²⁰ Abdurrahman Dodurgalı, **Ailede Din Eğitimi**, İstanbul, Timaş Yayınları, 2010, s. 180; M. Faruk Bayraktar, **İslâm Eğitiminde Öğretmen-Öğrenci Münasebetleri**, İstanbul, İFAV Yayınları, 1994, s. 113

¹¹²¹ Mevlüt Kaya, “Ailede Anne-Baba Tutumlarının Çocuğun Kişilik ve Benlik Gelişimindeki Rolü”, **Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.: 9, S.: 9, 1997, s. 199

sağlamaları,¹¹²² rızık endişesi veya başka sebeplerle onu öldürmemesi¹¹²³ ve helal rızık ile geçimlerini temin etmesidir.¹¹²⁴ Kişiliğe ve davranışlara iyi veya kötü istikamette yön verme ihtimali nedeniyle,¹¹²⁵ çocuğun isminin güzel seçilmesi de ebeveynin sorumluluğu kapsamında mütalaa edilmektedir.¹¹²⁶ Anne ve babanın parçası olan çocukların¹¹²⁷ bakımı, gözetilmesi ve eğitimi, ebeveynin önemli görevlerinden biridir.¹¹²⁸ Çocuk, düşünce ve davranışlarıyla kendisine örnek alabileceği model bir ebeveyne ihtiyaç hissetmektedir.¹¹²⁹ Anne ve baba, çocuklarının yetiştirilmesinde birinci derecede¹¹³⁰ ortak sorumluluk sahibidir.¹¹³¹ Vicdan ve toplumla uyumlu olma hali olarak tanımlanan ahlak,¹¹³² bir öğrenme işidir;¹¹³³ çocuklarına karşı merhametli, hoşgörülü ve güven verici olmak, onları terbiye etmenin ideal bir yoludur.¹¹³⁴ Çocuklar, sözden çok, davranışları örnek alma eğilimindedir.¹¹³⁵ Cinsiyet ayrımı yapmaksızın çocuklara karşı adil olmak,¹¹³⁶ onları sevmek ve yaratılış gayesine uygun olarak onları yetiştirmek¹¹³⁷ anne babanın asli görevleri arasında sayılmaktadır. “Çocuğun güzelce terbiye edilmesi, çocuğun anne babası üzerindeki haklarından biridir.”¹¹³⁸ “Bir baba, çocuğuna güzel ahlaktan daha üstün bir miras bırakamaz.”¹¹³⁹

¹¹²² Fatma Asiye Şenat, **a.g.e.**, s. 79

¹¹²³ Enam Suresi, 140, 151; İsrâ Suresi, 31; Mümtahine Suresi, 12; Tekvir Suresi, 8-9; İbrahim Turan, “Günümüz Aile Problemleri Çerçevesinde Kurân’da Ebeveyn-Çocuk İlişkisi”, **Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.: 35, 2013, s. 80

¹¹²⁴ Kasas Suresi, 77

¹¹²⁵ İbrahim Canan, **Allah’ın Çocuklara Bahsettiği Haklar**, İstanbul, Timaş Yayınları, 2005, s. 68

¹¹²⁶ Ebu Davud, Edep, 69

¹¹²⁷ Buhari, Fedailü’s-Sahabe, 12, 16

¹¹²⁸ Bakara Suresi, 233; Enam Suresi, 140; Talak Suresi, 6; İsrâ Suresi, 24; Taha Suresi, 132; Tahrîm Suresi, 6; Atalay Yörükoğlu, **Çocuk Ruh Sağlığı**, İstanbul, Özgür Yayınları, 1998, s. 93

¹¹²⁹ Ahmet Önkal, **Resulullah’ın İslam’a Davet Metodu**, İstanbul, Kitap Dünyası Yayınları, 2000, s. 415; Halit Ertuğrul, **Örnek Hayatıyla Herkesin Öğretmeni Hz. Muhammed (a.s.m.)**, İstanbul, Nesil Yayınları, 2013, s. 171; Yusuf Alpaydın, Hatice Ayar, Arife Gümü, **Çocukların Dini Gelişiminde Ebeveynlerin Rolü: Beklentiler ve Zorlanma Alanları**, İstanbul, İlke Yayınları, 2015, s. 3

¹¹³⁰ Mehmet Aydın, **İslam Dini İlmihali**, Konya, Hibaş Yayınları, 1984, s. 342

¹¹³¹ Haluk Yavuzer, **Ana-Baba ve Çocuk**, İstanbul, Remzi Kitabevi, 2016, s. 29;

¹¹³² Erol Göngür, **Değerler Psikolojisi**, Amsterdam, Hollanda Türk Akademisyen Vakfı Yayınları, 1993, s. 52-63

¹¹³³ Mustafa Çağrı, **İslam Düşüncesinde Ahlak**, İstanbul, Dem Yayınları, 2006, s. 32-33

¹¹³⁴ Bayraktar Bayraklı, “Kurân-ı Kerim’e Göre Ailede Çocuk Eğitimi”, **Tartışmalı İlmi Toplantılar Dizisi: İslam’da Aile ve Çocuk Terbiyesi (II)**, İbrahim Canan v. d., İstanbul, Ensar Neşriyat, 2005, s. 180; Yıldız Kuzgun, “Ana-Baba Tutumlarının Bireyin Kendini Gerçekleştirme Düzeyine Etkisi”, **Hacettepe Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi**, C.: 5, S.: 1, 1973, s. 57

¹¹³⁵ Hatice Kübra Ergin, **Çocuklarda Din Eğitimi**, İstanbul, Kalbi Kitaplar, 2012, s. 61-69

¹¹³⁶ Nahl Suresi, 58-59; Zuhur Suresi, 17; Tekvir Suresi, 8-9; Buhari, Hibe, 13; Müslim, Hibat, 3, 13; Ebu Davud, Büyü, 83

¹¹³⁷ Tahrîm Suresi, 6; Taha Suresi, 132; Tirmizi, Birr, 33

¹¹³⁸ Buhari, Cuma, 11; Ebu Davud, İmaret, 1, Salat, 26; İbni Mace, Edep, 3

¹¹³⁹ Tirmizi, Birr, 33

Çocuğu sevmenin özü, onu birey olarak kabul etmek ve değer vermektir.¹¹⁴⁰ Ebeveynin kendi ihtiyaçlarına rağmen çocuklarını yetiştirmek için maddi ve manevi fedakarlıkta bulunması, yaratıcının kendilerine ilham ettiği fitri bir sevgi ve şefkat sebebiyle mümkün olabilmektedir.¹¹⁴¹ Cahiliye dönemi ve modern dönem şekliyle de olsa çocuklar arasında cinsiyet ayrımı yapılması, İslam'ın ve insanlığın hoş karşılamayacağı kötü bir davranıştır.¹¹⁴²

Çocukların, anne ve babası üzerinde hakları bulunduğu gibi onlara karşı sorumlulukları ve marufta itaat etme yükümlülüğü vardır. Ebeveyni, küçüklüğünde kendisine nasıl güzel muamelede bulundu ise,¹¹⁴³ çocukların da her dönemde ve özellikle yaşlılık süreçlerinde onlara iyi davranması, onların maddi ve manevi ihtiyaçlarını karşılaması gerekmektedir.¹¹⁴⁴ Çocuğun ebeveynine karşı sorumluluklarında farklılık bulunmasa da, Kurân-ı Kerim'de ve hadislerde, annenin yaşadığı zorluk ve sıkıntılar nedeniyle çocuk üzerinde daha fazla hak sahibi olduğu belirtilmektedir.¹¹⁴⁵ "Rabbin, kendisinden başkasına asla ibadet etmemenizi, anaya-babaya iyi davranmanızı kesin olarak emretti. Eğer onlardan biri, ya da her ikisi senin yanında ihtiyarlık çağına ulaşırsa, sakın onlara "öf!" bile deme; onları azarlama; onlara tatlı ve güzel söz söyle. Onlara merhamet ederek tevazu kanadını indir ve de ki: "Rabbim! Tıpkı beni küçükken koruyup yetiştirdikleri gibi sen de onlara acı."¹¹⁴⁶ ayetleri, çocukların ebeveynlerine güzelleme muamele etmesini, saygı göstermesini ve onları azarlamamasını emretmektedir.¹¹⁴⁷ Her ne kadar yaşlılığın getirdiği bir takım zorluklar bulunsun da, çocukların ebeveynine karşı isyan etmeden sabırlı davranmaları, onların gönüllerini almaları, İslamiyet'te ibadet kabul edilmektedir.¹¹⁴⁸ "İnsana da, anne babasına iyi davranmasını emrettik. Annesi onu her gün biraz daha güçsüz düşerek karnında taşımıştır. Onun sütten kesilmesi de iki yıl içinde olur. (İşte onun

¹¹⁴⁰ Ahmet Koç, Okul Çağı Çocuklarının Ailede Din Eğitimi, **İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.: 17, 2008, s. 150

¹¹⁴¹ Beyza Bilgin, **İslam ve Çocuk**, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2003, s. 37

¹¹⁴² M. Zeki Duman, **Kurân'ı Kerim'de Adab-ı Muâşeret**, İstanbul, İpek Yayınları, 2002, s. 138

¹¹⁴³ M. Sait Şimşek, **Kurân'ın Ana Konuları**, İstanbul, Beyan Yayınları, 1999, s. 214

¹¹⁴⁴ İsra Suresi, 23-24; Bakara Suresi, 215; Ülfet Görgülü, **a.g.e.**, s. 354

¹¹⁴⁵ Lokman Suresi, 14-15; Ahkaf Suresi, 15; Nesai, Cihad, 6; İbni Mace, Cihad, 24

¹¹⁴⁶ İsra Suresi, 23-24

¹¹⁴⁷ İbrahim Sarıçam, **Hiz. Muhammed ve Evrensel Mesajı**, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2003, s. 244; M. Tayyib Okiç, **İslamiyet'te Kadın Öğretimi**, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1978, s. 13

¹¹⁴⁸ Saffet Sancaklı, "Hadislerde Yaşlılık Olgusunun Değerlendirilmesi", **Manevi Sosyal Hizmetler**, Ed.: Ali Seyyar, İstanbul, Rağbet Yayınları, 2008, s. 381

için) insana şöyle emrettik: "Bana ve anne babana şükret. Dönüş banadır."¹¹⁴⁹ Evlat sevgisi, insanın genlerinde vardır. Temiz fitratını muhafaza etmiş olanlar, anne babasına saygılı olmaya meyyaldir.¹¹⁵⁰

İman edenlerin düşünmeleri için, üç büyük dinde saygı duyulan Hz. İbrahim'in kıssası, babası ile kavminin putlara tapması, Kurân-ı Kerim'de farklı yerlerde anlatılmaktadır.¹¹⁵¹ Putperest olan babası, rabbini inkar etmiş ve kendisini tehdit etmiş olsa da Hz. İbrahim ona hikmetle ve yumuşaklıkla hitap etmiş ve hidayeti için rabbine dua etmiştir. Hz. İbrahim'in oğlu Hz. İsmail de Kurân-ı Kerim'de halim bir çocuk olarak nitelendirilmekte;¹¹⁵² babasına itaat ve teslimiyetiyle inananlara rol model olarak sunulmaktadır. İslamiyet, kişinin anne ve babası iman etmemiş olsa da saygı ve hizmeti hak ettiğini öğütlemektedir. "Kitapta İbrahim'i de an. Gerçekten o, son derece dürüst bir kimse, bir peygamber idi. Hani babasına şöyle demişti: "Babacığım! İşitmeyen, görmeyen ve sana bir faydası olmayan şeylere niçin tapıyorsun?" "Babacığım! Doğrusu, sana gelmeyen bir ilim bana geldi. Bana uy ki seni doğru yola ileteyim." "Babacığım! Şeytana tapma! Çünkü şeytan Rahman'a isyankar olmuştur." "Babacığım! Doğrusu ben, sana, çok esirgeyici Rahmâa tarafından bir azabın dokunmasından, böylece şeytana bir dost olmandan korkuyorum." Babası, "Ey İbrahim! Sen benim ilahlarımdan yüz mü çeviriyorsun? Eğer vazgeçmezsen, mutlaka seni taş a tutarım. Uzun bir süre benden uzaklaş!" dedi. İbrahim şöyle dedi: "Esen kal! Senin için Rabbimden af dileyeceğim. Şüphesiz O, beni nimetleriyle kuşatmıştır." "Sizi ve Allah'tan başka taptıklarınızı terk ediyor ve Rabbime ibadet ediyorum. Rabbime ibadet etmekle de mutsuz olmayacağımı umuyorum."¹¹⁵³, "Ey iman edenler! Kendinizi ve ailenizi, yakıtı insanlar ve taşlar olan ateşten koruyun. O ateşin başında gayet katı, çetin, Allah'ın kendilerine verdiği emirlere karşı gelmeyen ve kendilerine emredilen şeyi yapan melekler vardır."¹¹⁵⁴ ayetleri, iman edenlerin, aile üyelerinden başlayarak hakkı tebliğ ve temsil ile görevli olduğunu, sorumluluk taşıdığını

¹¹⁴⁹ Lokman Suresi, 14

¹¹⁵⁰ Abdurrahman Dodurgalı, **a.g.e.**, 32

¹¹⁵¹ Şuara Suresi, 69-76; Enbiya Suresi, 51-54; Yasin Suresi, 6; Zümer Suresi, 15; Şura Suresi, 45; Nuh Suresi, 26-27; Meryem Suresi, 41-48; Enam Suresi, 74; Saffat Suresi, 85; Zuhuruf Suresi, 26; Mümtehine Suresi, 4

¹¹⁵² Saffat Suresi, 101-102

¹¹⁵³ Meryem Suresi, 41-48

¹¹⁵⁴ Tahrir Suresi, 6

hatırlatmaktadır. Anne ve babanın çocuğunu ateşten koruması, onu eğitmesi ve çocuğa hakkı tavsiye etmesi şeklinde açıklanmaktadır.¹¹⁵⁵

“Ey iman edenler! Eşlerinizden ve çocuklarınızdan size düşman olabilecekler vardır. Onlardan sakının. Ama affeder, hoş görüp vazgeçer ve bağışlarsanız şüphe yok ki Allah çok bağışlayandır, çok merhamet edendir. Mallarınız ve çocuklarınız ancak birer imtihandır; Allah katında ise büyük bir mükafat vardır.”¹¹⁵⁶ “Ey iman edenler! Mallarınız ve evlatlarınız sizi, Allah’ı zikretmekten alıkoymasın. Her kim bunu yaparsa, işte onlar ziyana uğrayanların ta kendileridir.”¹¹⁵⁷ “O gün ki ne mal fayda verir ne oğullar! Allah'a arınmış bir kalp ile gelen başka.”¹¹⁵⁸ ayetleri, eş ve çocukların insanı Allah’a kulluk ve itaat etmesini engellediğinde, imtihan ve fitneye dönüşebileceğini haber vermekte ve uyarmaktadır. Anne ve babaya itaat, Allah’ın emir ve yasaklarıyla kayıtlıdır; hiçbir irade, yaratıcının buyruklarına alternatif oluşturmamaktadır.¹¹⁵⁹ Ebeveynin talepleri, İslam’ın bildirdikleriyle örtüşmediği durumlarda kendilerine itaat edilmesi yasaklanmaktadır. “Sa’d b. Ebi Vakkas’ın annesi, oğlunun Müslüman olduğunu duyunca çok sinirlenip, kendisine karşı saygısını ve bağlılığını bildiğinden, onu İslam dîninden döndürebilmek için; “Allah’ın, sana hısım ve akraba ile ilgilenmeyi, anne-babaya daima iyilik etmeyi emrettiğini söyleyen, sen değil misin?” dedi. Sa’d da; “Evet!” dedi. Bunun üzerine annesi asıl maksadını bildirmek için şöyle söyledi: “Ya Sa’d! Vallahi, sen Muhammed’in getirdiklerini inkar etmedikçe, ben açlık ve susuzluktan helak oluncaya kadar ağzıma bir şey almayacağım.” Sa’d, annesine düşkün olduğu halde kendisine itaat etmemiştir. Annesinin yiyip içmediğini ve bunda inat ettiğini görünce, şöyle dedi: “Ey Anne! Senin yüz canın olsa ve her birini İslamiyeti bırakmam için versen, ben yine dinimden vaz geçmem. Artık ister ye, ister yeme!” Annesi Sa’d’ın dinine bağlılığını görünce şaşırdı, çaresiz kaldı. Yemeye ve içmeye tekrar başladı. Sa’d bin Ebi Vakkas ile annesi arasında geçen bu hadiseden sonra Allah, evladın anne ve babaya hangi hallerde tabi olacağını; “Biz insana, ana ve babasına iyilikte bulunmasını tavsiye ettik. Bununla beraber, hakkında bilgi sahibi olmadığın (ilah tanımadığın) bir şeyi bana ortak koşmak için sana emrederlerse, artık onlara (bu hususta) itaat etme! Dönüşünüz ancak banadır.

¹¹⁵⁵ Buhari, Tefsir, Tahrim Suresi, 3

¹¹⁵⁶ Tegabün Suresi, 14-15

¹¹⁵⁷ Münafikun Suresi, 9

¹¹⁵⁸ Şuara Suresi, 88-89

¹¹⁵⁹ Nisa Suresi, 65; Ahzab Suresi, 36

Ben de yaptığınızı (amellerinizin karşılığını) size haber vereceğim.”¹¹⁶⁰ ayetiyle açıklamış oldu.”¹¹⁶¹

Çocuk; anne ve babası iman etmemiş olsa bile, onların meşru isteklerini, insani ihtiyaçlarını karşılamakla yükümlüdür. Ebeveyn, farz olan işleri yasakladığında, haramı emrettiğinde anne babaya itaat, günah sayılmaktadır. Hz. Peygamberin baldızı olan Esmâ, Müşrik olan annesi kendisini ziyarete geldiğinde kendisiyle görüşüp görüşemeyeceğini sorduğunda, Allah’ın elçisi ona annesiyle ilgilenmesini tavsiye etmiştir.¹¹⁶² Çocuklar, her talebe boyun eğmesi beklenen birer asker değildir.¹¹⁶³ Ebeveynin görevi; İslam’ın kendilerine verdiği hak ve saygınlığı, çocukları için zulüm ve fitneye dönüştürmeksizin, dünya ve ahirette ailesini huzura kavuşturması, kötülüklerden korumasıdır. Çocuklara zor gelen ve yapmaktan hoşlanmadığı işlerin onlara teklif edilmesi, aile saadetine zarar verdiği gibi hakkın yerinde kullanılmaması sonucunu doğurmaktadır. “Kolaylaştırınız, zorlaştırmayınız!”¹¹⁶⁴ nebevi ikazı, çocuklara yapılan tekliflerde itidal ve rıfk ile muamele etmeyi gerektirmektedir.

Birrü’l-valideyn terkibiyle ifade edilen anne babaya iyilik yapma, ihsan ile itaat etmek, hadislerde sıklıkla hatırlatılmaktadır.¹¹⁶⁵ “Rabbin hoşnutluğu anne babanın hoşnutluğuna bağlıdır. Rabbin öfkesi ise, anne babanın öfkesine bağlıdır.”,¹¹⁶⁶ “Cennet, annelerin ayakları altındadır.”,¹¹⁶⁷ “Resulullah bir gün: Büyük günahların en ağırını size haber vereyim mi? diye üç defa sordu. Biz de: Evet, ya Resulallah! dedik. Hz. Peygamber: Allah’a şirk koşmak, ana-babaya itaatsizlik etmek! buyurduktan sonra, yaslandığı yerden doğrulup oturdu ve; İyi dinleyin, bir de yalan söylemek ve yalancı şahitlik yapmak! buyurdu. Bu sözü o kadar çok tekrar etti ki, daha fazla üzülmelerini istemediğimiz için, keşke sükut buyursalar da yorulmasalar, diye arzu ettik.”,¹¹⁶⁸ “Bir şahıs, Resulullah’a gelerek: Kendisine en iyi davranmam gereken kimdir? diye sordu. Resulullah: Annen! buyurdu. O sahâbi: Ondan sonra kimdir? diye sordu. Hz. Peygamber: Annen! buyurdu. Sahâbi tekrar: Ondan sonra kim gelir? diye

¹¹⁶⁰ Lokman Suresi, 15

¹¹⁶¹ İbrahim Hatiboğlu, “Sa’d b. Ebu Vakkas”, **T. D. V. İslam Ansiklopedisi**, No: 35, s. 371-374

¹¹⁶² Buhari, Hibe, 29; Mümtetine Suresi, 8; Tirmizi, Birr, 3

¹¹⁶³ Mustafa Sıbai, **Aile Ahlakımız**, Çev.: Abdusselam Porsnak, İstanbul, Beka Yayınları, 2008, s. 69

¹¹⁶⁴ Buhari, İlim, 12, Cihad, 164; Müslim, Eşribe, 70-71

¹¹⁶⁵ Buhari, Edep, 1; Müslim, İtk, 25, Birr, 9, 10; Ebu Davud, Edep, 119-120; Tirmizi, Birr, 8

¹¹⁶⁶ Tirmizi, Birr, 3

¹¹⁶⁷ Nesai, Cihad, 6; İbni Mace, Cihad, 24

¹¹⁶⁸ Buhari, Şehadat, 10, Edep, 6, İstiaan, 35, İstıtabe, 1; Müslim, İman, 143

sordu. Allah Resülü yine: Annen! buyurdu. Sahabi tekrar: Sonra kim gelir? diye sorunca Resul-i Ekrem bu sefer: Baban! cevabını verdi.”¹¹⁶⁹ Hadisler; İslam’ın öğretilerine uygun olduğu takdirde, ebeveynin isteklerine itaat etmenin farz, asi olmanın haram olduğuna, işaret etmektedir. Anne ve babanın rızası, cennet anahtarlarından biridir; onların istekleri vahiy ile kayıtlı ve sınırlıdır. Ebeveyni teklif etmiş olsa da, Allah’ın ve resulünün bildirdiklerine aykırı düşünce ve isteklere uymak günahıdır. “Ailene namazı emret ve kendin de ona devam et. Senden rızık istemiyoruz. Sana da biz rızık veriyoruz. Güzel sonuç Allah'a karşı gelmekten sakınanlarındır.”¹¹⁷⁰ ayeti, anne ve babanın, çocuklarının maddi ihtiyaçlar kadar manevi ihtiyaçlarından da sorumlu olduğunu hatırlatmaktadır. Mümin, emanetlerine ve ahitlerine riayet edendir.¹¹⁷¹

2. 8. 5. Eş

Kadının eşine itaati; ülü'l-emre itaatte, ebeveyne itaatte olduğu gibi meşru ve maruf olan ile sınırlı ve kayıtlıdır. İslam’a göre aile; neslin devamına ve kişinin huzuruna vesiledir;¹¹⁷² bireyi kötülüklerden alıkoyan bir sığınaktır.¹¹⁷³ “Nikah benim sünnetimdir. Kim benim sünnetimi uygulamazsa benden değildir. Evleniniz, ben diğer ümmetlere karşı sizin çokluğunuzla iftihar ederim.”¹¹⁷⁴ Evlilik kurumundaki iletişim, hayır ve güzellikte yardımlaşmak, ahiret cennetini dünyaya taşıma amacına matuftur. Toplulukların sevk ve idaresi için mesul bir reisin bulunması zaruridir.¹¹⁷⁵ İslamiyet’te ailenin yöneticiliği erkeğe verilmekte; kadının eşine itaat etmesi emredilmektedir. “Erkekler, kadınların koruyup kollayıcılarıdır. Çünkü Allah insanların kimini kiminden üstün kılmıştır. Bir de erkekler kendi mallarından harcamakta (ve ailenin geçimini sağlamakta)dırlar. İyi kadınlar, itaatkardırlar.”¹¹⁷⁶

¹¹⁶⁹ Buhari, Edeb, 2; Müslim, Birr, 1

¹¹⁷⁰ Taha Suresi, 132

¹¹⁷¹ Müminun Suresi, 8

¹¹⁷² Rum Suresi, 21; Nahl Suresi, 72; Nur Suresi, 32

¹¹⁷³ Ebu Davud, Nikah, 1; İbni Mace, Nikah, 1

¹¹⁷⁴ İbni Mace, Nikah, 1

¹¹⁷⁵ Muhammed Kutub, Muhammed Kutub, *İslam’ın Etrafındaki Şüpheler*, Çev.: Ali Özek, İstanbul, Tuğra Neşriyat, 1991, s. 172

¹¹⁷⁶ Nisa Suresi, 34

Ayette geçen “kavvam” kelimesi sözlükte, ayağa kalkmak, yükselmek anlamlarına gelmektedir.¹¹⁷⁷ Kavvam; bir şeyi koruyup gözeten, muhafaza eden ve ihtiyaçlarını karşılayan demektir.¹¹⁷⁸ Erkeğin yönetici olması, onun kadına tahakküm etmesi ve zorbalık yapması değildir; bilakis yöneticilik, istişare ve yardımlaşmayla aile sorumluluklarının paylaşılmasını ve yönetilmesini kolaylaştıran bir araçtır.¹¹⁷⁹

Erkek ve kadının farklı tabiatla yaratılmış olması, ailede ve toplumda aldığı sorumluluklar nedeniyle, İslamiyet’te aile yöneticiliği, Allah tarafından erkeğe verilmiş; kocaya, aile ilişkilerinde kadına göre nisbi bir üstünlük tanınmıştır.¹¹⁸⁰ Ayette bahsedilen yöneticilik, ontolojik, tabii bir üstünlük değildir; hak ve sorumlulukların gerektirdiği görev dağılımına işaret eden bir niteliktir.¹¹⁸¹ İçgüdü ve fizyolojik ihtiyaçları, insani özellikleri ve yaratıcıya kul olması yönünden kadın ile erkek arasında herhangi bir fark yoktur. Yaratıcının erkek ve kadın için belirlediği statü ve hükümlere rıza göstermek, iman ve teslimiyetin gereği olan itaat kapsamında değerlendirilmektedir. “Allah’ın, kiminizi kiminize üstün kılmaya vesile yaptığı şeyleri (haset ederek) arzu edip durmayın. Erkeklerle kazandıklarından bir pay vardır. Kadınlara da kazandıklarından bir pay vardır. Allah’tan, onun lütfunu isteyin. Şüphesiz Allah her şeyi hakkıyla bilendir.”¹¹⁸² Üç kişinin yolculuğa çıkması durumunda aralarında yönetici tayin etmelerini isteyen¹¹⁸³ İslamiyet, toplumun temelini oluşturan aile için maslahat gereği yönetici belirlemesi doğal ve kaçınılmaz bir durumdur. Karı-koca arasındaki ilişki, her şeyden önce sevgi, saygı ve hoşgörüye dayalı bir ilişkidir; eşler arasında zorbalık söz konusu değildir. Ailede genetik bir rol dağılımı yapıldığında, dış işlerin erkekte, iç işlerin kadının kontrolünde olduğu söylenebilmektedir.¹¹⁸⁴ Kavvam kelimesi, gözetip kollamak ve ihtiyaçları karşılamak manasında kullanılmaktadır.¹¹⁸⁵ Yöneticilik; tahakküm etme hakkı vermediği gibi,

¹¹⁷⁷ İbni Manzur, **ag.e.**, s. 497

¹¹⁷⁸ İbni Manzur, **ag.e.**, s. 497; Ragıb, **a.g.e.**, s. 1243

¹¹⁷⁹ Muhammed Kutub, **İslam’ın Etrafındaki Şüpheler**, s. 173-174

¹¹⁸⁰ Saffet Köse, **Geneteğiyle Oynanmış Kavramlar ve Aile Medeniyetinin Sonu**, Konya, Mehir Vakfı Yayınları, 2015, s. 149; Hacı Mehmet Günay, “Nüşuz”, **T. D. V. İslam Ansiklopedisi**, No: 33, s. 303-304; Mustafa Öztürk, **Cahiliyeden İslamiyet’e Kadın**, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2012, s. 113; Bakara Suresi, 233; Nisa Suresi, 34; Talak Suresi, 6; Buhari, Nafakat, 1-4; Müslim, Hac, 147; İbni Mace, Nikah, 3; Ebu Davud, Nikah, 40

¹¹⁸¹ Fazlurrahman, **Ana Konularıyla Kurân**, s. 93-96

¹¹⁸² Nisa Suresi, 32

¹¹⁸³ Ebu Davud, Cihad, 80

¹¹⁸⁴ Nevzat Tarhan, **Evlilik Psikolojisi**, İstanbul, Timaş Yayınları, 2013, s. 131

¹¹⁸⁵ Ragıb, **a.g.e.**, s. 416

sorumluluk ve temsil gerektirmektedir. İslami gelenekte bir topluluğun efendisi, onlara hizmet edendir; ¹¹⁸⁶ kocanın ailedeki yöneticiliği, sorumluluk temelinde değerlendirilmektedir. İslamiyet, kocaya verilen yöneticilik hakkı ve yetkisinin, tahakküm aracı olarak kullanılmasına müsaade etmemektedir. Eşler, evlilikte birbirlerinin ortağı veya işçisi değildir; birbirlerine huzur ve güç veren birer arkadaş ve sığınaktır. Ailede yöneticilik sorumluluğunun erkeğe, annelik gibi saygın ve üstün bir statünün kadına verilmesi; dinin, fitrata, adalete ve hikmete uygunluğunu göstermektedir.

Ailede eşlerin hakları ve sorumlulukları bulunmaktadır. İnkârı mümkün olmayan hakikat¹¹⁸⁷ şeklinde açıklanan hak kelimesi; sorumluluk, borç, vazife, yükümlülük, mutabakat anlamlarını içermektedir.¹¹⁸⁸ İstilahî kullanımda hak kelimesi, yetki ve ayrıcalık anlamlarıyla açıklanmaktadır.¹¹⁸⁹ Sorumluluğun terim anlamı; bireyin, yükümlü olduğu ve yaptığı şeylerden mükafat veya ceza görmesidir.¹¹⁹⁰ İnsanlar arasındaki ilişkilerde birinin hakkı, diğerinin sorumluluğunu ifade ettiğinden; hak ve sorumluluk kavramları, madalyonun farklı yüzlerini temsil etmektedir.¹¹⁹¹ İslamiyet'te birey, sahip olduğu nimet ve imkanlardan sorumlu tutulmaktadır.¹¹⁹² “Rabbinin senin üzerinde hakkı vardır. Nefsinin senin üzerinde hakkı vardır. Ailenin senin üzerinde hakkı vardır. Şu halde her hak sahibine hakkını ver!”¹¹⁹³ kutlu mesajı ile Hz. Peygamber, hakları ve sorumlulukları birlikte değerlendirmekte ve hatırlatmaktadır.

“Kadınların, yükümlülükleri kadar meşru hakları vardır. Yalnız erkeklerin kadınlar üzerinde bir derece farkı vardır.”¹¹⁹⁴ İnsanı yaratan ve onu en iyi şekilde tanıyan Allah, hak ve sorumlulukları adalet ve hikmetle dağıtmaktadır. İnsanlar arasında cinsiyet, ırk ve renk nedeniyle herhangi bir üstünlük bulunmamakta; Kurân-ı Kerim, üstünlüğün

¹¹⁸⁶ İsmail b. Muhammed Acluni, **Keşfü'l-Hafa ve Müzillü'l-İlbas**, C.: I-II, Halep, y.y., 1749, No: 1, s. 49

¹¹⁸⁷ Cürcani, **a.g.e.**, s. 89

¹¹⁸⁸ İbni Manzur, **a.g.e.**, s. 332-333

¹¹⁸⁹ Ali Bardakoğlu, “Hak”, **T. D. V. İslam Ansiklopedisi**, No: 15, s. 139-151

¹¹⁹⁰ Ömer Nasuhi Bilmen, **Fıkıh İlmi ve İslam Hukuku Terimler Sözlüğü**, Haz.: Abdullah Kahraman, İstanbul, Nizamiye Akademi, 2016, s. 141

¹¹⁹¹ Hasan Hacak, “İslam Hukukunun Klasik Kaynaklarında Hak Kavramının Analizi”, **Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi**, 2000, s. 84

¹¹⁹² Nahl Suresi, 93; Bakara Suresi, 119; Buhari, Ahkam, 1

¹¹⁹³ Buhari, Savm, 51

¹¹⁹⁴ Bakara Suresi, 228

takva ile olduğunu beyan etmektedir.¹¹⁹⁵ Eşlerin hak ve sorumlulukları, yaratılış özellikleri ve ilahi öğretilerle belirlenmekte; kimseye taşıyamayacağı bir sorumluluk verilmemektedir.¹¹⁹⁶ Ailedeki ilişkiler; sevgi, saygı, itidal, istişare ve hüsnü müamele ile devam ettiği takdirde, eşler arasında bağlılık ve yardımlaşma artmaktadır. Aile üyelerine iyi davranılması, maddi ve manevi ihtiyaçlarının karşılanması, dinin emri olduğu gibi Hz. Peygamberin de konuya ilişkin birçok tavsiyesi bulunmaktadır. “Aranızda en iyiniz, ailesine en iyi şekilde davrananınızdır. Ben de ailesine karşı en iyi davrananlarınız arasındayım.”¹¹⁹⁷ “Size kadınlara iyi davranmanızı salık veririm, çünkü onlar sizin gözetiminiz altındadırlar.”¹¹⁹⁸ “Bir adam Resulullah’a sorar: Kocanın karısına karşı vazifeleri nelerdir? Hz. Peygamber cevap verir: Yediğinden yedir. Giydiğinden giydir. Yüzüne vurma. Ona karşı kötü konuşma.”¹¹⁹⁹ “Eşlerinize (zevceler) karşı yükümlülükleriniz vardır ve eşlerinizin de sizlere karşı yükümlülükleri bulunmaktadır.”¹²⁰⁰ İnsanlığa örnek olmak üzere gönderilen Hz. Muhammed,¹²⁰¹ aile hayatında da en güzel örnektir. Hz. Peygamber eşleriyle sohbet etmekte, oyunlar oynayarak şakalaşmakta, ev işlerinde eşlerine yardımcı olmakta ve onlarla istişareler yaparak hayatın, hak ve sorumluluklarıyla müşterek olduğunu göstermektedir.¹²⁰²

Ailede kadının sorumlulukları; eşinin ve çocuklarının haklarını gözetmek, evliliğe sadık kalmak ve kocasının meşru isteklerini gücü yettiğince yerine getirmektir.¹²⁰³ Evlilik hayatında karı koca arasında anlaşmazlık ve tartışmalar yaşanabilmektedir. İslamiyet, hayatın tüm safhalarını içeren kapsamlı ve insan merkezli bir dindir.¹²⁰⁴ Eşler arasında yaşanabilecek sorunların, Kurân ve sünnet rehberliğinde çözümlenmesi istenmektedir. Kurân-ı Kerim, kadının geçimsiz davranması halinde, aile kurumunun dağılmasını önlemek üzere sıralı alternatif çözümler önermektedir. “Allah’a en sevimsiz gelen meşru iş boşanmadır.”¹²⁰⁵ Boşanma, en son ve sevimsiz çözüm olmakla

¹¹⁹⁵ Hücürat Suresi, 13

¹¹⁹⁶ Bakara Suresi, 286

¹¹⁹⁷ Buhari, Nikah, 93; İbni Mace, Nikah, 51

¹¹⁹⁸ Tirmizi, Radaat, 11; İbni Mace, Nikah, 3

¹¹⁹⁹ Ebu Davud, Nikah, 42; İbni Mace, Nikah, 3

¹²⁰⁰ Tirmizi, Radaat, 11

¹²⁰¹ Ahzab Suresi, 21

¹²⁰² Buhari, Megazi, 63, Ahkam, 51, Şurut, 15, Ezan, 44; Müslüm, Fezailu’s-Sahabe, 8, 11; Tirmizi, Kıyamet, 45

¹²⁰³ Hayreddin Karaman, **Mukayeseli İslam Hukuku**, C.: I-III, İstanbul, Nesil Yayınları, 1996, No: 1, s. 333; Halil Cin, **İslam ve Osmanlı Hukunda Evlenme**, Konya, Selçuk Üniversitesi Yayınları, 1988, s. 182; Nisa Suresi, 34; İbni Mace, Nikah, 5; Nesai, Nikah, 14

¹²⁰⁴ Muhammed Hamidullah, **İslam’a Giriş**, s. 117

¹²⁰⁵ Ebu Davud, Talak, 3; İbni Mace, Talak, 1

birlikte; İslamiyet, insanın ve ailenin durumuna göre ayrılığa izin vermektedir. Evlilik sözleşmesinin huzur ve sükunetle devam etmesi için, boşanma safhasına gelmeden önce Allah, önleyici tedbirlerin uygulanmasını tavsiye etmektedir. Kurân-ı Kerim, karı kocanın birbiriyle iyi geçinmesini, birbirlerine eziyet etmemelerini öğütlemektedir.¹²⁰⁶

İslamiyet'te, kişinin kendisine, ailesine ve çevresindekilere şiddet uygulaması yasaklanmaktadır. "Mümin, başkasıyla hoş geçinen ve kendisiyle hoş geçinilen kişidir. İnsanlarla güzel geçinmeyen ve kendisiyle güzel geçinilmeyen kimsede hayır yoktur."¹²⁰⁷ Mümin, insanlarla ilişkilerinde ve özellikle aile ilişkilerinde hayır umulan, kendisinden emin olunan kimsedir. Kurân-ı Kerim'de kıssası anlatılan peygamberlerden bazılarının babası, eşi ve çocuğunun iman etmediği; aile bağının kan ile değil inanç bağı ile kurulduğu anlatılmaktadır.¹²⁰⁸ Ailesinden iman etmemiş olanlar bulunsa bile peygamberler ailelerine karşı son derece müşfik davranmışlardır. Peygamberlerin hayatları, inananlar için örnektir. Her topluluk ve organizasyonda bir yöneticinin bulunması zaruridir.¹²⁰⁹ İslamiyet'te ailenin yöneticiliği, insanı en iyi tanıyan yaratıcısının emriyle erkeğe verilmektedir. Kadın, erkeğe karşı sorumludur ve kocasının meşru isteklerine itaat etmesi gerekmektedir. Eşinin İslam'a uygun olmayan isteklerine kadının itaat etme zorunluluğu bulunmamaktadır.

2. 8. 6. Şeytan

İnsan; halife,¹²¹⁰ mükerrerrem¹²¹¹ ve mükellef bir varlık olarak, yeryüzünü imar ve ıslah sorumluluğuyla yaratılmıştır. Allah, insanların dünya ve ahiret saadeti için elçiler ve kitaplar göndermiş; hayrı ve şerri, hak ve hakikati, dünya hayatında itaat edilecekleri ve itaat edilmesi yasaklananları açıklamıştır. İnsanlığın karşı karşıya olduğu sorunların çözümü, ihtiyaçlarının karşılanması, aşkın bir varlığın hidayeti ve

¹²⁰⁶ Nisa Suresi, 19

¹²⁰⁷ Ahmed b. Hanbel, 225

¹²⁰⁸ Hud Suresi, 45-46, 81; Müminun Suresi, 27; Araf Suresi, 83; Hicr Suresi, 59-60; Şuara Suresi, 170-171; Neml Suresi, 57; Ankebut Suresi, 32-33; Saffat Suresi, 134-135; Tahrim Suresi, 10; Tövbe Suresi, 23; Tur Suresi, 21; Mücadele Suresi, 22

¹²⁰⁹ Muhammed Kutub, **İslam'ın Etrafındaki Şüpheler**, Çev.: Ali Özek, İstanbul, Tuğra Neşriyat, 1991, s. 172

¹²¹⁰ Bakara Suresi, 30

¹²¹¹ İsra Suresi, 70

rehberliğiyle mümkündür. Beşerin gücü, imkanları ve ömrü sınırlıdır; ¹²¹² ilahi öğretiler olmadan insanın dünyada ve ahirette mutluluğa ulaşması mümkün değildir. Allah, göndermiş olduğu son kitap ve peygamber ile, şeytanın insanoğluna düşman olduğunu, onun hile ve tuzaklarını açıklamıştır. İlahi rahmetten kovulmuş bir asi olan, varlığıyla dünyayı imtihan sahnesine dönüştüren şeytan, insanın rabbiyle olan ahidini ve ilişkisini bozmak istemektedir.

Şeytan; uzaklaşmak, haktan ve hayırdan ayrılmak, muhalefet etmek, ¹²¹³ öfkeden helak olacak duruma gelmek ¹²¹⁴ manasındadır. Şeytan, sözlük anlamına uygun olarak, haktan ve rabbinden uzaklaşmış bir asidir. ¹²¹⁵ Kurân-ı Kerim’de şeytana nispetle kullanılan iblis kelimesi; umutsuz kalmak, pişman olmak, söyleyeceği bir şey olmadan şaşırıp kalmak anlamındaki iblas kelimesinden türemiştir. ¹²¹⁶ Şeytan; cin ve insanlardan kötülükte öncü olan, haddi aşan ¹²¹⁷ şerir varlıklar için kullanılan cins isimdir. ¹²¹⁸ Kurân-ı Kerim’de şeytanın cin taifesinden olduğu bildirilmekte; ¹²¹⁹ meleklerden olduğuyla ilgili farklı görüşler de bulunan şeytan için Kurân-ı Kerim’de iblis, ¹²²⁰ tağut, ¹²²¹ vesvas, ¹²²² hannas ¹²²³ ve garur ¹²²⁴ gibi farklı isimler kullanılmaktadır. “Allah’ın kendilerine verdiği emirlere karşı gelmeyen ve kendilerine emredilen şeyi yapan melekler vardır.” ¹²²⁵ ayeti, meleklerin, rablerine isyan etmediğini açıkladığından; şeytanın melek olma ihtimali kalmamaktadır. Allah’a kullukta meleklerin örnek alınacak özellikleri vardır. ¹²²⁶ Kurân-ı Kerim’de Hz. Adem’in yaratılmasından önce şeytanın geçmişi hakkında fazla bilgi bulunmamakta; ¹²²⁷ şeytanın cinsi ve fiziki varlığından öte, düşüncesine ve eylemlerine dikkat çekilmektedir. Şeytan, Allah’ı gereği gibi takdir edememiş, âlemlerin rabbinin

¹²¹² Jules Payot, **İrade Eğitimi II İrade Gücü ve Çalışma**, İngilizce’den Çev.: Derya Öztürk, İstanbul, Flipper Yayıncılık, 2020, s. 10

¹²¹³ Ragıb, **a.g.e.**, s. 454;

¹²¹⁴ Firuzabadi, **a.g.e.**, s. 665

¹²¹⁵ Süleyman Gülek, **İnsan Gerçeği Ve İslâmi Hayât**, İstanbul, Rağbet Yayınları, 2005, s. 472-476

¹²¹⁶ İbni Manzur, **a.g.e.**, s. 29; Ragıb, **a.g.e.**, s. 60

¹²¹⁷ Cevheri, **a.g.e.**, No: 2, s. 524

¹²¹⁸ İbni Manzur, **a.g.e.**, s. 238; Ragıb, **a.g.e.**, s. 454;

¹²¹⁹ Kehf Suresi, 50

¹²²⁰ Bakara Suresi, 34; Araf Suresi, 11; Kehf Suresi, 50; İsra Suresi, 61

¹²²¹ Nisa Suresi, 60

¹²²² Nas Suresi, 4-6

¹²²³ Nas Suresi, 4-6

¹²²⁴ Lokman Suresi, 33; Hadid Suresi, 14

¹²²⁵ Tahrir Suresi, 6

¹²²⁶ Ömer Aydın, **Kurân-ı Kerim’de İman-Ahlak İlişkisi**, İstanbul, İşaret Yayınları, 2007, s. 110

¹²²⁷ Lütfullah Cebeci, **Kurân-ı Kerim’e Göre Cin-Şeytan**, Konya, İstişare Yayınları, 1989, s. 120

hükmüne rıza göstermemiş;¹²²⁸ varlığın dışıyla içini kavrayamadığından yanlış bir kıyasla yaratıcının hükmüne karşı kendi tercihinde ısrarcı olmuş,¹²²⁹ kendi dinini oluşturmayı tercih etmiştir. Hayrı ve şerri, hakkı ve hakikati, yaratıcıdan daha iyi ve çok bildiğini iddia etmek, ilahlığa soyunmaktır; şeytan buna öncülük etmiştir. Melekler, iyinin ve güzelin;¹²³⁰ şeytan ise kötünün sembolüdür;¹²³¹ melek hayrı telkin ederken, şeytan kötülük için vesvese vermektedir.¹²³² Şeytan; Allah'ın yaratıcı ve rabliğine inandığı halde,¹²³³ Hz. Adem'e secde emri karşısında kibirlenerek isyan etmiş,¹²³⁴ Allah'ın rahmetinden kovulduğunda, insanoğluna haset ederek düşmanlıkla onu fitratından uzaklaştırmak üzere yemin etmiş,¹²³⁵ ümitsizlik girdabında profesyonel bir şerir olmuştur.¹²³⁶

Kurân-ı Kerim'de şeytan, iblis kelimesiyle beraber toplam seksen sekiz yerde geçmektedir. Kötülüğün kaynağı olan şeytan,¹²³⁷ insanın en tehlikeli, sinsi ve azgın düşmanıdır.¹²³⁸ Şeytanı nankörlüğe götüren, itaatsizliği; itaatsizliğinin nedeni kibridir;¹²³⁹ bu durum, böbürlenmeyle inkara giden yolun ilk örneğidir.¹²⁴⁰ “Ameli kendisini geri bırakan kimseyi nesebi ilerletmez.”¹²⁴¹ hadisi, üstünlüğün yapısal olmaktan ziyade fonksiyonelliğine dikkatleri çekmektedir. Şeytanın itaatsizliği, tanrılık iddiasında bulunmadığı halde haddini bilmediğinden büyüklenmesi, Allah'ın rahmetinden kovulması, günahıta ısrarı, insanoğlunu kıskanması ve kandırması, düşmanlığı, intikam hırsı, kışkırtması, dost görünerek sinsiye yaklaşması ve yalan yere vaatte bulunması, Kurân-ı Kerim'de insanlara ibret olmak üzere sıklıkla anlatılmaktadır. İmanın bilgi olmadığı, itaat ve samimi teslimiyetle isptalanması ve

¹²²⁸ Ahmed Hamdi Akseki, **a.g.e.**, s. 272; Nisa Suresi, 172-173; Enam Suresi, 93; Araf Suresi, 12, 36, 40, 48; Nahl Suresi, 22-23; Furkan Suresi, 21; İsrâ Suresi, 61; Sad Suresi, 76

¹²²⁹ Ali Ünal, **a.g.e.**, s. 218-219

¹²³⁰ Kehf Suresi, 50; Taha Suresi, 116; Tahrim Suresi, 6

¹²³¹ Jeffrey Burton Russel, **Mephistopheles Modern Dünyada Şeytan**, Çev.: Nuri Plümer, İstanbul, Kabalcı Yayınları, 2001, s. 11

¹²³² Cağfer Karadağ, **Zaman ve Mekan İçinde İnsan ve Kaderi**, Bursa, Emin Yayınları, 2009, s. 125

¹²³³ Hicr Suresi, 36; Sad Suresi, 79; Araf Suresi, 12

¹²³⁴ Bakara Suresi, 34; Hicr Suresi, 31

¹²³⁵ Mustafa Tunçer, **Kurân'da Cin ve Şeytan**, İstanbul, Rağbet Yayınları, 2015, s. 177

¹²³⁶ Adil Çiftçi, **Fazlurrahman İle İslam'ı Yeniden Düşünmek**, Ankara, Kitabiyat Yayınları, 2000, s. 206

¹²³⁷ Araf Suresi, 16-17; Nisa Suresi, 60, 118, 120; Enfal Suresi, 48; Meryem Suresi, 83; Nahl Suresi, 63; Ankebut Suresi, 38; Hicr Suresi, 39-40; İsrâ Suresi, 64

¹²³⁸ Araf Suresi, 22; Fatır Suresi, 6; Yusuf Suresi, 5; Zuhuruf Suresi, 62

¹²³⁹ Mehmet Vehbi Şahinalp, “Kurân-ı Kerimde “Mütref” Kavramı ve İlişkili Olduğu Diğer Kavramlar”, **Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.: 23, S.: 23, 2010, s. 72

¹²⁴⁰ Yümnî Sezen, **Kurân Işığında İnsan, Akıl ve Toplum**, İstanbul, İz Yayıncılık, 2014, s. 160

¹²⁴¹ Müslim, Zikir, 38

desteklenmesi gerektiği, şeytan örneğinde müşahade edilmektedir. Şeytan; asidir,¹²⁴² nankördür,¹²⁴³ aldatıcıdır,¹²⁴⁴ hile ve güzellemeyle saptırandır,¹²⁴⁵ insana dost görünen düşman,¹²⁴⁶ hayasız¹²⁴⁷ kötü bir arkadaştır.¹²⁴⁸ Şeytanın ilk ve en büyük günahı, kibir göstermesidir.¹²⁴⁹ Şeytanın isyanı ve lanete uğraması Kurân-ı Kerim’de şöyle anlatılmaktadır: “Andolsun, sizi yarattık. Sonra size şekil verdik. Sonra da meleklerle, "Adem için saygı ile eğilin" dedik. İblisten başka hepsi saygı ile eğildiler. O, saygı ile eğilenlerden olmadı. Allah, "Sana emrettiğim zaman seni saygı ile eğilmekten ne alıkoydu?" dedi. (O da) "Ben ondan hayırlıyım. Çünkü beni ateşten yarattın. Onu ise çamurdan yarattın" dedi. Allah, "Şimdi in aşağı oradan. Çünkü senin orada büyüklük taslamak haddine değil! Hemen çık! Çünkü sen aşağılıklardansın" dedi. Şeytan dedi ki: "(Öyle ise) bana insanların tekrar diriltilecekleri güne kadar süre ver." Allah da, "Sen süre verilenlerdensin" dedi. Şeytan dedi ki: "(Öyle ise) beni azdırmana karşılık, yemin ederim ki, ben de onları saptırmak için senin dosdoğru yolunun üzerinde elbette oturacağım." "Sonra (pusu kurup) onlara önlerinden, arkalarından, sağlarından ve sollarından sokulacağım ve sen onların çoğunu şükreden (kimse)ler bulamayacaksın." Allah dedi ki: "Yerilmiş ve kovulmuş olarak çık oradan. Andolsun, onlardan sana kim uyarsa sizin, hepinizi cehenneme doldururum." "Ey Adem! Sen ve eşin cennette kalın. Dilediğiniz yerden yiyin. Fakat şu ağaca yaklaşmayın. Yoksa zalimlerden olursunuz." Derken şeytan, kendilerinden gizlenmiş olan avret yerlerini onlara açmak için kendilerine vesvese verdi ve dedi ki:(Öyle ise, yasak ağacın meyvesinden yiyin ki melek olasınız yahut cennette ebediyyen kalasınız)" Rabbiniz size bu ağacı ancak, melek olmayasınız, ya da (cennette) ebedi kalacaklardan olmayasınız, diye yasakladı. "Şüphesiz ben size öğüt verenlerdenim" diye de onlara yemin etti. Bu suretle onları kandırarak yasağa sürükledi. Ağaçtan tattıklarında kendilerine avret yerleri göründü. Derhal üzerlerini cennet yapraklarıyla örtmeye başladılar. Rableri onlara, "Ben size bu ağacı yasaklamadım mı? Şeytan size apaçık bir düşmandır, demedim mi?" diye

¹²⁴² İsra Suresi, 61

¹²⁴³ İsra Suresi, 26-27

¹²⁴⁴ Nisa Suresi, 120; İsra Suresi, 64; Lokman Suresi, 33

¹²⁴⁵ Nisa Suresi, 60

¹²⁴⁶ Bakara Suresi, 268; Yusuf Suresi, 5; İsra Suresi, 53; Taha Suresi, 117; Zuhuruf Suresi, 62; Fatır Suresi, 6

¹²⁴⁷ Bakara Suresi, 68, 169; Nur Suresi, 21

¹²⁴⁸ Bakara Suresi, 169; Nisa Suresi, 38; Araf Suresi, 27, 30

¹²⁴⁹ Bakara Suresi, 34; Araf Suresi, 12; Sad Suresi, 75

seslendi. Dediler ki: "Rabbimiz! Biz kendimize zulüm ettik. Eğer bizi bağışlamaz ve bize acımazsan mutlaka ziyan edenlerden oluruz." Allah dedi ki: "Birbirinizin düşmanı olarak inin (oradan). Size yeryüzünde bir zamana kadar yerleşme ve yararlanma vardır." Allah dedi ki: "Orada yaşayacaksınız, orada öleceksiniz ve oradan (mahşere) çıkarılacaksınız."¹²⁵⁰

İnsan, yükselmek üzere dünyaya indirilen bir varlıktır; kendisine verilen akıl, irade ve ilahi bilgi ile gelişim göstermesi ve rabbine boyun eğmesi istenmektedir. Rabbine ibadet edenlere vesveseyi çoğaltan şeytanın,¹²⁵¹ insana musallat olması, sağdan, soldan, aşağıdan ve yukarıdan yaklaşıp insanı sırat-ı müstakimden alıkoymaya çalışması; her insanın farklı yönlerden zaafiyet gösterebildiğini ve şeytanın bu yönlerden fısıldamalarıyla onu ayartmak istediğini göstermektedir. Dünya hayatındaki imtihan sistemi, iyi (insan) ve kötünün (şeytan) mücadelesiyle sürmekte ve bireyin şeytana karşı geliştireceği tedbirlerle gelişmektedir.¹²⁵²

Vesvese; gizli ses, kuruntu, işkil,¹²⁵³ kalbe atılan şer düşünce demektir.¹²⁵⁴ Vesvesenin İstilaî anlamı; insanın hatırına gelen, nefsinde gizli bir ses duyuyormuş gibi hissedilen fısıltıdır; gizli ses bireyi hayra sevk ediyorsa buna ilham denilmektedir.¹²⁵⁵ “Şeytan, insanın vücudunda kanın dolaştığı gibi dolaşır.”¹²⁵⁶ hadisinde ifade edilen kandaki dolaşımı, iblisin insana sürekli vesvese vermesi şeklinde anlamak mümkündür. Kalp kime râm olursa, onunla birliktelik kurmakta; birey kötülük yapar ve şerre yönelirse şeytan kalpte kendine yer bulmaktadır.¹²⁵⁷ Allah’ın hükümlerini tanımayanlar, şeytanın adımlarını takip etmektedir.¹²⁵⁸ Şeytan, insanın dışında bir etkidir; nefis gibi değildir.¹²⁵⁹ Nefis, insanın kötü düşünce ve duygularının kaynağıdır; şeytan, insana verdiği vesvese ile akıl ve iradeyi olumsuz etkileyerek nefse de etki etmektedir.¹²⁶⁰ Kalbi iman ile dolu olan ve rabbine tevekkül

¹²⁵⁰ Araf Suresi, 11-25

¹²⁵¹ Hayati Aydın, “Kurân Açısından Şeytanın Etkisi Bağlamında Vesvese ve Şüphe”, **İslami Araştırmalar Dergisi**, C.: 15, S.: 4, 2002, s. 537

¹²⁵² Nevzat Tarhan, **İnanç Psikolojisi**, İstanbul, Timaş Yayınları, 2014, s. 44

¹²⁵³ Hayati Aydın, “Kurân Açısından Şeytanın Etkisi Bağlamında Vesvese ve Şüphe”, **İslami Araştırmalar Dergisi**, C.: 15, S.: 4, 2002, s. 537

¹²⁵⁴ Ragıb, **a.g.e.**, s. 522

¹²⁵⁵ Ragıb, **a.g.e.**, s. 522

¹²⁵⁶ Buhari, İtikaf, 11

¹²⁵⁷ Mehmet Aydın, **İlahi Dinlerde Şeytan İnancı ve Anlayışı**, Konya, Palet Yayınları, 2018, s. 137

¹²⁵⁸ Bayraktar Bayraklı, **İnsanlığın Vebası Şirk**, İstanbul, Düşün Yayıncılık, 2015, s. 119

¹²⁵⁹ Celal Kırca, **Kurân ve Fen Bilimleri**, İstanbul, Marifet Yayınları, 2005, s. 356

¹²⁶⁰ Hayati Aydın, “İd, Ego ve Süper Ego Bağlamında Bilimsel Verilerin Kur’ân’ın İlgili Kavramlarıyla Karşılaştırılması”, **Akademik Araştırmalar Dergisi**, C.: 5, S.: 18, 2003, s. 115-130, 126

edenler, ümitsizliğe ve şeytanın eline düşmemektedir.¹²⁶¹ İnsanoğlunun saadet düşmanı olduğu halde, insanların şeytana itaat etmesi ve köle olması hem manidar hem de şeytanın aldatmadaki ustalığını gösteren önemli bir vakıadır. İnsan için en büyük aldanma, kendisini aldatmasıdır.¹²⁶² “Kadınlar, oğullar, yük yük altın ve gümüş, salma atlar, davarlar ve ekinler gibi nefsin şiddetle arzuladığı şeyler insana süslü gösterildi. Bunlar dünya hayatının geçimliğidir. Oysa asıl varılacak güzel yer ancak Allah'ın katındadır.”¹²⁶³ Dünya nimetlerinin esiri olmak, fıtrattan ve yaratıcıdan uzaklaşmaya, nefesine ve şeytana köleliğe sebep olmaktadır.¹²⁶⁴

“İnsanların hepsi Allah'ın huzuruna çıkacak ve güçsüzler büyüklük taslayanlara diyecek ki: "Şüphesiz bizler size uymuştuk, şimdi siz az bir şey olsun Allah'ın azabından bizi koruyabilecek misiniz?" Onlar da, "Eğer Allah bizi doğru yola erdirtseydi biz de sizi doğru yola erdirtirdik. Şimdi sızlansak da, sabretsek de bizim için birdir. Artık bizim için hiçbir kurtuluş yoktur" derler. İş bitirilince şeytan da diyecek ki: "Şüphesiz Allah size gerçek olanı söz verdi. Ben de size söz verdim ama yalancı çıktım. Zaten benim sizi zorlayacak bir gücüm yoktu. Ben sadece sizi çağırdım, siz de hemen bana geliverdiniz. O halde beni kınamayın, kendinizi kınayın. Artık ben sizi kurtaramam, siz de beni kurtaramazsınız. Şüphesiz ben, daha önce sizin, beni Allah'a ortak koşmanızı kabul etmemiştim. Şüphesiz, zalimlere elem dolu bir azap vardır.”¹²⁶⁵ ayetleri; yanlış teslimiyetin, İslam'ın belirlediği ölçülerin dışına çıkmış olan itaatin, şeytana uymanın, hüsrarla sonuçlanacağını haber vermektedir. İmtihanın kuralları ve tarafları önceden açıklanmış olduğundan, sorumluluğun şeytana yüklenmesi doğru değildir; zaafiyet gösteren, iradesine hakim olamayan, insanın kendisidir. Şeytan, kendi kudreti olmadığı halde, insanın zaafılarını harekete geçirerek, onun ümitsizliği ve şaşkınlığından yararlanarak iradesinden, heva ve hevesinden güç devşirmektedir.¹²⁶⁶ Şeytan, Allah'a kulluktan alıkoymak için her insana farklı kuruntular vermekte; peygamberlerin dışında kimse bundan emin olamamaktadır.¹²⁶⁷ Kurân-ı Kerim, insanın en büyük düşmanının, kendini aldatan ve nefesine zulmeden

¹²⁶¹ Sadık Kılıç, **Kurân'da Günah** Kavramı, Konya, Hibaş Yayınevi, 1984, s. 210-211

¹²⁶² Bakara Suresi, 6-9, 18

¹²⁶³ Ali İmran Suresi, 14

¹²⁶⁴ Recep Ardoğan, **Kurân ve İnsan** Psikolojisi, Ankara, İlkadım Yayınevi, 1998, s. 105

¹²⁶⁵ İbrahim Suresi, 21-22

¹²⁶⁶ Bakara Suresi, 268; Nisa suresi, 120; Lokman Suresi, 33; Fazlurrahman, **Ana Konularıyla Kurân**, s. 191

¹²⁶⁷ Fazlurrahman, **Ana Konularıyla Kurân**, s. 52-54

insanın kendisi olduğunu haber vermekte;¹²⁶⁸ şeytanın vesvesesinden kurtulmak için Allah’a sığınmasını ve takvalı olmasını tavsiye etmektedir.¹²⁶⁹

Hayat, tercihlerden ibarettir; hayır ve şer, güzel ve çirkin insana açıklanmakta; insan, akıl ve iradesini kullanarak yaptıklarının ve yapmadıklarının sorumluluğunu yüklenmektedir. Vahiy aracılığıyla iyilikler ve kötülükler açıklanmakta; iman edip salih amel işleyenlerin cennete gideceği, inkar eden ve kötülük yapanların cehenneme gideceği beyan edilmektedir.¹²⁷⁰ Kul; rabbine itaat ettiğinde şeytandan uzaklaşmakta; yaratıcıya asi olduğunda şeytana yaklaşmaktadır. Doğaya, taş ve putlara, kendi nefesine tapanlar olduğu gibi, şeytan, insanı bazen Allah ile de aldatabilmektedir. “Ey insanlar! Allah’ın verdiği söz gerçektir. Dünya hayatı sakın sizi aldatmasın, o aldatma ustası da Allah hakkında sizi kandırmasın.”¹²⁷¹ ayetinde belirtilen aldatma ustası, şeytan olarak tefsir edilmektedir ki o da “Allah nasıl olsa bağışlar” telkinleriyle, insanları günaha sevk edebilmektedir.

“Ey iman edenler! Şeytanın adımlarına uymayın. Kim şeytanın adımlarına uyarsa, bilsin ki o hayasızlığı ve kötülüğü emreder. Eğer Allah’ın size lütfu ve merhameti olmasaydı sizden hiçbiriniz asla temize çıkamazdı. Fakat Allah, dilediği kimseyi tertemiz kılar. Allah hakkıyla işitendir, hakkıyla bilendir.”¹²⁷² Şeytanın adımları; Allah’ın yolunun dışındaki yollar,¹²⁷³ bozguncuların yolu,¹²⁷⁴ heva,¹²⁷⁵ vahyin dışındakilere tabi olan atalar¹²⁷⁶ ve tağut¹²⁷⁷ şeklinde açıklanabilmektedir. Şeytan; insanı rabbine kulluktan alıkoymak üzere kullarını,¹²⁷⁸ dostlarını,¹²⁷⁹ askerlerini¹²⁸⁰ ve taratftarlarını¹²⁸¹ kullanmakta; insanoğlunun zaafılarıyla, irade zayıflığı ve takva noksanlığıyla etki ve gücünü artırmaktadır.¹²⁸²

¹²⁶⁸ İlhami Güler, **Allah’ın Ahlâkîliği Sorunu**, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2000, s. 67

¹²⁶⁹ Araf Suresi, 200-201

¹²⁷⁰ Şaban Hakkı, “Kötülük Problemi, Yaklaşımlar ve Eleştiriler”, **Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.: 1, S.: 2, 2002, s. 196-197

¹²⁷¹ Fatır Suresi, 5

¹²⁷² Nur Suresi, 21

¹²⁷³ Enam Suresi, 153

¹²⁷⁴ Araf Suresi, 142

¹²⁷⁵ Kasas Suresi, 50

¹²⁷⁶ Lokman Suresi, 21

¹²⁷⁷ Nisa Suresi, 60

¹²⁷⁸ Yasin, 60

¹²⁷⁹ Nisa Suresi, 38

¹²⁸⁰ İsra Suresi, 64; Nahl suresi, 99; Şuara Suresi, 95; Hicr suresi, 42; İsra Suresi, 65; Sad Suresi, 83

¹²⁸¹ Mücadele Suresi, 19

¹²⁸² Fazlurrahman, **Ana Konuları Kurân**, s. 191

Kâinatta lüzumsuz hiçbir varlık olmadığına göre,¹²⁸³ şeytanın varlığında da hikmet vardır;¹²⁸⁴ her varlık diğerleriyle bağlantılıdır.¹²⁸⁵ Düşünce tarihinde teodise olarak adlandırılan, özellikle ateistler tarafından yanlış kanaatlerle beslenen kötülük meselesi,¹²⁸⁶ İslam’a göre murad-ı ilahi olarak değerlendirilmektedir. Şer gibi görünen hayır, hayır gibi görünen şer olabilmekte;¹²⁸⁷ kötülük sayesinde, iyilik ve iyiler bilinebilmektedir.¹²⁸⁸ İyilik ve kötülük (hüsn ve kubh) meselesinde Müslüman düşünürler; dünyada mutlak iyinin mümkün olmadığını, aksi durumda hayatın cennete dönüşeceğini, düzenin değişmez bir gerçeği olarak kötülüğün varlığını, kabul etmektedir.¹²⁸⁹ Allah, dilediğini hakkıyla yapmakta,¹²⁹⁰ yaptıklarından mesul tutulmamaktadır.¹²⁹¹ Kelamcılar, şeytanın yaratılmasını, sorumluluk, zıtlar ve esma-i ilahi açısından açıklamaya çalışmaktadır.¹²⁹² “Eşya zıddıyla kaimdir.”¹²⁹³ Kötülük olmasaydı, hayat anlamını yitirir, imtihan sırrı kaybolurdu.¹²⁹⁴ Allah her şeyi hayır için yaratmıştır; şer, varlıkların yaratılış amacı dışında kullanıldığında ortaya çıkmaktadır.¹²⁹⁵ Çift yönlü bir varlık olan insanın, ilahi hidayet rehberliğinde cennete giden yolu bulması mümkün olduğu gibi, nefsin ilah edinerek şeytana köle olması da mümkündür; tercih, karar ve sorumluluk, akıl ve iradesiyle bireye ait olmaktadır.¹²⁹⁶

İnsan; temiz ve günahsız olarak yaratılmış; akıl ve iradesi sebebiyle diğer canlılardan üstündür.¹²⁹⁷ Hata yapma potansiyeli bulunduğu halde rabbine kulluk ve itaat etmesi, yeryüzüne halife olarak gönderilen insanı meleklerden değerli hale getirmektedir. İnsanı değerli kılan, meleklerin aksine, itaatini bilinçle ve iradesiyle

¹²⁸³ Sad Suresi, 27; Ahmed Hamdi Akseki, **a.g.e.**, s. 64

¹²⁸⁴ Mehmet Yavuz Şeker, **Dikkat Şeytan Var**, İstanbul, Işık Yayınları, 2013, s. 25

¹²⁸⁵ Heinz Heimsoeth, **Felsefenin Temel Disiplinleri**, Çev.: Takiyeddin Mengüşoğlu, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1986, s. 111; Fazlurrahman, **Ana Konuları Kurân**, s. 35

¹²⁸⁶ Cafer Sadık Yaran, **Kötülük ve Teodise: Batı ve İslam Din Felsefesinde “kötülük problemi” ve Teistik Çözümler**, İstanbul, Vadi Yayınları, 1997, s. 10; Necip Taylan, **İslam Düşüncesinde Din Felsefeleri**, İstanbul, İstanbul Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1994, s. 97; Mehmet S. Aydın, **Din Felsefesi**, Ankara, Selçuk Yayınları, 1992, s. 147

¹²⁸⁷ Bakara Suresi, 216

¹²⁸⁸ Hayati Aydın, **Kurânda İnsan Psikolojisi**, İstanbul, Timaş Yayınları, 2001, s. 36; Osman Özkul, **Kültür ve Küreselleşme Kültür Sosyolojisine Giriş**, s. 167

¹²⁸⁹ İbrahim Kalın, **Barbar Modern Medeni: Medeniyet Üzerine Notlar**, s. 174-175

¹²⁹⁰ Hud Suresi, 107

¹²⁹¹ Enbiya Suresi, 23

¹²⁹² Seyyid Sabık, **el-Akaidül-İslamiyye**, Çev.: Hanifi Akın, İstanbul, Karınca & Polen Yayınları, 2010, s. 178

¹²⁹³ İbrahim Kalın, **a.g.e.**, s. 53

¹²⁹⁴ Muhsin Demirci, **Kurân’ın Ana Konuları**, s. 136-137

¹²⁹⁵ Mustafa Çağrırcı, **İslam Düşüncesinde Ahlak**, İstanbul, Dem Yayınları, 2016, s. 207

¹²⁹⁶ Yümnü Sezen, **Kurân Işığında İnsan, Akıl ve Toplum**, s. 117

¹²⁹⁷ Fazlurrahman, **Ana Konuları Kurân**, s. 47; Erdoğan Pazarbaşı, **Kurân ve Medeniyet**, s. 107

gerçekleştirmesidir. “Eğer dileysek, içinizden yeryüzünde sizin yerinize geçecek melekler yaratırdık.”,¹²⁹⁸ “Eğer siz günah işlemeseydiniz, Allah sizi yok eder ve yerinize günah işleyip sonra kendisinden af dileyen bir topluluk yaratırdı.”,¹²⁹⁹ “Ey insanlar! Siz Allah'a muhtaçsınız. Allah ise her bakımdan sınırsız zengin olandır, övülmeye hakkıyla layık olandır. Eğer Allah dilerse sizi giderir ve yeni bir halk getirir. Bu Allah'a göre zor bir şey değildir. Hiçbir günahkar başka bir günahkarın yükünü yüklenmez. Günah yükü ağır olan kimse, (bir başkasını), günahını yüklenmeye çağırırsa, ondan hiçbir şey yüklenilmez, çağırdığı kimse yakını da olsa. Sen ancak, görmedikleri halde rablerinden için için korkanları ve namaz kılanları uyarırsın. Kim arınırsa ancak kendisi için arınmış olur. Dönüş ancak Allah'adır.”¹³⁰⁰ ayetleri ve hadis, insanoğlunun günah işleme ihtimaline, suç ve cazanın şahsiliğine işaret etmektedir. “Allah size kolaylık diler, zorluk dilemez.”,¹³⁰¹ “Allah bir kimseyi ancak gücünün yettiği şeyle yükümlü kılar. Onun kazandığı iyilik kendi yararına, kötülük de kendi zararınadır.”,¹³⁰² “Her insan hata eder, hata edenlerin en hayırlıları ise tövbe edenlerdir.”¹³⁰³ ayetler ve hadisten, İslam'ın fitrat dini olduğu, insanın günah işleyebileceği anlaşılmaktadır. Af ve istiğfardan bahseden kutsal buyruklar, günaha teşvik etmemekte; hata yapanların ümit kesmeden rabbine iltica etmesini öğütlemektedir. Şeytan, günahlardan temizlenmenin mümkün olmadığı kuruntusuyla insanları hak yoldan saptırabilmektedir. Tövbe kapısının kapalı olduğu yalanını fısıldayan şeytan, insanın rabbine dönüşünü engellemeye çalışmakta, onu kendisine köle yapmak istemektedir.

Şeytana tapınma, ona ibadet etme ve kutsama anlamında değerlendirilmemektedir; şeytana kulluk yapmak, ona bütünüyle teslim olmak, itaat etmek ve onun adımlarını takip etmektir.¹³⁰⁴ Şeytana itaat, Allah'a itaatsizliktir; şeytana itaat cehenneme, Allah'a itaat cennete, götürmektedir.¹³⁰⁵ İnsanı cennetinden eden sinsi düşman şeytan, onun tekrar ana yurduna dönmesini istememektedir. Kibirli, gururlu, asi ve inatçı olan şeytan; insana yol gösterecek, itaati hak edecek konumda

¹²⁹⁸ Zuhur Suresi, 60

¹²⁹⁹ Müslim, Tövbe, 2; Tirmizi, Cennet, 2, Daavat, 99

¹³⁰⁰ Fatır Suresi, 15-18

¹³⁰¹ Bakara Suresi, 185

¹³⁰² Bakara Suresi, 286

¹³⁰³ İbni Mace, Zühhd, 30

¹³⁰⁴ Meryem Suresi, 44; Nur Suresi, 21

¹³⁰⁵ Zuhur Suresi, 36-40; Nas Suresi, 1-6

değildir. “Ey iman edenler! Size hayat verecek şeylere sizi çağırdığı zaman, Allah'ın ve Resûlü'nün çağrısına uyun ve bilin ki, Allah kişi ile kalbi arasına girer. Yine bilin ki, onun huzurunda toplanacaksınız.”¹³⁰⁶ Şeytana uyanlar, cennetini kaybetmekte; rabbiyle yaptığı misaka sadık kalanlar, kurtuluşa ermektedir.¹³⁰⁷

2. 9. İtaati Kolaylaştıran Faktörler

Dinler, insanları fitratına yaklaştırmak ve kötülüklerden korumak üzere gönderilmiştir.¹³⁰⁸ Din duygusunun kaynağı konusunda farklı düşünceler olsa da,¹³⁰⁹ inanç; beşer için ihtiyaçtır, insanın ayrılmaz bir parçasıdır.¹³¹⁰ İnsanoğlu, yaratıldığı ilk günden itibaren vahye muhatap olmuştur. Din kelimesinin, boyun eğmek, bağlanmak ve itaat etmek¹³¹¹ anlamları düşünüldüğünde; Allah'ın insanları hidayet etmek üzere vahye muhatap kılması daha anlaşılır hale gelmektedir. Yaratıcının keliması ve elçilerin kutlu mesajları unutulduğunda, fesat yaygınlaşmaktadır. Beşer üstü mutlak bir gücün yönlendirmesi olmaksızın insanın, akıl, bilgi ve tecrübesiyle kendine doğru bir istikamet belirlemesi ve onu sürdürmesi olası değildir. İnsanı birey olarak sorumluluklarıyla olgunluğa ve rabbine ulaştıran yol,¹³¹² vahiy ile bildirilmektedir. Diğer bazı din ve düşünce sistemlerinin aksine İslamiyet, insanın doğuştan günahsız olduğunu kabul etmektedir.¹³¹³ Din; düşünce ve uygulama boyutlarıyla insana hitap eden, hayatı anlamlandırabilecek öğretilerden ibarettir.¹³¹⁴ İnsanı diğer varlıklardan ayıran akıl; irade ve seçme hürriyetini gerektirmektedir.¹³¹⁵ Yaratana verilen söze sadık kalmak, başlangıçtaki saf ve asli halini devam ettirmek isteyenlerin, öncelikle

¹³⁰⁶ Enfal Suresi, 24

¹³⁰⁷ Bakara Suresi, 257

¹³⁰⁸ Bayraktar Bayraklı, **İslam'da Eğitim**, s. 20

¹³⁰⁹ Hüseyin Peker, **Din Psikolojisi**, Samsun, Aksiseda Matbaası, 2000, s. 107

¹³¹⁰ Hüseyin Peker, **Din ve Ahlak Eğitiminin Psikolojik ve Metodik Esasları**, Samsun, Eser Matbaası, 1991, s. 15

¹³¹¹ Ragıb, **a.g.e.**, s. 323

¹³¹² İrfan Başkurt, **Kurân Açısından Din Eğitiminde Adalet Ölçü Denge-Sırat-ı Müstakim-**, İstanbul, İşaret Yayınları, 2001, s. 52

¹³¹³ Tin Suresi, 3; Muhiddin Okumuşlar, **Fıtrattan Dine (Din Fıtrat Eğitim İlişkisi)**, Konya, Yediveren Kitap, 2002, s. 38

¹³¹⁴ Ebu Nasr Farabî, **Kitabu'l-Huruf**, Çev.: Ömer Türker, Ekrem Demirli, İstanbul, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015, s. 70; Abdurrahman Kurt, **İslam'ın İlk Döneminde İmanın Toplumsal Yansıması**, s. 71; Selçuk Kütük, **a.g.e.**, s. 141; Veysel Güllüce, **Kur'ân-ı Kerîm'de Ahiret İnancının Temelleri**, Erzurum, Ekev Yayınları, 2001, s. 1

¹³¹⁵ Yakub b. İshak Kindi, **Felsefe Risaleleri**, Çev.: Mahmut Kaya, İstanbul, İz Yayınları, 1994, s. 15

kendi varlığını idrak etmesi gerekmektedir. İslamiyet, insanın kâinattaki konumunu ve sorumluluklarını belirlemektedir.¹³¹⁶ Rabbine kulluk yapmak üzere yaratılan insanın hayat yolunu aydınlatacak bilgiler, kutlu elçi ve kitaplar ile ulaştırılmıştır. İnsana doğuştan verilen akıl, irade ve bilinç ile, bir yaratıcının varlığı idrak edilebilse de; Allah tarafından belirlenen hayır ve şer, fazilet ve rezilet, emir ve yasaklar ilahi mesejler olmadan bilinmemekte; vicdan ve ahlak ile hissedilebilenler yetersiz kalmaktadır. Allah, insanın imtihanını kolaylaştırmak, huzur ve saadetini temin etmek üzere, fıtrat ile kendisine bağışlanan imkan ve kabiliyetlerine ilave olarak, peygamber ve kitap göndermiştir.¹³¹⁷ İnsanın kendini tanımasıyla, varlık ve ötesi hakkında muhakeme yapabilmesi mümkün olabilmektedir. İman, salih amel, mükafat umma, ceza kaygısı, nasihat, ilim, dua bireyin rabbine itaatini kolaylaştırmaktadır.

2. 9. 1. İman

Din, beşeriyetle doğmuştur;¹³¹⁸ insan, doğası gereği dine yatkındır.¹³¹⁹ Dindarlık içgüdüğü fitridir.¹³²⁰ Evrensel ve ebedi bir içgüdü olan din düşüncesi, kendisi ilkel veya modern de olsa insanın olduğu her yerde mevcuttur;¹³²¹ insanlık bu ihtiyaçtan vâreste değildir.¹³²² İnsan; akıl ve irade sahibi olduğundan öncelikle düşünen, sonrasından inanan,¹³²³ hatta yaşamak için inanmak zorunda olan bir varlıktır.¹³²⁴ Dinin özü inanç olmakla birlikte, akıl ve kalp ile tasdik edilen bilginin içselleştirilmesi

¹³¹⁶ Abdullah Kahraman, **İslam Hukukunda Değişim ve İbadetler**, İstanbul, Ensar Yayınları, 2012, s. 30

¹³¹⁷ Ahmed Hamdi Akseki, **a.g.e.**, s. 17-18; Bakara Suresi, 151

¹³¹⁸ Osman Pazarlı, **Din Psikolojisi**, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1982, s. 31

¹³¹⁹ Maurice Barbier, **Modern Batı Düşüncesinde Din ve Siyaset**, Çev.: Özkan Gözel, İstanbul, Kaknüs Yayınları, 1999, s. 86-90, 160-163

¹³²⁰ Ahmed Hamdi Akseki, **a.g.e.**, s. 17-18; Muhammed Kutub, **İnsan Psikolojisi Üzerine Etüdler**, s. 273

¹³²¹ Ahmed Hamdi Akseki, **a.g.e.**, s. 171; Abdurrahman Kurt, **İslam'ın İlk Döneminde İmanın Toplumsal Yansıması**, s. 17-18; Muhammed Abdullah Draz, **Din ve Allah İnancı**, s. 91; Ekrem Sarıkçıoğlu, **Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi**, İstanbul, Otağ Yayınları, 1983, s. 19; Nadim Macit, **a.g.e.**, s. 213; Tümer Günay, Abdurrahman Küçük, **Dinler Tarihi**, Ankara, Ocak Yayınları, 1977, s. 1

¹³²² Behlül Tokur, "Dindarlık Sorunu: Psikolojik Bir Tahlil", **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.: 41, 2014, s. 214, 257; Seyyid Ebu'l Ala Mevdudi, **İslami Kavramlar**, Çev.: Süleyman Akyüz, 12. Baskı, İstanbul, Pınar Yayınları, 2016, s. 10

¹³²³ Mevlüt Özler, **İslâm Düşüncesinde Tevhid**, İstanbul, Rağbet Yayınları, 2005, s. 24; İlhami Güler, **İman Ahlâk İlişkisi**, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2003, s. 19; Hülya Alper, **İmanın Psikolojik Yapısı**, İstanbul, Rağbet Yayınları, 2007, s. 155-156

¹³²⁴ Yılmaz Özakpınar, **İnsan İnanan Bir Varlık**, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 1999, s. 15-16

için, teslimiyet ve itaat istenmektedir. Önemi ve hayata etkisine binaen inanmış olanlara bile emredilen iman,¹³²⁵ hayata anlam yükleyen, insanı felaha kavuşturan bir nimettir. İnsanlar, imtihan sırrına uygun olarak,¹³²⁶ inanç hürriyetine sahiptir;¹³²⁷ iman konusunda zorlanmamaktadır. İman, yaratıcıya itaatin ilk ve en önemli basamağıdır. Hayata dair duygu, düşünce ve eylemleri, inanç şekillendirmektedir. Kurân-ı Kerim kendini bilmeyi, rabbe ulaştıran yol şeklinde tanımlamaktadır.¹³²⁸ Allah'ı unutmak, dünyada ve ahirette unutulmak ile karşılık görmektedir.¹³²⁹ Din ve hayat, birbirinden ayırtılamamakta, iman ve istikamet bir bütün oluşturmaktadır.¹³³⁰ Allah'ın rızası ve emri gözetilerek ilahi öğretilere uygun olarak yapılan her şey İslamiyet'te ibadet kabul edilmektedir. Dinin kabulü akla dayandırılrsa da hükümleri vahye tabidir.¹³³¹ Allah, her şeyi hak ve hikmet ile mükemmel yaratmıştır;¹³³² mahlukatın kâinat içerisinde ayrı bir vazifesi vardır. Mükerrer bir varlık olarak yaratılan insanın, kendisine, eşine, ailesine, çevresine ve rabbine karşı sorumlulukları vardır. Müslümanın dünya hayatındaki nihai gayesi, Allah'ı razı etmektir.¹³³³ İnsanın beşer olarak her ihtiyacı fitratında mevcuttur; din, bu ihtiyaçların disipline edilmesine ve doğru düzenlenmesine rehberlik etmektedir.¹³³⁴

İman; emin olmak, güven vermek, güven duymak, itimat, kanaat, gönülden benimsemek, bir şeye şüphesiz kesin olarak inanmak, tasdik etmek anlamlarına gelmektedir; küfür, inkar ve hıyanetin zıttıdır.¹³³⁵ İman kelimesi, gönül rahatlığı, doğrulama ve güvenme anlamları da içermektedir.¹³³⁶ İman kelimesinin inanmak anlamından sonraki en kuvvetli anlamı, güvendir.¹³³⁷ İmanın tasdik anlamındaki

¹³²⁵ Nisa Suresi, 136

¹³²⁶ Hud Suresi, 7; Mülk Suresi, 2; Ankebut Suresi, 3

¹³²⁷ Bakara Suresi, 256; Kehf Suresi, 29

¹³²⁸ Zariyat Suresi, 21

¹³²⁹ Haşr Suresi, 19; Taha Suresi, 123-127

¹³³⁰ Ahmed Hamdi Akseki, **a.g.e.**, s. 39-44

¹³³¹ Ahmed Hamdi Akseki, **a.g.e.**, s. 17-18; Fatır Suresi, 24; İsra Suresi, 15; Maide Suresi, 48

¹³³² Hicr Suresi, 85; Furkan Suresi, 2; Yasin Suresi, 39, 42; Zuhuruf Suresi, 11; Ahkaf Suresi, 3; Kamer Suresi, 49; Müminun Suresi, 18; Talak Suresi, 3

¹³³³ İsmail Raci Faruki, **İslam ve Diğer İnançlar**, Çev.: Ejder Okumuş, İstanbul, İnsan Yayınları, 2011, s. 172-173

¹³³⁴ Ahmet Koç, **Kurân'da İnsan ve Hz. Muhammed, Din Eğitimi Açısından Bir Yaklaşım**, İstanbul, Rağbet Yayınları, 2005, s. 105

¹³³⁵ İbni Manzur, **a.g.e.**, No: 13, s. 21-26; Ragıb, **a.g.e.**, s. 143; Cevheri, **a.g.e.**, No: 5, s. 2071-2072; Zebidi, **a.g.e.**, No: 9, s. 124-126; Cürçani, **a.g.e.**, s. 34; Ezheri, **a.g.e.**, No: 14, s. 5010-516

¹³³⁶ Murat Sülün, **Kurân-ı Kerim Açısından İman Amel İlişkisi**, İstanbul, Ekin Yayınları, 2000, s. 78

¹³³⁷ Yıldız Kızılabdullah, "Esma-i Hüsnâ'dan Bir İsim: "el-Mümin": Din Öğretimine Konu Edilmesi ve Uygulama Örneği", **Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.: 14/1, 2009, s. 244

kullanımı, iradi bir muhakeme ve araştırma sonucundaki kabule işaret etmektedir.¹³³⁸ Türkçe’de iman yerine kullanılan inanç kelimesi, herhangi bir hükmün tamamen veya kısmen kabulü veya reddi veya ondan şüphe edilmemesi anlamındadır;¹³³⁹ farklı anlamları olsa ve felsefi literatürde ayrıştırılsa da ¹³⁴⁰ birbirinin yerine kullanılmaktadır.¹³⁴¹ Kanaat kelimesi de iman ve bilgiyi içermektedir.¹³⁴²

İman; insanın rabbiyle, diğer insanlarla ve kâinat ile ilişkisini fark etmesi, yaratıcısına güven ve teslimiyetle endişe ve korkularından kurtulması ve huzura kavuşmasıdır.¹³⁴³ İmanın hakikati; kalp ile tasdik, dil ile ikrar, uzuvlarla ameldir.¹³⁴⁴ İmanın İstilah anlamı, Hz. Peygamberin Allah’tan getirdiklerinin hak ve doğru olduğuna inanmaktır.¹³⁴⁵ İman kelimesi Kurân-ı Kerim’de sekiz yüzden fazla yerde geçmektedir.¹³⁴⁶ İnanma eylemi, zihinsel bir çabayla gerçekleşmekte;¹³⁴⁷ bilgi, bilinçli bir tasdik ile imana dönüşmektedir. İman için bilgi gerekli ise de tek başına yeterli görülmemektedir; şeytanın ve firavunun iman etmemesi bilgi eksikliğinden ziyade, rabbine boyun eğmemesi ve büyüklenmesi nedeniyledir.¹³⁴⁸ İnsanın yaratılışındaki gaye ve hikmet, Allah’a kulluktur.¹³⁴⁹ “Andolsun biz, her ümmete, "Allah'a kulluk edin, tâğuttan kaçının" diye peygamber gönderdik. Allah onlardan kimini doğru yola iletti, onlardan kimine de (kendi iradeleri sebebiyle) sapıklık hak oldu.”¹³⁵⁰ İyiliğe karşılık iyilik yapmak, insani bir tavidir. “İyiliğin karşılığı, yalnız iyiliktir.”¹³⁵¹ Bilinçli ibadet, imanı artırmaktadır; salih amelin terki, imanı ve etkisini

¹³³⁸ Mahmut Ay, “Kelam’da Akıl İman İlişkisi: Temel Teolojik Yaklaşımlar”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.: 52, S.: 1, 2011, s. 55

¹³³⁹ Hüseyin Peker, **Din Psikolojisi**, s. 71

¹³⁴⁰ Hülya Alper, **İmanın Psikolojik Yapısı**, İstanbul, Rağbet Yayınları, 2007, s. 30

¹³⁴¹ Hasan Kayıklık, “Psikolojik Açıdan İnanç, İman ve Şüphe”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.: 46/1, 2005, s. 134

¹³⁴² Hâbil Şentürk, **Din Psikolojisi**, İstanbul, Esra Yayınları, 1997, s. 183

¹³⁴³ Ragıb, **a.g.e.**, s. 143

¹³⁴⁴ Ragıb, **a.g.e.**, s. 144; Ragıb İsfahani, **İnsan İki Hayat İki Saadet (Tafsilü’n-Neşeteyn ve Tahsilü’s-Saadeteyn)**, Çev.: Mevlüt F. İslamoğlu, İstanbul, Pınar Yayınları, 1996, s. 26; Beyazizade Ahmed Efendi, **İmam-ı Azam Ebu Hanife’nin İtikadi Görüşleri**, Çev.: İlyas Çelebi, İstanbul, İFAV Yayınları, 2000, s. 19; Saim Yeprem, **Mâtürîdî’nin Akide Risalesi ve Şerhi**, İstanbul, İFAV Yayınları, 2000, s. 93

¹³⁴⁵ Şerafettin Gölcük, Süleyman Toprak, **Kelam**, Konya, Tekin Kitabevi, 1991, s. 101; Cihad Tunç, “İslam Dinine Göre Hidayet ve Dalalet”, **Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.: 6, 1988, s. 42

¹³⁴⁶ Mustafa Sinanoğlu, “İman”, **T. D. V. İslam Ansiklopedisi**, No: 22, s. 212-214

¹³⁴⁷ Abdurrahman Kasapoğlu, **Kurân’da İman Psikolojisi**, İstanbul, Yalnızkurt Yayınları, 1997, s. 67

¹³⁴⁸ Bakara Suresi, 34; Sad Suresi, 74; Kasas Suresi, 39

¹³⁴⁹ Zariyat Suresi, 56; Ahmed Hamdi Akseki, **a.g.e.**, s. 221

¹³⁵⁰ Nahl Suresi, 36

¹³⁵¹ Rahman Suresi, 60

zayıflatmaktadır.¹³⁵² Beşerin, yaratana karşı ilk vazifesi, İslam'ın en değerli ameli olan iman,¹³⁵³ itaatten ibarettir. İslamiyet'in ilk yıllarında Mekke'de vahyedilen ayetler, tevhit inancının temellerini oluştururken; Medine'de vahyedilen ayetler, Müslümanlara imanlarını hatırlattıktan sonra emir ve yasaklara riayet etmelerini öğütlemektedir. İman olmadan, yaratıcıya kulluk mümkün değildir; hak ve hakikatin kabulü öncelik arz etmektedir. İtaatin ilk adımı ve kulluğu kolaylaştıran unsur, imandır. İmanın hakikatinin anlaşılması ve salih ameller ile tasdik edilmesi, rabbe kulluğun göstergesidir.¹³⁵⁴ İman etmediği halde İslam'ın hükümlerini farklı gerekçelerle uygulayanlara mümin denilmemekte; iman, itaatin ön şartı ve aslı kabul edilmektedir.¹³⁵⁵ İman; zihinsel, duygusal ve davranışsal boyutları bulunan kapsamlı ve girift bir yapıdır.¹³⁵⁶

İnsan, zorunlu olarak kendi varlığının ve kâinatın varoluşunun anlam hesabını yapmaktadır.¹³⁵⁷ Amaçsız, eylemde bulunmayan insan, özgürce ve bilinçle hayata anlam verme ihtiyacı hissetmektedir;¹³⁵⁸ bu duygunun bastırılması, görmezden gelinmesi insanı huzursuz etmekte, boşluğa düşürmektedir.¹³⁵⁹ Hayatın doğru anlamını bulamayanlarda nevroz görülmektedir.¹³⁶⁰ Kendisini ve rabbini tanıyan, evreni ve hayatı anlamlandıran birey, sorumluluğunun bilinciyle dinamik bir dünya görüşü kazanmaktadır.¹³⁶¹ İman; iradenin fitratı tercih etmesidir.¹³⁶² Din, bireye ve anlam arayışına kaynak ve rehber olmaktadır.¹³⁶³ İman bir bütündür, parçalanma kabul etmemektedir.¹³⁶⁴ İmandaki bütünlük bozulduğunda, din, fonksiyonlarını yerine

¹³⁵² Ahmed Hamdi Akseki, **a.g.e.**, s. 371; Takıyyuddin Ebu'l-Abbas Ahmed b. Teymiyye el-Harrani, **İman Üzerine**, s. 87-88

¹³⁵³ Nadim Macit, **a.g.e.**, s. 10

¹³⁵⁴ Nadim Macit, **a.g.e.**, s. 10

¹³⁵⁵ Rasim Özdenören, **Hadislerin Işığında Hz. Muhammed**, s. 61-63

¹³⁵⁶ Nurgül Bulut, "Allah İnancı-Ahlak İlişkisi: Din Eğitimi Bağlamında Bir İnceleme", **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi**, 2020, s. 27

¹³⁵⁷ Erich Fromm, **Kendini Savunan İnsan**, Çev.: Necla Arat, İstanbul, Say Yayınları, 1994, s. 125

¹³⁵⁸ Seyyid Ahmed Arvasi, **İnsan ve İnsan Ötesi**, İstanbul, Burak Yayınevi, 1990, s. 67; Olivier Reboul, **Eğitim Felsefesi**, Çev.: Işın Gürbüz, İstanbul, İletişim Yayınları, 1991, s. 34

¹³⁵⁹ Victor E. Frankl, **İnsanın Anlam Arayışı**, Çev.: Selçuk Budak, İstanbul, Okuyan Us Yayınları, 2018, s. 110-114

¹³⁶⁰ Kemal Sayar, **Olmak Cesareti**, İstanbul, İz Yayıncılık, 1997, s. 112

¹³⁶¹ K. G. Saiyidain, **İkbal'in Eğitim Felsefesi**, Çev.: Necmettin Tozlu, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2003, s. 31, 32, 41, 42

¹³⁶² Mustafa İslamoğlu, **Hayatın Yenidan İnşası İçin**, İstanbul, Denge Yayınları, 2005, s. 41

¹³⁶³ Mustafa Köylü, "Ruh Sağlığı ve Din: Batı Toplumu Açısından Bir Değerlendirme", **Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.: 23, S.: 23, 2007, s. 86

¹³⁶⁴ Fazlurrahman, **Ana Konularıyla Kur'an**, s. 44; Mustafa Aydın, **İlk dönem İslam Toplumu'nun Şekillenışı**, İstanbul, Pınar Yayınları, 1991, s. 72

getiremez hale gelmektedir. İmanda, kesinlik, gönülden tasdik ve teslimiyet vardır; iman, şüphe ve zan barındırmamaktadır. İman ilkeleri, hayattaki gaye ve hedefleri kapsayan değerler bütünüdür.¹³⁶⁵ Birey, akıl ve iradesini kullanarak tefekkür ettiğinde ilahi mesajlar kendisine rehberlik etmekte;¹³⁶⁶ iman etmeden önce yapılan salih ameller, kişinin hidayetine vesile olabilmektedir.¹³⁶⁷ İlim; iman, amel ve ahlakı çağ(rışt)ırdığı gibi; salih iş ve güzel ahlak da zamanla ilim ve iman ile buluşabilmekte ve bütünleşebilmektedir; bilinenle amel edilmesi, bilinmeyenlerin öğretilmesine vesile olmakta; hiçbir şey karşılıksız bırakılmamaktadır.¹³⁶⁸ İmansızlık, en büyük ve ebedi hüsrandır. “(Ey Muhammed!) De ki: "Amelce en çok ziyana uğrayan; iyi iş yaptıklarını sandıkları halde dünya hayatındaki çabaları kaybolup giden kimseleri size haber verelim mi?" Onlar, Rab'lerinin âyetlerini ve O'na kavuşacaklarını inkar eden, böylece amelleri boşa çıkan, o yüzden de kıyamet gününde amelleri için bir terazi kurmayacağımız kimselerdir. İşte böyle. İnkâr etmeleri, âyetlerimi ve Peygamberlerimi alay konusu yapmaları yüzünden onların cezası cehennemdir. Şüphesiz, inanıp yararlı işler yapanlara gelince onlar için, içlerinde ebedi kalacakları Firdevs cennetleri bir konaktır. Oradan ayrılmak istemezler.”¹³⁶⁹ Allah, iman edenlerden günahı olanları dilerse bağışlayacağını bildirmektedir; fakat inkar edenler ebedi olarak cehennemde kalmaktadır. “Şüphesiz Allah, kendisine ortak koşulmasını asla bağışlamaz. Bunun dışında kalan (günah) ları ise dilediği kimseler için bağışlar. Allah'a şirk koşan kimse, şüphesiz büyük bir günah işleyerek iftira etmiş olur.”¹³⁷⁰ İnananlar, dünya hayatında günah işlese de yaratıcının bağışlamasıyla kurtuluşu ümit edebilmektedir. Dünya hayatında iman etmediği halde dine uygun güzel işler yapanlar için ahirette kurtuluş imkanı bulunmamaktadır. Ahirette kurtuluşun ilk ve temel şartı imandır; iman, insanı rabbine kulluğa yönlendirmektedir.

“(Münâfıklar), "Allah'a ve peygambere inandık ve itaat ettik" derler. Sonra da onların bir kısmı bunun ardından yüz çevirirler. Halbuki onlar inanmış değillerdir. Aralarında hüküm vermesi için Allah'a (Kur'an'a) ve peygambere

¹³⁶⁵ James W. Fowler, “İman Bilincinin Evreleri”, Çev.: Ali Ulvi Mehmedoğlu, **Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.: 19, 2000, s. 90

¹³⁶⁶ Şaban Ali Düzgün, **Allah, Tabiat ve Tarih**, Ankara, Lotus Yayınevi, 2005, s. 130-131

¹³⁶⁷ Buhari, Zekat, 24; Edep, 16; Müslim, İman, 194-196

¹³⁶⁸ Hacı Bayram Başer, **Şeriat ve Hakikat**, İstanbul, Klasik Yayınları, 2017, s. 159; Ebû Talib el-Mekkî, **Kalplerin Azığı**, Çev.: Muharrem Tan, C.: I-IV, İstanbul, İz Yayıncılık, 2004, No: 2, s. 35

¹³⁶⁹ Kehf Suresi, 103-108

¹³⁷⁰ Nisa Suresi, 48

çağırıldıkları zaman, bir de bakarsın ki içlerinden bir grup yüz çevirmektedir. Ama gerçek (verilen hüküm) kendi lehlerinde ise, boyun eğerek ona gelirler. Kalplerinde bir hastalık mı var, yoksa şüphe ve tereddüde mi düştüler? Yoksa Allah ve Resûlünün kendilerine karşı zulüm ve haksızlık edeceğinden mi korkuyorlar? Hayır, işte onlar asıl zalimlerdir. Aralarında hüküm vermek için Allah'a (Kur'an'a) ve Resûlüne davet edildiklerinde, mü'minlerin söyleyeceği söz ancak, "işittik ve iman ettik" demeleridir. İşte onlar kurtuluşa erenlerin ta kendileridir. Kim Allah'a ve Resûlüne itaat eder, Allah'tan korkar ve O'na karşı gelmekten sakınırsa, işte onlar başarıyı elde edenlerin ta kendileridir.”¹³⁷¹, “İnsanlardan öylesi de vardır ki, Allah'a kıyıdan kenardan kulluk eder. Eğer kendisine bir hayır dokunursa gönlü onunla hoş olur. Şayet başına bir kötülük gelirse gerisin geri (küfre) dönüverir. O dünyayı da kaybetmiştir, ahireti de. İşte bu apaçık ziyanın ta kendisidir.”¹³⁷² ve “İnsan ise; Rabbi onu deneyip de kendisine ikramda bulunduğunda, ona bol bol nimetler verdiğiinde, "Rabbim bana ikram etti" der. Ama onu deneyip rızkını daraltınca da, "Rabbim beni aşağıladı" der.”¹³⁷³ ayetleri, Allah’a şartlı kulluk eden bazı insanlardan bahsetmektedir. Dinde esas olan gönüllü teslimiyet ve itaatir, dinde zorlama bulunmamaktadır.¹³⁷⁴ Tüm mahlukat, kâinattaki görevini ifa edecek imkan ve kabiliyette yaratılmakta; insan doğuştan sahip oldukları kadar sonradan elde edeceği kazanımlar ile de diğer canlılardan ayırmakta ve üstün bir konuma yükselmektedir.¹³⁷⁵ İman; bilinçli bir kabul ile rabbın iradesine, hükümlerine rıza göstermek ve teslim olmaktır; zorlama, şart ve şüphe kabul etmemektedir. Merkezde yer alan iman, hayatın tüm yönlerine değer ve anlam kazandırmakta; düşünce, duyugu ve eylemler, bu kaynaktan beslenmektedir.¹³⁷⁶ İman, dayanak noktası olduğunda insan, sorunlarına çözüm üretebilmekte, huzur ve mutluluk ile yaşayabilmektedir. İman, salih amel ve itaatlerle bireyi iyiliğe yönlendirmekte, kötülükten alıkoymakta; özdenetim sağlamaktadır.

¹³⁷¹ Nur Suresi, 47-52

¹³⁷² Hac Suresi, 11

¹³⁷³ Fecr Suresi, 15-16

¹³⁷⁴ Ali Ulvi Mehmedoğlu, “Din, Dindarlık ve Değerler”, **İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C.: 1, S.: 2, Bahar-2013, s. 177; Nurullah Altaş, İsmail Arıcı, “Din Eğitiminin Bilimselleşme Süreci”, **Din Eğitimi**, Ed.: Mustafa Köylü, Nurullah Altaş, 6. Bsk., İstanbul, Ensar Neşriyat, 2016, s. 64

¹³⁷⁵ Suzan Yıldırım, “Yaşanmış Olaylar Bağlamında Dini Danışmanlığa Konu Olan Aile İçi Sorunlar: Bursa ve İzmir Örneği”, **Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi**, 2019, s. 40-41

¹³⁷⁶ Mehmet Paçacı, **Kur’an ve Ben Ne Kadar Tarihseliz**, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2000, s. 12; Ali Şeriati, **İnsan**, s. 106

Allah’a iman, Allah’ı hakkıyla tanımayı¹³⁷⁷ ve O’na ait olan sıfat ve yetkileri başka herhangi bir varlık ile paylaşmamayı gerekli kılmaktadır.¹³⁷⁸ İman; özgür iradeyle gerçekleşen bir tercih, fitratı hatırlama, rabbe bağlılık, şükür, vefa ve sadakattir.¹³⁷⁹ İman, mükerrer varlık olan biricik insana önemli bir değer ve hayati bir bağlılık vermektedir.¹³⁸⁰ Allah’a iman, diğer inanç konularının kendisine bağlı olduğu esas ve temel sütundur; o olmadan diğer iman unsurlarının ayakta durması mümkün değildir.¹³⁸¹ Sütün mayalanması, sütün tüm zerrelere bütünleşerek onu yoğurda çevirmesi gibi; iman da insanın tüm düşünce ve eylemlerine sirayet ederek onu dönüştürmeyi ve ona kimlik kazandırmayı hedeflemektedir; iman, hayatın bölünmüş bir alanı olmayı kabul etmemektedir.¹³⁸² İman, sorumlulukları bitirmemekte; aksine her şey onunla başlamaktadır.¹³⁸³ Kuran-ı Kerim, imanın bilinçli bir eyleme dayandırılmasını, sevgi ve rızaya dayalı olmasını, emretmektedir.¹³⁸⁴ “Her kim de inanılması gerekenleri inkar ederse bütün işlediği boşa gider. Ahirette de o, ziyan uğrayanlardandır.”¹³⁸⁵ ayeti, iman olmadan yapılanların ahirette değer görmeyeceğini, hakikatin ve itaatin başlangıcının iman olduğunu haber vermektedir.¹³⁸⁶ İman başlangıçtır fakat son değildir.

Kurân-ı Kerim’de Allah’tan bahseden ayetlerin geneli, Allah’ın kâinat ve insan ile ilişkilerini açıklayan sıfatlarıyla ilgilidir.¹³⁸⁷ Hayatı anlamak ve anlamlandırmakla görevli insan,¹³⁸⁸ varlığıyla aslen değerlidir, mükerrremdir.¹³⁸⁹ Allah, insanın cismani ve ruhani varlığını en güzel şekilde yaratmakta ve ona kâinatta üstün bir statü

¹³⁷⁷ Zümer Suresi, 67; Hac Suresi, 74

¹³⁷⁸ Mustafa İslamoğlu, **Alemlerin Rabbi Allah (c.c.) Bilmek-Tanımak-Anlamak**, İstanbul, Denge Yayınları, 2006, s. 31

¹³⁷⁹ Mustafa İslamoğlu, **Alemlerin Rabbi Allah (c.c.) Bilmek-Tanımak-Anlamak**, İstanbul, Denge Yayınları, 2006, s. 32-34

¹³⁸⁰ Yener Öztürk, **Yeni Bir Yorumla İslâm İnanç Esasları**, İstanbul, Işık Yayınları, 2003, s. 21

¹³⁸¹ Mehmet Paçacı, **Kur’an ve Ben Ne Kadar Tarihseliz**, s. 12

¹³⁸² Muhammet Altaytaş, **Çağdaş İnkarcılık**, s. 12

¹³⁸³ Mustafa İslamoğlu, **İman İnsanın Saadeti**, s. 33

¹³⁸⁴ Nisa Suresi, 65; Ahzab Suresi, 36

¹³⁸⁵ Maide Suresi, 5

¹³⁸⁶ Talip Özdeş, “Ahlak-Vahiy İlişkisi ve Kur’an’da İman-Ahlak-Amel Bütünlüğü”, **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.: 10, S.: 2, 2006, s. 14-15

¹³⁸⁷ Necip Taylan, **Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu**, İstanbul, Ayışığı Kitabevi, 1998, s. 40

¹³⁸⁸ Bekir Onur, **Gelişim Psikolojisi: Yetişkinlik, Yaşlılık, Ölüm**, 5. Bsk., Ankara, İmge Yayınları, 2000, s. 382

¹³⁸⁹ İsra Suresi, 70; Tin Suresi, 4; Muhammed Abdullah Draz, **Sorumluluk (İslâm’ın İnsana Verdiği Değer)**, Çev.: Nureddin Demir, İstanbul, Kayıhan Yayınları, 2004, s. 48; İlhami Güler, **İtikattan İmana**, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2009, s. 129

vermektedir.¹³⁹⁰ İslamiyet; bireysel ve sosyal gerçekliği ve fitrata uygunluğuyla tüm ihtiyaçlara cevap verebilecek evrensel bir dindir;¹³⁹¹ teori ve pratiği, düşünce, duygu ve davranışı bir bütün olarak içinde barındırmaktadır.¹³⁹² “İman 60 kusur şubedir; bunlardan en yükseği “Allah’tan başka ilah olmadığı” sözüdür; en aşağısı ise insanlara eziyet veren şeyleri yoldan kaldırıp atmaktır. Haya da imandan bir şubedir.”¹³⁹³ hadisi, İslam inancının insanı, hayatı, ibadeti bir bütün olarak değerlendirdiğini; ilahi rıza için ve yaratıcının emirlerine uygun olarak yapılan her eylemin itaat kabul edildiğini göstermektedir. İnsan ve din, bireysel ve toplumsal yönleri itibarıyla ortak özellikler göstermektedir.¹³⁹⁴ Din; insana hayattaki konumunu, sosyal bağlarını, eşya ve olaylar karşısındaki tutum ve tavırlarını belirleyen bir zihniyet kazandırmaktadır.¹³⁹⁵ İman, insanın rabbine teslimiyetini artırmakta, şüphe ve parçalanma kabul etmemektedir. İslam’ın kabulü, hükümlerine tabi olmayı ve yaratıcıya itaat etmeyi gerektirmektedir. Din eğitimi açısından değerlendirildiğinde, İslamiyet’in vahiy sürecinde uygulandığı gibi, iman etmemiş olanlara öncelikle iman bilgilerinin sunulması, yaratıcı ve peygamber hakkında bilgiler verilmesi önem arz etmektedir. Dinin doğru tanıtılması ve doğru anlaşılması, kabulünü ve uygulanmasını kolaylaştırmaktadır. Mekke döneminde vahyedilen ayetlerin iman konularını öncelemesi, Medine döneminde indirilen ayetlerin imanı hatırlatarak uygulama konularını içermesi, insanlara önceliklerini ve eğitim yöntemini göstermektedir. İman edenlerin muhatap olduğu iman edin emri,¹³⁹⁶ imanın ilim, amel ve ahlak ile canlandırılması ve güçlendirilmesi anlamını içermektedir. İman, hayat boyu devam eden ve yaratıcıya kulluğu kolaylaştıran başlangıçtır.

¹³⁹⁰ Muhsin Demirci, **Kur’ân’a Göre İnsan ve Sorumlulukları**, İstanbul, Ensar Yayınları, 2010, s. 47-48

¹³⁹¹ Hasan Onat, “İslam’da Yeniden Yapılanma Üzerine”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Özel Sayı, Cumhuriyetin 75. Yıldönümüne Armağan, 1999, s. 201

¹³⁹² Peter L. Berger, **Dinin Sosyal Gerçekliği**, Çev.: Ali Coşkun, İstanbul, İnsan Yayınları, 1993, s. 29; Osman Pazarlı, **Din Psikolojisi**, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1982, s. 31, 42, 52, 59; Hayati Hökelekli, **Din Psikolojisi**, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993, s. 73-78; Joachim Wach, **Din Sosyolojisi**, Çev.: Ünver Günay, İstanbul, İFAV Yayınları, 1995, s. 61; Mehmet Taplamacıoğlu, **Din Sosyolojisi**, Ankara, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1983, s. 176-192

¹³⁹³ Buhari, İman, 3; Müslim, İman, 57; İbni Mace, Mukaddime, 9

¹³⁹⁴ Veysel Uysal, **Din Psikolojisi Açısından Dini Tutum, Davranış ve Şahsiyet Özellikleri**, İstanbul, İFAV Yayınları, 1996, s. 4, 10, 15, 20

¹³⁹⁵ Ejder Okumuş, **Meşruiyet Ekseninde Din ve Devlet**, İstanbul, Pınar Yayınları, 2003, s. 69; Şerif Mardin, **Din ve İdeoloji**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1992, s. 30

¹³⁹⁶ Nisa Suresi, 136

2. 9. 2. Salih Amel

Amel; iş, fiil hareket, faaliyet anlamlarına gelmektedir;¹³⁹⁷ bir işin duyu organlarıyla ortaya çıkarılmasıdır.¹³⁹⁸ Canlı ve cansız varlıkların her yaptığına fiil denildiği halde, sadece canlıların kasıtlı yaptıkları işlere amel denilmektedir.¹³⁹⁹ Amel, irade ve niyetin bağlı olduğu bilinçli bir aksiyondur;¹⁴⁰⁰ duygu, düşünce, söz ve fiilin her biri amel kapsamındadır. Dini inanç ve düşünceyle dışa yansıyan davranışlara amel denilmektedir.¹⁴⁰¹ İnsanın amelleri, kendisinde var olan hayır ve şer potansiyelinden aktive ettiğine göre salih (güzel) veya seyyie (kötü) olarak sınıflandırılmaktadır. İnkâr edenlerin dünya hayatında yaptığı iyiliğe ve güzel işlere insani değer verilse de; Kurân-ı Kerim, karşılık görülecek asıl yerin âhiret olduğunu, gerçek mükafatı ve cezayı verecek olanın Allah olduğunu açıklamaktadır. Salih kelimesi; iyi olmak, düzeltmek, her türlü fesaddan âri olmak, uygun olmak anlamlarına gelmektedir.¹⁴⁰² Salih amel, ilahi emir ve yasaklara uygun hareket etmektir;¹⁴⁰³ ibadet kavramında olduğu gibi salih amel de beden ve kalbe ait tüm eylemleri kapsamaktadır.¹⁴⁰⁴

Kurân-ı Kerim’de iman edip salih amel işleyenler terkibi elli iki yerde geçmektedir.¹⁴⁰⁵ Salih amel genel anlamıyla, İslam’ın emrettiklerini yapmak, yasaklarından kaçınmaktır. Farklı bir tanımlama yapılacak olursa; dinin yapılmasını tavsiye ettiği, sevap kazanmaya vesile olan eylemlere;¹⁴⁰⁶ dünyada ve ahirette insanı huzur ve başarıya ulaştıracak işlere¹⁴⁰⁷ salih amel denilmektedir. Toshihiko Izutsu salih ameli, imanın dışa yansımaları olarak tanımlamaktadır.¹⁴⁰⁸ İman ile salih amel arasında organik bir bağ bulunmakta; inanç itaati, itaat inancı kuvvetlendirmekte ve

¹³⁹⁷ Musa Bilgiz, “Kurân’da Amellerin Değer Yönünden Mukayesesi”, **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.: 20, 2003, s. 135

¹³⁹⁸ İbni Manzûr, **a.g.e.**, No: 11, s. 474-475; Zebidi, **a.g.e.**, No: 30, s. 56

¹³⁹⁹ İbni Manzûr, **a.g.e.**, No: 11, s. 474-478; Ragıb, **a.g.e.**, s. 348

¹⁴⁰⁰ Ömer Dumlû, **Kurân’da Salah Meselesi**, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009, s. 37; Murat Sülün, **Kurân-ı Kerim Açısından İman-Amel İlişkisi**, İstanbul, Ensar Neşriyat, 2005, s. 158-159

¹⁴⁰¹ M. Doğan Karacoşkun, “Psiko-Sosyal Açısından İman (Dini İnanç)-Amel (Dini Davranış) İlişkisi”, **Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi**, 1998, s. 13

¹⁴⁰² İbni Manzûr, **a.g.e.**, No: 2, s. 514; Cürçani, **a.g.e.**, s. 143; Ragıb, **a.g.e.**, s. 489-490

¹⁴⁰³ Hasan Elik, Muhammed Coşkun, **Tevhit Mesajı**, İstanbul, Fikir Yayıncılık, 2013, s. 781

¹⁴⁰⁴ Zekeriya Pak, **Kur’an’da Kulluk**, İstanbul, Kayıhan Yayınları, 1999, s. 75

¹⁴⁰⁵ Mevlüt Eren, “Kurân’da Bilgi-Amel(Eylem) İlişkisi”, **Diyanet İlmi Dergi**, C.: 43, S.: 2, 2007, s. 139

¹⁴⁰⁶ Süleyman Uludağ, “Amel”, **T. D. V. İslam Ansiklopedisi**, No: 3, s. 13-16

¹⁴⁰⁷ Murat Sülün, **a.g.e.**, s. 158-166

¹⁴⁰⁸ Toshihiko Izutsu, **Kurân’da Dini ve Ahlaki Kavramlar**, s. 269

olgunlaştırmaktadır. Salih amel bir yönüyle inancın temsili, tasdiki ve tezahürüdür; her ikisi birbirine değer ve güç katmaktadır. “Görmeyenle gören, karanlıklarla aydınlık, gölge ile sıcak bir olmaz. Dirilerle ölümler de bir değildir. Allah dilediğine elbette işittirir; ama sen kabirlerdekilere de işittirecek değilsin!”¹⁴⁰⁹ ayetleri, iman ve salih amelin değerini göstermesi bakımından önem arz etmekte; ilim, iman ve salih amel, insana hayat, ferahlık ve aydınlık veren bir misalle anlatılmaktadır.¹⁴¹⁰ Bir eylemin salih olmasının ilk ve temel şartı, mümin olarak yapılmasıdır. İnkarcıların yaptıkları işlerden güzel olanlar olsa da onlara “salih amel” denilmemekte; ahirette o işlerin kendilerine faydası olmamaktadır. “Rablerini inkar edenlerin durumu şudur: Onların işleri, fırtınalı bir günde rüzgarın şiddetle savurduğu küle benzer. (Dünyada) kazandıkları hiçbir şeyin (ahirette) yararını görmezler. İşte bu derin sapıklıktır.”¹⁴¹¹ “İnkâr edenlere gelince; onların amelleri ıssız bir çöldeki serap gibidir. Susamış kimse onu su sanır. Yanına geldiğinde hiçbir şey bulamaz. (Tıpkı bunun gibi kâfir de hesap günü amellerinden bir şey bulamaz). Ancak Allah'ı yanında bulur da Allah onun hesabını tastamam görür. Allah hesabı çabuk görendir. Yahut (inkarcıların küfür içindeki halleri) derin bir denizdeki karanlıklar gibidir. (Bir deniz ki) onu dalga üstüne dalga kaplıyor, üstünde de bulutlar var. Karanlıklar üstüne karanlıklar. İnsan elini çıkarsa neredeyse onu bile göremez. Kime Allah nur vermezse, onun için nur diye bir şey yoktur.”¹⁴¹²

Ragıb Isfahani'ye göre imanın hakikati; kalp ile tasdik, dil ile ikrar, uzuvlarla ameldir.¹⁴¹³ İman ile onun hayata yansıyan tezahürleri, tasdiki ve tahakkuku olan ameller arasında kuvvetli bir bağ bulunmaktadır.¹⁴¹⁴ İnsanlar, inanmak ve yaşamakla mükellef tutulmaktadır; salt iman yeterli görülmemektedir.¹⁴¹⁵ Yaratıcıyla iman bağı oluşturan inanır, ibadet ve salih amellerle inancını pekiştirmekte, ahlak ile dinini içselleştirmektedir.¹⁴¹⁶ Kurân-ı Kerim, ısrarla iman ve salih amel kavramını birlikte

¹⁴⁰⁹ Fatır Suresi,

¹⁴¹⁰ Mikdat Yalçın, **İman ve Ahlakın Hayati Değerleri**, İstanbul, Hikmet Yayınları, 1981, s.102-106

¹⁴¹¹ İbrahim Suresi, 18

¹⁴¹² Nur Suresi, 39-40

¹⁴¹³ Ragıb, **a.g.e.**, s. 144; Ragıb Isfahani, **İnsan İki Hayat İki Saadet (Tafsili'n-Neşeteyn ve Tahsilu's-Saadeteyn)**, Çev.: Mevlüt F. İslâmoğlu, İstanbul, Pınar Yayınları, 1996, s. 26

¹⁴¹⁴ Abdurrahman Kurt, **İslam'ın İlk Döneminde İmanın Toplumsal Yansıması**, s. 33

¹⁴¹⁵ Rad Suresi, 16; Ankebut Suresi, 2, 61, 63; Lokman Suresi, 25; Zümer Suresi, 38; Zuhuruf Suresi, 87

¹⁴¹⁶ İrfan Başkurt, “Din ve Ahlak Eğitiminde Yeni Arayışlar ve Bakış Açıları”, **İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.: 6, 2002, s. 100

kullanmaktadır; ibadetsiz ve salih amelsiz pasif iman değerli görülmemektedir.¹⁴¹⁷ Allah'a iman etmek, ilahi öğretilere itaat etmek üzere söz vermektir.¹⁴¹⁸ Bilgi, eylemin önderidir; iman, salih ameli gerektirmektedir.¹⁴¹⁹ İman ve amel birbirinden farklı olmakla birlikte birbirlerini tamamlayan parçalardır.¹⁴²⁰ Din; sadece inanç ve dünya görüşü ortaya koymakla yetinmemekte; davranış standartları belirlemekte ve onların eyleme geçirilmesini istemektedir.¹⁴²¹ Cahiliye döneminde putlara tapmayan, pasif iyi olarak bilinen Haniflerin düşünce ve hayat tarzına müdahale etmeyen Müşrikler, inancın eyleme dönüşmesinin öğütleyen Kurân-ı Kerim'e ve Hz. Peygambere karşı çıkmışlardır. Hayata yansımaları olmayan Haniflerin düşüncesi, Müşriklerin yaşam şekline uygun olmadığı halde, onlar için tehdit oluşturmamıştır. Kuran-ı Kerim, Allah'ın, göklerin ve yerin ilahı olduğunu,¹⁴²² dinin salt bireysel hükümler içermediğini, iyilik ve kötülük, adalet ve zulüm konularının belirleyicisinin yaratıcı olduğunu, kulluk için yaratılan insanın rastgele ibadet ve itaat edemeyeceğini ihtar etmektedir.¹⁴²³

Kurân-ı Kerim'de, İslam'ın vahyedilmesinden önceki dönem için cahiliye¹⁴²⁴ kavramının kullanılması; mutlak manada bilgisizlikten öte, inanç ve yaşamda zulmün hakim olması nedeniyledir.¹⁴²⁵ İnsanlar, yaratıcının tek olmasından öte, hak ve hakikati belirleme yetkisinin kendisinde olduğu rabbin ve ilahın tek olduğu gerçeğine davet edilmiş, Müşrikler de bu duruma itiraz etmiştir.¹⁴²⁶ Her insanın; duygu, düşünce ve davranışlarını belirleyen bir inancı, hayat tarzı ve dini vardır. Din; salt inançlardan ibaret değildir, insanın tutum ve pratikler bütününe ifade etmektedir.¹⁴²⁷ Etimolojik olarak ameli içermese de iman, eylem, sorumluluk ve imtihanı beraberinde

¹⁴¹⁷ Muhammed Hamidullah, **İslam'a Giriş**, s. 82-83

¹⁴¹⁸ Abdullah Cevdet, **Fünun ve Felsefe**, Konya, Çizgi Kitabevi, 2009, s. 264

¹⁴¹⁹ Celaleddin Vatandaş, **Tevhid ve Değişim**, s. 67; İbrahim Kalın, **Barbar Modern Medeni: Medeniyet Üzerine Notlar**, s. 186

¹⁴²⁰ A. Saim Kılavuz, **İman-Küfür Sınırı**, s. 47

¹⁴²¹ E. William Paden, **Kutsalın Yorumu**, Çev.: Abdurrahman Kurt, Bursa, Sentez Yayınları, 2008, s. 99

¹⁴²² Zuhur Suresi, 84

¹⁴²³ Kehf Suresi, 26; Maide Suresi, 49-50; Celaleddin Vatandaş, **Tevhid ve Değişim**, s. 27

¹⁴²⁴ Ali İmran Suresi, 154; Maide Suresi, 50; Ahzab Suresi, 33; Fetih Suresi, 26

¹⁴²⁵ Seyyid Ebu'l Ala Mevdudi, **Tarih Boyunca Tevhid Mücadelesi ve Hz. Peygamberin Hayatı**, Çev.: Ahmed Asrar, İstanbul, Pınar Yayınları, 1985, s. 289-292; Yusuf Kerimoğlu, **Kelimeler ve Kavramlar**, İstanbul, İnkılab Yayınları, 1990, s. 62; Toshihiko Izutsu, **Kurân'da Allah ve İnsan**, s. 190; Seyyid Kutup, **Yoldaki İşaretler**, İstanbul, Dünya Yayınları, 1992, s. 22-23, 102, 199

¹⁴²⁶ Mustafa İslamoğlu, **İman İnsanın Saadeti**, s. 154

¹⁴²⁷ Stanley M. Honer, Thomas C. Hunt, **Felsefeye Çağrı**, Çev. Hasan Ünder, Ankara, İmge Yayınları, 1996, s. 210

getirmektedir. Mekke’li Müşriklerin kelime-i tevhidi kabule yanaşmamaları, anlamını idrak ettikleri hakikatin kendilerine yükleyeceği sorumluluklara rıza göstermemelerinden kaynaklanmaktadır.¹⁴²⁸ İslamiyet’te ibadet, diğer dinlerde olduğu/anlaşıldığı gibi hayattan kopuk ritüeller değildir; aksine hayatla iç içedir. “Herkes kazandığına karşılık bir rehindir. Ancak ahiret mutluluğuna eren kimseler başka. Onlar cennetlerdedirler. Birbirlerine suçlular hakkında sorular sorarlar ve dönüp onlara şöyle derler: "Sizi Sekar'a (Cehenneme) ne soktu?" Onlar şöyle derler: "Biz namaz kılanlardan değildik." "Yoksula yedirmezdik." "Batıla dalanlarla birlikte biz de daldık." "Ceza gününü de yalanlıyorduk." "Nihayet ölüm bize gelip çattı."¹⁴²⁹ ayetleri, iman ve amelin ayrılmaz bir bütün olduğunu, ilahi rıza için insanı salih amele yönlendirenin iman olduğunu, imanın salih amel ile değerli olduğunu, itaat ve teslimiyetin hayatın tüm alanlarını kapsadığını, vurgulamaktadır. Kurân-ı Kerim’de bireyin kendine yönelik yaptığı iyilikler hasenat ile, başkalarına sirayet eden iyilikler salihat kelimesiyle, açıklanmaktadır.¹⁴³⁰ Eylemleri; bilerek, irade, seçim ve muhakeme sonucunda ortaya çıkan iradi fiil¹⁴³¹ ve insan kontrolü olmaksızın bilinçsiz oluşan fiil ıztırari (refleks) olarak ikiye ayıran Ahmet Hamdi Akseki, istemsiz verilen tepkilerden ve oluşan eylemlerden insanın sorumlu olmadığını vurgulamaktadır.¹⁴³² Antropomorfist tanrı tasavvuruyla tevhitten uzaklaşan ve Allah’ı gereği gibi takdir edemeyen¹⁴³³ Müşriklerin¹⁴³⁴ yaptığı gibi, bilimsel ve felsefi bir düzlemde Allah’ın varlığının ve hatta birliğinin kabulü, İslamiyet’te yeterli görülmemekte;¹⁴³⁵ Kurân-ı Kerim, dinin tüm alanlarda hayata yansımalarını istemektedir.¹⁴³⁶ Bir işin salih amel olarak değer kazanabilmesi; İslam’ın ilkelerine uygunlukla, Allah’ın rızası gözetilerek, O’nun emrine uyma niyetiyle yapılmasına bağlıdır.¹⁴³⁷ İslam’ın gayesi,

¹⁴²⁸ Bakara Suresi, 214; Ali İmran Suresi, 179; Ankebut Suresi, 2-3

¹⁴²⁹ Müddessir Suresi, 38-47

¹⁴³⁰ Mustafa İslamoğlu, **Kurân Neslinin İnşası İçin Pasif İyiden Aktif İyiye**, s. 10

¹⁴³¹ A. Saim Kılavuz, **Anahatlarıyla İslâm Akâidi ve Kelâm’a Giriş**, 10. Bsk., İstanbul, Ensar Neşriyat, 2004, s. 152

¹⁴³² Ahmet Hamdi Akseki, **Ahlâk Dersleri**, 2. Bsk., İstanbul, Üçdal Neşriyat, 1968, s. 65; Hayrettin Karaman, **Mukayeseli İslam Hukuku**, No: 1, s. 148

¹⁴³³ Enam Suresi, 91

¹⁴³⁴ Ahmet Öz, **Kur’an’ın Önerdiği Vasat Ümmet**, İstanbul, Çıra Yayınları, 2011, s. 84

¹⁴³⁵ Rad Suresi, 16; Ankebut Suresi, 61, 63; Lokman Suresi, 25; Zümer Suresi, 38; Zuhuruf Suresi, 87

¹⁴³⁶ Hud Suresi, 112; Roger Garaudy, **İslam’ın Vadettikleri**, s. 271

¹⁴³⁷ Metin Ocak, **Kurân’da İhsan ve Muhsin Kavramları**, İstanbul, İnkılap Yayınları, 1999, s. 17-18; Hüseyin Polat, “Kurân-ı Kerim’de İhsan Kavramına Filolojik Bir Yaklaşım”, **İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.: 3, S.: 2, 2012, s. 121; Mustafa Yüce, “İnanç-Ahlak İlişkisi

yeryüzünü imar ve ıslah etmek, hayatı güzelleştirmektir.¹⁴³⁸ “Onlar cehennemde, "Ey Rabbimiz! Bizi buradan çıkar ki dünyada iken işlemekte olduğumuzdan başka ameller, salih ameller işleyelim" diye bağışırlar. (Onlara şöyle denilir:) "Sizi, düşünüp öğüt alacak kimsenin düşünüp öğüt alabileceği kadar yaşatmadık mı? Size uyarıcı da gelmişti. Öyle ise tadın azabı. Çünkü zalimler için hiçbir yardımcı yoktur."¹⁴³⁹ Peygamber ve kitap gönderildikten sonra, insana düşünmek ve hakikati bulmak üzere yeterli bir süre verilmiş olması, rabbine karşı mazeretini ortadan kaldırmaktadır.

İbadetler bireysel ve sosyal hayat ile iç içedir;¹⁴⁴⁰ bireyin takvası, kendisini ve çevresini etkilemektedir.¹⁴⁴¹ Hristiyan düşüncenin aksine İslamiyet’te, maddi ve manevi, ruhi ve bedeni, dini ve dünyevi ayrımı yapılmamaktadır; her şey birbiriyle bağlantılıdır,¹⁴⁴² ayrılık yerine tevhit ilkesi benimsenmektedir.¹⁴⁴³ Kurân-ı Kerim’deki hükümler dünyaya yöneliktir, insanı ve hayatı kuşatmaktadır; bununla birlikte dünyevi ve seküler değildir. İslamiyet’te, dünyevileşmeye ve sekülerleşmeye olumlu bakılmamaktadır.¹⁴⁴⁴ Dini, hayatın dışına iten, arzu ve isteklerini kendine rehber edinen modern seküler insan; kâinattaki ilahi işaretleri ibret ve hikmetle değil, tabiat döngüsündeki doğal hadiseler olarak değerlendirmektedir.¹⁴⁴⁵ İslamiyet’te Allah’ın her emri, salih amel niteliği taşımaktadır. Salih amellerin en faziletlisi Kurân-ı Kerim’de, Allah’a şirk koşmadan iman etmek şeklinde,¹⁴⁴⁶ hadislerde ise muhatabın durumuna göre, açıklanmaktadır. “De ki: "Şüphesiz, Allah çirkin işleri emretmez.”¹⁴⁴⁷

Bağlamında İman, İslam ve İhsan Kavramları”, **Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.: 15, C.: 2, 2013, s. 129-130

¹⁴³⁸ Hud Suresi, 61; Ahmet Koç, **İhvan-ı Safa’nın Eğitim Felsefesi**, İstanbul, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1999, s. 18; Fazlurrahman, **Ana Konularıyla Kurân**, s. 133

¹⁴³⁹ Fatır Suresi, 37

¹⁴⁴⁰ Hüseyin Atay, **Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi**, İstanbul, Dergah Yayınları, 1983, s. 29

¹⁴⁴¹ İsa Yüceer, **Kelam Fırkalarında Yöntem**, Konya, Tablet Yayınları, 2007, s. 359

¹⁴⁴² Muhammed Kutub, **İnsan Psikoljisi Üzerine Etüdler**, s. 94; Mustafa Akçay, **a.g.e.**, s. 144; Aydın Topaloğlu, **Ateizm Çıkmazı**, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2019, s. 22; Muhammed Hamidullah, **İslam’a Giriş**, s. 96-97; İbrahim Kalın, **a.g.e.**, s. 94; İbrahim Kalın, **Akıl ve Erdem: Türkiye’nin Toplumsal Muhayyilesi**, s. 74-76

¹⁴⁴³ Erol Güngör, **İslam’ın Bugünkü Meseleleri**, İstanbul, Ötüken Yayınları, 1991, s. 58-59; Harun Han Şirvani, **İslam’da Siyasi Düşünce ve İdare**, Çev.: Kemal Kuşçu, İstanbul, İrfan Yayınları, 1965, s. 176; Huriye Tevfik Mücahid, **Farabi’den Abduh’a Siyasi Düşünce**, Çev.: Vecdî Akyüz, İstanbul, İz Yayınları, 1995, s. 43; Hulusi Yazıcıoğlu, **Bir Din Politikası Laiklik**, İstanbul, İFAV Yayınları, 1993, s. 194-196

¹⁴⁴⁴ S. Nakib Attas, **İslam, Sekülerizm ve Geleceğin Felsefesi**, Çev.: M. Erol Kılıç, İstanbul, İnsan Yayınları, 1995, s. 52-53; M. Nakib el-Attas, **İslam ve Laisizm**, Çev.: Selahattin Ayaz, İstanbul, Pınar Yayınları, 1994, s. 42

¹⁴⁴⁵ Muhammet Altaytaş, **Çağdaş İnkarcılık**, s. 37-38

¹⁴⁴⁶ Kehf Suresi, 110; Toshihiko Izutsu, **Kurân’da Dini ve Ahlaki Kavramlar**, s. 311

¹⁴⁴⁷ Araf Suresi, 28

Kelamcılar arasında amelin imandan bir parça olup olmaması ihtilaflı olsa da, birbirlerinden ayıramayacak halde girift bir halde olduğu söylenebilmektedir.¹⁴⁴⁸ İman ve salih amel kavramları Kurân-ı Kerim’de ikiz kavram şeklinde yan yana, gölgenin sureti takip ettiği gibi beraber geçmektedir;¹⁴⁴⁹ fakat aynı şey değildir. İman, salih amelin kabulü için ön şarttır; salih amel, imanı canlı tutan bir motiftir.¹⁴⁵⁰ İman; kalbin, duyguların ve davranışların konusunu oluşturmaktadır.¹⁴⁵¹ “Suçlular Rablerinin huzurunda boyunlarını büküp, "Rabbimiz! (Gerçeği) gördük ve işittik. Artık şimdi bizi (dünyaya) döndür ki, salih amel işleyelim. Biz artık kesin olarak inanmaktayız" dedikleri vakit, (onları) bir görsen! Eğer dileyseydik herkese hidayetini verirdik. Fakat benim, "Andolsun, cehennemi hem cinlerden hem de insanlardan dolduracağım" sözüm gerçekleşecektir. (Onlara şöyle denilecek:) "O halde bu gününüze kavuşmayı unutmanıza karşılık azabı tadın. Biz de sizi unuttuk. Yapmakta olduklarınıza karşılık ebedi azabı tadın." Bizim âyetlerimize ancak, kendilerine bu âyetlerle öğüt verildiği zaman secdeye kapanan, kibirlenmeksizin Rablerine hamd ederek tespih edenler inanırlar. Onlar, korkarak ve ümid ederek Rablerine ibadet etmek için yataklarından kalkarlar. Kendilerine rızık olarak verdiğimiz şeylerden de Allah için harcarlar. Hiç kimse, yapmakta olduklarına karşılık olarak, onlar için saklanan göz aydınlıklarını bilemez. Hiç mümin fasık gibi olur mu? Bunlar (elbette) eşit olmazlar. İman edip salih amel işleyenlere gelince, onlar için, yapmakta olduklarına karşılık bir mükafat olarak Me'vâ cennetleri vardır. Fasıklık edenlere gelince, onların barınağı ateştir. Oradan her çıkmak istediklerinde oraya döndürülürler ve onlara, "Yalanlamakta olduğunuz ateş azabını tadın" denir.”,¹⁴⁵² “İnkâr edenler için ise cehennem ateşi vardır. Öldürülmezler ki ölsünler. Kendilerinden cehennem azabı da hafifletilmez. İşte biz her nankörü böyle cezalandırırız. Onlar cehennemde, "Ey Rabbimiz! Bizi buradan çıkar ki dünyada iken işlemekte olduğumuzdan başka ameller, salih ameller işleyelim" diye bağışırlar. (Onlara şöyle denilir:) "Sizi, düşünüp öğüt alacak kimsenin düşünüp öğüt alabileceği kadar yaşatmadık mı? Size uyarıcı da

¹⁴⁴⁸ Toshihiko Izutsu, **Kurân'da Dini ve Ahlaki Kavramlar**, s. 269

¹⁴⁴⁹ Toshihiko Izutsu, **Dini ve Ahlaki Kavramlar**, s. 269

¹⁴⁵⁰ Nadim Macit, **a.g.e.**, s. 10

¹⁴⁵¹ İlhami Güler, “İman ve İnkârın Ahlaki ve Bilişsel (Kognitif) Temelleri”, **İslamiyat**, C.: 1, S.: 1, 1998, s. 10

¹⁴⁵² Secde Suresi, 12-20

gelmişti. Öyle ise tadın azabı. Çünkü zalimler için hiçbir yardımcı yoktur.”¹⁴⁵³ ayetleri, dünya hayatındayken iman ve salih amelin kıymetli olduğunu, ölüm sonrasında yeniden güzel iş yapmaya imkan verilmeyeceğini, iyilik yapanlara mükafat, kötülük yapanlara ceza verileceğini haber vermektedir. “İnsan için ancak çalıştığı vardır. Şüphesiz onun çalışması ileride görülecektir. Sonra çalışmasının karşılığı kendisine tastamam verilecektir. Şüphesiz en son varış Rabbinedir.”¹⁴⁵⁴ Allah, ahiret hayatında amellerin karşılığını adaletle vermekte; kimseye zulmedilmemektedir.¹⁴⁵⁵

“İnsan için ancak çalıştığı vardır.”¹⁴⁵⁶ ayeti, imanın aktif hale getirilmesini istemektedir. İman, kalbin amelini; İslam, azaların amelini göstermektedir.¹⁴⁵⁷ İslam, Allah tarafından kemale ulaştırılmış ve razı olunmuş bir dindir.¹⁴⁵⁸ İslam, kendine yeten bir dindir; insanların arzu ve isteklerinin, tecrübelerinin bir parçası veya toplamı değildir; risalet, kutlu elçinin öğrettiği ve gösterdiği şeklin kendisidir.¹⁴⁵⁹ Kulluk imtihanının sırrına uygun olarak eşit imkanlarla donatılan insan,¹⁴⁶⁰ öncelikle iman, sonrasında inandığı ile amel etmekle mükelleftir.¹⁴⁶¹ İbadet, hayatı bütünüyle kuşatan ve hayat boyu süregelen bir adanma, teslimiyet ve hizmettir.¹⁴⁶² Kurân-ı Kerim’in genelinde görülen iman ve salih amel birlikteliği; atıl ve pasif kalmış ütöpik inancın makbul olmadığını, eyleme dönüştürülen ve hayatın tüm alanlarında aitif hale getirilen inancın talep edildiğini göstermektedir.¹⁴⁶³ İman; akıl, kalp ve dil ile ilişkilendirilse de fiili bir durumu ifade eden fasıklığın zıddı olarak ilahi kelimada zikredilmesi, imanının insanın tüm eylemlerine kaynak ve dayanak oluşturduğunu; amel ile münasebetini göstermektedir.¹⁴⁶⁴ İstikamet ile itaat arasında yakın bir ilişki mevcuttur; dil ve düşünce bozulduğunda hakikat bunlardan nasibini almaktadır.¹⁴⁶⁵ İbadet ve itaatler ile kul rabbiyle iletişim kurmakta ve huzur bulmakta,¹⁴⁶⁶ sorumluluk/şükran duygusu

¹⁴⁵³ Fatır Suresi, 36-37

¹⁴⁵⁴ Necm Suresi, 39-42

¹⁴⁵⁵ Yunus Suresi, 44; Fussilet Suresi, 46; Zümer Suresi, 70; Casiye Suresi, 15, 22; Ahkaf Suresi, 19; Zilzal Suresi, 7-8; Şerafeddin Gölcük, **Kur’an ve İnsan**, s. 272

¹⁴⁵⁶ Necm Suresi, 39

¹⁴⁵⁷ Muhammed Kutub, **Düzeltilmesi Gereken Kavramlar**, s. 90

¹⁴⁵⁸ Maide Suresi, 3; Ali İmran Suresi, 19

¹⁴⁵⁹ Rasim Özdenören, **Yeniden İnanmak**, İstanbul, İz Yayıncılık, 2015, s. 82-83

¹⁴⁶⁰ Mülk Suresi, 23

¹⁴⁶¹ Rasim Özdenören, **Yeniden İnanmak**, s. 105-106

¹⁴⁶² Seyyid Ebu’l Ala Mevdudi, **Gelin Müslüman Olalım**, s. 112

¹⁴⁶³ Ömer Aydın, **a.g.e.**, s. 46

¹⁴⁶⁴ Secde Suresi, 18; Mümin Suresi, 58

¹⁴⁶⁵ İbrahim Kalın, **a.g.e.**, s. 47

¹⁴⁶⁶ Maide Suresi, 35; Rad Suresi, 28

oluşturmakta, inancını kuvvetlendirmekte,¹⁴⁶⁷ ahlakını güzelleştirmekte¹⁴⁶⁸ ve hayata anlam katmaktadır.¹⁴⁶⁹ İbadetler; sağladığı iç huzur ile insanın benlik kontrolü yapmasına, rabbiyle bağını kurmasına, hayatını disipline etmesine, kötülüklerden uzaklaşmasına, yardımcı olmaktadır.

Salih ameller, günlük hayatın kenarında Allah'ı anmak ile sınırlı değildir; gündelik yapılan her işin İslam'a uygun ve halis bir niyetle yapılmasıdır.¹⁴⁷⁰ Mağarada mahsur kaldıklarında, ilahi rıza için yapmış oldukları salih amelleri söyleyen ve bu vesileyle kurtulan üç kişiyle ilgili hadis;¹⁴⁷¹ ihlas ile yapılan amellerin, ahiretteki sıkıntılardan kurtarmasına ilave olarak, dünya meşakkatlerini de giderdiğine işaret etmektedir. Mevcudat, hareket esasıyla canlılığını korumaktadır;¹⁴⁷² insanın hayata tutunabilmesi ve yaşam gayesini gerçekleştirebilmesi için de düşüncelerini aktive etmeye ihtiyacı vardır.¹⁴⁷³ İnsan, mesuliyet getirir endişesiyle düşünmekten geri durabilmekte; akıl ve iradesine rağmen sorumluluklarını başka varlıklara havale edebilmektedir. İmanın hareketi ameldir; hareketsiz, durgun suyun yosun tutması gibi, amelsiz iman, bulanık hale gelebilmektedir. “Göklerde ve yerde bulunanlar, (her şeyi) O'ndan isterler. O, her an yeni bir ilahi tasarruftadır.”¹⁴⁷⁴ ayeti, yaratıcının kâinata iradesi, ilmi ve kudretiyle her an nüfuz ettiğini, alemin muhtaç olduğunu ve kandi haline bırakılmadığını hatırlatmaktadır. “Öyleyse, bir işi bitirince diğerine koyul.”¹⁴⁷⁵ ayeti, insana dünya hayatındaki sorumluluklarını düşünerek sürekli bir faaliyette bulunmasını, hayırda yarışmasını öğütlemektedir.

Yaratıcının varlığını kabul eden her dinde, ahiret inancı mevcuttur.¹⁴⁷⁶ İnsanın huzur ve saadetini hedefleyen İslamiyet'te dünya, ahiretin tarlası olarak kabul edilmektedir. Ahiret hayatı; amellerin disipline edilmesini, hayatın düzen içerisinde devam etmesini sağlayan en temel inançtır.¹⁴⁷⁷ İnsan, yaptığı zerre miktarı hayır ve

¹⁴⁶⁷ Ali İmran Suresi, 174; Enfal Suresi, 2; Hicr Suresi, 99; Fetih Suresi, 4; Müddessir Suresi, 31

¹⁴⁶⁸ Ankebut Suresi, 45

¹⁴⁶⁹ Münür Tezcan, **a.g.e.**, s. 283-303

¹⁴⁷⁰ Seyyid Ebu'l Ala Mevdudi, **Gelin Müslüman Olalım**, s. 116

¹⁴⁷¹ Buhari, Büyü, 98, İcare, 12, Hars ve'l-Müzarea, 13, Enbiya, 53, Edep, 5; Müslim, Zikir, 100

¹⁴⁷² Enbiya Suresi, 33; Musa Bilgiz, **a.g.e.**, s. 127

¹⁴⁷³ Takiyettin Mengüşoğlu, **a.g.e.**, s. 92

¹⁴⁷⁴ Rahman Suresi, 29

¹⁴⁷⁵ İnşirah Suresi, 6-7

¹⁴⁷⁶ Seyyid Kutub, **Kurân'da Kıyamet Sahneleri**, Çev.: Süleyman Ateş, İstanbul, Beka Yayıncılık, 2016, s. 21

¹⁴⁷⁷ Ethem Ruhi Fırlalı, **Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri**, İstanbul, Selçuk Yayınları, 1986, s. 20; Temel Yeşilyurt, Mehmet Taşdelen, “Ahiret İnancının Pratik Yansımaları”, **Kelam Araştırmaları Dergisi**, C.: 10, S.: 2, 2012, s. 59

şerrin hesabını ahirette verecek;¹⁴⁷⁸ amel defterleri kendisine eksiksiz teslim edilecektir.¹⁴⁷⁹ Dini düşünce ve eylemlerin temeli, Allah inancına dayanmaktadır.¹⁴⁸⁰ İnsanın doğasına uygun olan, iman ve salih ameldir; inkar ve fasid işler, beşerin fitratına uygun değildir.¹⁴⁸¹

Dindarlığın benlik gelişimine katkısını inceleyen farklı çalışmaların çoğunda, iki değişken arasında anlamlı ve doğrusal bir ilişki tespit edilmiştir.¹⁴⁸² Zihin ve kalplerde kalarak hayata aksetmeyen fikir ve hakikatler ne kadar yüce olsa da kıymeti bulunmamaktadır.¹⁴⁸³ Bilmek, inancın oluşumu için önemlidir, inanmak kıymetlidir;¹⁴⁸⁴ fakat ibadete ve eyleme dönüşmeyen akide ve dindarlık eksiktir, zayıftır.¹⁴⁸⁵ İnsanı hedef alan Kurân-ı Kerim’de,¹⁴⁸⁶ varlığı ve birliği ispat ve itiraf edilmiş Allah inancının yeterli olmadığı,¹⁴⁸⁷ yaratıcının emir ve yasaklarının kabulüyle O’na itaat edilmesi, önemle vurgulanmaktadır.¹⁴⁸⁸ Allah’ın aşkın bir varlık olması nedeniyle yeryüzündeki işlerle ilgilenmeyeceğinin iddia edilmesi, yanlış bir ilah algısına örnektir; Allah, alemlerin rabbidir, gökyüzünde söz sahibi olduğu gibi yeryüzünün de hakimidir. Tevhit ilkesi gereği, her şeyin Allah ile bağlantısı vardır. Kurân-ı Kerim, insanın boş yaratılmadığını,¹⁴⁸⁹ varoluştan sonra kendi haline terk edilmediğini, yaratıcının insana şah damarından daha yakın olduğunu hatırlatmaktadır.¹⁴⁹⁰ Peygamberler, kendilerine vahyedilen dinleri tebliğ etmekle görevli oldukları kadar, insanlara açıkladıkları kutsal mesajlara uygun bir hayat yaşamak ile de sorumlu tutulmaktadır.¹⁴⁹¹

¹⁴⁷⁸ Zilzal Suresi, 7-8

¹⁴⁷⁹ İsrâ Suresi, 14; Kehf Suresi, 49; Kıyame Suresi, 13-15; Hakka Suresi, 19-29

¹⁴⁸⁰ İsmail Faruki, **Tevhit**, İstanbul, İnsan Yayınları, 2006, s. 13; Mustafa Acar, **Allah’a İmanın Ahlaki Boyutu**, İstanbul, Kitap Dünyası Yayınları, 2017, s. 150

¹⁴⁸¹ İbrahim Coşkun, **İslam Düşüncesinde İnkâr Problemi**, İstanbul, Tekin Kitabevi, 2000, s. 6

¹⁴⁸² Murat Yıldız, “Üniversite Öğrencilerinin Benlik Tasarımlarının Dinsel Yönelim Biçimleri ve Bazı Demografik Değişkenler Açısından İncelenmesi”, **İslami Araştırmalar Dergisi**, S.: 19/3, 2006, s. 508

¹⁴⁸³ Ahmed Hamdi Akseki, **a.g.e.**, s. 365

¹⁴⁸⁴ Gürbüz Deniz, **Anlam ve Varlık Boyutuyla İnsan**, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2017, s. 21

¹⁴⁸⁵ Emin Işık, **a.g.e.**, s. 50

¹⁴⁸⁶ Fazlurrahman, **Ana Konularıyla Kurân**, s. 31

¹⁴⁸⁷ Yunus Ekin, **a.g.e.**, s. 127-129

¹⁴⁸⁸ Halife Keskin, **İslam Düşüncesinde Allah-Alem İlişkisi**, İstanbul, Beyan Yayınları, 1996, s. 60

¹⁴⁸⁹ Fazlurrahman, **Ana Konularıyla Kurân**, s. 39; Nadim Macit, **a.g.e.**, s. 69

¹⁴⁹⁰ Sinan Öge, **Allah’tan Aleme İlâhi Fiiller**, Ankara, Araştırma Yayınları, 2009, s. 350; Bakara Suresi, 186; Enfal Suresi, 24; Lokman Suresi, 16; Mücadele Suresi, 7; Hadid Suresi, 54

¹⁴⁹¹ Araf Suresi, 6

Salih amel, Allah'ın rızasını gaye edinen davranışlardır; işlerin ihsan ile yapılması, amele güzellik katmaktadır.¹⁴⁹² Üstün bir ahlak üzere gönderilen Hz. Peygamber, ¹⁴⁹³ canlı bir Kurân olarak, salih ameli bildirmek ve göstermek üzere beşer için ideal bir yaşam standartı oluşturmuştur.¹⁴⁹⁴ Kulluk için güzel olan amel, ihlaslı ve doğru olandır. İhlas, yapılanın Allah için olmasını; doğruluk ise sünnete uygun olmasını gerektirmektedir.¹⁴⁹⁵ Müslüman, sadece iman ile sorumlu değildir, inancını yaşamakla da mükelleftir;¹⁴⁹⁶ iman salt bilme ve zihni bir hal değildir, teslimiyet ve itaat gerektirmektedir.¹⁴⁹⁷ “Siz Kitabı (Tevrat'ı) okuyup durduğunuz halde, kendinizi unutup başkalarına iyiliği mi emrediyorsunuz? (Yaptığının çirkinliğini) anlamıyor musunuz?”¹⁴⁹⁸ Bilgi ve kabul, eylem ve sorumlulukları beraberinde getirmektedir. İman, birkaç kelimenin telaffuzundan ibaret değildir; tevhit inancının gereklerinin bilinçli kabulü ve onlara itaattir.¹⁴⁹⁹ Akıl, kalp ve beden ile yapılabilen, hayatın tüm alanlarıyla ilgili olan salih ameller,¹⁵⁰⁰ Allah'ın rızasını kazanmak amacıyla ve O'nun emrine bağlanma kastı ile yapıldığında, sevap değeri kazanmaktadır. İmandan sonra salih amel ile başlayan uygulama safhası, insanı rabbine yakınlaştıran vesilelerle¹⁵⁰¹ hayat boyu devam etmekte ve her biri yaratıcıya itaati kolaylaştırmaktadır. Eğitimde önemli ilkelerden biri; teori ve pratik dengesinin sağlanması, bilginin yüzeysel ve soyut kalmaması, içselleştirilmesi ve hayata aktarılmasıdır. Salih amel, teori kabul edebileceğimiz imanın içselleştirilerek hayatta aktive edilmesidir, yaratıcıya itaatin uygulama boyutunu göstermektedir.

¹⁴⁹² Turan Koç, **İslam Estetiği**, İstanbul, İsam Yayınları, 2008, s. 15

¹⁴⁹³ Kalem Suresi, 4

¹⁴⁹⁴ Mehmet Aydın, **Din Felsefesi**, İzmir, Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1999, s. 126

¹⁴⁹⁵ Celaleddin Vatandaş, **Esenlik Yurdunun Çağrısı**, İstanbul, Pınar Yayınları, 2004, s. 153

¹⁴⁹⁶ Ahmed Hamdi Akseki, **a.g.e.**, s. 365

¹⁴⁹⁷ Muhammet Koçak, “İslam Düşüncesinde Varlık ve Yaşam Değeri Açısından İnsan”, **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi**, 2015, s. 261

¹⁴⁹⁸ Bakara Suresi, 44

¹⁴⁹⁹ Seyyid Ebu'l Ala Mevdudi, **İslam'a İlk Adım**, Çev.: Serdar Güzey, İstanbul, İnkılab Yayınları, 2008, s. 93

¹⁵⁰⁰ Muhammed Hamidullah, **İslam'a Giriş**, s. 117

¹⁵⁰¹ Nusrettin Yılmaz, “Andragojik Açıda Bir Değer Olarak Salih Amel”, **Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.: 20, S.: 2, 2020, s. 678

2. 9. 3. Mükafat Umma

İnsanı eyleme yönlendiren içsel ve dışsal güdüleridir. ¹⁵⁰² İyiliklere mükafat, kötülöklere ceza verilmesi, dünya hayatının temel uygulaması ve insanın beklentisidir. ¹⁵⁰³ Mükafat; armağan, ödöl ve iyiliğın karşılığı olarak tanımlanmaktadır. ¹⁵⁰⁴ Mükafat; istenen işın yapılmasını, pekişmesini ve tekrarını teşvik etmek için uyandırılan haz hissidir; ¹⁵⁰⁵ eyleme sevk eden bir faktördür. ¹⁵⁰⁶ Mükafatın; maddi, manevi, içsel, dışsal, bireysel ve toplumsal gibi farklı türleri ve boyutları bulunmaktadır. Amacı ve hedefi basit de olsa insan, ideallerini gerçekleştirmeye çalışmaktadır. İnsanın dünya hayatında gerçek amacının ne olduğunu sorgulaması ve fitratına uygun makul ve tatminkar bir cevap bulması önem arz etmektedir. Allah, insan için hem dünyada hem de ahirette hedef belirlemede, her iki dünyada huzurlu ve mutlu bir yaşamın bilgi ve rehberliğini sunmaktadır. İnsanı, hayata bağlayan, yaşamın anlamı ve yaptıklarının karşılığını görme ümididir. Mükafat, varlıkların ihtiyaç ve kabiliyetleriyle uyumludur; varlıkların mükafatlandırılmasındaki şekli farklılık, fitri farklılıklarının neticesidir. ¹⁵⁰⁷ Dünyevi ödölör geçici, uhrevi mükafat kalıcıdır. ¹⁵⁰⁸

Emanet ve hilafet sorumluluğı üstlenen insan, sahip olduğı nimetlerden, yaptıklarından ve yapmadıklarından hesaba çekilecektir. ¹⁵⁰⁹ İnsan, rabbine itaati oranında ahirette değer ve karşılık görecektir. “Ey iman edenler! Allah’a itaatsizlikten sakının. Herkes yarın için ne hazırladığına baksın! (Evet) Allah’a itaatsizlikten sakının; şüphesiz Allah yapıp ettiklerinizden tamamen haberdardır. Allah’ı unutan, bu yüzden Allah’ın da onlara kendilerini unutturduğu kimseler gibi olmayın. İşte onlar gerçekten yoldan çıkmışlardır.” ¹⁵¹⁰ İnsan, özgür iradesiyle kime itaat ediyorsa,

¹⁵⁰² Muammer Demirel, “Osmanlı Modern Mekteplerinde Mükafat”, **Türk Tarih Eğitimi Dergisi**, C.: 2, S.: 1, 2013, 62-75, s. 63

¹⁵⁰³ Musa Bilgiz, **a.g.e.**, s. 138

¹⁵⁰⁴ İbni Manzur, **a.g.e.**, No: 1, s. 139

¹⁵⁰⁵ Mehmet Emin Ay, **Din Eğitimi ve Öğretiminde Mükafat ve Ceza**, Bursa, Uludağ Üniversitesi Basımevi, 1993, s. 19-20; Fikret Kanad, **Pedagoji**, Ankara, Ulus Basımevi, 1937, s. 61

¹⁵⁰⁶ Yaşar Fersahoğlu, **Kurân’da Zihin Eğitimi**, İstanbul, Marifet Yayınları, 1996, s. 79

¹⁵⁰⁷ Seyyid Ebu’l Ala Mevdudi, **İslami Kavramlar**, s. 16-17

¹⁵⁰⁸ Jules Payot, **İrade Eğitimi II İrade Gücü ve Çalışma**, s. 27

¹⁵⁰⁹ Tekasür Suresi, 8; Zilzal Suresi, 7-8

¹⁵¹⁰ Haşr Suresi, 18-19

karşılığını ondan beklemektedir.¹⁵¹¹ Allah, insanı dünya hayatındaki tercihlerinde serbest bırakmakta;¹⁵¹² ahirette insana amellerinin hesabını sormaktadır.¹⁵¹³ Kötülüklerin cezası dengiyle verilirken, mükafata konu olan sevap ve iyilikler, ahirette fazlasıyla karşılık görmektedir.¹⁵¹⁴ Salih amellere, fazlasıyla ödül verilmesi, iyilik yapılmasını ve tekrarını teşvik etmekte;¹⁵¹⁵ itaati artırmaktadır. Ahiret hayatı, dünyada yapılanlara ilahi adalet ile karşılığın verileceği bir yerdir. Müslüman, asli ve yitik yurdu cennete ulaşmak için dünyada çalıştığı halde asıl gayesi ve başarısı Allah'ın rızasını kazanmaktır.¹⁵¹⁶ İnsanın Allah katındaki değeri, takvasıyla doğru orantılıdır.¹⁵¹⁷

İnsan dışındaki hiçbir varlıkta ölüm fikri bulunmamaktadır.¹⁵¹⁸ Dünya hayatını anlamlı kılan, geçmiş ve gelecek tasavvurudur. İnsanın fitri arzularından biri, mükemmele ulaşma isteğidir.¹⁵¹⁹ Kurân-ı Kerim, ebedi hayatın karşılığının dünyadaki eylemlere bağlı olduğunu; hayır ve hakikat yolunda harcananların ebedi saadeti hazırladığını haber vermektedir. Gayb, Allah'ın sırrıdır; Allah'ın bildirdiği gayba iman etmek, kulun görevidir.¹⁵²⁰ Ecel ile süresi belirlenmiş olan dünya hayatının her anını rabbiyle irtibat halinde geçirenler, ölümü vuslat, ahireti mükafat görmekte ve rabbin nimetlerine özlem duymaktadır. İslam akidesindeki hesap düşüncesi, insanın sorumluluk bilincini artırmakta, ümit ve emelini desteklemektedir; adalet düşüncesi, insanı dünya hayatından sonra var edilecek bir hayat tasavvuruna sevk etmektedir.¹⁵²¹ “Yoksa kötülük işleyenler, kendilerini, inanıp salih amel işleyenler gibi kılacağımızı; hayatlarının ve ölümlerinin bir olacağını mı sanıyorlar? Ne kötü hüküm veriyorlar! Allah, gökleri ve yeri, hak ve hikmete uygun olarak, herkese kazandığının

¹⁵¹¹ Emin Işık, **a.g.e.**, s. 56

¹⁵¹² Fussilet Suresi, 40

¹⁵¹³ Yasin Suresi, 54

¹⁵¹⁴ Nisa Suresi, 49, 77; İsra Suresi, 71; Yasin Suresi, 54; Zilzal Suresi, 7-8; Enam Suresi, 153, 160; Mümin Suresi, 40; Nur Suresi, 38; Bakara Suresi, 261; Rahman Suresi, 60; Sebe Suresi, 37-38; Musa Bilgiz, **a.g.e.**, s. 132

¹⁵¹⁵ Abdurrahman Dodurgalı, **Ailede Din Eğitimi**, s. 96; H. Fikret Kanad, **Kısaltılmış Pedagoji**, Ankara, Milli Eğitim Basımevi, 1966, s. 83

¹⁵¹⁶ Fazlurrahman, **Ana Konularıyla Kurân**, s. 169; Nadim Macit, **a.g.e.**, s. 7

¹⁵¹⁷ Nadim Macit, **a.g.e.**, s. 242

¹⁵¹⁸ Erol Göka, **Ölme: Ölümün ve Geride Kalanların Psikolojisi**, İstanbul, Timaş Yayınları, 2009, s. 54

¹⁵¹⁹ Muhammed Kutub, **İnsan Psikolojisi Üzerine Etüdler**, s. 457

¹⁵²⁰ Rasim Özdenören, **Yeniden İnanmak**, s. 105

¹⁵²¹ Hüseyin Atay, **Kurân'a Göre İman Esasları**, s. 77

karşılığı verilsin diye yaratmıştır. Onlara zulm edilmez.”¹⁵²² Kurân-ı Kerim, hak ve hakikate teslimiyetin sonucunun, felah ve esenlik olduğunu haber vermektedir.¹⁵²³ Bu bölümde kastedilen mükafat, ahiret hayatında Allah’ın ihsan edeceğini vadettiği mükafattır; dünya hayatına ait olan mükafat değildir.

Hidayet ve istikamet, vahyin rehberliğiyle mümkündür. “"Allah'a itaat edin, peygambere itaat edin" de. Eğer yüz çevirseniz bilin ki ona yüklenen sorumluluğu ancak ona ait; size yüklenen görevin sorumluluğu da yalnızca size aittir. Eğer ona itaat ederseniz doğru yola erersiniz. Peygambere düşen ancak apaçık bir tebliğdir. Allah, içinizden, iman edip de salih ameller işleyenlere, kendilerinden önce geçenleri egemen kıldığı gibi onları da yeryüzünde mutlaka egemen kılacağına, onlar için hoşnut ve razı olduğu dinlerini iyice yerleştireceğine, yaşadıkları korkularının ardından kendilerini mutlaka emniyete kavuşturacağına dair vaadde bulunmuştur. Onlar bana kulluk eder ve bana hiçbir şeyi ortak koşmazlar. Artık bundan sonra kimler inkâr ederse, işte onlar fasıkların ta kendileridir. Namazı dosdoğru kılın, zekatı verin, Resüle itaat edin ki size merhamet edilsin.”¹⁵²⁴ ayetleri, ancak Allah ve resulüne itaat ile hidayet mümkün olduğunu, her iki dünyada kurtuluşu haber vermektedir. “Eğer, o memleketlerin halkları iman etseler ve Allah'a karşı gelmekten sakınsalardı, elbette onların üstüne gökten ve yerden nice bereketler (in kapılarını) açardık. Fakat onlar yalanladılar, biz de kendilerini işledikleri günahlarından dolayı yakalayiverdik.”,¹⁵²⁵ “Erkek veya kadın, kim mümin olarak iyi iş işlerse, elbette ona hoş bir hayat yaşatacağız ve onların mükafatlarını yapmakta olduklarının en güzeli ile vereceğiz.”¹⁵²⁶ ayetleri, Allah’ın ahiret mükafatı yanında, sevdiklerine dünya hayatında da güzelliklerle karşılık vereceğini haber vermektedir.

İnanç veya amel ile ilgili Kurân-ı Kerim’deki her kavramın ahiret hayatı ile ilişkisi bulunmaktadır.¹⁵²⁷ Dünya hayatı ve insanın amelleri, ahiret inancı ile anlam kazanmaktadır.¹⁵²⁸ İslam’da Allah ve ahiret inancı, birbirini tamamlamaktadır.¹⁵²⁹

¹⁵²² Casiye Suresi, 21-22

¹⁵²³ Ali İmran Suresi, 195; Maide Suresi, 85; Kehf Suresi, 46; Meryem Suresi, 76; Rad Suresi, 29

¹⁵²⁴ Nur Suresi, 54-56

¹⁵²⁵ Araf Suresi, 96

¹⁵²⁶ Nahl Suresi, 97

¹⁵²⁷ Mehmet Paçacı, **Kurân’da ve Kitab-ı Mukaddes’te Ahiret İnancı**, İstanbul, Nun Yayınları, 1994, s. 137

¹⁵²⁸ Abdulgani Abdulsamut, “İbni Sina’da Ölümsüzlük-Hulud Problemi ve Mead’ı Anlamasına Olan Etkisi”, Çev.: Selim Özarslan, **Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.: 4, 1999, s. 149

¹⁵²⁹ Yener Öztürk, **İmkânı ve Lüzumu Açısından Ahiret İnancı**, İstanbul, Işık Yayınları, 2002, s. 209

İnsanın geleceğe dair ümitlerini canlı tutmak ve onu salih amellere yönlendirmek için Kurân-ı Kerim’de ahiret sahneleri canlandırılmakta,¹⁵³⁰ büyük hesap günü için hazırlık yapılması emredilmekte,¹⁵³¹ insanın amelleri kayıt altına alınmakta, Allah’ın onları bildiği haber verilmektedir. Allah’a itaat, insanın kendi iyiliği içindir;¹⁵³² O’nun buna ihtiyacı bulunmamaktadır.¹⁵³³ Ahiretteki mükafat, dünya hayatındaki duygu, düşünce ve beklentilerin çok üzerindedir. “Yüce Allah, "Ben salih kullarım için cennette hiçbir gözün görmediği, hiçbir kulağın işitmediği ve hiçbir insanın hayal edemeyeceği birtakım nimetler hazırladım.”¹⁵³⁴ “Hiç kimse kendi ameliyle cennete girmez. Siz de mi ya Resulallah!” diye sorulduğunda, “Evet ben de, meğer ki Rabbim beni rahmetinin kucağına almış olsun.” hadisi, salt amel ile Cennete girmenin mümkün olmadığını, Allah’ın rahmetiyle insanın kurtuluşa erebilebileceğini beyan etmektedir.¹⁵³⁵

İnsanın hak ve hakikat yolundaki mücadelesinde sınır bulunmamakta; insan, en güzele ulaşma arzusundadır. “Ancak tövbe edip de inanan ve salih amel işleyenler başka. Allah işte onların kötülüklerini iyiliklere çevirir. Allah çok bağışlayandır, çok merhamet edendir.”¹⁵³⁶ ayeti, kötülüklerden tövbe edildiğinde Allah’ın dilerse onları iyiliğe çevireceğini müjdelemektedir. İnsanı hayata bağlayan ve harekete geçiren, beklentileridir. Kötülüklerin silinmesi tek başına büyük bir ihsan iken, onların iyiliğe çevrilmesi, Allah’ın mağfiretini ve merhametini gösteren en büyük müjdelerden biridir. “İnsanoğlu vefat edince şu üç şeyden başka ameli sona erer: Devam eden sadaka (sadaka-i cariyeye), faydalanılan ilim ve kendisine hayır dua eden sâlih evlat.”¹⁵³⁷ hadisi, hayat ile ahiretin bağı, ölümün irtibatı koparmadığını, insanın imar faaliyetinin boyutunu ve yaratıcının insana desteğini göstermektedir. İnsan, rabbiyle yakınlık kurmak üzere iman ve salih amellerini vesile edindiği gibi; Allah da insanın, asli vatanı olan cennete dönmesi için ona yardım etmekte ve imkanlar sunmaktadır. Sünnetullahın gereği olan ve akıl için doğal kabul edilen ölüm, insan için korku verici bir vakıadır.¹⁵³⁸ “Sizi boşuna yarattığımızı ve bize tekrar döndürülmeyeceğinizi mi

¹⁵³⁰ İzzet Derveze, **Kurân Cevap Veriyor**, İstanbul, Yöneliş Yayınları, 1998, s. 317

¹⁵³¹ Ömer Faruk Yavuz, **Kurân ve Kıyamet**, İstanbul, Marifet Yayınları, 1997, s. 233

¹⁵³² Fatır Suresi, 15

¹⁵³³ İhlâs Suresi, 2; Seyyid Ebu’l Ala Mevdudi, **Gelin Müslüman Olalım**, s. 96

¹⁵³⁴ Buhari, Bedü’l-Halk, 8; Müslim, Cennet, 2

¹⁵³⁵ Buhari, Merda, 19; Müslim, Sıfatü’l-Münafikîn, 71

¹⁵³⁶ Furkan Suresi, 70

¹⁵³⁷ Tirmizi, Ahkam, 36; Nesai, Vesaya, 8

¹⁵³⁸ Necati Üner, **Stres ve Dini İnanç**, Ankara, T. D. V. Yayınları, 1985, s. 16-17

sandınız?" ¹⁵³⁹ Ahiret inancı, gerçek mükafat yurdudur; birey dünya hayatında karşılaştığı zorlukların sonrasında adaletle karşılık göreceğine inandığında, yaşamın sıkıntılarına sabır göstermekte ve ahiret inancıyla teselli bulabilmektedir.

Kurân-ı Kerim’de salih amellerin mükafatının ahirette verileceği bildirilse de, cennet hayatının dünyaya yansıyan farklı boyutları da bulunmaktadır. Dünyaya ait mükafat beklentisi yaratıcıya itaati artırabildiği gibi; ilahi rızayı gaye edinmeyen amel, nifak tehlikesini de barındırmaktadır. Ahiret nimetleri yanında, dünya hayatında ihsan edileceği vadedilen mükafatlar; güzel bir hayat ve bereketli bir rızık, Allah’ın nusreti ve yeryüzünde hakimiyettir. ¹⁵⁴⁰

Kurân-ı Kerim’de insanın uzun yaşam isteğinden bahsedilmektedir. ¹⁵⁴¹ Dünya nimetlerinin cazibesi ve insanın şimdiye olan bağlılığı, ahireti unutturabilmektedir. Güç ve kalıcılığı sembolize eden, insan tabiatındaki narsizmin ifadesi olan ölümsüzlük düşüncesi, ¹⁵⁴² insana ümit vermekte ve hayata olan bağlılığını artırmaktadır. ¹⁵⁴³ . İnsanın ödül ve mükafat ile iyiliğe teşvik edilmesi, ceza ile korkutmaktan daha etkili bir yöntemdir. ¹⁵⁴⁴ Dünya hayatında ve eğitimde uygulanan yöntemlerden biri olan mükafatlandırma, insanın benliğini oluşturabilmesi ve geliştirebilmesi açısından önem arz etmekte; bireyin potansiyelini ve hayata bağlılığını artırmakta, üretkenliğe katkı sunmaktadır. Durağanlık ve rutinin aksine, dengesi kurulmuş, eylem ve birey ile uyumlu mükafatlandırma, eğitimde ve hayatta insanları motive etmekte; yaratıcıya itaati artırmaktadır.

2. 9. 4. Ceza Kaygısı

Arapça’da ceza kelimesi, iyi ve kötü eylemlerin tam ve yeterli karşılığını vermek anlamında kullanılmaktadır. ¹⁵⁴⁵ Tükçe’de ceza kelimesi, iyi ve kötü karşılık, ¹⁵⁴⁶ yanlış hareketler sonucunda uygulanan müeyyide, ¹⁵⁴⁷ olumsuz davranışın engellenmesine

¹⁵³⁹ Müminun Suresi, 115

¹⁵⁴⁰ Nahl Suresi, 97; Araf Suresi, 96; Nur Suresi, 55; Tur Suresi, 25-28

¹⁵⁴¹ Bakara Suresi, 96

¹⁵⁴² Hayati Hökelekli, **Ölüm, Ölüm Ötesi Psikolojisi ve Din**, İstanbul, Dem Yayınları, 2008, s. 75

¹⁵⁴³ Halis Ayhan, **Din Eğitimi ve Öğretimi**, Ankara, D.İ.B. Yayınları, 1984, s. 141

¹⁵⁴⁴ H. Fikret Kanad, **a.g.e.**, s. 83

¹⁵⁴⁵ İbni Manzur, **a.g.e.**, No: 14, s. 146; Ragıb, **a.g.e.**, s. 195

¹⁵⁴⁶ Ferit Develioğlu, **a.g.e.**, s. 139

¹⁵⁴⁷ D. Mehmet Doğan, **a.g.e.**, s. 166

yönelik negatif bir uyarıcı¹⁵⁴⁸ olarak tanımlanmaktadır. İnsan, çoğu kere duygularının yönlendirmesi ve güdülemesiyle davranışlarını belirlemekte; ¹⁵⁴⁹ sevdiklerine yaklaşmakta, hoşlanmadıklarından uzaklaşmaktadır.¹⁵⁵⁰ Toplumsal düzenin temini ve yürütülmesi için gerekli olan otorite; ¹⁵⁵¹ uygun davranışlara mükafat, uygun olmayanlara ceza belirlemektedir. Din; hayatın kendisi, öncesi ve sonrasıyla ilgili insanlara bütüncül fikirler vermekte, insanı aydınlatmayı amaçlamakta, ¹⁵⁵² insanlararası ilişkileri düzenlemekte ve bireyin kâinat ve yaratıcıyla bağıını kurmasına yardımcı olmaktadır.¹⁵⁵³ İnsan; Allah'ın kendisine yakın olduğunu, yaptıklarından ve yapmadıklarından haberdar olduğunu, dünya hayatının göstergeleriyle hesaba çekileceğini bilinç seviyesinde idrak ederse, kulluk mertebesinde yükselebilmektedir.¹⁵⁵⁴ Kurân-ı Kerim, insanın, rabbine kulluk için yaratıldığını,¹⁵⁵⁵ eylemlerinden sorumlu olduğunu ¹⁵⁵⁶ ve ahirette hesaba çekileceğini ¹⁵⁵⁷ haber vermekte; Allah'a kulluk yapılmadığında dünya ve ahiret hayatına ilişkin korku ifade eden kelime ve sahneler yer vermektedir.¹⁵⁵⁸ İnsanı ve hayatı konu edinen İslamiyet, ilahi mesajlar ile belirlenen kurallara uygun hareket edilmediğinde, bireysel ve toplumsal cezalar öngörmektedir. Eski dinlerin muhatabı olan kavimlerin peygamberlerini inkar etmeleri durumunda dünya hayatında yaşanan toplu helak ve azaplar yerine İslamiyet'te manevi cezalar bulunmaktadır.

Korku, hoş gitmeyen bir durumla karşılaşma veya arzu edilen bir şeyin kaybedilmesiyle ilgili kaygıdır.¹⁵⁵⁹ Korku, temel ve kaçınılmaz bir duygu olarak, insanın varlığını veya ruhunu tehdit eden tehlikelere karşı refleksidir.¹⁵⁶⁰ Hayatın

¹⁵⁴⁸ Ziya Selçuk, **Eğitim Psikolojisi**, Ankara, Nobel Yayınevi, 2007, s. 148

¹⁵⁴⁹ Mualla Selçuk, **Çocuğun Eğitiminde Dini Motifler**, s. 48; Clifford T. Morgan, **Psikolojiye Giriş**, Çev.: Hüsnü Arıcı v. d., Ankara, H. P. B. Yayınları, 1995, s. 213

¹⁵⁵⁰ M. Şekip Tunç, **Terbiye Bakımından Psikoloji Dersleri**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1947, s. 54

¹⁵⁵¹ Ali Fuat Başgil, **Din ve Laiklik**, İstanbul, Yağmur Yayınları, 1985, s. 173

¹⁵⁵² Erol Güngör, **İslam'ın Bugünkü Meseleleri**, s. 113; Veysel Güllüce, **Kur'ân-ı Kerîm'de Ahiret İncasının Temelleri**, Erzurum, Ekev Yayınları, 2001, s. 1

¹⁵⁵³ Öznur Özdoğan, "İnsanı Anlamaya Yönelik Bir Yaklaşım: Pastoral Psikoloji", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.: 47 (2), 2006, s. 131-132

¹⁵⁵⁴ Seyyid Ebu'l Ala Mevdudî, **Gelin Müslüman Olalım**, s. 119

¹⁵⁵⁵ Zariyat Suresi, 56

¹⁵⁵⁶ Müddessir Suresi, 38

¹⁵⁵⁷ Zilzal Suresi, 7-8

¹⁵⁵⁸ Ali Yılmaz, "Kur'an'a Göre İnkârın Psikolojik Tezahürleri", **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.: 20, 2003, s. 103

¹⁵⁵⁹ Cürcani, **a.g.e.**, s. 90

¹⁵⁶⁰ Arthur T. Jersild, **Çocuk Psikolojisi**, Çev.: Gülseren Günçe, Ankara, Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları, 1976, s. 373, 407

muhafazası için zaruri olan korku, insan davranışlarını da şekillendirmektedir.¹⁵⁶¹ Kurân-ı Kerim, can, mal ve rızık korkusuna işaret etmektedir.¹⁵⁶² Kaygı, tehlike beklentisinin oluşturduğu tedirginlik, usdışı korkudur.¹⁵⁶³ Ceza kaygısından beklenen, insanın rabbiyle sağlıklı ve sürekli bir ilişki kurması, sevgiyle O'na teslim olmasıdır. İnsanın, rabbine, kendisine, diğer insanlara ve kâinata karşı sorumlulukları bulunmakta; sorumlulukların yerine getirilmediği durumlar için İslamiyet cezalar öngörmektedir. Cezanın, işlenen suçla orantılı olması gerekmektedir.¹⁵⁶⁴ Cezalar; caydırıcılığıyla düzeni sağlamak, kötü davranışları engellemek ve eğitime destek olmak gibi fonksiyonlar üstlenmektedir.¹⁵⁶⁵ İnsanın korku ve kaygıları onu rabbine yaklaştırıyorsa hayırlı ve faydalı; rabbinden ve emirlerinden uzaklaştırıyorsa zararlıdır. Korku ve kaygılar, konusuna ve içeriğine göre değer kazanmaktadır. Kurân-ı Kerim, insanın sevgi ve korku duygusunu eğitmekte; gerçekten korkulmaya ve saygı gösterilmeye layık olanın Allah olduğunu haber vermektedir. Korku, insanın rabbine itaatini artıran bir duygudur.

Allah, ilahi emirlere uymayanların cezası olan ahiretteki azabın, ruh ve beden hissededeceği boyutta olduğunu haber vermektedir.¹⁵⁶⁶ İnkâr edenler, ebedi olarak Cehennemde kalacak;¹⁵⁶⁷ müminler, günahlarının karşılığını gördükten sonra oradan çıkarılacaktır.¹⁵⁶⁸ Günahın cezası, dünyada,¹⁵⁶⁹ kabirde¹⁵⁷⁰ ve ahirette¹⁵⁷¹ olmak üzere üç safhada gerçekleşmektedir.¹⁵⁷² İslamiyet'te kötü amellerin tam ve gerçek cezası ahirette olmakla birlikte; adam öldürmek,¹⁵⁷³ hırsızlık yapmak,¹⁵⁷⁴ iftira atmak,¹⁵⁷⁵

¹⁵⁶¹ Hayati Aydın, **Kurân'da İnsan Psikolojisi**, s. 92-96

¹⁵⁶² Kasas Suresi, 33, 57; Yunus Suresi, 83; İsrâ Suresi, 31

¹⁵⁶³ Selçuk Budak, **Psikoloji Sözlüğü**, Ankara, Bilim ve Sanat Yayınları, 2000, s. 437, 469

¹⁵⁶⁴ Şura Suresi, 40

¹⁵⁶⁵ M. Faruk Bayraktar, **a.g.e.**, s. 224-225; M. Faruk Bayraktar, "Eğitimde Disiplin, Ceza ve Dayak Üzerine", **Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi**, S.: 1, 1994, s. 98; Şamil Dağcı, **İslâm Ceza Hukukunda Şahıslara Karşı Müessir Fiiller**, Ankara, DİB Yayınları, 1999, s. 33-34

¹⁵⁶⁶ Bakara Suresi, 131, 161-162; Ali İmran, 77; Nisa Suresi, 55-56; Saffat Suresi, 67-68; Gafir Suresi, 72; İnsan Suresi, 4, 13; Mümin Suresi, 71; Kehf Suresi, 19, 29; Hac Suresi, 19; İbrahim Suresi, 16-17; Nebe Suresi, 25; Furkan Suresi, 13

¹⁵⁶⁷ Fetih Suresi, 5; Beyyine Suresi, 6-8; Gafir Suresi, 76

¹⁵⁶⁸ Buhari, Tevhit, 19, 31, 36, 37; Müslim, İman, 332, 334

¹⁵⁶⁹ Araf Suresi, 84; İsrâ Suresi, 103; Ankebut Suresi, 40; Tövbe Suresi, 35, 85

¹⁵⁷⁰ Müminun Suresi, 99-100, Mümin Suresi, 46; Nuh Suresi, 25; Buhari, Cenaiz, 85; Müslim, Cennet, 67, 68

¹⁵⁷¹ Nisa Suresi, 145; Nahl Suresi, 88

¹⁵⁷² Yusuf Şevki Yavuz, "Azap", **T. D. V. İslam Ansiklopedisi**, No: 4, 302-309

¹⁵⁷³ Bakara Suresi, 178; Nisa Suresi, 92-93; Maide Suresi, 32

¹⁵⁷⁴ Maide Suresi, 38

¹⁵⁷⁵ Nur Suresi, 2

zina etmek¹⁵⁷⁶ gibi bazı suçların, türü ve insana yönelen boyutu nedeniyle dünya hayatında da karşılığı olduğu bildirilmektedir. Ahirette insanın vücut organları kendi yaptıklarına şahitlik etmektedir,¹⁵⁷⁷ din, dünya hayatının takva ve ihsan boyutunda yaşanmasını istemektedir.¹⁵⁷⁸ Kurân-ı Kerim; dünya hayatını tercih ederek rabbinden gafil bir yaşam sürenlerin pişmanlığının fayda vermeyeceğini, Allah'ın insanın iyiliklerine ihtiyacı olmadığını, insanın muhtaç olduğunu, yaratıcının iman ve itaatten razı olduğunu, küfre ve isyana rıza göstermediğini, herkesin bireysel hesap vereceğini, hiçbir günahkârın başka bir günahkârın yükünü yüklenmeyeceğini, Allah'ın gönderdiği peygamber ve kitap ile emir ve yasaklarını bildirdiğinden insanın ahirette mazeret beyan edemeyeceğini, nankörlük sebebiyle amel defterinde yer alan kötülüklerin cezasız kalmayacağını, haber vermektedir.¹⁵⁷⁹

İnsanda baskın olan iki duygu korku ve ümittir;¹⁵⁸⁰ beşer, korku ve ümit arasında¹⁵⁸¹ kaygısal bir yaşam sürmektedir.¹⁵⁸² İman etmeyenler ve isyan edenler, cehennem azabıyla korkutulmaktadır. İnsanlar, kurallara sadece cezalardan korktuğu için saygı göstermemektedir; suçun kime karşı işlendiğiyle ilgili suçluluk duygusu insanın davranışlarını disipline edebilmektedir.¹⁵⁸³ Kurân-ı Kerim, insanı maddi ve manevi yönüyle birbirinden ayırmamaktadır; ahiret hayatındaki mükafat ve ceza, insanın sadece ruhi ve manevi boyutuyla sınırlı değildir; lezzeti ve elemi hissedecek olan bizatihi şahıs olarak insandır.¹⁵⁸⁴ İnsan, kısa vadede netice alabileceği işlere daha fazla değer verebilmekte, uzun vadeli işleri ihmal edebilmektedir.¹⁵⁸⁵

İnsanoğlunun yarını olarak takdim edilen ahiret hayatının¹⁵⁸⁶ hesap ve cezasından korkanlar, rabbine ümit besleyerek itaatini artırmaktadır. Din eğitimi açısından konu değerlendirildiğinde; ceza kaygısının hayatı disipline eden bir yönünün bulunduğu söylenebilmektedir. Kural ve ceza belirlenmediğinde, bireysel ve

¹⁵⁷⁶ Nur Suresi, 4

¹⁵⁷⁷ Fussilet Suresi, 19-24

¹⁵⁷⁸ Fazlurrahman, **Ana Konularıyla Kurân**, s. 196-171

¹⁵⁷⁹ Naziat Suresi, 37-39; Zümer Suresi, 6-10, 71-74; İnsan Suresi, 2-5; Kıyamet Suresi, 14-15

¹⁵⁸⁰ Muhammed Kutub, **İnsan Psikolojisi Üzerine Etüdler**, s. 105

¹⁵⁸¹ Araf Suresi, 56

¹⁵⁸² Soren Kierkegaard, **Kaygı**, Çev.: Türker Armaner, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2004, s. 65

¹⁵⁸³ Erich Fromm, **Sahip Olmak ya da Olmak**, Çev.: Aydın Arıtan, İstanbul, Arıtan Yayınevi, 1997, s. 211

¹⁵⁸⁴ Fazlurrahman, **Ana Konularıyla Kurân**, s. 177-178

¹⁵⁸⁵ Seyyid Ebu'l Ala Mevdudi, **Gelin Müslüman Olalım**, s. 171; Ömer Çelik, Teşbih, **Temsil ve Tasvirler Işığında Kur'an'da İnsan**, İzmir, Işık Akademi Yayınları, 2010, s. 62

¹⁵⁸⁶ Haşr Suresi, 18

toplumsal hayatta aksama ve düzensizlikler görülebilmektedir. Otorite ve kuralların bulunmadığı yerde kaos hakim olmaktadır. İnsan, sadece hemcinslerine karşı değil, çevreye ve rabbine karşı da sorumlulukları bulunan bir canlıdır. Başboş ve amaçsız yaratılmayan insanın, eylemleri nedeniyle hesap vermesi, iyiliklerine karşılık mükafat, kötülüklerine karşılık ceza görmesi, adaletin gereğidir; insanı doğru yola iletmeye yöneliktir.

2. 9. 5. Nasihat

Nasihat; bir şey saf, halis olmak, bozukluk ve kötülükten uzak bulunmak, başkasının iyiliğini istemek anlamlarıyla kullanılan Arapça'daki nush kelimesinden türetilmiş kelimedir.¹⁵⁸⁷ İnsanların hata ve kusurunu gidermek için gayret etmek; iyiliği özendirmek ve kötülükten sakındırmak üzere öğüt vermek anlamında kullanılan nasihat, Kurân-ı Kerim'de on iki yerde geçmektedir.¹⁵⁸⁸ Samimi ve içtenlikle yapılan tövbe için nasuh kelimesi kullanılmaktadır.¹⁵⁸⁹ Kurân-ı Kerim'de nasihat kelimesi kullanılmadan öğüt ve tavsiye içeren ayetler de mevcuttur.¹⁵⁹⁰ İslamiyet'in emri bil maruf ve nahyi anil münker emri, irşad ve nasihate odaklanarak bireysel ve toplumsal iyileşmeyi gaye edinmektedir.¹⁵⁹¹ Bireyin olduğu kadar toplumun iyiliğini de önemseyen İslamiyet, hayrın ve hakikatin yaygınlık kazanması kadar kötülüğün önlenmesine de odaklanmaktadır.¹⁵⁹² Peygamberlerin görevi insanlara doğru yolu göstermek ve onlara güzel bir örneklikle rehberlik etmektir.¹⁵⁹³ Kurân-ı Kerim'de anlatılan peygamber kıssaları, o döneme ve toplumlara özel bir durumu ifade etmekten öte, örnek olarak bugüne ve geleceğe ışık tutmaktadır. Üsve-i hasene olan Hz. Peygamberin¹⁵⁹⁴ öğretilerinin çoğu, hutbe ve vaazlar ile sahabe ve insanlığa

¹⁵⁸⁷ Mustafa Çağrı, "Nasihat", **T. D. V. İslam Ansiklopedisi**, No: 32, s. 408-409

¹⁵⁸⁸ Mustafa Çağrı, "Nasihat", **T. D. V. İslam Ansiklopedisi**, No: 32, s. 408-409; İbni Manzur, **a.g.e.**, s. 615-617; Ragıb, **a.g.e.**, s. 479

¹⁵⁸⁹ Tahrim Suresi, 8; İbni Manzur, **a.g.e.**, s. 615

¹⁵⁹⁰ Reyhan Keleş, "Türk Edebiyatında Nasihat", **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S.: 44, 2010, s. 186

¹⁵⁹¹ Ali İmran Suresi, 104

¹⁵⁹² Esra Hacımüftüoğlu, "Kur'an-ı Kerim'in İrşad Üslubu", **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi**, 2010, s. 29

¹⁵⁹³ Bakara Suresi, 151; Yusuf el-Karadavi, **Sünneti Anlamada Yöntem**, Çev.: Bünyamin Erul, Kayseri, Rey Yayınları, 1998, s. 51

¹⁵⁹⁴ Ahzab Suresi, 21

ulaşmıştır.¹⁵⁹⁵ “Sen (sade Kurân ile) öğüt ver! Çünkü gerçekten öğüt müminlere fayda verir.”¹⁵⁹⁶ İnsanın en büyük zaaflarından biri kabul edilen unutkanlığa karşı en etkili çözüm, hatırlamak ve hatırlatmaktır; birey, rabbiyle olan misakını ve fitratını unuttuğunda ona hak ve hakikatin, nimetlerin hatırlatılması gerekmektedir.¹⁵⁹⁷

Nasihat, salt bilgi aktarmak değildir; çoğu kere bilinen gerçeğin hal diliyle veya dokunaklı ve etkili bir şekilde, Allah’ın rızası dışında herhangi bir karşılık gözetilmeksizin muhataba hissettirilmesidir.¹⁵⁹⁸ Menfaat temin etmek üzere nasihat edilmesi, istenen etkiyi oluşturmamaktadır.¹⁵⁹⁹ İnsan, mutlak hakikati ve kendi gerçeğini unutursa gaflete ve ataletle teslim olmaktadır. Tercih hakkı verilmiş irade sahibi yegane varlık olan insan, doğru bir seçim yapamadığında hayata anlam vermekte zorlanmakta; kul olduğunu hatırladığında kendini motive edebilmekte, günahlardan uzaklaşabilmektedir.¹⁶⁰⁰ İslamiyet, insanın bireysel ve toplumsal ihtiyaçlarına fitratıyla uyumlu çözümler üretmektedir. İnsan, melek olmadığı gibi şeytan da değildir;¹⁶⁰¹ iyilik ve kötülük potansiyeli bulunan,¹⁶⁰² iki durum arasında gelgitler yaşayan,¹⁶⁰³ akıl ve irade sahibi mesul bir varlıktır.¹⁶⁰⁴ Allah’a kulluk, beşeri yüceltirken; başkalarına kölelik, alçaltmaktadır.¹⁶⁰⁵ İdeal olan, sürekli ibadet bilinciyle yaşamak olsa da insan bazen hataya ve gaflete düşebilmektedir; insanı farklı ve üstün kılan da düşme ve yükselme potansiyelinin bulunması; niyeti, doğru yolda olma iradesi ve gayretidir. İslamiyet, insanın özüyle, sözüyle, eylemesiyle; akıl, kalp, ruh ve beden birlikteliğiyle doğru yolda bulunmasını istemektedir.

Değişkenlik göstermek, eğitim ve gelişimin de imkanını göstermektedir.¹⁶⁰⁶ Asr suresinde, iman edip salih amel işleyenlerden hakkı ve sabrı tavsiye edenlerin dışındaki herkesin zararda olduğu vurgulanmaktadır. İslamiyet, insanın bireysel iyiliği

¹⁵⁹⁵ Abdulfettah Ebu’l Gudde, **Bir Eğitimci Olarak Hz. Muhammed (s.a.s) ve Öğretim Metodları**, Çev.: Enbiya Yıldırım, Ankara, Takdim Yayınları, 2019, s. 189-190

¹⁵⁹⁶ Zariyat Suresi, 55

¹⁵⁹⁷ Abdurrahman Çetin, **Kur’an İlimleri ve Kur’an-ı Kerim Tarihi**, 2. Bsk., İstanbul, Dergâh Yayınları, 2012, s. 327

¹⁵⁹⁸ Süleyman Uludağ, **İslam’da İrşad**, İstanbul, Marifet Yayınları, 1992, s. 59; Furkan Suresi, 57

¹⁵⁹⁹ Abdullah Özbek, **Bir Eğitimci Olarak Hz. Muhammed**, İstanbul, Esra Yayınları, 1994, s. 227

¹⁶⁰⁰ Osman Necati, **Kurân ve Psikoloji**, s. 189

¹⁶⁰¹ M. Sait Şimşek, **Yaratılış Olayı**, İstanbul, Beyan Yayınları, 1998, s. 118

¹⁶⁰² Murat Sülün, **Kur’ân Ne Diyor? Biz Ne Anlıyoruz?**, İstanbul, Ensar Neşriyat, 2015, s. 50-51

¹⁶⁰³ Hilmi Ziya Ülken, **Eğitim Felsefesi**, 2. Bsk., İstanbul, Ülken Yayınları, 2001, s. 56

¹⁶⁰⁴ Fazlurrahman, **Ana Konuları Kurân**, s. 47

¹⁶⁰⁵ Celaleddin Vatandaş, **Esenlik Yurdunun Çağrısı**, s. 155

¹⁶⁰⁶ Bayraktar Bayraklı, **Kur’an’da Değişim, Gelişim ve Kalite Kavramları**, İstanbul, İFAV Yayınları, 1999, s. 145

ve pasif iyilik ile yetinmemekte; toplumu ve tüm insanlığı hayra ve hakikate tabi olmaya davet etmektedir. Hadiste anlatılan kurtuluş gemisi metaforu,¹⁶⁰⁷ insanların yaratıcısına kullukta ortak sorumluluğu olduğunu, bencil bir tavrın tüm topluma sirayet edecek fitne olduğunu ve toplumu ifsad edeceğini hatırlatmaktadır.¹⁶⁰⁸ “Din nasihattir. Biz kime (yahut kim için) diye sorduk o da Allah’a, Kitabına, resulüne, Müslümanların (meşru) idarecilerine ve bütün Müslümanlara dedi.”¹⁶⁰⁹ hadisinde, samimiyetle ve ihlas ile Allah’a verilen sözlere uygun davranmanın gerekliliği anlatılmaktadır. Müslümanın Müslüman üzerindeki haklarından biri, kendisi öğüt istediğinde ona nasihat etmesidir.¹⁶¹⁰ Nasihatın adabı; müjdelemek, nefret ettirmemektir.¹⁶¹¹ Hz. Peygamber, kendisinden öğüt isteyenlerin durumuna göre farklı nasihatler yapmakta;¹⁶¹² son nasihati kabul edilen Veda Hutbesi, insan hakları beyannamesi olarak kabul edilmektedir.¹⁶¹³

Dinin önemli fonksiyonları bulunmakta ve insanlar için faydalı hükümler içermektedir.¹⁶¹⁴ İnsanlığın yolunu aydınlatmak, hak ve hakikati göstermek üzere gönderilen hidayet kitabı Kurân-ı Kerim,¹⁶¹⁵ insanın rabbine kulluk yapmasını isterken, dinin çok boyutlu içeriğine uygun olarak, bireyin kendisine, diğer insanlara ve çevresine karşı sorumluluklarını hatırlatmakta; kişinin tevhit ilkesi uyarınca hayatı istikamet ve güzel ahlak ile yaşamasını öğütlemektedir.¹⁶¹⁶ Hz. Peygamber, Muaz b. Cebel’e hitaben; “Muaz! Allah’ın kulları üzerindeki hakkının ne olduğunu bilir misin?” diye sordu. Muaz: “Allah ve Resulü bilir.” dedi. Hz. Peygamber şöyle devam etti: “Allah’ın kulları üzerindeki hakkı, ona ibadet etmeleri ve hiçbir şeyi ona ortak koşmamalarıdır. Peki, bu görevlerini yerine getiren kulların Allah’ın üzerindeki haklarının ne olduğunu bilir misin?” Muaz: “Allah ve Resulü bilir.” dedi. Hz. Peygamber: “Onların Allah üzerindeki hakları, Allah’ın onlara azap

¹⁶⁰⁷ Buhari, Şeriket, 6

¹⁶⁰⁸ Enfal Suresi, 25

¹⁶⁰⁹ Buhari, İman, 42; Müslim, İman, 95

¹⁶¹⁰ Müslim, Selam, 5

¹⁶¹¹ Buhari, Edeb, 80

¹⁶¹² Buhari, Edeb, 76

¹⁶¹³ Vehbi Ünal, **Peygamberimizin Veda Hutbesi**, İstanbul, Rağbet Yayınları, 2006, s. 149

¹⁶¹⁴ Celaleddin Vatandaş, **Esenlik Yurdunun Çağrısı**, s. 37

¹⁶¹⁵ Kerim Buladı, “Kur’an Kendisini Nasıl Tanıtır”, **Diyanet İlmi Dergi**, S.: 37/4, (Ekim-Kasım-Aralık 2001), s. 9

¹⁶¹⁶ Bakara Suresi, 177; İbrahim Kutluay, “Güzel Ahlakla Dönüştürülemeyen ve Âdetleşen İbadetler Sorunu: Hadisler Bağlamında Bir İnceleme”, **Geçmişten Geleceğe Ahlak**, Ed.: Asife Ünal, Bartın, Eflal Matbaacılık, 2015, s. 315

etmemesidir.” diye cevap verdi.¹⁶¹⁷ hadisi, nasihate ve din eğitime örnek verilmektedir. Soru ve cevap tekniğinin kullanımıyla muhatabın dikkatinin yoğunlaşması sağlanmış, sonrasında mesaj açık bir ifadeyle aktarılmıştır. Allah ile insan arasındaki en doğal ilişki; yaratıcının insanları hidayete yönlendirecek elçi ve kiaplar göndermesiyle beşerin yolunu aydınlatması; ¹⁶¹⁸ insanın da dağların üstlenmekten çekindeği sorumluluğu ve emaneti yüklenmesi,¹⁶¹⁹ şeklinde ortaya çıkmaktadır.¹⁶²⁰ “Ey insan! Seni yaratan, şekillendirip ölçülü yapan, dilediği bir biçimde seni oluşturan cömert Rabbine karşı seni ne aldattı?”¹⁶²¹ ayetiyle yaratıcının sorduğu soruya her insan farklı bir cevap ile nefesine yaptığı haksızlığı itiraf edebilmektedir. İnsanın kendi muhasebesini yaparak farkına vardığı hata ve eksikler, en etkili nasihat olabilmektedir. “Zalim de olsa mazlum da olsa kardeşine yardım et.” Bunun üzerine birisi, “Ey Allah"ın Resûlü! Eğer mazlum ise yardım ederim, ancak zalimse ona nasıl yardım edeceğim?” dedi. Resûlullah buyurdu ki, “Onu zulümden uzaklaştırırsın veya onun zulmüne engel olursun. İşte bu ona yapacağın yardımdır.”¹⁶²² hadisi, her durumda müminlerin dayanışma içinde ve hayır etkileşiminde olmasını öğütlemektedir. “Siz, insanlar için çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz. İyiliği emreder, kötülükten men eder ve Allah'a iman edersiniz. Kitap ehli de inansalardı elbette kendileri için hayırlı olurdu. Onlardan iman edenler de var. Ama pek çoğu fasık kimselerdir.”¹⁶²³ ayeti, nasihat elçilerinden oluşacak bir topluluğun zorunluluğundan bahsetmektedir. Müminlerin farkı ve üstünlüğü, tüm insanların hayrı ve hidayeti için seferber olması; iyiliği emredip kötülükten alıkoymasıyla ilgilidir; emr-i bi'l-maruf ve nehy-i ani'l-münker görevi dinin hayata yansımaları açısından önem arz etmektedir.¹⁶²⁴

Kötülüğü emretmek, iyilikten alıkoymak, münafıkların özelliği olarak Kurân-ı Kerim'de anlatılmaktadır.¹⁶²⁵ Modernizm ve sekülerizm günümüzde, özgürlük ve çağdaşlık kavramlarını kullanarak, haz ve menfaat odaklı, sorumluluğu olmayan,

¹⁶¹⁷ Buhari, Cihad, 46; İstizan, 30; Rikak, 37; Tevhid, 1; Ebu'l-Huseyn Müslim b. el-Haccac b. Müslim el-Kuşeyri, **el-Camiu's-Sahih**, C.: I-III, İstanbul, Çağrı Yayınları, 1992, İman, 48-51; Tirmizi, İman, 18; İbni Mace, Zühd, 35; Ahmed b. Hanbel, No: III, 260-261

¹⁶¹⁸ İsra Suresi, 15

¹⁶¹⁹ Ahzab Suresi, 72; Haşr Suresi, 21

¹⁶²⁰ Mehmet EvKurân, **Ahlak, Hakikat ve Kimlik**, Ankara, Araştırma Yayınları, 2013, s. 63

¹⁶²¹ İnfitar Suresi, 6-8

¹⁶²² Buhari, İkra, 7

¹⁶²³ Ali İmran Suresi, 110

¹⁶²⁴ Maide Suresi, 62, 63; M. Hayri Kırbasoğlu, **Ahir Zaman İlmihali**, Ankara, Otto Yayınları, 2011, s. 231

¹⁶²⁵ Maide Suresi, 78-79; Tövbe Suresi, 67

hesapsız, konforlu (!) bir yaşam vadetmekte; insanları ahlaki yaşamdan uzaklaştırmakta, faydalı söz ve davranışları değersizleştirebilmektedir.¹⁶²⁶ İnsandan başka hiçbir varlık, kendisi için takdir edilen sınırı aşındırmamaktadır; sınırdan durmak, takdire rıza göstermek; haddi aşmak ise hilkati bozmaktır.¹⁶²⁷ Hadislerde Hz. Peygamberden nasihat isteyenlerin durumlarına özel farklı öğütler aldıkları bildirilmektedir. İnsan için en önemli nasihat, eksikliğini hissettiği konularla ilgili olanlardır. Kızgın olan için en iyi nasihat “öfkelenme”; bekar olan için “evlenin”; anne ve babası yaşlı veya hasta olan için “ebeveynine ihsan ile güzel davran” uyarısı olabilmektedir. İslam hukukunda konu edilen ilmihal, nasihatler için de geçerlidir. İlmihal, halin ilmi demektir; şartlar hangi bilgi, davranış ve düşünceye önem verilmesini gerektiriyorsa kişiye onun hikmetle iletilmesi ve hissettirilmesi gerekmekte; nasihat o zaman etkili olabilmektedir. Şeytan, insana hangi yönden yaklaşıyor ise, onun tespit edilmesi ve o yön(d)e tedavi uygulanması önem arz etmektedir.

“Doğru bir yola çağıran kimse, ona tâbî olanların ecirleri kadar kendisi de ecir alır. Bu, tâbî olanların ecirinden bir şey eksiltmez. Kötü bir yola davet eden kimse de, ona tâbî olanların günahlarından hiç bir şey eksiltmez”¹⁶²⁸ hadisi, hayra vesile olanın onu yapan gibi olduğunu haber vermektedir. Nemelazımcılık, toplumun ahlaki kalkınmasını ifsad eden bir düşüncedir; bunun panzehiri, insanların dertleriyle dertlenmek, insanlara faydalı olmak ve hayra rehberlik etmektir. İslamiyet; kötülük yapanlarla, kötülüğün yapılmasına tepkisiz kalanların günahkar olduğunu bildirmektedir.¹⁶²⁹ İyilik ve kötülük insana bildirildikten sonra Allah, insanı herhangi bir konuda zorlamamaktadır, irade ve tercih insana ait olmaktadır.¹⁶³⁰ İnsanın kendi nefsinde karşılık bulmayan hakikat, başkalarına çoğu kere fayda vermemektedir. “Usulü olmayanın vusulü olmaz” kelim-ı kibarından mülhem; ölçüsüz, gelişigüzel ve

¹⁶²⁶ Cafer Sadık Yaran, “Ahlakî Müeyyide: Çoklu, Güçlü, İlkeli”, **Ahlak ve Müeyyide**, Ed.: Ömer Türker, Ankara, Nobel Akademik Yayıncılık, 2017, s. 178

¹⁶²⁷ Rasim Özdenören, **Yeniden İnanmak**, s. 58

¹⁶²⁸ Müslim, İlim, 16; Ebu Davud, Sünnet, 6, Tirmizi, Sevabü'l-Kurân, 14; İbni Mace, Sıyam, 54

¹⁶²⁹ Buhari, Halku Efali'l İbad, 105,106; Müslim, İman, 78; Tirmizi, Fiten, 11, 26; Nesai, İman, 17; İbnü Mace, Fiten, 20; Ebu Davud, Salat, 242

¹⁶³⁰ Fussilet Suresi, 40; Sayın Dalkıran, **Aklın Büyük Yanılgısı Tanrılaştırma**, İstanbul, Yedirenk Kitapları, 2004, s. 109; Ali Şeriatî, **İslam Sosyolojisi Üzerine**, Çev.: Kamil Can, İstanbul, Düşünce Yayınları, 1980, s. 85; Fazlurrahman, **Ana Konularıyla Kurân**, s. 57-58

ulu orta yapılan nasihatlerin fayda yerine tepkiselliğe, inatlaşmaya ve isyana sebep olabildiği gözlemlenmektedir.¹⁶³¹

İslamiyet, özdenetim olarak adlandırılan nefis muhasebesini/murakabesini emretmekte ve öncelemektedir.¹⁶³² Nasihat; kendini gözlemleyemeyen insana, dışarıdan bir bakışla değerlendirme yapmasına imkan sağlayan önemli bir mekanizmadır. “İyilik ve takva (Allah'a karşı gelmekten sakınma) üzere yardımlaşın. Ama günah ve düşmanlık üzere yardımlaşmayın. Allah'a karşı gelmekten sakının. Çünkü Allah'ın cezası çok şiddetlidir.”¹⁶³³ “Sizden her kim bir kötülük görürse, eğer gücü yetiyorsa eliyle düzeltsin. Yetmezse, diliyle düzeltsin. Onu da yapamazsa, hiç olmazsa kalbiyle buğz etsin. Fakat bu, imanın en zayıf mertebesidir.”¹⁶³⁴ ayet ve hadisi, iyilikte yardımlaşmanın önemini, insanların gücü oranında kötülükle mücadele etmesini, daha fazlasına imkanı varken az olanla yetinmemesini, imanın en zayıf derecesinin kötülükten nefret etmek olduğunu, haber vermektedir. Yenileme ve yenilenme, asli formata dönüş ile mümkün olabilmektedir. İnsan, nefisine ve sahip olduğu nimetlere aldanabilmektedir; rabbi ile irtibatını sağladığında, eksiklerinin farkına vardığında, kendini yenilemekte ve kemalat yolunda gelişim gösterebilmektedir. Rabbini unutanların unutulduğu gerçeğinden hareketle insanın rabbiyle olan misakını canlı tutması, gaflet halinde nasihat ile kendini ve ahdini hatırlaması, Allah’a itaatini kolaylaştırmaktadır. Din eğitimi açısından konu değerlendirildiğinde; bireyin nasihate kendisinden başlamasının, muhataba hikmet ve tatlı dil ile en güzel şekilde yaklaşılmasının, kâlden öte hâl ile iletişim kurulmasının, en yakınlarından başlanarak insanlığa ulaşılmasının, insanlara az ve öz, ihtiyacı olanın aktarılmasının, usulün asıldan öncelikli olduğunun, sevdirek nefret ettirmeden bilgilendirme yapılmasının, zorlamadan ve korkutmadan müjdeleyerek nasihat edilmesinin, önemli olduğu söylenebilmektedir.

¹⁶³¹ Ayhan Öz, **a.g.e.**, s. 277

¹⁶³² Hamdi Kızılar, **Tasavvufta Karakter Eğitimi**, Ankara, İlahiyat Yayınları, 2017, s. 153-154

¹⁶³³ Maide Suresi, 2

¹⁶³⁴ Müslim, İman, 78; Tirmizi, Fiten, 11; Nesai, İman, 17; İbnü Mace, Fiten, 20; Ebu Davud, Salat, 242

2. 9. 6. İlim

İlim; sözlükte, cehaletin zıddı, bilmek, öğrenmek, yakın, tasdik, tasavvur, marifet, hakikatle uyumlu kesin inanç, bir şeyin mahiyetini idrak etmek anlamlarındadır.¹⁶³⁵ İlmin çok farklı tanımları olmakla birlikte,¹⁶³⁶ terazinin keferlerinde yer alan bilen ile bilginin denkliği ve ilişkisi olarak da açıklanmaktadır.¹⁶³⁷ İmam Gazali'ye göre ilim, eşyayı olduğu gibi tanımak ve bilmektir.¹⁶³⁸ İnsan, ilimle birlikte önce kendisini sonra kâinatı öğrenmektedir.¹⁶³⁹ Türkçe'de ilim; deney, delil ve tecrübeye dayanarak tefekkür ile elde edilen bilgidir.¹⁶⁴⁰ İlim ile bilgi aynı tanımlı içermektedir.¹⁶⁴¹ Istılahta ilim; bir şeyin aslına, zatına taalluk eden hakikatini, gerçek değerini idrak etmektir.¹⁶⁴² İlim; nakli, akli ve tecrübi yollarla elde edilmekte;¹⁶⁴³ insanın itibarını ve derecesini yükseltmekte,¹⁶⁴⁴ değerini ortaya çıkarmaktadır.¹⁶⁴⁵ Bilgi, eyleme dayanak oluşturmakta ve salih amellerle insanı manen melekler seviyesine yükseltmektedir.¹⁶⁴⁶ Kurân-ı Kerim, ilmin ibadetten üstün olduğuna işaret etmektedir.¹⁶⁴⁷

Aristoteles, Metafizik isimli meşhur eserine “Bütün insanlar doğal olarak bilmek ister.”¹⁶⁴⁸ cümlesiyle başlamaktadır. İnsanın yetkinliği, benliğini oluşturmaları ve olgunluğu ilim ile ilgilidir. Varlık aleminde seçkin bir görevle gönderilen insana verilen

¹⁶³⁵ İbni Manzur, **a.g.e.**, No: 12, s. 416-422; Cürçani, **a.g.e.**, s. 262; Cevheri, **a.g.e.**, No: 5, s. 1990-1991; Zebidi, **a.g.e.**, s. 405; Ragıb, **a.g.e.**, s. 348-350

¹⁶³⁶ Haneî Özcan, **Mâturîdî'de Bilgi Problemi**, İstanbul, İFAV Yayınları, 1993, s. 135-136; Halife Keskin, **İslâm Düşüncesinde Bilgi Teorisi**, İstanbul, Beyan Yayınları, 1997, s. 19-50

¹⁶³⁷ Nihat Keklik, **Türk İslam Felsefesi Açısından Felsefenin İlkeleri**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1987, s. 201; Yusuf Kenan Atılğan, “İslam Düşüncesinde İlmin Kaynağı, İmkânı ve Sınırları”, **Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S.: 1/2, 2013, s. 194

¹⁶³⁸ Necip Taylan, **Gazzâlî'nin Düşünce Sisteminin Temelleri: Bilgi - İman - Mantık**, İstanbul, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1989, s. 32

¹⁶³⁹ Ayhan Songar, **İnsan ve Din**, İstanbul, Kubbealtı Neşriyat, 1986, s. 47-48

¹⁶⁴⁰ Nahl Suresi, 78; Ferit Develioğlu, **a.g.e.**, s. 513; D. Mehmet Doğan, **a.g.e.**, s. 462

¹⁶⁴¹ Meryem Canan Ceylan, “Süleyman Ateş ile Bilgi- Bilim ve Bazı Kavramlar Üzerine”, **Kitap Dergisi**, S.: 83, 1996, s. 15-16

¹⁶⁴² Cürçani, **a.g.e.**, s. 155; Ragıb, **a.g.e.**, s. 880

¹⁶⁴³ Hüseyin Atay, **Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi**, İstanbul, Dergah Yayınları, 1983, s. 15

¹⁶⁴⁴ Mücadele Suresi, 11

¹⁶⁴⁵ Bayraktar Bayraklı, **Mukâyeseli Eğitim Felsefesi Sistemleri**, İstanbul, Sidre Yayıncılık, 2002, s. 211

¹⁶⁴⁶ Bayraktar Bayraklı, **Mukâyeseli Eğitim Felsefesi Sistemleri**, s. 31

¹⁶⁴⁷ Bakara Suresi, 30-33; Ali İmran Suresi, 7; Zümer Suresi, 9

¹⁶⁴⁸ Aristoteles, **Metafizik**, Çev.: Ahmet Arslan, Sosyal Yayınları, İstanbul, 1996, 41

en önemli nimetler akıl¹⁶⁴⁹ ve bilgidir.¹⁶⁵⁰ İnsan, Allah'ın ihsan ettiği bilgi ile meleklerin üstünde yer edinmekte ve değer kazanmakta;¹⁶⁵¹ sahip olduğu bilgi ona rehberlik ettiğinde düşmesini engellemektedir.¹⁶⁵² Bilginin doğru ve sağlam olması, insanı başarıya ulaştırmaktadır.¹⁶⁵³ Bilginin kaynakları; sağlam duyular, akıl ve doğru haber olarak kabul edilmektedir.¹⁶⁵⁴ Kurân-ı Kerim; emirlerle birlikte, insanı ikna etmek üzere deliller getirmekte, kıssalar anlatmakta ve düşünmeyi öğütlemektedir.¹⁶⁵⁵ İlahi kelam, en büyük hakikat ve bilgi kaynağıdır fakat bilgi yığını değildir; hayata yön veren hidayet rehberidir.¹⁶⁵⁶ İnsanın bilgisi sınırlıdır, nisbidir; bilgi, aktive edildiğinde ve içselleştirildiğinde fayda sağlamaktadır.¹⁶⁵⁷ Akıl ve vicdan aktif ve aktüel olmadığında işlevselliğini kaybetmektedir. “Hakkında kesin bilgi sahibi olmadığın şeyin peşine düşme. Çünkü kulak, göz ve kalp, bunların hepsi ondan sorumludur.”¹⁶⁵⁸ İnsanın; uymak, kaçınmak ve hesap vermek mümkün olabilmesi için, kabul ettiği ve reddettiği fikirleri bilmesi, tanınması gerekmektedir.¹⁶⁵⁹ Bilgi; niyet ve irade ile bilinç düzeyine ulaştırıldığında değerli hale gelmekte; araçsallaştırıldığında önemini yitirmektedir.¹⁶⁶⁰ İnsan, bilmediği değerleri uygulayamamaktadır; bilgi sahibi olduktan sonra da hayatına yön vermesi ve bildiklerini uygulaması önem arz etmektedir.¹⁶⁶¹ İlim ve amel arasında sebep ile eser arasındakine benzer bir ilişki bulunmakta; biri diğerini gerektirmekte, birbirlerini tamamlamaktadır.¹⁶⁶² Cehalet, İslam'ın en büyük düşmanıdır. Bilgi, beraberinde ilgi ve sevgiyi beslemektedir. İslamiyet'in hayata yansımaları, bilgi ve anlayışla doğru orantılıdır. İnsan, yaratıcısını hakkı ile tanımadığında, kulluğun nasıl yapılacağını bilememekte; ilahi öğretilere

¹⁶⁴⁹ Zeki Duman, **Kurân ve Müslümanlar**, Ankara, Fecr Yayınları, 2010, s. 172

¹⁶⁵⁰ Muhammed Kutub, **İnsan Psikolojisi Üzerine Etüdler**, s. 43

¹⁶⁵¹ Bakara Suresi, 30-34; Emin Işık, **a.g.e.**, s. 36-39; Muammer İpek, “Kur'an'a Göre İnsanın Yaratılış Hikmeti ve Sorumluluğu”, **Ekev Akademi Dergisi**, S.: 57, 2013, s. 439

¹⁶⁵² Muhsin Demirci, **Kurân'ın Temel Konuları**, s. 91

¹⁶⁵³ Abdurrahman Dodurgalı, **İbn Sînâ Felsefesinde Eğitim**, İstanbul, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1995, s. 40-141

¹⁶⁵⁴ Gülşen Ökten, “Kur'an'a Göre Bilginin Kaynakları”, **Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.: 39, 2015, s. 205-228

¹⁶⁵⁵ Muhammed Hamidullah, **İslam'a Giriş**, s. 57

¹⁶⁵⁶ Ankebut Suresi, 43; Abdurrahman Çetin, **Örneklerle Peygamberimiz**, İstanbul, Ensar Yayınları, 2013, s. 25

¹⁶⁵⁷ Şerafeddin Gölçük, **Kur'an'da İnsanın Değeri**, s. 48

¹⁶⁵⁸ İsra Suresi, 36

¹⁶⁵⁹ Rasim Özdenören, **Yumurtayı Hangi Ucundan Kırmalı**, İstanbul, İz Yayıncılık, 2019, s. 17-18

¹⁶⁶⁰ İbrahim Kalın, **a.g.e.**, s. 94

¹⁶⁶¹ Seyyid Ebu'l Ala Mevdudi, **Gelin Müslüman Olalım**, s. 39

¹⁶⁶² Kasım Turhan, **Kelâm ve Felsefe Açısından İnsan Fiilleri**, İstanbul, İFAV Yayınları, 2003, s. 13-14

uygun hareket etme imkanı kalmamaktadır. İslamiyet, uygulamayla bütünlük arz eden bir inaç sistemidir.¹⁶⁶³ İlim, ilahi rızaya uygun işler yapılmasına yardımcı olmakta; insanın ameli, ilmiyle örtüşmediğinde cehalet vasfından kurtulamamaktadır.¹⁶⁶⁴ İnsanın içselleştirmedeği ve onunla kendisini dönüştürmediği bilgi ve düşünce eksiktir.¹⁶⁶⁵

İslamiyet akla ve bilime önem vermekte, Kurân-ı Kerim, bilgi ve bilginlerin güç ve faziletinden bahsetmektedir;¹⁶⁶⁶ fakat asıl olan, düşünce ve bilgiyi içselleştirmek, bilgiyi amel ve ahlak ile bilinç düzeyine çıkarabilmektir.¹⁶⁶⁷ Salt bilgi depolamak, kültür ve birikimini artırmak, insanı kemale ulaştırmamaktadır; bilginin eyleme, kâlin hâle dönüşmesi önem arz etmektedir. Amelin kılavuzu olan ilim; sahibine itibar, olgunluk, feraset, edep ve ahlak kazandırmakta; kendisiyle amel olanı Allah'a yaklaştırmaktadır.¹⁶⁶⁸ İmanın, amelin, itaatın ve ahlakın temelinde bilgi yer almaktadır; ilim olmaksızın iman, inanç olmaksızın amel, itaat olmaksızın ahlakın oluşması ve gelişmesi zordur.

İslamiyet'in ilim nazariyesinde, onu özümseme ve uygulama niyeti aşıkardır. Akıl ve kalp, okuma eyleminin araçları olduğunda;¹⁶⁶⁹ ilim, irfan ile bütünleştğinde insan gelişim gösterebilmekte ve her iki dünyada değer kazanmakta, kâinat imar ve ıslah edilmektedir.¹⁶⁷⁰ İslam'a göre ilim, imanı ve takvayı desteklemektedir; ilim ve iman, akıl ve vahiy birbirlerinin karşısı veya alternatifi değildir.¹⁶⁷¹ İslamiyet'te iman pasif bir yargı değildir, bir değerle bağ kurmaktır ve eylem gerektirir;¹⁶⁷² amel de inancın pratiğe dökülmesidir.¹⁶⁷³ İlim ile hikmet arasında çok yakın bir ilgi

¹⁶⁶³ Seyyid Ebu'l Ala Mevdudî, **Gelin Müslüman Olalım**, s. 118-119

¹⁶⁶⁴ Muhammed Fatih Kesler, **Konulu Tefsir Örnekleri**, Ankara, Akçağ Yayınları, 2002, s. 24

¹⁶⁶⁵ İbrahim Kalın, **a.g.e.**, s. 98

¹⁶⁶⁶ Zümer Suresi, 9; Mücadele Suresi, 11

¹⁶⁶⁷ Rasim Özdenören, **Yeniden İnanmak**, s. 140; Nurettin Turgay, "Kur'an ve Çalışma", **Diyanet İlmi Dergi**, S.: 35, 1999, s. 72

¹⁶⁶⁸ Ahmet Koç, "İhvân-ı Safâ", **Klasik İslam Eğitimcileri**, Ed.: Mustafa Köylü, Ahmet Koç, s. 105

¹⁶⁶⁹ Celaleddin Vatandaş, **Yol Ayrımı**, s. 28

¹⁶⁷⁰ Ramazan el-Butî, **Kurân'da İnsan ve Medeniyet**, İstanbul, Risale Yayınları, 1987, s. 38; Celal Kırca, **Kurân ve Bilim**, İstanbul, Marifet Yayınları, 1996, s. 220-221; Fazlurrahman, **Ana Konuları Kurân**, s. 100

¹⁶⁷¹ Murtaza Mutahhari, **Kur'an'da İnsan-İman ve Ahiret**, Çev.: M. Selahaddin Silahtar, Ankara, Endişe Yayınları, 1990, s. 27-29; İsmail Şık, "İmam Maturidi ve Maturidilik", **Kelam I: Kelam Tarihi/Kelam Okulları**, Ed.: İsmail Şık, Nail Karagöz, İbrahim Kaplan, İsmail Yürük, Ankara, Gece Kitaplığı Yayınları, 2017, s. 209; Mehmet Tozluyurt, "Kur'an'da Gelenek Kavramı", **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi**, 2007, s. 62

¹⁶⁷² Hilmi Ziya Ülken, **Bilgi ve Değer**, Ankara, Kürsü Yayınları, t.y., s. 360-366; İbrahim Kalın, **Barbar Modern Medeni: Medeniyet Üzerine Notlar**, s. 186

¹⁶⁷³ Mustafa Aydın, **İslam'ın Tarih Sosyolojisi**, s. 92

bulunmaktadır; ilim, bilmeyi; hikmet anlamayı ifade etmektedir.¹⁶⁷⁴ Şeytanın aldatmasından, gaflet ve ataletten insanı kurtaracak olan ilimdir, bilinçtir. Modernitenin ürettiği, hiçbir şeyden referans almak zorunda olmayan, her şeyin referansı olan mutlak seküler bilgi, inancı anlamsız bulmaktadır.¹⁶⁷⁵ Kurân-ı Kerim, Allah'ın insana öğrettiği hakiki bilginin, mutlak ve kaynak olduğunu bildirmektedir.¹⁶⁷⁶ Meleklerin saygı secdesi, insana öğretilenlerle ilgilidir; insanı yücelten bilgisidir.¹⁶⁷⁷ “Ameller niyetlere göredir. Herkese niyet ettiği şey vardır.”¹⁶⁷⁸ hadisi, amelin niyet ile, niyetin ilim ile anlam kazandığına işaret etmektedir.¹⁶⁷⁹ Bireyden istenen, vicdanı ve duyguları harekete geçiren, hayata yansıyan faydalı bilgidir;¹⁶⁸⁰ donuk ve zihinlerde mahkum olan ilim, insanın misyonuna hizmet etmemektedir.¹⁶⁸¹ İnsan, bilgiye muhtaçtır; kendisini ve rabbini tanımlamadan kâinata doğru bir değer yüklemesi mümkün olamamaktadır.¹⁶⁸² Bilinçli eylemler belirli bir amaca yöneliktir;¹⁶⁸³ insanın düşünce ve davranışlarına anlam yüklemesi ilim ile mümkün olabilmektedir. İnsan, sahip oldukları ve yetenekleriyle sınırlı bir varlıktır; kendi hakikatini ve hayatın anlamını kavrayabilmesi için kendisine doğru ve yanlışın bildirilmesi gerekmektedir.¹⁶⁸⁴ Allah, insana ihtiyacı olan bilgileri kitap ve peygamber aracılığıyla göndermiş,¹⁶⁸⁵ onu dünya ve ahiretin saadetinden haberdar

¹⁶⁷⁴ Muhammet Altaytaş, “İslami İnanç ve Değerlere Yöneltilen Eleştirilerin Niteliği-Turan Dursun, Erdoğan Aydın Örneği-“, **Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi**, 2001, s. 57

¹⁶⁷⁵ Mustafa Aydın, **Moderniteye Dışarıdan Bakmak**, s. 41-42

¹⁶⁷⁶ Bakara Suresi, 30-33

¹⁶⁷⁷ Bakara Suresi, 30-34; Araf Suresi, 11; Fazlurrahman, **Ana Konularıyla Kurân**, s. 70; M. Sait Şimşek, **Kurân'ın Ana Konuları**, İstanbul, Beyan Yayınları, 2001, s. 236-237; Mustafa Erdem, **Hazreti Âdem (İlk İnsan)**, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003, s. 139-140; Zahir b. Awad el-Elmaî, **Kurân'da Tartışma Metotları**, Çev.: Ercan Elbinsoy, İstanbul, Pınar Yayınları, 1984, s. 45; İsmail Karagöz, **Kur'an'a Göre İnsana Verilen Değer ve Görev**, İstanbul, Çelik Yayınevi, 1996, s. 53; Hüseyin Certel, **Kur'an'da İnsan**, s. 65-66

¹⁶⁷⁸ Buhari, Bedü'l-Vahy, 1

¹⁶⁷⁹ Sadreddin Konevî, **Miftahu'l Gayb (Tasavvuf Metafizigi)**, Çev.: Ekrem Demirli, İstanbul, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2014, s. 334.

¹⁶⁸⁰ Muhammed Kutub, **İslâm'da Ferd ve Cemiyet**, Çev.: Mehmet Süslü, İstanbul, Hikmet Yayınları, 1979, s. 305; Ahmed Kalkan, “Esas Öğretmen Anne ve Baba & Gerçek Eğitim Yuvası Aile”, **Vuslat Eğitim ve Kültür Dergisi**, S.: 27, 2003, s. 22-28

¹⁶⁸¹ İbrahim Kalın, **a.g.e.**, s. 23

¹⁶⁸² Ali Şeriatî, **İnsan**, s. 43; Selçuk Coşkun, **Bir Eğitimci Olarak Hz. Peygamber'in İnsan Anlayışı**, Erzurum, Ekev Yayınları, 1996, s. 12; Gürbüz Deniz, **Anlam ve Varlık Boyutuyla İnsan**, Ankara, DİB Yayınları, 2015, s. 19

¹⁶⁸³ Yaşar Fersahoğlu, **Kur'an'da Zihin Eğitimi**, İstanbul, Marifet Yayınları, 1996, s. 13

¹⁶⁸⁴ Durmuş Özbek, **Saduddin Teftazanî ve Nübüvvet Görüşü (Peygamberlere İsnat Edilen Günahlar ve Cevapları)**, Konya, Sebat Ofset, 2006, s. 126

¹⁶⁸⁵ Muhammed Abduh, **Tevhid Risâlesi**, Çev.: Sabri Hizmetli, Ankara, Fecr Yayınları, 1986, s. 128

etmiştir.¹⁶⁸⁶ İlahi bilgi olmadan, sınırlı bilgi ve yeteneklerle insanın adil ve ahlaki bir düzen oluşturması ve sürdürmesi mümkün değildir; ebedi saadedet, vahyin aydınlığındadır.¹⁶⁸⁷

Bilgi, insanı yüceltmekte¹⁶⁸⁸ ve sorumluluk vermektedir.¹⁶⁸⁹ Kurân-ı Kerim, hakkı batıldan ayıran, yaratılış gayesi olan kulluğun hakikatini anlatan ilahi bir kitaptır; vahyin odak noktasında insan bulunmaktadır.¹⁶⁹⁰ Her düşünce kendi sistematığı ile değerlendirilmektedir. İslamiyet, kendi zihniyeti ve metoduyla hikmeti ve hükümleri anlaşılan; insana hidayeti ve rehberliğiyle istikamet belirleyen bir dindir.¹⁶⁹¹ Bilgi, eyleme dönüşüyorsa kıymet arz etmekte; satırlardan sadırlara nüfuz ettiğinde insan varoluşsal bir anlam kazanabilmektedir.¹⁶⁹² “Bilgi olmadan amel gerçekleşmez. Bunun tersi de doğrudur.”¹⁶⁹³ İnsan, akıl ve tecrübesiyle ulaşamayacağı gayb bilgisine vahiy ile ulaşabilmektedir. Bilgi, kesin tasdik ve bağlılıkla bir araya geldiğinde imana dönüşmektedir.¹⁶⁹⁴ Kurân-ı Kerim, insanın algı sahasında bulunan nesneler üzerinden düşünmesini; kesin bilgiyle birlikte şüpheden, önyargılarından kurtularak hakikate ulaşmasını tavsiye etmektedir. Önyargılar, insanın düşüncesini belirli bir yönde yoğunlaştırdığından farklı ihtimalleri değerlendirmesine izin vermemekte ve kişiye hata yaptırmakta, hakikat karşısında gözü kör, kulağı sağır etmektedir.¹⁶⁹⁵ İslamiyet, öğrenildiğinde yaşanabilmektedir; bunun tersi de hakikati açıklamaktadır.¹⁶⁹⁶ İlim, ameli çağırmakta, uygulama ile değer ve güç kazanmaktadır.¹⁶⁹⁷ Kurân-ı Kerim, hak ve hakikati insanlara bildirmekte, akıl ve bilginin kullanılarak yeryüzünün imar ve

¹⁶⁸⁶ Nüreddin es-Sâbüni, **Mâtürîdiyye Akaidi**, Çev.: Bekir Topaloğlu, Ankara, DİB Yayınları, 1991, s. 103

¹⁶⁸⁷ M. Saim Yeprem, **Mâtürîdî'nin Akîde Risâlesi ve Şerhi**, İstanbul, İFAV Yayınları, 2000, s. 32

¹⁶⁸⁸ Bakara Suresi, 30-33

¹⁶⁸⁹ İbrahim Kalın, **a.g.e.**, s. 58

¹⁶⁹⁰ Emrullah Yüksel, “İslam’ın İnsandan Ne İsteddiğini Anlamaya Çalışmak”, **İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.:4, 2012, s. 20

¹⁶⁹¹ Rasim Özdenören, **Yeniden İnanmak**, s. 102

¹⁶⁹² İbrahim Kalın, **a.g.e.**, s. 24

¹⁶⁹³ Taha Abdurrahman, **Amel Sorunsalı: Bilim ve Düşüncenin Pratik Temelleri Üzerine Bir Araştırma**, Çev.: Tahir Uluç, İstanbul, Pınar Yayınları, 2021, s. 23

¹⁶⁹⁴ Takıyyuddin Ebu’l-Abbâs Ahmed b. Teymiyye el-Harrani, **İman Üzerine**, İstanbul, Pınar Yayınları, 2006, s. 168

¹⁶⁹⁵ Zuhuf Suresi, 31; Sad Suresi, 8; Muhammed Vehbi Dereli, **Tefsirde Yanılgı Sebepleri ve Bunlardan Korunma Yolları**, Ankara, Fecr Yayınları, 2009, s. 232; İbrahim Yıldız, “Kur’an’a Göre İnsanların Yanılgıları”, **Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi**, 2018, s. 180-181

¹⁶⁹⁶ Rasim Özdenören, **Kafa Karıştıran Kelimeler**, İstanbul, İz Yayıncılık, 2019, s. 17

¹⁶⁹⁷ Bayraktar Bayraklı, **İslam'da Eğitim**, s. 166

ıslahıyla birlikte halifelik misyonunun gerçekleştirilmesini istemektedir;¹⁶⁹⁸ bunun yolu ilim öğrenmekten geçmektedir. Tefekkür ve öğrenmek, salih eyleme götürdüğünde insanı “kitap yüklü eşek”¹⁶⁹⁹ olmaktan kurtarmakta; bilgi, her durumda kurtuluş anlamına gelmemektedir.¹⁷⁰⁰ İnsan, yüklendiği misyon itibarıyla mahlukat içerisinde en saygın varlıktır;¹⁷⁰¹ kendisi gibi bilgisi de gelişime müsaittir.¹⁷⁰² Kurân-ı Kerim’in ilk hitabının oku olması, ilme verilen değeri göstermesi bakımından önem arz etmektedir. Tüm bilimler ve disiplinler insanla ilgili ve onun içindir.¹⁷⁰³ Hayat, ilimle anlam kazanmaktadır. İnsanın, yaratıcısına ibadet edebilmesi için öncelikle O’nu tanıması gerekmektedir. Allah’a itaat ve kulluk ilimle mümkün olmaktadır; yaratıcısını ve İslamiyet’i bilmeyenler aldanabilmektedir. İlim, hayatı kolaylaştırdığı gibi insanın rabbine itaatini de kolaylaştırmaktadır.

2. 9. 7. Dua

Dua; kültürel, biçim ve içerik farklılıkları gösterse de tüm dinlerin ortak paydası;¹⁷⁰⁴ insanlığın vazgeçilmez en eski kültürel mirasıdır.¹⁷⁰⁵ Dua; istemek, çağırmak, yardım talep etmek, yönelmek, ibadet etmek anlamında kullanılmaktadır.¹⁷⁰⁶ Dua; bir şeye yönelmeye teşvik,¹⁷⁰⁷ niyaz,¹⁷⁰⁸ Allah’a rağbet¹⁷⁰⁹ olarak da ifade edilmektedir. İstilahı anlamıyla dua, insanın rabbine karşı aczini itiraf ederek sevgi ve hürmetle O’ndan yardım istemesidir.¹⁷¹⁰ Dua, salt niyaz ve talebin

¹⁶⁹⁸ Musa Bilgiz, “Kur’an’da Bilgi ve Düşünce Üretimi”, **İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmalar Dergisi**, S.: 3, s. 53-86; Muhammed Fatih Kesler, **Kurân-ı Kerim’e Göre Doğru Düşüncenin Engelleri**, Ankara, Akçağ Yayınları, 2015, s. 32

¹⁶⁹⁹ Cuma Suresi, 5

¹⁷⁰⁰ İbrahim Kalın, **a.g.e.**, s. 44, 177

¹⁷⁰¹ Fazlurrahman, **Ana Konularıyla Kurân**, s. 68; Fazlurrahman, **Bilginin İslamileştirilmesi: Bir Cevap & İslâmî Bilimde Metodoloji Sorunu**, Çev.: Mevlüt Uyanık, Ankara, Fecr Yayınları, 1993, s. 133

¹⁷⁰² Recep Doğan, “Kur’an’a Göre İnsanın Evrendeki Yeri”, **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi**, 2008, s. 79

¹⁷⁰³ Ekrem Demirli, **İslam Metafiziğinde Tanrı ve İnsan**, İstanbul, Kabalcı Yayıncılık, 2012, s. 238

¹⁷⁰⁴ Erkan Yaman ve Yunus Emre Temiz, “Dua Ölçeği’nin Geliştirilmesi: Geçerlik ve Güvenirlilik Çalışması”, **Değerler Eğitimi Dergisi**, C.: 12, S.: 28, 2014, s. 195

¹⁷⁰⁵ Metin Tahsin Bulut, **İslami Dua Öğretisi**, İstanbul, Basiret Yayıncılık, 1994, s. 108

¹⁷⁰⁶ Osman Cilacı, “Dua”, **T. D. V. İslam Ansiklopedisi**, No: 9, s. 529-530; İbni Manzur, **a.g.e.**, No: 2, s. 1387; Ragıb, **a.g.e.**, s. 169

¹⁷⁰⁷ Ragıb, **a.g.e.**, s. 170; Yusuf Suresi, 33; Yunus Suresi, 25

¹⁷⁰⁸ Cevheri, **a.g.e.**, No: 6, s. 2337

¹⁷⁰⁹ İbni Manzur, **a.g.e.**, No: 2, s. 1385; Zebidi, **a.g.e.**, No: 38, s. 46; Firuzabadi, **a.g.e.**, No: 4, s. 322

¹⁷¹⁰ Osman Cilacı, **a.g.e.**, No: 9, s. 529-530

ötesinde, tanrının ilahlık ve rablik gerçekliğine sığınmaktır;¹⁷¹¹ fikren ve hissen yaratıcıyla vasitasız iletişim kurmak,¹⁷¹² dil, kalp ve eylemle Allah’a yönelmektir.¹⁷¹³ Evrensel bir niteliği bulunan dua, tüm inasanlar tarafından farklı şekillerde icra edilmektedir.¹⁷¹⁴ Dua, ümitsizliğin panzehiri, büyük bir ibadettir; tüm dinlerde ilahın rızasını kazanmak için yapılmaktadır.¹⁷¹⁵ Mümin, kendi iradesi ve gayretiyle sorumluluğunu yerine getirdikten sonra Allah’a yönelmekte ve Allah’tan istemektedir. İslamiyet’te, bireyin sorumluluklarını bütünüyle rabbine havale etmesi uygun değildir. Kurân-ı Kerim, insanın rabbine iltica etmesini emrettiğinden dua, itaat kapsamında değerlendirilmektedir.¹⁷¹⁶ Kurân-ı Kerim, insanın kendisine, ebeveynine ve tüm müminlere dua etmesini tavsiye etmektedir.¹⁷¹⁷ Dua ile zıt anlamlı olan kelimeler; küfür, istiğna ve istikbar olarak sayılabilmektedir. Küfür; gizlemek, örtmek, yalanlamak ve nankörlük etmek anlamlarında kullanılmaktadır.¹⁷¹⁸ İstiğna; insanın kendisini zengin görerek, herhangi bir şeye ihtiyaç duymaması, gücüne sonsuz güvenmesidir.¹⁷¹⁹ İstikbar; küçüklüğün zıddıdır, kişinin kendisini büyük görmesi, büyüklük taslamasıdır.¹⁷²⁰ Yaratıcıya muhtaçlığın tezahürü olan, insanın ihtiyaç ve taleplerini rabbine ulaştırma vesilesi olan dua, bireyi Allah’a yaklaştırmakta, kulluk ve itaate destek olmaktadır.

İnsan, isteklerine karşılık gelmektedir. Allah, insanlara dua etmesini emretmekte ve dua edene icabet edeceğini vadedmektedir. İnsanın rabbiyle olan ilişkisinin belirtisi olan dua, Kurân-ı Kerim’de sıklıkla yer almakta ve insana dualar öğretilmektedir.¹⁷²¹ İlahi kelam, dua ile başlamakta ve dua ile bitmekte; insanın her zaman ve durumda dua ile rabbine yönelmesi istenmektedir. İstemek verilmişse,

¹⁷¹¹ Pierre Marinier, **Dua Üzerine Düşünceler (Psikofizyolojik Sebepleri ve Sonuçları)**, Çev.: Sadık Kılıç, İzmir, Nil Yayınları, 1990, s. 1-3

¹⁷¹² Alexis Carrel, **Dua**, Çev.: M. Alper Yüçetürk, İstanbul, Yağmur Yayınları, 1991, s. 37; Osman Cilacı, **Psiko- Sosyal Açıdan İlâhi Dinlerde Duâlar**, Konya, Arı Matbaası, 1982, s. 19-20

¹⁷¹³ Seyfettin Yazıcı, **İnananların Güç Kaynağı Dua**, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1999, s. 9

¹⁷¹⁴ Mustafa Tekin, **Ziyaret Fenomeni Çerçevesinde Dua ve Sosyal Sorunlar**, İstanbul, Pınar Yayınları, 2008, s. 33

¹⁷¹⁵ Osman Cilacı, **Psiko- Sosyal Açıdan İlâhi Dinlerde Duâlar**, s. 32

¹⁷¹⁶ Mümin Suresi, 60

¹⁷¹⁷ İbrahim Suresi, 41; Haşr Suresi, 10; Tövbe Suresi, 103

¹⁷¹⁸ İbni Manzur, **a.g.e.**, No: 5, s. 144

¹⁷¹⁹ Toshihiko Izutsu, **Dini ve Ahlaki Kavramlar**, s. 204-205

¹⁷²⁰ İbni Faris, **a.g.e.**, No: 5, s. 153; Ragıb, **a.g.e.**, s. 697

¹⁷²¹ Hasan Kayıklık, “Kur’an’daki Dualar Üzerine Psikolojik Bir Değerlendirme”, **Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.:1, S.: 1, 2001, s. 135

verilmek istenmiştir özdeyişi, duanın anlamı, önemi ve insanın rabbiyle etkileşimine işaret etmektedir. İnsanın kendi çabasıyla elde edebileceği bir şeyi Allah’a havale ederek, irade ve gayret göstermeden kaderci bir zihniyetle netice beklemesi doğru değildir; sorumluluk bilinciyle örtüşmemektedir.¹⁷²² Duada, irade ve eylem içiçe bulunmaktadır;¹⁷²³ dua, salt söylem değildir. “Dua, Allah’a yöneltilmiş bir taleptir. Eylem duanın organlardaki halidir.”¹⁷²⁴ İnsan, rabbinden istemeye ve aczini idrake yönlendirilmektedir. İnsanın aczini ve ihtiyacını bilerek rabbine yönelmesi, hakiki duadır, ibadettir.¹⁷²⁵ Kurân-ı Kerim; acziyetini idrak ile yetinen, salt dua eden ve sorumluluktan kaçanların davranışlarını eleştirmekte; akıl, irade ve eylemin dua ile birlikte faal olmasını öğütlemektedir.¹⁷²⁶ İnsanın, duadan önce imkanlarını değerlendirerek cüzi iradesinin sınırlarını zorlaması gerekmektedir.¹⁷²⁷

Dua; ibadetin özü, rahmet kaplarının anahtarıdır.¹⁷²⁸ Dua, yaratıcıyı anmanın, kulun acziyetini bildirmesinin ve O’na sığınmanın en güzel ifadesidir, samimiyettir. "Ey Allahım! Fayda vermeyen ilimden, huşu duymayan kalpten, işitilmeyen (kabul görmeyen) duadan ve doymayan nefisten sana sığınırım."¹⁷²⁹ nebevi duası, ilmin ve duanın yaratıcı ile ilişkisini göstermektedir. İnsan, varlığıyla değerlidir, maddi ve manevi yönüyle mükerremdir;¹⁷³⁰ ruhi ve süfli eğilimleriyle insandır; sürekli aynı yöne meyletmemektedir, yükselmesi ve alçalması imkan dahilinde olmakla birlikte Allah iyilerin yardımcısıdır.¹⁷³¹ İnsan dışındaki tüm varlıklar yaratıcıya mutlak itaat halindedir; insana verilen seçme hürriyeti, onun için üstünlük ve risk

¹⁷²² Alexis Carrel, **Dua**, s. 195 ; Ali Şeriati, **Dua**, Çev.: Kerim Güven, İstanbul, Bir Yayınları, 1985, s. 34, 156; Saadettin Özdemir, **Korunmaya Muhtaç Gençlerin Din Öğretimi İhtiyaçları**, Isparta, Tuğra Ofset, 2002, s. 103

¹⁷²³ Şuara Suresi, 61; Ali Şeriati, **Dua**, s. 169

¹⁷²⁴ Mustafa İslamoğlu, **Kurân Neslinin İnşası İçin Pasif İyiden Aktif İyiye**, s. 12

¹⁷²⁵ Selçuk Kütük, **a.g.e.**, s. 165; Metin Tahsin Bulut, **İslami Dua Öğretisi**, İstanbul, Basiret Yayıncılık, 1994, s. 42

¹⁷²⁶ Ali Şeriati, **Dua**, s. 143; Ayhan Öz, **Din Eğitimi ve Birey Oluşun İmkânı**, 2. Baskı, Ankara, Eski Yeni Yayınları, 2020, s. 226

¹⁷²⁷ Nurettin Topçu, **Var Olmak**, İstanbul, Dergah Yayınları, 2018, s. 90

¹⁷²⁸ Tirmizi, Tefsir Sure, 40, Daavat, 1; Ebu Davud, Salat, 358; İbni Mace, Dua, 1

¹⁷²⁹ Müslim, Zikir, 73; Nesai, İstiaze, 21

¹⁷³⁰ İsra Suresi, 70; Tin Suresi, 4; Muhammed Abdullah Draz, **Sorumluluk (İslâm’ın İnsana Verdiği Değer)**, Çev.: Nureddin Demir, İstanbul, Kayıhan Yayınları, 2004, s. 48; İlhami Güler, **İtikattan İmana**, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2009, s. 129; Ali Seyyar, “Manevi Sosyal Hizmetlerin İslami Çerçevesi”, **Dini Danışmanlık ve Din Hizmetleri**, Ed.: Nurullah Altaş, Mustafa Köylü, 2. Bsk., İstanbul, Ensar Neşriyat, 2015, s. 129

¹⁷³¹ Muhammed Kutub, **İnsan Psikolojisi Üzerine Etüdler**, s. 74-75; Fazlurrahman, **Ana Konularıyla Kurân**, s. 57-58

oluşturmaktadır.¹⁷³² Dua, sevgi ve güven anlamlarını içermektedir; insan, sevdiğine ve güvendiğine yönelmektedir. Sevgi ve nefret birbirine düşman ikizlerdir;¹⁷³³ insan sevmediğinden uzaklaşmaktadır. Allah'ın dışındaki varlıklara dua edilmesi yasaklanmaktadır.¹⁷³⁴ Duanın yalnızca Allah'a sunulması, başka varlıklardan dua niyetiyle herhangi bir şey istenmemesi önem arz etmektedir.¹⁷³⁵ Dua; ilahi irade ve takdire rıza göstermek ve Allah'ın kudreti karşısında aczin itirafıyla boyun eğmektir.¹⁷³⁶ İlahi öğretiler,¹⁷³⁷ her durumda inanç ve kararlılıkla Allah'a yönelmenin gerekliliğine işaret etmektedir. Dua, insanın fizyolojik ihtiyaçları gibi bir ihtiyaçtır.¹⁷³⁸ Duadan imtina etmek kibirlenmek, Allah ile bağı zayıflatmaktır.¹⁷³⁹ Dua ibadet, ibadet dua olarak tanımlanmaktadır.¹⁷⁴⁰

Duanın bir başka anlamı; insanın günah işlediğinde hatasını fark etmesi, günahı nedeniyle pişman olması ve rabbinden bağışlanma istemesidir. Ehli Sünnet alimlerine göre, günah işlemek, insanı İslam'dan çıkarmamaktadır. Günahlar, insanı rabbinden uzaklaştırmaktadır. Yapılan duanın mutlaka bir karşılığı olmaktadır. Ömür sürecinde kabul edilen dualar olduğu gibi, ahirette günahlara keffaret olmak üzere ertelenen dualar da olabilmektedir. İnsanın duası kabul olmadığında rabbinden yüz çevirmesi doğru olmadığı gibi,¹⁷⁴¹ icadet edilen duadan sonra kişinin itaatten uzaklaşması da doğru değildir.¹⁷⁴² Ümitsizlik, büyük bir çöküştür, inkarla eşdeğerdir,¹⁷⁴³ dua, her şeye yeniden başlamanın mümkün olduğunu hatırlatmaktadır. Umudunu yitirenlerin, kaybedecek başka bir şeyi bulunmamaktadır; hayatı anlamlı hale getiren, bireye

¹⁷³² Fazlurrahman, **Ana Konularıyla Kurân**, s. 61-62; Murtaza Mutahhari, **Adl-i İlahi**, Çev.: Hüseyin Hatemi, İstanbul, İşaret Yayınları, 1988, s. 210-213

¹⁷³³ Jose Ortega Gasset, **Sevgi Üstüne**, Çev.: Yurdanur Salman, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1997, s. 12

¹⁷³⁴ Rad Suresi, 14

¹⁷³⁵ Fatiha Suresi, 5; Enam Suresi, 71; Araf Suresi, 197; Yunus Suresi, 22; Rad Suresi, 36; İsra Suresi, 56, 67; Fatır Suresi, 14; Ankebut Suresi, 65; Lokman Suresi, 32; Cin Suresi, 20

¹⁷³⁶ Cihad Tunç, "İslam Dininde Zikir ve Dua", **Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.: 5, 1988, s. 37

¹⁷³⁷ Bakara Suresi, 186; Müslim, Zikir, 48

¹⁷³⁸ Pierre Marinier, **a.g.e.**, s. 1; Sıtkı Güllü, "Kur'an'ı Kerim'de Dua", **EKEV Akademi Dergisi**, S.:18, 2004, s. 125-126

¹⁷³⁹ Adil Bebek, **Din ve Düşünce Açısından Dua**, İstanbul, Rağbet Yayınları, 1998, s. 63

¹⁷⁴⁰ Necmettin Şahinler, **Duayı Yaşamak**, İstanbul, İnsan Yayınları, 2012, s. 20

¹⁷⁴¹ Fecr Suresi, 15-16

¹⁷⁴² Ankebut Suresi, 65-66

¹⁷⁴³ Yusuf Suresi, 87

yeniden güven duygusu aşılayan, ümitsizliğin zıddı, inançtır.¹⁷⁴⁴ Tövbe içerikli dua; insanın yaptıklarına pişmanlığını göstermekte, insanı itaate yönlendirmektedir.

Dua, dini duygu ve düşüncenin ifadesidir.¹⁷⁴⁵ Dua; belirli zaman ve mekanlar ile sınırlı değildir, ümitsizlik, karamsarlık, sabırsızlık ve boş değildir.¹⁷⁴⁶ Dua, konjoktüre bağlı olarak agnostik ve ateistlerin bile fitri ihtiyacı olabilmektedir.¹⁷⁴⁷ Yeryüzünü imar ve ıslah ile sorumlu olan insan, başını göklere, yüceliklere çevireceği yerde, çoğu kere bakışlarını yere dikmekte ve düşüklüklere talip olmaktadır.¹⁷⁴⁸ Hatasının farkına vardıktan sonra pişmanlıkla yapılan tövbe “özeleştiridir”;¹⁷⁴⁹ rabbın karşısında acziyetin ve pişmanlığın itirafıdır, büyük bir kulluk göstergesidir. “Eğer siz günah işlemeseydiniz, Allah sizi helak eder ve yerinize, günah işleyip, peşinden tövbe eden kullar yaratırdı.”¹⁷⁵⁰ “Her insan hata eder, hata edenlerin en hayırlısı ise tövbe edip rabbinden bağışlanma dileyendir.”¹⁷⁵¹ “Kulunun tövbe etmesinden dolayı Allah Teâlâ’nın duyduğu memnuniyet, sizden birinin ıssız çölde kaybettiği devesini bulduğu zamanki sevincinden çok daha fazladır.”¹⁷⁵² Bu hadisler, insanı günah işlemeye teşvik etmemekte; beşer olarak insanın hata yapmaya müsait olduğunu, hata yaptığında rabbinden ümit kesmemesi gerektiğini, rabbine yönelmesini, öğütlemektedir. Din eğitimi açısından konu değerlendirildiğinde; duanın da din gibi insani bir ihtiyaç olduğunu, yaratıcının insana yakın olduğunu ve dua ile bireye karşılık verdiğini, insanın rabbiyle sürekli iletişim kurmasının bir aracı olan duanın Kurân-ı Kerim’de tavsiye edildiğini ve öğretildiğini, sözlü ve fiili duanın birlikte yapılmasını, ibadetin özünün dua ve yöneliş olduğunu, duanın yaratıcıya itaati hatırlattığını ve artırdığını, dua içermeyen bir dinin olmadığını, maddi ve manevi tüm ihtiyaçlar için Allah’a yönelmenin huzur ve teselli verdiğini, duanın insana kendini hatırlama ve özdenetim

¹⁷⁴⁴ M. Haluk Özbay, Şenol Göka, **Her Halde İnsan**, Ankara, Kesit Yayınları, 2004, s. 184; Soren Kierkegaard, **Ölümçül Hastalık Umutsuzluk**, Çev.: Mehmet Mukadder Yakupoğlu, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2001, s. 146

¹⁷⁴⁵ Mehmet Soysaldı, **Kur’an’da Dua**, İstanbul, Şule Yayınları, 1999, s. 20

¹⁷⁴⁶ Emre Dorman, **101 Soruda Kur’an Dini Konularda En Çok Merak Edilen Sorular**, İstanbul, İstanbul Yayınevi, 2021, s. 156

¹⁷⁴⁷ Abdülkerim Bahadır, **İnsanın Anlam Arayışı ve Din**, İstanbul, İnsan Yayınları, 2002, s. 147

¹⁷⁴⁸ Seyyid Ebu’l Ala Mevdudi, **Modern Çağda İslami Meseleler**, Çev.: Yusuf Işıcık, Konya, Hayra Hizmet Vakfı Yayınları, 1980, s. 50; Muhammed Abdullah Draz, **İslam’ın İnsana Verdiği Değer**, Çev.: Nureddin Demir, İstanbul, Kayhan Yayınları, 1983, s. 75-76

¹⁷⁴⁹ Mustafa İslamoğlu, **Kurân Neslinin İnşası İçin Pasif İyiden Aktif İyiye**, s. 91

¹⁷⁵⁰ Müslim, Tövbe, 9

¹⁷⁵¹ Tirmizi, Kıyame, 49; İbni Mace, Zühd, 30, 34

¹⁷⁵² Buhari, Daavat, 4; Müslim, Tövbe, 1, 7, 8; Tirmizi, Kıyamet, 49

imkanı sunduğunu, duanın insanlararası yardımlaşmaya ve kaynaşmaya vesile olacağını, din eğitiminde duadan yararlanılabileceğini, söyleyebiliriz.

2. 10. İtaati Zorlaştıran Faktörler

Rabbine kulluk yapmak üzere yaratılan, akıl ve irade sahibi, vahye muhatap mükerrem bir varlık olan insan, ya rabbine kulluk ile insanı-ı kamil olmaya yönelmekte, ya da arzu ve ihtiraslarının peşinden giderek nefesine köle olmayı tercih etmektedir. Dünya hayatında insanın yaratıcısına itaat etmesini kolaylaştıran imkan ve kabiliyetler mevcut olmakla birlikte, insanı varoluş amacından uzaklaştıran, rabbine itaati zorlaştıran faktörler de bulunmaktadır. Kurân-ı Kerim’de insanlar iman ve küfür haline göre birbirinden kesin çizgilerle ayrıştırılmaktadır.¹⁷⁵³ Kendisine iyilik ve kötülük yolları bildirilen insanın, iman ve itaat ile rabbine kulluk yapması; küfür ve isyandan uzaklaşarak cennetini kazanması istenmektedir. Dünya hayatı, kötü ile değil, iyi ile yarış yapma alanı ve imtihanıdır.¹⁷⁵⁴ İslamiyet, insanın hem diğer iyilerle hem de kendisiyle sürekli daha iyisini ve güzelini yapma gayreti içerisinde olmasını istemektedir. Şeytan, insanları hak yoldan saptırmak üzere rabbinden izin ve mühlet alarak, türlü vesvese ve aldatmacalarla insanı yitik cennetinden uzaklaştırmaya çalışmaktadır. “Ey insan! Seni yaratan, şekillendirip ölçülü yapan, dilediği bir biçimde seni oluşturan cömert Rabbine karşı seni ne aldattı?”¹⁷⁵⁵ ayeti, rabbine karşı insanı aldatan sebeplerin düşünülmesini, bireye verilen nimet ve imkanlarla şeytanın tuzaklarına karşı mücadele edilmesini öğütlemektedir. İnsanın rabbine itaat etmesini zorlaştıran psikolojik ve sosyolojik faktörler; heva, dünya sevgisi, zan, haset ve gelenek olarak sayılabilmektedir.

¹⁷⁵³ Toshihiko Izutsu, **Kurân'da Dini ve Ahlaki Kavramlar**, s. 249; Hüseyin Atay, **Kur'an'a Göre İman Esasları**, s. 3; Ekin, **Kur'an'a Göre İnançsızlık**, s. 99, 125; A. Saim Kılavuz, **İman Küfür Sınırı**, s. 55

¹⁷⁵⁴ Mülk Suresi, 2

¹⁷⁵⁵ İnfitar Suresi, 6-8

2. 10. 1. Heva

Heva; kötü isteğe olan yöneliş, şehevi arzu ve hayvani içgüdülerden doğan tabii eğilim olarak tanımlanmaktadır.¹⁷⁵⁶ İnsani zaafaların itici gücü ve kötülüğün kaynağı olan heva,¹⁷⁵⁷ şeytana fırsatlar sunmakta, akıl ve vicdanı devre dışı bırakarak insanı süfli emellerine tutsak etmektedir.¹⁷⁵⁸ Kurân-ı Kerim’de heva kelimesi yirmi sekiz yerde ve tamamı olumsuz anlamda geçmektedir.¹⁷⁵⁹ İnsan dışındaki varlıkların, hayatlarıyla ilgili herhangi bir tercih hakkı olmadığı halde, insan her an yol ayrımında, karar aşamasındadır.¹⁷⁶⁰ İnsan sadece biyolojik ihtiyaçlarından ibaret değildir; hayatın devamı için araç olanların amaç haline getirilmesi, insanın yaratılış gayesiyle bağdaşmamaktadır.¹⁷⁶¹ İnsan, fitratı gereği iyilik ve güzellikten hoşlanmakta; İslamiyet, hazların amaç haline getirilmesine, arzu ve keyiflerin insanı esir almasına karşı çıkmaktadır. Nefsin süfli arzu ve isteklerini kutsayan, keyif ve zevkini amaç ve ölçü edinen, sadece kendi hak ve hukukunu gözetmekte; başkalarının ve daha da önemlisi yaratanın isteklerini önemsememektedir.¹⁷⁶² Nefsin isteklerini dinin ölçülerinin dikkate almadan tatmin peşinde koşanlar, gaflete ve ataletle sürüklenmekte ve yaratılış gayesini unutmaktadır.¹⁷⁶³ İnsanın yaratılışında var olan zayıflık; fizyolojik, psikolojik ve manevi boyutların tamamında kendini göstermekte;¹⁷⁶⁴ o zafiyet, hata, aşırılık ve aldanma şeklinde tezahür etmektedir.¹⁷⁶⁵

Aldanmanın temelinde; insanın rabbini hakkıyla takdir edememesi ve ilahını unutması vardır.¹⁷⁶⁶ İnsanlar, yaratıcının varlığını kabûlden ziyade, bu inancın isterleri üzerinde düşünmediği ve gereklerini yerine getirmediği için kendilerine zulmetmektedir.¹⁷⁶⁷ Yaratıcının hakkıyla bilinmemesi, insanın kendi doğasını

¹⁷⁵⁶ Ragıb, **a.g.e.**, s. 796; Cürcani, **a.g.e.**, s. 258; Toshihiko Izutsu, **Kur’an’da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar**, s. 191

¹⁷⁵⁷ Hayati Aydın, **Kur’an’da İnsan Psikolojisi**, s. 204

¹⁷⁵⁸ Yaşar Düzenli, **Kur’an Işığında Evrensel Dengeler ve İnsan**, İstanbul, İFAV Yayınları, 2000, s. 246-247

¹⁷⁵⁹ Mustafa Çağrı, “Heva”, **T. D. V. İslam Ansiklopedisi**, No: 17, s. 246-276

¹⁷⁶⁰ Şems Suresi, 8-10; Celaleddin Vatandaş, **Yol Ayrımı**, s. 211

¹⁷⁶¹ Aydın Topaloğlu, **a.g.e.**, s. 145

¹⁷⁶² Nadim Macit, **a.g.e.**, s. 39

¹⁷⁶³ Nadim Macit, **a.g.e.**, s. 274

¹⁷⁶⁴ Kerim Buladı, **Kur’ân’ın Anlaşılmasında Anahtar Kavramlar**, İstanbul, Kayıhan Yayınları, 2015, s. 106

¹⁷⁶⁵ Bayraktar Bayraklı, **İslâm’da Eğitim**, s. 117

¹⁷⁶⁶ Abdurrahman Kurt, **İslam’ın İlk Döneminde İmanın Toplumsal Yansıması**, s. 128

¹⁷⁶⁷ Muhammet Altaytaş, **Çağdaş İnkarcılık**, s. 19

tanımamaktan ileri gelmektedir. Allah'ı hatırlamak, şahsiyet oluşumuna katkı sağlamaktadır. İman, insana sorumluluk vermekte; bireyi ifrat ve tefrit savrulmalarından korumaktadır.¹⁷⁶⁸ Dinin kendisini veya hükümlerini, dünyevi menfaatlerine engel görenler, pragmatist bir yaklaşım sergileyebilmekte ve isyan edebilmektedir. Hayatın anlamını idrakten uzak bir şekilde, yaratıcıyı salt kendisine hizmetle görevli sayan benmerkezciler, ontolojik konumunu belirleyememektedir.¹⁷⁶⁹ “Kadınlar, oğullar, yük yük altın ve gümüş, salma atlar, davarlar ve ekinler gibi nefsin şiddetle arzuladığı şeyler insana süslü gösterildi. Bunlar dünya hayatının geçimliğidir. Oysa asıl varılacak güzel yer ancak Allah'ın katındadır. De ki: "Size, onlardan daha hayırlısını haber vereyim mi? Allah'a karşı gelmekten sakınanlar için Rableri katında, içinden ırmaklar akan, içinde ebedi kalacakları cennetler, tertemiz eşler ve Allah'ın rızası vardır." Allah, kullarını hakkıyla görendir.”¹⁷⁷⁰ ayetleri, insanın dünya hayatına ait isteklerini sıralamakta, içgüdü ve ihtiyaçlarını dinin emir ve yasaklarına uygunlukla çözümleyenlere kurtuluş müjdesi vermektedir. İslamiyet, imtihan anlamıyla¹⁷⁷¹ insana verilmiş olan dünya nimeti ve güzelliklerine karşı değildir; yanlışlık, insanın ahiret hayatını unutarak nefsin istekleri doğrultusunda ihtiyaçlarını karşılamasıdır. Arzu ve hazlar, derinliği olmayan, sınırsız, geçici ve kolay tüketilebilir duygulardır; insanın huzur ve mutluluğu, ontolojik olarak kendisinden daha yüksek bir varlığa bağlanması ve adanmasıyla mümkün olabilmektedir.¹⁷⁷²

Modern seküler insan, yaratıcısıyla ilişkisinde kendisini bağımsız ve üstün bir varlık olarak tanımladığı için, rabbiyle bağlarını koparmakta ve evrende yalnızlığa mahkum olmaktadır.¹⁷⁷³ Kurân-ı Kerim’de, heva kelimesiyle yakın anlamlı olan istiğna kelimesi kullanılmaktadır. İstiğna; dünyevileşmenin neticesi olarak kendini Allah’a ve hakikate muhtaç olmaktan uzak görme, kendisine verilen nimetleri kendinden bilme, halini ifade etmektedir.¹⁷⁷⁴ Tekasür kelimesi de Kurân-ı Kerim’de heva kelimesine yakın anlamıyla kullanılmaktadır. İlahi öğretilerden bağımsız, hırsla,

¹⁷⁶⁸ Nadim Macit, **a.g.e.**, s. 281

¹⁷⁶⁹ Derya Ensarioğlu, “Dini Yaşantıda İsyan ve Teslimiyet Duygularının Rolü”, **Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi**, 2010, s. 36

¹⁷⁷⁰ Ali İmran Suresi, 14-15

¹⁷⁷¹ Necati Kara, **Bir İletişim Aracı Olarak Kur’ân’da Beden Dili**, 3. baskı, İstanbul, Ensar Neşriyat, 2015, s. 151

¹⁷⁷² İbrahim Kalın, **a.g.e.**, s. 172

¹⁷⁷³ Osman Özkul, **Kültür ve Küreselleşme Kültür Sosyolojisine Giriş**, s. 160

¹⁷⁷⁴ Leyl Suresi, 8-11

mal ve evlat çokluğunda yarışmak, çoklukla övünmek anlamında kullanılan tekasür, dünyevileşmeyi çağrıştırmakta ve yasaklanmaktadır.¹⁷⁷⁵ İnsanda bulunan üstünlükler nedeniyle böbürlenmek, övünme yarışına girmek¹⁷⁷⁶ anlamında kullanılan tefahür, hevaya bağımlılığı artırmaktadır.¹⁷⁷⁷ Hazcılık olarak çevirisi yapılan hedonizm, insanın amacının ve tek ölçüsünün hazza ulaşmak olduğu varsayımına dayanmakta; hazzı, hayatın merkezine koymaktadır.¹⁷⁷⁸ Narsist bir kişiliğe sahip olan hedonistler, zevk ve haz peşinde, başkalarını kendi menfaatleri için kullanmaktan çekinmemekte, ilahi öğretileri sevmemektedirler.¹⁷⁷⁹ İnsanın fitratındaki haz alma duygusunun sınırı aşılırsa, bu duygu azalmakta veya tamamen bitmektedir.¹⁷⁸⁰ İyiyi ve kötüyü kendisine sağladığı keyif ile belirleyen zevkperestlerin, sonu gelmez eğlence ve haz tutkularını karşılama isteği, susuzluğun deniz suyu içilerek giderilmeye çalışılmasına benzetilmektedir.¹⁷⁸¹

*“Hiper-modernite çağında hakikat ve doğru diye bir şey yoktur; sadece tercihler vardır. Daha iyi ya da daha kötü diye bir şey yoktur; sadece farklılık(lar) vardır. Her şey bir tercih, seçme hürriyeti, farklı tarzlar ve yaşam biçimleri olarak meşrulaştırılabilir. Çağın mottosu “carpe diem”dir: Gününü gün et, anın tadını çıkar!”*¹⁷⁸²

Hep daha fazlasının ve keyiflisinin peşinde olanlar, dünya hayatında istediklerine ulaşamadığında tatmin ve huzur bulamamaktadır.¹⁷⁸³ Biyolojik varlığın devamını sağlayacak karın tokluğunun sağlanması mümkün olduğu halde, zevk ve sefa peşinde koşanların ihtiraslarını tatmin etmek kolay olmamaktadır.¹⁷⁸⁴ Allah, hakiki ve ebedi lezzet ve nimetleri cennette iman eden ve salih amel işleyenlere hazırlamıştır; dünya hayatının salt eğlence yurdu olarak benimsenmesi realiteyle ve hakikatle

¹⁷⁷⁵ Tekasür Suresi

¹⁷⁷⁶ Ragıb, **a.g.e.**, s. 484

¹⁷⁷⁷ Hadid Suresi, 20

¹⁷⁷⁸ Berna Kesmen, “Gençlerdeki Hazcılığa (Hedonizm) Psikolojik ve Manevi Yaklaşım”, **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi**, 2012, s. 7

¹⁷⁷⁹ Büşra Küp, “Psikolojik Bir Olgu Olan Hazzın Ertelenmesi ve İslam Dinindeki Yeri”, **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi**, 2019, s. 21

¹⁷⁸⁰ Mustafa Merter, **Nefs Psikolojisi ve Rüyaların Dili, Psikolojinin Üçüncü Boyutu**, İstanbul, Kaknüs Yayınları, 2014, s. 360-361

¹⁷⁸¹ Büşra Küp, **a.g.e.**, s. 23

¹⁷⁸² İbrahim Kalın, **a.g.e.**, s. 137

¹⁷⁸³ Mustafa Merter, **Dokuz Yüz Katlı İnsan: Tasavvuf ve Benötesi Psikolojisi**, İstanbul, Kaknüs Yayınları, 2006, s. 433-436

¹⁷⁸⁴ Emre Dorman, **İnsanlar Uyurlar Ölünce Uyanırlar**, İstanbul, İstanbul Yayınevi, 2011, s. 68

örtüşmemektedir.¹⁷⁸⁵ Tevhit ilkesi gereğince insan, varlık ile beraber bütün olmaktadır; varlık, insanın kendisinden ibaret değildir.¹⁷⁸⁶ Hedonizm; narsizmi, yalnızlığı, öfkeyi, kaygı ve depresyonu tetiklemekte, insani ve ahlaki değerleri yok etmektedir.¹⁷⁸⁷ İnsan, fiziki yapısı ve ruhi boyutuyla insandır; dünyevileşme, onun biyolojik ve ruhi tabiatına aykırıdır.¹⁷⁸⁸ Din, insanın hayatından çıkartıldığında hayat anlamını kaybetmekte; insan, boşluğa düşmektedir. İnsan, yaratıcısından uzaklaştığında akıl tanrılaştırılabilmektedir.¹⁷⁸⁹ Nefsin isteklerini karşılamak için gayret ve fedakarlık gösterildiği halde, iman ve ibadet gibi fitri olan ihtiyaçların ihmal edilmesi, insanın aldanmışlığını ortaya koymaktadır. “En tehlikeli aldatma, kendi kendini aldatmadır.”¹⁷⁹⁰ Günaha meyil ve ahiret düşüncesinden bağımsız, dünyaya ait isterlerin odağında bulunan nefis ve heva, insanı hüsrana sürüklemektedir.¹⁷⁹¹ Kurân-ı Kerim, insana zayıf yönlerini hatırlatarak,¹⁷⁹² düşünmesini, arzu ve isteklerinin esiri olmadan ilahi öğretilere göre onları disipline etmesini, gelişim göstermesini istemektedir.¹⁷⁹³ Nefsin isteklerini kontrol edebilenler âleme efendi olmakta; hevasına tabi olanlar dünyanın kölesi olmaktadır.¹⁷⁹⁴

Her şeyin merkezine insanı koyan hümanizma, özgürlük vaadiyle insanı en kalın zincirlerle tutkularının esiri yapmaktadır. Her şeyin ölçüsü insan yapıldığında, Allah’a kul olması gereken varlığın yerine asi bir insan geçmektedir.¹⁷⁹⁵ İslamiyet’te insan, rabbine kulluk bilinci ve itaati nispetinde değerini artırırken, hümanizmanın hedefi, üretken düşüncesini yok ederek insanı arzu ve istekleriyle isyana teşvik

¹⁷⁸⁵ Mustafa Köylü, “Kur’an ve Ruh Sağlığı”, **Dini Danışmanlık ve Din Hizmetleri**, Ed.: Nurullah Altaş, Mustafa Köylü, 2. Bsk., İstanbul, Ensar Neşriyat, 2015, s. 56

¹⁷⁸⁶ İbrahim Kalın, **a.g.e.**, s. 67

¹⁷⁸⁷ Jean M. Twenge, “**Ben**” Nesli, **Bugünün Gençleri Niçin Bu Kadar Öz Güvenli ve İddialı Fakat Bir O Kadar da Depresif ve Kaygılı?**, Çev.: Esra Öztürk, İstanbul, Kaknüs Yayınları, 2013, s. 8

¹⁷⁸⁸ Emre Dorman, **Teolojik ve Felsefi Açından Din Ahlak İlişkisi**, İstanbul, İstanbul Yayınevi, 2019, s. 35-40

¹⁷⁸⁹ Carl Gustav Jung, **Keşfedilmemiş Benlik**, Çev.: Barış İlhan, İstanbul, İlhan Yayınevi, 1999, s. 90, 97

¹⁷⁹⁰ Mustafa İslamoğlu, **Kurân Neslinin İnşası İçin Pasif İyiden Aktif İyiye**, s. 142

¹⁷⁹¹ R. Blachere, “Nefs Kelimesinin Kur’an’da Kullanılışı Hakkında Bazı Notlar”, Çev.: Sadık Kılıç, **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.: 5, 1982, s. 192

¹⁷⁹² Nisa Suresi, 28; Rum Suresi, 54

¹⁷⁹³ Ebû Bekir er-Râzî, **Felsefe Risâleleri**, Çev.: Mahmut Kaya, İstanbul, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2016, s. 94

¹⁷⁹⁴ Şeyh ed-Darkavî, **Bir Mürşidin Mektupları**, Çev.: İbrahim Kalın, İstanbul, İnsan Yayınları, 1995, s. 18

¹⁷⁹⁵ Muhammed Kutub, **Çağdaş Fikir Akımları III Sekülerizm/ Rasyonalizm/ Yurtseverlik/ Milliyetçilik/ Hümanizm/ Ateizm**, Çev. M. Beşir Eryarsoy, 3. Bsk., İstanbul, İşaret Yayınları, 1993, s. 337-340

etmektedir.¹⁷⁹⁶ Yaratana kul olmayı reddedenler, kendi nefesine tapınmayı özgürlük zannetmektedir.¹⁷⁹⁷ Modern insan, özgürleşmek adına, ilahi ve mutlak otoriteyi hayattan kovma cüretini göstermekte, haddi aşmaktadır.¹⁷⁹⁸ Kurâni ifadeyle insanın kendini müstağni kılması, halifelik ve emanet sorumluluğundan kaçınması, tarihsel ve ibretlik bir vakıadır; bu durum cehaletten beslenmekte ve bunun haklılık yönü bulunmamaktadır.¹⁷⁹⁹ Pozitivist ve modern düşünce; hayatı düzenleyen yaratıcı yerine insanı ikame etmek istemekte,¹⁸⁰⁰ Allah yerine insanın hakimiyetini kurgulamakta,¹⁸⁰¹ bireye, varlığın dışında ve üstünde yarı tanrısal bir güç izafe etmektedir.¹⁸⁰² İnsanın bilgi, irade ve gücü sınırlıdır; hümanizm, insanın imkan ve kabiliyetlerini olduğundan fazla genişleterek kendini kutsamakta, kendine esir etmektedir.¹⁸⁰³ Yaratanın, mahlukat üzerinde tasarruf yetkisi vardır, otorite bölünme ve sınır kabul etmemektedir.¹⁸⁰⁴ Modern kültür, din ile dünyanın birbirinin karşısında olduğunu, birine yaklaşıldıkça diğerinden uzaklaşıldığını savunmaktadır.¹⁸⁰⁵ İslamiyet'te dünya ve ahiret hayatı birbirinin alternatifi veya karşıtı değildir; madde ve maneviyatı birleştiren, birbirine bağlı kesintisiz bir süreçtir.¹⁸⁰⁶ Müslüman, hayatının tüm alanlarında ilahi öğretileri benimsemiş ve onlara tabi olan kimsedir; din, hayatın belirli bölümleri ve yönleriyle sınırlandırma kabul etmemektedir.¹⁸⁰⁷

İslamiyet; Allah'ın kitabı ve elçisiyle bildirilenlerin hak ve hakikat olduğunu kabul etmek, kayıtsız şartsız teslimiyetle Allah ve resulüne itaat etmektir.¹⁸⁰⁸ “Kendisine âyetlerimizi verdiğimiz halde onlardan sıyrılıp da şeytanın kendisini peşine taktığı, bu yüzden de azgınlardan olan kimsenin haberini onlara

¹⁷⁹⁶ Rasim Özdenören, **Yumurtayı Hangi Ucundan Kırmalı**, s. 62-63; Nadim Macit, **a.g.e.**, s. 64-65; Friedrich Nietzsche, **Zerdüşt Böyle Diyordu**, s. 101

¹⁷⁹⁷ Rasim Özdenören, **Yumurtayı Hangi Ucundan Kırmalı**, s. 66; Muhammet Altaytaş, **Çağdaş İnkarcılık**, s. 43

¹⁷⁹⁸ Celaleddin Vatandaş, **Yol Ayrımı**, s. 15

¹⁷⁹⁹ Fazlurrahman, **Ana Konularıyla Kurân**, s. 64; Yunus Ekin, **a.g.e.**, s. 149-150

¹⁸⁰⁰ August Comte, **a.g.e.**, s. 20; Gürbüz Deniz, **a.g.e.**, s. 21

¹⁸⁰¹ François Gregoire, **Büyük Ahlak Doktrinleri**, s. 88

¹⁸⁰² İbrahim Kalın, **a.g.e.**, s. 101

¹⁸⁰³ Nadim Macit, **a.g.e.**, s. 65-66, 101

¹⁸⁰⁴ Fazlurrahman, **Ana Konularıyla Kurân**, s. 44

¹⁸⁰⁵ Mustafa Aydın, **Moderniteye Dışarıdan Bakmak**, s. 99

¹⁸⁰⁶ Seyyid Ebu'l Ala Mevdudi, **Gelin Müslüman Olalım**, s. 70; Mustafa Aydın, **Moderniteye Dışarıdan Bakmak**, s. 117; Muhammet Altaytaş, **a.g.e.**, s. 40; Muhammed Kutub, **İnsan Psikoljisi Üzerine Etüdler**, s. 92-94

¹⁸⁰⁷ Seyyid Ebu'l Ala Mevdudi, **Gelin Müslüman Olalım**, s. 92; Celaleddin Vatandaş, **Esenlik Yurdunun Çağrısı**, s. 159-161

¹⁸⁰⁸ Seyyid Ebu'l Ala Mevdudi, **Gelin Müslüman Olalım**, s. 76-77

anlat. Dileseydik o âyetlerle onu elbette yüceltirdik. Fakat o dünyaya saplanıp kaldı da kendi heva ve hevesine uydu. Onun durumu köpeğin durumu gibidir: Üzerine varsan da dilini sarkıtıp solur; kendi haline bıraksan da dilini sarkıtıp solur. İşte bu, âyetlerimizi yalanlayan toplumun durumudur. Şimdi onlara bu olayları anlat ki düşünsünler.”¹⁸⁰⁹ İnsan, ilahi yüceliğini kaybedince, arzularının esiri olmaktadır.¹⁸¹⁰

“Biz insanı bir sıkıntı ve zorluk içinde (olacak ve bunlara göğüs gerecek şekilde) yarattık. İnsanoğlu, kendisine kimsenin güç yetiremeyeceğini mi sanıyor?”¹⁸¹¹ ayeti, insanın imtihanında başarı elde etmesi için gayrete ihtiyacı olduğunu, kibir ve gururla nefsin isteklerine teslim olmaması gerektiğini haber vermektedir. Hevasına tabi olanlar, bencillikleri ve hesapsız yaşamlarıyla kendi nefesine zulmetmekte, Allah’ı ve ahireti unutmaktadır.¹⁸¹² İnsanın fizyolojik ihtiyaçlarının ve içgüdülerinin, bireyin arzu ve isteklerine göre karşılanması; dünyaya bağlılığı artırmakta, insanı yaratıcıya itaatten uzaklaştırmaktadır. Din eğitimi ve itaat açısından konu değerlendirmesi yapıldığında; insanların alışkanlık edinme ve onları yönetme kabiliyetinin irade eğitimiyle sağlıklı geliştirilmesinin, itaat kelimesinin anlam ve içeriğinin doğru anlaşılmasının, kime ve nasıl itaat edileceğinin doğru belirlenmesinin, önem arz ettiği söylenebilmektedir.

2. 10. 2. Dünya Sevgisi

İnsan, kutsal bir emanet yüklenerek, yeryüzünü imar ve ıslah etmek üzere görevlendirilmiş mükerrem bir varlıktır.¹⁸¹³ İslamiyet’te dünya hayatı bizatihi kıymetlidir; insan bu dünyada yaşamakta ve ahiretini burada kazanmaktadır. Fıtrata uygun, mutedil bir din olan İslamiyet; Hint öğretilerinde olduğu gibi dünyanın terk edilmesini veya hedonizmin bakış açısıyla dünya hayatının haz ve eğlence merkezli tek amaç haline getirilmesini uygun görmemektedir. Şeytan; haset ve hırs ile insanı dünyaya bağlamak istemektedir. Dünya hayatının cazibesi,¹⁸¹⁴ uzak görülen ahiret

¹⁸⁰⁹ Araf Suresi, 175-176

¹⁸¹⁰ Abdurrahman Kurt, **İslam’ın İlk Döneminde İmanın Toplumsal Yansıması**, s. 134

¹⁸¹¹ Beled Suresi, 4-5

¹⁸¹² Araf Suresi, 51; Taha Suresi, 124-126

¹⁸¹³ Hud Suresi, 61; Fazlurrahman, **Ana Konularıyla Kurân**, s. 133

¹⁸¹⁴ Bakara Suresi, 95-96; Ali İmran Suresi, 14; Rad Suresi, 26; Yunus Suresi, 23

hayatını unutturmakta ve insanı aldatmaktadır.¹⁸¹⁵ Dünyevileşme neticesinde insan, yaratıcısıyla bağlantısını kesmekte ve deizm örneğinde olduğu gibi dinden veya öğretilerinden kaçmaktadır.¹⁸¹⁶ Dinsiz ve inançsız yaşamak, insan için oldukça zordur; hakka karşı tepkisiz kalmak, hakikat yokmuş gibi davranmak, insanı anlam boşluğuna sürüklemektedir.¹⁸¹⁷

Sevgi, hayat boyu devam eden fitri bir eğilimdir.¹⁸¹⁸ İslamiyet, doğal olan duygu ve içgüdülerin vahyin aydınlığında yönlendirilmesini, ölçülü hareket edilmesini istemektedir.¹⁸¹⁹ “Bir şeye karşı duyulan ölçüsüz sevgi, gözünü kör, kulağını sağır eder.”¹⁸²⁰ Allah’ın yasaklarının insana süslü gösterilmesi şeytanın tuzağıdır; seküler hayat tarzı bu süslemeyi önemsemektedir.¹⁸²¹ “Ey iman edenler! Mallarınız ve evlatlarınız sizi, Allah’ı zikretmekten alıkoymasın. Her kim bunu yaparsa, işte onlar ziyana uğrayanların ta kendileridir.”¹⁸²² ayeti, aile ve malın, nimeti veren unutulduğunda imtihana ve fitneye dönüşebilmektedir.¹⁸²³ “Ne mallarınız ne de çocuklarınız, sizi bizim katımıza daha çok yaklaştıran şeylerdir! Ancak iman edip salih amel işleyenler başka. İşte onlar için işlediklerine karşılık kat kat mükafat vardır. Onlar cennet köşklerinde güven içindedirler.”¹⁸²⁴ “Mallar ve evlatlar, dünya hayatının süsüdür. Baki kalacak salih ameller ise, Rabbinin katında, sevap olarak da ümit olarak da daha hayırlıdır.”¹⁸²⁵ ayetleri, ailenin Allah’a yaklaştıran vesile olabileceğine, hayatın tüm alanlarında ilahi öğretilere uygun hareket etmenin değeri ve önemine, işaret etmektedir.

İnsanın, varlığa ve dünya metasına bakışı, kendi varlığına atfettiği değer ile ilişkilidir.¹⁸²⁶ Nimetlerin kaynağı ve verilmiş amacı unutulduğunda, insanın ufku daralmakta, geçici dünya hayatının nimetleri kalıcı ahiret nimetlerine tercih

¹⁸¹⁵ Ali İmran Suresi, 185

¹⁸¹⁶ Selçuk Kütük, **a.g.e.**, s. 9

¹⁸¹⁷ Aydın Topaloğlu, **Ateizm Çıkmazı**, s. 28-29

¹⁸¹⁸ Celal Kırca, **İlimler ve Yorumlar Açısından Kur’an’a Yönelişler**, İstanbul, Marifet Yayınları, 2009, s. 242

¹⁸¹⁹ Bakara Suresi, 165; Nisa Suresi, 135; Tövbe Suresi, 24; İnsan Suresi, 8; Fecr Suresi, 20; Adiyat Suresi, 8

¹⁸²⁰ Ebu Davud, Edeb, 116

¹⁸²¹ Beşir Çelik, “Tezyin Kavramı Çerçevesinde Kur’ân’a Göre Kötü Amellerin Cazip Görünmesi”, **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi**, 2015, s. 120, 210

¹⁸²² Münafikun Suresi, 9

¹⁸²³ Enfal Suresi, 28; Tegabün Suresi, 15

¹⁸²⁴ Sebe Suresi, 37

¹⁸²⁵ Kehf Suresi, 46

¹⁸²⁶ Ayhan Öz, **a.g.e.**, s. 238

edilebilmektedir. İslamiyet, insana verilen dünya nimetlerinin, şükür ve itaati artırmasını istemekte; şımarıklık ve bozgunculukla refahının ardına düşmesini ve arzularının esiri olmasını yasaklamaktadır.¹⁸²⁷ “Dünyevileşme, dünya-ahiret dengesinin dünya lehine bozulması, ahsen-i takvim üzere yaratılan insanın esfel-i safilene düşüş serüvenidir.”¹⁸²⁸ Gayba inanmak, hazırın inkarı anlamına gelmemektedir; bunun tersi de doğrudur.¹⁸²⁹ Ahiretten vazgeçip dünya hayatına çakılıp kalmak, ebedi mutluluğu dünyada aramaya benzetilmektedir.¹⁸³⁰ Dünya hayatı peşin, ahiret hayatı uzak görünmektedir; geçici olanın kalıcı olana tercihi, insanın aceleci yaratılmasıyla ilişkilendirilmektedir. “Ey insanlar! Şüphesiz Allah'ın vaadi gerçektir. Sakın dünya hayatı sizi aldatmasın. Sakın çok aldaticı (Şeytan) Allah hakkında sizi aldatmasın.”¹⁸³¹ İnsanoğlunun ebedilik arzusu, bencilliği ve hırsları; ahiretin ve hesabın unutulmasıyla özüne yabancılaşmasına, yalnızlaşmasına, dünya hayatına dalmasına ve geçici menfaatlerin kalıcı olanlara tercih edilmesine sebep olabilmektedir. Maddi ve manevi yönden zamanın verimli kullanılması, önceliklere göre hareket edilmesi, insanın fitratında yer alan acelecilikle olmaktadır; faydalıdır ve insana katkı sağlamaktadır.¹⁸³² “İnsan hayra dua eder gibi şerre dua eder. İnsan çok acelecidir.”¹⁸³³ İnsan, hayır ve şer belli olmadan, düşünmeksizin hızla ve öfkeyle hareket ettiğinde hata yapabilmektedir, teenni ile hareket ettiğinde zararları önleyebilmektedir. Acelecilik, hayırda ve şerdeki durumlar için farklı hükümler içermektedir; hayırda acele etmek dinde övülürken, şerre sebebiyet veren ve ölçüsüzlüğü barındıran acelecilik yerilmektedir. Bıçağın hayır ve şer için kullanımında kazandığı değer gibi acelecilik de çoğu kere muhtevaya göre farklı anlam ve değer kazanmaktadır.

İslamiyet, dünya ve ahiret hayatını, amellerini birbirinden ayırmamaktadır; insan dünya için yaşarken aynı zamanda ahiretini de inşa etmektedir.¹⁸³⁴ Allah ile irtibatı kurulmuş ve İslam'ın emirlerine uygun her iş ibadete dönüşmekte; ilahi rızaya

¹⁸²⁷ Hud Suresi, 116; Sebe Suresi, 34-35

¹⁸²⁸ Ahmet Yıldırım, **Din, Dünyevileşme ve Zühd**, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2014, s. 103

¹⁸²⁹ Sezai Karakoç, **İnsanlığın Dirilişi**, 39. Bsk., İstanbul, Diriliş Yayınları, 2021, s. 145

¹⁸³⁰ Tövbe Suresi, 38

¹⁸³¹ Fatır Suresi, 5

¹⁸³² Kerim Buladı, **Kurân'da Nankörlük Kavramı**, 2. Bsk., İstanbul, Pınar Yayınları, 2015, s. 56; Ahmet Koç, **Kur'an'da İnsan ve Hz. Muhammed**, İstanbul, Rağbet Yayınları, 2005, s. 104

¹⁸³³ İsra Suresi, 11

¹⁸³⁴ Kasas Suresi, 77; Muhammed Kutub, **İnsan Psikolojisi Üzerine Etüdler**, s. 305

matuf yapılan her doğru iş kazançlı olmaktadır. İslamiyet, ahiret yurdu için dünyanın; dünya için ahiret hayatının feda edilmesini istememekte, bütünlük içerisinde birbirlerini tamamlamasını ve geliştirmesini hedeflemektedir;¹⁸³⁵ dünya ilk, ahiret son hayattır.¹⁸³⁶ “De ki: "Allah'ın, kulları için yarattığı zîneti ve temiz rızkı kim haram kılmış?"¹⁸³⁷ ayeti, ahiret hayatı için dünyadan uzaklaşmanın uygun olmadığını, inziva hayatına rıza gösterilmediğini beyan etmektedir.

Azim, insanın hayata bağlanması ve yeryüzünün imar ve ıslahı için gereklidir; hak ve hukuk tanımaksızın dünyaya aşırı hırs ve tamah ile yönelmek, insanı olumsuz etkilemektedir. İnsan, dünya hayatının süsüne ve kendi üstünlüğüne aldanarak gaflete düşebilmekte, haddi aşarak rabbine muhtaçlığını görmezden gelebilmektedir.¹⁸³⁸ İnsan, dünya hayatının devamı için aile kurmak ve mal kazanmak istemekte, Allah dilediği gibi vermektedir.¹⁸³⁹ Dünya hayatının süsü olan malın ve evladın çokluğu,¹⁸⁴⁰ bazen insanın nimeti vereni unutmamasına, her şeyi kendinden bilmesine ve aldanmasına sebep olabilmekte; Kurân-ı Kerim, insanoğlunu nimetleri verenin unutulmaması için uyarmaktadır.¹⁸⁴¹ “Siz geçici dünya menfeatini istiyorsunuz, halbuki Allah ahireti (kazanmanızı) istiyor. Allah mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir.”¹⁸⁴² “Âdemoğlunun iki vadi dolusu malı olsa, muhakkak bir üçüncüsünü ister.”¹⁸⁴³ “İnsan yaşlansa bile onun şu iki duygusu hep genç kalır: Çok kazanma hırsı ve çok yaşama arzusu.”¹⁸⁴⁴ ayet ve hadisleri, insanda doğuştan var olan mal sevgisinin kontrol edilmediğinde nefsin ihtiraslar peşinde helak olacağına ve ahlaki bir çok soruna neden olacağına işaret etmektedir.¹⁸⁴⁵ Uzun yaşam isteği (tûl-i emel) insanın dünyaya ahiret hayatı yokmuş gibi sarılmasına ve hırsla mala düşkünlük göstermesine sebep

¹⁸³⁵ Bakara Suresi, 201; Nisa Suresi, 134; Araf Suresi, 156; Kasas Suresi, 77; Gürbüz Deniz, **a.g.e.**, s. 16; Muhammed Kutub, **İnsan Psikoljisi Üzerine Etüdler**, s. 172; Muhammed Hamidullah, **İslam’a Giriş**, s. 79

¹⁸³⁶ Duha Suresi, 4

¹⁸³⁷ Araf Suresi, 32

¹⁸³⁸ Toshihiko Izutsu, **Kurân’da Allah ve İnsan**, s. 116; Mehmet Sait Reçber, ‘Realizm, Din ve Dünyevileşme’, **İslâmiyât**, C.: 4, S.: 3, 2001, s. 21

¹⁸³⁹ Bakara Suresi, 212, 247; Rad Suresi, İsrâ Suresi, 6; Şuara Suresi, 132; Nuh Suresi, 12; 26; Kasas Suresi, 82; Rum Suresi, 37; Zümer Suresi, 52; Müddessir Suresi, 12-13

¹⁸⁴⁰ Kehf Suresi, 46

¹⁸⁴¹ Kasas Suresi, 78; Münafikun Suresi, 9; Müminun Suresi, 55-56; Taha Suresi, 131

¹⁸⁴² Enfal Suresi, 67

¹⁸⁴³ Buhârî, Rikâk, 10; Müslim, Zekât, 116, 119; Tirmizî, Menâkıb 32, 64

¹⁸⁴⁴ Buhârî, Rikâk, 5; Müslim, Zekât, 115

¹⁸⁴⁵ Yusuf Macit, “Psiko-Sosyal Açıdan Karun Kıssası”, **Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, C.: 13, S.: 3, 2013, s. 48

olabilmektedir. İstiğna hali, insanın yaratıcısından uzaklaşmasını, kendini mutlak yeterli gördüğünden büyüklenmesini ve isyanını göstermektedir.¹⁸⁴⁶ İnsan, sahip olduğu nimetler ile yaratıcının bağına kuramadığında, kendisine ve dünyaya yönelişi artmakta, Allah’a itaatten uzaklaşmaktadır.¹⁸⁴⁷

İnsanın, varlık ve yokluk ile imtihanı farklı olabilmektedir; günümüzde modernizmin de etkisiyle din sekülerleştirilmeye çalışılmakta; sekülerizm, din halini almaktadır.¹⁸⁴⁸ İnsanı, yaratıcıya ihtiyacı olmayan ve kendine yeten bir canlı kabul ederek, Allah’ın hayata müdahil olmadığını, hayatta yeri olmadığını iddia etmek şirkettir, insanın kendini aldatmasıdır.¹⁸⁴⁹ İnsan, rabbine bağımlı ve muhtaç olduğunu¹⁸⁵⁰ idrak ettiğinde, saygı ve şükran ile Allah’a kul olmaya yönelmektedir.¹⁸⁵¹ Fıtrat dini İslamiyet’te; dünya ile ahiret hayatının birbirinden ayrı olmadığı, birini kazanırken diğerini kaybetmek gerekmediği, insanın rabbine kulluk ve yeryüzünü imar ve ıslah ile görevli olduğu, dünyevileşme (ahiret hayatını düşünmeksizin yaşama) ve uhrevileşme (dünya hayatını düşünmeksizin yaşama) olmadan dengenin korunması, kabul edilmektedir.¹⁸⁵² Kurân-ı Kerim; dünyanın nimetlerinin ve meşru ziynetlerinin haram kılınmasını,¹⁸⁵³ ahiret hesabının unutulmasıyla dünyanın esiri haline gelmesini, yasaklamaktadır.¹⁸⁵⁴ Dünyanın kendisi ve nimetleri bizatihi kötü değildir;¹⁸⁵⁵ bilakis Allah’ın isim ve sıfatlarının tecelligahıdır.¹⁸⁵⁶ Hak ve hayır yolunda olanlar için dünya

¹⁸⁴⁶ Alak Suresi, 6-8

¹⁸⁴⁷ Naziat Suresi, 37-41; Buhari, Rikak, 4, Zekat, 47, Cuma, 28, Cihad, 37, Rikak, 7; Müslim, Zekat, 123; Nesai, Zekat, 81

¹⁸⁴⁸ Sabiha Ateş Alpat, **Modernizmin Kurbanları**, İstanbul, Beka Yayınları, 2012, s. 129-132

¹⁸⁴⁹ Abese Suresi, 18-32; Mustafa İslamoğlu, **Alemlerin Rabbi Allah (c.c.) Bilmek-Tanımak-Anlamak**, s. 43-44; Muhammet Altaytaş, **Çağdaş İnkarcılık**, s. 37-38; Selçuk Kütük, **a.g.e.**, s. 57, 134, 135

¹⁸⁵⁰ Mustafa İslamoğlu, **İman İnsanın Saadeti**, s. 107; Fazlurrahman, **Ana Konularıyla Kurân**, s. 31

¹⁸⁵¹ Muhammet Altaytaş, **Çağdaş İnkarcılık**, s. 20

¹⁸⁵² Kasas Suresi, 77; Süleyman Gümrükçüoğlu, “İmtihan ve Dünyevileşme”, **Türkoloji Araştırmaları**, C.: 10, S.: 2, 2015, s. 418; Burhan İşliyen, “Kur’an-ı Kerim Açısından Dünyevileşme Sebepleri ve Sonuçları”, **Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi**, 2018, s. 89

¹⁸⁵³ Araf Suresi, 32

¹⁸⁵⁴ Süleyman Karacelil, **Büyük Tehlike: Dünyevileşme**, İstanbul, Nesil Yayınları, 2008, s. 11; Mustafa Tekin, “Değişen Dindarlığın Dünyevileşme Boyutu”, **Eski Yeni: Üç Aylık Düşünce Dergisi**, S.: 10, 2009, s. 18; Ramazan Altıntaş, “İslamî Anlayışa Göre “el-Hayâtü’-d-Dünyâ” Kavramını Yorumlama Biçimleri”, **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.: 7, S.: 1, 2003, s. 144

¹⁸⁵⁵ Ahmet Yıldırım, **a.g.e.**, s. 91

¹⁸⁵⁶ Yusuf Suresi, 44; Nur Suresi, 41; Fussilet Suresi, 37, 53; Hacı Önen, “Kur’an’da Dünya Kavramı ve Dünyevileşme”, **Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi**, 2004, s. 45-46; Şehmus Demir, “Kur’an’ın Dünya Hayatına Bakışı ve Dünya Âhiret Münasebeti”, **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi**, 1995, s. 23-25; Bünyamin

hayatı faydalı, isyan ve şer peşinde koşanlar için zararlı olabilmektedir; dünyaya değerini veren insanın bakış açısı ve yaşam tarzıdır.¹⁸⁵⁷ Dünya hayatı, ilahi öğretiler perspektifiyle değerlendirildiğinde Allah'a yaklaşıma engel değildir; insan, dünya hayatında yitik yurdu cenneti kazanmak için çabalamaktadır.¹⁸⁵⁸ Seküler bir hayatın yansıması olarak, sorumsuz bir özgürlük anlayışıyla ölümün ve sonrasının düşünülmemesi; insanın dünya hayatına bağlılığını artırmakta, ahiret hayatıyla ilgili inanç ve bağlarını zayıflatmaktadır.¹⁸⁵⁹ Kurân-ı Kerim; ¹⁸⁶⁰ insanın rabbini unutmaması ve fitratını değiştirmemesi için, dünya hayatının geçici ve aldatıcı yönüne vurgu yapmakta; ahiretin hayal olarak görülmemesi konusunda insanları uyarmaktadır.¹⁸⁶¹ Ahiret ve hesap gününü düşünmeyenlerin rabbiyle iletişimi zayıflamakta, yaratıcıya itaati azalmaktadır.

“Ey iman edenler! Allah'ın ve Peygamberinin önüne geçmeyin. Allah'a karşı gelmekten sakının. Şüphesiz, Allah hakkıyla işitendir, hakkıyla bilendir.”¹⁸⁶² Dünya sevgisi, iktidar hırsıyla haktan yüz çevirmenin gerekçesi olabilmektedir. Batıl sistemlerini devam ettirmek isteyenler, hakkın iktidarında sömürü düzenlerinin yıkılacağını bildiğinden, ilahi ölçülere boyun eğmemektedir. Mekkeli Müşrik liderlerin İslamiyet'e karşı çıkmaları; iktidar hırsı, sömürü düzeninin devamını istemeleri ve haset ile açıklanabilmektedir.¹⁸⁶³ Kurân-ı Kerim; Firavun'un iktidarına, Bel'am'ın bilgisine, Karun'un servetine, güvenerek dünyevileşme neticesinde aldandığını, nimetleri veren rabbini unuttuğunu, hak ve hakikat yolunda imkanlarını kullanmadıklarını haber vermekte ve Allah'a kulluk için değerlendirilmeyen nimetlerin fitneye sebep olabileceğini hatırlatmaktadır.¹⁸⁶⁴ “İnsanın eşyaya kul olması,

Açıklan, “Kur'an'da Dünya Hayatına Verilen Değer”, **Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi**, 2005, s. 120-154

¹⁸⁵⁷ Yunus Suresi, 7-8; Dilaver Selvi, “Kur'an ve Sünnette Dünya Lanetlenmiş Midir?”, **İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi**, C.:1, S.: 2, 2015, s. 99

¹⁸⁵⁸ İsmail Raci Faruki, “Ümmetin Varlık Sebebi Üzerine”, Çev.: Osma Bilen, **İslamiyat**, C.: 8, S.: 2, 2005, s. 133-146

¹⁸⁵⁹ Erol Çetin, **İnancın İman Hayatına Yansıması Bağlamında Deizm Eleştirisi**, Kahramanmaraş, İksad Yayınevi, 2018, s. 26

¹⁸⁶⁰ Celaleddin Vatandaş, **Esenlik Yurdunun Çağrısı**, s. 29-30

¹⁸⁶¹ Ali İmran Suresi, 185; Enam Suresi, 32; Secde Suresi, 14; Hadid Suresi, 20; Ramazan el-Buti, **Kur'an'da İnsan ve Medeniyet**, Çev.: Resul Tosun, İstanbul, Risale Yayınları, 2007, s. 54

¹⁸⁶² Hücürat Suresi, 1

¹⁸⁶³ Ahmet Y. Özütoprak, **Dini Doğru Anlamak**, s. 132-138

¹⁸⁶⁴ İlhami Güler, **Politik Teoloji Yazıları**, Ankara, Kitabiyat, 2002, s. 15; İlhami Güler, “Dünyanın Başına Gelen Derin Sapkınlık: Dünyevileşme”, **İslamiyat**, C.: 4, S.: 3, 2001, s. 43-45

kula kul olmasından daha vahim bir sapmadır.”¹⁸⁶⁵ Dünya hayatını tek gaye edinen ve her alanda imkan ve gücünü dünyaya yoğunlaştıranlar, ahireti yok sayarak hesap vermeyecek gibi yaşama telaşındadır.¹⁸⁶⁶ Hayatı, dünyadan ibaret görenler için¹⁸⁶⁷ ahiret, hüsrân ve pişmanlığa tekabül etmektedir. Ahiret hayatı unutulduğunda, dengesiz ve hesapsız bir yaşam sürme isteği artmaktadır.¹⁸⁶⁸ İnsanın nihai amacı, gelişim ile birlikte kamil bir insan olmaktır.¹⁸⁶⁹ İslamiyet, fitrat ve denge dinidir; Kurân-ı Kerim, insan için hem dünya hayatının hem ahiret hayatının nimet ve güzelliklerini vadetmektedir. Allah’ın vadettiklerini kazanmak için, O’na ibadet ve itaat etmek gerekmektedir. “Şüphesiz bize kavuşacağını ummayan ve dünya hayatına razı olup onunla yetinerek tatmin olan kimseler ile âyetlerimizden gafil olanlar var ya işte onların kazanmakta oldukları günahlar yüzünden, varacakları yer ateştir.”¹⁸⁷⁰ Dünya hayatı lehine dengenin bozulması dünyevileşme tehdidi içermekte, gafletle birlikte insanı esfel-i safiline sürüklemektedir.¹⁸⁷¹ Dünya hayatının değersiz ve önemsiz görülmesi, dünya hayatının isterleri düşünülmeden insanın tüm boyutlarıyla ahirete yönelmesi, dini ruhbanlaştırmakta ve münzevi bir boyuta indirgemektedir ki İslamiyet’te bu durum yasaklanmaktadır. İnsanın ihtiyaçlarının ilahi öğretilere göre çözümlenmesi, Allah’a itaat anlamı içermektedir.

İslamiyet’in ölçüsü; dünyayı yok saymamak, evvel hayatta kaybolmamak, halifelik misyonuna uygun hareket etmektir.¹⁸⁷² “İnsanların en hayırlısı, insanlara faydalı olandır.”¹⁸⁷³ hadisi, insanlarla birlikte olmayı, yeryüzünün imar ve ıslahına katkı sunulmasını emretmektedir. Mümin, ilahi ölçülere hassasiyet göstererek dünya hayatının zinetinden istifade edebildiği gibi, eylemlerinde Allah’ın rızasını gözeten, denge sahibi insandır. Bir nesnenin istenen kuvvetle tutulması için dayanak noktasına ihtiyaç hissedilen kaldıraç kanunu misaliyle söylenecek olursa, dünya hayatı için ahiret hayatının, ahiret hayatı için dünya hayatının feda edilmesi istenmemektedir; dengeli

¹⁸⁶⁵ Mustaf İslamoğlu, **İsrailoğullarından Ümmet-i Muhammed’e Yahudileşme Temayülü**, 15. Baskı, İstanbul, Denge Yayınları, 2006, s. 219

¹⁸⁶⁶ Süleyman Karacelil, **Büyük Tehlike: Dünyevileşme**, İstanbul, Nesil Yayınları, 2008, s. 11

¹⁸⁶⁷ Mustafa Tekin, “Sekülerlik Kutsanmak İsteniyor”, **Eski Yeni**, S.: 13, 2009, s. 8

¹⁸⁶⁸ Enam Suresi, 29-39; Mümin Suresi, 34-37; Casiye Suresi, 24

¹⁸⁶⁹ Gürol Irzık, Ayşe Buğra, **İnsan Doğası, İnsan İhtiyaçları ve İktisat Sosyal Bilimleri Yeniden Düşünmek**, İstanbul, Metis Yayınları, 1998, s. 38

¹⁸⁷⁰ Yunus Suresi, 7-8

¹⁸⁷¹ Ahmet Yıldırım, **a.g.e.**, s. 95

¹⁸⁷² İbrahim Kalın, **a.g.e.**, s. 91

¹⁸⁷³ Buhari, Megazi, 38

ve ilahi rızaya uygun yaşanan hayatın bütünlüğü, her iki hayatın birlikteliği önem arz etmektedir.¹⁸⁷⁴ Ahiret hayatını yok sayan veya unutanlar, nefsinin arzu ve isteklerine uymakta, dünyevi değerlerin ve zevkin peşinde koşmakta, geçici ve araç olan dünyayı tek amaç haline getirmekte, rabbinin rızasına ve dinine uygun davranmamaktadır.¹⁸⁷⁵ Kurân-ı Kerim’de dünyanın kendisi değil, insanın yanlış hayat tarzı yerilmektedir.¹⁸⁷⁶ Allah’ın unutulmasının karşılığı, dünya hayatında insana kendisinin unutturulmasıdır.¹⁸⁷⁷ Din eğitimi ve itaat açısından değerlendirme yapıldığında; halifelik ve yeryüzünün imarı görevini üstlenen insanın dünya hayatını önemsemesi, ahiret hayatının dünya hayatında kazanıldığı bilincine ulaşılması, mutlak otoritenin ve helal-haramın değiştirilmemesi, fitrat ve denge dini İslamiyet’in hayata bakışının doğru anlaşılması, dünya ve ahiret hayatına bakışta ifrat ve tefritten kaçınılması, çalıştığının karşılığını alabilecek olan insana¹⁸⁷⁸ bir iş bittikten sonra diğerine başlamayı ve Allah’a yönelmeyi emreden ilahi hitap¹⁸⁷⁹ gereği gaflet ve ataletin dinde yeri olmadığının öğretilmesi, gerektiği söylenebilmektedir.

2. 10. 3. Zan

Zan kelimesi sözlükte, sanmak, zannetmek, kesin bilgiye ulaşmak anlamında kullanılmaktadır.¹⁸⁸⁰ Zan, mahiyeti bilinemeyen konuda tahmin yapmak, akıl yürütmektir.¹⁸⁸¹ Kesin olmayan kanaat, aslı ve dayanağı olmayan düşünce, kuruntu, sanı, şek ve kuşku amlamlarını barındıran zan kelimesi,¹⁸⁸² Kurân-ı Kerim’de türevleriyle birlikte yetmiş yerde geçmekte;¹⁸⁸³ doğru olmayan ilim, doğruluğu

¹⁸⁷⁴ Sezai Karakoç, **İnsanlığın Dirilişi**, s. 145

¹⁸⁷⁵ Meryem Suresi, 59; Kıyamet Suresi, 20-21; Ali İmran Suresi, 14-15; Mümin Suresi, 39; Ala Suresi, 17; Nisa Suresi, 77; Tövbe Suresi, 38; Enam Suresi, 32; Yusuf Suresi, 109; Nahl Suresi, 30; İsra Suresi, 21; Duha Suresi, 4; İnsan Suresi, 27

¹⁸⁷⁶ Ahmet Coşkun, “Kur’an-ı Kerim’in Dünya ve Ahirete Bakışı”, **Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.: 4, 1987, s. 276-277

¹⁸⁷⁷ Haşr Suresi, 19; Gâşiye Suresi, 23-24

¹⁸⁷⁸ Necm Suresi, 39

¹⁸⁷⁹ İnşirah Suresi, 7-8

¹⁸⁸⁰ İbni Manzur, **a.g.e.**, No: 9, s. 196-198; Ezheri, **a.g.e.**, No: 3, s. 2253-2254

¹⁸⁸¹ Ragıb, **a.g.e.**, s. 472

¹⁸⁸² Hanifi Özcan, **Epistemolojik Açından İman**, İstanbul, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1992, s. 44; Muhammed Fatih Kesler, **Kur’ân-ı Kerîm’e Göre Doğru Düşüncenin Engelleri**, Ankara, Akçağ Yayınları, 2015, s. 24

¹⁸⁸³ Mustafa Çağrı, “Zan”, **T. D. V. İslam Ansiklopedisi**, No: 44, s. 120-122

mümkün olan ilim ve doğruluk ihtimali yüksek ilim¹⁸⁸⁴ şeklinde üç farklı anlamda kullanılmaktadır. ¹⁸⁸⁵ Anlamlandırma, önemli bir zihinsel falliyettir; ¹⁸⁸⁶ insan, kendisini ve hayat ile ilişkisini doğru bir şekilde kurabilirse, batıla ve şüpheye tabi olmamakta, kötü zannı onu meşgul etmemektedir. Din, insana ve hayata anlam yükleyen bir yaşam biçimidir. ¹⁸⁸⁷ İnanç, insanlara özgü ve insanın bigane kalamayacağı mutlak bir gerçekliktir. ¹⁸⁸⁸ Her varlık gibi insan da özünü açığa çıkarmak, imkan ve kapasitesini gerçekleştirmek için var edilmekte; tercihleri, insanı tanımlamaktadır. ¹⁸⁸⁹ Hakkın inşası, batılın imhasını; tevhit, Allah'ın dışındaki tüm ilahların reddini, sadece Allah'a kul olmayı gerektirmektedir. ¹⁸⁹⁰ Hayatın anlam arayışından yaratıcı çıkarıldığında, insana doğru ve tatmin edici bir cevap ve hedef bulmak mümkün olmamaktadır; insan, yeryüzünde terk edilmiş, sahipsiz bir varlık değildir. ¹⁸⁹¹ Profan zihniyet, insanın kul olmasını hatta yaratılmış olmasını kabulde zorlanmaktadır; bu bakış açısına göre insan, dünyaya amaçsız gönderilen bir varlıktır. ¹⁸⁹² Seküler düşünce, yaratılmış ve kul olmayı, insanın saygınlığını zedeleyen bir nitelik olarak görmektedir.

Zan, haktan bir şey ifade etmemekte, ¹⁸⁹³ insana fazladan mesuliyetler yüklemektedir. ¹⁸⁹⁴ “Zan, zihnimizdeki varsayımların dış dünyaya yansıtılmasıdır.”¹⁸⁹⁵ Zihni ve düşünmeyi hatadan koruyan bilim ve mantık, akıl yürütme ve muhakemeye kurallar getirmekte, insanın düşünce yanlışını önlemek istemektedir. ¹⁸⁹⁶ Kurân-ı Kerim, akletmeye, düşünmeye dikkat çekmekte ve kâinat hakkında düşünmenin önemini örneklerle bildirmektedir. ¹⁸⁹⁷ Hayatın kendisi, öncesi ve sonrasıyla ilgili en

¹⁸⁸⁴ Nisa Suresi, 157; Enam Suresi, 116; Yunus Suresi, 66; Kasas Suresi, 38; Bakara Suresi, 45, 46, 249; Kehf Suresi, 53

¹⁸⁸⁵ Osman Necati, **Kurân ve Psikoloji**, s. 131

¹⁸⁸⁶ Abdulkuddüs Bingöl, “İletişim Bağlamında Mantık ve Dil”, **Ankara İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.: 40, S.: 1, 1999, s. 109

¹⁸⁸⁷ Robert H. King, **Tanrının Anlamı**, Çev.: Temel Yeşilyurt, İstanbul, İnsan Yayınları, 2001, s. 16-17; Selçuk Kütük, **a.g.e.**, s. 141

¹⁸⁸⁸ Muhammet Altaytaş, **Çağdaş İnkarcılık**, s. 29

¹⁸⁸⁹ Selçuk Kütük, **a.g.e.**, s. 146-147

¹⁸⁹⁰ Mustafa İslamoğlu, **Alemlerin Rabbi Allah (c.c.) Bilmek-Tanımak-Anlamak**, s. 37-38

¹⁸⁹¹ Selçuk Kütük, **a.g.e.**, s. 144; Hayati Hökelekli, **Din Psikolojisine Giriş**, s. 59-60

¹⁸⁹² Rasim Özdenören, **Yeniden İnanmak**, s. 113

¹⁸⁹³ Necm Suresi, 28

¹⁸⁹⁴ İsra Suresi, 36

¹⁸⁹⁵ İbrahim Kalın, **a.g.e.**, s. 123

¹⁸⁹⁶ İbrahim Emiroğlu, **Ana Hatlarıyla Klasik Mantık**, Bursa, Asa Kitabevi, 1999, s. 286-287

¹⁸⁹⁷ Enam Suresi, 75-79; Enbiya Suresi, 57-67; Saffat Suresi, 88-96

doğru bilgi, vahiy aracılığıyla insana bildirilmektedir.¹⁸⁹⁸ Kesin bilgi ve tasdik olan inanç, zan ve şüphe barındırmamakta; müctehidler, fıkhi konularda zanna dayalı deliller ile amel edilmesine müsaade etmektedir. İnsan, sebepsiz hareket etmemekte; doğru veya hatalı da olsa eylemlerinin bir amacı bulunmaktadır.¹⁸⁹⁹ Tarihte ilk zan, şeytana aittir; o, rabbinin secde emrine, ateşin topraktan üstün olduğu zannı nedeniyle itaat etmemiş, insana karşı düşmanlığı devam etmektedir. Müşriklerin ilah hakkındaki yanlış inancı ve zanları, onları rablerinden uzaklaştırmıştır. Allah'a yaklaştırsın diye aracı yapılan putlar,¹⁹⁰⁰ insanı rabbinden uzaklaştırmaktadır. "Peygamberleri dedi ki: "Gökleri ve yeri yaratan Allah hakkında şüphe mi var? (Halbuki) O, günahlarınızı bağışlamak ve sizi belli bir zamana kadar ertelemek için sizi (imana) çağırıyor. Onlar, "Siz de bizim gibi sadece birer insansınız. Bizi babalarımızın taptıklarından alıkoymak istiyorsunuz. Öyleyse bize apaçık bir delil getirin" dediler."¹⁹⁰¹ Kâinat ve insanın kendisi en büyük delil olduğu halde, Allah'ın varlığının inkarı Kurân-ı Kerim'de hayret ve ihtarla karşılanmaktadır. "Boş yere yaratıldığınızı ve bize geri döndürülmeyeceğinizi mi sandınız" ¹⁹⁰² Kulluk, insanoğlunun üstünlüğü ¹⁹⁰³ ve kaderidir.¹⁹⁰⁴ Tevhit inancı, Allah'ın birliğinde olduğu gibi diğer alanlarda da kendini gösteren temel bir ilkedir.¹⁹⁰⁵ Kurân-ı Kerim, insanın algı sahasının dışında kalan konu ve varlıklar hakkında bilgiler vermektedir. İnsan, akıl ve vahiy işbirliğiyle, ilahi öğretileri doğru olarak anlamlandırabilmekte; gayb ile ilgili konularda akıl ve vahiy işbirliğiyle zanna ve hataya düşmekten kendini koruyabilmektedir.

"Şeytan onlara yaptıklarını süslü göstermiş ve böylece onları yoldan çıkarmış. Bu yüzden de onlar doğru yolu bulamıyorlar."¹⁹⁰⁶ ayeti, zannın kaynaklarından birinin şeytan olduğunu hatırlatmaktadır. "Eğer yeryüzündekilerin çoğuna uyarsan seni Allah yolundan saptırırlar. Onlar ancak zanna uyuyorlar ve onlar sadece yalan uyduruyorlar."¹⁹⁰⁷ İnsanı aldatan kuruntulardan biri, diğer insanların düşüncesi,

¹⁸⁹⁸ Veysel Güllüce, **Kur'ân-ı Kerîm'de Ahiret İnancının Temelleri**, Erzurum, Ekev Yayınları, 2001, s. 1

¹⁸⁹⁹ İbrahim Gürses, "Önyargının Nedenleri", **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.: 14, S.: 1, 2005, s. 145

¹⁹⁰⁰ Zümer Suresi, 3

¹⁹⁰¹ İbrahim Suresi, 10

¹⁹⁰² Müminun Suresi, 115

¹⁹⁰³ Fazlurrahman, **Ana Konularıyla Kurân**, s. 61-62

¹⁹⁰⁴ Emin Işık, **a.g.e.**, s. 11-12

¹⁹⁰⁵ Amiran Kurtkan Bilgiseven, **İslamiyet'in Kültürel Özellikleri ve İslami Kavramlar**, s. 12

¹⁹⁰⁶ Neml Suresi, 24

¹⁹⁰⁷ Enam Suresi, 116

durumu ve davranışları olabilmektedir. Çevresindeki insanların herhangi bir müdahalesi olmaksızın, tek kalmama, fikren ve fiilen yalnızlaşmama isteğiyle çoğunluğa uyma davranışı göstermek, sosyolojide tabii karşılanmaktadır.¹⁹⁰⁸ Birey, çoğunluğa; kalabalıklar zanna tabi olmaktadır; İslamiyet insanın vahye, kesin bilgiye tabi olmasını istemekte, ahirette tek tek hesap verileceğini hatırlatmaktadır.¹⁹⁰⁹ İslamiyet; çoğunluğun, hakikat için tek başına ölçü ve delil olmadığını, başkalarının yaptıkları hatanın bireyi sorumluluktan kurtaramayacağını, insanın sadece kendisini kandıracağını haber vermektedir.

İnsanın, yaratıcı ve ilah tasavvurunu hayatından çıkarması kolay değildir.¹⁹¹⁰ İnsan, aciz bir varlıktır; tabiat olayları veya sosyal çevre bireye çaresizlik ve mahrumiyet duygularını yaşatmakta, onun inanç ile bağlantı kurmasına zemin hazırlamaktadır.¹⁹¹¹ İnsanın darlıkta ve zor şartlarda rabbine yöneldiği, bolluk ve rahat dönemlerinde gaflete düşebileceği ilahi ikaza konu olmaktadır.¹⁹¹² İnsandan beklenen, tüm hayatı süresince her şartta rabbine teslim olması ve itaat etmesidir.¹⁹¹³ “Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Yüce Allah şöyle buyurur: "Ben, kulumun benim hakkımdaki zannı ne ise öyleyim. Beni andığında onunla beraberim. O beni kendi başına anarsa, ben de onu kendi başıma anarım. O beni bir topluluk içinde anarsa, ben de onu o topluluktan daha hayırlı bir topluluk içinde anarım. O bana bir karış yaklaşırsa, ben ona bir arşın yaklaşıyorum. O bana bir arşın yaklaşırsa, ben ona bir kulaç yaklaşıyorum. O bana yürüyerek gelirse, ben ona koşarak gelirim!””¹⁹¹⁴ hadisi, güzel zan ile Allah’a yaklaşmanın önemine, insanın duygu, düşünce ve davranışlarında kötü zandan uzak durmasının gerekliliğine, işaret etmektedir.

Dünya hayatında verilen mal ve evlat, bazen insanın nimeti kendinden bilmesine ve ilahi rıza için çalışmadığı halde ahirette benzer mükafat ile karşılanacağını zannetmesine sebep olabilmektedir.¹⁹¹⁵ İnkâr edenlerin ve günahkarların cezalarının

¹⁹⁰⁸ Nuray Sakallı, **Sosyal Etkiler, Kim Kimi Nasıl Etkiler?**, 5. Bsk., Ankara, İmge Kitabevi, 2016, s. 32; İbrahim Yıldız, “Kur’an’a Göre İnsanların Yanılgıları”, s. 178

¹⁹⁰⁹ Enam Suresi, 94, 164; İsrâ Suresi, 15; Fatır Suresi, 18; Zümer Suresi, 7; Necm Suresi, 38

¹⁹¹⁰ Aydın Topaloğlu, **a.g.e.**, s. 119

¹⁹¹¹ Sigmund Freud, **Uygurlık Din ve Toplum**, Çev.: Selçuk Budak, Ankara, Öteki Yayınevi, 1997, s. 206-208

¹⁹¹² Zümer Suresi, 49

¹⁹¹³ Enam Suresi, 162

¹⁹¹⁴ Buhari, Tevhid, 15; Müslim, Zikir, 21

¹⁹¹⁵ Bakara Suresi, 48; Ali İmran Suresi, 10; Sebe Suresi, 34-35; Müminun Suresi, 55-56; Meryem Suresi, 77, 80; Taha Suresi, 131; Zümer Suresi, 49; Abese Suresi, 33-37; Hümeze Suresi, 3

ahirete ertelenmesi, o insanların doğru yolda olduğunu, ahirette de müreffeh bir yaşam süreceklərini zannetmelerine; şeytanın vesvesesine sebep olabilmektedir.¹⁹¹⁶ “Onların çoğu Allah'a ancak ortak koşarak inanırlar.”¹⁹¹⁷ ayeti, birtakım insanların Allah'ın zatı ve sıfatlarıyla ilgili hususları başka varlıklara atfettiğinden, zannı nedeniyle şirk'e düştüğünü ve imandan uzaklaştığını haber vermektedir. Zanların en kötüsü, Allah hakkında olanıdır; O, kendisini nasıl tanıtıyor, insanların o şekilde inanmalarını istemektedir. Şirke konu olan putlarda ve kutsanan varlıklarda insana fayda veya zarar verebilecek üstün güçlerin olduğunun,¹⁹¹⁸ onların Allah'ın huzurunda şefaatçi olduğunun¹⁹¹⁹ zannedilmesi, yanılgıya sebep olmakta ve insanı hakikatten uzaklaştırmaktadır. Yahudi ve Hristiyanların kendilerini Allah'ın biricik, sevgili, emir ve yasaklardan muaf, ayrıcalıklı ve üstün kulları olarak kabul (zan) etmesi, dünya ve ahirette huzur ve mutluluk içerisinde olacaklarını düşünmelerine sebep olmakta ve bu durum Kurân-ı Kerim'de yalanlanmaktadır.¹⁹²⁰ Allah hakkında, gayb ile ilgili konularda, dinin inanç ve hükümleri hakkında bilgisizce yapılan zanlar, bireyin din ve yaratıcı algısını değiştirmekte, O'na itaati zayıflatmaktadır.

İslamiyet; insanların arzuları, istekleri ve zanlarına göre değiştirildiğinde vahiy dini olmaktan çıkmaktadır. Tüm dinlerin dünya ile ilgili bir görüşü vardır fakat bunlar her zaman müspet olmamıştır.¹⁹²¹ Dinden olmadığı halde dindenmiş gibi kabul edilen bidatler; İslam adına zanda bulunmak, dini tahrif etmek ve dinden sapmaktır. Birey, doğru bir Allah inancıyla ve vahyi rehber edinerek tevhid hakikatini kavrayabilmektedir; sezgi ve zan İslam'ı yansıtmamaktadır.¹⁹²² Kaynağı ilahi olan dinin hakikati, beşer üstü bir bilgilendirmeyle öğrenilerek yaşanabilmektedir. Yaratıcı ve din hakkında vahye dayanmayan kuruntu ve zan, insanı Allah'a kulluktan uzaklaştırmaktadır.

¹⁹¹⁶ Ali İmran Suresi, 178; Enam Suresi, 58; Hud Suresi, 8, 32, 103-104; Nahl Suresi, 61; Enbiya Suresi, 38; İbrahim Suresi, 42; Nuh Suresi, 3; Şuara Suresi, 187; Ankebut Suresi, 4, 29; Ahkaf Suresi, 22; Taha Suresi, 129

¹⁹¹⁷ Yusuf Suresi, 106

¹⁹¹⁸ Nisa Suresi, 117; Hud Suresi, 54; Meryem Suresi, 81; Sebe Suresi, 41; Yasin Suresi, 74; Zuhuruf Suresi, 19

¹⁹¹⁹ Yunus Suresi, 18; Zümer Suresi, 3

¹⁹²⁰ Maide Suresi, 18; Bakara Suresi, 80, 94, 111; Tövbe Suresi, 30; Hadid Suresi, 29; Cuma Suresi, 6

¹⁹²¹ Max Weber, **Sosyoloji Yazıları**, Çev.: Taha Parla, İstanbul, Hürriyet Vakfı Yayınları, 1986, s. 257

¹⁹²² Celaleddin Vatandaş, **Tevhid ve Değişim**, s. 243

2. 10. 4. Haset

Haset, sözlükte dilemek, temenni etmek anlamındadır.¹⁹²³ Istılahta haset, haset edilende bulunan maddi veya manevi imkan ve nimetin elden çıkmasını arzulama, kıskanma, çekememezlik eğilimi ve huzursuzluk halidir.¹⁹²⁴ Haset, sevapları yok eden bir günah olduğu gibi, cehalet ve tamahkarlıkla birleşen çekememezlik nedeniyle insanın içini kemiren bir duygu ve hastalıktır.¹⁹²⁵ İnsan, dürtüsel duygulara sahip hayvanlardan farklı olarak yüce duygulara ulaşabilecek potansiyele sahiptir.¹⁹²⁶ Tutku, insanın faydalı şeylere ulaşmasına yardım etmekte; akıl, duygu ve davranışları dengelemektedir.¹⁹²⁷ İnsan, duygularını tanıma ve kontrol ile duygu dengesini muhafaza ederek huzur bulmaktadır.¹⁹²⁸

Hasetin temelinde kibir, kendini beğenme ve hırs bulunmaktadır. Hakkın iradesine ve adaletine rıza göstermeyen, üstünlüğün yapı ve kök ile olduğunu zanneden şeytan,¹⁹²⁹ Allah'ın rahmetinden kovulmakta ve insanoğluna kıskançlık nedeniyle haset ve düşmanlık etmektedir. Farklı tabiatta olanlar ülfet etmediğinden birbirinden uzaklaşabilmektedir.¹⁹³⁰ Haset, gıpta etmekten farklıdır. Gıpta etmek; imrenmek ve özenmek anlamına gelmektedir.¹⁹³¹ Gıpta eden kimse, gıpta edilenin sahip olduğu nimetin zayi olmasını temenni etmemektedir; benzer nimetin kendisi için de verilmesini edilmesini istemektedir. İslamiyet'te, amel edilen ilim ve Allah yolunda harcanan mal, gıpta edilmeye değer bulunmaktadır.¹⁹³² Haset ise, başkasında olan nimetin kıskançlık nedeniyle kendisine geçmesini istemek ve bunun için gayret

¹⁹²³ Ragıb, **a.g.e.**, s. 169

¹⁹²⁴ İbni Manzur, **a.g.e.**, s. 148; Cürcani, **a.g.e.**, s. 87; İsmail Karagöz, **Dini Kavramlar Sözlüğü**, Ankara, DİB Yayınları, 2015, s. 234

¹⁹²⁵ Kemal Sayar, **Ruh Hali**, İstanbul, Timaş Yayınları, 2014, s. 52

¹⁹²⁶ Nevzat Tarhan, **Duyguların Psikolojisi ve Duygusal Zekâ**, İstanbul, Timaş Yayınları, 2016, s. 29

¹⁹²⁷ İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec, **Tebîs-i İblîs -Şeytanın Ayartması-**, Çev.: Savaş Kocabaş, 2. Bsk., İstanbul, Elif Yayınları, 2005, s. 39

¹⁹²⁸ Yaşar Fersahoğlu, **Din Eğitimi ve Öğretiminde Duygu Eğitimi**, İstanbul, Çamlıca Yayınları, 1998, s. 27; Gaye Özdemir Yaylacı, **Kariyer Yaşamında Duygusal Zekâ ve İletişim Yeteneği**, İstanbul, Hayat Yayınları, 2008, s. 60; Süleyman Pak, "Kurânın Duyguları Eğitmesi Bağlamında Öfkenin Kontrolü Meselesi" **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.: 16/1, 2012, s. 71

¹⁹²⁹ Abdulkerim el-Kuşeyrî, **Letâifu'l-İşârât**, Çev.: Mehmet Yalar, C.:I-VI, İstanbul, İlk Harf Yayınları, 2013, No: 5, s. 72

¹⁹³⁰ Yunus Ekin, **a.g.e.**, s. 201

¹⁹³¹ Zebidi, **a.g.e.**, s. 503; İbni Manzur, **a.g.e.**, s. 3208; Ezheri, **a.g.e.**, s. 59

¹⁹³² Buhari, İlim, 15; Zekat, 5

etmektir.¹⁹³³ İslamiyet'te haset yasaklanmakta;¹⁹³⁴ belirli durumlarda gıpta etmek övülmekte ve teşvik edilmektedir.¹⁹³⁵

Kıskançlık; nefret, intikam ve düşmanlıktan beslenmekte;¹⁹³⁶ insan, başkalarını kendisinden üstün gördüğünde haset ortaya çıkmakta,¹⁹³⁷ sahip olduğu nimetlere sevinerek şükredeceğine başkalarında bulunanlar nedeniyle acı çekmektedir.¹⁹³⁸ Haset, kibirden beslenmekte, kibirli insan başkalarını küçük görmekte, onlara değer vermemektedir; kibirli olan, kendisinden üstün olanları hazmedemediğinden kıskançlık göstermektedir.¹⁹³⁹ İnsanın tabiatında iyilik ve güzelliklere sahip olma eğilimi bulunmakta;¹⁹⁴⁰ İslamiyet, bu ihtiyacın karşılanırken başkalarına zarar verilmesini yasaklamaktadır. Mahlukatın sahibi ve yöneticisi olan, nimet ve güzellikleri veren Allah'ın zenginliği vermekle tükenmemektedir. İslamiyet, haset edenin niyetini düzeltmesini ve başkalarının elindekilerinin yok olmasını istemekten öte kendisine de benzer nimetlerin verilmesini istemesinin daha uygun bir davranış olacağını kabul edilmektedir. İnsanı hasete götüren etmenlerin başında hırs gelmektedir. Hırs; şiddetli istek, aşırı tutku, elde etmek için yoğun çaba göstermek, açgözlülük şeklinde açıklanmaktadır.¹⁹⁴¹ “Hz. Peygamber; Tekâsür sûresini okurken şöyle buyurmaktadır: Âdemoğlu, benim malım, benim malım der. Ey Âdemoğlu! Acaba yiyip tükettiğinden, giyip eskittiğinden ve sadaka verip biriktirdiğinden başkası senin malın mıdır?”¹⁹⁴² Hadiste dünya nimetlerinin geçiciliği, hayır ve salih amellerin kalıcılığı farklı bir üslup ile anlatılmaktadır. “Haset etmekten sakınınız. Biliniz ki, ateşin odunu yok ettiği gibi haset de iyilikleri yok eder.”,¹⁹⁴³ “Şunu iyi bilin ki, insan vücudunda küçük bir et parçası vardır. Eğer bu et parçası iyi olursa, bütün vücut iyi olur; bozulursa bütün vücut bozulur. İşte bu et parçası kalptir.”¹⁹⁴⁴ hadislerii, kalbin sadece fizyolojik anlamda bir organdan ibaret olmadığını, insanın duygu, düşünce ve

¹⁹³³ Ragıb, **a.g.e.**, s. 125; Şerif Cürcani, **a.g.e.**, s. 92; Cevheri, **a.g.e.**, s. 232

¹⁹³⁴ Adem Dölek, “Hadisler Işığında Haset Hastalığı ve Psikoterapi” **Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.: 10/4, 2002, s. 41

¹⁹³⁵ Osman Pazarlı, **İslam'da Ahlak**, İstanbul, Remzi Yayınları, 1993, s. 277-278

¹⁹³⁶ Celal Kırca, **Kurân ve İnsan**, İstanbul, Marifet Yayınları, 1996, s. 212-213

¹⁹³⁷ Özcan Köknel, **Ailede ve Toplumda Ruh Sağlığı**, İstanbul, Hür Yayınları, 1981, s. 155

¹⁹³⁸ Bertrand Russel, **Mutluluk Yolu**, Çev.: Nurettin Özyürek, İstanbul, Varlık Yayınları, 1988, s. 48

¹⁹³⁹ Kadir Polater, “Kur'an Açısından Kibir Sorunu ve Sonuçları”, **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.: 17, S.: 1, 2013, s. 63-88.

¹⁹⁴⁰ Fussilet Suresi, 49

¹⁹⁴¹ İbni Manzur, **a.g.e.**, No: 7, s. 11; Ragıb, **a.g.e.**, s. 148; Cürcani, **a.g.e.**, s. 710

¹⁹⁴² Müslim, Zühd, 3

¹⁹⁴³ Ebu Davud, Edeb, 44; İbni Mace, Zühd, 22

¹⁹⁴⁴ Buhari, İman, 39; Müslim, Müsakat, 107-108

davranış boyutlarına sirayet eden bir içeriğe sahip olduğunu vurgulamaktadır. Kalp, her türlü duygunun merkezidir.¹⁹⁴⁵ “Allah'ın rahmeti sayesinde sen onlara karşı yumuşak davrandın. Eğer kaba, katı yürekli olsaydın, onlar senin etrafından dağılıp giderlerdi. Artık sen onları affet. Onlar için Allah'tan bağışlama dile. İş konusunda onlarla müşavere et. Bir kere de karar verip azmettin mi, artık Allah'a tevekkül et, (ona dayanıp güven). Şüphesiz Allah, tevekkül edenleri sever.”¹⁹⁴⁶ ayeti, kalp ameli ile itaatin bağıını gösteren önemli bir delildir. Duygular, düşünce ve davranışlar gibi eğitildiğinde, insanın gelişmesine yardımcı olmaktadır.

Kurân-ı Kerim’de şeytanın Hz. Adem’i,¹⁹⁴⁷ Kabil’in Habil’i,¹⁹⁴⁸ kardeşlerinin Hz. Yusuf’u,¹⁹⁴⁹ inkarcıların peygamberleri,¹⁹⁵⁰ Müşriklerin Hz. Peygamberi ve müminleri kıskanmaları;¹⁹⁵¹ inananların ibret alması ve hakikate teslim olmaları için sıklıkla anlatılmaktadır. Kibir ve kıskançlıkları nedeniyle, Allah’ın rahmeti ve lütfu olan peygamberliğin kendilerine verilmesi gerektiğini düşünenler, istekleri gerçekleşmediğinde vahye düşman olma ve hakikatle mücadele etme yolunu tercih etmiştir.¹⁹⁵² Şeytanın sapmasına neden olan kibir; nimeti vereni unutarak, herhangi bir konuda insanın kendisini başkalarının yanında ve hatta Allah’ın katında üstün ve ayrıcalıklı görmesi, kendini beğenmesi, zihinsel bir yanılgıya düşmesi, şımarmasıdır.¹⁹⁵³ İslam’a göre insanın sosyal ve ekonomik durumu, fiziksel özellikleri ve nesebi, övünme vesilesi yapılmamaktadır;¹⁹⁵⁴ asıl üstünlük takva ile ortaya çıkmaktadır. Psikolojik rahatsızlık olan haset,¹⁹⁵⁵ hakkı inkara,¹⁹⁵⁶ yalanlamaya,¹⁹⁵⁷

¹⁹⁴⁵ Abdülbaki Güneş, **Kalp Kavramının Semantik Analizi**, Van, Ahenk Yayınları, 2003, s. 57

¹⁹⁴⁶ Ali İmran Suresi, 159

¹⁹⁴⁷ Bakara Suresi, 30-38; Araf Suresi, 11-25; Hicr Suresi, 26-44; İsra Suresi, 61-65; Kehf Suresi, 50; Taha Suresi, 115-123; Sad Suresi, 71-85

¹⁹⁴⁸ Maide Suresi, 27-30; Ramazan Yazççek, **Haset**, İstanbul, Ekin Yayınları, 2014, s. 59

¹⁹⁴⁹ Yusuf Suresi, 4-14; Abdurrahman Kasapoğlu, **Kur’ân’ın Psikolojik Atlası 5**, Malatya, Kendini Bilmek Yayınları, 2010, s. 528

¹⁹⁵⁰ Araf suresi, 60, 66, 75, 76, 90; Hud Suresi, 27; İsra Suresi, 16; Müminun Suresi, 24, 33, 64; Sebe Suresi, 34; Zuhuf Suresi, 23; Vakıa Suresi, 45

¹⁹⁵¹ Zuhuf Suresi, 31-32; Bakara Suresi, 105

¹⁹⁵² Mehmet Ali Kapar, **H. Muhammed’in Müşriklerle Münasebetleri**, Konya, Esra Yayınları, 1993, s. 116

¹⁹⁵³ Kerim Buladı, **Kur’an’ın Anlaşılmasında Anahtar Kavramlar**, s. 323

¹⁹⁵⁴ Macit Fahri, **İslâm Ahlâk Teorileri**, Çev.: M. İskenderoğlu, A. Arızan, İstanbul, Litera Yayıncılık, 2004, s. 239

¹⁹⁵⁵ Ahmet Uyanık, “Kur’an’da Haset Kavramı”, **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi**, 2019, s. 203

¹⁹⁵⁶ Bakara Suresi, 34

¹⁹⁵⁷ Araf Suresi, 146

gizlemeye¹⁹⁵⁸ ve tahrife¹⁹⁵⁹ sebep olabilmektedir. Haset, insanı zulme,¹⁹⁶⁰ ifsada,¹⁹⁶¹ çatışmaya¹⁹⁶² rabbine isyana sevk edebilmektedir. Maddi ve manevi, bireysel ve toplumsal zararları olan hasetten korunmak için insanın öncelikle tevazu sahibi olması; Allah'ın iradesine ve takdirine rıza göstermesi, Allah'a dua etmesi ve O'na sığınması, gerekmektedir. Kuvvetli bir aşağılık duygusuyla oluşan kıskançlık,¹⁹⁶³ insanı felakete sürüklemektedir. Allah'ın iradesine ve hükmüne rıza göstermemek,¹⁹⁶⁴ kibirlenmek,¹⁹⁶⁵ hırs göstermek,¹⁹⁶⁶ kavmiyetçilik,¹⁹⁶⁷ cimrilik,¹⁹⁶⁸ düşmanlık,¹⁹⁶⁹ şeytanın vesvesesi ve dünya sevgisi, insanı hasete yönelten amillerdir. "Kıskançlığın bazısını Allah sever, bazısını da çirkin görür, Allah'ın hoşlandığı kıskançlık, kötülüğün kuvvetle muhtemel olduğunda gösterilen tepkidir. Allah'ın hoşlanmadığı kıskançlık da, kötülük belirtisi olmadığı yerde gösterilen tepkidir."¹⁹⁷⁰ hadisi, kıskançlığın niyete göre farklı değerlendirildiğini; duygu, düşünce ve eylemin bütünlüğünü, göstermektedir. "Onlardan çoğunun gûnahta, düşmanlıkta, haram yemede birbirleriyle yarıştıklarını görürsün. Yapmakta oldukları şey ne kötüdür!"¹⁹⁷¹ ayeti gûnahta yarışmayı yasaklamaktadır. İnsandan beklenen iyilikte ve takvada yardımlaşması,¹⁹⁷² rabbe kulluk yolunda gayret göstermesidir.¹⁹⁷³ Statükoyu temsil eden ve gücü elinde bulunduran yönetici zümreler, peygamberlerin bildirdiği hakikatler ile iktidarları sarsıldığında, halkın gerçeklere ulaşmasını engellemekte ve hileye başvurmaktadır.¹⁹⁷⁴ İnsanlara tahhakküm eden ve sömüren zalimler, hakkı ve halkı küçümsemekte, düzenlerinin bozulmasını istememektedir.¹⁹⁷⁵ Kendini

¹⁹⁵⁸ Bakara Suresi, 146

¹⁹⁵⁹ Bakara Suresi, 100

¹⁹⁶⁰ Enam Suresi, 10; Rad Suresi, 32; Hicr Suresi, 10-11; Enbiya Suresi, 36-41; Zuhuruf Suresi, 7; Muttaffifin Suresi, 29-32

¹⁹⁶¹ Bakara Suresi, 205; Araf Suresi, 127; Hud Suresi, 85; Fecr Suresi, 9-14; Yusuf Suresi, 70-73

¹⁹⁶² Bakara Suresi, 213; Ali İmran Suresi, 19; Şura Suresi, 14

¹⁹⁶³ Alfred Adler, **Yaşama Sanatı**, Çev.: Kamuran Şipal, İstanbul, Say Yayınları, 1992, s. 97

¹⁹⁶⁴ Nisa Suresi, 54; Zuhuruf Suresi, 32

¹⁹⁶⁵ Bakara Suresi, 34; Araf Suresi, 12-13; Hud Suresi, 27

¹⁹⁶⁶ Maide Suresi, 27-30

¹⁹⁶⁷ Bakara Suresi, 91

¹⁹⁶⁸ Nisa Suresi, 37; Müslim, Birr, 56

¹⁹⁶⁹ Ali İmran Suresi, 118-120

¹⁹⁷⁰ Ebu Davud, Cihad, 140; İbni Mace, Nikâh, 56; Nesai, Zekat, 66

¹⁹⁷¹ Maide Suresi, 62

¹⁹⁷² Maide Suresi, 2

¹⁹⁷³ Ali İmran Suresi, 133

¹⁹⁷⁴ İbrahim Çelik, **Kur'an'da Peygamberlere Karşı Güçler**, Bursa, Kişisel Yayınlar, 2001, s. 149

¹⁹⁷⁵ Murat Kayacan, **Kur'an'da Peygamberler ve Karşı Tavırlar**, İstanbul, Ekin Yayınları, 2016, s. 159; Ali Galip Gezin, "Kur'an'da 'Mutraf' Kavramı Üzerine", **Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.: 20, 2008/1, s. 47-88

olduğundan büyük gören ve nefesine aşırı güvenenler, duygu ve düşüncelerine ters herhangi bir söylemle karşılaştıklarında, savunma ve refleks olarak onu reddetme veya görmezden gelme eğilimi gösterebilmektedir.¹⁹⁷⁶

Vahye muhatap olan, yeryüzünü imar ve ıslah etmek üzere emanet ve hilafet görevini üstlenen insan; hayır, doğruluk ve iyilikten beslenmekte ve sorumluluklarını ifa etmektedir.¹⁹⁷⁷ İyilik ve kötülük yapma potansiyeli bulunduğundan, insanın amel ve itaatının değeri artmaktadır.¹⁹⁷⁸ “İnsanlar (başlangıçta tevhit inancına bağlı) tek bir ümmet idiler; sonra ayrılığa düştüler. Eğer (azabın ertelenmesiyle ilgili olarak ezelde) Rabbinden bir söz geçmiş olmasaydı, ayrılığa düştükleri hususlarda aralarında derhal hüküm verilir (işleri bitirilir)di.”,¹⁹⁷⁹ “İnsanlar tek bir ümmetti. Allah, müjdeciler ve uyarıcılar olarak peygamberler gönderdi ve beraberlerinde, insanların anlaşmazlığa düştükleri şeyler konusunda, aralarında hüküm vermek üzere kitapları hak olarak indirdi. Kendilerine apaçık âyetler geldikten sonra o konuda ancak; kitap verilenler, aralarındaki kıskançlık yüzünden anlaşmazlığa düştüler. Bunun üzerine Allah iman edenleri, kendi izniyle, onların hakkında ayrılığa düştükleri gerçeğe iletti. Allah dilediğini doğru yola iletir.”,¹⁹⁸⁰ “Size bir iyilik dokunursa, bu onları üzer. Başınıza bir kötülük gelse, ona sevinirler.”¹⁹⁸¹ ayetleri, insanlar ve toplumlar arasında haset ve kıskançlık olabileceğini, sadece iyilik ve güzelliklerin örnek alınmasını, salık vermektedir.¹⁹⁸² Yahudi ve Hristiyanların bilginleri, Hz. Muhammed’in peygamberliğini bildiği halde, haset ve kıskançlıkları nedeniyle hakkı inkar etmiş, İslamiyet’i kabul edenlerin kendileri gibi inkara dönmelerini arzu etmiştir. Kibrin ve kendini beğenmenin en büyüğü Allah’a karşı gösterilendir; bildiği ve gördüğü halde hak ve hakikatin kibir nedeniyle inkar edilmesi insanı her iki dünyada hüsrana götürmektedir.¹⁹⁸³

¹⁹⁷⁶ Çiğdem Kağıtçıbaşı, Zeynep Cemalcılar, **Dünden Bugüne İnsan ve İnsanlar -Sosyal Psikolojiye Giriş-**, s. 207

¹⁹⁷⁷ Şevki Saka, **Yabancılaşma Karşısında Kur’an**, Ankara, Fecir Yayınları, 1997, s. 214-215

¹⁹⁷⁸ Ali Akdoğan, **Sosyal Ahlak**, İstanbul, Pınar Yayınları, 2008, s. 102

¹⁹⁷⁹ Yunus Suresi, 19

¹⁹⁸⁰ Bakara Suresi, 213

¹⁹⁸¹ Ali İmran Suresi, 120

¹⁹⁸² Nisa Suresi, 89; Ali İmran Suresi, 100

¹⁹⁸³ Nisa Suresi, 172-173; Enam Suresi, 93; Araf Suresi, 36, 40, 75-76; Müddessir Suresi, 23

Kibir ve bencilliğin temelinde, insanı sahte bir üstünlüğe götüren değersizlik ve kendinden nefret etme duygusunun olduğu da söylenmektedir.¹⁹⁸⁴ İblis'in şeytanlığa gidişi, üstünlük duygusu nedeniyledir. Hadislerde de haset yasaklanmakta; kalbin, selim olması emredilmektedir. “Birbirinize kin tutmayınız, haset etmeyiniz, sırt dönmeyiniz ve ilginizi kesmeyiniz. Ey Allah'ın kulları, kardeş olunuz.”,¹⁹⁸⁵ “Bir insanın kalbinde iman ile haset bir arada bulunmaz.”,¹⁹⁸⁶ “Size geçmiş milletlerin hastalığı sirayet etti. Bu, haset ve buğzudur. Bu kazıyıcıdır. Bilesiniz, kazıyıcı derken saçı kazır demiyorum. O dini kazıyıcıdır.”¹⁹⁸⁷ İslamiyet; insanın düşünce ve davranışlarını eğittiği ve yönlendirdiği gibi, duygularını da disipline etmektedir.¹⁹⁸⁸ “İnsanların en faziletlisi kimdir? sorusuna Allah'ın resulü: Her temiz kalpli ve doğru sözlü olandır, buyurdu. Sahabe, Doğru sözlüyü biliyoruz. “Kalbi temiz olmak nedir?” diye sordular. Hz. Peygamber: O, tertemiz, onda günah, başkaldırma, aldatma ve haset olmayan kalptir.” buyurdu.,¹⁹⁸⁹ “Bir sürüye salınan iki aç kurdun sürüye verdiği zarar, kişinin mal ve şeref hırsıyla dinine verdiği zarardan daha fazla değildir.”,¹⁹⁹⁰ “Şüphesiz Allah sizin dış görüşünüze ve mallarınıza bakmaz. Ama O sizin kalplerinize ve amellerinize bakar.”¹⁹⁹¹ İslamiyet, bedenın eylemlerine değer verdiği kadar kalbin amelleriyle de ilgilenmekte ve önem vermektedir. Kalbin ameli, bedenın eylemine galip gelebilmektedir. “Allah'ın, kiminizi kiminize üstün kılmaya vesile yaptığı şeyleri (haset ederek) arzu edip durmayın. Erkeklere kazandıklarından bir pay vardır. Kadınlara da kazandıklarından bir pay vardır. Allah'tan, onun lütfunu isteyin. Şüphesiz Allah her şeyi hakkıyla bilendir.”,¹⁹⁹² “Yoksa, insanları; Allah'ın lütfundan kendilerine verdiği şey dolayısıyla kıskanıyorlar mı?”¹⁹⁹³ ayetleri hasetin günah olduğunu ve insanın huzursuzluğuna sebep olduğunu haber vermektedir. Haset; insanın huzurunu bozmakta, insanlararası ilişkilere ve topluma zarar vermekte, sevaplarını yok etmektedir. Hasetin temelinde, Allah'ın iradesine rıza göstermeme temayülü

¹⁹⁸⁴ Rollo May, **Kendini Arayan İnsan**, Çev.: Kerem Işık, İstanbul, Okyanus Yayınları, 2017, s. 93-94, 97; Ayhan Öz, **a.g.e.**, s. 246

¹⁹⁸⁵ Buhari, Edeb, 57, 58, 62; Müslim, Birr, 23, 24, 28, 30, 32

¹⁹⁸⁶ Nesai, Cihad, 8

¹⁹⁸⁷ Tirmizi, Sıfatu'l-Kıyame, 56

¹⁹⁸⁸ Mustafa Çağrırcı, **İslam Ahlakı**, İstanbul, Ensar Neşriyat, 1985, s. 111

¹⁹⁸⁹ İbni Mace, Zühd, 24

¹⁹⁹⁰ Tirmizi, Zühd, 43; Ebu Davud, Edeb, 52

¹⁹⁹¹ Müslim, Birr, 33; İbni Mace, Zühd, 9

¹⁹⁹² Nisa Suresi, 32

¹⁹⁹³ Nisa Suresi, 54

bulunmakta; bu düşünce bireyin rabbiyle ilişkisini bozmakta ve O'na itaatini zorlaştırmaktadır.

2. 10. 5. Gelenek

Din olgusu, insanlıkla yaşattır;¹⁹⁹⁴ insan, var olduğu sürece, inanmaya devam edecektir.¹⁹⁹⁵ İslam'dan önce insanların yaratıcı olarak Allah'ı bildikleri, Kurân-ı Kerim'de anlatılmaktadır.¹⁹⁹⁶ İslamiyet'in, vahiy ekseninden uzaklaştırılarak, hayatın dışında kültürel formda, kutsal bir nesne olması, dinin gerçeğiyle örtüşmemektedir. Gelenek; toplumsal istikrarı ve devamlılığı sağlayan, nesilden nesile aktarılan bilgi, düşünce, alışkanlık ve kültürel mirası, birikimi ifade etmektedir;¹⁹⁹⁷ görenek ve âdet kelimeleriyle eş anlamlıdır.¹⁹⁹⁸ İnsan, varlığını korumak ve devam ettirmek için, kazanımlarını muhafaza etmek durumundadır.¹⁹⁹⁹ Gelenek; hakikatine bakılmaksızın geçmişle ilişkilendirilmekte, genel kabul ve devamlılık özellikleriyle insanları ve toplumsal davranış kalıplarını etkileyebilmektedir.²⁰⁰⁰ Din; insan ve hayat hakkındaki külli düşüncelerle yaşama anlam katmakta, insanın tüm ilişkilerini düzenleyen ilkeler barındırmakta,²⁰⁰¹ sosyal normların oluşmasına katkı sunmaktadır.²⁰⁰² Birey, çevresinden öğrendiği duygu, zihinsel ve bedensel eylem kalıplarını zamanla içselleştirmekte; gelenek, doğrusu ve yanlışıyla toplumun omurgası haline

¹⁹⁹⁴ Ahmed Hamdi Akseki, **a.g.e.**, s. 171; Abdurrahman Kurt, **İslam'ın İlk Döneminde İmanın Toplumsal Yansıması**, s. 17-18; Muhammed Abdullah Draz, **Din ve Allah İnancı**, s. 91; Ekrem Sarıkcıoğlu, **Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi**, İstanbul, Otağ Yayınları, 1983, s. 19; Nadim Macit, **a.g.e.**, s. 213; Tümer Günay, Abdurrahman Küçük, **Dinler Tarihi**, Ankara, Ocak Yayınları, 1977, s. 1

¹⁹⁹⁵ Muhammet Altaytaş, **a.g.e.**, s. 21

¹⁹⁹⁶ Ankebut Suresi, 61-63; Zümer Suresi, 38; Lokman Suresi, 25

¹⁹⁹⁷ Kadir Canatan, "Gelenek, Din ve Modernite", **Bilgi ve Hikmet Dergisi**, S.: 9, 1995, s. 22; Ünver Günay, **Din Sosyolojisi**, 11. Bsk., İstanbul, İnsan Yayınları, 2012, s. 28

¹⁹⁹⁸ Rene Guenon, **Niceliğin Egemenliği ve Çağın Alametleri**, Çev.: Mahmut Kanık, İstanbul, İz Yayınları, 2004, s. 265

¹⁹⁹⁹ Yümni Sezen, **Sosyolojide Temel Bilgiler ve Tartışmalar**, s. 70

²⁰⁰⁰ Gordon Marshall, **Sosyoloji Sözlüğü**, s. 258

²⁰⁰¹ Ünver Günay, **Din Sosyolojisi**, s. 615; Veysel Güllüce, **Kur'ân-ı Kerîm'de Ahiret İnancının Temelleri**, Erzurum, Ekev Yayınları, 2001, s. 1; Erol Güngör, **Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik**, 10. Bsk., İstanbul, Ötüken Neşriyat, 1996, s. 87

²⁰⁰² İbarhim Gürses, **Dindarlık ve Kişilik**, Bursa, Emin Yayınları, 2009, s. 104; Doğan Cüceloğlu, **Yeniden İnsan İnsana**, 14. Bsk., İstanbul, Remzi Kitabevi, 1997, s. 95; Çiğdem Kağıtçıbaşı, **Yeni İnsan ve İnsanlar**, 10. Bsk., İstanbul, Evrim Yayınları, 1999, s. 122

gelmektedir.²⁰⁰³ İslamiyet; kendinden önceki bazı uygulamaları aynen devam ettirmiş, bazılarını değiştirmiş, bazılarını kaldırmıştır.²⁰⁰⁴

İnsan, sosyal bir varlıktır;²⁰⁰⁵ fizyolojik ve psikolojik ihtiyaçları nedeniyle topluluk içerisinde yaşamaya meyyaldır,²⁰⁰⁶ günümüze kadar etkileşimle bir arada yaşayagelmektedir.²⁰⁰⁷ Birey ve cemiyet, inci ve onun dizildiği ip gibi bütünlük arz etmektedir,²⁰⁰⁸ birbirlerine alternatif veya düşman değildir. Toplum; ortak bir kültürü paylaşan, aynı kanunlara bağlı, sosyal ihtiyaçların karşılanması için bilinçli bir şekilde etkileşen, aynı gayeye yönelmiş insanların birlikteliği şeklinde tanımlanabilmektedir.²⁰⁰⁹ Amaçsız bir araya gelen insanlar, toplum sayılmamaktadır.²⁰¹⁰ İnsan, sosyal bir çevrede dünyaya gelmekte ve varlığıyla sosyal hayatın bir parçası haline dönüşmekte ve etkileşim kurmaktadır.²⁰¹¹ Fıtrat ile dünyaya gelen çocuk,²⁰¹² çevresinin ve toplumun düşünce, duygu ve davranış alışkanlıklarından etkilenmekte ve kendi şahsiyetini oluşturmaktadır.²⁰¹³ Sosyal ve ekonomik bağlılık, güven duyma, başkaları tarafından kabul ve değer görme, geleceğinin güvence altına alınması gibi faktörler bireylerin toplum içerisinde yaşama arzusuna temel oluşturmaktadır.²⁰¹⁴ İnsanlık tarihi, yapıları farklı olmakla birlikte, düzeni sağlamak ve işleri yürütmek için, tüm kültürlerde itaat eden ve edilenlerin

²⁰⁰³ Mustafa Armağan, **Gelenek**, İstanbul, Ağaç Yayınları, 1992, s. 15-28

²⁰⁰⁴ Esad Kılıçer, **İslam Fıkhiında Rey Taraftarları**, Ankara, D.İ.B. Yayınları, 1994, s. 15; Ahmet Emin, **Fecru'l-İslam**, Kahire, y.y., 1975, s. 226-227; Mehmet Erdoğan, **İslam Hukukunda Ahkâmın Değişmesi**, İstanbul, M. Ü. İ. F. V. Yayınları, 1994, s. 35

²⁰⁰⁵ Hucurat Suresi, 13; Mehmet Bahçekapılı, "Biyopsikososyal Açıdan Dinin Engellilik ve Farklı Sağlık Problemleri Üzerindeki Etkisi", **Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi**, S.: 1, 2016, s. 37

²⁰⁰⁶ Sulhi Dönmezer, **Toplumbilim**, 12. Bsk., İstanbul, Beta Yayınları, 1999, s. 97; İbni Haldun, **Mukaddime**, s. 213

²⁰⁰⁷ Ünver Günay, **Din Sosyolojisi Dersleri**, s. 4; Özcan Köknel, **İnsanı Anlamak**, İstanbul, Altın Kitapları, 1997, s. 134

²⁰⁰⁸ Muhammed İkbâl, **Esrar ve Rumuz**, Çev.: Ali Nihat Tarlan, İstanbul, Timaş Yayınları, 2017, s. 109

²⁰⁰⁹ Joseph Fichter, **Sosyoloji Nedir**, Çev.: Nilgün Çelebi, Ankara, Atilla Kitabevi, 1996, s. 73; Şaban Ali Düzgün, **Din, Birey ve Toplum**, Ankara, Akçağ Yayınları, 1997, s. 56; Ünver Günay, **Din Sosyolojisi**, İstanbul, İnsan Yayınları, 2008, s. 19; Halis Ayhan, **Türkiye'de Din Eğitimi**, İstanbul, Dem Yayınları, 2004, s. 16

²⁰¹⁰ Ünver Günay, **Din Sosyolojisi Dersleri**, s. 4

²⁰¹¹ Edward Hallet Carr, **Tarih Nedir**, Çev.: Mistek Gizem Gürtürk, İstanbul, İletişim Yayınları, 1991, s. 40; Feriha Baymur, **Genel Psikoloji**, 11. Bsk., İstanbul, İnkilâp Kitapevi, 1994, s. 271

²⁰¹² Buhârî, Cenâiz, 79, 80, 93; Müslim, Kader, 23, 24, 25; Ebû Dâvûd, Sünnet, 17; Tirmizî, Kader, 5

²⁰¹³ Suat Cebeci, **Din Eğitimi Bilimi ve Türkiye'de Din Eğitimi**, s. 28-29; İbrahim Özdemir, Münir Yükselmiş, **Çevre Sorunları ve İslam**, Ankara, DİB Yayınları, 1995, s. 63

²⁰¹⁴ Feriha Baymur, **a.g.e.**, s. 71

olduğunu göstermektedir.²⁰¹⁵ Gelenekler, insanın tarihi kadar eskiye uzanmaktadır.²⁰¹⁶ Eskilerin olgun ve üstün olduğu inancı, geleneğin sürekliliğini sağlamaktadır.²⁰¹⁷ Gelenekler, toplumdan mutlak itaat beklemektedir; statükocular sorgulamaya, yeniliğe ve değişime karşı çıkmakta hatta nefret etmektedir.²⁰¹⁸ “İçlerinden ileri gelenler, "Gidin, ilahlarınıza tapmaya devam edin. İşte bu istenen şeydir. Biz bunu son dinde (en son dinî inanışlarda) duymadık. Bu ancak bir uydurmadır. O zikir (Kur'an) içimizden ona mı indirildi?" diyerek kalkıp gittiler. Hayır, onlar benim Zikrimden (Kur'an'dan) şüphe içindedirler. Hayır, henüz azabımı tatmadılar.”²⁰¹⁹ ayeti, toplumun önde gelenlerinin insanları hakikat elçilerine karşı kışkırttıklarını ve statükolarını korumak için gerçeği gizlemeye ve yalanlamaya çalıştıklarını haber vermektedir. Nüfuz sahibi olanlar, ilk anda reddettikleri fikirler toplumda benimsenmeye başlayınca, tahrif etme, küçümseme, ambargo uygulama gibi farklı yöntemlerle hakkın sesini ve soluğunu kesmeye çalışmaktadır.

Cehalet, arzu ve isteklere uyma, dünya menfaatini gözetme, gücün etkisi, özentî, insanı taklîte yöneltmektedir.²⁰²⁰ "Resulullah ile birlikte Huneyn'e çıktık. Biz henüz küfürden yeni dönmüştük. Müşriklerin, dibinde gölgelenip, silahlarını da bunun dallarına astıkları bir ağaçları vardı. Buna "Zat-ı Envat" denilirdi. İşte biz de bu ağacın olduğu yere geldik. Burada Resulullah'a "Bize müşriklerin bu Zat-ı Envatları gibi bir yer tayin et (biz de burada gölgelenip silahlarımızı onun dalına asalım)" dedik. Bunun üzerine Resulullah şöyle buyurdu: "Allahu Ekber! Varlığım elinde olan Allah'a yemin ederim ki, şu sözünü ettiğiniz âdetler tıpkı, İsrailoğullarının Hz. Musa'ya: "Ey Musa! Onların ilahları gibi, bize bir ilah yap!" demelerine benziyor. Hz. Musa: "Gerçekten siz cahil bir toplumsunuz. Şüphesiz bunların içinde oldukları din yıkılmıştır ve tapmakta oldukları da batıldır. Allah sizi alemlere üstün kılmışken, ben, size Allah'tan başka bir ilah mı arayayım?" dedi.”²⁰²¹ Gelenekçilik; eskilerin yüceltilmesidir;

²⁰¹⁵ Mehmet Salmazzem, **a.g.e.**, s. 178

²⁰¹⁶ Dücane Cündioğlu, **Kurân, Dil ve Siyaset Üzerine Söyleşiler**, İstanbul, Kitabevi Yayınları, 1998, s. 50

²⁰¹⁷ Mustafa Armağan, **Gelenek**, s. 19-20

²⁰¹⁸ Mustafa Armağan, **Gelenek**, s. 20; Gustave Le Bon, **Kitleler Psikolojisi**, s. 60

²⁰¹⁹ Sad Suresi, 6-8

²⁰²⁰ Süleyman Kaya, “Kur'an'a Göre Taklit Kavramı”, **Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi**, 1996, s. 40-51

²⁰²¹ Tirmizi, Fiten, 2180, Araf Suresi, 138-140

geçmişin, istikrar ve doğruluk sembolü kabul edilmesidir.²⁰²² Kurân-ı Kerim’de mele’ ifadesiyle kavramlaşan, toplumu kendi zulüm iktidarlara ve düşünceleri ekseninde yöneten lider grup, hak ve hakikate direnenlerin başında gelmektedir. Otorite ve menfaatlerinin zarar göreceğini düşündüklerinden, peygamberlere ilk ve en kuvvetli direnç, bu yönetici zümre ve çıkar çevrelerinden gelmiştir. “Dediler ki: "Bizi atalarımızı üzerinde bulduğumuz yoldan döndüresin de yeryüzünde hakimiyet (devlet) ikinizin eline geçsin diye mi bize geldin? Biz ikinize de inanmıyoruz.",²⁰²³ “Onlara, "Allah'ın indirdiğine (Kuran'a) ve Peygambere gelin" denildiğinde onlar, "Babalarımızı üzerinde bulduğumuz din bize yeter" derler. Peki ya babaları bir şey bilmiyor ve doğru yolu bulamamış olsalar da mı? Ey iman edenler! Siz kendinizi düzeltin. Siz doğru yolda olursanız yoldan sapan kimse size zarar veremez. Hepinizin dönüşü Allah'adır. O zaman Allah size yaptıklarınızı haber verecektir.”²⁰²⁴ “Kendilerine, "Allah'ın indirdiğine uyun" denildiği zaman, "Hayır, biz babalarımızı üzerinde bulduğumuz şeye uyarız" derler. Şeytan kendilerini cehennem azabına çağırıyor olsa da mı? Kim iyilik yaparak kendini Allah'a teslim ederse, şüphesiz en sağlam kulpa tutunmuştur. İşlerin sonu ancak Allah'a varır. Kim inkar ederse, onun inkarı seni üzmesin. Onların dönüşleri ancak bizedir. Biz de onlara yaptıklarını haber veriyoruz. Allah göğüslerin içindekini (kalplerde olanı) hakkıyla bilendir. Biz onları (dünyada) biraz yararlandırırız. Sonra da onları ağır bir azaba sürükleriz.”²⁰²⁵ Toplumun gelenek ve düşüncelerine, doğruluğu araştırılmadan körü körüne tabi olmak; nefsin isteklerine boyun eğmek, sorumluluktan kaçmak, insana üstünlük sağlayan nimetlerden akıl ve iradeyi doğru kullanmamak, anlamı taşımaktadır. Önyargılar; imanı, düşünmeyi ve yeni bir bakış açısını;²⁰²⁶ mutlak hakikatin kendisiyle oluştuğu iddiası, değişim ve gelişmeyi, engelleyebilmektedir.²⁰²⁷ “Dediler ki: "Ey Şuayb! Babalarımızın taptığını, yahut mallarımız hakkında dilediğimizi yapmayı terk etmemizi sana namazın mı emrediyor. Oysa sen gerçekten yumuşak huylu ve akli başında bir adamsın.”²⁰²⁸ ayeti, geleneğe taassup derecesinde bağlı olan bir toplumun

²⁰²² Ali Yaşar Sarıbay, **Türkiye’de Modernleşme Din ve Parti Politikası, MSP Örnek Olayı**, İstanbul, Alan Yayınları, 1985, s. 40

²⁰²³ Yunus Suresi, 78

²⁰²⁴ Maide Suresi, 104-105

²⁰²⁵ Lokman Suresi, 21-24

²⁰²⁶ İlhami Güler, **İman ve İnkârın Ahlakî ve Bilişsel (Kognitif) Temelleri**, s. 6-24

²⁰²⁷ Şaban Ali Düzgün, **Din, Birey ve Toplum**, s. 91

²⁰²⁸ Hud Suresi, 87

akıllı insan tanımının farklı olduğunu, peygamber bile olsa kendi örf ve âdetlerine aykırı davrandığında onun akılsızlıkla itham edilebildiğini göstermektedir.

Gelenekçi toplumun değer yargıları, atalardan tevarüs edilenlere uygunlukla ölçülmekte ve belirlenmektedir.²⁰²⁹ Doğruyu her ne olursa olsun toplumun değerleriyle özdeş hale getirenler, düşünerek ilahi hakikate ulaşma ve birey olma erdeminden uzaklaşmakta, sorumluluklarını çevresine havale etme kolaycılığına düşmekte, kendini meşrulaştırmaktadır.²⁰³⁰ Geçmişe ve atalara hayranlık, ilim ve hakikatten beslenmediğinde, İslam’a da zarar verebilmektedir.²⁰³¹ Delil ve mantıksal çıkarımlara rağmen, bir tarafa olan aşırı sevgi, bağlılık ve menfaat nedeniyle kesin bilginin kabul edilmemesi ve körü körüne bağlanma ve inanma taassup olarak tanımlanmakta;²⁰³² bilinçsiz taklit, gerçeğin anlaşılmasını engellemekte ve kişiyi hataya sürüklemektedir.²⁰³³ Kurân-ı Kerim, insanları diğer canlılardan ayıran aklın işlevsel hale getirilmesini, mahlukat üzerinde düşünerek yaratıcıya ve hakiki bilgiye ulaşılmasını emretmekte;²⁰³⁴ atalara bağlılık, onları taklit ve taassup nedeniyle aklın köreltilmesini eleştirmekte;²⁰³⁵ doğruluğu araştırılmadan taklit edilen yanlış geleneğin toplumları yıkıma sürüklediğini açıklamaktadır.²⁰³⁶ İtaat, gönüllülüğü içerse de akıl ve doğru bilgi ile desteklenmesi gerekmektedir. Kurân-ı Kerim, araştırılmadan, genel kabul ile hayata uyarlanan gelenekçi zihniyeti eleştirmekte;²⁰³⁷ düşünmeyi ve doğru bilgiyi tavsiye etmekte, itaatte bilinçsiz taklitin zararını haber vermektedir.²⁰³⁸

İslamiyet, hakkın ve adaletin uygulanmasını istemektedir; öncekilerin hayat anlayışı tek başına doğru bir kaynak kabul edilmemektedir.²⁰³⁹ Geçmişte ve günümüzde vahyin ve bilimin kabul edemeyeceği bir takım inanç ve uygulamaların,

²⁰²⁹ Orhan Atalay, **Bilinç ve Put**, Van, Bilge Adam Yayınları, 2007, s. 113

²⁰³⁰ Ayhan Öz, **a.g.e.**, s. 233

²⁰³¹ M. Said Hatiboğlu, **Müslüman Kültürü Üzerine**, Ankara, Kitabiyat Yayınları, 2004, s. 223

²⁰³² Nevzat Tarhan, **Toplum Psikolojisi**, 2. Bsk., İstanbul, Timaş Yayınları, 2010, s. 103

²⁰³³ H. Mahmut Çamdibi, **Şahsiyet Terbiyesi ve Gazali**, s. 180

²⁰³⁴ Hüseyin Atay, “Allah’ın Halifesi: İnsan”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.: 18, 1970, s. 76; Vahdettin Başçı, “Akıl ve Vahiy Yönünden Doğru Düşünme”, **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.:13, 1997, s. 211

²⁰³⁴ Muhammet Koçak, **a.g.e.**, s. 183; Vahdettin Başçı, “Akıl ve Vahiy Yönünden Doğru Düşünme”, **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.:13, 1997, s. 211

²⁰³⁵ Bakara Suresi, 171; Maide Suresi, 104; Enbiya Suresi, 52-54; Lokman Suresi, 21-22

²⁰³⁶ Bayraktar Bayraklı, **Kur’an’da İçsel-Sosyal-Maddi Çevre Kavramları**, İstanbul, Bayraklı Yayınları, 2009, s. 29

²⁰³⁷ Celaleddin Vatandaş, **Hz. Muhammed’in Hayatı ve İslam Daveti: Mekke Dönemi**, 8. Bsk. İstanbul, Pınar Yayınları, 2012, s. 284-285

²⁰³⁸ Lokman Suresi, 21-24

²⁰³⁹ Casiye Suresi, 24-32

atalardan tevarüs edilen gelenek şeklinde hayat bulması, insanın akıl ve iradesini yok saymaktadır. Tercihlerinden sorumlu olan ve ahirette hesap verecek olan insanın, inanç ve pratiklerini sağlam ve güvenilir bir kaynaktan elde etmesi gerekmektedir. İnsana verilen emanet ve hilafet sorumluluğuyla İslamiyet, ahlaka dayalı birey ve toplum inşa etmek istemekte;²⁰⁴⁰ atalarının batıl dinini araştırmadan taassupla geleneklere sarılanlar, hakikate karşı çıkmaktadır.

“İnkâr edenler şöyle dediler: “Biz ne bu Kur’an’a inanırız ne de bundan öncekilere!” Sen o zalimleri rablerinin huzurunda, tutuklanmış halde birbirlerine söz atarlarken bir görsen! Horlananlar büyüklük taslayanlara şöyle derler: “Siz olmasaydınız, hiç kuşkusuz biz iman ederdik.” Büyüklük taslayanlar hor görülenlere, “Size doğru yol gösterildikten sonra sizi ondan biz mi çevirdik? Hayır, günah işleyenler sizsiniz” derler. Hor görülenler büyüklük taslayanlara şöyle cevap verirler: “Bilâkis! Bize Allah’ı inkâr etmemizi ve O’na ortaklar koşturmamızı telkin ederken gece gündüz yaptığınız aldatmadan ibaretti.” Sonunda azabı görünce için için yanarlar. Biz de inkârcıların boyunlarına halkalar geçiririz. Onlar ancak yapıp ettiklerinin karşılığını görürler.”²⁰⁴¹ İslamiyet’te hakkın yegane kaynağı, Kurân-ı Kerim’de olağanüstü bir olay olarak belirtilen vahiydir;²⁰⁴² ilahi bilgi karşısında tüm insanların oluşturacağı batıl düşünce koalisyonunun, hakikatten zerre kadar nasibi bulunmamakta; müstekbir ve müstazafların karşılıklı suçlamaları kendi sorumluluklarını kaldırmamaktadır. “Sizler karış karış, arşın arşın sizden öncekilerin yolunu izleyeceksiniz/onların inançları ve yaşayışlarını ölçü edineceksiniz. İnsanın giremeyeceği küçük bir keler/kertenkele deliğine girecek olsalar, siz de onları takib edeceksiniz.” Sorduk: “Ya Resulallah! (İzlerini takib edeceğimiz bu topluluklar) Yahudiler ve Hristiyanlar mı olacak?” şöyle buyurdu: “Ya başka kimler olacaktı?”²⁰⁴³ Bilinçsiz ve ölçüsüz bir itaat ve bağlılık, insanı hüsrana ve zillate götürmektedir. Toplumsal kabul ve değerler öylesine baskın ve kuşatıcıdır ki, birey iradesini kullanmakta çekimser davranabilmekte, içselleştirmedeği örfleri bilinçsizce otomatik olarak

²⁰⁴⁰ Fazlurrahman, **Ana Konularıyla Kurân**, s. 68; M. Zeki İşcan, “Kur’ân-ı Kerim’de Emânet Kavramı ve Bu Çerçeve Hz. Peygamber’in Örnek Oluşu”, **Ekev Akademi Dergisi**, S.: 1 (1), 1997, s. 135

²⁰⁴¹ Sebe Suresi, 31-36

²⁰⁴² Abdulgaffar Aslan, **Kur’an’da Vahiy**, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2000, s. 46

²⁰⁴³ Buhari, Enbiya, 50; Müslim, İlim, 6; İbni Mace, Fiten, 17

uygulayabilmektedir.²⁰⁴⁴ Fert ve topluluklar tefekkür etmediğinde, bilinçsiz bir tabiiyetle, ön kabüllerle hareket ederek, âdet ve geleneklere körü körüne itaat ettiklerinde, atalarını kutsar duruma gelebilmektedir.²⁰⁴⁵ Hz. Peygamberin amcası Ebu Talib, hakikati bildiği halde, kavminin kınamasından korktuğu için atalarının dinini terk edememiştir.²⁰⁴⁶ Değişim, geçmişine taassup derecesinde bağımlı olanlara zor gelmektedir.²⁰⁴⁷ Kurân-ı Kerim, toplulukların, dil ve renk farklılıklarıyla²⁰⁴⁸ birbirlerini tanıma ve kaynaşma vesilesi olduğuna işaret etmekte,²⁰⁴⁹ onlara delilsiz, bilinçsizce ve mutlak bir şekilde itaat edilmemesini²⁰⁵⁰ tavsiye etmektedir.

“Kalabalığın olduğu yerde güvenlik vardır; çoğunluğun inandığı şey tabii ki doğru olmalıdır; çoğunluğun istediği şey peşinden gitmeye değer, gerekli ve dolayısıyla iyi olmalıdır. Kalabalığın çıkarttığı gürültüde istekleri kaba kuvvetle elde etme gücü yatar, hepsinden tatlısı ise, çocukluğun ülkesine, ana şefkatinin cennetine, dertsiz, tasasız ve sorumsuz bir dünyaya yavaşça ve hiç acı çekmeden girivermektir. Düşünmek ve halletmek yukarıdakilerin yapacağı işlerdir, her sorunun cevabı hazırdır; tüm ihtiyaçlar yerine getirilir. Kitle insanının gördüğü çocukluk düşleri o kadar gerçek dışıdır ki, bu cennetin bedelini kim ödüyor diye sormak aklına gelmez. Hesap dengesi daha üst bir politik veya sosyal otoriteye bırakılır, o da bu görevi istekle üstlenir, çünkü gücünü daha da artıracaktır. Otoritenin gücü ne kadar artarsa birey o kadar zayıflar ve çaresizleşir.”²⁰⁵¹

Birey, toplumun düşünce ve değer yargılarını yansıtmakta, sahip olduğu fikirlerle hayatına yön vermektedir. Toplum, bireylerin toplamı anlamına gelmemektedir; toplum bireyden, birey toplumdan etkilenmektedir.²⁰⁵² “İnsan toplumun, toplum da insanın ürünüdür.”²⁰⁵³ Grup bilinci, tanınırlığı ve güvenilirliği pekiştirmektedir; birey, grup içerisinde kendisini iyi, doğru ve güvende hissetmekte,

²⁰⁴⁴ Mustafa E. Erkal, **Sosyoloji (Toplumbilimi)**, s. 27

²⁰⁴⁵ Nadim Macit, **a.g.e.**, s. 264

²⁰⁴⁶ Müslim, İman, 39, 42

²⁰⁴⁷ Nadim Macit, **a.g.e.**, s. 266

²⁰⁴⁸ Rum Suresi, 22

²⁰⁴⁹ Hucurat Suresi, 13

²⁰⁵⁰ Tövbe Suresi, 11, 24; Maide Suresi, 8

²⁰⁵¹ Carl Gustav Jung, **a.g.e.**, s. 86

²⁰⁵² Gönül İçli, **Sosyolojiye Giriş**, Ankara, Anı Yayınları, 2002, s. 42; Şaban Ali Düzgün, **Din, Birey ve Toplum**, s. 66

²⁰⁵³ Peter L. Berger, **Dinin Sosyal Gerçekliği**, Çev.: Ali Coşkun, İstanbul, İnsan Yayınları, 1993, s. 29; Henri Bergson, **Ahlâk ile Dinin İki Kaynağı**, Çev.: Mehmet Karasan, Ankara, M.E.B. Yayınları, 1962, s. 254

itaate meyletmektedir.²⁰⁵⁴ Din, doğal ve sosyal bir gerçekliktir; toplumla içiçe geçmektedir.²⁰⁵⁵ Ataların üstün olduğu düşüncesi, geleneği sürekli bir miras haline getirmektedir.²⁰⁵⁶ Kuran-ı Kerim; gelenekleri taklit ve atalara itaat konusunda inceleme ve araştırma yapılmasını, akıl ve irade sahibi insanın ilahi bilgi ile desteklendiği halde delilsiz ve bilinçsiz bir şekilde geleneğe ve atalara uymasının yanlış olduğunu haber vermektedir.²⁰⁵⁷ Yaratıcıyla bağı doğru kurulan itaat faydalı olmaktadır; geçmiş insanların bilgi ve davranışlarına körü körüne bağlılık insanı topluma yakınlaştırsa da yaratıcısından uzaklaştırmaktadır.

Kurân-ı Kerim, insanların çoğunluğunun ölçü olmadığını,²⁰⁵⁸ akıl ve fitrat ile uyumlu ilahi öğretilerin insana rehberlik edeceğini ve huzur vereceğini haber vermektedir. "Allah meleklerle şöyle emreder: "Zulmedenleri, eşlerini ve Allah'ı bırakıp da tapmakta olduklarını toplayın, onları cehennemden yoluna koyun ve onları tutuklayın. Çünkü onlar sorguya çekileceklerdir. Onlara, "Ne diye yardımlaşıyorsunuz?" denir. Hayır, onlar bugün teslim olmuş kimselerdir. Birbirlerine yönelip sorarlar (çekişirler). Şöyle derler: "Siz bize sağdan gelirdiniz. Bize haktan yana görünürdünüz." Diğerleri de onlara şöyle derler: "Hayır, siz zaten mü'min kimseler değildiniz." "Bizim, sizin üzerinizde hiçbir hakimiyetimiz yoktu. Hatta siz azgın bir kavimdiniz." "Artık Rabbimizin sözü (azap) bizim hakkımızda gerçekleşti. Biz onu mutlaka tadacağız." "Evet, biz sizi saptırdık. Çünkü biz de sapkın kimselerdik." Artık onlar o gün azapta ortaktırlar. İşte biz suçlulara böyle yaparız. Çünkü onlar, kendilerine, "Allah'tan başka hiçbir ilah yoktur" denildiği zaman inanmayıp büyüklük taşıyorlardı. "Biz, deli bir şair için ilahlarımızı mı terk edeceğiz?" diyorlardı. Hayır, öyle değil. O, hakkı getirmiş, (önceki) peygamberleri de tasdik etmiştir. Şüphesiz siz mutlaka elem dolu azabı tadacaksınız. Siz ancak işlediklerinizin karşılığı ile cezalandırılırsınız.²⁰⁵⁹ ayetleri, aldatan ve aldanılan sapkınların karşılıklı mazeretlerinin geçerli olmadığını, özgür iradeyle yapılan tercihlerden her iki grubun sorumlu olduğunu, teslimiyet ve itaatlerinin hesaba dahil

²⁰⁵⁴ Gordon W. Allport, **Birey ve Dini**, Çev.: Bilal Sambur, Ankara, Elis Yayınları, 2004, s. 43-44

²⁰⁵⁵ Yünni Sezen, **Sosyoloji Açısından Din**, İstanbul, M. Ü. İ. F. A. V. Yayınları, 2013, s. 78, 79, 84, 111, 112

²⁰⁵⁶ Mustafa Armağan, **Gelenek**, s. 19

²⁰⁵⁷ Lokman Suresi, 21; Zuhur Suresi, 20-24; Enam Suresi, 116; Yusuf Suresi, 106

²⁰⁵⁸ Enam Suresi, 116; Yusuf Suresi, 106

²⁰⁵⁹ Saffat Suresi, 24-39

olduğunu haber vermektedir. Toplum, kendi varlığını ve uygulamalarını devam ettirmek için insanların kurallara uymasını ve her yönden kendisine benzemesini isteyebilmektedir.²⁰⁶⁰ Geleneği ve istikrarı savunan egemen ve elit sınıflar, kendi çıkarları için kayıtsız şartsız teslimiyet isteyebilmektedir.²⁰⁶¹ İnsan, içinde yaşadığı toplumun geleneklerinden etkilenmekte; örfler, duygu, düşünce ve davranışları şekillendirmektedir.²⁰⁶² Geleneğin hakim olduğu toplumlarda birey, aklını, iradesini ve sorumluluklarını üstlere havale ettiğinden, kaygısız, konforlu ve güven içerisinde yaşayabilmektedir.²⁰⁶³

“Şüphesiz Allah kâfirlere lanet etmiş ve onlara alevli bir ateş hazırlamıştır. Onlar, orada ebedi olarak kalacaklardır. Hiçbir dost, hiçbir yardımcı bulamayacaklardır. Yüzlerinin ateşte bir yandan bir yana döndürüleceği gün, "Keşke Allah'a ve Resül'e itaat edeydik" diyecekler. Yine şöyle diyecekler: "Ey Rabbimiz! Biz önderlerimize ve büyüklerimize itaat ettik de bizi yoldan saptırdılar." "Ey Rabbimiz! Onlara iki kat azap ver ve onları büyük bir lanete uğrat.",²⁰⁶⁴ “Kim, Allah'a karşı yalan uyduran veya onun âyetlerini yalanlayanlardan daha zalimdir? İşte onlara kitaptan (kendileri için yazılmış ömür ve rızıklardan) payları erişir. Sonunda kendilerine melek elçilerimiz, canlarını almak için geldiğinde, "Hani Allah'ı bırakıp tapınmakta olduğunuz şeyler nerede?" derler. Onlar da, "Bizi yüzüstü bırakıp kayboldular" derler ve kâfir olduklarına dair kendi aleyhlerine şahitlik ederler. Allah şöyle der: "Sizden önce gelip geçmiş cin ve insan toplulukları ile birlikte ateşe girin." Her topluluk (arkasından gidip sapıklığa düştüğü) yoldaşına lanet eder. Nihayet hepsi orada toplandığı zaman peşlerinden gidenler, kendilerine öncülük edenler için, "Ey Rabbimiz! Şunlar bizi saptırdılar. Onlara bir kat daha ateş azabı ver" derler. Allah der ki: "Her biriniz için bir kat daha fazla azap vardır. Fakat bilmiyorsunuz." Öncekiler sonrakilere, "Sizin bize karşı bir üstünlüğünüz yoktur. Artık kazanmış olduğunuz şeylere karşılık, azabı tadın" derler. Âyetlerimizi yalanlayanlar ve o âyetlere uymayı kibirlerine yediremeyenler var ya, onlara göklerin kapıları açılmaz. Onlar, deve iğne

²⁰⁶⁰ İbrahim Yıldız, “Kur’ân-ı Kerim’de Atalar Geleneği ve İnanca Etkisi”, **Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.: 13, S.: 26, 2015, s. 180-181

²⁰⁶¹ İlhami Güler, “Tarih ve Tarih-Dışı Arasında Gelenek”, **Muhafazakar Düşünce Dergisi**, C.: 1, S.: 3, 2005, s. 129-130

²⁰⁶² Ruth Benedict, **Kültür Örüntüleri**, Çev.: Mustafa Topal, Ankara, Öteki Yayınları, 1998, s. 24-25

²⁰⁶³ Ayhan Öz, **a.g.e.**, s. 121

²⁰⁶⁴ Ahzab Suresi, 64-68

deliğinden geçinceye kadar cennete de giremezler! Biz suçluları işte böyle cezalandırırız. Onlar için cehennem ateşinden döşek, üstlerinde de cehennem ateşinden örtüler var. İşte biz zalimleri böyle cezalandırırız.”²⁰⁶⁵ “Bütün insanları kendi önderleriyle birlikte çağıracağımız günü hatırla. (O gün) her kime kitabı sağından verilirse işte onlar kitaplarını okurlar ve kıl kadar haksızlığa uğratılmazlar. Kim bu dünyada körlük ettiyse ahirette de kördür, yolunu daha da şaşırmıştır. Onlar, sana vahyettiğimizden başkasını bize karşı uydurman için az kalsın seni ondan şaşırtacaklardı. (Eğer böyle yapabilselerdi) işte o zaman seni dost edinirlerdi. Eğer biz sana sebat vermiş olmasaydık az kalsın onlara biraz meyledecektin. İşte o zaman sana, hayatın da, ölümün de katmerli acılarını tattırırdık. Sonra bize karşı kendine hiçbir yardımcı bulamazdın.”²⁰⁶⁶ Ayetler; sorumluluklarını ve günahlarını başkalarına yüklemek isteyenlerin, ilahi iradeyi, kitap ve elçinin açıklamalarını yok sayanların, hevasına tabi olup hesabı unutanların, kibir, haset ve bilinçsiz/delilsiz itaatleri nedeniyle doğru yoldan sapanların, hak yerine batıla uyanların, aklını ve bilgilerini kullanmayanların, cezadan kurtulamayacağını haber vermektedir. Herkes kendi yaptığının hesabını vermekte, kimse başkasının suçunu ve sorumluluğunu üstlenmemektedir. İtaat doğru anlaşılmadığında, kime nasıl itaat edileceği doğru kaynaktan öğrenilmediğinde insan hataya düşebilmektedir.

Kurân-ı Kerim, geleneğin bilinçsiz bir şekilde savunulmasına ve körü körüne ona tabi olunmasına karşı çıkmakta; insanlara düşünmelerini ve bilgilerinin kaynağını gözden geçirmelerini emretmektedir.²⁰⁶⁷ Beşeri boyutta sosyal doğrular; zamana, topluma ve hatta kişiye göre değişebilmektedir.²⁰⁶⁸ Yaratıcının muradı, kitap ve peygamberler aracılığıyla insanlara ulaştırılmıştır. Vahiy ve sonradan oluşan kültür arasında fark bulunabileceğinden, bunlar arasında ayırım yapılması gerekmektedir.²⁰⁶⁹ Geleneği kutsayan topluluklardaki örf ve âdetlerin doğruluğu ve kuvveti, kaynağının meçhullüğü ve tarihselliğiyle doğru orantılıdır; tarih ne kadar eski ve bilinmez ise gelenekler o kadar itibar görmektedir.²⁰⁷⁰ İnsanların çoğunun yanlış yapmayacağı, “hata olsaydı tarihsel süreçte düzeltilirdi” anlayışına dayanan gelenekselcilik, bilginin

²⁰⁶⁵ Araf Suresi, 37-41

²⁰⁶⁶ İsra Suresi, 71-75

²⁰⁶⁷ Bakara Suresi, 170; Maide Suresi, 104; Kehf Suresi, 5

²⁰⁶⁸ Yusuf İmamoğlu, **Niçin İslam**, İstanbul, Mana Yayınları, 2008, s. 132

²⁰⁶⁹ Şaban Ali Düzgün, **Çağdaş Dünyada Din ve Dindarlar**, Ankara, Lotus Yayınları, 2012, s. 25

²⁰⁷⁰ Erol Güngör, **Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik**, s. 90

tecrübe edildiği zannıyla vahyi veya doğru bilgiyi kabule yanaşmamaktadır; onlara göre vahiy henüz tecrübe edilmemiş bilgi seviyesindedir.²⁰⁷¹ “İnsanlar arasında, hiçbir bilgisi, yol göstericisi ve aydınlatıcı bir kitabı olmadan Allah hakkında tartışıp duranlar vardır.”²⁰⁷² ayeti, insanlara verilen akıl ve ilahi bilgi ile düşünmenin ve doğruya ulaşmanın mümkün olduğu hatırlatılmaktadır. Kuran-ı Kerim, kendilerini aklamak için atalarına ve hatta yaratıcıya sorumluluklarını havale eden gelenekçileri eleştirmektedir.²⁰⁷³

İslamiyet, duygu ve davranışlarda mutedil olmayı öğütlemektedir. Müslüman, değer yargılarını ilahi ilkelere göre belirlemektedir. Yahudi ve Hristiyanların, haham ve papazlarını rab edinmeleri, onlara haddinden fazla değer vermesi ve sevgi göstermesinden kaynaklanmaktadır; onlar, dini liderlerinin her dediğini körü körüne rablerinin isteğini önemsemeden kabul ederek uyguladığından, onları ilah seviyesine yükseltmiş olmaktadır.²⁰⁷⁴ Âdetlere ve atalara körü körüne bağlılıkta, sorumluluğu devretme, kendini üstün görme düşünce ve duygusu ön plandadır.²⁰⁷⁵ Hakikat karşısında atalarının yanılmaz olduğunun kabulü, insanın kendi zannı ve aldanmasıdır. Akıl ve iradesiyle mahlukat içerisinde saygın bir yer edinen insan, doğruluğunu araştırmadan mutlak bir itaatle ataların geleneğine tabi olduğunda, üstünlüğünü kaybetmekte, hüsrana uğramaktadır. Bilinç ve ölçü olmadan geleneğe tabi olmak, insanı Allah’a itaatten uzaklaştırmakta ve rabbe kulluğu zorlaştırmaktadır.

2. 11. İtaatin Geçerlilik Şartları

Her sistemin bir kuralı olduğu gibi, hayat hakkında en kapsamlı bakış açısına sahip dinlerin ve özellikle İslamiyet’in insana ve kâinata ilişkin değer yüklemeleri ve hükümleri bulunmaktadır. Sınırlar ve ölçüler aşıldığında, kurumsal bir yapıdan ve birliktelikten bahsetmek mümkün olmamaktadır. İnsanı muhatap alarak vahyedilen

²⁰⁷¹ Enbiya Suresi, 24; Neml Suresi, 64; Ahkaf Suresi, 4; İbrahim Yıldız, “Kur’an’a Göre İnsanların Yanılgıları”, s. 152

²⁰⁷² Lokman Suresi, 20

²⁰⁷³ Zuhuruf Suresi, 20-21

²⁰⁷⁴ Tövbe Suresi, 31

²⁰⁷⁵ Nadim Macit, **a.g.e.**, s. 265

kitaplar, peygamberlerin hayatlarıyla birlikte, insanlığa hidayet kaynağı olarak sunulmaktadır. Allah'a mutlak itaat; iman, salih amel ve ihlası gerektirmektedir.

2. 11. 1. İman

İman; emin olmak, bir şeye şüphe etmeksizin inanmak demektir.²⁰⁷⁶ İstilahta iman, Allah'ı, Hz. Muhammed'i ve O'na vahyedilenleri kalp ile tasdik etmek ve dil ile söylemektir.²⁰⁷⁷ İman kelimesi, emanet ve emniyet ile aynı kökten gelmekte ve içerikleri örtüşmektedir. Allah'a itaat, iman ile başlamaktadır. İnsanın en önemli sorumluluğu, rabbini bilmesi ve O'na inanmasıdır. Akıl ve irade sahibi insana, imhitan hikmetine uygun olarak, iman ve inkar imkanı verilmiş olsa da Allah iman ve itaatten hoşlanmaktadır.²⁰⁷⁸ İman olmaksızın, Allah'ın rızasına uygun iş yapılamamaktadır. Amellere değer katan imandır; inkar edenler güzel işler yapsa da ahirette bunun onlardan kabul edilmeyeceği haber verilmektedir.²⁰⁷⁹ İslamiyet; iman, salih amel ve ihlas ile bireye şahsiyet kazandırmaktadır. Kurân-ı Kerim, en üstün insanı takva ölçüsüyle belirlemektedir;²⁰⁸⁰ takvanın başlangıcı iman, zirvesi ihlas ile yapılan salih amellerdir. İman hakkında detaylı bilgi, bu çalışmanın itaati kolaylaştıran faktörler bahsinde yer alan iman başlığında açıklanmıştır.

2. 11. 2. Salih Amel

İmanın göstergesi salih amellerdir. Salih amel; iman ettikten sonra Allah'ın emrine uygun olarak halis bir niyetle yapılan doğru işlerdir. İman ile onun hayata yansıyan tezahürleri, tasdiki ve tahakkuku olan ameller arasında kuvvetli bir bağ bulunmaktadır.²⁰⁸¹ İnsanlar, inanmak ve yaşamakla mükellef tutulmakta; salt iman

²⁰⁷⁶ Ragıb, **a.g.e.**, s. 35-36; Ezheri, **a.g.e.**, s. 117; Cevheri, **a.g.e.**, s. 2071; Zebidi, **a.g.e.**, s. 124-126

²⁰⁷⁷ Şerafettin Gölcük-Süleyman Toprak, **Kelam**, Konya, Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1988, s. 87-89; Murat Sülün, **İman-Amel İlişkisi**, İstanbul, Ekin Yayınları, 2000, s. 65-122

²⁰⁷⁸ Zümer Suresi, 7

²⁰⁷⁹ Maide Suresi, 5; Araf Suresi, 147; Ahzab Suresi, 19

²⁰⁸⁰ Hücürat Suresi, 13

²⁰⁸¹ Abdurrahman Kurt, **İslam'ın İlk Döneminde İmanın Toplumsal Yansıması**, s. 33

yeterli görülmemektedir.²⁰⁸² “İnsanlar, “İnadık” demekle imtihan edilmeden bırakılacaklarını mı zannederler.”²⁰⁸³ Varlık dünyasında, iradesini kullanma yetisi bulunan, idrak, sorumluluk ve emanet verilmiş tek varlık insandır.²⁰⁸⁴ Hz. Peygamberin tüm günahları bağışlandığı halde ibadetlere düşkün olması, şükreden bir kul olma gayretiyle açıklanmıştır.²⁰⁸⁵ İman, sevgiyi; sevgi de itaati gerektirmektedir; aksi halde bu tasdik iddiadan öteye geçememektedir.²⁰⁸⁶ Zorlamayla kabul edilen bir inancın değeri olmadığı gibi,²⁰⁸⁷ sevgi ve gönül rızası olmadan itaat de anlamsız olmaktadır. Din; sadece soyut bir inançla yetinmemekte, pratikte görünmek istemektedir.²⁰⁸⁸ “İnancı idrak edilebilir ve yaşanabilir bir hayat biçimine dönüştürmediğimiz müddetçe iman da hayat da eksik kalır.”²⁰⁸⁹ Salih amel hakkında detaylı bilgi, bu çalışmanın itaati kolaylaştıran faktörler bahsinde yer alan salih amel başlığında açıklanmıştır.

2. 11. 3. İhlas

İhlas, dinin özüdür. Kurân-ı Kerim, ibadette ve kullukta samimiyeti emretmektedir. İman ve itaatlerin kabulü, ihlas ile yapılmasına bağlıdır. Şirk ve riyadan uzak, Allah’ın emri gereği ve emre uygun şekilde, O’nun rızasını kazanmak için yapılanlar ahirette mükafata konu olmaktadır. “İhlas kendini Allah’a isbat etmek, nifak kendini insanlara isbat etmektir.”²⁰⁹⁰ Dinde ihlasla yapılan az amel, samimiyet olmadan yapılan çok işten hayırlı sayılmaktadır. Kulluk ve sevgi birbirini tamamlamakta, sevgisiz kulluk, ibadetsiz sevgi olmamaktadır.²⁰⁹¹ “Din samimiyettir”, “Kim için?” diye sorulması üzerine, “Allah için, O’nun kitabı için ve O’nun elçisi için, Müslümanların yöneticileri ve onların umumu için”²⁰⁹² hadisi, insanın İslam ile

²⁰⁸² Rad Suresi, 16; Ankebut Suresi, 2, 61, 63; Lokman Suresi, 25; Zümer Suresi, 38; Zuhuruf Suresi, 87

²⁰⁸³ Ankebut Suresi, 2

²⁰⁸⁴ Enbiya Suresi, 23; Zuhuruf Suresi, 44; Selçuk Kütük, **a.g.e.**, s. 13

²⁰⁸⁵ Buhari, Tefsir-ü Sure, 2; Müslim, Münafikin, 81

²⁰⁸⁶ Nisa Suresi, 60, 65

²⁰⁸⁷ Bakara Suresi, 256

²⁰⁸⁸ Lord Northbourne, **Modern Dünyada Din**, Çev.: Şehabettin Yalçın, İstanbul, İnsan Yayınları, 1995, s. 13

²⁰⁸⁹ İbrahim Kalın, **a.g.e.**, s. 144

²⁰⁹⁰ Mustafa İslamoğlu, **Kurân Neslinin İnşası İçin Pasif İyiden Aktif İyiye**, s. 132

²⁰⁹¹ Nadim Macit, **a.g.e.**, s. 450

²⁰⁹² Buhari, İman, 42; Müslim, İman, 95; Ebu Davud, Edep, 59

kazanımlarına içtenlikle sahip çıkmasını öğütlemektedir. Gösteriş için yapılan işlerin Allah katında hiçbir değeri bulunmamaktadır. İnsan, kendisini rabbine beğendirmeye çalıştığında olgunlaşmakta, ilahi rızaya uygun eylemlere yönelmektedir. İhlas hakkında detaylı bilgi, bu çalışmanın itaat kültürü ve unsurları bahsinde yer alan niyet ve ihlas başlığında açıklanmıştır.

2. 12. İtaatin Dünyevi Sonuçları

Allah’a ibadet, kulluk bilinci ve ihlas ile yapılmaktadır. Müslüman, rabbinin rızasını kazanmak için yaptığı işlerden dünyevi bir kazanç beklememektedir. İlahi rızanın dışındaki her beklenti, İslamiyet’te riya olarak değerlendirilmekte; riya, küçük şirk kabul edilmektedir.²⁰⁹³ İnanan, dünyevi kazançlarını düşünmeden salih amel yaptığında, ilahi rahmet ile dünya hayatına ait bir takım kazanımlar da tahakkuk etmektedir. Salih amelde asıl olan, Allah’ın rızası ve ahiret kazançları olmakla birlikte itaatin dünyevi sonuçları; düzen, disiplin, güven ve huzur olarak gerçekleşmektedir.

2. 12. 1. Düzen

İnsan için ideal olan, istikrarlı bir hayat yaşamaktır; kişi belirsizlik içinde rahat edememektedir.²⁰⁹⁴ Bir arada yaşama zorunluluğu diğer canlılar için olduğu kadar insan için de zaruridir;²⁰⁹⁵ canlılar, içgüdüsel olarak önderin otoritesi altında yaşamayı tercih etmektedir.²⁰⁹⁶ Sosyal bir varlık olan insan²⁰⁹⁷ için ictimai hayat, tercihten öte doğal bir zorunluluktur.²⁰⁹⁸ Din; bireyin hayatını şekillendirdiği, disipline ederek düzen sağladığı gibi; toplum içerisindeki bütünlüğü sağlamaya da katkı

²⁰⁹³ Müslim, Zühd, 46; Tirmizi, Hudut, 24; İbni Mace, Fiten, 16

²⁰⁹⁴ Osman Özkul, **Kültür ve Küreselleşme Kültür Sosyolojisine Giriş**, İstanbul, Açılım Kitap, 2008, s. 55; Muhammed Kutub, **İnsan Psikolojisi Üzerine Etüdler**, s. 104

²⁰⁹⁵ Ayhan Öz, **a.g.e.**, s. 67

²⁰⁹⁶ Gustave Le Bon, **Kitleler Psikolojisi**, s. 106

²⁰⁹⁷ Hucurat Suresi, 13; Gürbüz Deniz, **a.g.e.**, s. 13-14; Mehmet Şanver, **Kurân’da Tebliğ ve Eğitim Psikolojisi**, İstanbul, Pınar Yayınları, 2001, s. 63; Ejder Okumuş, **a.g.e.**, s. 64; Mehmet Bahçekapılı, “Biyopsikososyal Açıdan Dinin Engellilik ve Farklı Sağlık Problemleri Üzerindeki Etkisi”, **Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi**, S.: 1, 2016, s. 37

²⁰⁹⁸ Ebu Zeyd Abdurrahman b. Muhammed b. Haldun, **a.g.e.**, s. 125

sunmaktadır.²⁰⁹⁹ Toplumdaki düzensizliğe karşı din, bütünleştirme işleviyle düzen ve motivasyon sağlamaktadır. ²¹⁰⁰ Toplum düzenindeki her bozukluk, bireyi etkilemektedir. ²¹⁰¹ Adalet ve hakkaniyet gibi sağlam temellere dayalı olmayan toplumlar dağılmakta, etkileri uzun sürmemektedir. ²¹⁰² Hakikate bağlı bir yaşam tercih edildiğinde düzeni pekiştiren din, toplum hidayetten ayrıldığında sapkınlarla doğal bir çatışma yaşamaktadır. İnsanlara, doğru yolu göstermek üzere gönderilen peygamberler, hak yoldan uzaklaşmış olanlar tarafından düzeni bozmakla itham edilmiştir. İslamiyet; tevhit, ²¹⁰³ adalet, ²¹⁰⁴ hoşgörü ²¹⁰⁵ ve kardeşlik ²¹⁰⁶ değerleriyle insanları hayırda birleştirmekte; iyiliği emredip kötülükten sakındırmasıyla da düzeni muhafaza etmektedir.²¹⁰⁷

Emile Durkheim'e göre, düzenleyicilik ve bütünleştiricilik, dinlerin iki önemli özelliğidir. ²¹⁰⁸ Dinlerin, toplumsal organizasyon işlevleri bulunmaktadır, bireyin benzer duygu ve düşüncelere sahip insanlarla aidiyet hissi yaşaması bu fonksiyonun tezahürüdür; dinin, toplumun yapısını korumak ve devam ettirmek gibi işlevleri, sosyal durumu ve düzeni muhafaza etme anlamı taşımaktadır. ²¹⁰⁹ Barış ve huzur içerisindeki toplumun kültürü gelişmekte, zenginleşmektedir. ²¹¹⁰ Toplumların gelişiminde dinin birleştirici rolü etkili olmaktadır. Kültür ve sosyalleşme olarak tanımlanabilecek olan dinin toplumu yapılandırması, eski insan topluluklarından günümüze kadar devam edegelmektedir. ²¹¹¹ Dinin, gruba kimlik kazandırmak, kültürü aktarmak ve devam ettirmek, sosyal kontrolü sağlamak gibi toplumu düzenleme görevleri bulunmakta; ²¹¹² dinler, bireyin ve toplumun kendini tanıma ve tanıtırma aracı

²⁰⁹⁹ Ayhan Öz, **a.g.e.**, s. 83

²¹⁰⁰ Yümnü Sezen, **Sosyoloji Açısından Din**, İstanbul, İFAV Yayınları, 1988, s. 38

²¹⁰¹ Muhammed Kutub, **İnsan Psikolojisi Üzerine Etüdler**, s. 385

²¹⁰² R. M. MacIver, H. Page Charles, **Cemiyet**, Çev.: Amiran Kurtkan, İstanbul, M.E.B. Yayınları, 1971, s. 38-39

²¹⁰³ Bakara Suresi, 163; Nisa Suresi, 87

²¹⁰⁴ Ali İmran Suresi, 21; Nisa Suresi, 58

²¹⁰⁵ Bakara Suresi, 109; Nur Suresi, 22

²¹⁰⁶ Nisa Suresi, 1; Araf Suresi, 189

²¹⁰⁷ Ömer Aslan, **Kur'ân ve Hoşgörü**, Ankara, İlahiyat Yayınları, 2005, s. 13

²¹⁰⁸ Mustafa Köylü, "Ruh Sağlığı ve Din Eğitimi", **Din Eğitimiinde Çağdaş Konular**, Ed.: Mustafa Köylü, 2. Bsk., İstanbul, DEM Yayınları, 2014, s. 306

²¹⁰⁹ Ejder Okumuş, **a.g.e.**, s. 75-76; Peter L. Berger, **Kutsal Şemsiye-Dinin Sosyolojik Teorisinin Ana Unsurları**, Çev.: Ali Coşkun, İstanbul, Rağbet Yayınları, 2015, s. 88, 108; Sulhi Dönmezer, **Toplumbilim**, Çev.: Ünsal Oskay, İstanbul, Beta Yayınları, 1984, s. 341

²¹¹⁰ İbrahim Ağâh Çubukçu, **Milli Kültür Unsurlarımız Üzerinde Genel Görüşler**, Ankara, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 1990, s. 73

²¹¹¹ Muhammed Hamidullah, **İslam'a Giriş**, s. 75

²¹¹² Yümnü Sezen, **Kültür ve Din Türk-İslam Örneği**, İstanbul, İz yayıncılık, 2015, s. 24

olmakta;²¹¹³ din ve kültür arasında farklı seviyelerde etkileşim yaşanmaktadır.²¹¹⁴ İslamiyet'in bireyden istekleri olduğu gibi, toplumdan ve otoriteden de talepleri bulunmaktadır.²¹¹⁵ Din; toplumsal yapıyı ve etkilerini geçici ve yüzeysel olarak etkilememekte; sürekli ve köklü bir şekilde değiştirmektedir.²¹¹⁶ Değişim, evrensel bir fenomen olarak devam eden ve kaçınılmaz bir olgudur; toplumlar da değişimden vâreste değildir.²¹¹⁷

*“İslam düşünce geleneğinde varlık tasavvuru bölünmüş ve parçalanmış bir tablo arz etmez. Var olmak ile bilmek, düşünmek ile erdemli olmak, varlıklar üzerinde tasarruf sahibi olmak ile sorumluluk üstlenmek iç içe geçmiş süreçlerdir.”*²¹¹⁸

“Her şey, her şeyi etkiler.”²¹¹⁹ İnsan sosyal bir varlıktır;²¹²⁰ hayat, ilişkiler ile bağlantılı olarak devam etmektedir.²¹²¹ Şüphesiz kâinata hak ve hikmet ile oluşturulan ve devam eden mükemmel düzen,²¹²² rabbine kulluk yapmak üzere yaratılan insana hizmet etmektedir.²¹²³ İnsanın ve evrenin yaratılış gayesi ve hikmeti, düzenin ve planlı yaşamın teminatıdır.²¹²⁴ Kâinata düzeni sağlayan ilahi bir tertip ve hiyerarşi bulunmakta;²¹²⁵ insan, halifelik misyonu ile bu düzeni devam ettirme mesuliyeti

²¹¹³ Baykan Sezer, **Toplum Farklılaşmaları ve Din Olayı**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1981, s. 32

²¹¹⁴ Bhikhu Parekh, **Çokkültürlülüğü Yeniden Düşünmek**, Çev.: Bilge Tanrıseven, Ankara, Phonix Yayınları, 2002, s. 189

²¹¹⁵ Muhammed Hamidullah, **İslam'a Giriş**, s. 86-87

²¹¹⁶ Ünver Günay, **Din Sosyolojisi**, İstanbul, İnsan Yayınları, 1988, s. 328-329; Tom B. Bottomore, **Toplumbilim**, s. 313

²¹¹⁷ Barlas Tolun, **Toplum Bilimlerine Giriş**, Ankara, Adım Yayınları, 1991, s. 279; Ejder Okumuş, **Toplumsal Değişme ve Din**, s. 20-21; Mümtaz Turhan, **Kültür Değişimleri**, İstanbul, M. E. B. Yayınları, 1969, s. 57

²¹¹⁸ İbrahim Kalın, **Barbar Modern Medeni: Medeniyet Üzerine Notlar**, s. 167

²¹¹⁹ Nurullah Altaş, “Küreselleşme, Çokkültürcülük ve Din Eğitimi”, **Din Eğitiminde Çağdaş Konular**, Ed. Mustafa Köylü, 2. Bsk., İstanbul, DEM Yayınları, 2014, s. 34

²¹²⁰ Hucurat Suresi, 13; Mehmet Bahçekapılı, “Biyopsikososyal Açıdan Dinin Engellilik ve Farklı Sağlık Problemleri Üzerindeki Etkisi”, **Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi**, S.: 1, 2016, s. 37

²¹²¹ Şaban Ali Düzgün, **Sarp Yokuşun Eteğinde İnsan**, Ankara, Lotus Yayınları, 2012, s. 10

²¹²² Hicr Suresi, 85; Furkan Suresi, 2; Yasin Suresi, 39, 42; Zuhur Suresi, 11; Ahkaf Suresi, 3; Kamer Suresi, 49; Müminun Suresi, 18; Talak Suresi, 3; Mustafa Aydın, **Moderniteye Dışarıdan Bakmak**, s. 47; İlhami Güler, **İman Ahlâk İlişkisi**, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2003, s. 31

²¹²³ Bakara Suresi, 22, 29; Enam Suresi, 99; Araf Suresi, 10, 26; Yunus Suresi, 5; Zuhur Suresi, 10-14; Mülk Suresi, 15; Nebe Suresi, 6-16; Abese Suresi, 23-32

²¹²⁴ Aydın Topaloğlu, **a.g.e.**, s. 133-134

²¹²⁵ Muhammed Gazali, **Hakikat Bilgisine Yükseliş (Me'aricü'l-Kuds)**, İstanbul, İnsan Yayınları, 1995, s. 127

taşımaktadır. Yönetici ve kurallar, toplumsal karmaşayı önlemeye ve gidermeye yardımcı olmaktadır.²¹²⁶

Yaratıcıya isnad edildiğinde anlam bulan ve iyi olan kâinat, insana bırakıldığında ifsad edilmektedir.²¹²⁷ İnsan ve kâinatın mahiyeti anlaşılmadığında fitrat bozulmakta;²¹²⁸ dünyaya tahakküm, keyfiyet ve zorbalık hakim olmakta;²¹²⁹ materyalizmin etkisiyle insan diğerini ve değerini düşürmektedir.²¹³⁰ İnsanın doğasında bağımlılık temayülü bulunmaktadır;²¹³¹ bağlandığı ve tabi olduğu fikir ve duygularıyla hayatı anlamlı yaşamak²¹³² ve o düzende huzur bulmak istemektedir.²¹³³ Bağımlılık ve hürriyet arasında çok hassas bir denge bulunmaktadır; insan, ilahi öğretilerle sınırları çizildiğinde huzur ve denge sağlayabilmektedir.²¹³⁴ Kurân-ı Kerim, bireysel huzur ve kurtuluş reçetesi sunduğu gibi, toplumsal boyutta sosyo-ekonomik adil bir düzeni de emretmektedir.²¹³⁵ Tevhid inancı, Allah'ın vahdaniyetini ifade ettiği gibi inananların birlikteliğini de emretmektedir.²¹³⁶ Allah'ın isimleri, yaratıcının varlığını ispat etmekten öte, hayata müdahil olduğunu ispat eder niteliktedir.²¹³⁷ İnsanı aldatan en büyük etken, Allah'ın yanlış tasavvurudur. “Allah, birbiriyle çekişen ortak sahipleri bulunan bir (köle) adam ile, yalnızca bir kişiye ait olan bir (köle) adamı örnek verdi. Bu iki adamın durumu hiç bir olur mu? Hamd Allah'a mahsustur. Hayır, onların çoğu bilmiyorlar.”²¹³⁸ Toplumda söz sahibi olan yönetici, zengin ve makam sahiplerinin ekonomik ve sosyal düzendeki menfaatlerinin zarar göreceği, düzenin bozulacağı endişesi, hakkı bildiği ve itiraf ettiği halde ona

²¹²⁶ Ayhan Öz, **a.g.e.**, s. 205

²¹²⁷ Jean Jacques Rousseau, **Emile**, Çev.: Yaşar Avunç, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011, s. 5

²¹²⁸ Alexis Carrel, **Bilinmeyen İnsan**, Çev.: Masuh Baydar, İstanbul, Semih Lütfi Kitabevi, 1959, s. 34

²¹²⁹ Friedrich Schiller, **Bir Eğitim Ülküsü Olarak Ruh Yüceliği**, Çev.: Ahmet Aydoğan, İstanbul, Say Yayınları, 2010, s. 19

²¹³⁰ Mehmet Kaplan, **Nesillerin Ruhü**, İstanbul, Dergah Yayınları, 2010, s. 86

²¹³¹ Mustafa İslamoğlu, **İman İnsanın Saadeti**, s. 107; Fazlurrahman, **Ana Konuları Kurân**, s. 31

²¹³² Selam Yusufoglu, Süheyla Yalçinkaya, **Kur'an ve Sünnet Işığında Çocuk Terbiyesinin Şifreleri**, İstanbul, Yılmaz Basın Yayınları, 2011, s. 18-19; M. Sait Şimşek, **Kurân'ın Ana Konuları**, s. 225-226; Muhammed Abduh, **Tevhid**, Çev.: Sabri Hizmetli, Ankara, Fecr Yayınları, 1986, s. 116

²¹³³ Muhammed Kutub, **İnsan Psikoljisi Üzerine Etüdler**, s. 159-161; Selçuk Kütük, **a.g.e.**, s. 141

²¹³⁴ Muhammed Kutub, **İnsan Psikoljisi Üzerine Etüdler**, s. 370-373

²¹³⁵ Haşr Suresi, 7; Mearic Suresi, 24-25; Hud Suresi, 87; Fecr Suresi, 25-20; Nisa Suresi, 135; Fazlurrahman, **Ana Konuları Kurân**, s. 79

²¹³⁶ Selahattin Parlador, “Toplum Yapısında Bütünlük Sağlanması Bakımından Kültürel ve Dini Değerlerin Önemi”, **Din Öğretimi Dergisi**, S.: 12-13, 1987, s. 28; Mustafa Erdem, **İslam ve Milli Bütünlük, Tartışılan Değerler Açısından Türkiye**, Ankara, TDV Yayınları, 1996, s. 232

²¹³⁷ Mustafa İslamoğlu, **Alemlerin Rabbi Allah (c.c.) Bilmek-Tanımak-Anlamak**, s. 54-55

²¹³⁸ Zümer Suresi, 29

yanaşmalarına müsaade etmemekte, çıkarları ağır basmaktadır.²¹³⁹ Batıl düzene tek başına da olsa karşı duranlar, hak ve hakikatin yanında saf tutanlar akılsızlıkla itham edilmekte, her türlü baskıya maruz kalabilmektedir.²¹⁴⁰

Kurân-ı Kerim’de toplumdan, yöneticiler (mele’) ve yönetilenler (müstazaf) olarak bahsedilmektedir. Aralarındaki fikir birliğiyle öne çıkan, gönüllerde saygınlık uyandıran topluluk anlamındaki mele’,²¹⁴¹ toplumun önde gelenleri, yöneticileri, zenginleri, nüfuz sahiplerini temsil etmekte,²¹⁴² şımarıklık ve mutlak yetkinlik haliyle büyüklük taslamaları, halkı olumsuz etkilemeye çalışmaları, hak sözcülerine önyargılı davranmaları ve onları dışlamaları nedeniyle Kurân-ı Kerim’de eleştirilmektedir.²¹⁴³ Düzen sahipleri, dünya nimetleri vaadi, baskı ve tehdit ile otoritelerine itaat edilmesini istemektedir.²¹⁴⁴ “İnkâr edenler iman edenlere, ‘Yolumuza uyun da sizin günahlarınızı biz yüklenelim’ derler. Hâlbuki onların günahlarından hiçbir şey yüklenecek değillerdir. Şüphesiz onlar kesinlikle yalancılar.”²¹⁴⁵ Hak ve hakikate, bilgiye dayanmayan delil ve akıl yürütmeler, bilinçsizce kabul edildiğinde ve uygulamaya konulduğunda, batıl ve zulmün devamına kapı aralanmış olmakta; insan, yaratıcıya itaatten uzaklaşmaktadır.

Hakka ve hakikate aykırı kurgulanmış olan sistemler, zulüm ve düzensizlik üzerine bina edilmiştir ve yıkılmaya mahkumdur.²¹⁴⁶ Toplumun değerlerine yabancı olanlar, toplumdan uzaklaşmaktadır.²¹⁴⁷ Modern çağda din, toplumsal düzeni sağlama aracı olarak vicdani bir öğretiyeye indirgenmekte, hayatı anlamlı hale getiren bir değer olarak kabul edilmemektedir.²¹⁴⁸ Dini açıklamalar, hayatın meseleleri hakkında

²¹³⁹ Yunus Suresi, 78; Hud Suresi, 87; Kasas Suresi, 57; Neşet Çağatay, **İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı**, Ankara, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1957, s. 142; İbrahim Yıldız, “Kur’ân-ı Kerim’de Atalar Geleneği ve İnanca Etkisi”, s. 197; Ahmet Baydar, **Kur’an Açısından Korku ve Büyü**, İstanbul, Beyan Yayınları, 1999, s. 16; Ramazan Altıntaş, **Kurân’da Hidayet ve Dalalet**, s. 187

²¹⁴⁰ Araf Suresi, 66, Hud Suresi, 27, 91; Sad Suresi, 62; Nermi Uygur, **Kuram-Eylem Bağlamı**, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1996, s. 61-62

²¹⁴¹ Ragıb, **a.g.e.**, s. 473

²¹⁴² Bakara Suresi, 246; Araf Suresi, 60, 75, 88, 103, 127; Hud Suresi, 27, 38, 97; Yusuf Suresi, 43; Şuara Suresi, 34; Neml Suresi, 29, 32; Kasas Suresi, 20, 38; Sad Suresi, 6; Yunus Suresi, 75; Zuhuruf Suresi, 46

²¹⁴³ Bakara Suresi, 246; Araf Suresi, 66; Hud Suresi, 27; İbrahim Suresi, 21; Sebe Suresi, 31, 34; Mümin Suresi, 26

²¹⁴⁴ Ahmet Önkal, **Rasûlullah’ın İslâm’a Davet Metodu**, s. 101

²¹⁴⁵ Ankebut Suresi, 12

²¹⁴⁶ İsra Suresi, 81

²¹⁴⁷ Adem Akıncı, “İnsanın Anlam Arayışında Din Temeline Dayalı Ahlaki Değerler ve Ahlak Eğitimi”, **Tabula Rasa**, Yıl: 4, S.: 12 (Eylül-Aralık), 2004, s. 25

²¹⁴⁸ İbrahim Kalın, **a.g.e.**, s. 26

çözümlemeler içermektedir; inananlar, dinin emir ve yasaklarından hareketle oluşturdıkları duygu, düşünce ve davranış kalıplarını, bireysel ve toplumsal alanlarda göstermek istemektedirler.²¹⁴⁹ İslamiyet'te dünya ve ahiyet, maddi ve manevi ayrımı bulunmamakta; insan ve hayat bir bütün olarak değerlendirilmektedir.²¹⁵⁰ Bireysel ve toplumsal hükümleri ihtiva eden İslamiyet'te din ve hayat bir bütündür, birbirinden ayrılmamaktadır.²¹⁵¹ İslamiyet, bireyin ferdi yönünü ve toplumsal yönünü ihmal etmemekte, birini diğerine feda etmemektedir; her ikisinin varlığını kabul etmekte, değer vermekte, bütün olarak birbirlerini tamamlamalarını ve geliştirilmesini istemektedir.²¹⁵²

2. 12. 2. Disiplin

Evrensel dinlerde fert önemli olduğu kadar cemaat de önem arz etmektedir,²¹⁵³ biri diğerini ikame etmektedir. İnsan dışındaki varlıkların zorunlu itaati neticesinde kâinata huzur ve düzen hakimdir; hayat için elverişli olan imkan ve ortam sünnetullah ile devam etmektedir.²¹⁵⁴ Kâinat, yaratının belirlediği kanunlara itaat ile Müslüman sayılmaktadır. Tüm mahlukat, kabul etsin veya etmesin, rabbini tanıma ve kulluk vasfıyla yaratılmaktadır.²¹⁵⁵ Allah, yarattığı her mahluk için en uygun yaşam koşullarını, o varlığın genetiğine kodlamaktadır.²¹⁵⁶ Her şey insan için,²¹⁵⁷ insan ise

²¹⁴⁹ Jürgen Habermas, **Bilgi ve İnsansal İlgiler**, Çev.: Celal A. Kanat, İstanbul, Küyerel Yayınları, 1997, s. 27-29; Ejder Okumuş, **a.g.e.**, s. 128

²¹⁵⁰ Hayati Hökelekli, **Din Psikolojisine Giriş**, s. 33

²¹⁵¹ Ahmet Uğur, **Osmanlı Siyaset-Nameleri**, Kayseri, Erciyes Üniversitesi Yayınları, 1992, s. 18

²¹⁵² Bakara Suresi, 201; Nisa Suresi, 134; Araf Suresi, 156; Kasas Suresi, 77; Gürbüz Deniz, **a.g.e.**, s. 16; Muhammed Kutub, **İnsan Psikolojisi Üzerine Etüdler**, s. 172; Muhammed Hamidullah, **İslam'a Giriş**, s. 79

²¹⁵³ Yümni Sezen, **Sosyoloji Açısından Din**, s. 42-44; Hans Freyer, **Din Sosyolojisi**, Çev.: Turgut Kalpsüz, Ankara, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1964, s. 32-38; Baykan Sezer, **Toplum Farklılaşmaları ve Din Olayı**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1981, s. 222-223

²¹⁵⁴ Seyyid Ebu'l Ala Mevdudi, **İslam'a İlk Adım**, s. 10-11; Mustafa Aydın, **Moderniteye Dışarıdan Bakmak**, s. 47; Celaleddin Vatandaş, **Yol Ayrımı**, s. 187-193

²¹⁵⁵ Takıyyuddin Ebu'l-Abbas Ahmed b. Teymiyye el-Harrani, **Kulluk**, İstanbul, Pınar Yayınları, 2008, s. 61

²¹⁵⁶ Celaleddin Vatandaş, **Yol Ayrımı**, s. 187

²¹⁵⁷ Bakara Suresi, 29; İbrahim Suresi, 32-34; İsra Suresi, 70; Nahl Suresi, 12, 14; Lokman Suresi, 20, 29; Casiye Suresi, 13; Hac Suresi, 36-37; Zuhur Suresi, 15; Araf Suresi, 31, 54; Rad Suresi, 2; Ankebut Suresi, 61; Fatır Suresi, 13; Zümer Suresi, 5; Kasas Suresi, 77; Neml Suresi, 86; Erdoğan Pazarbaşı, **Kurân ve Medeniyet**, İstanbul, Pınar Yayınları, 1996, s. 107

Allah için yaratılmıştır.²¹⁵⁸ Kâinatın yaratılması bir gayeye matuftur, boş ve amaçsız değildir. ²¹⁵⁹ Evrendeki varlıkların amacı, insanın hilafet misyonuna ve emanet sorumluluğuna yardımcı olmaktır. ²¹⁶⁰ Namaz, vaktin disipline edilmesine; oruç, nefsin arzu ve isteklerinin kontrol edilmesine; zekat, toplumda ekonomik dengenin kurulmasına ve yardımlaşmanın süreklilik kazanmasına; hac, inananlar için istişare zemini hazırlamasına ve toplu ibadetlerini disipline etmesine, örnek gösterilebilmektedir. İbadetler, belirli formlarla sınırlandırılmadan hayatın geneline yaygınlaştırıldığında ve ihsan şuuruyla ifa edildiğinde bireyin rabbiyle ilişkilerini düzenlediği gibi diğer insanlara ve çevreye karşı sorumlulukların disipline edilmesine yardımcı olmaktır. ²¹⁶¹ Ahiret hayatı, mükafat ve cezaya konu olduğundan, dünya hayatının ve insanlararası ilişkilerin disipline edilmesine katkı sunmaktadır. Modern, otonom ve özgür birey, ilahi öğretilerle kendini sınırlamanın irade ve tercihlere, çağın ruhuna aykırı olduğunu düşünmekte olduğundan; Allah’a kul olmanın, nefsi ve süfli değerlere kölelikten değerli olduğunu anlayamamakta, rabbine teslimiyet ve adanmışlık gösterememektedir. ²¹⁶²

Alemdaki nizam ve gaye kadar, mevcut nimet ve güzellikler de insanı düşünmeye ve imana yönlendirmektedir. ²¹⁶³ İnsanın yaratılmasıyla kâinat anlam ve değer kazanmaktadır. Hayat, sünnetullah’a uygun hareket etmekle sürdürülebilmekte; ²¹⁶⁴ mahlukat, her bakımdan Allah’a muhtaç haldedir. ²¹⁶⁵ Sokrates’ten beri kabul edilen alemin gayeli ve birbiriyle ilintili oluşu düşüncesi; ²¹⁶⁶ nizamı alem ve ibda delili olarak İslam alimleri ve batılı teologlar tarafından Allah’ın varlığına delil olarak kullanılmaktadır. ²¹⁶⁷ Kâinat; ister istemez Allah’a itaat eder,

²¹⁵⁸ Zariyat Suresi, 56; Muhammed Gazali, **Tevhid ve Ledün Risalesi**, Çev.: Serkan Özburun, Yusuf Özkan Özburun, İstanbul, Furkan Basın Yayın, 1995, s. 41

²¹⁵⁹ Sad Suresi, 27; Enbiya Suresi, 16; Ali İmran Suresi, 191; İbrahim Suresi, 19; Nahl Suresi, 3; Ankebut Suresi, 44; Yunus Suresi, 5; Enam Suresi, 73; Casiye Suresi, 42; Tegabün Suresi, 3; Ahkaf Suresi, 3; Rum Suresi, 8

²¹⁶⁰ Bedrettin Çetiner, **Kurân-ı Kerim’de Mesuliyet (Kaynağı, Sınırları, Sonuçları)**, İstanbul, Ensar Neşriyat, 2006, s. 54

²¹⁶¹ Lütfi Şentürk, “İslamda İbadet Kavramı ve Namaz”, **Diyanet İlmi Dergi**, C.: 33, S.: 3, 1997, s. 20

²¹⁶² İbrahim Kalın, **a.g.e.**, s. 164-165

²¹⁶³ Mehmet S. Aydın, **İslam’ın Evrenselliği**, İstanbul, Ufuk Kitapları Yayınları, 2000, s. 126

²¹⁶⁴ Bakara Suresi, 255

²¹⁶⁵ Fatır Suresi, 15

²¹⁶⁶ İbrahim Kalın, **Akıl ve Erdem: Türkiye’nin Toplumsal Muhayyilesi**, s. 74-76

²¹⁶⁷ Bekir Topaloğlu, **İslam Kelamcıları ve Filozoflarına Göre Allah’ın Varlığı**, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1970, s. 57-57, 107-109; Mehmet Aydın, **Din Felsefesi**, İzmir, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, 1987, s. 53-56

O'na borçlu ve muhtaçtır;²¹⁶⁸ Allah, kâinata bir nizam koymuş, tüm mahlukata bir görev vermiştir;²¹⁶⁹ hiçbir şey boşa yaratılmamıştır, canlı cansız her şey tam bir teslimiyetle O'nun iradesine otomatik boyun eğmiştir ve her şey O'na bağımlıdır.²¹⁷⁰ Allah'ın mülkünü kullanma yetkisi insana verilse de, bu yetki O'nun hükümleriyle kayıtlıdır, sınırsız değildir.²¹⁷¹ Evren insana, insana evrene emanettir; insan rabbiyle ilişkisini unutarak sorumsuz ve dengesiz bir şekilde tabiata yöneldiğinde denizde ve karada fesat çıkmaktadır.²¹⁷² İnsan, kendi nefsiyle, diğer insanlarla ve doğa ile uyumlu yaşamak durumundadır. İslamiyet; insanın kendisiyle, diğer insanlarla, çevresiyle ve en önemlisi rabbiyle olan ilişkilerini düzenleyen ve disipline eden mükemmel bir sistemdir.²¹⁷³ Vahyin amacı, yaratıcının ispat edilmesinden daha çok, Allah inancına göre insanın yaşam sürmesine rehberlik etmektir.²¹⁷⁴ Birey, Allah'a itaat ile hayatını disipline edebilmekte, her iki dünyada huzur ve mutluluğa ulaşabilmektedir.

2. 12. 3. Güven ve Huzur

Kâinat, insanın güven ve huzur içerisinde hayat sürmesi için gerekli olan tüm fiziksel ihtiyaçları; dinler, bireysel ve toplumsal kural ve ölçüleri karşılamaktadır. Sünnetullah, insanın halife ve emanet sorumluluğunu tüm boyutlarıyla ifa etmesine yardımcı olmaktadır. İnsanın; maddi, manevi, bedeni ve ruhi ihtiyaçları ve içgüdüleri bulunmaktadır. Maslow; insanın ihtiyaçlar piramidinde en temelde fizyolojik ihtiyaçlarının bulunduğunu, sonrasında bilişsel, duyuşsal, psikolojik ve sosyal ihtiyaçları olduğunu belirtmektedir.²¹⁷⁵ İnsan, kâinat içerisindeki mevkisini idrak ile aşkın bir varlığa bağlanmak ve güvenmek fitratında ve meylindedir. İrade ve kudret

²¹⁶⁸ Takıyyuddin Ebu'l-Abbas Ahmed b. Teymiyye el-Harrani, **Kulluk**, s. 61

²¹⁶⁹ İsmail Karagöz, "İtaat Kavramı", **Diyanet İlmi Dergi**, C.: 35, S.: 4, 1999, s. 48

²¹⁷⁰ Fazlurrahman, **Ana Konularıyla Kurân**, Çev: Alpaslan Açıkgenç, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2016, s. 46, 115; Mustafa İslamoğlu, **İman İnsanın Saadeti**, s. 107

²¹⁷¹ Celalaeddin Vatandaş, **Tevhid ve Değişim**, s. 37

²¹⁷² Seyyid Hüseyin Nasr, **İnsan ve Tabiat**, Çev: Nabi Avcı, İstanbul, Yeryüzü Yayınları, 1982, s. 15-18; Rum Suresi, 41

²¹⁷³ Muhammed Hamidullah, **İslam'a Giriş**, s. 147; Muhammed İkbal, **İslam'da Dini Tefekkürün Yeniden Teşekkülü**, Çev.: Sofi Huri, İstanbul, Kırkambar Kitaplığı, 2002, s. 28

²¹⁷⁴ Muhammet Altaytaş, "İslami İnanç ve Değerlere Yöneltilen Eleştirilerin Niteliği-Turan Dursun, Erdoğan Aydın Örneği-", **Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi**, 2001, s. 76

²¹⁷⁵ Abraham Maslow, **İnsan Olmanın Psikolojisi**, Çev.: Orhan Gündüz, İstanbul, Kuraldışı Yayınları, 2001, s. 162

sahibi yüce varlık, insanın korku ve endişelerini yatıştırmakta, ona huzur ve güven vermektedir. İnsan, hayatı anlamak, anlamlı hale getirmek istemekte, ontolojik sorgulamalar, mutlak ve aşkın varlık ile bağlantı kurulmasına vesile olmaktadır.²¹⁷⁶ Birey, hayatın öncesi ve sonrasıyla irtibatını kuramadığında soru(n)ları artmakta ve karamsarlığa kapılmaktadır.²¹⁷⁷

İlahi bilginin otoritesi, iman ile kabul edilebilmektedir;²¹⁷⁸ büyük dinler insana sorumluluk yükleyen düşünceyi kabul ve teşvik etmektedir.²¹⁷⁹ Birey, misyonunu gerçekleştirmek üzere özgür olmakla birlikte, öncelikle yaratıcısına, sonrasında kendisine, tüm insanlığa ve kâinata karşı sorumludur. İnsanın en temel ihtiyaçlarından biri, güvenliktir.²¹⁸⁰ Bireyin amacı, huzur ve mutluluktur; İslamiyet her iki dünyada güzellikler vadetmektedir.²¹⁸¹ İnsan, güvende olmadığına huzuru kaçırmaktadır. İnsanın toplum içerisinde ve devlet organizasyonunda yaşama sebebi, güvenlik kaygısı ve emniyet duygusudur. Din; insanların can, mal, din, akıl ve neslini koruma altına almaktadır.²¹⁸² İslamiyet, toplum ve devlet yapısıyla adalet, güven ve huzur vadetmektedir. Benliğin gelişimi ve her türlü olgunluk, güvenle sağlanmaktadır.²¹⁸³ İnsanlarda iman ve yaratıcıya kulluk bilinci olmaksızın salt hukuk kurallarıyla güven ve huzurun tesis edilmesi, razı olunan bir hayatın yaşanması, ebedi mutluluğa ulaşılması, zor görünmektedir.²¹⁸⁴

Allah, kâinatı mükemmel bir düzen ve uyum içerisinde yaratmış ve yönetmektedir. İnsanın bu dünyada güven ve huzur içerisinde yaşaması, kâinat için var edilen kanunlara uyması ile mümkündür. “İnsanların kendi işledikleri (kötülükler) sebebiyle karada ve denizde bozulma ortaya çıkmıştır. Dönmeleri için Allah, yaptıklarının bazı (kötü) sonuçlarını (dünyada) onlara tattıracaktır”²¹⁸⁵ ayetinde ifade edilen, insanın yaptıkları ile meydana gelen olumsuzlukları, maddi ve manevi

²¹⁷⁶ Abdulkirim Bahadır, **İnsanın Anlam Arayışı ve Din**, İstanbul, İnsan Yayınları, 2002, s. 141

²¹⁷⁷ Veyssel Güllüce, **Kur’ân-ı Kerîm’de Ahiret İnançının Temelleri**, Erzurum, Ekev Yayınları, 2001, s. 1

²¹⁷⁸ Paul Tillich, **İmanın Dinamikleri**, Çev.: Fahrullah Terkan, Salih Özer, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2000, s. 41

²¹⁷⁹ Michael Peterson, William Hasker, Bruce Reichenbach, David Basinger, Çev.: Rahim Acar, **Akıl ve İnanç/Din Felsefesine Giriş**, İstanbul, Küre Yayınları, 2006, s. 446

²¹⁸⁰ Kureyş Suresi, 1-4

²¹⁸¹ Bakara Suresi, 201; Muhammed Hamidullah, **İslam’a Giriş**, s. 79

²¹⁸² Ali Pekcan, **İslâm Hukukunda Gaye Problemi**, İstanbul, Rağbet Yayınları, 2003, s. 88-94

²¹⁸³ Abraham Maslow, **İnsan Olmanın Psikolojisi**, s. 61

²¹⁸⁴ Saffet Köse, “Hukuk Mu Ahlak Mı? -İslâm Nokta-i Nazarından Din-Ahlak-Hukuk İlişkisi Bağlamında Bir İnceleme”, **İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi**, S.: 17, 2011, s. 34-35

²¹⁸⁵ Rum Suresi, 41

boyutlarıyla düşünmek mümkündür. Bozulmaların kaynağı, insanın haddini aşması ve rabbinin emirlerine kayıtsız kalmasıdır. Bireysel ve toplumsal olarak itaat, hayat için kaçınılmazdır. İnsan topluluklarının barış ve anlaşma halinde yaşaması esastır.²¹⁸⁶ İtaat kelimesi insanlık tarihi boyunca dışadönük (dıştan güdümlü) ve baskıya dayalı olduğu şeklinde olumsuz değerlerle anılır olsa da, olumlu karşılanmaktadır.²¹⁸⁷ Düzen ve otorite olmadığında can ve mal güvenliğini tesis etmek mümkün olmamaktadır. İnsanın en temel ihtiyacı, emniyet ve huzurdur.

İslamiyet; insanın, rabbiyle, kendisiyle, diğer insanlarla ve kâinat ile olan ilişkisini, tevhit ilkesine uygun olarak birbiriyle bağlantılı bir şekilde düzenleyen evrensel bir dindir.²¹⁸⁸ “Allah, içinizden, iman edip de salih ameller işleyenlere, kendilerinden önce geçenleri egemen kıldığı gibi onları da yeryüzünde mutlaka egemen kılacağına, onlar için hoşnut ve razı olduğu dinlerini iyice yerleştireceğine, yaşadıkları korkularının ardından kendilerini mutlaka emniyete kavuşturacağına dair vaade bulunmuştur. Onlar bana kulluk eder ve bana hiçbir şeyi ortak koşmazlar. Artık bundan sonra kimler inkâr ederse, işte onlar fasıkların ta kendileridir.”²¹⁸⁹ ayeti, bireysel ve toplumsal mesuliyetlerin ilahi öğretilere göre düzenlenmesi halinde dünya ve ahirette güven ve huzura ulaşılacağını vadetmektedir. Modernizm, insanı özgürleştirme vaadiyle arzularının esiri haline getirmekte, bireyin hürriyetiyle güven ve huzur dengesini bozmaktadır.²¹⁹⁰ Ağacın orman ile olan ilişkisi gibi; insan, birey olarak kendi kıymeti ve özellikleri olan müstakil bir varlık iken aynı zamanda toplumun ayrılmaz bir parçasıdır;²¹⁹¹ toplum, fertlerin toplamından daha fazlasını ifade etmektedir.²¹⁹² Madde ve mana, dünya ve ahiret ilişkisinde olduğu gibi, birey ve toplum da birbirlerinin alternatifi değil, tamamlayıcıdır.²¹⁹³ Milletler, sahip oldukları inanç, değer ve idealleriyle tanımlanmakta ve farklılaşmaktadır.²¹⁹⁴ “Ey iman edenler!

²¹⁸⁶ Bakara Suresi, 208; Enfal Suresi, 61

²¹⁸⁷ Erich Fromm, **İtaatsizlik Üzerine**, Çev: Ayşe Sayın, İstanbul, Kariyer Yayınları, 2001, s. 10-13

²¹⁸⁸ Yusuf Kardavi, **İslâm Hukuku Evrensellik-Süreklilik**, Çev.: Yusuf Isıcık, Ahmet Yaman, İstanbul, Marifet Yayınları, 1999, s. 211; Muhammed Hamidullah, **İslam’a Giriş**, s. 96-97; Muhammed İkbâl, **İslam’da Dini Tefekkürün Yeniden Teşekkülü**, Çev.: Sofi Huri, İstanbul, Kırkambar Kitaplığı, 2002, s. 28

²¹⁸⁹ Nur Suresi, 55

²¹⁹⁰ Cevat Özyurt, “Modernleşme Ve Küreselleşme Bağlamında Varoluşun Toplumsal Dinamikleri”, **Muhafazakar Düşünce Dergisi**, C.: 1, S.: 2, 2004, s. 20-21

²¹⁹¹ Yumni Sezen, **Sosyolojide ve Din Sosyolojisinde Temel Bilgiler ve Tartışmalar**, s. 62

²¹⁹² Manuel De Landa, **Çizgisel Olmayan Tarih**, Çev.: Ebru Kılıç, İstanbul, Metis Yayınları, 2006, s. 345

²¹⁹³ Ayhan Öz, **a.g.e.**, s. 67

²¹⁹⁴ Muzaffer Şerif-Carolyn W. Şerif, **Sosyal Psikolojiye Giriş**, Çev.: Mustafa Atakay, Aysun Yavuz,

Allah'a ve Peygamber'e hainlik etmeyin. Bile bile kendi (aranızdaki) emanetlerinize de hainlik etmeyin.”²¹⁹⁵ İnsan, rabbine kulluk yapmak, yeryüzünü imar ve ıslah etmek üzere emaneti yüklenmiş halifedir;²¹⁹⁶ misyonunu ifa etmesiyle her iki dünyada güven ve huzura kavuşabilmektedir.²¹⁹⁷ Allah’ın sınırlarını çiğneyen ve ona isyan edenler, ahirette huzur ve gün içerisinde olamamaktadır.²¹⁹⁸ Allah’a iman ve itaat edenler için ahirette korku ve hüznün bulunmamakta; güvenli ve huzurlu bir hayat bulunmaktadır.

Beşerin iman ve itaatine Allah’ın ihtiyacı yoktur; fakat insanoğlunun kulluğa ihtiyacı vardır.²¹⁹⁹ “Biliniz ki, kalpler ancak Allah’ı anmakla huzur bulur.”²²⁰⁰ Allah’a kulluk yapmak, içsel ve dışsal, bireysel ve toplumsal, dünya ve ahiret boyutlarıyla insana huzur ve güven vermektedir. Psikolojik ve sosyolojik huzurun kaynağı, yaratıcının emir ve yasaklarına bağlılıktır. Dünyadaki korku ve tehlikeler, insanın imtihanı olabilmekte; birey, ilahi öğretilere bağlılığıyla yaratıcının rızasına, güven ve huzura kavuşabilmektedir.

2. 13. İtaatin Uhrevi Sonucu

Varlığı idrak olunamayan şeyi yok saymak, inkar etmek doğru değildir.²²⁰¹ Ahiret inancı, yaratıcının varlığının kabul edildiği tüm din ve düşünce sistemlerinde mevcuttur.²²⁰² İnsanın, aşkın bir varlığa rab olarak bağlanmasında, yok olmaktan kurtulma korkusu ve ebedi hayata ilişkin ümidi vardır.²²⁰³ Kurân-ı Kerim, ahiret hayatına ilişkin haberleri, dünyevi mesuliyetleri ertelemek için değil; insanın varoluş gayesini hatırlatmak ve tercihlerini olumlu yönde etkilemek için açıklamaktadır.²²⁰⁴

C.: I-II, İstanbul, Sosyal Yayınları, 1996, No: 2, s. 497

²¹⁹⁵ Enfal Suresi, 27

²¹⁹⁶ Abdülbaki Güneş, **Kurân Kıssaları ve Medeniyetlerin İnşası**, İstanbul, Gündönümü Yayınları, 2005, s. 69

²¹⁹⁷ Bakara Suresi, 201; Araf Suresi, 156; Nahl Suresi, 122; Muhammed Hamidullah, **İslam’a Giriş**, s. 79; Kenan Gürsoy, **Bir Evrensel Projemiz Var mı?**, İstanbul, Etkileşim Yayınları, 2006, s. 73

²¹⁹⁸ Nisa Suresi, 13-14

²¹⁹⁹ Selçuk Kütük, **a.g.e.**, s. 163; Fazlurrahman, **Ana Konularıyla Kurân**, s. 74; Galip Türcan, **Kur’an’da Ahiret İnancı**, Ankara, Aziz Andaç Yayınları, 2006, s. 72

²²⁰⁰ Rad Suresi, 28

²²⁰¹ Toshihiko İzutsu, **İslam’da Varlık Düşüncesi**, 3.Bsk., İstanbul, İnsan Yayınları, 1993, s. 44

²²⁰² Bekir Topaloğlu, “Ahiret”, **T. D. V. İslam Ansiklopedisi**, No: 1, s. 543-548

²²⁰³ Bekir Topaloğlu, “Cennet”, **T. D. V. İslam Ansiklopedisi**, No: 7, s. 376-386

²²⁰⁴ Muhammet Altaytaş, “İslami İnanç ve Değerlere Yöneltilen Eleştirilerin Niteliği-Turan Dursun, Erdoğan Aydın Örneği-”, **Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi**, 2001, s. 132; Ali İmran Suresi, 14-15; Kasas Suresi, 83; İsra Suresi, 72; Şura Suresi, 36-38

Ahirette insan, eylemlerinden hesaba çakilecek; yaptığı ve yapmadıklarına göre mükafat veya ceza görecektir.²²⁰⁵ Akıl ve irade sahibi insan, vahye muhatap olmakta, emanet ve sorumluluk yüklenmektedir.²²⁰⁶ Hakikate ulaşmanın yolu, akıllı kullanmak ve vahye tabi olmaktan geçmektedir;²²⁰⁷ beşerin, rabbiyle irtibatı vahiy ile kurulmaktadır.²²⁰⁸

İslamiyet; insanın kendi özüne ve hayatın hakikatine vakıf olmasını, rabbinin emir ve yasaklarına riayet etmesini istemektedir.²²⁰⁹ İlahi emir ve yasaklar, insanın huzur ve saadetini temin etmektedir. Bireysel ve toplumsal kurallar, adaletin tecellisi için zaruridir; düzenin devamlılığı açısından ödül ve ceza sistemi vazgeçilmezdir. Dünya hayatının her aşamasında geçerli ve uygulanmakta olan ödül ve ceza sisteminin, ilahi adalet ile ahiret hayatında uygulanması, dünya hayatındaki sorumlulukların ifasına yardımcı olmaktadır.²²¹⁰ Ahiretin varlığı ve inancı, insanın olgunlaşma sürecine katkı sunmaktadır.²²¹¹ İnsanın tüm eylemlerininin kayıtlı olduğu amel defterinde yazılı olanlara²²¹² bedeninin organlarının şahitlik edecek olması,²²¹³ insanın ölmeden önce kendisiyle hesaplaşmasına ve sorumlu davranmasına yardımcı olmaktadır. Ahiret inancı olmadan, Allah’a iman tamamlanmamakta,²²¹⁴ dünya hayatı bu akideyle değer bulmakta; sorumluluk hissi, ahiret inancıyla canlı tutulmaktadır.²²¹⁵ İnsan, dünya hayatındaki eylemleriyle ahiret hayatındaki yerini hazırlamaktadır.

Kurân-ı Kerim’de yetmiş iki yerde ceza, yüz atmış yerde mükafat kelimesinin geçmesi; Allah’ın rahmetinin gazabını geçtiğine, mesajda cezadan çok mükafat

²²⁰⁵ Ali İmran Suresi, 30; İbrahim Suresi, 51; Mümin Suresi, 17; Zilzal Suresi, 7-8; Emre Dorman, “Deizm ve Eleştirisi: Tarihsel ve Teolojik Bir Yaklaşım”, **Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi**, 2009, s. 346

²²⁰⁶ Furkan Suresi, 44; İsra Suresi, 36; Vahdettin Başçı, “Akıl ve Vahiy Yönünden Doğru Düşünme”, **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.: 13, 1997, s. 211

²²⁰⁷ Ebû Mansur Maturidi, **Kitabu’t-Tevhid Tercümesi**, Çev.: Bekir Topaloğlu, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002, s. 4; İzmirli İsmail Hakkı, **İslam Dini ve Tabii Din**, İzmir, İzmir İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1998, s. 61-62; Bakara Suresi, 213

²²⁰⁸ Abdullatif el-Harputi, **Tenkîhu’l Kelâm Fî Akâid-i Ehli’l İslâm**, Çev.: İbrahim Özdemir, Fikret Karaman, Elazığ, Türkiye Diyanet Vakfı Elâzığ Şubesi Yayınları, 2000, s. 226

²²⁰⁹ İsmail Karagöz, **Kur’an’a Göre İnsana Verilen Değer ve Görev**, s. 57

²²¹⁰ Ömer Dumlu, **Kur’ânda Bazı Kavramlara Bakış**, İzmir, Anadolu Yayınları, 1999, s. 209

²²¹¹ Hüseyin Atay, **Kur’ân’a Göre İman Esasları**, s. 78-79

²²¹² Kehf Suresi, 49

²²¹³ Fussilet Suresi, 20

²²¹⁴ Yener Öztürk, **İmkânı ve Lüzumu Açısından Kur’ânda Âhiret**, İstanbul, Işık Yayınları, 2001, s. 39; Rad Suresi, 5

²²¹⁵ Yakup Çiçek, Fahrettin Yıldız, **Kurân’da Terimler ve Kavramlar: ALLAH**, İstanbul, Bir Yayıncılık, 1985, s. 85

öngören bir üslup kullanıldığına, işaret sayılmaktadır.²²¹⁶ Kurân-ı Kerim, insana nüfuz edebilmek için etkili ve dikkat çekici bir üslup kullanmaktadır;²²¹⁷ ahiret hayatıyla ilgili ayetler, müttakiler için müjdeleyici; inkar ve isyan edenler için korkutucudur.²²¹⁸ Ahiret hayatı, gayb alemine ilişkin bir konu olmasına rağmen, Kurân-ı Kerim mucize beyanıyla o sahneleri canlandırmakta ve muhatabını etkileyerek düşünmeye sevk etmektedir.²²¹⁹ İnsanın dünya hayatındaki maddi ve ruhi birlikteliği ahiret hayatında da devam edecektir; ödül ve mükafatın hissedilmesi ancak ruh ve beden birlikteliği ile mümkün olabilmektedir.²²²⁰

2. 13. 1. Cennet

Cennet kelimesi sözlükte, gizledi, görülmeyecek şekilde üzerini örttü demektir.²²²¹ Ahirette inananların ebedi istirahatgahı olan cennetin sözlük anlamıyla ilişkisi, benzersiz nimetlerin insan idrakinden gizlenmiş olmasıyla açıklanmaktadır.²²²² Cennet, yeşillikleri ve ağaçları bulunan bahçe şeklinde tanımlanmaktadır.²²²³ Dünya hayatında, insanların Allah’a olan bağlılığı ve itaati aynı seviyede olmadığından, ahiretteki ve cennetteki karşılıkları aynı olmamaktadır.²²²⁴ Kurân-ı Kerim, iman edip salih amel işleyenlerin cennete gireceğini bildirmektedir.²²²⁵ İman ile birlikte, Allah ve resulünün buyruklarına uygun, ilahi rıza için yapılan salih

²²¹⁶ Araf Suresi, 156; M. Emin Ay, **Din Eğitiminde Mükafat ve Ceza**, İzmir, Nil Yayınları, 1994, s. 61; Muhammed Kutub, **İslam’ın Etrafındaki Şüpheler**, s. 222

²²¹⁷ Mehmet Paçacı, **Kur’ân’da ve Kitab-ı Mukaddes’te Âhiret İnancı**, İstanbul, Nûn Yayıncılık, 1994, s. 93

²²¹⁸ İzzet Derveze, **Kur’ân Cevap Veriyor**, Çev.: Abdullah Baykal, İstanbul, Yöneliş Yayınları, 1988, s. 312-315; Seyyid Kutub, **Kur’ânda Kıyâmet Sahneleri**, s. 13

²²¹⁹ Şadi Eren, **Kur’ân’da Gayb Bilgisi**, İzmir, Işık Yayınları, 1995, s. 223

²²²⁰ Turan Koç, **Ölümsüzlük Düşüncesi**, İstanbul, İz Yayıncılık, 2005, s. 135

²²²¹ İbni Manzûr, **a.g.e.**, No: 13, s. 94; Ragıb, **a.g.e.**, s. 95

²²²² M. Süreyya Şahin, “Cennet”, **T. D. V. İslam Ansiklopedisi**, No: 7, s. 374-376

²²²³ Ömer Kara, **Kur’ân’da Metafizik Bir Âlem: Cennet**, İstanbul, Ragbet Yayınları, 2002, s. 63

²²²⁴ Bekir Topaloğlu, “Cennet”, **T. D. V. İslam Ansiklopedisi**, No: 7, s. 376-386; Nisa Suresi, 96; Enfal Suresi, 4; Fatır Suresi, 18

²²²⁵ Bakara Suresi, 25; Nisa Suresi, 57; Kehf Suresi, 107; Rum Suresi, 15; Lokman Suresi, 8; Secde Suresi, 19; Casiye Suresi, 30; Buruc Suresi, 11; Osman Cilacı, **İlahi Dinlerde Cennet İnancı**, İstanbul, Beyan Yayınları, 1991, s. 20-21

ameller insanı cennete ulaştırmaktadır.²²²⁶ Cennet kelimesi, Kurân-ı Kerim’de yüz kırk yedi yerde kullanılmaktadır.

Kurân-ı Kerim cenneti, maddi ve manevi nimetlerin sunulduğu, müminlerin mükafat yurdu olarak sunmaktadır.²²²⁷ Cennet nimetlerini; huzur,²²²⁸ konfor²²²⁹ ve ebedilik ²²³⁰ şeklinde özetlemek mümkündür. ²²³¹ “Daima sağlıklı olup asla hastalanmayacaksınız, sonsuza kadar yaşayıp ölmeyeceksiniz, gençliğinizi koruyup hiçbir zaman ihtiyarlamayacaksınız, sürekli nimetler içinde olacak ve güçlkle karşılaşmayacaksınız”²²³² İmam Maturidi’ye göre, Kurân-ı Kerim’de cennet ve nimetlerine ilişkin ifade ve üslup, insanın psikolojik ve epistemolojik hakikatleriyle uyumludur.²²³³ Cennet, insanın ana yurdudur; beşerin yükselişini temsil etmektedir. Kurân-ı Kerim’de cennet isimleri; adn, firdevs, naim, gurfе, daru’s-selam, cennetü’l-meva ve cennetü’l-huld olarak zikredilmektedir. İnsan için cennette maddi ve manevi ödül ve lezzetler hazırlanmaktadır. “Canlarının istediği ve gözlerinin hoşlandığı her şey oradadır. Siz orada ebedî olarak kalacaksınız.”²²³⁴ Mümin için en büyük ödül rabbinin rızasını ve sevgisini kazanmaktır; salih ameller O’nu memnun etmek için yapılmaktadır.²²³⁵ Allah sevgisi; inananlar için tüm sevgilerin üstündedir,²²³⁶ onları takvaya sevk etmektedir.²²³⁷ Kurân-ı Kerim, muhatabı olan insanı etkileyebilmek için onun hissiyatını ve vicdanını harekete geçiren kendine ait özel bir dil ve üslup

²²²⁶ İsmail Karagöz, **Âyet ve Hadislerin Işığında Sevgi ve Dostluk**, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2002, s. 133; İlyas Çelebi, **İslâm’ın İnanç Esasları**, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı İSAM Yayınları, 2009, s. 15

²²²⁷ Ahmet Saim Kılavuz, **İslam Akaidi ve Kelam’a Giriş**, İstanbul, Ensar Neşriyat, 1997, s. 228; Şerafeddin Gçlcük, Süleyman Toprak, **Kelam, Tarih, Ekoller, Problemler**, Konya, Tekin Kitabevi, 2001, s. 490; Fikret Karaman, **Dini Kavramlar Sözlüğü**, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006, s. 96; Şinasi Gündüz, **Din ve İnanç Sözlüğü**, Ankara, Vadi Yayınları, 1998, s. 80

²²²⁸ Araf Suresi, 43; Hicr Suresi, 47; Fecr Suresi, 27; Meryem Suresi, 62; Rad Suresi, 23-24; İbrahim Suresi, 23; Yunus Suresi, 10

²²²⁹ Fussilet Suresi, 31; Furkan Suresi, 16; Secde Suresi, 17; Rahman Suresi, 54-76; İnsan Suresi, 15-16

²²³⁰ Bakara Suresi, 25, 82; Ali İmran Suresi, 15; Nisa Suresi, 57, 122; Hud Suresi, 108; Cafer Kaysıcı, **Kur’ân-ı Kerim’de Mükâfat ve Ceza**, Konya, Hüner Yayınevi, 2006, s. 307

²²³¹ Bekir Topaloğlu, “Cennet”, **T. D. V. İslam Ansiklopedisi**, No: 7, s. 376-386

²²³² Müslim, Cennet, 22

²²³³ Adil Bebek, “Cennet Meyveleri Örneğinde Ahiret Hayatına Kelami Bir Bakış”, **Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.: 10/2, 2005, s. 9

²²³⁴ Zuhurf Suresi, 71

²²³⁵ Muhammed Oman Necati, **Kur’ân ve Psikoloji**, Çev.: Hayati Aydın, Ankara, Fecr Yayınları, 2017, s. 68

²²³⁶ Tövbe Suresi, 24

²²³⁷ Muhammed Osman Necati, **Hadis ve Psikoloji**, Çev.: Mustafa Işık, Ankara, Fecr Yayınları, 2016, s. 66

kullanmaktadır.²²³⁸ Ayetlerde cennet ve cehennem sahneleri art arda zikredilmekte; ümitleri korku, hüznüleri ebedi lezzetler takip etmektedir.²²³⁹ “Kitabı sağından verilen; "Alın, kitabımı okuyun, doğrusu bir hesaplaşma ile karşılaşacağımı umuyordum" der. Artık o, meyveleri sarkmış, yüksek bir bahçede, hoş bir yaşayış içindedir. Onlara şöyle denir: "Geçmiş günlerde, peşinen işlediklerinize karşılık afiyetle yiyiniz içiniz."²²⁴⁰ Ahiret hayatına iman eden ve dünya hayatında hesap gününü düşünerek rabbine takva ile yaklaşanlara verilecek amel defteri, onlar için sevinç kaynağı olmaktadır. Kuran-ı Kerim; cehennemden uzaklaşmanın en büyük kurtuluş olduğunu, cennet nimetlerinin dünya hayatında yaratıcının emir ve yasaklarına itaat edenler için hazırlandığını ve insana huzur vereceğini haber vermekte, insanoğlunu hayır ve hasenata davet ve teşvik etmektedir.²²⁴¹

İyiliğe ulaşmak; iman, itaat, ihlas gerektirmektedir. “Hayır, öyle değil! Kim "ihlan" derecesine yükselerek özünü Allah'a teslim ederse, onun mükâfatı Rabbinin katındadır. Artık onlara korku yoktur, onlar üzülmeyeceklerdir.”,²²⁴² “Doğruluktan ayrılmayınız. Doğruluk sizi birre (iyiliğe), o da sizi cennete ulaştırır. Kişi doğru olur ve dâimâ doğru iş yaparsa Allah katında siddiklerden yazılır. Yalandan sakınınız. Yalan da insanı günaha, o da cehenneme götürür. Kişi durmadan yalan söyler ve yalan üzere iş yaparsa Allah katında yalancılardan yazılır.”²²⁴³ Allah, hak ve hikmet ile en güzel şekilde yaratmış olduğu hayatta²²⁴⁴ insanı imtihan etmekte, eylemlerine göre bireye karşılık vermektedir. Yaratan, insanın hayatta tabi olacağı bilgi ve kuralları kendisine bildirmekte, insanoğlunun yolunu aydınlatmaktadır. Akıl ve iradesini, rabbini razı etmek üzere değerlendirenler vadedilen cennet, insanın ebedi mutluluk yurduudur. Allah’a iman ve itaat, cennet kapısının anahtarıdır.

²²³⁸ Mehmet Yolcu, **Kur’ân’ın Zihniyeti Değiştirmesi**, İstanbul, Eylül Yayınları, 2003, s. 271

²²³⁹ Suphi Salih, **Ölümden Sonra Diriliş**, Çev.: Şerafeddin Gölcük, İstanbul, Kayıhan Yayınevi, 1987, s. 1

²²⁴⁰ Hakka Suresi, 19-24

²²⁴¹ Ali İmran Suresi, 185; Nahl Suresi, 97; Tur Suresi, 17-20; Nisa Suresi, 13, 124, 134; Müminun Suresi, 1; Naziat Suresi, 40-41

²²⁴² Bakara Suresi, 116

²²⁴³ Buhari, Edeb, 69; Müslim, Birr, 105; Ebu Davud, Edeb, 80

²²⁴⁴ Hicr Suresi, 85; Furkan Suresi, 2; Yasin Suresi, 39, 42; Zuhruf Suresi, 11; Ahkaf Suresi, 3; Kamer Suresi, 49; Müminun Suresi, 18; Talak Suresi, 3

2. 13. 2. Cehennem

İmtihan için yaratılan ve eylemlerinden hesap verecek olan insana²²⁴⁵ iyilik ve kötülük bildirilmiş, hayır ve şerde özgürce tercihini kullanmasına fırsat verilmiştir. İnsan, özgür tercihleriyle yükselmekte veya alçalmaktadır.²²⁴⁶ Cehennem kelimesi sözlükte, dipsiz, derin kuyu anlamındadır.²²⁴⁷ Cehennem, insanın dünya hayatında şeytana ve hevasına bağlılığının neticesi, alçalmanın yurdu; cennetin karşıtıdır. Cehennem; inkar edenlerin ebedi, ganahkarların süreli olarak ceza göreceği ateş yurdunun, azap yerinin ve hapishanenin adıdır.²²⁴⁸ Kurân-ı Kerim’de cehennem kelimesi yetmiş yerde geçmektedir; cehennem isimleri; sakar, sair, cahim, leza, hutame ve haviye olarak farklı şekillerde zikredilmektedir. Cehennem, suçluların ceza ve azap göreceği yerdir; Allah’ın rahmetinden ve sevgisinden mahrum kalmak ise en büyük talihsizliktir. “Allah katında bundan daha kötü bir karşılığın bulunduğunu size haber vereyim mi?” de, Allah kime lanet ve gazab ederse, kimlerden maymunlar, domuzlar ve şeytana kullar kılarsa, işte onlar yeri en kötü ve doğru yoldan en çok sapmış olanlardır.”²²⁴⁹

Ceza, suçların önlenmesi için tedbir niteliğindedir, asıl ve amaç değildir; toplumsal hayatın sürekliliği, adalet ve huzur içerisinde yaşamak için otorite tarafından mükafat ve ceza öngörülmesi doğaldır, zaruridir. İnsanların kişilikleri birbirinden farklı olduğundan kurallara itaat etme bilinci geliştirebilmesi de farklılık gösterebilmektedir; insanların bir kısmı severek ve mükafat umuduyla, bir kısmı korkutularak ceza kaygısıyla, hareket edebilmektedir.²²⁵⁰ Allah, insanlara zulmetmemekte, kişinin dünya hayatındaki suç ve günahları nedeniyle kötülüklerine ahirette karşılık vermektedir. Amel defterlerinin dağıtıldığı günde hesap sorucu olarak nefsin yeterli olması,²²⁵¹ bireyin kendi eylemlerine dikkati çekmektedir. “Allah, bir milleti doğru yola erdirdikten sonra, sakınacakları şeyleri onlara açıklamadıkça,

²²⁴⁵ Enam Suresi, 112

²²⁴⁶ Mehmet Yaşar Soyalan, **Kur’ân ve İnsan**, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 1999, s. 111-116

²²⁴⁷ İbni Manzûr, **a.g.e.** s. 525

²²⁴⁸ İbni Manzûr, **a.g.e.**, s. 525; Ragıb, **a.g.e.**, s. 102; Ö. Süleyman Aşkar, **El-Cennetü ve’n-Nar**, 6. Bsk., Amman-Ürdün, Daru’n-Nefais, 1995, s. 13; Fikret Karaman, **a.g.e.**, s. 87

²²⁴⁹ Maide Suresi, 60

²²⁵⁰ Münür Tezcan, “Kur’an’da İnsanın İç Denetimi”, **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi**, 2019, s. 40

²²⁵¹ İsra Suresi, 14

sapıklığa düşürmez. Allah şüphesiz her şeyi bilir.”²²⁵² "Rablerini inkar edenler için cehennem azabı vardır. Ne kötü varılacak yerdir orası! Oraya atıldıklarında, onun kaynarken çıkardığı korkunç uğultuyu işitirler. Neredeyse cehennem öfkeden çatlayacaktır! Oraya her bir topluluk atıldıkça oranın bekçileri onlara, "Size bir uyarıcı gelmemiş miydi?" diye sorarlar. Onlar da şöyle derler: "Evet, bize bir uyarıcı gelmişti. Fakat biz onu yalanlamış ve 'Allah hiçbir şey indirmemiştir. Siz ancak büyük bir sapıklık içindesiniz' demiştik." Yine şöyle derler: "Eğer kulak vermiş veya aklımızı kullanmış olsaydık, şu alevli ateştekilerden olmazdık."²²⁵³ ayetleri, ilahi adalette, rehberlik ve bilgi olmadan, imtihan ve karşılığın olmayacağını vurgulamaktadır. "Eğer Allah, insanları zulümleri yüzünden hemen cezalandırsaydı, yeryüzünde hiçbir canlı bırakmazdı. Fakat onları belirli bir süreye kadar erteler. Ecelleri geldiği zaman ise ne bir an geri kalabilirler, ne de öne geçebilirler."²²⁵⁴ Dünya hayatı imtihan yurdu, suç özelinde istisnaları olsa da ceza ve mükafat ahiret hayatına mahsustur. İslam düşüncesinde, sorumluluk ve ceza bireyseldir; kimse bir başkasının suçunu yüklenmemektedir. "Senin rabbin hep bağışlayıcıdır ve merhamet sahibidir; şayet yaptıkları yüzünden onları (hemen) cezalandıracak olsaydı, onlara azabı çarçabuk verirdi. Fakat kendilerine tanınmış belli bir süre vardır ki, artık bundan öte kaçıp kurtulacakları bir sığınak bulamayacaklardır.”²²⁵⁵ "Eğer Allah insanlara, onların hemen hayra kavuşmayı istedikleri gibi, şerri de acele verseydi, elbette onların ecellerine hükmolunurdu. İşte biz, bize kavuşmayı ummayanları, kendi azgınlıkları içinde bocalar halde bırakırız."²²⁵⁶ ayetleri, ilahi rahmet nedeniyle cezalandırmanın ahirete ertelenebildiğini, suçların ertelenmesi tövbe ile fırsata çevrilmediğinde, isyan ve pişmanlıklarının artmasına paralel olarak cezanın da artacağını, haber vermektedir. "Cennet size ayakkabınızın bağından daha yakındır; Cehennem de öyledir."²²⁵⁷ hadisi, akıl ve iradesini doğru kullanmayan ve vahye tabi olmayanların ahiretteki kötü sonunu kendisinin kolayca hazırladığını haber vermektedir. İnsan, cennet ve cehennem; iyiliğe ve kötülüğe aynı uzaklıkta olmasına rağmen, kendi eylemleri akıbetini hazırlamaktadır.

²²⁵² Tövbe Suresi, 115

²²⁵³ Mülk Suresi, 6-10

²²⁵⁴ Nahl Suresi, 61

²²⁵⁵ Kehf Suresi, 58

²²⁵⁶ Yunus Suresi, 11

²²⁵⁷ Buhari, Rikak, 29

“Ey iman edenler! Allah'a itaat edin, Peygambere itaat edin. Amellerinizi boşa çıkarmayın. İnkâr eden, Allah yolundan alıkoyan, sonra da inkarcılar olarak ölenler var ya, Allah onları asla bağışlamayacaktır.”,²²⁵⁸ “Ateşin karşısında durdurulup da, "Ah, keşke dünyaya geri döndürülsek de Rabbimizin âyetlerini yalanlamasak ve mü'minlerden olsak" dedikleri vakit (hallerini) bir görsen! Hayır, (bu yakınmaları) daha önce gizlemekte oldukları şeyler onlara göründü (de ondan). Eğer çevrilselerdi elbette kendilerine yasaklanan şeylere yine döneceklerdi. Şüphesiz onlar yalancılardır. Derler ki: "Hayat ancak dünya hayatımızdır. Artık biz bir daha diriltilecek de değiliz." Rab'lerinin huzurunda durduruldukları vakit (hallerini) bir görsen! (Allah) diyecek ki: "Nasıl, şu (dirilmek) gerçek değil miymiş?" Onlar, "Evet, Rabbimiz'e andolsun ki, gerçekmiş" diyecekler. (Allah), "Öyleyse inkar etmekte olduğunuzdan dolayı tadın azabı!" diyecek. Allah'ın huzuruna çıkmayı yalanlayanlar gerçekten ziyana uğramıştır. Nihayet onlara ansızın o saat (kıyamet) gelip çatınca bütün günahlarını sırtlarına yüklenerek, "Hayatta yaptığımız kusurlardan ötürü vay halimize!" diyecekler. Dikkat edin, yüklendikleri günah yükü ne kötüdür!”²²⁵⁹ ayetleri, insanın unutkanlığını, gaflete ve hevasına düşkünlüğünü hatırlatmaktadır. Ölüm, insanın dünya hayatından ahiret hayatına geçişini sağlamaktadır;²²⁶⁰ cennet ve cehennemden bahseden ayetler, insanın hayretini ve korkularını harekete geçirmektedir.²²⁶¹ Cehennemde yiyecek, içecek²²⁶² ve kıyafetler²²⁶³ azabın bir parçası olmakta; cehennemden bahseden ayetlerde insanın pişmanlığı²²⁶⁴ vurgulanmaktadır. “Şüphesiz âyetlerimizi inkar edenleri biz ateşe atacağız. Derileri yanıp döküldükçe, azabı tatmaları için onların derilerini yenileyeceğiz. Şüphesiz, Allah mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir.”²²⁶⁵ ayeti, cehennem azabının, insanın ruh ve beden birlikteliğiyle gerçekleşeceğini haber vermektedir.

“O gün zalim, parmaklarını ısırır “Eyvah!” der, “keşke o Peygamberle birlikte bir yol tutsaydım! Eyvah! Keşke falanı dost edinmeseydim! Vallahi bana gelen öğütten

²²⁵⁸ Muhammed Suresi, 33-34

²²⁵⁹ Enam Suresi, 27-31

²²⁶⁰ Ömer Rıza Doğrul, **Kur’ân Nedir**, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1967, s. 22

²²⁶¹ Celal Kırca, **Kur’ân ve İnsan**, İstanbul, Marifet Yayınları, 1996, s. 74

²²⁶² İbrahim Suresi, 16; Hakka Suresi, 36-37; Nebe Suresi, 24-26; Sad Suresi, 57; Saffat Suresi, 62-65; Vakıa Suresi, 92-93; Duhan Suresi, 43-46; Gâşiye Suresi, 6-7; Müzzemmil Suresi, 12-13

²²⁶³ İbrahim Suresi, 50; Hac Suresi, 19; Vakıa Suresi, 41-45

²²⁶⁴ Fatır Suresi, 37; Ahzab Suresi, 66-68; Şuara Suresi, 102; Sad Suresi, 61; Zuhuf Suresi, 77; Furkan Suresi, 13; Nebe Suresi, 40; Mümin Suresi, 49

²²⁶⁵ Nisa Suresi, 56

(Kur'ândan) beni o uzaklaştırdı. Zaten şeytan, insanı işte böyle uçuruma sürükleyip sonra da yüzüstü, yalnız bırakır.”²²⁶⁶ “Ateşin içinde birbirleriyle tartışırken, zayıf olanlar, büyüklük taslayanlara, "Biz size uymuş kimselerdik. Şimdi şu ateşin bir kısmını üzerimizden kaldırabilir misiniz?" derler. Büyüklük taslayanlar ise şöyle derler: "Biz hepimiz ateşin içindeyiz. Şüphesiz Allah kullar arasında (böyle) hüküm vermiştir.”²²⁶⁷ ayetleri, dünya hayatında rabbini tanımayan ve yaşamlarını O'nun dinine göre düzenlemeyenlerin, akıl ve irade sahibi olmalarına rağmen sorumluluklarını başkalarına havale edenlerin, hevasına esir olan ve nefislerine zulmedenlerin, kibir ve gururla insanları haksız düzenlerine tabi kılanların, nankörlükleri nedeniyle çetin bir azaba uğratılacağını ihtar etmektedir.

“Eğer yeryüzünde bulunan her şey tümüyle ve onlarla beraber bir o kadarı da zulmedenlerin olsa, kıyamet günü kötü azaptan kurtulmak için elbette onları verirlerdi. Artık, hiç hesap etmedikleri şeyler Allah tarafından karşılırlarına çıkmıştır.”²²⁶⁸ “Cehennem bekçisine şöyle feryat ederler: Malik! Ne olur, tükendik artık! Rabbin canımızı alsın, bitirsin işimizi!” O da: “Ölüp kurtulmak yok, ebedî kalacaksınız burada” der.”²²⁶⁹ ayetleri, Allah'ı ve hak din İslam'ı inkar edenlerin ebedi cehennemde kalacağını; feryat, ızdırap ve fidyelerinin ebedi azap sonucunu değiştirmeyeceğini haber vermektedir. “İnsan için ancak çalıştığı vardır.”²²⁷⁰ “De ki: "Çalışın, yapın. Yaptıklarınızı Allah da, Rasûlü de, mü'minler de görecektirler. Sonra gaybı da, görülen âlemi de bilen Allah'ın huzuruna döndürüleceksiniz. O da size bütün yapmakta olduğunuz şeyleri haber verecektir.”²²⁷¹ ayetleri, insanın hür iradesiyle yaptığı eylemlerinin neticesine göre karşılık göreceğini; dünyanın, ahiretin tarlası olduğunu haber vermektedir. Allah'a iman ve itaat, insanı cehennemden uzaklaştırmakta, cennete yaklaştırmaktadır.

²²⁶⁶ Furkan Suresi, 27-29

²²⁶⁷ Mümin Suresi, 47-48

²²⁶⁸ Zümer Suresi, 47

²²⁶⁹ Zuhruf Suresi, 77

²²⁷⁰ Necm Suresi, 39

²²⁷¹ Tövbe Suresi, 105

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. DİN EĞİTİMİ AÇISINDAN KURÂN-I KERİM'DE İTAAT

3. 1. Din Eğitimi

Mahlukat içerisinde en değerli olanı insandır;¹ insan, yaratılış ve düşünce açısından üstün görülmekte,² Kurân-ı Kerim'in hedefinde insan bulunmaktadır.³ Tekvin sıfatının en fazla tecelli ve tezahür ettiği insan,⁴ mahiyeti itibariyle beden ve ruhen en güzel şekilde yaratılmakta,⁵ akıl ve bilgi gücüyle donatılmakta, vahiy ile kendisine görev bilgilendirmesi yapılmaktadır.⁶ Akıl ve bilgi kabiliyetiyle kâinat kitabını okuma imkanı elde eden insan, eşyayı kendi hizmetinde kullanabilmekte, maddeden manaya yol bulabilmekte ve yeryüzünün halifeliği gibi⁷ büyük ve önemli görev ve imtiyazlar kazanabilmektedir.⁸ Borç, boyun eğme ve yükümlülüğü yerine getirme anlamlarında kullanılan din;⁹ şeriate boyun eğmek, itaat etmek;¹⁰ Allah'ın peygamber aracılığıyla insanlara bildirdiği hakikat ve ilahi kanundur.¹¹ Din; inanç ve ibadet boyutları bulunan, insanlara dünya görüşü ve hayat tarzı sunan, gönülden bağlılığı gerektiren mukaddes bir kurumdur.¹²

¹ İsra Suresi, 70

² Süleyman Kaya, **Kur'an'da İmtihan**, İstanbul, İnsan Yayınları, 2003, s. 64

³ Ramazan el-Butî, **Kurân'da İnsan ve Medeniyet**, s. 41; Seyyid Kutup, **Din Bu**, Çev.: Furkan Hocaoglu, 5. Baskı, İstanbul, Özgün Yayıncılık, 1999, s. 39

⁴ Sadık Kılıç, **Tarihselcilik ve Akılcılık Bağlamında Kur'an'ı Anlama Sorunu**, İstanbul, İhtar Yayınları, 1999, s. 10

⁵ Tin Suresi, 5; İsra Suresi, 70; Müminun Suresi, 12-14; Secde Suresi, 7-8; İnfitar Suresi, 7-8

⁶ Hayrani Altıntaş, **İslam'ın Gerçek Yüzü**, Ankara, Ankara Üniversitesi Yayınları, 2005, s. 143-146

⁷ Bakara Suresi, 30-33; İsra Suresi, 70; Fatır Suresi, 39; Sad Suresi, 26

⁸ Şevki Saka, **Yabancılaşma Krizinde Kur'an**, Ankara, İrşad Kitaplığı, 1997, s. 111; Aysel Zeynep Tozduman, **İslam Ve Batı Gözüyle İnsan**, İstanbul, Seha Neşriyat, 1991, s. 194

⁹ Yıldız Kızılabdullah, "Kavramsal Çerçeve: Eğitim, Öğretim ve Din", **Din Eğitimi El Kitabı**, Ed.: Recai Doğan, Remziye Ege, 3. Bsk., Ankara, Grafiker Yayınları, 2015, s. 49

¹⁰ Ragıb, **a.g.e.**, s. 322

¹¹ Cürcani, **a.g.e.**, s. 105

¹² Nurullah Altaş, İsmail Arıcı, "Din Eğitiminin Bilimselleşme Süreci ", **Din Eğitimi**, Ed.: Mustafa Köylü, Nurullah Altaş, 6. Bsk., İstanbul, Ensar Neşriyat, 2016, s. 62

M. Hamdi Yazır dini; “akıl sahiplerini hüsn-i ihtiyarlarıyla bizzat hayır ve nimete sevkeden bir vaz’ı ilâhî, şeriat ve millet, beşerin ihtiyârî fiillerinin hayır ve saadet gayesine doğru cereyanını temin eden bir yol, bir kanun, bir âmil-i manevî”¹³ olarak tanımlamaktadır.

Eğmek kökünden gelen,¹⁴ maarif, tedip, tedrisat, talim ve terbiye kelimeleriyle karşılanan ve birçok tanımı yapılan eğitim,¹⁵ en genel ifadeyle; “Bireyin davranışlarında kendi yaşantısı yoluyla kasıtlı olarak istendik değişme meydana getirme sürecidir.”¹⁶ İnsan, dünyaya geldiği andan itibaren eğitim sürecinin içerisinde;¹⁷ eğitime ve eğitilme kabiliyetine sahip, tekamül edebilen bir varlıktır.¹⁸ “Eğitim, hem bir oluş hem de bir sonuçtur. Hem bir tecrübe konusu hem de intibak yoludur.”¹⁹ Eğitim; önceden belirlenen kurallarla, belli amaçlara göre bireye bilgi, duygu, davranış kazandırma, değiştirme ve geliştirme süreci olarak da tanımlanabilmekte;²⁰ bireyin topluma uyum sağlama yolu kabul edilmektedir.²¹ Doğuştan insana verilen düşünme ve öğrenme yeteneği, eğitime temel oluşturmakta; insan, sürekli gelişim göstermektedir. Eğitim, fizyolojik ihtiyaçlar gibi yaşamsal bir ihtiyaçtır;²² itaatte olduğu gibi eğitimde de bilinç ve irade önem arz etmektedir. Mümkün bir varlık olan insan, tüm ihtiyaçlarını birlikte değerlendirerek her anlamda gelişim peşindedir.²³ Beşeriyetten insanlığa giden yolda maddi ve manevi bütünlüğün korunarak benliğin ve şahsiyetin oluşmasına yardımcı olmak, eğitimin ve din

¹³ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, a.g.e., No: 1, s. 83-145

¹⁴ Yıldız Kızılabdullah, “Kavramsal Çerçeve: Eğitim, Öğretim ve Din”, **Din Eğitimi El Kitabı**, Ed.: Recai Doğan, Remziye Ege, 3. Bsk., Ankara, Grafiker Yayınları, 2015, s. 41

¹⁵ Halis Ayhan, **Eğitime Giriş ve İslamiyetin Eğitimimize Getirdiği Değerler**, İstanbul, Damla Yayınevi, 1982, s. 12; Mahmut Tezcan, **Eğitim Sosyolojisine Giriş**, s. 4

¹⁶ Selahattin Ertürk, **Eğitimde Program Geliştirme**, 8. Bsk., Ankara, Meteksan Baskı, 1994, s. 12; Mehmet Zeki Aydın, **Din Öğretiminin Yöntemleri**, 9. Bsk., İstanbul, Nobel Akademik Yayıncılık, 2015, s. 5

¹⁷ Bertrand Russel, **Eğitim Üzerine**, Çev.: Nail Bezel, İstanbul, Say Yayınları, 1996, s. 61

¹⁸ Veysel Karani Altun, “Din Eğitimi Açısından İnsanın Yetkinliği (Sadreddin-i Konevi Örneği)”, **Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi**, 2020, s. 30-31

¹⁹ Halis Ayhan, **Eğitime Giriş ve İslamiyetin Eğitimimize Getirdiği Değerler**, s. 14

²⁰ Abdurrahman Dodurgalı, **Eğitim Sosyolojisi**, s. 9-12; Mehmet Zeki Aydın, **Din Öğretiminde Yöntemler**, Ankara, Nobel Yayın Dağıtım, 2007, s. 5; Selahattin Ertürk, **Eğitimde Program Geliştirme**, s. 12; Nurettin Fidan, Münire Erden, **Eğitim Bilimine Giriş**, İstanbul, Alkım Yayınevi, 1998, s. 12; N. Kemal Önder, **Öğretimde Program İlke ve Yöntemler**, İstanbul, Arı Basımevi, 1980, s. 23-24

²¹ Fatma Varış, **Eğitim Bilimine Giriş**, Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1978, s. 110

²² Mehmet Yaşar Soyalan, **Kur’ân ve İnsan**, s. 77

²³ Gürbüz Deniz, **İnsan Hürriyetinin Metafizik Temelleri**, İstanbul, Litera Yayıncılık, 2010, s. 141; Beyza Bilgin, “Din Eğitiminin Genel Eğitimdeki Yeri”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.: 24, S.: 1, 1990, s. 470

eğitiminin amaçları arasında sayılmaktadır.²⁴ Ülkemizde eğitim kelimesi yerine sıklıkla maarif, tedip, talim, terbiye ve tedrisat kelimeleri kullanılmaktadır.²⁵ Terbiye kelimesi sözlükte, bir şeyi yetiştirmek, çocuk veya ekini büyütmek, kemale erdirmek, ıslah etmek, gözetmek, sorumluluğunu yüklenmek, geliştirmek anlamlarına gelmekte;²⁶ rehberlik, karşılıklı etkileşim ve ahlaki gelişim manalarını içermekte;²⁷ öteden beri eğitim kelimesi yerine kullanılmakta;²⁸ eğitim kelimesinden daha geniş bir muhtevaya sahip olduğu ifade edilmektedir.²⁹

*“Yetişme ve gelişme bütün canlılarda görülürse de terbiye daha çok insan hakkında kullanılan, onun bedenî, zihnî, ahlâkî gelişmesini ve olgunlaşmasını sağlamayı ifade eden bir terim haline gelmiştir. Bu faaliyetin önemi, ilkeleri, metotları, etkileri ve hedefleri gibi konulardan bahseden disipline de terbiye ilmi veya kısaca terbiye denilmiştir.”*³⁰

İslamiyet, insanın sahip olduğu akıl ve iradeyle, yeryüzünde kendisinden beklenen hedeflere ulaşmak için ruhi ve bedeni imkanlarını kullanmasını istemektedir. Bireyin doğuştan varolan kabiliyet ve potansiyelinin geliştirilmesi ve yönlendirilmesi anlamındaki terbiye ile her insan eğitilebilir durumdadır;³¹ fitrat uyumlu ve dengeli bir yaşam için eğitim şarttır.³² Allah, insanı bilgi sahibi olabilecek potansiyel ve donanımlarla var etmekte; bilgisiyle kendisini geliştirmesini istemektedir. İnsan kelimesi, nisyan ve üns kökleri dikkate alınarak açıklanmaktadır.³³ Nisyanın unutmak;

²⁴ Bülent Çelikel, “Din Eğitiminin Psikolojik Temelleri Üzerine Bir Değerlendirme”, **EKEV Akademi Dergisi**, S.: 58, 2014, s. 544

²⁵ Saffet Bilhan, **Eğitim Felsefesi, Kavram Çözümlemesi**, Ankara, Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları, 1991, s. 51

²⁶ İbni Manzur, **a.g.e.**, No: 4, s. 307; Mustafa Öcal, **Din Eğitimi ve Öğretiminde Metodlar**, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007, s. 23; Serdar Mutçalı, **Arapça-Türkçe Sözlük**, İstanbul, Dağarcık Yayınları, 1995, s. 303

²⁷ Abdurrahman Şeref, **Ahlak İlmi**, Çev.: Mevlüt Uyanık, Akyol Aygün, Ankara, Elis Yayınları, 2012, s. 20; Muhammed Ali Sadat, **İslam Ahlakı**, Çev.: Cemil Sönmez, Van, Bilge Adam Yayınları, 2005, s. 18

²⁸ Turgay Gündüz, **İslam, Gençlik ve Din Eğitimi**, s. 23

²⁹ Bedi'i Ziya Egemen, **Terbiye İlminin Problemleri ve Terbiye Felsefesi**, Ankara, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1965, s. 4

³⁰ Ziya Kazıcı, Halis Ayhan, “Talim ve Terbiye”, **T. D. V. İslam Ansiklopedisi**, No: 39, s. 515-523

³¹ Bakara Suresi, 195; Nisa suresi, 28; Enam Suresi, 68-69; Nahl Suresi, İsra Suresi, 9-11; 78; Dehr Suresi, 3; Tahrim Suresi, 6; Beled Suresi, 10; Tin Suresi, 3-5; M. Faruk Bayraktar, **İslâm Eğitiminde Öğretmen-Öğrenci Münasebetleri**, s. 24-25; Ayhan Öz, **a.g.e.**, s. 147; Abdurrahman Dodurgalı, “Kur'an'a Göre Eğitimin Gücü”, **Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi**, S.: 3, 1996, s. 120

³² Mustafa Ergün, **İnsan ve Eğitimi**, Ankara, Ocak Yayınları, 1993, s. 61

³³ İlhan Ayverdi, **Misalli Büyük Türkçe Sözlük**, C.: I-III, İstanbul, Kubbealtı Neşriyat, No: 1, 2005, s. 1416

üns kelimesinin uyum, kaynaşma ve yakınlık anlamı bulunmaktadır.³⁴ İnsan, hem rabbi ile hem de insanlarla ünsiyet kurmaktadır.³⁵ Rabbiyle olan ahdini unutmaması ve genel bir özellik olarak unutmama hali nedeniyle insanın nisyan kelimesinden türetildiği de söylenmektedir. İnsanın üns kelimesinden türetilmesi, onun sosyal boyutu düşünüldüğünde diğer insanlarla ve çevreyle uyum sağlaması şeklinde açıklanmakta;³⁶ başarılı bir uyum, öğrenmeyle mümkün olmaktadır.³⁷ İnsanın, kendisine, rabbine ve çevresine karşı sorumlulukları bulunmakta, görevlerini saygı ve sevgi ile ifa edebildiğinde her iki dünyada huzur bulmaktadır.³⁸ İnsanın yüklendiği emanet ve halifelik görevleri, onu yücelttiği oranda sorumluluk yüklemekte, varlığının en temel alanını oluşturmaktadır.³⁹ Kurân-ı Kerim, insanın halife ve kul olmasını; iki temel, üstün ve farklı yönünü vurgulamaktadır.⁴⁰ Yeryüzünü imar ve ıslah ile görevlendirilen mükerrer varlık, kendi haline ve başıboş bırakılmamaktadır.⁴¹ Ebu Hayyan et-Tevhidi'nin ifadesiyle; "İnsan, insanlığını kendisine mesele edinendir."⁴² Değere dönüşmeyen, ahlak ile bütünleşmeyen bilgi, insanın kendi özüne dönmesine yardımcı olamamaktadır.⁴³ İslamiyet'te eğitimin hem ilmi hem de ameli boyutu bulunmaktadır; Kurân-ı Kerim, bireyin aklına, kalbine ve nefesine yönelik mesajlarıyla insanı eğitmekte, eylemlerini fitratıyla uyumlu hale getirerek olgunlaşmasına yardımcı olmaktadır.⁴⁴ Amel ile bütünlüğü ve sadakati sağlanmış, ahlaki yetkinliği oluşturulmuş olan ilim, faydalı ilim olarak kavramsallaştırılmaktadır.⁴⁵

Din eğitimi; bir disiplin ve bilim dalı olmanın yanında din eğitimi faaliyeti olarak farklı iki anlamda kullanılmaktadır.⁴⁶ Eğitim ve din eğitiminin nihai hedefi,

³⁴ İbni Manzur, **a.g.e.**, No: 1, s. 80; Cevheri, **a.g.e.**, No: 3, s. 909; Zebidi, **a.g.e.**, No: 8, s. 187-189

³⁵ Şakir Gözütok, **İslam Medeniyetinde Eğitim Felsefesi**, İstanbul, Ensar Yayınları, 2019, s. 77

³⁶ Hayati Aydın, **Kur'an'da Psikolojik İkna**, İstanbul, Timaş Yayınları, 2001, s. 175

³⁷ Nuray Senemoğlu, **Gelişim, Öğrenme ve Öğretim**, Ankara, Gazi Kitabevi, 2002, s. 92

³⁸ Fahri Demir, **İslam Ahlakı**, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1997, s. 20; Hüseyin Emin Sert, **Kur'an'da İnsan Tipleri Ve Davranışları**, İstanbul, Bilge Yayıncılık, 2004, s. 307-309

³⁹ İlhan Kutluer, **İlim ve Hikmetin Aydınlığında**, İstanbul, İz Yayıncılık, 2001, s. 28-29

⁴⁰ Yümni Sezen, **Kurân Işığında İnsan, Akıl ve Toplum**, s. 31-33

⁴¹ Tarık Suresi, 4; Ali İmran Suresi, 191; Kıyame Suresi, 36; Mülk Suresi, 2; Mustafa Köylü, "Kur'an ve Ruh Sağlığı", **Dini Danışmanlık ve Din Hizmetleri**, Ed.: Nurullah Altaş, Mustafa Köylü, 2. Bsk., İstanbul, Ensar Neşriyat, 2015, s. 67; İbrahim Kalın, **Barbar Modern Medeni: Medeniyet Üzerine Notlar**, s. 144

⁴² İbrahim Halil Üçer, "İnsan İnsanın Emanetidir", **Diyanet Aylık Dergi**, S.: 318, 2017, s. 13-15

⁴³ Bakara Suresi, 44; Nurettin Topçu, **Var Olmak**, İstanbul, Dergah Yayınları, 2018, s. 25

⁴⁴ Bayraktar Bayraklı, **İslam'da Eğitim**, s. 187-277

⁴⁵ Taha Abdurrahman, **Dini Amel ve Aklın Yenilenmesi**, Çev. Mehmet Emin Güleçyüz, 2. Bsk. İstanbul, Pınar Yayınları, 2021, s. 197

⁴⁶ Mehmet Şevki Aydın, **Din Eğitimi Bilimi**, Kayseri, Kimlik Yayınları, 2017, s. 87

insanın ve toplumun yetkinleştirilmesine;⁴⁷ bireyin fitratının korunmasına, benliğin oluşturulmasına ve çevreye uyum sağlanmasına yardım ve rehberlik etmektir.⁴⁸ Din eğitimi; insanın zihinsel, duygusal ve davranışsal gelişimi dikkate alınarak dini bilgilerin bireye aktarılması ve dini bilinçlenmenin sağlanması süreci olarak tanımlanmaktadır.⁴⁹ “Din eğitimi, bireyin dînî davranışlarında kendi yaşantıları yoluyla ve kasıtlı olarak istendik değişme meydana getirme sürecidir.”⁵⁰ İnsanda eğitilmesi hedeflenen unsurların akıl, kalp ve nefis olduğu kabul edilmektedir.⁵¹ İnanç, insanı iyiliğe sevk eden ve kötülükten uzaklaştıran külli bir sistem;⁵² insanın tüm benliğiyle ilahi kudreti kabul etmesi ve gönülden teslim olmasıdır.⁵³ Din, bireyin kişisel hayatına yön verdiği ve disipline ettiği gibi toplumsal hayatın düzeni ve devamlılığı da dinden ve eğitimden etkilenmektedir.⁵⁴ Din, insanın tüm ihtiyaçlarını karşılamak ve ilişkilerini düzenlemek üzere gönderilen ilahi esaslardır;⁵⁵ din, insanın kendini gerçekleştirmesine yardımcı ve rehber olmaktadır.⁵⁶ İnsanı meşgul eden ve hayatına yön verecek soruların cevapları dinde mevcuttur.⁵⁷ Hayatın değer ve amacını belirleme çabası, anlam arayışı, insanın fitri bir yönelimidir; din bu sorulara cevap vermektedir.⁵⁸ Kâinatı yoktan var eden ve yöneten Allah, bilginin gerçek sahibidir; O’nun ilmi her şeyi kuşatmaktadır.⁵⁹

Din ve eğitim, insanlıkla yaşıttır; medeniyetlerin kuruluşu ve çöküşü bu iki olguya verilen değerle orantılıdır.⁶⁰ İslamiyet, ilmi ve ilim sahiplerini övmekte,

⁴⁷ Hasan Dam, “Farabi”, **Klasik İslam Eğitimcileri**, Ed.: Mustafa Köylü, Ahmet Koç, s. 58-65

⁴⁸ İ. Ethem Başaran, **Eğitim Bilimine Giriş**, Ankara, Ekinoks Yayınları, 2007, s. 56-76; Bedii Ziya Egemen, **Terbiye İlminin Problemleri ve Terbiye Felsefesi**, Ankara, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1965, s. 8

⁴⁹ Hüseyin Yılmaz, **Din Eğitimi ve Sosyal Barış**, s. 70

⁵⁰ Cemal Tosun, **Din Eğitimi Bilimine Giriş**, Ankara, Pegem Akademi Yayınları, 2010, s. 23

⁵¹ Kerim Yavuz, **Çocukta Dini Duygunun ve Düşüncenin Gelişimi**, s. 29; Kerim Yavuz, **Çocuğun Dünyası ve Gelişme**, İstanbul, Çocuk Vakfı Yayınları, 1992, s. 30

⁵² Ahmet Önköl, **Rasûlullah’ın İslam’a Davet Metodu**, 8. Basım, Konya, Esra Yayınları, 1993, s. 43

⁵³ Kerim Yavuz, **Çocuk ve Din**, İstanbul, Çocuk Vakfı Yayınları, 1994, s. 115

⁵⁴ Feyyat Gökçe, **Değişim Sürecinde Devlet ve Eğitim**, Ankara, Eylül Yayınları, 2000, s. 94-95

⁵⁵ Zekiyyüddin Şaban, **İslam Hukuk İlminin Esasları**, Çev.: İbrahim Kafi Dönmez, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1990, s. 176

⁵⁶ Hasan Onat, **Türkiye’de Din Anlayışında Değişim Süreci**, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2003, s. 9; Ayhan Öz, **a.g.e.**, s. 83

⁵⁷ Beyza Bilgin, Mualla Selçuk, **Din Öğretimi Özel Öğretim Yöntemleri**, 4. Bsk., Ankara, Gün Yayınları, 1999, s. 39

⁵⁸ Ahmet Nedim Serinsu, **Kur’an ve İnsanın Anlam Arayışı, Din Öğretimine Yeni Yaklaşımlar**, Ankara, MEB Yayınları, 2000, s. 115; Adem Akıncı, “İnsanın Anlam Arayışında Din Temeline Dayalı Ahlakî Değerler ve Ahlak Eğitimi”, **Tabula Rasa**, Yıl: 4, S.: 12, Eylül-Aralık 2004, s. 23

⁵⁹ Bakara Suresi, 30-33, 255; Lokman Suresi, 34

⁶⁰ Turgay Gündüz, “İslam Eğitim Sisteminde Gençlik Dönemi Din ve Ahlak Eğitimi (Kuramsal Yaklaşım)”, s. 211

bilginin hayata yansımaları istemektedir.⁶¹ Din eğitiminin amacı, insanda doğuştan var olan potansiyelin ve iyiliğin geliştirilmesi, rabbe kullukta ve ahlaki tavırda bireyin gelişmesi, insan-ı kâmilin yetişmesidir.⁶² Hz. Peygamber, vahyin ekseninde eğitim ve öğretim faaliyeti yürütmekte, dini sahabeye anlatmaktadır.⁶³ Kurân-ı Kerim, eğitimle ilgili temel prensipleri; eğitimin imkanı ve gücünün kabulü,⁶⁴ doğum öncesinden başlayan ve ölüme kadar devam eden bir süreç olması,⁶⁵ bilenlerle bilmeyenlerin bir olmadığı,⁶⁶ insanın ve kâinatın bütüncül değerlendirilmesi ve farklılıkların ele alınması⁶⁷ şeklinde açıklamakta; tedricilik, kıssa anlatımı, soru ve cevap ile akıl yürütme, sevdirmeye ve korkutma, ödül ve ceza⁶⁸ gibi eğitimle ilgili farklı yöntemleri⁶⁹ önermektedir.⁷⁰ Yapılan araştırmalar, bütün eğitim alanlarında tek bir alan için yeterli tek bir öğretim yönteminin olmadığını göstermektedir.⁷¹ Din ve din eğitimi, insanın benliğini oluşturmaya, rabbine ve fitratına yakınlaşması, olgunlaşması için temel bir kaynaktır.⁷² İslamiyet, eğitimin niçin ve nasıl olmalı sorularına cevaplar vermekte, insanı tüm boyutlarıyla ve her iki dünya için hazırlamaktadır.⁷³ “Andolsun, insanı biz yarattık ve nefsinin ona verdiği vesveseyi de biz biliriz, çünkü biz ona şah damarından daha yakınız.”,⁷⁴ “Allah, Adem'e bütün varlıkların isimlerini öğretti. Sonra onları meleklerle göstererek, "Eğer doğru söyleyenler iseniz, haydi bana bunların isimlerini bildirin" dedi.”⁷⁵ ayetleri, Allah'ın ilk, en üst ve gerçek öğretici olduğunu,⁷⁶ insanı

-
- ⁶¹ Bakara Suresi, 44; Tövbe Suresi, 122; Meryem Suresi, 43; Fatır Suresi, 28; Zümer Suresi, 9; Cuma Suresi, 5; Alak Suresi, 1-5
- ⁶² Hud Suresi, 112; Cuma Suresi, 5; Saf Suresi, 2-3; Bakara Suresi, 44; Saffet Bilhan, **Din Eğitiminin Amacı**, Ankara, İlahiyat Vakfı Yayınları, 1981, s. 96
- ⁶³ Zeki Salih Zengin, “Başlangıçtan Cumhuriyet Dönemine Din Eğitimi”, **Din Eğitimi**, Ed.: Mustafa Köylü, Nurullah Altaş, 6. Bsk., İstanbul, Ensar Neşriyat, 2016, s. 23
- ⁶⁴ Bakara Suresi, 286; Maide Suresi, 4; Tövbe Suresi, 122; Alak Suresi, 1-5
- ⁶⁵ Ali İmran Suresi, 38; Araf Suresi, 189; Nahl Suresi, 78
- ⁶⁶ Zümer Suresi, 9; Fatır Suresi, 28; Ankebut Suresi, 43; Hac Suresi, 54
- ⁶⁷ Kaf Suresi, 16; Fatır Suresi, 32
- ⁶⁸ Enfal Suresi, 74; Tövbe Suresi, 72; Enam Suresi, 160; Araf Suresi, 40
- ⁶⁹ Furkan Suresi, 32; İsra Suresi, 106; Bakara Suresi, 219; Nisa Suresi, 43; Maide Suresi, 90
- ⁷⁰ Lokman Yıldırım, “Kur'an'ı Kerimde Geçen Eğitimle İlgili Ayetlerin Bazı Çağdaş Müfessirlere Göre Yorumu”, **Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi**, 2014, s. 82-109
- ⁷¹ Tekin Çelikkaya, Zafer Kuş, “Sosyal Bilgiler Öğretmenlerinin Kullandıkları Yöntem ve Teknikler”, **Ahi Evran Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, C.: 22, S.: 2, 2009, s. 743
- ⁷² Ayhan Öz, **a.g.e.**, s. 201-202
- ⁷³ Turgay Gündüz, “İslam Eğitim Sisteminde Gençlik Dönemi Din ve Ahlak Eğitimi (Kuramsal Yaklaşım)”, s. 50-58
- ⁷⁴ Kaf Suresi, 16
- ⁷⁵ Bakara Suresi, 31
- ⁷⁶ Mehmet Şevki Aydın, “İslam Eğitim Geleneğinde Öğretmenlik”, **Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.: 11, 2001, s. 60

yakinen bilen yaratıcı gerçeğini ve insanın eğitime açık oluşunu haber vermektedir. Din eğitimi; dinden gelen bilgilerle, eğitim biliminin verilerini birleştirerek insanların ilahi öğretilere uygun birey olarak yetişmelerine katkı sağlayacak çalışmalar yapmaktadır.⁷⁷ Din eğitimi, dünya hayatına ilişkin bakış açısı ve çözümler sunarken, hayatın öncesi ve sonrasıyla ilgili açıklama yapmakta, insanın ufkunu ve sınırlarını genişletmektedir.⁷⁸ Din eğitimi, ailede başlamakta, ahlak, ibadet ve itaat gibi sağlam temeller ailede atılmaktadır.⁷⁹ İslam din eğitimi, bireyin kendisini, rabbini ve kâinatı tanımasını ve eylemlerini bu anlayışla yönlendirmesini,⁸⁰ fıtratını korumasını ve ona yönelmesini amaçlamakta;⁸¹ bireyi çevrenin olumsuz etkilerinden koruyarak anlam arayışının canlı ve dinamik olmasına katkı sunmakta;⁸² iyi insanın yetişmesini gaye edinmektedir.⁸³

Kurân-ı Kerim'in ve din eğitiminin temel hedefi, olgun insan yetiştirmek,⁸⁴ her iki dünya mutluluğu kazandırmak;⁸⁵ insanı mutlak hakikate, özgürlüğe, mutlak iyilik ve adalete ulaştırmaktır.⁸⁶ İslamiyet, bireyin tüm boyutlarını esas alan, dengeli, tevhidi ve kuşatıcı bir içerik sunmaktadır. Genelde dinlerin, özelde İslam'ın yetiştirmek istediği insan ile eğitimin hedeflediği insan benzerlik göstermekte; aralarında zıtlık bulunmamaktadır.⁸⁷ Dünya nimetleri emrine müsahhar kılınan,⁸⁸ hidayeti için

⁷⁷ Cemal Tosun, **Din Eğitimi Bilimine Giriş**, Ankara, Pegem Akademi Yayıncılık, 2005, s. 71

⁷⁸ Ahmet Koç, "Düşünen İnsan Yetiştirmede Din Eğitiminin Rolü", **Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi**, S.: 6, 1999, s. 78; Veysel Güllüce, **Kur'ân-ı Kerîm'de Ahiret İnancının Temelleri**, Erzurum, Ekev Yayınları, 2001, s. 1

⁷⁹ Fahri Kayadibi, **Din Eğitimi Dersleri**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 2006, s. 98; Mehmet Zeki Aydın, **Ailede Çocuğun Ahlak Eğitimi**, 6.Baskı, Ankara, Nobel Yayınları, 2008, s. 8; Musa Bilgiz, **Hayırlı Çocuk Yetiştirmenin Temel İlkeleri**, İstanbul, Beyan Yayınları, 2006, s. 19

⁸⁰ Şakir Gözütok, **İslam Medeniyetinde Eğitim Felsefesi**, s. 58

⁸¹ Mahmut Çamdibi, **Din Eğitiminde İnsan ve Hayat**, İstanbul, Çamlıca Yayınları, 2003, s. 87

⁸² Bayraktar Bayraklı, **İslamda Eğitim Anlayışı**, İstanbul, Bayraklı Yayınları, 2009, s. 106; Beyza Bilgin, **Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi**, Ankara, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1988, s. 28- 29

⁸³ Ahmet Koç, "İhvân-ı Safâ", **Klasik İslam Eğitimcileri**, Ed.: Mustafa Köylü, Ahmet Koç, s. 118; Ömer Çam, "Din, Dil, Kültür ve Eğitim", **Din Eğitimi Araştırmalar Dergisi**, S.: 1, 1994, s. 1

⁸⁴ Muhammed Kutub, **İslam Terbiye Metodu ve Ahlak Sistemi**, s. 19

⁸⁵ Bakara Suresi, 201

⁸⁶ Yusuf Suresi, 39; Zümer Suresi, 29; Nevzat Ayasbeyoğlu, **İslamiyetin Eğitimimize Getirdiği Değerler ve K. Kerim'in Eğitim ile İlgili Ayetlerinin Tahlili**, İstanbul, MEB Yayınları, 1968, s. 26

⁸⁷ Hasan Ali Koçer, **Eğitiminin Bütünlüğü İçinde Din Eğitiminin Yeri**, Ankara, İlahiyat Vakfı Yayınları, 1981, s. 20

⁸⁸ Lokman Suresi, 20; Casiye Suresi, 13; Erdoğan Pazarbaşı, **Kur'ân ve Medeniyet**, s. 106

peygamber ve kitap gönderilen insan,⁸⁹ rabbini hakkıyla takdir ederek ilahi buyruklarını öğrenmeye ve uygulamaya çalıştığında, yaratana kul olmanın özgürlüğünü, huzur ve mutluluğu hissetmekte; ilahi rızayı kazanma idealiyle hayatına anlam ve değer katmaktadır.⁹⁰ Eğitim, insanın ruhi cephesine yönelmektedir.⁹¹ Din eğitiminde öğrenme, ruhi kabiliyetlerin bütünü ile birlikte değerlendirilmektedir.⁹² Kendini ve haddini bilen, rabbini bileceği kabul edilmektedir.⁹³ Kurân-ı Kerim, yaratıcıya iman ve itaat edilmesini, ihsanda ve takvada istikrarı emretmektedir. Bayraktar Bayraklı, takvayı “manevi bağışıklık sistemi” şeklinde kavramsallaştırmaktadır.⁹⁴ Şekilsel bir boyutu olduğu halde, ibadetlerde asıl olan öz ve içeriktir; formel ve nicel yön, tamamlayıcı bir unsurdur.⁹⁵ “İman sayıya, niceliğe, biçime ve formaliteye indirgendiğinde, en dindar gibi görünen kişi bile, inancın özünü yitirir.”⁹⁶ Eğitim, talim ve terbiye; insana salt bilgi vermenin ötesinde, kadim gelenekte olduğu gibi akla ve kalbe yönelmek; ilim, amel ve ahlak bütünlüğüne ulaşmaktır.⁹⁷

İnanç, ibadet, ahlak, bilgi, düşünce, duygu ve eylemin kaynağı olan Kurân-ı Kerim,⁹⁸ din kitabı olduğu kadar ilahi bir eğitim kitabıdır; pedagojiyle ilgili ilke ve metodlarını açıkça sıralamasa da ayetlerin derinlemesine incelemesinden evrensel kurallara ulaşmak mümkün olabilmektedir.⁹⁹ İslam eğitiminde gaye, insanı olgunluğa ulaştırmak, yaratıcıya itaat yolunu göstermek,¹⁰⁰ iyiliğe yönlendirmek,¹⁰¹ mutlak

⁸⁹ İsmail Cerrahoğlu, **Kur'an'ı Kerim'den Öğütler**, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1991, s. 158

⁹⁰ Enam Suresi, 162

⁹¹ Mustafa Usta, “Mevlana Celaleddin-i Rumi”, **Klasik İslam Eğitimcileri**, Ed.: Mustafa Köylü, Ahmet Koç, s. 417

⁹² Halis Ayhan, **Eğitim Bilimine Giriş**, İstanbul, Şule Yayınları, 1995, s. 27; Hüseyin Yılmaz, **Din Eğitimi ve Sosyal Barış**, İstanbul, İnsan Yayınları, 2003, s. 71

⁹³ Ayhan Öz, **a.g.e.**, s. 10

⁹⁴ Bayraktar Bayraklı, **Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'ân Tefsiri**, C.: I-XXI, İstanbul, Bayraklı Yayınları, 2005, No: 1, s. 238

⁹⁵ Ayhan Öz, **a.g.e.**, s. 222

⁹⁶ Vefa Taşdelen, **Kierkegaard'da Benlik ve Varoluş**, Ankara, Hece Yayınları, 2004, s. 255

⁹⁷ Nakıb el-Attas, **Modern Çağ ve İslami Düşünüşün Problemleri**, İstanbul, İnsan Yayınları, 1989, s. 190

⁹⁸ Murat Demirkol, “Seyyid Hüseyin Nasr’a Göre Ezeli Hikmet ve Geleneksel İslam”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.: 51, S.: 2, 2010, s. 282

⁹⁹ Hacı Ali Demirlek, “Kur'an-ı Kerim'de Teşvik ve Sakındırma Metodu”, **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi**, 1997, s. 1-2

¹⁰⁰ Mahmut Çamdibi, **Din Eğitiminin Temel Meseleleri**, İstanbul, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1994, s. 44

¹⁰¹ Muhammed Kutub, **İslam Terbiye Metodu ve Ahlak Sistemi**, Çe.: Ali Özek, İstanbul, Hisar Yayınları, 1977, s. 19

hakikate ve mutluluğa kavuşturmadır.¹⁰² İslamiyet, bütünüyle insanın fitratına ve şahsiyetine uygundur;¹⁰³ Kurân-ı Kerim, insanın fitratıyla uyumlu bir eğitim-öğretim metodu takip etmektedir.¹⁰⁴ Hz. Peygamber, yeryüzünün en olgun ve iyi insanlarını vahiy eğitimi ile yetiştirendir.¹⁰⁵ Kurân-ı Kerim; ikna ve motive edici bilgiyle aklı ve kalbi işlevsel hale getiren bir yöntemi tercih etmekte;¹⁰⁶ insanda zihinsel, duygusal, bilişsel ve davranışsal değişimi hedeflemektedir.¹⁰⁷ Allah, insanın üstünlüklerini, zaafı ile birlikte değerlendirmekte; her insanı kendi gücü nispetinde dinden sorumlu tutmaktadır.¹⁰⁸ İnsan yavrusu, kendi kendine yeterliği düşünüldüğünde evrenin en aciz varlığı olsa da;¹⁰⁹ akıl, bilgi, düşünce donanımı, dünyayı imar ve ıslah etme potansiyeliyle gücünü zirveye çıkarabilmektedir.¹¹⁰

İnsanın ne'liği, eğitimin içerik ve yönünü belirlemektedir.¹¹¹ İnsanın maddi ve manevi yönü olduğu gibi, eğitimin de ilgilenmesi ve geliştirmesi istenen aynı iki boyutuna vurgu yapılmaktadır.¹¹² İslam eğitiminin ilkelerini; tevhid,¹¹³ gayelilik,¹¹⁴ süreklilik,¹¹⁵ zorunluluk,¹¹⁶ evrensellik, hürriyet¹¹⁷ ve sorumluluk,¹¹⁸ merhamet,¹¹⁹ bireysel farklılıklar,¹²⁰ denge¹²¹ olarak maddeleştirilebilmektedir. Psikolojide hiçbir

¹⁰² Nevzat Ayesbeyoğlu, **İslamiyetimize Getirdiği Değerler ve Kurân-ı Kerimin Eğitim ile İlgili Ayetlerinin Tahlili**, İstanbul, M. E. B. Yayınları, 1991, s. 26

¹⁰³ Bayraktar Bakraklı, **İslam'da Eğitim**, s. 190

¹⁰⁴ Mehmet Şanver, **a.g.e.**, s. 217

¹⁰⁵ Seyyid Muhammed Nakıb Attas, **İslami Eğitim**, Çev.: Ali Çaksu, İstanbul, Endülüs Yayınları, 1991, s. 88

¹⁰⁶ Mustafa Köylü, **Psiko-Sosyal Açından Dini İletişim**, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2006, s. 178-185

¹⁰⁷ Yaşar Fersahoğlu, **Kurân'da Zihin Eğitimi**, s. 635

¹⁰⁸ Abbas Mahmut Akkad, **Kurân Felsefesi**, Çev.: Ahmed Demirci, Ankara, Nur Dağıtım, 1975, s. 64

¹⁰⁹ Karl Jaspers, **Felsefeye Giriş**, Çev.: Mehmet Akalın, İstanbul, Dergah Yayınları, 1981, s. 77

¹¹⁰ Yümni Sezen, **Sosyolojide ve Din Sosyolojisinde Temel Bilgiler ve Tartışmalar**, s. 46

¹¹¹ Ahmet Cevizci, **Eğitim Felsefesi**, İstanbul, Say Yayınları, 2018, s. 241

¹¹² Abdurrahman Dodurgalı, "İbni Sina", **Klasik İslam Eğitimcileri**, Ed.: Mustafa Köylü, Ahmet Koç, s. 192-193

¹¹³ Bakara Suresi, 31

¹¹⁴ Zariyat Suresi, 56

¹¹⁵ Tahrir suresi, 6; Buhari, İlim, 10; Tirmizi, Birr ve's-Sıla, 33; İbni Mace, Edeb, 3, Mukaddime, 10

¹¹⁶ Buhari, İlim, 24; Müslim, İlim, 8-12; İbni Mace, İlim, 17

¹¹⁷ Bakara Suresi, 253, 286; Maide Suresi, 48; Şuara Suresi, 4; Yunus Suresi, 99; Enam Suresi, 35, 107, 112, 137, 149; Nahl Suresi, 9

¹¹⁸ Müzzemmil Suresi, 19

¹¹⁹ Enam Suresi, 154, 157; Yunus Suresi, 57-58; Nahl Suresi, 64, 89; Neml suresi, 77; Lokman Suresi, 3; Turgay Gündüz, **a.g.e.**, s. 58-66

¹²⁰ İsra Suresi, 84

¹²¹ Bakara Suresi, 201-202

şey tek bir sebebe indirgenememekte;¹²² doğuştan gelen özellikler,¹²³ çevresel faktörler¹²⁴ ve bireyin iradesi insanın yönelimlerini etkilemektedir. Kurân-ı Kerim, beşer¹²⁵ ve abd¹²⁶ olarak isimlendirdiği insanın en güzel biçimde yaratılmasından, sonra aşağıların aşağıya çevrilmesinden bahsederken,¹²⁷ iyiliğin doğuştan geldiğine, bozulmanın arıziliğine ve eğitimin imkanına işaret etmektedir.¹²⁸ “Allah, Âdem’e bütün varlıkların isimlerini öğretti.”¹²⁹ ayeti, insanoğluna kitap ve peygamber gönderilmesi; akıl, irade ve beşeri özelliklerin verilmesi, insanın eğitilebilir nitelikte yaratıldığının kanıtları olarak sayılmaktadır. Fıtri özellikler, eğitim ve çevresel faktörlerin tamamı insanın karakter inşasında etkili olmakta; bunların etki oranları bilinmemektedir.¹³⁰ Din eğitiminde itaat konusunun, kaza ve kader inancı, özgürlük ve irade konularıyla çok yakın ilişkisi bulunmakta; bu kavramların yanlış anlaşılması, birey oluşu ve kulluğu zorlaştırmaktadır.¹³¹

3. 2. Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Müfredatında İtaat Kavramı

2018 yılında hazırlanan Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi 4-8 ve 9-12. sınıflar öğretim programının hedeflediği kök değerler; adalet, dostluk, dürüstlük, öz denetim, sabır, saygı, sevgi, sorumluluk, vatanseverlik ve yardımseverliktir.¹³² 2018 yılında hazırlanan Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi 4-8. sınıflar öğretim programının amaçları aşağıdaki gibi açıklanmaktadır:

“İlkokulu tamamlayan öğrencilerin gelişim düzeyine ve kendi bireyselliğine uygun olarak ahlaki bütünlük ve öz farkındalık çerçevesinde, öz güven ve öz disipline sahip, gündelik

¹²² Hüseyin Emin Sert, **a.g.e.**, s. 22-23

¹²³ Clifford T. Morgan, **Psikolojiye Giriş**, Çev.: Hüsnü Arıcı ve Diğerleri, Ankara, H. P. B. Yayınları, 1995, s. 31; Necati Kara, **Bir İletişim Aracı Olarak Kur’ân’da Beden Dili**, s. 134

¹²⁴ Nilüfer Voltan Acar, **Çocukla İletişim**, İstanbul, MEB Yayınları, 1998, s. 159

¹²⁵ Ali İmran Suresi, 47, 49

¹²⁶ Nisa Suresi, 28

¹²⁷ Tin Suresi, 3-5

¹²⁸ Bayraktar Bayraklı, **İslam’da Eğitim**, İstanbul, Düşün Yayıncılık, 2015, s. 107

¹²⁹ Bakara Suresi, 31

¹³⁰ Alexis Carrel, **İnsan Denen Meçhul**, s. 300

¹³¹ Ayhan Öz, **a.g.e.**, s. 165-166

¹³² MEB, **DKAB 4-8 Öğretim Programı**, 2018, s. 3

hayatta ihtiyaç duyacağı temel düzeyde sözel, sayısal ve bilimsel akıl yürütme ile sosyal becerileri ve estetik duyarlılığı kazanmış, bunları etkin bir şekilde kullanarak sağlıklı hayat yönelimli bireyler olmalarını sağlamak,”¹³³

2018 yılında hazırlanan Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi 4-8. Sınıflar Öğretim Programıyla öğrencilerin; dini ve ahlaki kavramları tanımaları, ahlaki değerleri tanımaları ve bunları içselleştirmeleri amaçlanmaktadır.¹³⁴ 2018 yılında hazırlanan Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi (İlkokul 4 ve Ortaokul 5, 6, 7 ve 8. Sınıflar) ve (Ortaöğretim 9, 10, 11 ve 12. Sınıflar) Öğretim Programlarının Anahtar Kavram listelerinde itaat kavramı yer almamaktadır.¹³⁵ DKAB öğretim programı; betimleyici, mezhepler üstü bir yaklaşımı ve dinler açılımlı bir öğretim modelini benimsemektedir.¹³⁶ DKAB dersinin 6. Sınıf öğretim programının anahtar kavram listesinde, irade ve itaat kavramlarıyla ilintili bağımlılık kavramı yer almaktadır.¹³⁷ Gençlik dönemlerinde özgürlük düşüncesinin yaygın olması nedeniyle, öğrencilere irade eğitiminin verilmesi, doğru ve sağlıklı itaat anlayışının öğretilmesi, bağımlılıkların azaltılmasına, itaat konusundaki yanlış düşünce ve uygulamaların önlenmesine, katkı sunması beklenmektedir. DKAB dersi 11. Sınıf öğretim programlarının anahtar kavram listesinde yer alan istismar, dini düşünce, duygu ve değerler yanlış anlaşıldığında ve uygulandığında yaşanan olumsuzluklara işaret etmektedir.¹³⁸ Şeytanın da insanı Allah ile aldatılma özelliği; kelime ve kavramların, anlayış ve uygulamaların doğru ve sağlıklı olmasının önemini göstermektedir. Din ve dine ilişkin kavramlar kaynağından doğru ve sağlıklı bir şekilde öğre(n)t/ilmediğinde, insanlara, topluma ve dine zarar verebilmektedir. DKAB dersi 6. Sınıf öğretim programlarının anahtar kavram listesinde yer alan bağımlılık ile¹³⁹ 7. Sınıf listesinde yer alan davranış kavramlarının¹⁴⁰ irade kavramıyla ilişkilendirilmesi önem arz etmektedir. İtaat kavramı, 2018 yılında hazırlanan DKAB öğretim programlarında açıkça ele alınmasa da farklı kavramlarla ilişkilendirilebilmekte, amaç ve yeterliklerde

¹³³ MEB, **DKAB 4-8 Öğretim Programı**, 2018, s. 1

¹³⁴ MEB, **DKAB 4-8 Öğretim Programı**, 2018, s. 8

¹³⁵ MEB, **DKAB 4-8 Öğretim Programı**, 2018, s. 1-47; MEB, **DKAB 9-12 Öğretim Programı**, 2018, s. 1-42

¹³⁶ MEB, **DKAB 4-8 Öğretim Programı**, 2018, s. 8

¹³⁷ MEB, **DKAB 4-8 Öğretim Programı**, 2018, s. 28

¹³⁸ MEB, **DKAB 9-12 Öğretim Programı**, 2018, s. 21

¹³⁹ MEB, **DKAB 4-8 Öğretim Programı**, 2018, s. 28

¹⁴⁰ MEB, **DKAB 4-8 Öğretim Programı**, 2018, s. 34

örtük bir şekilde işlenmektedir. İnanç, ibadet ve ahlakın değerlendirildiği bir program, zımnen itaat kavramını da açıklamış olmaktadır. DKAB öğretim programı; betimleyici, mezhepler üstü bir yaklaşımı ve dinler açılımlı bir öğretim modelini benimsediğinden, anahtar kavram listesinde itaat kavramına yer verilmediği düşünülmektedir.

Bencillik, insanın sorumluluktan kaçmasına sebep olmakta, herkesi ve her şeyi kendi menfaati için kullanma eğilimine yöneltmektedir.¹⁴¹ Bencilleşen insanlar; özüne yabancılaşmakta, yalnızlaşmakta, kendini aldatmakta ve dünya hayatına aldanmakta, nefesine zulmetmektedir.¹⁴² İslamiyet, insanın fitratına vurgu yapmakta, iyilikte yardımlaşılmasını, hakkın tavsiye edilmesini emretmektedir; egosantrik yaşam felsefesine karşı insana sorumluluk ve paylaşma bilinci kazandırmaktadır.¹⁴³ Kur'an-ı Kerim, insanlar arasındaki farkların üstünlük değil imtihan ve yardımlaşma vesilesi olduğunu, asıl üstünlüğün takva ile olduğunu bildirmekte ve bencillik yerine dayanışmayı emretmektedir.¹⁴⁴ Birey olmanın bileşenleri; bilinç, irade, gayelilik, anlamlılık, sorumluluk, özgürlük, eylemliliktir; ezcümle, özne olmaktır.¹⁴⁵ İnsan, doğuştan sahip olduğu yetenek ve imkanlarını eğitimle geliştirmekte ve var olmaktadır.¹⁴⁶

İnsanın, maddi ve manevi boyutu, beşeri zaafı ve eğilimleri eğitim ile değerlendirilmeye ve bireyin tüm yönleri geliştirilmeye çalışılmaktadır. İslamiyet, bireysel ve toplumsal olarak insanların eğitimini önemsemekte ve emretmektedir.¹⁴⁷ Eğitimde aklın ürettiği bilimsel bilgi ile vahiy birbiriyle çelişmemekte, mücadele etmemektedir. İnsanın potansiyeli ve yetenekleri sabit değildir, sürekli bir değişim ve gelişim halindedir; insanoğlu sosyalleşerek kültür ve medeniyetler oluşturmaktadır. Doğum ile başlayan eğitim, olumlu gelişimi ifade eden bir süreçtir. İmtihan gereği

¹⁴¹ Nevzat Tarhan, **Duyguların Dili**, İstanbul, Timaş Yayınları, 2010, s. 143

¹⁴² Haşr Suresi, 18-19; Burhan İşliyen, **a.g.e.**, s. 179-181

¹⁴³ Muhammet Çakmak, "Yabancılaşma Kavramı Üzerine Bazı Değerlendirmeler ve Kur'an'ın Yabancılaşma Kavramına Bakışı", **Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.: 1, 1996, s. 308

¹⁴⁴ Enam Suresi, 165; Zuhur Suresi, 32; İshak Özgel, "Sosyolojik Tefsir Bağlamında "Yalnızlık Sorunu" Karşısında Kur'an", **EKEV Akademi Dergisi - Sosyal Bilimler**, C.: 18, S.: 59, 2014, s. 340

¹⁴⁵ Ayhan Öz, **a.g.e.**, s. 20

¹⁴⁶ Takiyettin Mengüşoğlu, **Felsefi Antropoloji**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1971, s. 42

¹⁴⁷ Ali İmran Suresi, 104, 110; Alak Suresi, 1-5; Buhari, Melahim, 17; Müslim, İman, 78; Tirmizi, Fiten, 11; İbni Mace, Fiten, 20

insanlar, fiziksel yapıları, cinsiyetleri, ırkları, mizaçları ve yetenekleri farklı olarak yaratılmaktadır. İnsanı diğer varlıklardan üstün kılan özellikleri; akli, irade ve sorumluluk sahibi olması, iyilik ve kötülük yapabilme potansiyeli, düşünmesi, bilgi üretebilmesi, temyiz etmesi, konuşması, okuması ve yazması olarak açıklanmaktadır.¹⁴⁸ Kendisine verilen bilgi ile meleklerin secdesine mazhar olan insan,¹⁴⁹ beyan, idrak ve şuur ile konuşma ve yazma yeteneğiyle¹⁵⁰ bilgi ve birikimlerini artırmakta, gelişim gösterebilmektedir. “De ki: "O, sizi yaratan ve size kulaklar, gözler ve kalpler verendir. Ne kadar da az şükrediyorsunuz!"¹⁵¹ İtaat, hayatın ve dinin temel bir konusu olarak, insanın doğru bilmesi ve uygulaması gereken odak kavramlardan biridir. Doğru itaat insanı dünyada ve ahirette iyiliğe ve güzelliğe ulaştırırken, yanlış itaat her iki dünyada insanı mutsuz ve pişman etmektedir.

3. 3. İtaat Oluşumuna Katkı Sunan Nefs ve İrade Eğitimi

Nefs kelimesi Arapça’da, kişi, varlık, beden, ruh, heva ve arzu, bir şeyin zatı, hakikati, tamamı, cevheri anlamlarına gelmektedir.¹⁵² Psikolojide içgüdü, benlik, self ve ego kavramları nefis kelimesi yerine kullanılmaktadır.¹⁵³ Nefs; insanın biyolojik ihtiyaçlarının, duyularının ve insani özelliklerinin kaynağıdır;¹⁵⁴ bireyin arzu ve isteklerini organize etmektedir.¹⁵⁵ Kur’ân-ı Kerim’de nefis kelimesi; Allah’ın zatı,¹⁵⁶ cevher ve öz,¹⁵⁷ kişi,¹⁵⁸ beden,¹⁵⁹ ruh ve can,¹⁶⁰ iç¹⁶¹ anlamlarıyla kullanılmaktadır.

¹⁴⁸ Erdoğan Pazarbaşı, **Kur’ân ve Medeniyet**, s. 117; Musa Bilgiz, **Kur’an’da Bilgi**, İstanbul, İnsan Yayınları, 2003, s. 230

¹⁴⁹ Bakara Suresi, 30-33

¹⁵⁰ Rahman Suresi, 1-4; Nahl Suresi, 78; Alak Suresi, 1-5

¹⁵¹ Mülk Suresi, 23

¹⁵² Ragıb, **a.g.e.**, s. 730; İbni Manzûr, **a.g.e.**, No: 3, s. 688-689; Cevheri, **a.g.e.**, No: 3, s. 984

¹⁵³ Büşra Küp, **a.g.e.**, s. 77; Robert Frager, **Sufi Psikolojisinde Gelişim, Denge ve Uyum, Kalp, Nefs ve Ruh**, Çev.: İbrahim Kapaklıkaya, İstanbul, Gelenek Yayınları, 2011, s. 70

¹⁵⁴ İzzet Er, **Sosyal Gelişim ve İslâm**, 3. Bsk., İstanbul, Rağbet Yayınları, 1999, s. 133

¹⁵⁵ Halis Ayhan, **Eğitim Bilimine Giriş**, İstanbul, Şule Yayınları, 1997, s. 147

¹⁵⁶ Ali İmran Suresi, 28, 30; Maide Suresi, 116; Enam Suresi, 12, 54; Taha Suresi, 41

¹⁵⁷ Nisa Suresi, 1; Enam Suresi, 98; Araf Suresi, 189; Zümer Suresi, 6

¹⁵⁸ Bakara Suresi, 48, 123, 281; Enam Suresi, 70, 164; Hud Suresi, 105; İbrahim Suresi, 51; Enbiya Suresi, 35

¹⁵⁹ Ali İmran Suresi, 145, 185; Enbiya Suresi, 35

¹⁶⁰ Nahl Suresi, 111

¹⁶¹ Araf Suresi, 205; Yusuf Suresi, 68; Ahzab Suresi, 37; Taha Suresi, 67

İslam alimleri nefsin, bedene ve ruha yönelik farklı ve zıt eğilimleri barındıran iki boyutundan bahsetmektedir.¹⁶² “Nefis, rabbimin acıyıp koruması dışında, daima kötülüğü emreder.”¹⁶³ ayeti, nefsin her ne kadar iyiliğe ve kötülüğe meyli bulunsa da eğitilmediğinde ve kontrol edilmediğinde kötülüğe çağıran yönünün öne çıkacağına işaret etmektedir.¹⁶⁴ Tasavvuf, kötülüğü emreden nefisle mücadele için, nefis muhasebesi, öz disiplin ve empati araçlarından yararlanmayı önermektedir.¹⁶⁵ “Nefse ve onu düzgün bir biçimde şekillendirip ona kötülük duygusunu ve takvasını (kötülükten sakınma yeteneğini) ilham edene andolsun ki, nefisini arındıran kurtuluşa ermiştir. Onu kötülöklere gömüp kirleten kimse de ziyana uğramıştır.”¹⁶⁶ “Cennetin etrafı, nefsin hoşuna gitmeyen ve sevilmeyen şeylerle, cehennemın etrafı da şehvetlerle çevrilidir.”¹⁶⁷ “Akıllı kişi kendisini hesaba çeken ve ölümden sonrası için çalışandır. Âciz kişi ise arzularına uyup bir de Allah’tan (bağışlanma) umandır.”¹⁶⁸ ayeti ve hadisleri, akıl ve vahiy uyumuna, haz ve isteklerin geçici ve aldatıcılığına dikkat çekmekte ve ahiret hesabını hatırlatmaktadır. Nefsin; kötülüğü emreden, kendini kınayan ve Allah’ın rızası ile mutmain olmuş dereceleri bulunmaktadır; birey, nefsinı tanır ve ilahi öğretilerle onu eğiterek disipline edebilirse beşer yönünü geliştirebilmektedir. Hz. Peygamber, günahları af edilmiş olsa da “Nefislerimizin şerlerinden Allah’a sığınırız.”¹⁶⁹ beyanıyla, nefis tehlikesine işaret etmektedir. Nefsin levvame aşamasında birey, yaptıkları hataları fark etmekte ve pişmanlıkla kendini düzeltme ihtiyacı hissetmekte, manevi boyutun ve vicdanın etkisiyle kendini kınamakta, itminan seviyesine yaklaşmaktadır.¹⁷⁰ Nefsin mütmain olduğu mertebede birey, Allah’tan razı olmakta, dünyanın ziynetlerinden daha fazlasına sahip olma arzusundan kurtulmaktadır.¹⁷¹ Nefsi raziyye ve marziyye makamı, en üst makam olarak kamil insana işaret etmektedir; bu mertebede birey rızay-i ilahinin verdiği

¹⁶² Hayati Hökelekli, **Din Psikolojisi**, s. 23

¹⁶³ Yusuf Suresi, 53

¹⁶⁴ Haris b. Esed el-Muhasibi, **er-Riaye: Nefs Muhasebesinin Temelleri**, Çev.: Şahin Filiz, Hülya Küçük, 3. Bsk., İstanbul, İnsan Yayınları, 2009, s. 427

¹⁶⁵ Robert Frager, **Kalp, Nefs ve Ruh, Sufi Psikolojisinde Gelişim, Denge ve Uyum**, Çev.: İbrahim Kapaklıkaya, İstanbul, Gelenek Yayınları, 2005, s. 29

¹⁶⁶ Şems Suresi, 7-10

¹⁶⁷ Buhari, Rikak, 28; Müslim, Cennet, 1; Ebu Davud, Sünnet, 22; Tirmizi, Cennet, 21; Nesai, Eyman, 3

¹⁶⁸ Tirmizi, Sıfatü'l-Kıyame, 25

¹⁶⁹ Ebu Davud, Nikah, 31, 32; Tirmizi, Nikah, 17

¹⁷⁰ Kıyamet Suresi, 2; Fecri Suresi, 27-28; Büşra Küp, **a.g.e.**, s. 80

¹⁷¹ Kemal Sayar, **Sufi Psikolojisi**, İstanbul, İnsan Yayınları, 2004, s. 24-25

tatmin duygusuyla dünyaya ait rollerinden sıyrılmaktadır.¹⁷² İyilik ve kötülük potansiyeli taşıyan tek varlık insandır, diğer varlıklardan istenmeyen nefis terbiyesi, insanın akıbeti için önem arz etmektedir.¹⁷³ Farabi, insanın varoluş gayesinin mutluluk olduğunu belirtmektedir.¹⁷⁴ İslamiyet, hakiki mutluluk için, nefsin mutlak özgür bırakılması yerine, fitrat ve ilahi öğretilerle terbiye edilmesini tavsiye etmektedir.

İrade kelimesi meşiet ile eş anlamlı ve aynı muhtevaya sahip olarak sözlükte, dilemek, istemek, arzulamak, meyletmek, nefsin yapılmasına hükmettiği şeyi gerçekleştirmek istemesi ve ona yönelmesi anlamında kullanılmaktadır.¹⁷⁵ Terim olarak irade; nefsin yapılmasına karar verdiği işi, herhangi bir yönde zorunluluk bulunmaksızın, gerçekleştirmek istemesi ve ona yönelmesidir; düşünme, muhakeme, seçme ve bağlanma süreçlerini kapsamaktadır.¹⁷⁶ Ragıb el-İsfahani iradeyi; arzu, ihtiyaç ve ümitten müteşekkil bir kuvvet olarak açıklamaktadır.¹⁷⁷ İrade, niyetli eylem yapma gücü, kararlarını özgürce seçme yetisidir.¹⁷⁸ İrade, tercihi gerektirmekte, tercih ihtiyar kelimesini çağrıştırmaktadır.

İrade eğitimi sözlükte, bir işin yapılmasını veya yapılmamasını kararlaştırma, uzun vadeli hedeflere ulaşmak için kısa vadeli hazlara karşı koyabilme gücü, istenci şeklinde tanımlanmaktadır.¹⁷⁹ İslamiyet, diğer dinlerin aksine, içgüdü ve fizyolojik ihtiyaçların bastırılmasını veya engellenmesini değil, eğitilmesini ve fitrata uygun çözümlenmesini önermektedir. Üstün niteliklerle donatılmış olan insanın zayıflıkları da bulunmaktadır; birey, sahip olduğu ruhani ve manevi kabiliyetlerle dengeyi sağlamak ve kendini geliştirmek zorundadır.¹⁸⁰ “İnsan nefsinin iki gücü vardır: Biri bilme diğeri yapma gücüdür.”¹⁸¹ Çocukluk yıllarında haz erteleme eğitimi almayanlar, ergenlik veya olgunluk dönemlerinde ilahi öğretilere uyma, ibadetleri yapma ve kulluk bilinciyle hareket edebilme ve itaat konusunda zaafiyet

¹⁷² Fecr Suresi, 28; Hayati Hökelekli, **İslam Psikolojisi Yazıları**, İstanbul, Dem Yayınları, 2017, s. 38

¹⁷³ William C. Chittick, **Tasavvuf; Kısa Bir Giriş**, Çev.: Turan Koç, İstanbul, İz Yayıncılık, 2003, s. 109

¹⁷⁴ Farabi, **es-Siyasetü'l-Medeniyye**, Çev. Mehmet Aydın, Abdülkadir Şener, M. Rami Ayas, İstanbul, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1980, s. 40

¹⁷⁵ İbni Manzûr, **a.g.e.**, No: 3, s. 188-191; Cevheri, **a.g.e.**, No: 2, s. 478; Ragıb, **a.g.e.**, s. 206; Zebidi, **a.g.e.**, No: 1, s. 292

¹⁷⁶ Mustafa Çağrı, Hayati Hökelekli, “İrade”, **T. D. V. İslam Ansiklopedisi**, No: 22, s. 380-384

¹⁷⁷ Ragıb, **a.g.e.**, s. 206

¹⁷⁸ Necati Öner, **İrade Hürriyeti**, s. 23

¹⁷⁹ Türk Dil Kurumu, **Türkçe Sözlük**, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2005, s. 978

¹⁸⁰ Hayrani Altıntaş, **İnsan ve Psikoloji**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989, s. 273-274

¹⁸¹ Veysel Karani Altun, **a.g.e.**, s. 61

gösterebilmektedir.¹⁸² Kurân-ı Kerim’de kıssaları anlatılan kavimlerin hayatları, haz ertelemesi imtihanına örnek oluşturacak niteliktedir; onlar kendilerine yasaklanan şeylerden uzaklaşmayı başaramadığında ilahi ikaz ve azaba muhatap olmuşlardır.

Sabır; musibetler karşısında isyan etmeden, kulun üzüntü ve ihtiyaçlarını Allah’a arz etmesidir.¹⁸³ Sabretmenin yolu, irade eğitiminden, nefse hakimiyetten geçmektedir. İslamiyet’te oruç ibadeti, şehvi ve nefsi arzu ve isteklerin, Allah rızası için belirli bir süre ertelenmesini gerektirmekte ve insanı irade eğitimine alıştırmaktadır; tüm ibadetlerde benzer eğitimin zihinsel, duygusal ve davranışsal boyutlarına şahit olunmaktadır. Allah’ın isteklerine göre yaşamak isteyen müminler, ahirette yaptıklarının karşılığını alma inancıyla dünya hayatına ait süfli hazlarını erteleyebilmeyi; ruhbanlık ve zevkperestliğin aşırı uçlar olduğunu, içgüdüleri yok etmek veya tamamen serbest bırakmak yerine dengeyle bu duyguları yönetmenin gerekliliğini, dünya hayatında helal olanların keyfe kafi olacağını, gerçek mükafat ve lezzetlerin cennette olduğunu, kabul etmektedir.¹⁸⁴

Nefs; akıl, kalp, irade ve vicdan ile birlikte anlam kazanmakta;¹⁸⁵ insan, sahip olduğu bu yeteneklerle düşünce üretebilmekte, muhakame yapabilmekte ve yeryüzünde sorumluluk üstlenebilmektedir. Hakikati arama vasıtası, eylemin ve bilginin kaynağı olan düşünme;¹⁸⁶ insanın arzu ve isteklerine yön vermekte, onu diğer canlılardan üstün kılmakta¹⁸⁷ ve onun en bariz vasfı olmaktadır.¹⁸⁸ İnsanın iç dünyası henüz tam anlamıyla bilinmese de;¹⁸⁹ nefsin ve iradenin eğitilmesiyle doğru itaate zemin hazırlanacağı söylenebilmektedir. Özgür tercihleriyle dünya ve ahiret hayatındaki konumunu ve değerini belirleme imkanına sahip yegane varlık olan insan; rabbinin istekleriyle nefsin ve iradesini eğittiğinde yücelmekte, nefis ve iradesine ölçü olarak süfli arzularını esas aldığı anda alçalmaktadır. İslamiyet, çocukların küçük yaşlardan itibaren yaratıcısıyla ilişkisinin kurulmasını, hayat sürecinde irtibatın canlı

¹⁸² Hatice Kübra Tongar, **Fıtrat Pedagojisi**, İstanbul, Hayy Kitap, 2017, s. 88

¹⁸³ Mustafa Çağrı, “Sabır”, **T. D. V. İslam Ansiklopedisi**, No: 35, s. 337-339

¹⁸⁴ Büşra Küp, **a.g.e.**, s. 70-76

¹⁸⁵ Ali Seyyar, **İnsan ve Toplum Bilimleri Sözlüğü**, İstanbul, Değişim Yayınları, 2007 s. 688

¹⁸⁶ Ahmet Koç, “Düşünen İnsan Yetiştirmede Din Eğitiminin Rolü”, **Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi**, S.: 6, 1999, s. 74; Vahdettin Başçı, “Akıl ve Vahiy Yönünden Doğru Düşünme”, **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.:13, 1997, s. 211

¹⁸⁷ Hüseyin Atay, “Allah’ın Halifesi: İnsan”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.: 18, 1970, s. 76

¹⁸⁸ Hamit Er, “Kur’ân’a Göre Düşünen İnsan Yetiştirme”, **Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi**, S.: 8, 2001, s. 177

¹⁸⁹ Alexis Carrel, **İnsan Denen Meçhul**, s. 11-13

tutulmasını istemekte; bireyin, ibadet ve itaatlerle nefsinin ve iradesinin doğru yönetmesini önemsemektedir.

3. 4. İtaat Çerçevesinde İrade ve Kudret

İnsanın, zihinsel, duyuşsal ve davranışsal yönelimlerinin temelinde ve başlangıcında irade mevcuttur.¹⁹⁰ İnsanın ameline ahlaki kıymet takdir edilerek mükafata ve cezaya konu olabilmesi, hür irade ile mümkündür.¹⁹¹ İrade ile oluşan eylemler, bir işin yapılması veya yapılmaması şeklinde farklı tezahür etmektedir.¹⁹² R-v-d fiilinin ifal formundaki masdarı olan irade; talep etmek, en iyi olanı seçmek, kastetmek, emretmek, harekete geçme yeteneği ve gücü sözlük anlamlarını içermektedir.¹⁹³ Zihinsel veya bedensel herhangi bir eylemin bilinçli ve muhakeme neticesinde yapılması veya yapılmaması olarak tanımlanan iradenin¹⁹⁴ hukuki sonuç doğurması, kasıt ve yönelme ile gerçekleşmektedir.¹⁹⁵ Uygunluğu düşünülen eyleme yönelmek, niyet etmek, planlamak ve karar vermek manalarını içeren irade kavramı¹⁹⁶ Kur'an-ı Kerim'de hem Allah'a hem de insana nisbet edilerek yüz otuz dokuz yerde geçmektedir.¹⁹⁷ İradesine hakim olan birey ve toplumlar üretmekte, iradesi zayıf olanlar taklitle ve tüketime yönelmektedir.¹⁹⁸ Kendisine, iradesine hakim olamayanlar, esarete mahkum olmaktadır.¹⁹⁹ "İrade; farkındalık, özdenetim ve özsaygıyı beraberinde getirir."²⁰⁰ İrade ile yakın anlamda kullanılan azim kelimesi sözlükte; kastetmek, ısrarla istemek, kesin karar vermek, irade ve bir işte gösterilen ciddiyet anlamlarına gelmektedir.²⁰¹ Azim kelimesi ıstılahta; hedefe ulaşmak için kalbin

¹⁹⁰ Yaşar Aydın, **Farabi'de Tanrı-İnsan İlişkisi**, İstanbul, İz Yayıncılık, 2000, s. 85-86; Nurten Gökalp, **İnsan Felsefesi**, Ankara, Nobel Akademik Yayıncılık, 2014, s. 29; Şerafeddin Gölcük, **Kur'an ve İnsan**, Konya, Esra Yayınları, 1996, s. 265; Berat Sarıkaya, **Genler Müdahale-İlahi Kader İlişkisi**, İstanbul, Pınar Yayınları, 2014, s. 90-103

¹⁹¹ Ahmed Hamdi Akseki, **İslam Fıtrî Tabii ve Umumi Bir Dindir**, s. 308

¹⁹² Hüseyin Certel, **Kur'an'da İnsan**, s. 27-28

¹⁹³ İbni Manzur, **a.g.e.**, No: 3, s. 187-191; Ragıb, **a.g.e.**, s. 212; Cevheri, **a.g.e.**, No: 2, s. 478

¹⁹⁴ M. Saim Yeprem, **İrade Hürriyeti ve İmam Mâtürîdî**, İstanbul, İFAV Yayınları, 1997, s. 27

¹⁹⁵ Cürçani, **a.g.e.**, s. 10-11; Hayreddin Karaman, **Anahatlarıyla İslam Hukuku**, İstanbul, Ensar Neşriyat, 2010, No: 3, s. 33

¹⁹⁶ Ragıb, **a.g.e.**, s. 212

¹⁹⁷ Mustafa Çağrı, Hayati Hökelekli, "İrade", **T. D. V. İslam Ansiklopedisi**, No: 22, s. 380-384

¹⁹⁸ Nurettin Topçu, **Türkiye'nin Maarif Davası**, Haz.: Ezel Erverdi, İsmail Kara, İstanbul, Dergah Yayınları, 2017, s. 22

¹⁹⁹ Fikret Kanat, **Pedagoji Tarihi**, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1948, s. 133

²⁰⁰ Ayhan Öz, **a.g.e.**, s. 280

²⁰¹ İbni Manzur, **a.g.e.**, No: 12, s. 399; Cevheri, **a.g.e.**, No: 5, s. 1985; Zebidi, **a.g.e.**, No: 30, s. 88

istemesi,²⁰² nefsanî isteklere uymaksızın iradede kararlılık ve sebat göstermek²⁰³ şeklinde tanımlanmaktadır.

İhtiyar kelimesi sözlükte; seçmek, üstün tutmak, iki şeyden birini tercih etmek, temiz ve hayırlı olanı talep etmek anlamlarında kullanılmaktadır; cebrin karşıtıdır.²⁰⁴ İhtiyar; zorlama ve baskı olmaksızın, insanın hür düşünce ve kararıyla kendisi için en doğru ve iyi olana yönelmesidir.²⁰⁵ Kâinatta, seçme özgürlüğüne sahip tek varlık insandır; diğerleri gönülden zorunlu²⁰⁶ bir hayat ve itaat içerisindeydir.²⁰⁷ Allah dileseydi insanları hakikat etrafında toplayabilir ve tek ümmet yapabilirdi;²⁰⁸ akıl ve irade verilen insanın imtihanında tercihlerinden sorumlu tutulabilmesi için insana bireysel iradesiyle seçme hakkı tanınmakta, o herhangi bir şeye zorlanmamaktadır.²⁰⁹ İnsanı diğer tüm canlılardan ayıran ve üstün kılan yön, iradesi ve tercihleridir; imtihanı, mükafatı ve cezayı anlamlı ve adaletli kılan da bilgiye ulaşma aleti olan akıl ve tercihlerine yön veren iradesidir.²¹⁰ Kurân-ı Kerim, Allah'ın mutlak kudretini, hakimiyetini ve adaletini, insanın özgür irade ve sorumluluğunu birlikte kabul etmektedir.²¹¹ İradenin Allah'a ve insana nisbet edildiği ayetlerin, Allah'ın, irade, ilim ve kudret sıfatlarını sınırlandırmadan insanın özgürlüğü ve sorumluluğunu ortaya çıkaracak şekilde tefsir edilmesi önem arz etmektedir.²¹² “Şüphesiz ki, bir kavim kendi durumunu değiştirmedikçe Allah onların durumunu değiştirmez.”²¹³ ayeti ve tövbe ayetleri; insan, rabbine yöneldiğinde Allah'ın merhamet edeceğini ve özgür irade ve sorumluluklarıyla insanın mükafat ve cezaya konu olduğunu haber vermektedir.

²⁰² İbni Manzur, **a.g.e.**, No: 12, s. 401-402

²⁰³ Hayati Aydın, “Kur'an'da İrade-Azm ve Tevekkül”, **Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi**, C.: 8, S.: 3, 2008, s. 64

²⁰⁴ İbni Manzur, **a.g.e.**, No: 4, s. 266; Cevheri, **a.g.e.**, No: 2, s. 652; Zebidi, **a.g.e.**, No: 11, s. 242-243

²⁰⁵ Abdullah Namlı, “Kader İnancının Dini Temelleri”, **Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi**, 2017, s. 23

²⁰⁶ Fussilet Suresi, 11

²⁰⁷ Rasim Özdenören, **Hadislerin Işığında Hz. Muhammed**, s. 156

²⁰⁸ Maide Suresi, 48; Hud Suresi, 118; Nahl Suresi, 93; Şura Suresi, 8

²⁰⁹ Kehf Suresi, 29; İsrâ Suresi, 7; Fussilet Suresi, 46; Casiye Suresi, 15; İnsan Suresi, 2-3; Rum Suresi, 41; Şems Suresi, 7-8; Beled Suresi, 10; Abdullah Emin Çimen, **Niçin Helâk Oldular**, İzmir, Akademi Yayınları, 2008, s. 53

²¹⁰ Ömer Ferit Kam, **Dini Felsefi Sohbetler**, Sadeleştiren: S. Hayri Bolay, Ankara, DİB Yayınları, 1987, s. 137; Hüseyin Atay, “Allah'ın Halifesi: İnsan”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.: 18, 1970, s. 76; Vahdettin Başçı, “Akıl ve Vahiy Yönünden Doğru Düşünme”, **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.:13, 1997, s. 211

²¹¹ Mustafa Çağrı, Hayati Hökelekli, “İrade”, **T. D. V. İslam Ansiklopedisi**, No: 22, s. 380-384

²¹² Ahmet Naim Babanzade, **İslam Ahlakının Esasları**, Notlarla Sadeleştiren: Recep Kılıç, Ankara, TDV Yayınları, 1995, s. 30-33

²¹³ Rad Suresi, 11

Kurân-ı Kerim; iradenin ve gayretin önemini, Allah'ın iyilikle ve iyilerle beraber olduğunu ve insanı hayır yolunda desteklediğini haber vermektedir.²¹⁴

İslamiyet'in ilk yıllarında gündeme gelmeyen ve tartışılmayan irade ve özgürlük konusu, siyasi düşüncelerin etkisiyle, kelam ekollerinin oluşumuna sebep olmuştur. Kurân-ı Kerim; insanın hayat imtihanında ihtiyaç hissedeceği tüm imkan ve kabiliyetlerle donatıldığını, dinde zorlama olmadığını,²¹⁵ özgür irade ve tercihlerle hayatın ve hesabın anlam kazandığını, peygamber ve ilahi bilgi gönderilmeden kimseye ceza verilmediğini,²¹⁶ haber vermektedir. “Allah Teâlâ iyilik ve kötülükleri takdir edip yazdıktan sonra bunların iyi ve kötü oluşunu şöyle açıkladı: Kim bir iyilik yapmak ister de yapamazsa, Cenâb-ı Hak bunu yapılmış mükemmel bir iyilik olarak kaydeder. Şayet bir kimse iyilik yapmak ister sonra da onu yaparsa, Cenâb-ı Hak o iyiliği on mislinden başlayıp yedi yüz misliyle, hatta kat kat fazlasıyla yazar. Kim bir kötülük yapmak ister de vazgeçerse, Cenâb-ı Hak bunu mükemmel bir iyilik olarak kaydeder. Şayet insan bir kötülük yapmak ister sonra da onu yaparsa, Cenâb-ı Hak o fenalığı sadece bir günah olarak yazar.”²¹⁷ “Allah Teâlâ sizin bedenlerinize ve yüzlerinize değil, kalplerinize bakar.”²¹⁸ hadisleri, irade, niyet ve yönelimin önemine vurgu yapmaktadır. İrade; niyet ve eylem birlikteliğini içermekte; İslamiyet, iradesi ve eylemleri doğru insanlar yetişmesini istemektedir.²¹⁹

Sahip olduğu akıl ve ruh ile maddi ve manevi alemde yetkinleşme imkanı bulunan insan;²²⁰ düşünen, tercihte bulunan ve iradesini eyleme çevirebilen seçkin bir varlıktır. Muhtevasının zenginliği nedeniyle neliği hakkında cevap aranan insanın²²¹ eylemleri ve sorumluluğu, gücüyle sınırlıdır;²²² eylem, iradeyi;²²³ irade, kudret ve sorumluluğu zorunlu kılmaktadır. Kurân-ı Kerim'e göre, insan eylemlerinde hürdür;²²⁴

²¹⁴ Ankebut Suresi, 69; Necm Suresi, 39-41

²¹⁵ Bakara Suresi, 256

²¹⁶ Nisa Suresi, 165; Taha Suresi, 134

²¹⁷ Buhari, Rikak, 31; Müslim, İman, 207, 259

²¹⁸ Müslim, Birr, 33

²¹⁹ Ahmet Abay, “Kur'an'da Kişilik Eğitimiyle İlgili İlkeler”, **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi**, 2011, s. 98-99

²²⁰ A. Cressy Morrisson, **İnsan, Kâinat ve Ötesi Müsbet İlim Yönünden**, İstanbul, Hareket Yayınları, 1972, s. 109-114

²²¹ Mehmet Kaplan, **Nesillerin Ruhu**, İstanbul, Dergah Yayınları, 2010, s. 68

²²² Bakara Suresi, 286

²²³ Düccane Cündioğlu, **Hiz. İnsan**, İstanbul, Kapı Yayınları, 2010, s. 28

²²⁴ Nisa Suresi, 110-111; Yunus Suresi, 108; Kehf Suresi, 29; İsra Suresi, 7; İnsan Suresi, 29-31; Müddessir Suresi, 35-37; Hüseyin Certel, **Kur'an'da İnsan**, s. 27-28

iyilik veya kötülük işleme kabiliyeti kendisine verilse de²²⁵ insandan beklenen bilinçli bir yönelişle rabbine iman ve itaat etmesidir.²²⁶ Rabbine kulluk yapmak üzere yaratılan, kendisine akıl, irade ve bunları kullanma kudreti ihsan edilen insan için önemli olan, akıbetini belirleyecek olan, potansiyelini nasıl ve hangi yönde kullandığıdır.²²⁷ İnsanı, diğer canlılardan ve hatta birbirlerinden ayıran, değerli kılan, ruhi kuvveti, iradesidir.²²⁸ Allah, emir ve yasaklarını kitap ve peygamber aracılığıyla bildirmekte, ilahi bilgilendirme yaptıktan sonra insanın iradesini kullanması için onu özgür bırakmakta ve eylemlerinden sorumlu tutmaktadır.²²⁹ İrade, özgürlük ve mesuliyet kavramlarıyla birlikte değer kazanmakta;²³⁰ iradeye tekil yaklaşımlar, ferdiyete zarar vermektedir. Varoluş hakkında farkındalığı bulunan, iradi eylemlerini doğru yöneten insanlar, verimli ve mutlu olmaktadır.²³¹ “Kim, kendisine hidayet (doğru yol) besbelli olduktan sonra peygambere karşı çıkar, müminlerin yolundan başkasına uyarsa, onu yöneldiği yolda bırakırız ve cehenneme sokarız. Orası ne kötü bir varış yeridir.”²³² ayeti, insanın cüzi (kendi) iradesiyle eyleme yönelmesi halinde, külli (Allah’ın) iradenin onu serbest bıraktığını, herhangi bir yön(d)e zorlamadığını haber vermektedir. Bireysel özgür seçimin imkanı, toplumsal boyutta da geçerlidir.²³³ Gerçek hayatın şahitliğiyle sabittir ki hiç kimse iyi veya kötü olmaya zorlanmamakta, herkes özgürce hareket etmektedir.²³⁴

Kudret; gücü yetmek, ölçmek, tayin etmek, kanun koymak, dilediğinde yapmak veya yapmamaktır.²³⁵ Kelam ilminde, insanın bir işi yapma veya yapmama gücüne sahip olması anlamında kullanılan kudret kelimesi²³⁶ yerine takat, istitaat, güç ve kuvvet kelimeleri de kullanılmaktadır.²³⁷ Teklifte şart kabul edilen istitaat, insanın

²²⁵ İsra Suresi, 15; Kehf suresi, 29; İnsan Suresi, 3; Şems Suresi, 7-10

²²⁶ Bakara Suresi, 21

²²⁷ Şerafeddin Gölcük, **Kur’an’da İnsanın Değeri**, s. 90; Şerafeddin Gölcük, **Kur’an ve İnsan**, s. 269

²²⁸ Ali Fuad Başgil, **Gençlerle Başbaşa**, 22. baskı, İstanbul, Yağmur Yayınları, 1988, s. 24

²²⁹ Mustafa Said Yazıcıoğlu, **Maturidi ve Nesefi’ye Göre İnsan Hürriyeti Kavramı**, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1997, s. 95

²³⁰ Ayhan Öz, **a.g.e.**, s. 169; Abdullah Ulvan, **İslam’da İnanç Hürriyeti**, Çev.: İsmail Kaya, Konya, Uysal Kitabevi, 1950, s. 30-31

²³¹ Abraham Maslow, **İnsan Olmanın Psikolojisi**, s. 8

²³² Nisa Suresi, 115

²³³ Rad Suresi, 11

²³⁴ Mustafa Akçay, “İmanın Oluşumunda Fıtratın Rolü”, **Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.: 1, 1996, s. 294

²³⁵ ²³⁵ İbni Manzur, **a.g.e.**, No: 5, s. 74; Cürçani, **a.g.e.**, s. 151

²³⁶ Nûreddin es-Sabuni, **Mâtürîdiyye Akaidi (el-Bidaye fi Usuli’d-Din)**, Çev.: Bekir Topaloğlu, Ankara, DİB Yayınları, 2005, s. 107

²³⁷ Cürçani, **a.g.e.**, s. 13; Şerafeddin Gölcük, **İslam Akaidi**, Konya, Esra Yayınları, 1997, s. 228

bir şeyi yapma veya terk etme gücüdür.²³⁸ İnsan, iradesini kullanırken cebir altında bulunmadığı gibi, faili mutlak da değildir. Yaratıcının fitrata uygun yaşam teklifiyle, şeytanın haddi aşan vesvesesi arasında insan, iradesini özgürce kullanabilmekte; doğru kararlarıyla yücelmekte, yanlış yönelimleriyle alçalabilmektedir. Sorumluluğunu başkalarına havale ederek hür iradesini kullanmayanların, benlik ve şahsiyet sahibi olması mümkün değildir.²³⁹ İnsanın eylemlerinin, ilahlık vasfı gereği Allah tarafından bilinmesi zarureti, bireyin irade, güç ve özgürlüğünü sınırlandırmamaktadır;²⁴⁰ hürriyet, insanın kaderidir.²⁴¹ “Kudret olmadan emir; irade olmadan kudret; tercih olmadan irade olmaz.”²⁴²

Kurân-ı Kerim’de insanın eşya ile ilişkisi, boyun eğdirme ve hizmetine sunma amlamında teshir, temkin ve tezlil kavramlarıyla açıklanmaktadır.²⁴³ Teshir; emrine vermek, kullanımına vermek, boyun eğdirmek, hükmü altına almak, hizmetine sunmak, itaat ettirmek, ücretsiz iş yaptırmak, bir şeyi zorla yaptırmak anlamlarında kullanılmaktadır.²⁴⁴ Her şey insana göre ve onun için; insan ise Allah için yaratılmıştır;²⁴⁵ teshir ilkesi inanan, inanmayan tüm insanlar için geneldir, özel bir din, ırk veya gruba mahsus değildir.²⁴⁶ Kâinatın, insanın emrine müsahhar kılınması, insana yeryüzünde dilediği gibi tasarrufta bulunma hakkı vermemekte;²⁴⁷ teshir, insanın yeryüzündeki misyonunu gerçekleştirmesine yardımcı ve destek olmaktadır.²⁴⁸ Mahlukatin, insanın emrine müsahhar kılınması onun ve görevinin yüceliğini

²³⁸ Mustafa Said Yazıcıoğlu, “İslam Kelamında Önemli Bir Mesele: İstitaat”, **İslami Araştırmalar**, S.: 1, 1986, s. 51

²³⁹ Vefa Taşdelen, **Kierkegaard’da Benlik ve Varoluş**, Ankara, Hece Yayınları, 2004, s. 101

²⁴⁰ Ayhan Öz, **a.g.e.**, s. 221

²⁴¹ Ömer Naci Soykan, “Varoluş Yolunun Ana Kavşağında: Korku ve Kaygı Kierkegaard ve Heidegger’de Bir Araştırma”, **Doğu Batı Düşüncesi Dergisi**, S.: 6 (Kaygı Özel Sayısı), Yıl: 2, 1999, s. 61

²⁴² Taha Abdurrahman, **Dinin Ruhu: Sekülerizmin Sığılığında İlahi Sözleşme ve Emanet Paradigmasının Enginliğine**, Çev.: Soner Gündüzöz, İstanbul, Pınar Yayınları, 2021, s. 732

²⁴³ Fatih Açıık, “Kur’an’ı Kerim’de İrade Hürriyeti ve Sorumluluk Çerçevesinde İnsan Hayatı”, **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi**, 2007, s. 3

²⁴⁴ İbni Manzur, **a.g.e.**, No: 4, s. 352; Zebidi, **a.g.e.**, No: 3, s. 360

²⁴⁵ ²⁴⁵ Bakara Suresi, 29; İbrahim Suresi, 32-34; İsrâ Suresi, 70; Nahl Suresi, 12, 14; Lokman Suresi, 20, 29; Casiye Suresi, 13; Hac Suresi, 36-37; Zuhuruf Suresi, 15; Araf Suresi, 54; Rad Suresi, 2; Ankebut Suresi, 61; Fatır Suresi, 13; Zümer Suresi, 5; Erdoğan Pazarbaşı, **Kurân ve Medeniyet**, s. 107; Şaban Ali Düzgün, **Sosyal Teoloji: İnsanın Yeryüzü Serüveni**, Ankara, Lotus Yayınevi, 2010, s. 117-118

²⁴⁶ Muhammet Koçak, “İslam Düşüncesinde Varlık ve Yaşam Değeri Açısından İnsan”, **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi**, 2015, s. 225

²⁴⁷ Şaban Ali Düzgün, **Sosyal Teoloji**, s. 117-118

²⁴⁸ Veli Ulutürk, **Kur’an-ı Kerim Allah’ı Nasıl Tanıtıyor?**, s. 63

göstermekte;²⁴⁹ mevcudatın, insana emanet olduğunu hatırlatmaktadır. Kurân-ı Kerim, salih bir niyet ve irade olmaksızın yapılanları ve iradesini kullanmayanları kınamaktadır.²⁵⁰ Kader; bireyin irade ve eylemini devre dışı bırakmadan insanın rabbiyle etkileşim kurmasını ifade etmektedir;²⁵¹ her şeyi yaratıcıya havale eden ve alın yazısına bağlayan anlayış insanı pasifize etmekte, sorumluluklarını unutturmaktadır.²⁵² Din, eğitim ve din eğitimi; iradesi ve kudreti bulunan insanı konu edinmektedir. İman, itaat ve gelişim, irade ve güce sahip insandan beklenmektedir.

3. 5. İtaat Açısından İnsanın Özgürlüğü ve Sorumluluğu

Özgürlük; dış etkilere bağımsız olmaktır; bağlı, köle, zorlanmış ve engellenmiş olmama halini ifade etmektedir; hürriyet kelimesinin eş anlamlısıdır.²⁵³ Özgürlük, en basit tanımla, istediğini yapabilme serbestisidir.²⁵⁴ Özgürlük, insanın kendisini belirlemesi, denetlemesi, yönlendirmesi ve düzenlemesi durumunu ifade etmektedir.²⁵⁵ Özgürlük, kanunsuzluk ve başıboşluk anlamı içermemektedir.²⁵⁶ Arapça'daki hürriyet kavramı, özgürlük, soyluluk, nefsin arzularından kurtulma; kanuni hakların korunması ve onları kullanma serbestliği anlamlarında kullanılan kapsamı geniş bir terimdir.²⁵⁷ Hürriyet ıstılahta, insanın kendi iradesiyle isteklerini belirlemesi, tercih yaparak karar verebilmesi ve zorlamanın (cebir) olmaması demektir.²⁵⁸ Özgürlük, kompleks bir kavramdır;²⁵⁹ modern dönemin algısında nefsin her istediğini herhangi bir sınır tanımaksızın yapması olarak anlaşılabildiği gibi dini bir tasavvurda bireyin rabbin emirlerine teslimiyetini de ifade etmektedir. Sınırların insanı koruyan ve engelleyen farklı yönleri vardır; özgürlüğün anlamı sınırları

²⁴⁹ Araf Suresi, 10; İbrahim Suresi, 33; Nahl Suresi, 12; Hac Suresi, 65; Lokman Suresi, 20; Casiye Suresi, 25; Rad Suresi, 2; Zuhuruf Suresi, 12-14; Yasin Suresi, 71-73; Mülk Suresi, 15

²⁵⁰ Ayhan Öz, **a.g.e.**, s. 175

²⁵¹ Necdet Subaşı, **Sınırları Yoklamak**, İstanbul, Ötüken Yayınları, 2007, s. 96

²⁵² Ayhan Öz, **a.g.e.**, s. 221

²⁵³ İbni Manzur, **a.g.e.**, No: 2, s. 829; Ragıb, **a.g.e.**, s. 377

²⁵⁴ Harun Mustafa Töle, "Immanuel Kant'ta Özgürlük ve Sorumluluk İlişkisi", **Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi**, 2009, s. 6

²⁵⁵ Ahmet Cevizci, **Felsefe Sözlüğü**, Bursa, Ekin Yayınları, 1997, s. 667

²⁵⁶ Kıyamet Suresi, 35-36; Fazlurrahman, **Ana Konularıyla Kurân**, s. 90

²⁵⁷ Mustafa Çağrı, "Hürriyet", **T. D. V. İslam Ansiklopedisi**, No: 18, s. 502-505

²⁵⁸ M. Saim Yeprem, **İrade Hürriyeti ve İmam Matürîdi**, İstanbul, Şamil Yayınevi, 1980, s. 26

²⁵⁹ Faruk Vural, "Kurân-ı Kerim Perspektifinden Düşünce ve Özgürlüğü", **EKEV Akademi Dergisi**, C.: 19, S.: 63, 2015, s. 72; Elif Akgün, "Özgürlük Kavramının Felsefe Tarihindeki Gelişimi", **Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi**, 2009, s. 1

kaldırmaktan değil, belirlemekten geçmektedir; özgürlükle esaret arasında ince bir çizgi bulunmaktadır.²⁶⁰ İslamiyet'te özgürlük, varoluşsal boyutuyla insanı diğer varlıklardan ayıran önemli ve asli bir unsurdur; hürriyetin olmadığı yerde insandan söz edilememektedir. Gazzali'ye göre beşer, hürriyet ve ilimle insan olmaktadır.²⁶¹ Allah'ı akıl, irade ve bilinçle arayan ve anan tek varlık insandır;²⁶² hür iradeyle yaratıcıya kulluk yapılması, insanı tabiat alemindeki diğer varlıklardan ayrı ve üstün bir konuma taşımakta, bireyi özgürleştirmektedir.²⁶³

İnsanların çoğu, özgürlükle mutluluğu, tutsaklıkla bedbahtlığı birbirine yakıştırmaktadır.²⁶⁴ Özgürlüğün sınırlarının belirlenmesi, bireyi esir alan varlık ve düşüncelerin neler olduğunun doğru bir şekilde tanımlanması, önem arz etmektedir. Yeryüzünde iyilik ve kötülük yapan insanların bulunması, bireyin seçimlerinde hür olduğuna, dilemesiyle eylemlerinin hayra veya şerre konu olabileceğine, delil sayılmaktadır. Hikmetsiz bir iş yapmayan, abesle iştigal etmeyen Allah'ın, insanlara peygamber ve kitap göndermesi, iradelerinde özgür olduğunu ve insanların eğitilebileceğini göstermektedir. “O, yaptığından dolayı sorgulanamaz fakat onlar sorgulanırlar.”²⁶⁵ İnsan, özgür iradesiyle yaptığı seçim ve eylemlerinden mesuldür, ahirette eylemlerinden hesap vermektedir.²⁶⁶ İnsanın hürriyeti sonsuz ve sınırsız değildir; ateizmin, insanı yaratıcısının irade ve yönetiminden soyutlamayı hedeflediği mutlak özgürlük, insanın özüne yabancı, hakikate aykırıdır; bireye mutluluk getirmemektedir. Sorumsuz özgürlük anlayışıyla insan, özüne yabancılaşmakta, hayat kaosa sürüklenmektedir. “Özgürlük, canının istediğini değil, doğru olanı yapmaktır.”²⁶⁷ Sorumluluk; temyiz ehliyetine sahip bireyin özgür iradesi ve kendi isteğiyle yaptığı eylemler için geçerlidir.²⁶⁸ İnsan özgür olmasaydı, diğer canlılar gibi zorunlu ve tek yönde hareket ederdi; hayat bu şekilde aynı istikamette devam

²⁶⁰ Ayhan Öz, **a.g.e.**, s. 160-161

²⁶¹ Mahmut Çamdibi, **Din Eğitiminde İnsan ve Hayat**, İstanbul, Çamlıca Yayınları, 2003, s. 58-59; Bülent Çelikel, “Fazlur Rahman'ın Geleneksel İslami Eğitim Eleştirisi”, **Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.: 27, 2008, s. 137

²⁶² İbarhim Kalın, **a.g.e.**, s. 79

²⁶³ Saffet Köse, **İbadetten Kulluk Şuuruna**, İstanbul, Erkam Yayınları, 2016, s. 83

²⁶⁴ Taha Abdurrahman, **Dini Amel ve Aklın Yenilenmesi**, Çev. Mehmet Emin Güleçyüz, 2. Bsk. İstanbul, Pınar Yayınları, 2021, s. 186

²⁶⁵ Enbiya Suresi, 23

²⁶⁶ Zizal Suresi, 7-8; Fazlurrahman, **Ana Konuları Kur'an**, s. 116

²⁶⁷ Mustafa İslamoğlu, **Kur'an Neslinin İnşası İçin Pasif İyiden Aktif İyiye**, s. 95

²⁶⁸ Sulhi Dönmezer, **Cezai Mesuliyetin Esası**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1949, s. 20

etmediğine göre, insanın irade hürriyetine sahip olduğu anlaşılmaktadır.²⁶⁹ İnsanın irade hürriyeti bulunduğundan, sorumluluk almakta, mükafat ve cezaya konu olmaktadır. Hayatın imtihan olması,²⁷⁰ kazanmanın ve kaybetmenin mümkün olmasını gerektirmektedir. İnsan; iradesiz, sorumluluğu olmayan, kendi haline bırakılmış bir varlık değildir.²⁷¹ Özgürlüğün, kurlsızlık olarak anlam bulduğu günümüz modern dünyasından farklı olarak İslamiyet, sorumlulukla dengelenmiş bir özgürlüğü benimsemekte; bireyin hevasını ilah edinmesi ile benliği ve iradeyi yok eden, insanın saygınlığını zedeleyen zorlama ve katı kuralcılığı, yasaklamaktadır. ²⁷² Kurlsızlık, kaosa ve düzensizliğe evrilmektedir; otorite, ölçü ve kuralın olmadığı yerde kimse özgürlüğünü kullanamamakta, efendi olmaya çalışan insan köleleşmekte, düzen ve huzur bozulmaktadır.²⁷³ Kurân-ı Kerim'in, insanın ve toplumun huzuru ve barışı için belirlediği hukuki ve sosyal düzenlemeler; hürriyeti zedelememekte bilakis hakları, hürriyeti ve düzeni güvence altına almaktadır.²⁷⁴

Kelamcılar hürriyet meselesini, insanın eylemlerinde mutlak irade karşısındaki durumu ve sınırı açısından incelemekte; yaratıcıya kul olmanın, şahsi hürriyetten feragat anlamı taşıyıp taşımadığını tartışmaktadır. ²⁷⁵ Tabii itaat bahsinde değerlendirdiğimiz veçhile; belirli konularda mahlukatın, yaratıcısının mutlak iradesine tabi olduğu, seçme irade ve hürriyetinin olmadığı, sünnetullah olarak adlandırılan bir alanın varlığı, tartışılmaz bir gerçektir. İnsan, doğum zamanını, yerini, ailesini, ırkını, rengini kendisi seçmemekte, tabii bir itaat ile rabbine teslim olmakta ve bu alandaki sonuçlardan mesul tutulmamaktadır. İrade hürriyeti; kelam ilminde ihtiyar kelimesiyle yoğun olarak tartışılmış; kelami meseleleri akıl ve felsefe perspektifinden ilk defa yorumlayan Mutezile²⁷⁶ tam bir irade özgürlüğünü ve mutlak sorumluluğu savunurken, Cebriyye insanın özgürlüğünü ve bireysel (cüzi)

²⁶⁹ Lütfullah Cebeci, **Kurân-ı Kerim'e Göre Cin-Şeytan**, s. 229

²⁷⁰ Mülk Suresi, 2

²⁷¹ Ali Şeriati, **Kendini Bilmek**, Çev.: Selim Naci Karaarslan, Ankara, Endişe Yayınları, 1990, s. 17-19, 57

²⁷² Ayhan Öz, **a.g.e.**, s. 265-266

²⁷³ Necip Bilge, **Hukuk Başlangıcı-Hukukun Temel İlkeleri**, 5. Bsk., Ankara, Turhan Kitabevi, 1986, s. 28-29

²⁷⁴ Zekeriya Pak, **a.g.e.**, s. 270

²⁷⁵ Ebu'l-Vefa Taftazani, **Kelam İlminin Bellibaşlı Meseleleri**, Çev.: Şerafeddin Gölcük, İstanbul, Kayıhan Yayınları, 1980, s. 157-176; Şerafeddin Gölcük, **Kelam Açısından İnsan ve Fiilleri**, İstanbul, Kayıhan Yayınları, 1979, s. 67-101

²⁷⁶ Kemal Işık, **Mu'tezile'nin Doğuşu ve Kelami Görüşleri**, Ankara, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1967, s. 7

sorumluluğunu temelden reddetmiş;²⁷⁷ Eşariyye ve Mâtürîdiyye'nin oluşturduğu Ehl-i sünnet ise aşırı bulduğu bu iki görüş arasında orta bir yol olarak “kesb” düşüncesiyle sınırlı sorumluluğu geliştirmiştir.²⁷⁸

Hürriyetin en temel anlamı, köle olmamaktır.²⁷⁹ “Tanrı’yı öldürme” düşüncesiyle insanın efendiliğini tasarlayan Nietzsche, özgürlüğe sınır tanınamakta, tüm otorite ve iradeleri yok saymaktadır.²⁸⁰ İnsan, rabbine kul olduğunda yücelmekte ve başkalarına esir olmaktan kurtulmaktadır; kişinin özgürlüğü, rabbine kulluktur.²⁸¹ İnsanın efendisi arttıkça mutsuzluğu da o nispette artmaktadır.²⁸² Kurân-ı Kerim, kurtuluşa ve pişmanlığa götüren yolları insana anlatmakta;²⁸³ ilahi rehberlik için peygamberler gönderildiğini,²⁸⁴ insanın akıl, irade ve yeteneklerini kullanarak her iki dünyada mutluluğa kavuşabileceğini hatırlatmaktadır.²⁸⁵ Tüm dinler, inananlarına mutluluğu barındıran bir hayat standardı vadetmektedir.²⁸⁶ İnsanın doğuştan gelen fiziksel ihtiyaçlarını karşılaması zaruridir; bu ihtiyaçların yaşamın amacı haline getirilmesi veya ilahi emir ve yasakları görmezden gelerek karşılanması insana zarar vermekte, onu mutsuzluğa sürüklemektedir. İnsan dışındaki varlıkların, yaratılışı gereği kendi varlığını ileri ve üstün bir noktaya taşıması olası değildir; onlar insana hizmet etmeye ve onun yaşamını kolaylaştırmaya adanmışlardır.²⁸⁷ İnsan, diğer varlıklardan farklı olarak ölüm gerçeğini idrak ettiği halde, ölüm yokmuş gibi yaşamayı tercih edebilmektedir.²⁸⁸

²⁷⁷ İrfan Abdülhamid Fettah, **T. D. V. İslam Ansiklopedisi**, No: 7, s. 205

²⁷⁸ Mustafa Çağrıcı, “Hürriyet”, **T. D. V. İslam Ansiklopedisi**, No: 18, s. 502-505; Taha Abdurrahman, **Dinin Ruhu: Sekülerizmin Sığılğından İlahi Sözleşme ve Emanet Paradigmasının Enginliğine**, Çev.: Soner Gündüzöz, İstanbul, Pınar Yayınları, 2021, s. 739; Arif Aytekin, **Ehl-i Sünnet İnanç Esasları**, İstanbul, Bereket Yayınları, 2011, s. 76; Macit Fahri, **İslam Ahlak Teorileri**, Çev.: Muammer İskenderoğlu, Atilla Arkan, İstanbul, Litera Yayıncılık, 2004, s. 83-84

²⁷⁹ İbni Manzur, **a.g.e.**, No: 4, s. 177

²⁸⁰ Friedrich Nietzsche, **Böyle Buyurdu Zerdüş**, Çev.: Turan Oflazoğlu, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1989, s. 7, 29, 83, 96, 334, 335

²⁸¹ Fatiha Suresi, 5; Zümer Suresi, 29

²⁸² Zümer Suresi, 29; Etienne de La Boetie, **Gönüllü Kulluk Üzerine Söylev**, Çev.: Mehmet Ali Ağaoğulları, 4. Bsk., İstanbul, İmge Kitabevi, 2014, s. 18

²⁸³ Hacı Ali Demirek, “Kur’an-ı Kerim’de Teşvik ve Sakındırma Metodu”, **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi**, 1997, s. 4; S. Muhammed Hüseyin Tabatabaî, **İslam’da Kurân**, Çev.: Ahmed Erdinç, İstanbul, Bir Yayınları, 1988, s. 13-18

²⁸⁴ Nisa Suresi, 165; Enam Suresi, 130; İsra Suresi, 15; Fatır Suresi, 24

²⁸⁵ İsmail Karagöz, **Kur’an’a Göre İnsana Verilen Değer ve Görev**, s. 15

²⁸⁶ Mustafa Köylü, “Ruh Sağlığı ve Din Eğitimi”, **Din Eğitiminde Çağdaş Konular**, Ed. Mustafa Köylü, 2. Bsk., İstanbul, DEM Yayınları, 2014, s. 291

²⁸⁷ Seyyid Ebu’l Ala Mevdudi, **İslami Kavramlar**, s. 25-26

²⁸⁸ Rasim Özdenören, **Hadislerin Işığında Hz. Muhammed**, s. 74-75

Her yönüyle sınırlı bir varlık olan insanın, sınırsız bir özgürlük hayali, fitratıyla örtüşmemektedir; özgürlük, sınır belirlemeyi zorunlu kılmaktadır.²⁸⁹ Sınırsız bir özgürlük düşüncesi, modern felsefede insanın ilahlaştırılmasına aracılık etmekte; insanı nihilizme ve karamsarlığa sürüklemektedir.²⁹⁰ İnsan; mutlak özgür olmadığı gibi, mutlak mahkum da değildir; yaratıcı, fitratını ve sorumluluğunu belirlediği insandan, hür iradesiyle hareket etmesini istemektedir. Tercihlerini ve sonuçlarını bilerek hareket edenlerin özgürlüğünden bahsedilebilmektedir.²⁹¹ İnsan, seçimlerinde özgürdür, tercihlerine göre karşılık görmektedir. Her özgür insan, anlamlı bir hayatı tercih etmese de; anlamlı bir hayat için özgürlük kaçınılmazdır.²⁹² İnsanın bireyselleşmesi, ruhen yükselmesi ve ahlaken olgunlaşması; düşünce, irade ve eylem özgürlüğüyle mümkün olabilmektedir.²⁹³ Toplumlar gücünü özgürlüklerinden almakta;²⁹⁴ insan, anlamlı bir hayat ile hakiki özgürlüğe sahip olabilmektedir.²⁹⁵ Kurân-ı Kerim, insanın düşünmesini, muhakemeyle doğru kararlar vermesini emretmekte, inanç konusunda onu serbest bırakmaktadır. İnanç özgürlüğü; zorlama olmaksızın bireyin istediği dine ve düşünceye inanmasıdır.²⁹⁶ Hayır ve şer insana tanıtılmakta,²⁹⁷ bireye hür iradesiyle farklı seçenekler arasında tercih yapma imkanı verilmektedir.²⁹⁸ İnsanda fitri olarak bulunan özgürlük ve bağımsızlık arzusu kontrol ve disipline edilmediğinde, kibir ve istiğna haline dönüşmekte, insanı her iki dünyada hüsrana sürüklemektedir.²⁹⁹ Dünya hayatında özgür ve sorumsuz olduğunun kabulü, kuralların bulunmadığı serbest bir yaşam tarzına, mükafat ve cezaya konu olan ahiret hayatının inkarına sebep olabilmektedir.³⁰⁰ Hayatın nihai anlamını öğreten din,³⁰¹

²⁸⁹ Ayhan Öz, **a.g.e.**, s. 162-163

²⁹⁰ Necati Öner, **İnsan Hürriyeti**, s. 49-50; Kenan Gürsoy, **Ekzistans ve Felsefe Üzerine Görüşler**, Ankara, Akçağ Yayınları, 1988, s. 30-31

²⁹¹ Eric Fromm, **Sevginin ve Şiddetin Kaynağı**, Çev.: Yurdanur Solman, Nalan İçten, İstanbul, Payel Yayınları, 1994, s. 133

²⁹² İbrahim Kalın, **Barbar Modern Medeni: Medeniyet Üzerine Notlar**, s. 160-161

²⁹³ Abdülbaki Güneş, “Kurân Işığında Düşünce İnanç ve İfade Hürriyeti”, **Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.: 10, S.:1, 2005, s. 2

²⁹⁴ Temel Şen, **İslam’da Fikir ve İnanç Hürriyeti**, İstanbul, Beyan Yayınları, 2017, s. 70

²⁹⁵ İbrahim Kalın, **a.g.e.**, s. 162-163

²⁹⁶ Temel Şen, **İslam’da Fikir ve İnanç Hürriyeti**, s. 41

²⁹⁷ Şems Suresi, 8

²⁹⁸ Beled Suresi, 10; Necati Öner, **İnsan Hürriyeti**, Ankara, Selçuk Yayınları, 1982, s. 57-58

²⁹⁹ Kenan Sevinç, **İnançsızlık Psikolojisi**, İstanbul, Çamlıca Yayınları, 2017, s. 101; Hayati Hökelekli, **Din Psikolojisi**, s. 171

³⁰⁰ Sad Suresi, 27; Müminun Suresi, 115; Kiyame Suresi, 36; Beled Suresi, 5-7

³⁰¹ Ali Bardakoğlu, **İslam Işığında Müslümanlığımızla Yüzleşme**, İstanbul, Kuramer, 2019, s. 58

insanın müteal bir varlıkla duygusal, bilişsel ve fiziksel iletişim kurmasıdır.³⁰² İslamiyet, emir ve yasaklar içerse de ihsan, irfan ve hikmet merkezli ahlaki bir eğitimi barındırmaktadır. Din, ahlak ve vicdana güç ve manevi temel kazandıran kaynaktır.³⁰³ İnsan, yaratıcısını ve dinini inkar ederek özgürleşeceğini düşündüğünde hata etmekte, heva ve arzularının tutsağı haline gelebilmektedir. Allah, insanı özgür iradeyle yaratmakta, akıl ve bilgi ile bireyin potansiyelini artırmakta ve kendisinden kulluk ve itaat beklemektedir. Sorumluluğu bulunmayan mutlak özgürlük anlayışı, insanın rabbiyle bağıını zayıflatmakta, O'na itaatten uzaklaştırmaktadır.

Din, insanlık için bir hayat tarzı sunmakta; beşerin başıboş yaratılmadığını ilan etmektedir.³⁰⁴ Hayır'ı olmayanın evet'inin kıymeti bulunmamaktadır;³⁰⁵ tercihleri bulunan varlığın iyiliği veya kötülüğünden bahsedilebilmektedir. İlahi öğretiler, insanın irade ve seçim hürriyetine müdahale etmese de hayatın imtihan sırrına uygun olarak belirlenen haramlar ile nefsin isteklerine sınırlar koymaktadır; bu iki durum birbirinden farklıdır. Dünya hayatında insanın özgür iradesiyle iyi veya kötüye yönelme serbestisinin bulunmasıyla, ilahi dinin insanın kendi maslahatı için kural ve ölçü belirlemesi arasında fark vardır.³⁰⁶ “Şüphesiz biz onu (ömür boyu yürüyeceği) yola koyduk. O bu yolu ya şükrederek ya da nankörlük ederek kateder.”³⁰⁷ ayeti, özgürlüğün bilgi ile ilişkişine işaret etmektedir. Allah, insana ihtiyacı olan bilgiyi ulaştırmakta, sorumluluklarını yerine getirmesine imkan sağlayacak maddi ve manevi yeteneklerle donatmakta ve onu irade ve eylemlerinde özgür bırakmaktadır. “O halde kıyamet gününde ateşe atılan mı, yoksa güven içinde gelen kimse mi daha iyidir? Dilediğinizi yapın. Şüphesiz o, yaptıklarınızı hakkıyla görmektedir.”³⁰⁸ ayeti, insanın özgürlüğünü ve sorumluluğunu “dilediğinizi yapın” beyanıyla açıklamakta; “dilediğimi yapın” denilmemektedir.

³⁰² Musa Bilgiz, **Kur'an Açısından Vicdan ve Değeri**, İstanbul, Beyan Yayınları, 2007, s. 39

³⁰³ Ünal Kılıç, “Hz. Peygamber'in Ahlâk'ı ve Güzel Ahlâka Verdiği Önem”, **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.:13, S.: 1, 2009, s. 89; Ali Bardakoğlu, **İslam Işığında Müslümanlığımızla Yüzleşme**, s. 44

³⁰⁴ Kıyamet Suresi, 37

³⁰⁵ Ahmet Akbulut, “Allah'ın Takdiri Kulun Tedbiri”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.: 33, S.: 1, 1994, s. 140

³⁰⁶ Necati Öner, **İnsan Hürriyeti**, s. 71; Nisa suresi, 111; Enam Suresi, 104; Yunus Suresi, 108; İsrâ Suresi, 15; Neml Suresi, 40; Ankebut Suresi, 6; Lokman Suresi, 12; Zümer Suresi, 41; Fussilet Suresi, 46

³⁰⁷ İnsan Suresi, 3

³⁰⁸ Fussilet Suresi, 40

“Özgürlük, etiğin ontolojik koşuludur.”³⁰⁹ İnsan, seçimleri ve eylemleriyle özgür olduğunu göstermekte;³¹⁰ birey, seçim ve irade hürriyetiyle anlam ve değer kazanmaktadır.³¹¹ Kâinatta var olan zıtlıklar,³¹² insan için de geçerlidir; birey, kendisinde bulunan zıtlıkları akıl, irade, vicdan ile dengelemeye çalışmaktadır.³¹³ İnsan, içgüdüsel olarak kendisinde var olan iyilik ve kötülük potansiyelinden hangi yönünü geliştirir ve desteklerse, merkeze onu almakta ve onu sürdürmektedir. Birey, İslam’ı tercih ettikten sonra kendisinden itaat ve iyilik beklenmesi doğaldır.³¹⁴ Sorumluluk, iman ile tamamlanmamakta, imanın salih amellerle desteklenmesi gerekmektedir. Her sözleşmenin şartları ve yükümlülükleri bulunmaktadır; kendisini İslam ile kayıt altına alan ve rabbiyle ahdini tazeleyenler, hak ve sorumluluklarını öğrenmek ve gereğini ifa ile mesuldür. Hürriyet, kurallılığı ve bu kurallara itaati de zorunlu kılmakta;³¹⁵ ahlaken terbiye edilenler gerçek özgürlüğe ulaşabilmektedir.³¹⁶ “Olur ki, bir şey sizin için hayırlı iken, siz onu hoş görmezsiniz. Yine olur ki, bir şey sizin için kötü iken, siz onu seversiniz. Allah bilir, siz bilmezsiniz.”³¹⁷ ayeti, insanın sahip olduğu donanım ile kavrayamacağı hikmet ve faydaların, ilahi emir ve yasaklarda saklı olduğunu; bireyin duygu ve düşüncesinin bu hikmet ile örtüşmeyebileceğini haber vermektedir.

Akıl, ilahi bilgi perspektifiyle iyi ve kötüyü ayırt edebilmekte; insan, kendi iradesi ve özgür seçimleri doğrultusunda bilinçli bir şekilde hareket etmekte, şahsiyetini oluşturmakta, benliğini gerçekleştirmekte ve bunlardan sorumlu tutulmaktadır.³¹⁸ Kanunlara itaat etmek, soyut hükümlere boyun eğmenin ötesinde, otoriteye bağlılığı ve devlete teslimiyeti ifade etmektedir; insanın sünnetullahı itaati de fitrat kanunlarına boyun eğmenin ötesinde, yaratıcı ve kudret sahibi ilaha teslimiyet

³⁰⁹ Michel Foucault, **Özne ve İktidar**, Çev.: Işık Ergüden, Osman Akınhay, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2000, s. 225

³¹⁰ Necati Öner, **İnsan Hürriyeti**, s. 15

³¹¹ Ömer Ferit Kam, **Dini Felsefi Sohbetler**, s. 138

³¹² İbrahim Kalın, **a.g.e.**, s. 53

³¹³ Ahmet Koç, **Kurân’da İnsan ve Hz. Muhammed, Din Eğitimi Açısından Bir Yaklaşım**, s. 87; Şerafettin Gölcük, **Din ve Toplum**, Konya, Esra Yayınları, 2000, s. 205

³¹⁴ Rasim Özdenören, **Hadislerin Işığında Hz. Muhammed**, s. 87

³¹⁵ Ayhan Öz, **a.g.e.**, s. 167

³¹⁶ Friedrich Schiller, **Bir Eğitim Ülküsü Olarak Ruh Yüceliği**, s. 43

³¹⁷ Bakara Suresi, 216

³¹⁸ Asım Yapıcı, **İslam’da Tövbe ve Dini Yaşayıştaki Rolü**, İstanbul, Beyan Yayınları, 1997, s. 310; Temel Yeşilyurt, “Kur’an Işığında İnsanın Bireysel Sorumluluğu (Günah ve Sevap)”, **Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. : 10, S.: 1, 2005, s. 42

anlamı taşımaktadır.³¹⁹ Eylem, özgürlüğün tamamlayıcısıdır;³²⁰ edilgin tutumlardan, üretken bir enerji çıkmamaktadır.³²¹ Kurân-ı Kerim’de özgürlük konusu; mesuliyet, yükümlülük ve müeyyide temellerine dayandırılan ahlaki bir konu olarak işlenmektedir.³²² “İnkâr tutsaklık, inanç özgürlüktür.”³²³ İlahi rıza ile örtüşmeyen maddi ve bedeni istekler, ebedi ve hakiki özgürlüğü engellemekte, insanı esarete mahkum etmektedir.³²⁴

Sorumluluk; insanın yükümlülüklerini yerine getirmesi, kendi eylemlerinin sonuçlarını üstlenmesi,³²⁵ akıl ve iradesine dayalı gerçekleştirdiği işleri nedeniyle niyet ve kasdına göre değerlendirilmesidir.³²⁶ Sorumluluk yetkiyi; yetki, sorumluluğu zorunlu kılmakta; bunların tersi de hakikati ifade etmektedir.³²⁷ İnsanın sorumluluğu; gücüyle sınırlı, orantılı ve değişim göstermektedir.³²⁸ İnsanın, öncelikle kendine karşı sorumluluğunun farkına varması, sonra başkalarına karşı sorumluluklarına dikkat etmesi gerekmektedir.³²⁹ İnsanlar ahirette Allah’a karşı birey olarak tek başına hesap vermektedir;³³⁰ kimse başkasının sorumluluğunu yüklenmemektedir.³³¹ İyilik ve kötülükte başkalarına öncü ve örnek olanlar kendi hisselerini artırmakta, tabi olanların sorumlulukları azalmamaktadır.³³² “Rabbinin senin üzerinde hakkı vardır. Nefsinin senin üzerinde hakkı vardır. Ailenin senin üzerinde hakkı vardır. Şu halde her hak sahibine hakkını ver!”³³³ kutlu mesajı ile Hz. Peygamber hakları ve sorumlulukları birlikte değerlendirmekte; insanın öncelikle rabbine karşı, sonra sırasıyla kendisine,

³¹⁹ Seyyid Ebu’l Ala Mevdudi, **İslami Kavramlar**, s. 13

³²⁰ Fatma Bayraktar, “Dua-Kader İlişkisi”, **Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi**, 2007, s. 157

³²¹ Ernst Cassier, **İnsan Üstüne Bir Deneme**, Çev.: Nejla Arat, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1980, s. 92

³²² Muhammed Abdullah Draz, **Kurân Ahlakı**, Çev.: Emrullah Yüksel, Ünver Günay, İstanbul, İz Yayınları, 1993, s. 3; Filiz Şahin, **Ahlakın Akli ve İnsani Temeli**, Konya, Çizgi Kitabevi, 1998, s. 64

³²³ Sezai Karakoç, **Diriliş Neslinin Amentüsü**, 110. Bsk., İstanbul, Diriliş Yayınları, 2021, s. 8

³²⁴ Nurettin Topçu, **İsyah Ahlakı**, s. 164

³²⁵ Ahmet Cevizci, **Felsefe Sözlüğü**, s. 786; Yener Özen, **Sorumluluk Eğitimi**, Ankara, Gece Kitaplığı, 2014, s. 15

³²⁶ Adil Bebek, **Maturidi’de Günah Problemi**, İstanbul, Rağbet Yayınları, 1998, s. 59; Salih Yalın, “Ahmet Hamdi Akseki’de Ahlaki Sorumluluk”, **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi** S.: 38, 2015, s. 212

³²⁷ Muhammed Abdullah Draz, **Kurân Ahlakı**, s. 105

³²⁸ Bakara Suresi, 286

³²⁹ Bedia Akarsu, **Max Scheler Felsefesinde Kişi Kavramı ve İnsan Olma Sorunu**, İstanbul, İnkılap Yayınları, 1998, s. 104- 105

³³⁰ Bakara Suresi, 281; Enam Suresi, 94

³³¹ Zümer Suresi, 41

³³² Ankebut Suresi, 12-13; Neml Suresi, 89-90

³³³ Buhari, Savm, 51, 55

ailesine ve çevresine karşı sorumlu olduğunu bildirmektedir.³³⁴ Bir şeyin hakkının verilmesi, maksadına uygun kullanımla ilgilidir; aksi, zulüm olarak isimlendirilmektedir.³³⁵ Sınırsız bir özgürlük peşinde olanlar, insan ile hayvan arasındaki sınırı kaldırılmasına kadar işi götürmekte;³³⁶ fitri benliği zedelemektedir. Nefsine hakim olamayan özgür insan, başka varlıkların kontrolü altına girebilmektedir.³³⁷

Sorumluluk, Arapça’da teklif kelimesine karşılık gelmekte; birine bir işi gerekli, farz kılmak;³³⁸ içeriğinde zorluk bulunan bir işin fayda sağlama veya zararı giderme amacıyla emir veya yasaklama şekliyle muhataba bildirmek³³⁹ anlamında kullanılmaktadır. İnsanın yetkisinde bulunan eylemlerinin sonuçlarını üstlenmesi, hayatın devamlılığı ve ahiret hayatındaki mükafat ve cezaya konu olabilmesi için zaruridir.³⁴⁰ Arapça’da sormak, istemek manasında kullanılan seele kelimesinden türetilen mesuliyet de sorumluluk anlamı içermektedir. İstilahta mesuliyet, insanın yapması ve uyması gereken kurallar karşısındaki tutumu nedeniyle hesap verme ve onların sonuçlarını üstlenme halidir.³⁴¹ Teklif, kaynağına göre şeri ve akli (vicdani)³⁴² olmak üzere ikiye ayrılmakta; ilahi kaynaklı teklif şeri, insan fitratının yüklediği teklif akli olarak isimlendirilmektedir.³⁴³

Kurân-ı Kerim’de insanın olumlu ve olumsuz özelliklerinden bahsedilmekte ve bu yapısal durum insanda “ahlaki gerginlik alanı” oluşturmaktadır.³⁴⁴ Çatışmalarla mücadele etmek üzere insan, savunma mekanizmaları geliştirmekte ve özsaygısını, şahsiyetini korumaya çalışmaktadır.³⁴⁵ Savunma sistemleri, bireyin hakikatlerden

³³⁴ Lokman Çilingir, **Ahlak Felsefesine Giriş**, Ankara, Elis Yayınları, 2003, s. 20; Necmettin Tozlu, **Eğitimden Felsefeye-1: Eğitim Felsefesi Eğitim Üzerine Düşünceler ve İnsandan Devlete Eğitim**, Bayburt, Bayburt Üniversitesi Yayınları, 2014, s. 276

³³⁵ Rasim Özdenören, **Hadislerin Işığında Hz. Muhammed**, s. 187

³³⁶ Gotthold Ephraim Lessing, **İnsan Soyunun Eğitimi**, Çev.: Ahmet Aydoğan, İstanbul, Say Yayınları, 2011, s. 33

³³⁷ Mehmet Tözlüyurt, “Allah İnsan İlişkisinin Aşamaları”, **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi**, 2014, s. 152

³³⁸ İbni Manzur, **a.g.e.**, No: 5, s. 3916

³³⁹ Ragıb, **a.g.e.**, s. 761; İbni Manzur, **a.g.e.**, No: 10, s. 359; Cevheri, **a.g.e.**, No: 4, s. 1560

³⁴⁰ Zariyat Suresi, 56; Kıyame Suresi, 36; Müminun Suresi, 115

³⁴¹ Murat Sülün, “Kur’ân’da Mes’ûliyetin Kavramsal Çerçevesi”, **Kur’ân-ı Kerim’de Mes’ûliyet**, Murat Sülün v. d., İstanbul, İSAV, 2006, s. 20

³⁴² Müslim, Birr, 14

³⁴³ Erkan Yar, **Müslüman Kelamında Teklif ve Sorumluluk**, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2017, s. 26-30; Nurullah Kayışoğlu, **a.g.e.**, s. 7

³⁴⁴ Fazlurrahman, **Ana Konularıyla Kurân**, s. 63

³⁴⁵ Özcan Köknel, **İnsanı Anlamak**, s. 118

kaçmasına, fatalist anlayışta olduğu gibi sorumluluklarını başkalarına yüklemesine, yansıtmasına ve psikolojik rahatsızlıklara sebep olabilmektedir.³⁴⁶

*“İslamiyet’e göre hürriyet, öyle insanın kullanıp kullanmamakta serbest olduğu veya kanun koyucunun istediği zaman verip istediği zaman kısılabileceği siyasi bir hak değildir. Hürriyet, Müslümana kabul ettiği din ve rehber tanıdığı ahlak tarafından verilmiş bir vazifedir. Çünkü bütün Müslümanlar doğruyu bilmeye ve tatbik etmeye mecburdurlar.”*³⁴⁷

İnsan, emaneti yüklenmekte;³⁴⁸ eylemi de önceleyen ahlaki bir sorumluluğu benimsemektedir.³⁴⁹ Her varlığın, kendi hakikatiyle uyumlu bir işlevi bulunmakta; mahiyet, kullanım alanını belirlemektedir.³⁵⁰ İnsanın sorumluluğu, temyiz kudreti ile ortaya çıkmaktadır; akıl, irade ve kudret sahibi olanlar ve bülüğa erenler İslamiyet’te mükellef kabul edilmekte; akıl hastaları ve çocuklardan sorumluluk kaldırılmaktadır.³⁵¹ Kader ve tevekkülün, insanın sorumluluğunu Allah’a havale etme gerekçesi yapılması doğru değildir.³⁵²

*“En büyük sorumluluk, en büyüğe karşı sorumluluktur. Bir yerde sorumluluk varsa tercih vardır, tercih varsa irade vardır. İrade varsa akıl vardır.”*³⁵³

Allah, herkese gücü nispetinde sorumluluk verdiğini,³⁵⁴ herkesin kendi eylemlerinden sorumlu olduğunu, başkalarının günah ve sorumluluklarının yüklenilemeyeceğini,³⁵⁵ iyilik ve kötülüğe öncü ve destek olanların onları yapanların

³⁴⁶ Halis Özgü, **Şahsiyet**, İstanbul, Özgü Yayınları, 1969, s. 218; Engin Gençtan, **Çağdaş İnsanda Normaldışı Davranışlar**, Ankara, Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları, Ankara, 1978, s. 174

³⁴⁷ Said Halim Paşa, “İslamlaşmak”, **Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi 1**, Haz.: İsmail Kara, İstanbul, Risale Yayınları, 1986, s. 115-116

³⁴⁸ Ahzab Suresi, 72;

³⁴⁹ Nurettin Topçu, **İsyan Ahlakı**, s. 22

³⁵⁰ İbrahim Kalın, **a.g.e.**, s. 64-65

³⁵¹ Bakara Suresi, 173; Nahl Suresi, 106; Nur Suresi, 59; Mustafa Sinanoğlu, “Teklif”, **T. D. V. İslam Ansiklopedisi**, No: 40, s. 385-387; Şaban Ali Düzgün, “İnsanın Yetkinliğini Teolojik Olarak Temellendirmenin İmkânı”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.: 46, S.: 2, s. 14

³⁵² Nurullah Kayışoğlu, “Bireysel Sorumluluk ve Teolojik Temelleri”, **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi**, 2010, s. 131

³⁵³ Mustafa İslamoğlu, **Kurân Neslinin İnşası İçin Pasif İyiden Aktif İyiye**, s. 12

³⁵⁴ Bakara Suresi, 233, 286; Enam Suresi, 152; Araf Suresi, 42; Buhari, Savm, 42; Müslim, İman, 199

³⁵⁵ Enam Suresi, 84, 164; Fatır Suresi, 18; Zümer Suresi, 41; Necm Suresi, 38-39; Müddessir Suresi, 18

amelinden kesinti olmaksızın kendi hisselerince karşılık göreceğini³⁵⁶ haber vermektedir. Günaha sebep olanların ahirette ceza görmesi, başkasının cezasını çekmek olarak değerlendirilmemekte, sorumluluğu bireysellikten çıkarmamaktadır.³⁵⁷ İnanç, insan için hem bir ihtiyaca hem de fitrata tekabül etmektedir. İnsanın kendi eylemlerini yönetebilmesi; irade, duygu ve düşüncesine hakim olmasına bağlıdır;³⁵⁸ varlığının ve sorumluluğunun bilincine varanlar, öncelikle kendisine ve çevresine faydalı olabilmektedir.³⁵⁹

“Bilme sorumluluğu, yapma mesuliyetini de beraberinde getirir.”³⁶⁰ Yaratıcıya kulluk gayesiyle yaratılan insanın hedefini gerçekleştirmesini sağlayacak potansiyel, yetenek, bilgi, akıl ve irade ile donatılması zaruridir.³⁶¹ Dünyadaki mutluluklar, az da olsa çaba ve zorluk gerektirdiği gibi;³⁶² ahiret mutluluğu için de gayret ve fedakarlık zaruridir. İnsan, rabbine yöneldiğinde³⁶³ ve O’na yaklaşmayı gaye edindiğinde,³⁶⁴ kendine iyilik yapmakta, huzur ve mutluluğun kapılarını aralamaktadır. Sorumluluklar, insanın şartlarına göre artma ve azalma eğilimi gösterebilmekte, belirli durumlarda düşebilmektedir.³⁶⁵ Birey ve toplum, doğru ve yanlış, kendi sınırlarına göre tespit etmektedir;³⁶⁶ kendisi gibi aklı, bilgisi, tecrübesi ve muhakemesi sınırlı olan insanın hakikate erişebilmesi, ilahi destek ile mümkün olabilmektedir. İslamiyet, tevhit inancıyla insanı özgürleştirmektedir; tek yaratıcı ve tek otorite olarak Allah’a iman edildiğinde insanın sahte bağımlılıkları son bulmakta, aşkın ve ebedi varlığa teslimiyetle birey hakiki özgürlüğüne kavuşmakta, batıl tanrıların esaretinden

³⁵⁶ Nisa Suresi, 85; Ankebut Suresi, 13

³⁵⁷ Muhsin Demirci, **Kurân’ın Temel Konuları**, s. 151

³⁵⁸ Mustafa İslamoğlu, **Kurân Neslinin İnşası İçin Pasif İyiden Aktif İyiye**, s. 25

³⁵⁹ Recep Kaymakcan, Hasan Meydan, **Ahlak Değerler ve Eğitimi**, İstanbul, Değerler Eğitim Merkezi, 2014, s. 260

³⁶⁰ İbrahim Kalın, **a.g.e.**, s. 44s

³⁶¹ Hacer Şahinalp, “Kur’an’da Din Hürriyeti”, **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi**, 2009, s. 128

³⁶² Jules Payot, **İrade Terbiyesi**, İngilizce’den Çev.: Derya Öztürk, 2. Bsk., İstanbul, Flipper Yayınları, 2021, s. 22

³⁶³ Ahmet Özalp, “Davud el- Kayseri’de İnsan Kavrayışı”, **Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi**, 2014, s. 69

³⁶⁴ Nihat Keklik, **Allah- Kâinat ve İnsan**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1967, s. 129-130

³⁶⁵ Saffet Köse, “Kur’ân-ı Kerim’e Göre Ferde Mesuliyet Yükleyen ve Bunu Düşüren Faktörler”, **Kur’an-ı Kerim’de Mesuliyet**, Murat Sülün v. d., İstanbul, İSAV, 2006, s. 80

³⁶⁶ Jon Nuttal, **Ahlak Üzerine Tartışmalar: Etiğe Giriş**, Çev.: Abdullah Yılmaz, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 1997, s. 32

kurtulmaktadır.³⁶⁷ Rabbiyle olan sözleşmesini hatırlayan ve yeryüzündeki sorumluluklarının farkında olanlar, O'na kulluk için ilahi öğretilere itaat etmekte, yaratıcıya kulluk ile özgürleşmektedir. Çocukların rüşt, delilerin akıl yeterliliği olmadığından dini sorumlulukları da bulunmamaktadır.³⁶⁸ Sorumluluk bilinci, insanın hayatını kuşatan İslam'ın temel umdelerinden biridir; mesuliyetler idrak edilerek hakkıyla yerine getirildiğinde insanın kendisine ve çevresine değer katmakta, ihmal edildiğinde birey kendisine ve çevresine zulmetmektedir.³⁶⁹ “Var olmak ciddi bir iştir. Düşünerek ve hesap vererek var olmak ise daha ciddi bir iştir.”³⁷⁰

İnsanın, zorunlu olarak iyilik veya kötülük yapması, dünya ve ahiret hayatının anlamıyla örtüşmemektedir. İnsan hayatı karşıtlık ilkesine göre devam etmektedir; iyilik, kötülük, hayat, ölüm, sağlık, hastalık, huzur ve mutsuzluk hepsi bir arada bulunmaktadır. “Musa, "Rabbimiz her şeye hilkatini (yaratılış özelliklerini) veren, sonra onlara yol gösterendir" dedi.”,³⁷¹ “O, yaratıp şekillendiren, âhenk veren ve düzene koyandır. O, (her şeyi) ölçüyle yapıp yönlendirendir.”,³⁷² “Nefse ve onu düzgün bir biçimde şekillendirip ona kötülük duygusunu ve takvasını (kötülükten sakınma yeteneğini) ilham edene andolsun ki, nefsini arındıran kurtuluşa ermiştir. Onu kötülüklere gömüp kirleten kimse de ziyana uğramıştır.”³⁷³ ayetleri, evrenin olduğu gibi insanın da yaratılış amacına uygun içerik ve potansiyelde yaratıldığını haber vermektedir. Zaafları ve yetenekleriyle insan, eylemlerinde özgür olduğu ve tercih yapabildiği için değer kazanmakta; fıtratına yabancılaşmadan iyiliğe yöneldiğinde doğru olan asli hilkatine dönmekte³⁷⁴ ve mutlu olmaktadır.³⁷⁵ Birey, hayatın anlamını idrak edemediğinde, hakiki sorumluluklarını unuttuğunda; kendilik bilincini avutmak üzere başkalarına bağlanma, hevaya tabi olma, dünyaya dalma gibi refleksler gösterebilmektedir.³⁷⁶ İtaat, özgür iradeyle değer kazanmakta, sorumluluk bilinciyle

³⁶⁷ Zekeriya Pak, **a.g.e.**, s. 272; Salih Akdemir, “Hristiyan Kaynaklara ve Kur'an-ı Kerim'e Göre Hz. İsa", **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi**, 1992, s. I; Sadık Kılıç, **Fıtratın Dirilişi**, s. 128-129

³⁶⁸ Buhari, Hudud, 22; Talak, 11; Ebu Davud, Hudud, 17

³⁶⁹ Abdulkerim Ersan, “Bireysel ve Toplumsal Sorumluluk Açısından “Hepiniz Çobansınız” Hadisi (Tahriç ve Değerlendirme)”, **Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi**, 2008, s. 295

³⁷⁰ İbrahim Kalın, **a.g.e.**, s. 10

³⁷¹ Taha Suresi, 50

³⁷² Ala Suresi, 2-3

³⁷³ Beled Suresi, 7-10

³⁷⁴ H. Mahmut Çamdibi, **Din Eğitiminde İnsan ve Hayat**, İstanbul, Çamlıca Yayınları, 2003, s. 87

³⁷⁵ Lütfullah Cebeci, **Kurân'da Şer Problemi**, Ankara, Akçağ Yayınları, 1985, s. 142

³⁷⁶ Ayhan Öz, **a.g.e.**, s. 193-195

mükafata konu olmaktadır. Mesuliyetin olduğu yerde mecburiyet, mecburiyetin olduğu yerde mesuliyet bulunmamaktadır.

İnsan, diğer canlılardan farklı olarak, var olan ve varlığının ve ölümünün farkında olandır;³⁷⁷ “metakognüsyon genleri” ile varoluşu, anlamı, yeniliği ve zamanı sorgulayabilen, düşünerek hayat ile ilgili kendisine hedef belirleyebilen tek canlıdır.³⁷⁸ İnsandan beklenen, evreni ve hayatı anlamlı hale getirmesi ve kendi mutluluğu için ilahi rızaya uygun bir yaşam sürmesidir. “Hiç kuşkusuz biz insanı zahmetli bir hayat için yarattık.”³⁷⁹ ayetinden hareketle, insanoğlunun yüklendiği sorumluluklar nedeniyle dünya hayatının zor bir imtihan olduğunu, sahip olunan yetenek ve ilahi öğretilerin rehberliğiyle bireyin imtihanının kulluk ve itaat ile kolaylaşacağını, insanın mutluluğa erişebileceğini, söylemek mümkündür. Hayat, eylem ile anlamını bulmakta;³⁸⁰ sorumluluk üstlenenler, birey olabilmektedir.³⁸¹ “Hem ben, ne diye beni yaratana kulluk etmeyeyim. Oysa siz de yalnızca ona döndürüleceksiniz.”,³⁸² “De ki: “Her şeyin Rabbi o iken ben başka bir Rab mı arayayım?”³⁸³ ayetleri, insanın kudret sahibi bir yaratıcıya boyun eğmesinin doğal olduğunu haber vermektedir; arızı ve irrasyonel olan inkar ve nankörlüktür.³⁸⁴ İnsan, kendisine verilen ve azaltılan nimetlerle imtihan edilmekte,³⁸⁵ hayat, var oluş ve tükenişlere konu olabilmektedir. Akıl, irade ve sorumluluk sahibi bir varlık olan insan, robot gibi zorunlu ve belirli davranışlar sergilememekte, özgür tercihleriyle hayatını sürdürmektedir. İnsanı meleklerden farklı ve üstün kılan, hür iradesiyle rabbine itaat etmesi, yüklenmiş olduğu ilahi sorumlulukları herhangi bir zorlama olmaksızın yerine getirmesidir.

³⁷⁷ Erol Göka, **Ölme: Ölümün ve Geride Kalanların Psikolojisi**, İstanbul, Timaş Yayınları, 2009, s. 54

³⁷⁸ Nevzat Tarhan, **Duyguların Dili**, İstanbul, Timaş Yayınları, 2008, s. 54

³⁷⁹ Beled Suresi, 4

³⁸⁰ Muhammed İkbal, **Esrar ve Rumuz**, s. 72

³⁸¹ Abraham Maslow, **İnsan Olmanın Psikolojisi**, s. 225

³⁸² Yasin Suresi, 22

³⁸³ Enam Suresi, 164

³⁸⁴ Bakara Suresi, 170-171; Maide Suresi, 58; Mehmet Aydın, “Allah’ın Varlığına İnanmanın Aklılığı”, s. 18

³⁸⁵ Bakara Suresi, 155

3. 6. İtaate Konu Olan İmtihan, İnsanın Özgürlüğü ve İlahi Bilgi Sorunsalı

İmtihan kelimesi sözlükte; denemek, tetkik etmek, kuyunun toprak ve çamurunu çıkarmak, birini deneyerek imtihan etmek, elbiseyi yıpratmak, kalbin niyetini anlamak, birini bir şeyden alıkoymak gibi anlamlara gelmektedir.³⁸⁶ İmtihandan bahsetmek için ceza ve mükafatın olması zaruridir.³⁸⁷ İnsan, kaçınılmaz bir sebep tarafından engellenenler hariç, yaptıklarında özgürdür, onlardan mesuldür; insanın ve hayatın gerçeği bu hakikatten ibarettir.³⁸⁸ İnsan, yaratıcı tarafından bilinen kader ile hayatına yön vermeye, özgür olduğu kesbi alanlarda sorumluluklarını ifa etmeye çalışmakta; kadere iman ederek kaderciliğe teslim olmadan iradesini kullanmakta;³⁸⁹ özgürlük hayaliyle yaratıcıyı rededen bir görüşten uzak durması gerekmektedir.³⁹⁰ İradeleri olmadığından insan dışındaki varlıklar için hesap konusu edilmemektedir. Her şeyin zorla yaptırıldığına kabulü, imtihan hikmetini ortadan kaldırmakta; insanın ve hayatın anlamını yitirmesine sebep olamaktadır. Allah'ın peygamber ve kitap göndermesi, insana doğru yolu göstermeye ve hesap günündeki itiraz hakkının ortadan kaldırılmasına yöneliktir.³⁹¹ Kurân-ı Kerim, insan için zorunluluktan değil, çift kutuplu potansiyel ve serbestlikten bahsetmekte;³⁹² beşere, Allah'tan bağımsız müstakil bir güç veya mutlak bir acziyet atfedilmemektedir.³⁹³ İnsanın sorumluluğu, sadece tercihte bulunabildiği ve hür olduğu alanlarla sınırlıdır; mesuliyetlerin yaratıcıya havale edilmesi, insanın ve hayatın denge ve düzenini sarsmakta, realiteyle örtüşmemektedir.

³⁸⁶ İbni Manzur, **a.g.e.**, No: 13, s. 401, 402; Cevheri, **a.g.e.**, No: 6, s. 2201; Zebidi, **a.g.e.**, No: 9, s. 341-342

³⁸⁷ Seyyid Ebu'l Ala Mevdudi, **Tevhid Mücadelesi**, s. 301

³⁸⁸ Muhammed Abdullah Draz, **Kurân Ahlakı**, s. 97

³⁸⁹ İbrahim Kalın, **a.g.e.**, s. 106-107

³⁹⁰ Abdullah Draz, **Kurân'a Giriş**, Çev.: Salih Akdemir, Ankara, Kitabiyat, 2000, s. 62

³⁹¹ Araf Suresi, 164

³⁹² Ali Şeriati, **İnsan**, s. 14 ; Ömer Özsoy, **a.g.e.**, s. 113

³⁹³ Muhammed Abdullah Draz, **Kurân'ın Anlaşılmasına Doğru**, Çev. Salih Akdemir, Ankara, Mim Yayınları, 1983, s. 81

Kurân-ı Kerim, Allah'ın sınırsız bilgisine ve kudretine işaret etmektedir.³⁹⁴ Allah'ın ilim, irade ve takdiri, kelam ilminde üç farklı görüşle açıklanmaktadır.³⁹⁵ Cebriye; Allah'ın bilgisi, iradesi ve takdiri birlikte düşünüldüğünde insanın ihtiyari eyleminin ve fonksiyonunun kalmadığını; yaratıcının ilmi bilgisizliğe dönüşmeyeceğinden, insanın kendi hür iradesiyle Allah'ın ezeli ilminin dışına çıkamayacağını savunmaktadır.³⁹⁶ Cebriye'nin görüşünün tam aksini savunan Mutezile'nin hürriyetçi anlayışına göre; insanın fiileri, Allah'ın ilim, irade ve takdirinden hiçbir şekilde etkilenmemekte; birey, sınırsız bir hürriyetle müstakil hareket edebilmektedir.³⁹⁷ Eşari ve Maturidi kelimcilerin savunduğu üçüncü görüş, birbirine zıt bu iki görüşün arasını "kesb" teorisiyle bulmaya çalışmakta; Allah'ın sıfatlarını sınırlandırmadan, insanın hürriyetine ve cüzi iradesine değer veren bir görüş vücut bulmaktadır.³⁹⁸ İnsanın doğuştan kazandığı cinsiyeti, ailesi, fiziksel özellikleri gibi kendi seçimi dışında yüklendiği nitelikler konusunda herhangi bir seçimi ve kastı olmadığından, bu konular imtihanın bir parçası olarak değerlendirilmemekte ve bu kategoriye ait özelliklerden hesaba çekilmeyeceği kabul edilmektedir.

Kelam ilminde incelenen konulardan biri, Allah'ın bilgisinin insanların davranışlarına etkisi ve bireyin özgürlüğüdür. İlk dönem filozofları hariç tüm filozoflar ve kelam alimleri, Allah'ın alim olduğunda ittifak etmişlerdir.³⁹⁹ Bir iş yapmaya kabiliyetli olmak, onu yapmama özgürlüğünü de içermektedir.⁴⁰⁰ İslamiyet'te özgürlük, sorumlulukla birlikte değerlendirilmektedir; özgürlüğü olmayan sorumluluk doğru olmadığı gibi, sorumluluk gerektirmeyen özgürlük de muteber kabul edilmemektedir.⁴⁰¹ Varoluşsal gayesinden uzak olanların birey olması ve kendini

³⁹⁴ Enam Suresi, 59; Mülk Suresi, 13-14; Hadid Suresi, 4-5

³⁹⁵ Muhammed Ebu Zehra, **a.g.e.**, s. 117-255; Bekir Topaloğlu, **Kelam İlmi Giriş**, İstanbul, Damla Yayınları, İstanbul, 1981, s. 283-287; Ethem Ruhi Fırlı, **Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri**, s. 54-83

³⁹⁶ Mustafa Sabri Efendi, **İnsan ve Kader (Mevkufu'l-Beşer Tahte Sultani'l-Kader)**, Çev.: İsa Doğan, İstanbul, Kültür Basın Yayın Birliği, 1989, s. 68, 77, 82

³⁹⁶ Şerafeddin Gölcük, **Kelam Açısından İnsan ve Fiilleri**, İstanbul, Kayıhan Yayınları, 1979, s. 167; M. Saim Yeprem, **İrade Hürriyeti ve İmam Matüridi**, s. 198

³⁹⁷ Mustafa Sabri Efendi, **a.g.e.**, s. 31, 68; Şerafeddin Gölcük, **Kelam Açısından İnsan ve Fiilleri**, s. 167

³⁹⁸ Mustafa Sabri Efendi, **a.g.e.**, s. 68-73; Macit Fahri, **İslam Ahlak Teorileri**, Çev.: Muammer İskenderoğlu, Atilla Arkan, İstanbul, Litera Yayıncılık, 2004, s. 83-84

³⁹⁹ Fahreddin Razi, **Muhassal**, Çev.: Hüsetin Atay, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002, s. 171; Bakara Suresi, 29; Ali İmran Suresi, 29, 119

⁴⁰⁰ Ömer Özsoy, İlhami Güler, **Konularına Göre Kur'an: Sistematik Kur'an Fihristi**, s. 37

⁴⁰¹ Sezai Karakoç, **İnsanlığın Dirilişi**, s. 147-149

gerçekleştirmesi mümkün olmamaktadır.⁴⁰² Rabbiyle aidiyetini tanımlamayanların özü gürleşmemekte, yerini ve haddini doğru tanımlamadığı için çürümektedir.⁴⁰³ İnsanın zorla inanmasının kıymeti bulunmamaktadır; birey özgür iradesiyle ve bilinçli bir şekilde rabbine kul olduğunda, tercihi değer kazanmaktadır.⁴⁰⁴ Ödül verme veya cezalandırma, hür iradeyle yapılan eylemler için geçerlidir; hayatın imtihan için yaratılmış olması, tek alternatifi imkansız kılmaktadır.⁴⁰⁵ İmtihan, tercih hakkını gerektirmekte; iman ve inkar hür iradeyle karşılık bulmaktadır. Hidayet elçisi peygamberler, hakikati insanlara açıklamış fakat iman etmeleri için onları zorlamamıştır.⁴⁰⁶ İnsanlar arasında farklı tercihlerin, yönelimlerin ve inkarın gözlemlenmesi, insanın özgür bir iradeye sahip olduğunun en açık delilidir. İnsanın, iradesiyle yaptığı işlerde genellikle bir amaç bulunmaktadır,⁴⁰⁷ istek ve irade olmadan insan harekete geçmemektedir.⁴⁰⁸ İnsan, özgürlük için bir şeyle irtibatını kopardığında başka şeylere köle olmakta; tüm bağlarını kopardığını zannedenler arzularındaki kayıtsızlığa bağlanmaktadır.⁴⁰⁹

Kurân-ı Kerim, herkesin kendi yaptıklarından sorumlu olduğunu, başkasının günahını üstlenmeyeceğini beyan etmektedir;⁴¹⁰ sorumluluğun bireyselliği temel ilkedir.⁴¹¹ Sorumluluk ve hürriyet, madalyonun farklı yüzleridir; biri diğeri olmadan uzun süre kalamamakta, değer kazanamamaktadır.⁴¹² İnsanlara peygamber ve kitap gönderilmesi, Kurân-ı Kerim’de anlatılan kıssalar, bireyin toplumda edilgen olmadığını,⁴¹³ aklını ve iradesini işlevsel hale getirebileceğini, sorumluluk sahibi

⁴⁰² Immanuel Kant, **Eğitim Üzerine**, Çev.: Ahmet Aydoğan, İstanbul, Say Yayınları, 2007, s. 34

⁴⁰³ Mustafa İslamoğlu, **Kurân Neslinin İnşası İçin Pasif İyiden Aktif İyiye**, s. 94-95

⁴⁰⁴ Beyza Bilgin, “İslam ve Hristiyanlığın Din Pedagojisi: Birbirimizde Neler Öğrenebiliriz?”, **Kültürel Çeşitlilik ve Din**, Ed.: Remziye Yılmaz, Ankara, Sinemis Yayınları, 2005, s. 124

⁴⁰⁵ Muhammed İhsan Oğuz, **a.g.e.**, s. 41

⁴⁰⁶ Bakara Suresi, 256; Nahl Suresi, 106; Kehf Suresi, 29; Şura Suresi, 3-4; Ğaşiye Suresi, 21-22; Abdurrahman Ateş, **Kur’an’a Göre Dinde Zorlama ve Şiddet Sorunu**, İstanbul, Beyan Yayıncılık, 2002, s. 80

⁴⁰⁷ Mehmet Kenan Şahin, **Ahlâkın Felsefî ve Dinî Temelleri, I. Kant, Mu’tezile ve Eş’âriyye’nin Mukayeseli Tahlili**, Ankara, Yayınevi Yayınları, 2014, s. 26; Takiyyettin Mengüşoğlu, **İnsan Felsefesi**, s. 152-153, 168-169, 288

⁴⁰⁸ Jules Payot, **İrade Terbiyesi**, s. 41

⁴⁰⁹ Erich Fromm, **Özgürlükten Kaçış**, Çev.: Şemsa Yeğin, İstanbul, Payel Yayınları, 1993, s. 46

⁴¹⁰ Bakara Suresi, 134; Enam Suresi, 164; İsra Suresi, 15; Fatır Suresi, 18; Zümer Suresi, 7; Necm Suresi, 39-41

⁴¹¹ Ahmet Küçük, “Kur’an’da Toplumsal Sınanma ve Sonuçları”, **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi**, 2006, s. 108

⁴¹² Fazlurrahman, **Ana Konularıyla Kurân**, s. 91

⁴¹³ Ejder Okumuş, **Kurân’da Toplumsal Çöküş**, İstanbul, İnsan Yayınları, 1995, s. 76

olduğunu göstermektedir.⁴¹⁴ İnsan, ilahi bilgiyle açıklanan hakikatin aydınlığında akıl ve iradesiyle yol alabilmekte,⁴¹⁵ yeryüzünü imar ve ıslah edebilmektedir.⁴¹⁶ Dünya hayatı insanın imtihanıdır; yaratıcının her şeyi bilmesi, insanın irade hürriyetine, sorumluluklarını yerine getirmesine ve itaatine engel olmamaktadır. Her şey emek istemektedir;⁴¹⁷ hayrı ve iyiliği bilmek, bulmak, kabul etmek yeterli görülmemekte; irade ve samimi bir yönelişle hakikatin uygulanması gerekmektedir. Hayatını anlamlandıran insan, amaç ve hedeflerini belirlemekte, bireysel ve toplumsal yaşamını şekillendirmektedir. İnsanın, rabbiyle kurduğu ilişki, varoluşsal kaygısını gidermekte ve bireye değer katmaktadır.⁴¹⁸

İnsanın hakikatten uzaklaşmasına sebep olan; ilahi bilginin zorlaması, şeytanın doğru işleri bozması değildir; özgür iradeyle eyleme dökülen tercihlerdir.⁴¹⁹ Allah adildir, insanın aleyhine herhangi bir şey yapmamaktadır.⁴²⁰ Her işi hikmet ile yapan Allah, insanı, başıboş, anlamsız ve oyun olarak yaratmamıştır.⁴²¹ İnsan, akarsuyun üzerinde sürüklenen bir dal parçası misali bir hayat sürmediği gibi; başıboş bırakılmış, kendi haline terk edilmiş, sorumsuz bir varlık da değildir. İnsanın aldandığı veya aldatıldığı konulardan biri kaderdir. Kader meselesi doğru anlaşılmadığında, insanın imanı ile inkarı, itaati ile isyanı eşitlenmektedir. İlahi bilgi, akıl ve hür irade ile desteklenen ve değerlendirilen insanın, imtihan için yaratıldığı dünya hayatında sorumluluk üstlenmesi ve rabbine kulluk için yeteneklerini kullanması, gerekmektedir. İnsan, ilahi bilgidен habersizdir, gaybı bilmemektedir. Allah'ın bilgisi; bireyin itaatine koşul veya engel olmadığı gibi, insanın eylemlerine zorunluluk getirmemekte, dünya hayatının imtihan niteliğini değiştirmemektedir.

⁴¹⁴ Erdoğan Pazarbaşı, "Kur'ân'daki Tarihî Anlatımlarda Maddî Varlık ve Etkinlik İlişkisi", **EKEV Akademi Dergisi**, S.: 13, 2002, s. 106; Muhammed Kutup, **Kur'ân'ı Nasıl Okuyalım**, Çev.: Bekir Karlıga, İstanbul, Bir Yayıncılık, 1983, s. 51

⁴¹⁵ Bakara Suresi, 170-171; Müminun Suresi, 80; Rum Suresi, 24, 28; Casiye Suresi, 5; Hucurat Suresi, 4; Hadid Suresi, 17; Haşr Suresi, 14; Hüseyin Atay, "Allah'ın Halifesi: İnsan", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.: 18 (1), 1970, s. 75

⁴¹⁶ Erdoğan Pazarbaşı, **Kur'ân ve Medeniyet: Doğuşu-Gelişimi- Çöküşü**, İstanbul, Pınar Yayınları, 1996, s. 139

⁴¹⁷ Mehmet Dinç, **Bırakma Kendini**, 3. Baskı, İstanbul, Aşınakitap, 2017, s. 21

⁴¹⁸ Yurdagül Mehmedoğlu, **Erişkin Bireyin Kendilik Bilinci**, İstanbul, DEM Yayınları, 2005, s. 111

⁴¹⁹ İbrahim Suresi, 22; Araf Suresi, 201-202

⁴²⁰ Nisa Suresi, 40; Hasan Elik, **İnsan Eksenli Din**, İstanbul, İFAV Yayınları, 2011, s. 85; Muhammed Oğuz İhsan, **İslam'da Kaza ve Kader**, İstanbul, Oğuz Yayınları, 1993, s. 43

⁴²¹ Müminun Suresi, 115; Kıyamet Suresi, 36

3. 7. İnanç ve Eylemin Tezahürü: Ahlak

Ahlak; seciye, huy, tabiat manasına gelen hulk kelimesinin çoğuludur; eylem halinde herhangi bir zorlama olmaksızın, kendiliğinden ortaya çıkan ve nefiste yerleşen bir meleke,⁴²² faazilet kurallarıdır. İnsanın iyi ve kötü olarak tanımlanmasına sebep olan manevi nitelikleri, huyları ve bunların etkisiyle oluşan iradeli davranışlar bütününe;⁴²³ toplumda yerleşik alışkanlıklara, inanç ve değerler bütününe ahlak denilmektedir.⁴²⁴ Yaratma kelimesiyle aynı kökten geliyor olması, ahlakın fitrata yönelik içeriğine işaret etmektedir.⁴²⁵ Ahlak ile eş ve yakın anlamlı kullanılan edep,⁴²⁶ ahlaka göre daha geniş bir muhtevaya sahiptir.⁴²⁷ Ahlak ilmi; maddi ve manevi vazifeleri öğreten, kötülükleri ve onlardan korunma yollarını gösteren, bireyin duygu, düşünce ve eylemlerinin iyiliğini ve kötülüğünü, doğruluğunu ve yanlışlığını konu alan, inceleyen ve her iki dünyanın huzuruna rehberlik eden bir bilim,⁴²⁸ iyilik sanatıdır.⁴²⁹ Dinlerin ortak amacı, insanın olgunlaşmasını ve ahlaken gelişmesini sağlamaktır.⁴³⁰ İslamiyet, hayatın tüm alanlarını kuşattığı gibi insanın tüm eylemleri, ahlakın kapsamına dahil edilmektedir.⁴³¹ Kelamcılar, bilgi temelinde ortaya çıkan ve meleke halinde insanın tabiatına yerleşen davranışları ahlak kapsamında değerlendirmektedir.⁴³² Kurân-ı Kerim, insanın sorumluluğu ve ahlaki olgunluğundan

⁴²² İbni Manzur, **a.g.e.**, No: 10, s. 85-92; Cürcani, **a.g.e.**, s. 89; M. Yaşar Kandemir, **Örneklerle İslam Ahlakı**, İstanbul, Nesil Yayınları, 1979, s. 24

⁴²³ Mustafa Çağrı, "Ahlak", **T. D. V. İslam Ansiklopedisi**, No: 2, s. 1-9

⁴²⁴ Doğan Özlem, **Etik Ahlak Felsefesi**, İstanbul, İnkılâp Yayınları, 2004, s. 13-17

⁴²⁵ Ayhan Öz, **a.g.e.**, s. 176

⁴²⁶ Mustafa Çağrı, "Edep", **T. D. V. İslam Ansiklopedisi**, No: 10, s. 412-414

⁴²⁷ Recep Kılıç, "İslam Ahlakının Tanımı ve Kapsamı", **İslam Ahlakı Temel Konular Güncel Yorumlar**, Ed.: Muhammet Şevki Aydın, Ahmet Hadi Adanalı, İstanbul, DİB Yayınları, 2014, s. 20-21

⁴²⁸ Hamit Er, "Kınalızade Ali Efendi", **Klasik İslam Eğitimcileri**, Ed.: Mustafa Köylü, Ahmet Koç, s. 610; Jon Nuttall, **Ahlak Üzerine Tartışmalar: Etiğe Giriş**, s. 15; Mustafa Rahmi, **Ahlak**, İstanbul, Matbaa-i Amire, 1342, s. 3; Ali Seyyidi, **Ahlak-ı Dinî ve Vezaif-i İslamiyye**, Dersaadet, Kanaat Matbaası, 1329, s. 3-4; İbni Sina, **Uyûnu'l-Hikme**, Nşr.: Abdurrahman Bedevi, Lübnan, y.y., 1980, s. 16

⁴²⁹ Alexis Bertrand, **Ahlak Felsefesi**, Sad.: Hayrani Altıntaş, Ankara, Seba Yayınları, 1999, s. 1

⁴³⁰ Nurettin Topçu, **İslam ve İnsan**, İstanbul, Hareket Yayınları, 1969, s. 15

⁴³¹ Mehmet Kenan Şahin, **a.g.e.**, s. 25

⁴³² Mehmet Kenan Şahin, **a.g.e.**, s. 23; Nasîruddin Tusî, **Ahlak-ı Nâsirî**, Çev.: Anar Gafarov, Zaur Şükürov, İstanbul, Litera Yayıncılık, 2007, s. 81; Adudüddin el-Îcî, **Ahlak-u Adudüddin**, Çev.: İlyas Çelebi, Ankara, TDV Yayınları, 2015, s. 39; İbn Miskeveyh, **Tehzibü'l Ahlak**, Çev.: Abdulkadir Şener, İlyas Kayaoğlu, Cihat Tunç, İstanbul, Büyüyen Ay Yayınları, 2013, s. 49; Kınalızâde Ali Efendi, **Ahlak-ı Alâ'î**, Hz.: Mustafa Koç, İstanbul, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2014, s. 194

sıklıkla bahsetmektedir.⁴³³ Ahlakilik, ferdi bir tercihten öte insanlığın ortak görevi kabul edilmektedir.⁴³⁴ İnsana ait bir özellik olan ahlak,⁴³⁵ iyi ve kötü ahlak şeklinde sınıflandırılmakta, eğitimle ahlaki değişim ve gelişim sağlanabilmektedir. İnsanın ahlaken olgunlaşması için, rabbiyle iletişim ve yakınlık kurmasına, O'nu sürekli hatırd tutmasına ve itaat etmesine bağlıdır.

*“Din dışında bir ahlâk tesisine teşebbüs etmek, hoşlandıkları bir bitkiyi yeniden toprağa ekmek isteyen çocukların onu köksüz bir halde koparıp, sonra da o haliyle toprağa dikmelerine benziyor. Köksüz bitki olmadığı gibi, dinî temeli olmayan gerçek ve uygulanabilir bir ahlâk da olamaz.”*⁴³⁶

Ahlakın kaynağı farklı disiplinlerde incelenmekte; insanı içeriden etkileyecek olanlar vicdan, kalp, nefis, akıl ve fayda dahili faktörler; dışarıdan etkileyecek olanlar tanrı, din, hukuk ve gelenek ise harici faktörler, olarak değerlendirilmektedir.⁴³⁷ İyi ve kötü, hayır ve şer vahiy ile bildirilmekte; insan, salt akıl ve tecrübesiyle mutlak doğruya ve güzel ahlaka erişememektedir.⁴³⁸ İslamiyet'in hayata yansıyan görüntülerinden ibaret olan ahlakın temelinde, tüm zamanlara ve insanlara hitap eden vahiy bulunmaktadır.⁴³⁹ Yaratıcı ve O'nun öğretileriyle ilişkilendirilmemiş eylemler, bizatihi güzel olsa da, ahirette mükafat kazandırmamaktadır. Ahlaki ilkelerin bizatihi kendisinin iyi ve güzel olması nedeniyle Allah'ın bunları emretmiş olması veya Allah'ın iradesi ve emretmesi nedeniyle ahlakın güzel olması meselesi kelim ilminde tartışılmaktadır. Ahlaki ilkeler, şeytanın ve nefsin evhamıyla kişiye zor ve sevimsiz görünebilmektedir. İlahi öğretilerin ve ahlakın kaynağı ve içeriği aynıdır; ahlaki

⁴³³ Fazlurrahman, **İslam ve Çağdaşlık**, Çev.: Alparslan Açıkgenç, M. Hayri Kırbaşoğlu, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2002, s. 223

⁴³⁴ Ali Bardakoğlu, “Günümüz İslam Topluluklarında İnsan Onurunun Zedelenmesi Sorununa İçeriden Bakış”. **Hiz. Peygamber ve İnsan Onuru**, Ali Bardakoğlu v. d., Ankara, DİB Yayınları, 2013, s. 17

⁴³⁵ Erol Güngör, **Ahlak Psikolojisi ve Sosyal Ahlak**, İstanbul, Ötüken Yayınları, 1998, s. 11

⁴³⁶ Lev Nikolayeviç Tolstoy, **Din Nedir**, s. 93

⁴³⁷ Hilmi Ziya Ülken, **Ahlak**, Ankara, Doğubatı Yayınları, 2016, s. 273-274; Hümeysra Özturan, “İdeal Bir Müeyyide Teorisi Nasıl Olabilir?”, **Ahlak ve Müeyyide**, Ed.: Ömer Türker, Ankara, Nobel Akademik Yayıncılık, 2017, s. 143-148

⁴³⁸ Muhammed Gazzali, **el-İktisad fî'l-İ'tikad**, Çev.: Kemal Işık, Ankara, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1971, s. 119-120

⁴³⁹ Hüseyin Karaman, “İslam Ahlakının Kaynakları”, **İslam Ahlakı Temel Konular Güncel Yorumlar**, Ed.: Muhammet Şevki Aydın, Ahmet Hadi Adanalı, İstanbul, DİB Yayınları, 2014, s. 52; İbrahim Hakkı Aydın, “Seküler Ahlak Bağlamında Din-Ahlak İlişkisi”, **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.: 35, 2011, s. 12-13

ilkelere uymamak, Allah’a itaatın dışına çıkma anlamı taşımaktadır.⁴⁴⁰ İlahi bilgi dışındaki değer ve ölçüler zamana, mekana, topluma ve şartlara göre değişkenlik gösterebilmekte, sabitesi bulunmamaktadır.⁴⁴¹ Vicdan, akıl ve tecrübe gibi insan merkezli kaynaklar, ahlak için yetersiz kalabilmektedir.⁴⁴² “Allah güzeldir, güzelliği sever.”⁴⁴³ hadisi, iyiliğin ve güzelliğin kaynağının Allah olduğunu, güzelliği ve çirkinliği belirleme yetkisinin yaratıcıda olduğunu hatırlatmaktadır.

Ahlak; sorumluluk ve bilinç kavramlarını çağrıştıran,⁴⁴⁴ bireyde başlayan toplumsal bir vakıdır.⁴⁴⁵ Hal ile anlam kazanan ahlakta bireydeki söylem ve eylem tutarsızlığı, özümsemeyen değerlerden kaynaklanmaktadır.⁴⁴⁶ Anlam kavramının manasının işlev ve faydaya evrildiği günümüzde nihilizm ve deizm insana alternatif olarak sunulmaktadır.⁴⁴⁷ “Sen elbette üstün bir ahlâka sahipsin.”⁴⁴⁸ ayeti ve Hz. Aişe’nin bir soru münasebetiyle Hz. Peygamber’in ahlâkının Kurân olduğunu bildirdiği hadis⁴⁴⁹ birlikte değerlendirildiğinde, ahlakın kaynağının ilahi olduğu söylenebilmektedir.⁴⁵⁰ İslam’ın temel inancı olan ahiret hayatı, ahlak düzeninin de temelini oluşturmaktadır.⁴⁵¹ Ahiret (hesap) günü, dünya hayatında erdemli yaşamın teminatı, insanların oto kontrolünü sağlayan düşüncenin esasıdır. Hesap verme düşüncesi, bedenin yaptıklarına şahitlik edecek olması ve amel defteri tasvirleri;⁴⁵² bireyin eylemlerinde dikkatli olmasına, ahlaken olgunlaşmasına destek olmaktadır. Allah’ın rızasının gaye edinilmesi ve dinin hükümlerine uyulması neticesinde kendiliğinden oluşan ve belirginleşen ahlak; beşeri, insan mertebesine ulaştırmakta;

⁴⁴⁰ Mehmet S. Aydın, **Kant’ta ve Çağdaş İngiliz Felsefesinde Tanrı Ahlak İlişkisi**, Ankara, TDV Yayınları, 1991, s. 220

⁴⁴¹ Erol Güngör, **Değerler Psikolojisi Üzerine Araştırmalar**, İstanbul, Ötüken Yayınları, 2000, s. 27

⁴⁴² Hümeysra Özturan, **Ahlak Felsefesinin Temel Problemleri**, Ankara, Nobel Akademik Yayıncılık, 2015, s. 65-74

⁴⁴³ Müslim, İman, 147

⁴⁴⁴ Nurettin Topçu, **İsyah Ahlakı**, İstanbul, Dergah Yayınları, 2016, s. 35

⁴⁴⁵ Mustafa Gündüz, **Ahlak Sosyolojisi**, Ankara, Anı Yayınları, 2005, s. 177; Mehmet Bulut, “Sosyolojik Açıdan Ahlak ve Ahlak Eğitimi”, **Din Öğretimi Dergisi**, C.: 32, S.:1, 1992, s. 99

⁴⁴⁶ Ayhan Öz, **a.g.e.**, s. 241-242

⁴⁴⁷ İbrahim Kalın, **a.g.e.**, s. 135-136

⁴⁴⁸ Kalem Suresi, 4

⁴⁴⁹ Müslim, Salatü’l-Müsafirin, 139; Tirmizi, Birr, 69; Nesai, Kıyamü’l-Leyl, 2; İbni Mace, Ahkam, 14

⁴⁵⁰ Erdoğan Köycü, “Ahlâki Sorunlara Hadislerden Bazı Çözüm Önerileri”, **Uluslararası Kültürel ve Sosyal Araştırmalar Dergisi**, S.: 4, 2018, s. 113

⁴⁵¹ Hac Suresi, 1-2; Kaf Suresi, 10-11; Yasin Suresi, 77-82; Tarık Suresi, 5-8; Toshihiko Izutsu, **Kur’an’da Tanrı ve İnsan**, Çev.: M. Kürşad Atalar, İstanbul, Pınar Yayınları, 2012, s. 141

⁴⁵² İsra Suresi, 14; Hakka Suresi, 19-32; Nur Suresi, 24; Kıyamet Suresi, 7-15; Enbiya Suresi, 47; Yasin Suresi, 65

nefs terbiyesi, itaat ve din eğitimi ile olgunlaşmaktadır. Namazın insanı kötülüklerden arındırması ve uzaklaştırması,⁴⁵³ Hz. Peygamberin ahlakının Kurân olması,⁴⁵⁴ “Bir kimse yalan söylemeyi ve yalanla iş görmeyi bırakmazsa, o kimsenin yemesini içmesini terk etmesine Allah'ın ihtiyacı yoktur.”⁴⁵⁵ hadisi, tezin de içeriğini oluşturan iman ve itaatin ayrılmaz bütünlüğüne, imanın amele dönüşmesi gerektiğine, ahlakın İslami hükümlerle içiçe olduğuna, iman-itaat-ahlak arasında doğrusal bir ilişki bulunduğuna, işaret etmektedir. Doğuştan gelen ahlaki değerlerin varlığı kabul edilse de, ilim ve amel ile ahlakın olgunlaşması ve eğitilmesi önem arz etmektedir. Ahlakın, ameli bir eğitim olduğunu, İslamiyet'in hayata yansıtılmış hali olduğunu söylemek mümkündür.⁴⁵⁶ “Kötülüğün seni üzüyor, iyiliğin de sevindiriyorsa artık sen müminsin.”⁴⁵⁷ Yaratıcıya iman ve itaat, bireyin hayatında ahlak olarak görünmektedir. Dinin belirlediği ahlak ilkeleri olduğu gibi kanunların düzenlediği toplumsal kurallar da mevcuttur. İnsan, vicdan ve hayâ faziletiyle de iyilikler hakkında kanaat oluşturabilmektedir. İnsanın, kendisine karşı bedeni ve ruhi, maddi ve manevi, rabbine karşı, diğer insanlara karşı ve çevreye karşı ahlaki sorumlulukları bulunmaktadır. “Kıyamet gününde insan şu beş şeyden hesaba çekilmedikçe rabbinin huzurundan bir yere ayrılamaz: Ömrünü nerede ve nasıl geçirdiğinden, gençliğini nerede yıprattığından, malını nereden kazanıp nerede harcadığından, bildiği ile amel edip etmediğinden.”,⁴⁵⁸ “Müslüman, dilinden ve elinden diğer Müslümanların zarar görmediği kimsedir.”⁴⁵⁹ hadisleri, insanın kendisine ve çevresine karşı sorumluluklarını ve ahlaki ilkeleri hatırlatmaktadır.

Tasavvufta nefis terbiyesi olarak kavramsallaştırılan ahlak eğitimi; ilahi öğretilerle bireyin zihinsel, duygusal ve davranışsal eylemlerinin disipline edilmesini, güzel davranışların meleke haline dönüştürülmesini, şahsiyet oluşturulmasını, amaç edinmektedir, dinden bağımsız değildir. “(Ey Muhammed!) Kitaptan sana vahyolunanı oku, namazı da dosdoğru kıl. Çünkü namaz, insanı hayasızlıktan ve kötülükten alıkor. Allah'ı anmak (olan namaz) elbette en büyük ibadettir. Allah

⁴⁵³ Ankebut Suresi, 45

⁴⁵⁴ Müslim, Salatü'l-Müsafirîn, 139; Tirmizi, Birr, 69; Nesai, Kıyamü'l-Leyl, 2; İbni Mace, Ahkam, 14

⁴⁵⁵ Tirmizi, Savm, 16

⁴⁵⁶ Hasan Dam, “Farabi”, **Klasik İslam Eğitimeileri**, Ed.: Mustafa Köylü, Ahmet Koç, s. 52

⁴⁵⁷ Tirmizi, Sıfatü'l-Kıyame, 49

⁴⁵⁸ Tirmizi, Sıfatü'l-Kıyame, 1

⁴⁵⁹ Buhari, İman, 4, 5

yaptıklarınızı biliyor.”⁴⁶⁰ ayeti, namaz ile insanın diğer davranışları arasında bağ kurmaktadır. Namaz ve diğer ibadetlerin gün içerisindeki farklı vakitlere yayılması, namazın bittikten sonra başlaması, kulluk bilincinin hayatın tüm boyutlarına erişme ve ahlaki bir gelişim hedeflediğini göstermektedir. İbadet ve ahlak arasında, iman ve salih amel arasında olduğu gibi, derin, destekleyici ve organik bir ilişki mevcuttur, biri diğerini beslemektedir. Peygamberler, insanlar için ideal ve seçkin örneklerdir; onların örnek alınması insanı olgunlaştırmakta, yaratıcıya itaate teşvik etmektedir. Modernizm, anlam ve muhtevadan yoksun bir özgürlük tasavvuruyla, kuralsızlığı ölçü haline getirmekte, ahlaki önemsizleştirmektedir.⁴⁶¹ Postmodernizmle birlikte teolojik temelden uzaklaştırılan ahlak, insan merkezli bir hal almaktadır.⁴⁶² Aklın ve vicdanın enerjisiyle keşfedilebilecek ahlaki normlar bulunsa da İslamiyet, ahlakın iman ve itaat ile içselleştirilmiş yönüne vurgu yapmaktadır. “Her ahlak, imanla belirlenmiş ve imanda tamamlanmıştır”⁴⁶³ Ahlak, dinin hükümlerinin uygulanması, bireyin rabbine itaati neticesinde oluşan görüntülerden ibarettir. “Görmedin mi Allah güzel bir sözü nasıl misal getirdi? (Güzel bir söz), kökü sağlam, dalları göğe yükselen bir ağaç gibidir. Bu ağaç Rabbinin izniyle her zaman meyvesini verir. Öğüt alsınlar diye Allah insanlara misaller getirir.”⁴⁶⁴ ayetinde örneği verilen kökü sağlam olan ağaç imana, göğe yükselerek sürekli meyve veren dallar, salih amel, itaatler ve güzel ahlaka benzetilmektedir. Ahlakın zirve numunesi Hz. Peygamber; ideal kulluk, Allah’ı görür gibi ibadet etmektir, ihsandır.⁴⁶⁵ İhsan, işin en güzel haliyle yapılmasını;⁴⁶⁶ kulun rabbiyle sürekli bağ kurmasını, murakabe halinde hesap sorumluluğunu unutmamasını;⁴⁶⁷ iman, amel, ihlas ve ahlak bütünlüğünü ifade etmektedir. İman, ihsan ve istikamet sahibi olanlar, inançtan aldığı hidayet ve bilinçle eylemlerinde dikkat ve rikkat üzere hareket etmekte, edep ve ahlak ile hayatını güzelleştirmekte, kötü ve çirkin işlerden uzaklaşmaktadır.⁴⁶⁸ “Allah, gözlerin hain bakışını ve kalplerin

⁴⁶⁰ Ankebut Suresi, 45

⁴⁶¹ İbrahim Kalın, **Akıl ve Erdem: Türkiye’nin Toplumsal Muhayyilesi**, s. 80-81

⁴⁶² Derda Küçükaltı, **Politik Nihilizm: Nietzscheci Bir Tartışma**, İstanbul, Alfa Aktüel, 2005, s. 80

⁴⁶³ Gustave Mensching, **Dini Sosyoloji**, Çev.: Mehmet Aydın, Konya, Din Bilimleri Yayınları, 1994, s. 90

⁴⁶⁴ İbrahim Suresi, 24-25

⁴⁶⁵ Buhari, İman, 37

⁴⁶⁶ İbni Manzur, **a.g.e.**, No: 12, s. 115-116

⁴⁶⁷ Hakim Tirmizi, **Kalbin Anlamı**, Çev.: Ekrem Demirli, İstanbul, Hayy Kitap, 2006, s. 65

⁴⁶⁸ Ömer Aydın, **Kur’an-Kerim’de İman Ahlak İlişkisi**, İstanbul, İşaret Yayınları, 2007, s. 42-51; Mustafa Sönmez, “İmanın Ahlaki Yaptırım Gücü”, **Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.: 13, S.: 23, 2011, s. 133

gizlediğini bilir.”⁴⁶⁹ ayeti, Allah’ın her şeyi bildiğini, O’na hiçbir şeyin gizli kalmadığını⁴⁷⁰; insan yaratıcıyı görmese de O’nun kendisini gördüğünü bilerek ve düşünerek hareket etmesi gerektiğini, beyan etmektedir. İman, itaat ve ahlak içiçedir; sürekli etkileşim halindedir; iman, yaratıcıya itaati artırmakta ahlakı güzelleştirmektedir.

Ahlakın, bilgi ve uygulama şeklinde iki safhası bulunmaktadır. Önceden İslam alimlerinin marifet-i nefis ve hikmet-i ameliye diye nitelendirdikleri ahlakın bilgi ve uygulamasını ifade eden kavramların yerine günümüzde nazari ahlak ve ameli ahlak terimleri kullanılmaktadır.⁴⁷¹ ”Müminlerin iman bakımından en olgun olanları, ahlâkı en iyi olanlarıdır.”,⁴⁷² “Müslüman, dilinden ve elinden insanların selâmette olduğu kişidir. Mümin ise insanların canları ve malları konusunda (kendilerine zarar vermeyeceğinden) emin oldukları kişidir.”,⁴⁷³ “Zandan sakının! Zira zan, yalanın ta kendisidir. Birbirinizin sözlerine kulak kabartmayın. Birbirinizin özel hâllerini araştırmayın. Birbirinizle üstünlük yarışı içine girmeyin. Birbirinize haset etmeyin. Birbirinize kin beslemeyin. Birbirinize sırt çevirmeyin. Ey Allah'ın kulları! Kardeş olun!”⁴⁷⁴ hadisleri, imanın salih amel ve ahlak ile bütünleşmesinin önemini göstermekte; ahlakın dinden bağımsız olmadığına, itaat ile arttığına ve belirginleştiğine işaret etmektedir. Toğrağı âdem yapan; beden ve ruh, kalp ve akıl, irade ve kudret, hürriyet ve teslimiyet, sevgi ve korku, iman ve ibadet, ilim ve amel, ihlas ve gayret, ahlak ve vicdan birlikteliğidir. İnsan tüm nitelikleriyle yaratıcısında bulunduğu ilahi ruhun hakkını vermekte, yeryüzündeki ödev ve sorumluluklarını yerine getirebilmekte, şahsiyetini oluşturabilmekte, maddi ve manevi gelişimini sürdürebilmektedir. “Ben, güzel ahlakı tamamlamak üzere gönderildim.”⁴⁷⁵ hadisindeki “tamamlamak üzere” ifadesinden, insanoğlunun yaratılıştan asgari bir ahlaka sahip olduğu, Hz. Peygamberin onu tamamladığı anlaşılabilmektedir. Hakim b. Hizam’ın bildirdiği; “Ey Allah'ın Resulü, cahiliye devrinde sadaka vermek, köle azat

⁴⁶⁹ Mümin Suresi, 19

⁴⁷⁰ Mücadele Suresi, 7; Taha Suresi, 7

⁴⁷¹ M. Yaşar Kandemir, **Örneklerle İslam Ahlakı**, s. 31; Yunus Ekin, “İslam Ahlakı Açısından Lokman Suresi’nin Tefsiri”, **Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi**, 1994, s. 122

⁴⁷² Tirmizi, Rada, 11

⁴⁷³ Nesai, İman, 8

⁴⁷⁴ Müslim, Birr, 28

⁴⁷⁵ Malik b. Enes, **Muvatta**, Hüsnü’l-Hulk, 8

etmek, sıla-i rahim yapmak gibi -kulluk adına yaptığım hayırlar var; bana bunlardan bir sevap gelecek mi?’ dedim.” “Sen zaten, daha önce yaptığın bu iyiliklerin hayırına Müslüman olmuşsun.’ dedi.”⁴⁷⁶ hadisi; İslamiyet öncesinde insanın iyiliğe ve ahlaka örnek güzel davranışlar sergileyebileceğine, ahlakın her daim bir güzelliğe vesile olabileceğine işaret etmektedir. Kişinin Müslüman olmadan önce üstün ahlaka dair örnek davranışlarına şahid olursa da, iman ile sonuçlanmayan eylemler itaat olarak kabul edilmediğinden ahirette karşılığı bulunmamaktadır. İnsana dünya ve ahiret hayatında değer katan; imanı, dinin hükümlerine itaati ve güzel ahlakıdır. “Müflis kimdir bilir misiniz?” Ashabdan söz alan biri, “Bizim aramızda müflis, malı mülkü olmayan kimsedir.” dedi. Bu cevap üzerine Resûlullah şöyle buyurdu: “Asıl müflis, kıyamet gününde kıldığı namaz, tuttuğu oruç ve verdiği zekatla gelir. Ancak dünyada iken şuna sövmüş, buna iftira atmış, ötekinin malını yemiş, berikinin kanını dökmüş, bir başkasını da dövmüştür. (Bunların karşılığı olarak) iyiliklerinden alınıp hak sahiplerine verilir. Hesabı görülmeden iyilikleri biterse, mağdur ettiği insanların günahlarından alınarak bunun üzerine yüklenir, sonra da cehenneme atılır.” hadisi; iman, salih amel, itaat ve ahlakın bütünlüğünü; ahiret hayatının dünyada kazanıldığını; düşünce, duygu ve davranışlar için dini bir perspektifin bulunduğunu; ilahi ve beşeri değer yargılarının farklı olabileceğini; din eğitiminde soru ve cevap, kavramsallaştırma, canlandırma ve tasvir etme yöntemleriyle öğretimin imkanını, ilahi adalette ibadet ve ahlak ayrımı yapılmaksızın her birinin karşılığının bulunduğunu ve kimseye haksızlık yapılmayacağını; hayatın tüm alanlarıyla ilgili dinin hükümlerinin bulunduğunu ve her haklıya hakkının teslim edileceğini; göstermektedir. İslamiyet, bireysel olduğu kadar toplumsal ahlaka ilişkin de hükümler içermekte;⁴⁷⁷ birey, rabbiyle ilişkisinde ibadetlerine önem verdiği kadar, insanlararası ilişkilerdeki ahlak ve kurallara dikkat etmesi gerekmektedir.

Şahsiyet, mizaç, karakter ve kişilik kavramları, ahlak ile yakından ilişkilidir; ahlak gibi hem doğuştan getirilen hem de sonradan kazanılan ve geliştirilen özelliklerin toplamından meydana gelmektedir.⁴⁷⁸ İnsanın doğuştan sahip olduğu yetenek ve özelliklerin geliştirilip geliştirilemeyeceği öteden beri

⁴⁷⁶ Buhari, Zekat, 24; Edep, 16; Müslim, İman, 194-196

⁴⁷⁷ Ahzab Suresi, 70-71; Ali İmran Suresi, 104; Şaban Ali Düzgün, **Çağdaş Dünyada Din ve Dindarlar**, s. 19

⁴⁷⁸ Hayati Hökelekli, “Şahsiyet”, **T. D. V. İslam Ansiklopedisi**, No: 38, s. 297-298

tartışılalmektedir.⁴⁷⁹ Hz. Peygamberin öncülüğünde ve rehberliğinde, sahabenin hayatındaki değişim ve dönüşüm, insanın değişebileceğine yeterli bir delil sayılmaktadır.⁴⁸⁰ İmanın artıp azalmasının imkan dahilinde olması gibi birey doğuştan sahip olduğu imkan ve yeteneklerini geliştirme istidadına sahiptir. İnsan, yeteneklerini geliştiremediğinde ve ahlakını olgunlaştıramadığında, hayatın ve imtihanın anlamı kalmamakta, insan umutsuzluğa mahkum olmaktadır. İnsan, doğuştan sahip olduğu yetenek ve özelliklerini geliştiremediğinde, eğitim ve din, anlamını yitirmektedir. Karakterin değişmezliğini savunmak, yanlıştır;⁴⁸¹ bu düşünce, insanın doğası ve gerçeğiyle bağdaşmamaktadır. Kişilik; “Bireyin, iç ve dış çevresiyle kurduğu, diğer bireylerden ayırt edici, tutarlı ve yapılaşmış bir ilişki biçimi”,⁴⁸² “bütün bedensel özelliklerin, içgüdülerin, dürtülerin, eğilimlerin ve kazanılmış deneyimlerin bütünüdür.”⁴⁸³ şeklinde tanımlanabilmektedir. “Mizaç, şahsiyetin bir parçasıdır. Bu sebeple şahsiyet (kişilik), mizaç ve karakterle yakından ilgili olmakla beraber, daha genel bir kavramdır.”⁴⁸⁴

*“Kişilik, kalıtım ile getirilen özellikler ile çevrenin kişiye kazandırdığı özelliklerin tümüdür. İnsanın duygu, tutum ve davranışlarının örgütlenmiş, kalıplaşmış, alışkanlık haline gelmiş bütünüdür. Kişilik kavramı, bir insanı başkalarından ayıran özelliklerin tümünü, çevresine uyum sağlamak için geliştirdiği davranış biçimini belirtir.”*⁴⁸⁵

İnsanın yapısını ifade eden kelimeler, mizaç, şakile, tabiat ve cibilliyettir. Kişilik ile din arasında bir ilişki bulunmakta;⁴⁸⁶ insan, sahip olduğu inanç, düşünce ve ilkelere göre hayatını sürdürmektedir.⁴⁸⁷ İslamiyet, insana kimlerle beraber olması gerektiğini haber verdiği gibi, düşmanlarını ve uzak durması gerekenleri de

⁴⁷⁹ Nurullah Altaş, İsmail Arıcı, “Din Eğitiminin Bilimselleşme Süreci”, **Din Eğitimi**, Ed.: Mustafa Köylü, Nurullah Altaş, 6. Bsk., İstanbul, Ensar Neşriyat, 2016, s. 61

⁴⁸⁰ Abdulfettah Ebu’l Gudde, **Bir Eğitimci Olarak Hz. Muhammed (s.a.s) ve Öğretim Metodları**, Çev.: Enbiya Yıldırım, Ankara, Takdim Yayınları, 2019, s. 19

⁴⁸¹ Jules Payot, **İrade Terbiyesi**, s. 33

⁴⁸² Doğan Cüceloğlu, **İnsan ve Davranışı**, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1992, s. 404

⁴⁸³ Özcan Köknel, **Kaygıdan Mutluluğa Kişilik**, İstanbul, Altın Kitaplar Yayınevi, 1985, s. 19

⁴⁸⁴ Halis Ayhan, **Eğitim Bilimine Giriş**, s. 164

⁴⁸⁵ Atalay Yörükoğlu, **Gençlik Çağı Ruh Sağlığı ve Ruhsal Sorunları**, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1986, s. 71

⁴⁸⁶ İbrahim Gürses, **Kölelik ve Özgürlük Arasında Din**, Bursa, Arasta Yayınları, 2001, s. 80

⁴⁸⁷ Rene Descartes, **Metot Üzerine Konuşma**, Çev.: Mehmet Karasan, Ankara, Milli Eğitim Basımevi, 1962, s. 20-21

bildirmektedir; yakınlık ve beraberlik dostluğu pekiştirmektedir.⁴⁸⁸ “De ki: "Herkes kendi yapısına uygun (istidadına göre) işler görür. Rabbiniz, en doğru yolda olanı daha iyi bilir.”,⁴⁸⁹ “Herkes ne için yaratılmışsa ona yatkındır.”⁴⁹⁰ ayeti ve hadisi, her insanın sahip olduğu inanç, ahlak, tabiat, duygu ve düşünce ile bireysel hareket ettiğine işaret etmektedir. İnsanın şahsiyetinin oluşumunda, biyolojik ve psikolojik faktörlerin, sosyo kültürel çevrenin, ailenin ve eğitimin payı bulunmaktadır; bu faktörler tek başına bireyin şahsiyetini belirlememektedir.⁴⁹¹ Din eğitimcilerinin görevi, insanın mizacını tanıdıktan sonra kötü yönleri düzeltmeye çalışmak, bedenin ve ruhun isteklerini dengelemektir.⁴⁹² Beden ve ruh arasında uyumsuzluk ve çatışma bulunmamakta; olgun insan, rabbine itaatle kendini geliştirmekte, beden ve ruh arasındaki dengeyi sağlayabilmektedir. İnsan; akıl, kalp ve nefis denge ve bütünlüğünü sağlayarak olgun bir şahsiyete sahip olabilmekte; üç merkez ayrıştırıldığında onların faaliyet alanları daralmaktadır.⁴⁹³ İnanç, duygu ve eylem bütünlüğü, şahsiyetin dengesini ve bütünlüğünü sağlamaktadır.⁴⁹⁴ Dine uygun hayat yaşamanın, özellikle gençlik döneminde bireyin kendisini ve hayatı anlamlandırmasına katkı sunduğuna dair birçok araştırma bulunmaktadır.⁴⁹⁵ İnsanın gerçek benliği ve ideal benliği arasındaki mesafe açıldığında, kaygı ve mutsuzluk artmakta, birey bunalıma girebilmektedir.⁴⁹⁶ İnsanda var olan potansiyel güç, kendisini ve rabbini tanımasına, hayatı anlamlandırmasına, huzur ve saadetine rehber ve yardımcı olmaktadır; birey, akıl ve iradesini gelişim ve olgunlaşma için değerlendirmedeğinde, kendisine haksızlık ve saygısızlık etmektedir.⁴⁹⁷ Yaratıcıya itaat, ahlakı; ahlak da itaati desteklemektedir. Dinin hükümleri ahlaktan bağımsız değildir; ilahi emir ve yasaklara itaat edenler, aynı anda ahlaki bir eylemde bulunmuş olmaktadır.

⁴⁸⁸ Bayraktar Bayraklı, **Kurân’a Göre Kiminle?**, İstanbul, Düşün Yayıncılık, 2018, s. 11

⁴⁸⁹ İsrâ Suresi, 84

⁴⁹⁰ Buhari, Tefsir, 3, 5, 7; Müslim, Kader, 8

⁴⁹¹ M. Osman Necati, **Kurân ve Psikoloji**, s. 192-193

⁴⁹² Mehmet Şanver, **Kurân’da Tebliğ ve Eğitim Psikolojisi**, s. 53-54

⁴⁹³ Bayraktar Bayraklı, **Kur’an’da Değişim, Gelişim ve Kalite Kavramları**, s. 185

⁴⁹⁴ Neda Armaner, **Din Psikolojisine Giriş I**, s. 72, 124, 126; Mehmet Şanver, **Kur’ân’da Tebliğ ve Eğitim Psikolojisi**, s. 102

⁴⁹⁵ Akif Hayta, “İbadetler ve Ruh Sağlığı”. **Gençlik, Din ve Değerler Psikolojisi**, Ed. Hayati Hökelekli, İstanbul, DEM Yayınları, 2006, s. 140

⁴⁹⁶ George Kerschensteiner, **Karakter Kavramı ve Terbiyesi**, Çev.: H. Fikret Kanad, Ankara, Örnek Matbaası, 1954, s. 137

⁴⁹⁷ Saffet Köse, “İslam Hukukunda İnsan Onuruna Dayalı Bazı Hükümler”. **Hz. Peygamber ve İnsan Onuru**, Ali Bardakoğlu v. d., Ankara, DİB Yayınları, 2013, s. 119-120

3. 8. İnanç ve Eylem Uyuşmazlığı: Nifak

Nifak kelimesi, geçmek, bir kapıdan girip diğer kapıdan çıkmak, tünel, gizli yol, tükenmek, yok olmak kök anlamlarıyla kullanılmaktadır.⁴⁹⁸ “Sözlükte “(tarla faresi) yuvasına girmek; (bir kimse) olduğundan başka türlü görünmek” anlamındaki nifâk masdarından türemiş bir sıfat olan münâfık kelimesi; “inanmadığı halde kendisini mümin gösteren” kimse demektir. Kelimenin, “tarla faresinin bir tehlike anında kaçmasını sağlamak üzere yuvası için hazırladığı birden fazla çıkış noktasının birinden girip diğerinden çıkması” biçimindeki kök mânâsından hareketle münafık, “dinin bir kapısından girip diğerinden kaçan çifte şahsiyetli kimse” olarak da tanımlanmıştır.”⁴⁹⁹ Kalben inanmadığı halde, diliyle inandığını söylemek nifaktır.⁵⁰⁰ Kurân-ı Kerim; biri halis münafık,⁵⁰¹ diğeri şüpheleri nedeniyle zihin karışıklığı bulunan, iradesi zayıf, dünyevi menfaatlerine göre İslamiyet’e bağlılık gösteren, imandan çok küfre yakın olan⁵⁰² iki farklı tipteki münafıktan bahsetmektedir.⁵⁰³ Nifakın, itikadi ve ameli iki farklı boyutu bulunmaktadır. Dinin öğretilerinin sadece ibadet boyutunu önemseyen, diğer alanlarda kutsal buyruklar yerine hayatın seyrine göre düşünen ve eyleyen inanırların; dini ve itaati doğru anlamlandıramadığı ve şahsiyet ikileminde olduğu, söylenebilmektedir.⁵⁰⁴

Nifak; söz ve eylemin, öz ve niyet ile uyumsuzluğudur.⁵⁰⁵ İslam’ın insandan talebi; özünün, sözünün doğru ve ahlaklı olması, eylemlerinin kendisini doğrulamasıdır.⁵⁰⁶ “Bedevîler "İman ettik" dediler. De ki: "İman etmediniz. (Öyle ise, "iman ettik" demeyin.) "Fakat boyun eğdik" deyin. Henüz iman kalplerinize girmedi. Eğer Allah'a ve Peygamberine itaat ederseniz, yaptıklarınızdan hiçbir şeyi eksiltmez.

⁴⁹⁸ Ragıb, **a.g.e.**, s. 1474; Hasan Kurt, **İslam İncasına Göre Nifak ve Münafık**, İstanbul, Nesil Yayınları, 2004, s. 25

⁴⁹⁹ Hülya Alper, “Nifak”, **T. D. V. İslam Ansiklopedisi**, No: 31, s. 565-568; Ragıb, **a.g.e.**, s. 650; Hasan Kurt, **İslam İncasına Göre Nifak ve Münafık**, s. 29-30

⁵⁰⁰ Cürcani, **a.g.e.**, s. 206

⁵⁰¹ Bakara Suresi, 8-14

⁵⁰² Nisa Suresi, 137, 143; Tövbe Suresi, 44-45; Ali İmran Suresi, 167; Hac Suresi, 11

⁵⁰³ Hülya Alper, “Nifak”, **T. D. V. İslam Ansiklopedisi**, No: 31, s. 565-568

⁵⁰⁴ Mustafa Tekin, “Yeni Seküler ve Dinsel Formlar”, **Toplumsal Değişim**, Ed.: Berkehan Kıran, İstanbul, İnsan ve Medeniyet Hareketi, 2016, s. 345

⁵⁰⁵ Seyyid Kutub, **İslam Düşüncesi 2**, Çev.: Hasan Fehmi Ulus, İstanbul, Beka Yayınları, 2014, s. 336

⁵⁰⁶ Halil Ekşi, Neriman Karatekin, **Perese Değerler Eğitimi Öğretmen Kitabı; Doğruluk**, İstanbul, Edam Yayınları, 2013, s. 14

Allah çok bağışlayandır, çok merhamet edendir."⁵⁰⁷ Menfaatleri örtüştüğünde dine sarılan, imtihana tabi olduğunda dini ve sahibini arzularına benzetmeye çalışan münafıklar Kurân-ı Kerim’de çift karakterli, içten pazarlıkçı, yalancı, ikiyüzlü, özüyle sözü birbirine uymayan, hilekar, kişiliksiz ve kararsız olarak nitelendirilmektedir.⁵⁰⁸ Münafıklık alametleri hadiste, yalan söylemek, sözünde durmamak, emanete hıyanet etmek ve anlaşmazlık halinde haksızlığa meyletmek şeklinde özetlenmektedir.⁵⁰⁹ Kelam ilminde münafığın konumu değerlendirilmekte; dünyada imanını açıkladığı sürece Müslüman muamelesi göreceği, ahirette her şeyi bilen Allah’ın huzurunda kalplerde gizlenenler açığa çıkacağından İslamiyet’i inkarı nedeniyle kafirlerle aynı muameleye tabi olacağına görüş birliğine varılmaktadır.⁵¹⁰

İnanç ve eylemde kendini gösterebilen nifak, iman ve itaat için en büyük tehditir; riyaya ve nifaka götüren sebeplerin başında gelmektedir. “Onlara “Yeryüzünde düzeni bozmayın” denildiğinde, “Hayır, biz yalnızca ıslah edenleriz” derler. Biline ki, gerçekten bozanlar onların ta kendileridir, ama farkında olmuyorlar. Onlara “Diğer insanlar gibi siz de iman edin” denildiğinde, “Akılsızların inandıkları gibi biz de inanalım mı?” derler. Biline ki, asıl akılsızlar onlardır, fakat bilmezler. İman edenlerle karşılaşınca “inandık” derler, şeytanlarıyla baş başa kaldıklarında ise “Biz sizinleyiz, biz yalnızca alay etmekteyiz” derler. Asıl onlarla alay eden ve azıp saparak dolaşmalarına izin veren Allah’tır. Doğruya karşılık sapkınlığı satın alanlar işte onlardır. Bu sebeple ticaretleri kâr etmemiş ve doğru yolu da bulamamışlardır.”⁵¹¹ ayetleri, münafıkların kibrinden, ifsad ediciliğinden, nankörlüğünden, inançsızlığa giden ahlaki hallerinden, ikiyüzlülüğünden, haber vermektedir. Din, dünyevi bir amaç ve çıkar için kullanılarak araştıdırıldığında, riya ve nifaka sebep olmakta; bireyi ihlas ve samimiyetten uzaklaştırmakta, iman ve itaate yabancılaştırmaktadır. Nifakın ve riyanın panzehiri, itaat, ihlas ve samimiyettir. Birey; akıl, bilgi ve iradesini kullanarak hakikatin peşine düştüğünde, ilahi yardım kendisine ulaşmakta, yaratıcıya kulluk ve itaate yönelmekte, nifak ve riyadan uzaklaşmaktadır.

⁵⁰⁷ Hucurat Suresi, 14

⁵⁰⁸ Bakara Suresi, 8-20; Nisa Suresi, 142-143; Tövbe Suresi, 67-69; Hac Suresi, 11; Münafikun Suresi, 1; Hadid Suresi, 13-14

⁵⁰⁹ Buhari, İman, 24, Mezalim, 17; Müslim, İman, 107-108

⁵¹⁰ Hülya Alper, “Nifak”, **T. D. V. İslam Ansiklopedisi**, No: 31, s. 565-568

⁵¹¹ Bakara Suresi, 11-16

3. 9. İtaatin Zorunlu Aracı: Akıl

Akıl, sözlükte; engellemek, bağlamak, tutmak, tutunmak, korumak, kavramak, anlamak, idrak, zeka, meleke, düşünme, görüş, ilim, irade anlamlarına gelmektedir.⁵¹² İstilahta akıl; insanın diğer canlılardan üstünlüğünü sağlayan kudret,⁵¹³ maddi olmayan cevher⁵¹⁴ olarak tanımlanmaktadır. İnsan, salt biyolojik varlık olarak kabul edilmemektedir; o, aynı zamanda düşünce varlığıdır.⁵¹⁵ Akıl; engellemek, bağlamak, tutmak, kayıt altına almak, sağlam kale, yüksek bir yere sığınmak, ilim elde etmeye yarayan güç, doğruyu yanlıştan ayırma yeteneği,⁵¹⁶ insanı diğer canlılardan ayıran temel özellik, idrak kabiliyeti, temyiz, düşünme, muhakeme ve mukayese yapabilme, hüküm verme, bilme ve kavrama gücü ya da yeteneği, duyularla kavranamayan şeylerin kendisiyle kavrandığı düşünme yetisi gibi anlamlar için kullanılmaktadır.⁵¹⁷ Türkçe’de us kelimesiyle ifade edilen akıl, insanın eylemlerine anlam ve sorumluluk katan üstün ve mucizevi bir kabiliyet;⁵¹⁸ beşeri bilgi kazanım aracı⁵¹⁹ ve insanı diğer canlılardan ayıran temel, fitri bir özelliktir.

Akıl, mutluluğun teminatı iman ve itaate aracılık etmektedir.⁵²⁰ Üstünlük aracı olan akıldan daha önemlisi, onu doğru ve gerektiği gibi kullanmaktır.⁵²¹ Akla kılavuzluk edecek olan bilgi ve inançtır;⁵²² aklın Kurân-ı Kerim’de isim yerine fiil olarak kullanılması, mahiyetinden öte, sürekli etkinlik ve dinanizmle işlevsel olma

⁵¹² İbni Manzur, **a.g.e.**, No: 15, s. 458-460

⁵¹³ İbni Manzur, **a.g.e.**, No: 15, s. 459

⁵¹⁴ Ragıb, **a.g.e.**, s. 511

⁵¹⁵ Farabi, **İdeal Devlet**, Çev.: Ahmet Arslan, İstanbul, Vadi Yayınları, 1997, s. 75-76; Nurten Gökalp, **a.g.e.**, s. 28

⁵¹⁶ Rene Descartes, **Metot Üzerine Konuşma**, s. 4

⁵¹⁷ İbni Manzur, **a.g.e.**, No: 11, s. 458-466; Ragıb, **a.g.e.**, s. 341-342; Cevheri, **a.g.e.**, No: 4, s. 1769-1772; Cürcani, **a.g.e.**, s. 196; Hüseyin Atay, “Allah’ın Halifesi: İnsan”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.: 18, 1970, s. 76; Vahdettin Başçı, “Akıl ve Vahiy Yönünden Doğru Düşünme”, **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.:13, 1997, s. 211; Abdülbaki Güneş, **Kur’an’da İşlevsel Akla Verilen Değer: Akıl Kavramının Semantik Analizi**, Van, Ahenk Yayınları, 2003, s. 14

⁵¹⁸ Süleyman Hayri Bolay, “Akıl”, **T. D. V. İslam Ansiklopedisi**, No: 2, s. 238-242; Abdulmecit Okcu, **Kur’ân’a Göre Evrenin İnsana Musahhar Kılınışı**, Erzurum, Salkımsöğüt Yayınları, 2009, s. 41-43

⁵¹⁹ Ahmed Yüksel Özemre, **Vahye Göre Akıl**, İstanbul, Şule Yayınları, 2006, s. 112

⁵²⁰ Oliver Leaman, **Orta Çağ İslam Felsefesine Giriş**, Çev.: Turan Koç, Kayseri, Rey Yayınları, 1992, s. 117

⁵²¹ Zeki Salih Zengin, “İslam Din Eğitiminin Tarihsel Gelişimi: İslam’da Eğitim ve Öğretim”, **Din Eğitimi El Kitabı**, Ed. Recai Doğan, Remziye Ege, 3. Bsk., Ankara, Grafiker Yayınları, 2015, s. 18

⁵²² Nihat Keklik, **Türk İslam Felsefesi Açısından Felsefenin İlkeleri**, s. 188

gerekliliğini çağrıştırmaktadır.⁵²³ Kurân-ı Kerim’de, ulü kelimesiyle izafe edilerek kullanılan ulü’l-elbab kelimesi, akıl yerine kullanılmakta; akıl sahipleri anlamındadır. “Allah’ın izni olmadıkça, hiçbir kimse iman edemez. Allah, çirkinliği iman etmeyenlerin üzerine koyar.”,⁵²⁴ “Şüphesiz, yeryüzünde yürüyen canlıların Allah katında en kötüsü, akıllarını kullanmayan (gerçeği görmeyen) sağırlar, dilsizlerdir.”,⁵²⁵ “Yeryüzünde gezip dolaşmadılar mı ki, düşünecek kalpleri, işitecek kulakları olsun? (Dolaştılar, ama ibret almadılar). Çünkü gerçekte gözler değil, göğüslerdeki kalpler (kalp gözleri) kör olur.”⁵²⁶ ayetleri, aklın hakikate ulaşmak için kalp ile birlikte çalıştığını, aklını kullanmayanların temize çıkamayacağını, sorumluluktan kurtulamayacağını haber vermektedir. Akıl, ilahi bilgiyi anlamaya ve uygulamaya yönelik çalıştırıldığında, birey rabbiyle iletişimini artırmakta, itaate yönelmektedir.⁵²⁷ “Akıllı kişi, nefesine hakim olan ve ölümden sonrası için çalışandır. Aciz kişi ise arzularına uyup buna rağmen Allah’tan, iyilikler temenni eden (olmayacak şeylerin beklentisi içine giren) kimsedir.”⁵²⁸ hadisi, kötülüğe esir olanların aklını kullanamadığını, gerçek akıl sahiplerinin batıla mahkum olmayacağını; zihinsel olgunluğun ruhi kemalata yardımcı olduğunu haber vermektedir.⁵²⁹ Akıl, kalp ile birlikte; nefsin terbiye edilmesine, ahlaki eylemlere yardımcı olduğunda, yaratıcıya itaatte kılavuzluk rolü üstlenebilmektedir.

Kurân-ı Kerim, akıllı, zihin ve kalbin birlikte yürüttüğü bir faaliyet olarak tanımlamakta; salt zihni bir eylemle sınırlandırmamaktadır.⁵³⁰ Modern rasyonalist düşüncenin aksine İslamiyet, akıl ile kalbin birlikteliğine ve yardımlaşmasına vurgu yapmaktadır. Kalp ve akıl birbirlerinin alternatifi ve düşmanı olmadığı gibi düşünce ve duygu alanlarında tamamlayıcı bir rol üstlenmektedirler.⁵³¹ “Kur’an’ı okuyup düşünmezler mi? Yoksa kalpler üzerinde kilitleri mi var?”,⁵³² “Yeryüzünde hiç dolaşmıyorlar mı ki ibret almış kalplere yahut işitmiş kulaklara sahip olsunlar! Şu bir

⁵²³ Bakara Suresi, 44, 73, 76, 242; Ali İmran Suresi, 65; Enam Suresi, 32, 151; Araf Suresi, 169; Yunus Suresi, 10; Hüseyin Certel, **Kur’an’da İnsan**, Isparta, Tuğra Matbaası, 2000, s. 24

⁵²⁴ Yunus Suresi, 100

⁵²⁵ Enfal Suresi, 22

⁵²⁶ Hac Suresi, 46

⁵²⁷ Muhammed Kutub, **Çağdaş Konumuz**, Çev.: Salih Uçan, İstanbul, Dünya Yayınları, 1987, s. 166

⁵²⁸ Tirmizi, Sıfatü’l-Kıyame, 25; İbni Mace, Zühd, 31

⁵²⁹ İbrahim Kalın, **a.g.e.**, s. 115-116

⁵³⁰ Araf Suresi, 179; Ayhan Öz, **a.g.e.**, s. 158-159

⁵³¹ İbrahim Kalın, **a.g.e.**, s. 109-111

⁵³² Muhammed Suresi, 24

gerçek ki gözler körleşmez, fakat göğüslerdeki kalpler körleşir.”⁵³³ ayetleri, akıl ve kalbin, madde ve mananın eylem birlikteliği ve bütünlüğüne; aklın kaynağının kalp olduğuna işaret etmektedir.⁵³⁴ Gazali; akıl, kalp, nefis ve ruhun birbiriyle iletişim halinde olduğunu, insanın eylemesinde kollektif hareket edildiğini bildirmektedir.⁵³⁵ Ayette akıl ve vahiy birlikteliğine vurgu yapan “kalp ile düşünmek”,⁵³⁶ kalbin işlerinin duygu ile sınırlı olmadığına, zihinsel ve davranışsal boyutları bulunduğuna, madde ile mananın etkileşimine de⁵³⁷ işaret etmektedir. Akıl; kalp ve diğer organlarla birlikte çalışmaktadır. İnsan; yaratıcı, kâinat ve hayat ile ilişkisini akıl vasıtasıyla kurmakta, anlamlandırmakta ve sürdürmektedir.⁵³⁸ Vahiy ve akıl birbiriyle çalışmamakta, birbirini tamamlamaktadır; akıl, şehadet aleminde aktif ve üretken olabilmekte, metafizik (gayb) aleminde vahyin rehberliğinde hareket etmekte, ona itaat etmektedir.⁵³⁹

*“İnanç adına akli köreltmek de, akıl adına inancı terk etmek de büyük bir sapmadır. Birini diğerine feda etmek yerine ikisini birden kanat yapıp gök kubbemizi seyr ü temaşa etmek daha anlamlı bir davranış olur.”*⁵⁴⁰

İnsan düşüncesi hareketsiz, donuk kaldığında bilgi üretememekte, temyiz vasfını kaybetmekte;⁵⁴¹ yeryüzündeki sorumluluklarını yerine getirememektedir. “Hakkında kesin bilgi sahibi olmadığın şeyin peşine düşme. Çünkü kulak, göz ve kalp, bunların hepsi ondan sorumludur.”⁵⁴² ayeti, nimet ile sorumluluğun oluştuğunu, aklın en büyük nimet olduğunu vurgulamaktadır. İnsanı insan yapan,⁵⁴³ arzu ve isteklerini yönlendiren, ona cennet ve cehennem yolunu açan aklıdır, bilginin oluşumuna katkı

⁵³³ Hac Suresi, 46

⁵³⁴ Taha Abdurrahman, **Bilgi Ahlaktan Ayrıldığında**, 2. Bsk., Çev.: Abdi Keskinsoy, İstanbul, Pınar Yayınları, 2020, 42; Muammer Esen, “İman Kavramı Üzerine”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.: 49, S.: 1, 2008, s. 83

⁵³⁵ Muhammed Gazali, **İhya**, No: 3, s. 8

⁵³⁶ Muhammed Suresi, 24

⁵³⁷ Münür Tezcan, **a.g.e.**, s. 172

⁵³⁸ Atilla Arkan, “Kindi ve İbni Rüşt'de İnsan Tasavvuru”, **İslam Araştırmaları Dergisi**, S.: 12, 2004, s. 35

⁵³⁹ Yasin Pişgin, “Kur'an'a Göre Akıl ve Akılcılığın Kur'an Tefsirine Etkisi”, **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi**, 2008, s. 50-61

⁵⁴⁰ İbrahim Kalın, **a.g.e.**, s. 132

⁵⁴¹ M. Osman Necati, **Kur'ân ve Psikoloji**, Çev.: Hayati Aydın, Ankara, Fecr Yayınevi, 1998, s. 13

⁵⁴² İsra Suresi, 36

⁵⁴³ Ekrem Demirli, **İslam Metafiziğinde Tanrı ve İnsan**, s. 274

sağlayan düşünme yetisidir.⁵⁴⁴ Aklın görev ve fonksiyonları, mahiyetinden daha fazla önem arz etmekte;⁵⁴⁵ akıl, diğer duyu organlarını yönetmektedir.⁵⁴⁶ Dinde teklifin ilk şartı akıldır; insan akıl ile kulluk basamaklarında yükselebilmekte; Kurân-ı Kerim akletmeye ve düşünmeye teşvik etmektedir.⁵⁴⁷ “Şayet kulak vermiş veya aklımızı kullanmış olsaydık, şimdi şu alevli cehennem mahkûmları arasında olmazdık!” diye de ilâve ederler. Böylece günahlarını itiraf etmiş olurlar. O alevli ateşin mahkûmları artık rahmetten mahrumdurlar.”⁵⁴⁸ Aklını kullanmayanlar, başkaları tarafından kullanılabilen; akılsız itaat ve teslimiyet, istismara konu olabilmektedir.⁵⁴⁹ İnsan, aklını ve muhakeme yeteneğini kullanmaksızın nefsin heva ve arzularına tabi olduğunda insani üstünlüğünü koruyamamakta, değerini düşürmektedir.⁵⁵⁰ İnsanı diğer canlılardan ayıran ve üstün kılan, aklın bizatihi varlığından öte aktif olarak kullanılmasıdır. Rasyonalizmde mekanik, hesabi bir düşünme biçimine dönüşen ve sınırları belirlenmeyen akıl, her alanda tek rehber kabul etmek doğru görünmemekte; bu durum hakikati yozlaştırmaktadır.⁵⁵¹ Mahlukattaki sınırlılık ilkesi, akıl için de geçerlidir; her nesne, kendi kullanım alanında değerlendirildiğinde sıhhatli neticeler vermektedir.⁵⁵² Akıl, vahyin önünde, ilahi öğretileri dışlayan tek hakikat olamayacağı gibi; dinin anlaşılmasında devre dışı bırakılması da doğru değildir; akıl ve vahiy, Allah’a ve resulüne itaatte insana destek olmak üzere sunulmuş iki nimettir. Vahiy olmadan salt akıl ile insan doğruya ve huzura ulaşamayacağı gibi,⁵⁵³ aklını kullanmadan ilahi öğretileri anlaması ve hayatta aktive edebilmesi mümkün değildir.⁵⁵⁴ Akıl ve kalbin işbirliğiyle, ilahi öğretiler doğru anlaşılabilen ve

⁵⁴⁴ Mehmet Yaşar Soyalan, **Kur’an ve İnsan**, Ankara, Araştırma Yayınları, 1999, s. 222; Hüseyin Atay, “Allah’ın Halifesi: İnsan”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.: 18, 1970, s. 76

⁵⁴⁵ Muhammet Koçak, **a.g.e.**, s. 183; Vahdettin Başçı, “Akıl ve Vahiy Yönünden Doğru Düşünme”, **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.:13, 1997, s. 211

⁵⁴⁶ Yunus Suresi, 42

⁵⁴⁷ Bakara Suresi, 164, 171, 242; Enfal Suresi, 22; Yunus Suresi, 42, 100; Müminun Suresi, 80; Kasas Suresi, 60; Neml Suresi, 62; Ankebut Suresi, 63; Nur Suresi, 61; Rum Suresi, 21, 28; Casiye Suresi, 5; Hadid Suresi, 17; Haşr Suresi, 14; Mülk Suresi, 10

⁵⁴⁸ Mülk Suresi, 10-11

⁵⁴⁹ Emre Dorman, **101 Soruda Kur’an Dini Konularda En Çok Merak Edilen Sorular**, s. 398

⁵⁵⁰ Lokman Çilingir, **Pratik Aklın Doğal Diyalektiği**, Ankara, Elis Yayınları, 2005, s. 50

⁵⁵¹ İbrahim Kalın, **a.g.e.**, s. 103-104

⁵⁵² İbrahim Kalın, **a.g.e.**, s. 103-109

⁵⁵³ Mustafa Köylü, “Kur’an ve Ruh Sağlığı”, **Dini Danışmanlık ve Din Hizmetleri**, Ed.: Nurullah Altaş, Mustafa Köylü, 2. Bsk., İstanbul, Ensar Neşriyat, 2015, s. 72

⁵⁵⁴ Roger Garaudy, **İslam ve İnsanlığın Geleceği**, Çev.: Cemal Aydın, İstanbul, Pınar Yayınları, 2011, s. 105

uygulanabilmektedir.⁵⁵⁵ Aklın sınırlarının bilinmesi ve kendi alanında kullanılması, insanın yaratıcısına itaatinde kolaylık sağlamaktadır.

3. 10. İtaatin Denge unsuru: Kalp

Arapça’da kalb, bir halden başka bir hale dönme, değişme, tersine dönme manalarına gelmektedir.⁵⁵⁶ Kalp, akıl ile beraber verilerin bilgiye dönüştürüldüğü, inanç ve çeşitli duygular için merkezdir;⁵⁵⁷ eylemlerin yürütme organıdır.⁵⁵⁸ Merkez, iç, öz ve esas anlamları verilen kalp,⁵⁵⁹ vücutta kan dolaşımını sağlayan bir organ olmanın ötesinde; dini bağlamda bilgi ve düşüncenin kaynağı veya aracıdır; insanın idrak eden tarafı olduğundan vahye muhataptır, sorumludur.⁵⁶⁰ Kalp ile akıl arasında anlamaya yönelik bir ilişki bulunmaktadır, fakat bu bağlantı henüz bilinmemektedir;⁵⁶¹ akıl dimağda olsa da etki alanı kalptir.⁵⁶²

Dinin önemli eylemleri kalp ile ilgilidir;⁵⁶³ insan, salt akıl ve kalp ile tanımlanamamakta, sınırlandırılmamaktadır.⁵⁶⁴ “Vücutta bir et parçası vardır; o iyi olursa bütün beden iyi, kötü olursa bütün beden kötü olur, bu et parçası kalptir”,⁵⁶⁵ “Allah sizin şeklinize ve malınıza değil kalbinize bakar”⁵⁶⁶ hadisleri ve selim kalpten bahseden ayet,⁵⁶⁷ kalbin işlerinin beden işlerinden önemli olduğuna; şeytanın insanı hak yoldan çıkarmak için öncelikle kalbe yöneldiğine, kalbin maddi ve manevi

⁵⁵⁵ Bakara Suresi, 73, 242, Ali İmran Suresi, 18; Enbiya Suresi, 10; Nur Suresi, 61; Rum Suresi, 28, 61; Hadid Suresi, 17; Yusuf Suresi, 2; Zuhur Suresi, 3

⁵⁵⁶ Ragıb, **a.g.e.**, s. 411; Cevheri, **a.g.e.**, No: 1, s. 204

⁵⁵⁷ Mevlüt Uyanık, **İslâm Bilgi Felsefesinde Kalbin Anlaması Gazzâlî Örneği**, Ankara, Araştırma Yayınları, 2005, s. 82

⁵⁵⁸ Abdurrahman Kasapoğlu, **Kur’an’da Kişilik Psikolojisi**, İstanbul, İzci Yayınları, 1997, s. 65-66

⁵⁵⁹ İbni Manzur, **a.g.e.**, No: 1, s. 685; Ragıb, **a.g.e.**, s. 411; Cevheri, **a.g.e.**, No: 1, s. 204

⁵⁶⁰ Süleyman Uludağ, “Kalb”, **T. D. V. İslam Ansiklopedisi**, No: 24, s. 229-232; Araf Suresi, 179; Hac Suresi, 46; Kaf Suresi, 37

⁵⁶¹ Celal Kırca, **Kur’an ve İnsan**, s. 312

⁵⁶² Şerafeddin Gölcük, **Kur’an ve İnsan**, s. 39-40

⁵⁶³ Nahl Suresi, 108; Tövbe Suresi, 64; Araf Suresi, 179; Hac Suresi, 46; Bakara Suresi, 260; Rad Suresi, 28

⁵⁶⁴ Robert Frager, **Kalp, Nefs ve Ruh, Sufi Psikolojisinde Gelişim, Denge ve Uyum**, s. 31

⁵⁶⁵ Buhari, İman, 39; Müslim, Müsakat, 107

⁵⁶⁶ Müslim, Birr, 32; İbni Mace, Zühd, 9

⁵⁶⁷ Şuara Suresi, 89

merkezi rolüne,⁵⁶⁸ iyilik veya kötülüğün üssü olduğuna,⁵⁶⁹ işaret etmektedir. Gazali, kendisiyle vücudun iyiliği ve kötülüğüne hamledilen kalp hadisini⁵⁷⁰ tevilinde; kalbi krala, vücudun azalarını onun asker ve yardımcılara benzetmektedir.⁵⁷¹ “Yeryüzünde gezip dolaşmadılar mı ki, düşünecek kalpleri, işitecek kulakları olsun? (Dolaştılar, ama ibret almadılar). Çünkü gerçekte gözler değil, göğüslerdeki kalpler (kalp gözleri) kör olur.”⁵⁷² ayeti, aklın kalp ile birlikte düşündüğünde insanın kendisine ve hakikate yabancılaşmayacağını beyan etmektedir.⁵⁷³ Kurân-ı Kerim’de kalp kelimesi yerine; fuad, sadr ve elbab kelimeleri de kullanılmaktadır. Sezme ve bir şeyin mahiyetini kavrama gücü anlamındaki bu kelimelerle, insanın iç alemi ve gönül dünyası kastedilmektedir.⁵⁷⁴ Yaratıcının nazargahı olan kalp Kurân-ı Kerim’de, kilitli,⁵⁷⁵ taşlaşan,⁵⁷⁶ perdelenmiş,⁵⁷⁷ hasta,⁵⁷⁸ dağınık,⁵⁷⁹ mühürlü,⁵⁸⁰ günahkar,⁵⁸¹ inkarcı,⁵⁸² cahil,⁵⁸³ arzulara dalan,⁵⁸⁴ paslı,⁵⁸⁵ gafil,⁵⁸⁶ ikiyüzlü⁵⁸⁷ gibi olumsuz özellikleriyle beraber; iman ile süslü,⁵⁸⁸ selim,⁵⁸⁹ sükunete ermiş,⁵⁹⁰ mutmain,⁵⁹¹

⁵⁶⁸ Musa Bilgiz, **Kur’an Açısından Vicdan ve Değeri**, s. 56; Ahmet Koç, **Kurân’da İnsan ve Hz. Muhammed**, s. 168-169

⁵⁶⁹ Enfal Suresi, 2, 10, 63; Hadid Suresi, 16, 27; Hac Suresi, 35; Müminun Suresi, 60; Ali İmran Suresi, 103, 126; Rad Suresi, 8, 28; Fetih Suresi, 4; Bakara Suresi, 74; 97, 260; Maide Suresi, 113; Hac Suresi, 32, 54; Kasas Suresi, 86; Sebe Suresi, 48; Kehf Suresi, 14; Hucurat Suresi, 7; Tevbe Suresi, 45, 77, 110

⁵⁷⁰ Buhari, İman, 39; Müslim, Müsakat, 107

⁵⁷¹ Muhammed Gazali, **Ravdatu’t-Talibin ve Umdetü’s-Salikin, Mecmuatü Resaili’l-İmamü’l-Gazali**, Beyrut, Daru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1994, s. 32

⁵⁷² Hac Suresi, 46

⁵⁷³ İbrahim Kalın, **a.g.e.**, s. 111-112

⁵⁷⁴ Süleyman Hayri Bolay, “Akıl”, **T. D. V. İslam Ansiklopedisi**, No: 2, s. 238-242

⁵⁷⁵ Nisa Suresi, 155; Muhammed Suresi, 24

⁵⁷⁶ Bakara Suresi, 24; Ali İmran Suresi, 159; Zümer Suresi, 22; Hadid Suresi, 16

⁵⁷⁷ Bakara Suresi, 88; Enam Suresi, 25; Kehf Suresi, 57; Fussilet Suresi, 5

⁵⁷⁸ Bakara Suresi, 10; Enfal Suresi, 49; Tövbe Suresi, 125; Hac Suresi, 53; Nur Suresi, 50; Ahzab Suresi, 12, 32

⁵⁷⁹ Haşr Suresi, 14

⁵⁸⁰ Araf Suresi, 101; Tövbe Suresi, 87, 93; Yunus Suresi, 74; Rum Suresi, 56; Gafir Suresi, 35; Casiye Suresi, 23

⁵⁸¹ Bakara Suresi, 283

⁵⁸² Nahl Suresi, 22

⁵⁸³ Müminun Suresi, 63

⁵⁸⁴ Enbiya Suresi, 1-3

⁵⁸⁵ Mutaffifin Suresi, 14

⁵⁸⁶ Kehf Suresi, 22

⁵⁸⁷ Tövbe Suresi, 77

⁵⁸⁸ Enfal Suresi, 2; Hucurat Suresi, 7, 14

⁵⁸⁹ Şuara Suresi, 88-89

⁵⁹⁰ Fetih Suresi, 4, 18, 26

⁵⁹¹ Bakara Suresi, 260; Maide Suresi, 112-113; Enfal Suresi, 9-10; Rad Suresi, 28; Nahl Suresi, 106

tövbe eden,⁵⁹² hidayete eren,⁵⁹³ yumuşak,⁵⁹⁴ Allah korkusu ile titreyen⁵⁹⁵ ve akleden⁵⁹⁶ şeklinde olumlu yönleriyle de geçmektedir.⁵⁹⁷ Kalplerinde hastalık⁵⁹⁸ veya eğrilik⁵⁹⁹ bulunanlar, kalbi katılaştıranlar⁶⁰⁰ ve mühürleneler⁶⁰¹ hak ve hakikati anlayamamaktadır.⁶⁰² “Ey kalbleri değiştiren, evirip çeviren Allah, kalbimi dinin ve taatin üzerine sabit kıl”⁶⁰³ hadisi, kalplerin değişken olduğunu; “Kalbde iki dürtü vardır, biri melekten, diğeri şeytandandır”⁶⁰⁴ hadisi, kalbin ve insanın iyilik ve kötülüğe eğilimli olduğunu haber vermektedir. “Kul, bir hata işlediğinde kalbinde siyah bir nokta belirir. Şayet o, günahı terk eder, bağışlanma diler, tövbe edip Allah’a dönerse kalbi cıllanır. Eğer bunları yapmaz, günah ve hataya devam ederse siyah nokta büyür ve neticede bütün kalbini kaplar. İşte Allah’ın “Yaptıkları yüzünden kalpleri pas tutanlar”⁶⁰⁵ diye beyan ettiği kimseler bunlardır.”⁶⁰⁶ hadisinden hareketle; iyilik ve kötülüklerin kalp merkezinde toplandığını; duygu, düşünce ve eylemlerin her birinin birbiriyle iletişim halinde olduğunu; Allah’a yönelen insanın temiz fıtratına yaklaşacağını, her şeyin bir sınırı olduğu gibi kalbin de kötülükleri barındırmada bir sınırının olduğunu, imanın, salih amel ve itaat ile artacağını, günah ve isyan ile azalacağını; söylememiz mümkündür.⁶⁰⁷ İnanç ve niyet gibi önemli eylemlerin merkezi olan kalbin saf ve selim olması, salih amel ve itaatlerin kabulü ve artması için önem arz etmektedir. Kalp, akıl, vicdan ve nefsin mahiyeti ve kullanım alanları birbirinden farklıdır; aslolan bunların birbirleriyle uyum ilişkisini kurmaktır, birini diğerrinin yerine ikame etmek değildir.⁶⁰⁸

⁵⁹² Rum Suresi, 31; Sad Suresi, 24; Kaf Suresi, 33

⁵⁹³ Tegabün Suresi, 11

⁵⁹⁴ Ali İmran Suresi, 159; Zümer Suresi, 23

⁵⁹⁵ Enfal Suresi, 2; Müminun Suresi, 60-61

⁵⁹⁶ Araf Suresi, 179; Hac Suresi, 46

⁵⁹⁷ Şamil Duran, “Kur’an-ı Kerim’de İnsan ve Özelliklerinin Din Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi”, **İzmir Katip Çelebi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi**, 2019, s. 73-76

⁵⁹⁸ Bakara Suresi, 10; Maide Suresi, 52; Enfal Suresi, 49; Tövbe Suresi, 125; Hac Suresi, 53; Ahzab Suresi, 12; Muhammed Suresi, 20, 29

⁵⁹⁹ Ali İmran Suresi, 7; Tövbe Suresi, 117

⁶⁰⁰ Bakara Suresi, 74; Maide Suresi, 13; Hac Suresi, 53; Zümer Suresi, 22; Hadid Suresi, 16

⁶⁰¹ Bakara Suresi, 7; Enam Suresi, 46; Casiye Suresi, 23

⁶⁰² Muttaffifin Suresi, 14; Buhari, İman, 39; Müslim, Müsakat, 107; İbni Mace, Fiten, 14

⁶⁰³ Tirmizi, Daavat, 89, 124

⁶⁰⁴ Tirmizi, Tefsirü’l-Kurân, 2, 35

⁶⁰⁵ Muttaffifin Suresi, 14

⁶⁰⁶ Tirmizi, Tefsirü’l Kurân, 83

⁶⁰⁷ Murat Sülün, **Kurân-ı Kerim Açısından İman Amel İlişkisi**, İstanbul, Ekin Yayınları, 2000, s. 259-340

⁶⁰⁸ İbrahim Kalın, **a.g.e.**, s. 65

Maddi ve manevi boyutuyla hayati önemde bir organ olan kalbin,⁶⁰⁹ itaatle ilgili en önemli işlevi sevgidir. Sevilen varlığı taklit etmek ya da onunla özdeşleşmek insan için daha kolay olmaktadır.⁶¹⁰ İman ve itaatte aslolan, sevgi, içtenlik ve gönülden teslimiyettir. Sevgi genel olarak; insanı beğenilen ve haz veren varlığa karşı sürükleyen ve şiddetiyle tüm duyguları harekete geçiren kuvvetli bir duygudur.⁶¹¹ Sevgi, insanın değer verdiği ve güzel kabul ettiği varlığa karşı duygulanma hali olarak da tanımlanabilmektedir.⁶¹² Sevgi, iyilikle eşdeğerdir;⁶¹³ insan, öncelikle kendisini sevmekle başlamakta, sonra sevgisini çevreye yöneltmektedir; fakat insandan asıl beklenen kendisine sevme imkanı ve tüm nimetleri veren rabbini sevmesi, maddi sevgilerden ilahi aşka ulaşabilmesidir. Müminin nihai amacı olan Allah sevgisi, Allah'a ve resulüne itaatte itici bir güç olmaktadır.⁶¹⁴ Kurân-ı Kerim'de sevgi kelimesi, hubb, vüdd kelimeleriyle geçmektedir. Muhabbet, hubb kelimesinden türetilmiş, hem Allah'a hem de insana izafe edilmektedir. "Sevdiğiniz şeylerden Allah için harcamadıkça asla iyiliğe eremezsiniz.",⁶¹⁵ "Amellerin en üstünü Allah için sevmektir",⁶¹⁶ "Allah'a yemin ederim ki, Müslüman olmadıkça cennete giremezsiniz. Birbirinizi sevmedikçe de tam anlamıyla Müslüman olamazsınız."⁶¹⁷ Ayet ve hadisler, insanı doğru yolu sevk edecek olanın, ilahi sevgi ve ondan meydana gelen sevgiler olduğuna işaret etmektedir. Kalp, akıl ve vahiy ile işbirliği yaptığında; insanın eylemleri yaratıcıya itaat anlamı taşımakta, ilahi rızaya yönelmektedir. Kalp, İslam'ın emrettiği güzel duygu ve eylemlerin odağı olduğunda insanın takvası artmakta, yaratıcıya itaati artmakta, kötü düşünce ve eylemlerden uzaklaşmaktadır. Din eğitimi ve itaat açısından değerlendirme yapıldığında; kalbin akıldan bağımsız olmadığını, ilahi rehberlikle kalp ve vicdanın temiz bir fitrata işaret ettiğini, itaat konusunda kalbin kendisinin ve eylemlerinin merkezi bir rol üstlendiğini, sevgi ve korkunun artıp

⁶⁰⁹ Münür Tezcan, **a.g.e.**, s. 176-177

⁶¹⁰ Çiğdem Kağıtçıbaşı, **İnsan ve İnsanlar**, s. 172-173

⁶¹¹ Osman Pazarlı, **Din Psikolojisi**, s. 164

⁶¹² Asım Yapıcı, **İslam'da Tövbe ve Dini Yaşayıştaki Rolü**, İstanbul, Beyan Yayınları, 1997, s. 223

⁶¹³ Hayati Hökelekli, **Ailede, Okulda, Toplumda Değerler Psikolojisi ve Eğitimi**, İstanbul, Timaş Yayınları, 2011, s. 83

⁶¹⁴ Ali İmran Suresi, 31; Osman Necati, **Kur'an ve Psikoloji**, s. 74

⁶¹⁵ Ali İmran Suresi, 92

⁶¹⁶ Nesai, Sünnet, 2

⁶¹⁷ İbni Mace, Mukaddime, 9, Edeb, 11

azalması gibi merkezi kalp olan imanın da artıp azalabileceğini,⁶¹⁸ söylememiz mümkündür.

3. 11. İtaatin Fıtrat Unsuru: Vicdan

Sözlükte; bulmak, üzölmek, zenginleşmek anlamında kullanılan vecd kelimesinden masdar olan vicdan;⁶¹⁹ iyi ve kötünün, hayır ve şerrin ayrıştırılmasına yardımcı olan duygu ve kanaatler;⁶²⁰ davranışlarla ilgili bilgi ve eğilimlere dayalı muhakemedir.⁶²¹ Düşünürlerin ve düşünce sistemlerinin farklı bakış açıları nedeniyle üzerinde çok fazla tanımın yapıldığı vicdan⁶²² ıstılahta insanın içindeki ahlaki otoritesi, ahlaki eylemlerine hüküm veren yetenek olarak tanımlanmaktadır.⁶²³ Kurân-ı Kerim’de vicdan kelimesi geçmemekte, insanın iradi eylemlerini ahlak ölçülerine göre denetleyen, iyilikten sevinç, kötölükten ıstırap duyan bir melekeye işaret edilmekte;⁶²⁴ fıtrat,⁶²⁵ şuur, ⁶²⁶ nefis⁶²⁷ ve kalb-i selim⁶²⁸ vicdanı çağrıştırmaktadır. Vicdan kelimesi hadislerde güzel işlerin kalbe huzur vermesi, kötölüklerin rahatsız etmesi şeklinde açıklanmaktadır.⁶²⁹ “Müftüler sana fetva verseler de sen yine kalbine danış”⁶³⁰ hadisi, insanda var olan iyi ve kötüyü ayırt etme gücüne işaret etmektedir. Vicdan, eğitimle desteklenerek insanın özdenetimini sağlayan güçlü bir otorite halini alabilmektedir. Birey, iç dünyası ile etkileşimi neticesindeki öğrenmelerle nefisini tezkiye ve terbiye edebilmekte;⁶³¹ rabbine itaatte vicdanından yararlanabilmektedir.

⁶¹⁸ Enfal Suresi, 2; Fetih Suresi, 4

⁶¹⁹ Osman Demir, “Vicdan”, **T. D. V. İslam Ansiklopedisi**, No: 43, s. 100-102

⁶²⁰ Ahmet Hamdi Akseki, **İslâm Dini -İtikat, İbadet, Ahlâk-**, 32. Bsk., Ankara, Nur Yayınları, 1983, s. 8; M. Kemal Atik, Ali Bardakoğlu, Celal Kırca, Selahattin Polat, Ali Toksarı, **İslami Kavramlar**, Ankara, Sema Gençlik Vakfı Yayınları, 1997, s. 730-731

⁶²¹ Beyza Bilgin, Mualla Selçuk, **Din Öğretimi Özel Öğretim Yöntemleri**, s. 122

⁶²² Zübeyir Saltuklu, **Vicdan**, Erzurum, Fenomen Yayıncılık, 2017, s. 13

⁶²³ Ragıb, **a.g.e.**, s. 528; Osman Demir, “Vicdan”, **T. D. V. İslam Ansiklopedisi**, No: 43, s. 100-102

⁶²⁴ Nisa Suresi, 17-18; Maide Suresi, 38-39; Nahl Suresi, 119; Osman Demir, “Vicdan”, **T. D. V. İslam Ansiklopedisi**, No: 43, s. 100-102

⁶²⁵ Rum Suresi, 30

⁶²⁶ Bakara Suresi, 12

⁶²⁷ Şems Suresi, 7-10

⁶²⁸ Şuara Suresi, 89

⁶²⁹ Müslim, Birr, 14, 15

⁶³⁰ Darimi, Büyü, 3

⁶³¹ Muhammed Gazali, **Yol, Bilgi ve Varlık**, İstanbul, Sufi Kitap, 2010, s. 56

Kurân-ı Kerim’de tasvir edilen ahiret manzaraları, cennet ve cehennem sahneleri; insanı vicdan yoluyla iç denetime davet etmektedir.⁶³²

İnsan kendi eylemlerini ve başkalarının davranışlarını öncelikle vicdanıyla muhasebe etmesi gerekmektedir.⁶³³ “Artık insan, mazeretlerini sayıp dökse de kendine kendisi tanıktır.”⁶³⁴ ayetindeki “basira: tanık” kelimesi, özdenetim yapan vicdan olarak yorumlanabilmektedir. İnsanın iç denetimi, dış denetiminden önemli ve önceliklidir; nefsin denetleyen ve onun süfli arzularına boyun eğmeyenler yaratıcının isteklerine gönülden ve kolaylıkla itaat edebilmektedir. “İyi olan şey, gönlü huzura kavuşturan, kalbin mutmain olduğu şeydir. Günah ise sana fetva verseler (onaylasalar) bile kalbi huzursuz eden, içinde kuşku bırakan şeydir.”⁶³⁵ Vicdan, iyiliği ve güzelliği tanıma imkanına sahip olsa da, ilahi bilgi olmaksızın akıl gibi tek başına hak ve hakikate ulaşması olası değildir.⁶³⁶ Vicdan, eğitim, kültür ve çevre şartlarından olumlu veya olumsuz etkilenebilmektedir.⁶³⁷ Allah’a iman ve itaat, vicdanı aydınlatmaktadır. Bireyin huzurunu temin edecek doğru kararlar için, fitrata dayalı selim bir kalp ve vicdana ihtiyaç vardır.⁶³⁸ Eğitimsiz, nefsi duyguların ve hırsının esiri olmuş vicdan, sağlıklı ve doğru karar verememektedir.⁶³⁹ “Sözü dinleyip de onun en güzeline uyanlar var ya, işte onlar Allah’ın hidayete erdirdiği kimselerdir. İşte onlar akıl sahiplerinin ta kendileridir.”⁶⁴⁰ ayeti, insan için dinlemenin önemini, hak ve hakikate bağlanmanın kıymetini göstermektedir. İnsan, söylenilenleri dinin öğrettiği akıl ve vicdan süzgecinden geçirdikten sonra hür iradesiyle eyleme yöneldiğinde, taassup ve taklitle düşmemektedir. “Her kim şan ve şeref istiyorsa bilsin ki, şan ve şeref bütünüyle Allah’a aittir. Güzel sözler ancak ona yükselir. Salih ameli de güzel sözler yükseltir.”⁶⁴¹ ayeti, güzel sözü kabul etmekle beraber ona tabi olmanın zorunluluğuna, iman ile amelin ayrılmaz birlikteliğine işaret etmektedir. Hak ve güzel söz, eylem ile

⁶³² Nebe Suresi, 21; Fecr Suresi, 14

⁶³³ Erol Güngör, **Ahlâk Psikolojisi ve Sosyal Ahlâk**, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 1998, s. 57

⁶³⁴ K

⁶³⁵ Ebû Muhammed Abdullah b. Abdîrahmân b. el-Fazl ed-Dârimî, Thk.: Fevvez Ahmed Zemrili, Halid es-Seb’al Alemlî, C.: I-II, Beyrut, y.y., 1987, No: 1, Kitabü’l-Büyük, 2

⁶³⁶ Ahmet Hamdi Akseki, **İslâm Dini -İtikat, İbadet, Ahlâk-**, s. 8

⁶³⁷ Ahmet Hamdi Akseki, **İslâm Dini -İtikat, İbadet, Ahlâk-**, s. 8

⁶³⁸ Turgay Gündüz, **Kur’an’da Korku Motifi -İnzar Kavramına Eğitimbilimsel Yaklaşım-**, İstanbul, Düşünce Kitabevi Yayınları, 2004, s. 77

⁶³⁹ Hüsameddin Erdem, **Ahlâka Giriş**, Konya, Alperen Kitabevi, 1994, s. 98-99

⁶⁴⁰ Zümer Suresi, 18

⁶⁴¹ Fatır Suresi, 10

taçlandırılmakta; vicdanda gizli olan iyilik ve güzellikler iman ve itaat ile değer kazanmaktadır. Din eğitimi ve itaat açısından değerlendirme yapıldığında; tek başına vicdanın insanı temize çıkaramayacağını, vahiy ile desteklenen vicdanın değerlendirileceğini ve itaat için yol gösterebileceğini,⁶⁴² ilahi bilgi ve yönlendirme olmadığında vicdanın sesiyle şeytanın vesvesesinin birbirine karıştırılabileceğini, söylememiz mümkündür.

3. 12. İtaatle Yöntem(sizlik): Taklid

Taklid kelimesinin kökü kılade; gerdanlık, tasma anlamına gelmektedir.⁶⁴³ Taklid sözlükte, suyu bir kapta toplamak, hayvanın boynuna yular takmak, kılıç kuşanmak gibi manalar için kullanılmaktadır;⁶⁴⁴ tahkikin zıddıdır. Taklid, insanın kendi akıl ve muhakemesi yerine başkalarının kanaatlerine, hükümlerine tabi olmasıdır.⁶⁴⁵ Taklid, farklı anlamların ortak noktası, aklın hapsedilmesi, farklı inanç ve düşüncelerin bir zihinde toplanması ve bilinçsizce takip edilmesidir.⁶⁴⁶ Kurân-ı Kerim; çoğunluğa,⁶⁴⁷ atalara ve geleneğe bilinçsiz ve delilsiz uymak,⁶⁴⁸ sözde din bilginlerine tabi olmak,⁶⁴⁹ hevanın ve batıl düşüncelerin peşinden gitmek⁶⁵⁰ şeklindeki taklidin her türlüünü reddetmektedir.

Birey, kendi bilgisizliğini ve yetersizliğini çoğunluğa bilinçsizce uyarak problemlerine çözüm üretebilmekte ve tatmin olabilmektedir.⁶⁵¹ Birey, çoğunluğa uymayı kural, ahlaki tavır olarak kabul etmeye başladığında, irade ve bilinç kaybolmakta;⁶⁵² ahlak, itaat ile özdeşleşmektedir.⁶⁵³ Birey, irade ve sorumluluklarını

⁶⁴² İsmail Karagöz, **Din ve Vicdan Özgürlüğü**, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007, s. 30-31

⁶⁴³ Hüseyin Atay, **İslam Gerçeği**, Ankara, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1995, s. 37

⁶⁴⁴ İbni Manzur, **a.g.e.**, No: 12, s. 172-173; Ragıb, **a.g.e.**, s. 682

⁶⁴⁵ İbrahim Kalın, **a.g.e.**, s. 123

⁶⁴⁶ İbrahim Paçacı, **Dini Kavramlar Sözlüğü**, Ankara, D.İ.B. Yayınları, 2007, s. 630-631

⁶⁴⁷ Enam Suresi, 116; Maide Suresi, 100

⁶⁴⁸ Bakara Suresi, 170; Maide Suresi, 104; Araf Suresi, 28; Yunus Suresi, 10; Hud Suresi, 109; Enbiya Suresi, 52-54; Lokman Suresi, 21; Saffat Suresi, 69; Zuhuruf Suresi, 22-25

⁶⁴⁹ Araf Suresi, 3; Tövbe Suresi, 31

⁶⁵⁰ Enam Suresi, 119; Araf Suresi, 179; Yunus Suresi, 36, 42-43; Hac Suresi, 46; Ahkaf Suresi, 26; Muhammed Suresi, 14; Zuhuruf Suresi, 20; Necm Suresi, 23, 27-28; Kalem Suresi, 36-41

⁶⁵¹ Eric Hoffer, **Kesin İnançlar**, Çev.: Erkal Günür, İstanbul, Tur Yayınları, 1980, s. 125-126

⁶⁵² Nurettin Topçu, **İşyan Ahlakı**, s. 21

⁶⁵³ Rollo May, **Kendini Arayan İnsan**, s. 179

topluma havale ettiğinde, konfor elde deacağı hayatına karşılık liderlerin kendisi üzerindeki tahakkümüne zemin hazırlamakta;⁶⁵⁴ gruba bağımlı olarak özgürlük ve sorumluluktan kaçmaktadır.⁶⁵⁵ Kurân-ı Kerim; akıl ve iradenin kullanılmadığı taklidin insan için faydalı olmadığını, itaat eyleminin bilinç, bilgi, irade ve muhakeme gerektirdiğini, itaat edileceklerin doğru olmaması/anlaşılmaması durumunda bireyin hakikate ulaşamayacağını ve ahirette pişman olacağını, haber vermektedir.⁶⁵⁶

Model alma ve taklid birbirinden farklı eylemlerdir; birinde idrak ve bilinç ön plandayken, diğesinde rastgele tekrar söz konusudur. Taklid ve örnek alma, kişinin öğrenmesi ve sosyalleşmesine, yeni düşünce ve davranışlar kazanmasına etki eden önemli bir süreç⁶⁵⁷ olmakla birlikte; akıl ve iradenin faal veya atıl olması durumlarında neticeler farklılaşmaktadır. Akıl, irade ve sorumluluğun terki ve başkasına devri ile yapılan uyma işlemi dinde uygun görülmemektedir. İslamiyet; akıl, irade ve sorumluluğun aktive edilerek Hz. Peygamberin örnek alınmasını emretmektedir. İnanç ve ibadetlerde, Müslümanın veya gayri müslimin taklidi gibi taklilde farklı seçenekler ve farklı hükümler bulunmaktadır; taklilde ölçü, Kurân'a ve sünnete uygunluktur. İslamiyet, inanç ve ibadet konularında başka dinlerin veya düşüncelerin taklid edilmesini uygun görmemektedir.⁶⁵⁸ İslam hukukçuları, dini konularda bilgisi yetersiz olanların, inceleme ve araştırma yaparak müctehidlerin görüşlerini taklid etmelerinde bir sakınca bulunmadığını ifade etmektedir.⁶⁵⁹ Dinin içeriğine zarar verecek, fıkıh usulüne uygun olmayan taklid, inanırı doğru yola ulaştıramayacağı gibi yaratıcıya itaatten uzaklaştırabilmektedir. Taklidin içeriğini ve şartlarını belirleyen dinin kendisidir; doğru taklid yaratıcıya bağlılığı itaati artırmakta, yanlış olanı azaltmaktadır.

Bilinçli veya bilinçsiz şekiller içermekle birlikte taklid genellikle şuursuz olarak ve değişime kapalı toplumlarda görülmektedir.⁶⁶⁰ İslamiyet, temelde Kurân-ı Kerim ve sünnetten çıkarılan hükümlerin uygulanmasıyla kıyamete kadar geçerliliğini ve güncelliğini muhafaza etmektedir. İslam hukukunda ictihad terimiyle karşılığını

⁶⁵⁴ İsmail Doğan, **Sivil Toplum/ Ondan Bizde De Var**, İstanbul, Sistem Yayıncılık, 2000, s. 7, 13

⁶⁵⁵ Engin Geçtan, **İnsan Olmak**, İstanbul, Metis Yayınları, 2008, s. 57; Erich Fromm, **Psikanaliz ve Din**, Çev.: Elif Erten, İstanbul, Say Yayınları, 2017, s. 57

⁶⁵⁶ Zuhur Suresi, 20-24

⁶⁵⁷ Kerim Yavuz, **a.g.e.**, s. 146

⁶⁵⁸ Fatiha Suresi, 7; Bakara Suresi, 120, 135; Ebu Davud, Libas, 5

⁶⁵⁹ Hüseyin Algül v.d., **İlmihal I: İman ve İbadetler**, İstanbul, Divantaş Yayınevi, 1998, s. 46

⁶⁶⁰ Gustav Le Bon, **Kitleler Psikolojisi**, s. 137; Eric Hoffer, **Kesin İnançlar**, s. 127

bulan bu uygulama, Hristiyanlığın reform hareketinden farklılıklar göstermektedir. Hristiyanlıktaki reformlar, dindeki tahrifatın içselleştirilmesiyle ilişkilendirilmekte; İslamiyet'teki tecdit uygulaması bunun tam tersine, dinin bidatlerden arındırılmasına yöneliktir.⁶⁶¹ Fijili yerlilerin, kabile şefiyle birlikte dağa tırmanma hikayesinde, şefin sendeleyerek yere düştüğünü gördüğü halde yere düşmeyen bir yerliye, onun kendisini şeften üstün gördüğünü düşündüğü için yere düşmediğini söyleyerek diğerlerinin saldırması,⁶⁶² taklidin hakikatini ve boyutunu göstermesi bakımından önem arz etmektedir. İnsanın kendisine verilen akıl ve muhakeme yeteneğiyle çalışması, üretmesi, aklını ve iradesini başkalarına teslim etmeksizin taklidden sakınması birey oluşunu desteklemektedir.⁶⁶³ Din eğitimi ve itaat açısından değerlendirme yapıldığında; İslamiyet'in, ilim yoluyla Kurân'ı ve sünneti doğru anlayabilecek ve uygulayabilecek seviyeye ulaşılmasını teşvik ettiğini, dini bilgi yeterli olmadığında ilahi öğretilere uygun olarak müctehidlerin taklid edilmesinin mümkün olduğunu, farklı din ve düşüncelerden alınacak inanç ve ibadetleri taklid etmenin yasaklandığını, insanların muhakeme ve ilim yönünden farklı olduğunu, bilmeyenlerin bilenlere hak ve hakikatte bilinçli ve doğru itaat etmesinin ve bilginleri taklid etmesinin önemli olduğunu, salih insanların itaat ölçülerine dikkat edilerek taklid edilebileceğini, şeytan ve kötü insanlara itaat edilmediği gibi taklid edilmesinin yasaklandığını, yasaklananların itaatte ve taklidde niyet, irade ve doğru eylemin fark oluşturduğunu, söylememiz mümkündür.

⁶⁶¹ Rasim Özdenören, **Hadislerin Işığında Hz. Muhammed**, s. 82

⁶⁶² Jules Payot, **İrade Eğitimi II İrade Gücü ve Çalışma**, s. 9

⁶⁶³ Numan Aruç, "İbn Rüşd", **Klasik İslam Eğitimcileri**. Ed.: Mustafa Köylü, Ahmet Koç, s. 366

SONUÇ

İnsan; aklı, iradesi, özgürlüğü ve sorumluluğuyla evrendeki tüm varlıklardan farklı ve değerlidir. İtaat, içgüdüleri ve fizyolojik ihtiyaçları değişmeyen insanın bireysel ve toplumsal yaşamı, dünya ve ahiret hayatı için odak kavramlardan biridir. İtaat kavramı; kamu yönetimi, psikoloji, sosyoloji, fıkıh, hadis, tefsir, tasavvuf gibi birçok alanda araştırma konusu olmakta; kavram, din eğitimi açısından da önem arz etmektedir. Tarihi, psikolojik, sosyolojik, teolojik, postmodernist ve seküler bakış açıları itaat kavramına farklı anlamlar yükleyebilmekte, itaatin içeriğini değiştirebilmektedir. İtaat, toplumlar ve dinler için de farklı manaları çağrıştırmakta, tarihsel süreçte devletlerin ve dinlerin itaat kavramına yüklediği anlam değişebilmektedir.

İtaatin sözlük anlamı, boyun eğmek ve uymaktır. İtaat kelimesi; sevgi temelinde, üst konumda bulunanın emrine gönülden bilinçli bir şekilde uyma, isteyerek yapma anlamı içermektedir. İtaatin terim anlamı; Allah'ın emir ve yasaklarına boyun eğmek, gönülden teslim olmaktır. Kurân-ı Kerim'de itaat kelimesine yakın anlamıyla, emirlere uyma, bağlılık ve teslimiyet manası içeren ittiba, i'tisam, ibadet, kunut ve İslam kelimeleri bulunmaktadır.

İslamiyet'te itaat kavramı; kelimenin sözlük anlamıyla uyumlu olarak, insanın yaratıcısına gönülden ve kendi isteğiyle boyun eğmesi, O'nun emir ve yasaklarına uyması anlamı taşımaktadır. İtaatin fıtrat ile ilişkisi bulunmakta; insan, rabbine bağlanma ve uyma eğiliminde yaratılmaktadır. Doğuştan var olan inanma kabiliyeti, aile ve eğitim desteğiyle gelişmekte; akıl, irade ve ilahi bilgi ile olgunlaşmakta, itaat ile bireyin kişiliğine yerleşmektedir. İtaatin, fıtrattan gelen psikolojik bir boyutu olduğu gibi, insanların birlikte yaşama zorunluluğundan kaynaklanan toplumsal bir alt yapısı da bulunmaktadır. Aile içerisindeki ilişkilerin temelinde de itaat vardır.

İtaatin, tabii (zorunlu) ve iradi (isteğe bağlı) şekli bulunmakta; içeriği, hükümleri ve sonuçları, bu boyutuna göre değişmektedir. Tabii (zorunlu) itaat; bir yönüyle insan dâhil tüm varlıkların Allah'a teslim olmasını ve itaat etmesini ifade etmektedir. Kâinattaki tüm varlıklar, kendi işleyişi ve keyfiyetiyle ilahi iradeye boyun eğmekte, insanın ilahi misyonunu gerçekleştirmesine yardımcı olmaktadır. İnsan, fiziksel özellikler gibi zorunlu itaati gerektiren konularda sorumluluk taşımamaktadır.

İnsanın sorumluluğu, iradi itaate konu olan eylemleriyle ilgilidir. İtaat aynı zamanda mutlak (genel) ve mukayyet (sınırlı) şeklinde sınıflandırılmaktadır. Mutlak itaat, kayıtsız ve şartsız her emre uymayı ifade etmektedir. İslamiyet'te mutlak itaat sadece Allah ve resulü için geçerlidir. Mukayyet itaat, kayda ve şarta tabi olan, ölçülü itaati ifade etmektedir. İslamiyet'te Allah ve resulü dışındakilere yapılan itaatlerin tümü bu kapsamda değerlendirilmektedir.

Hz. Peygamber, elçiliğiyle bireysel olarak; vahiy ile eğitilen sahabe toplumsal olarak insanlığa örnektir. İslamiyet'in itaat kültürünü oluşturan öğelerini; otorite, fitrat ve adalet, zorlama, niyet ve ihlas, istişare ve muhasebe, güç yetirme ve sorumluluk, itidal, devamlılık şeklinde değerlendirmemiz mümkündür. İslamiyet'te mutlak otorite Allah'tır; helal ve haramı, iyiliği ve kötülüğü belirleme yetkisi O'nundur; diğer yöneticilere vahiy ve maruf ile sınırlı itaat edilmektedir. Fitrat, insanın doğuştan yaratıcıya boyun eğme yeteneğine sahip olmasını; adalet, ilahi öğretilere uygunluğu ifade etmektedir. İnsan, vahye göre eylemde bulunduğu fitrata ve adalete uygun iş yapmış olmaktadır. Dinde zorlama yoktur; birey Müslüman olduktan sonra dinin hükümlerine itaatle mükelleftir. İtaatte esas olan gönüllülük, niyet ve ihlas ile sağlanabilmekte; Allah'ın rızası dışında yapılan işler ahirette değer görmemektedir. İtaatte iç-öz denetim, nefis muhasebesi ile; dış denetim, nasihat, istişare ve muhasebe ilkesiyle; ihlas ve takva, iç ve dış bütünlüğü ve birlikteliği ile, sağlanmaktadır. İnsanın sorumluluğu ve itaati güç yetirebildikleriyle sınırlıdır. İslamiyet'te ifrat ve tefrit ile ifade edilen aşırılıklar yasaklanmakta, itaatte itidal ve devamlılık tavsiye edilmektedir.

Kurân-ı Kerim'de itaat edilmesi emredilenler; Allah, Hz. Peygamber, ülü'l-emr, ebeveyn ve eş olarak açıklanmakta; şeytana itaat edilmesi yasaklanmaktadır. Çalışmada itaati kolaylaştıran faktörler; iman, salih amel, mükafat umma, ceza kaygısı, nasihat, ilim ve dua şeklinde; itaati zorlaştıran faktörler; heva, dünya sevgisi, zan, haset ve gelenek olarak listelenmiştir. Düzen, disiplin, güven ve huzur, itaatin dünyevi sonuçları; cennet ve cehennem itaatin uhrevi sonuçları olarak açıklanmıştır.

Din eğitimi açısından itaat kavramı değerlendirildiğinde, itaatle ilişkisi bulunan ve itaati etkileyen kavramların; nefis ve irade eğitimi, irade ve kudret, imtihan, ilahi bilgi, özgürlük ve sorumluluk, ahlak, nifak, akıl, kalp, vicdan ve taklit şeklinde listelenmesi mümkündür. Aşkın bir varlığa sığınma içgüdüsüyle doğan insanın, fitratı bozulmadığı sürece, aklını ve iradesini doğru kullandığında, aile, eğitim ve ilahi bilgi

desteğiyle, yaratıcıyı bulması, O'na inanması ve itaat etmesi zor olmamaktadır. Fıtrat, insanın rabbine ulaşmasını kolaylaştırır da kulluk için herhangi bir zorlama yapmamaktadır. İtaat, insanın gücü ve imkânlarıyla sınırlıdır; sorumluluk insanın gücüyle orantılıdır. Bireyin güç ve imkânına göre sorumluluk azalabildiği gibi artması da mümkündür. İslamiyet'te Allah'a ve resulüne itaat mutlak (genel), itaatte herhangi bir kayıt, şart ve sınır bulunmamaktadır. Ülü'l-emre, ebeveyne ve eşe itaat mukayyettir (sınırlı), uyma eylemi ilahi emir ve yasaklara tabidir; dinin hükümleri itaatin çerçevesini oluşturmaktadır. Kurân-ı Kerim, insanın düşmanı olan şeytana itaati yasaklamaktadır.

İnsan, temiz bir fıtratla ve günahsız olarak dünyaya gelmektedir. Doğduğunda bilgisi sınırlı olsa da sahip olduğu yetenek ve imkânlarla bireyin maddi ve manevi boyutuyla eğitilmesi ve kendini geliştirmesi mümkündür. İnsan, toplumsal hayat sürecinde kültür ve gelenek yoluyla itaati öğrenebilmekte ve eğitimle öğretebilmektedir. İnsanda var olan nefis, psikolojide ve tasavvufta çok tartışılabilir, Kurân-ı Kerim'in işaret ettiği gibi nefsin çift yönlü bir tabiatının olduğu, bireyin iradesiyle iyiliğe veya kötülüğe yöneldiği söylenebilmektedir. Nefsin mutlak kötü veya iyi olduğunu söylemek zordur; nefsin ilahi öğretilerle disipline ve terbiye edilmesi önem arz etmektedir. İnsan, yaratıcının bilgisine ve gayb ile ilgili konulara vakıf değildir. Bireyin eylemlerinde yaratıcının bilgisi zorlayıcı değildir. İnsan, hür iradesiyle tercihlerini belirleme kudretine sahiptir. Hayatın imtihan olması, insanın vahye muhatap olması, cennet ve cehennemin varlığı, bireyin eylemlerinde seçim hakkı olduğuna işaret etmektedir.

İnsan; akıl ve hür iradesini doğru kullandığında, ilahi öğretilere itaat ettiğinde, hayatın dengesini kurabilmekte, hakiki kurtuluşa ermektedir. İslamiyet, itidali önemsemektedir; hata yapma potansiyeli ve iradeye dayalı itaati nedeniyle diğer canlılardan farklı ve üstün olan insan; yüklendiği sorumluluğa uygun davrandığında, inancını tasdiklemiş ve ispat etmiş olmaktadır. İman, bireye inandığı varlıkla iletişim kurma, sevgi ve güven ile bağlanma imkânı sunmaktadır. İtaat, doğru anlaşıldığında ve uygulandığında insanın doğasına uyum sağlamakta; bireysel ve toplumsal hayata huzur ve düzen katmaktadır. İtaat, hâlin kâli desteklemesi, bireyin takva yolunda ilerlemesi, içselleştirilen imanın ahlaka yansımasıdır. İtaat, din ve eğitim ile geliştirilebilmekte; teori ve pratik dengesiyle ahlaka dönüşebilmektedir. Kurân-ı

Kerim, itaatin zihinsel, duygusal ve davranışsal boyutlarına işaret etmekte, imanın salih amel ile kuvvetleneceğini haber vermektedir. Yaratıcıyla iman ve itaat bağının kurulması; nefsin süfli isteklerinin kontrol edilmesine, onların kutsal buyruklarla terbiye edilmesine yardımcı olmaktadır.

Modernist seküler dünya görüşü, insanın yaratıcıya kul olmasına ve itaat etmesine rıza göstermemekte; yaratıcıya ihtiyaç hissetmeme ve özgürlük düşüncesiyle nefsin arzu ve isteklerine mutlak itaati önermekte, kutsalı değiştirmeye çalışmaktadır. Narsizmin etkisiyle nefsin, aklını, bilgisini ve tecrübesini her şeyin üstünde gören modern seküler insan, rabbinden uzaklaştıkça özgürleştiğini düşünmekte, süfli isterlerinin esiri olmakta ve yaratıcıyla bağını koparmaktadır. Sorumsuz özgürlük anlayışı, günümüzde yaygınlaşmakta; birey, diğer insanların yaşam sınırlarını ihlal etse de egoist bakış açısının etkisiyle bireysel özgürlüğünü, haz odaklı yaşamı savunabilmektedir.

Çalışmada değerlendirilen ayetlerden, hadislerden ve hayatın vakıasından mülhem, insanların ilahi iradeye itaat konusunda farklı yaklaşımlar sergilediği görülmektedir. Nimet ve külfet durumuna göre rabbine kulluk yapanlar, parçalı/şartlı itaat edenler ile her durumda yaratıcıya yönelenler ve her durumda rabbine itaatsizlik edenler olabilmektedir. İnancını içselleştiremediğinden ahlaka yansıtamayanlar, iman ile itaatin, hayat ile hayatı verenin bağını kuramayanlar, her dönemde olduğu gibi günümüzde de varlığını sürdürmektedir. Süreli veya olay özelinde yaşanan itaatsizlik, beşer olma niteliğiyle ilişkilendirilebilmekte; isyanın süresiz ve genel olması, itaat bağının çözülmesine sebep olmaktadır. Kulluk ve ibadetlerin ahlaki ilkelerden farklı olmadığı, dünya ve ahirete ilişkin eylemlerin ilahi rızada kesiştiğinin fark edilmesi gerekmektedir. Allah, insanın sahip olduğu yetenekleri kullanarak ilahi bilgilerle kendisini olgunlaştırmasını, madde ve mana, beden ve ruh, dünya ve ahiret dengesini kurmasını, hayatını disipline etmesini ve kutsal buyruklarla düzenlemesini, eğitimin imkanlarından yararlanarak hayırda ve güzellikte yardımlaşmasını, kaderciliğe ve tembelliğe teslim olmadan hür iradesiyle yeryüzündeki sorumluluklarını gerçekleştirmesini, istemektedir.

Çalışmada itaat kavramı din eğitimi perspektifinden Kurân merkezli olarak incelenmiştir. Bu çalışmanın amacı; vahiy temelli bir itaat kültürünün oluşmasına dayanak oluşturmak, modern seküler dünya görüşünün önerdiği arzu ve haz odaklı

sorumsuz özgürlük anlayışının yerine; akıl, hür irade ve ilahi bilgiyle desteklenmiş, fıtrat ile uyumlu, sorumlu özgürlük ve itaat anlayışının oluşturulmasına katkı sunmak, insanın yaratıcıya itaat ile huzur ve mutluluk duymasına yardımcı olmak, ilahi öğretilerin rehberliğinde kime/nasıl itaat edileceğinin kriterlerini tespit etmektir.

Bu çalışma neticesinde ulaşılan sonuçlar, aşağıda maddeler halinde açıklanmıştır.

1. İman ve amel her ne kadar farklı kavram ve parça olsalar da istenen faydayı sağlayacak olan, bütünlüktür; inanç ve uygulamanın birlikteliğidir, içselleştirilmiş düşünce ve duygulardır. Salt bilgi ve inanç, yetersiz olduğu gibi, inançtan bağımsız amel de kabul edilmemektedir.
2. Kâinat, yaratıcıya karşı tabii ve mutlak itaat içerisindedir; insan, akıl ve hür iradesiyle Allah'a iradi bir itaat göstermiş olduğundan, diğer varlıklardan üstün görülmektedir. Hür irade ve bireysel mesuliyet, kadercilik ve sorumsuzluk ile çelişmekte; insan, yeryüzünün halifesi olarak iyiliği veya kötülüğü kendisi tercih etmektedir.
3. İnsanlar, Allah'a ve resulüne mutlak itaat ile mükelleftir; bunların dışındaki her itaat vahiy ve maruf ile kayıtlıdır. Allah'a itaat konusunda öncü ve örnek insan Hz. Peygamberdir, O'na itaat edilmeden Allah'a kulluk mümkün değildir. Allah ve resulü dışında kendilerine itaat edilmesi emredilenler de dinin hükümlerinden sorumludur; yönetimi altındakilere maruf dışında bir şey emir ve teklif edememektedir. Taassup, körü körüne ve bilinçsizce itaat tasvip edilmemektedir; yöneticinin istişare, yönetilenlerin muhasebe etmesi, doğru itaat için esastır; istişare ve muhasebe toplumsal kontrolü ve dış denetimi sağlamaktadır.
4. İnsanın, şeytan dâhil hiçbir kimseye suç isnadında bulunmaya, mazeret üretmeye, hakkı bulunmamaktadır; herkes kendi eylemlerinin hesabını verecektir. Kitap ve peygamber gönderildikten sonra ilahi öğretileri bilmemek, öğrenmemek mazeret olmadığı gibi bilenlerin bildiklerini uygulamaması ayrı bir sorguya tabi tutulmakta ve sorumluluk artmaktadır.

5. Günah işlemek, küfür olarak değerlendirilmemektedir; imanın artması veya azalması salih amellere bağlı olduğundan isyan ve nankörlük bireyi rabbinden uzaklaştırmaktadır. İtaat, imanı etkilemektedir. Kurân-ı Kerim’de övülen sahabe, Allah’a ve resulüne itaatin toplumsal boyuttaki örnekleridir; insan olarak hata yapmış olsalar da dinin ilk uygulayıcıları olmaları ve kulluktaki üstün gayretleri nedeniyle ideal ve örnek bir toplumdur.
6. İtaat konusunda en mühim mesele otoritedir; insan hangi varlığı mutlak otorite kabul ediyorsa ona kulluk yapmakta ve itaat etmektedir. Allah’ın zati ve subuti sıfatlarının herhangi bir varlığa isnad edilmesi şirk kabul edilmektedir.
7. İnsanın yaratılışında rabbine kulluk meylî bulunmaktadır. Din tercihinde zorlama yoktur; kişi Müslüman olduktan sonra Allah’ın ve resulünün bildirdiklerinde tercih hakkı bulunmamaktadır, teslimiyet bunu gerektirmektedir.
8. Ameller, niyetlere göredir; ilahi öğretilere uygun olduğunda âdetleri ibadete çevirmek ihlas ve niyet ile mümkün olabilmektedir. Niyet, iman olmaksızın tek başına sonuç vermediği gibi; amel, iman ve niyetle bağ kurmadığında da uhrevî mükâfata konu olamamaktadır.
9. Allah, hiçbir kimseye gücünün üstünde sorumluluk yüklememektedir; insan, gücü yettiklerinden mesul olmakta; uygulama, vahye uygun olduğunda, kolaylaştırma teşvik edilmektedir. İslamiyet, ifrat ve tefriti yasaklamaktadır; kulluk ve itaatte asıl olan itidaldir. Yaratıcıya itaatte ölçü, ilahi öğretilerdir.
10. Sorumluluk mevkiinde bulunanların, hâlin ilmine vakıf olma zarureti nedeniyle, itaat konusunu doğru anlamaları, uygulamaları ve anlatmaları önem arz etmektedir. Birey ve toplumun sağlıklı kalkınması, ahirette huzur bulması, itaatin doğru anlaşılmasına ve uygulanmasına bağlıdır.
11. Birey ve toplumun karakter oluşumunda itaatin önemli bir yeri vardır; sahabe, doğru bir itaat anlayışı ve uygulamasıyla tüm insanlığa örnek şahsiyet ve toplum haline gelmişken; cahiliye âdet ve geleneklerini,

büyüklerinin ve önderlerinin bâtil fikir ve uygulamalarını tevârüs eden müşrikler, kötü örnek olmaktadır.

12. Kulluk ve tâatlerde devamlılık önem arz etmektedir; şeytan, öncesinde rabbine ibadet ettiği halde kibir ve nankörlüğüyle itaatini terk etti, ilahi rahmetten uzaklaştırıldı. Nefis terbiyesi ve irade eğitimi, kulluk ve itaate giden yolu açmakta ve kolaylaştırmaktadır. Kâinat içerisindeki yerini ve değerini idrak edenler, yaratıcıyla ve çevresiyle doğru ve sağlıklı bir iletişim kurabilmektedir.
13. İtaatte esas olan, sevgi ve gönüllülüktür; itaatin kâlden hâle, ilimden amele, amelden ahlâka dönüşmesi ve ilâhi öğretilerin içselleştirilmesi önem arz etmektedir. Şeytanın insanlar üzerinde tahakküm kurması ve kötülüğe zorlaması söz konusu değildir; o, vesvese ile insanın zaafılarını kullanmakta; insan, vahiy, akıl ve iradesine rağmen arzularına teslim olduğunda(n), sorumluluk kendisine ait olmaktadır.
14. Allah’a itaati kolaylaştıran faktörler olduğu gibi zorlaştıranlar da vardır; tercih ve yönelim insana ait olmaktadır. Yaratıcıya itaatin dünyevi ve uhrevi birçok sonucu bulunmaktadır; din, dünya ve ahiret hayatının mutluluğuna çağırmaktadır. Yaratıcıya itaat, süfli arzu ve bağımlılıklardan kurtarmakla insanı özgürleştirmekte; şeytana veya diğer varlıklara mutlak teslimiyet insanı köleleştirmekte, bireyin hakiki özgürlüğünü elinden almaktadır.

Bu çalışmada elde edilen sonuçlar dikkate alınarak aşağıdaki öneriler yapılabilmektedir.

1. Din eğitimcilerinin, Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı ile aile için şiddeti önlemeye yönelik irade eğitimi ve itaat eğitimi içerikleriyle ortak çalışma ve projeleri hazırlaması/desteklemesi.
2. Din eğitimcilerinin, Adalet Bakanlığı ile toplumsal şiddeti ve suçları önlemeye yönelik irade eğitimi ve itaat eğitimi içerikleriyle ortak çalışma ve projeleri hazırlaması/desteklemesi.

3. Din eğitimcilerinin, Gençlik ve Spor Bakanlığı ile gençlerin bağımlılıklarıyla mücadele konusunda irade eğitimi ve itaat eğitimine yönelik ortak çalışma ve projeleri hazırlaması/desteklemesi.
4. Sahih itaate zemin hazırlaması için faydalı olacağı öngörülen “İtaat-İrade Eğitimi” ismiyle ortaöğretimde ve imam hatip okullarında seçimlik bir ders planlanması.
5. İlahiyat/İslami İlimler Fakülteleri’nde “İtaat-İrade Eğitimi” ismiyle seçimlik ders oluşturulmasının teşvik edilmesi.
6. Diyanet İşleri Başkanlığı’nın haftalık Cuma Hutbesine konu olmak üzere “İtaat-İrade Eğitimi” başlık ve içeriğiyle hutbe hazırlanması; halkın, konu ve kavram hakkında vaaz ve hutbe ile bilgilendirilmesi.
7. Sürekli eğitim yapan ve yazın faaliyet gösteren Kurân Kurslarının eğitim müfredatına “İtaat-İrade Eğitimi” dersinin eklenmesi ve öğrencilerin bilgilendirilmesi.
8. Diyanet İşleri Başkanlığı’nca, teşkilata bağlı Aile İrşat ve Dini Rehberlik Büro Çalışanlarına ve Danışanlarına; kadının kocasına itaati, çocukların anne ve babaya itaati konularında periyodik seminerler verilmesi.
9. Diyanet İşleri Başkanlığı’nın her yıl Ramazan Ayı için belirlediği temanın, uygun görülen bir yılda “İtaat ve İrade” olarak belirlenmesi ve bir ay süresince halka itaat edilmesi gerekenler, yasaklananlar, ölçüler ve sınırlar hakkında konferans, seminer ve vaaz verilmesi.
10. Diyanet İşleri Başkanlığı’nın her yıl Mevlid-i Nebi Haftası için belirlediği temanın, uygun görülen bir yılda “Hz. Peygambere İtaat” olarak belirlenmesi ve bir hafta süresince halka konferans, seminer ve vaaz verilmesi.
11. Huzurun ve mutluluğun kaynağı olacak doğru itaatin, irade eğitiminin, cezaevlerinde görevli vaizlerce konu edinilmesi, bilinç ve farkındalık oluşturulması. Manevi sosyal hizmet kapsamında cezaevlerindeki madde bağımlılarına, nefsine ve iradesine mahkûm olanlara, İrade Eğitimi içeriğiyle eğitim verilmesi ve irşad faaliyeti yürütülmesi/desteklemesi.
12. Huzurun ve mutluluğun kaynağı olacak doğru itaatin, irade eğitiminin, sağlık kuruluşlarında görevli vaizlerce konu edinilmesi, bilinç ve

farkındalık oluşturulması. Manevi sosyal hizmet kapsamında sağlık kuruluşlarındaki madde/teknoloji bağımlılarına, nefesine ve iradesine hâkim olamayan hastalara, İrade Eğitimi içeriğiyle eğitim verilmesi ve irşad faaliyeti yürütülmesi/desteklemesi.

13. Manevi sosyal hizmet kapsamında bakıma muhtaç kişilere hizmet verenlere, ebeveyne/eşe itaat konularında bilgi verilmesi, yaşanan zorluk ve sıkıntıların hafifletilmeye çalışılması/desteklemesi.

14. Yeşilay'ın, bağımlılıklarla mücadele kapsamında irade eğitimi ve itaat eğitimi içerikleriyle seminerler vermesi.

15. İtaat ve irade eğitimi konularında, din eğitimcileri, din psikologları, din sosyologları ve diğer alan paydaşlarıyla ortak çalışma ve projelerin planlanması/desteklemesi.

Mutlak itaat Allah ve resulü için geçerlidir; diğer tüm itaatler maruf ile kayıtlıdır; ölçülü ve sınırlıdır. İtaati emredilenler olduğu gibi, yasaklananlar da vardır. İnsan, dünyevi ve uhrevi sonuçlarını hesap ederek, itaati kolaylaştıran faktörlere yöneldiğinde, nefesine ve iradesine zor gelen engelleri aşabilmesi kolaylaşmaktadır. Din eğitiminde itaat konusu, temel bir kavram olarak ele alınmayı, sınırları doğru ve net bir şekilde çizilmeyi hak etmekte; Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi ders konularında itaat kavramına yer verilmesi önem arz etmektedir. İtaatin kavram olarak ders konularına eklenmesine ilaveten, irade eğitimi ismiyle bir ders oluşturulması, sahîh itaate zemin hazırlaması için faydalı olacaktır. Duygu, düşünce ve inancın hayata yansması olan eylemleri disipline ve koordine eden irade, itaat için önem arz etmektedir. Çalışma, nihailik iddiası taşımamakta; din eğitimi alanında ve disiplinlerarası yapılacak sonraki çalışmalara kaynaklık etmeyi hedeflemektedir.

KAYNAKÇA

- Abay, Ahmet: “Kur’an’da Kişilik Eğitimiyle İlgili İlkeler”, **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi**, 2011.
- Abduh, Muhammed: **Tevhid Risâlesi**, Çev.: Sabri Hizmetli, Ankara, Fecr Yayınları, 1986.
- Abdulhalık, Mustafa Nevin: **İslam Siyasi Düşüncesinde Muhalefet**, Çev.: Vecdi Akyüz, İstanbul, İz Yayınları, 1990.
- Abdulgaksut, Abdulgani: “İbni Sina’da Ölümsüzlük-Hulud Problemi ve Mead’ı Anlamasına Olan Etkisi”, Çev.: Selim Özarslan, **Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.: 4, 1999, s. 279-314.
- Abdurrahman, Taha: **Amel Sorunsalı: Bilim ve Düşüncenin Pratik Temelleri Üzerine Bir Araştırma**, Çev.: Tahir Uluç, İstanbul, Pınar Yayınları, 2021.
- Abdurrahman, Taha: **Amel Sorunsalı: Bilim ve Düşüncenin Pratik Temelleri Üzerine Bir Araştırma**, Çev.: Tahir Uluç, İstanbul, Pınar Yayınları, 2021.
- Abdurrahman, Taha: **Bilgi Ahlakdan Ayrıldığında**, 2. Bsk., Çev.: Abdi Keskinsoy, İstanbul, Pınar Yayınları, 2020.
- Abdurrahman, Taha: **Dini Amel ve Aklın Yenilenmesi**, Çev. Mehmet Emin Güleçyüz, 2. Bsk. İstanbul, Pınar Yayınları, 2021.
- Abdurrahman, Taha: **Dinin Ruhu: Sekülerizmin Sığılgından İlahi Sözleşme ve Emanet Paradigmasının Enginliğine**, Çev.: Soner Gündüzöz, İstanbul, Pınar Yayınları, 2021.
- Acar, Mustafa: **Allah’a İmanın Ahlaki Boyutu**, İstanbul, Kitap Dünyası Yayınları, 2017.
- Acluni, İsmail b. Muhammed: **Keşfü’l-Hafa ve Müzilü’l-İlbas**, C.: I-II, Halep, y.y., 1749.
- Açık, Fatih: “Kur’an’ı Kerim’de İrade Hürriyeti ve Sorumluluk Çerçevesinde İnsan Hayatı”, **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi**, 2007.

- Açıklan, Bünyamin: “Kur’an’da Dünya Hayatına Verilen Değer”, **Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi**, 2005.
- Adler, Alfred: **Yaşama Sanatı**, Çev.: Kamuran Şipal, İstanbul, Say Yayınları, 1992.
- Ağakey, M. Ali: **Türkçe Sözlük**, 5. Basım, Ankara, T. T. K. Basımevi 1969.
- Ağca, Hüseyin: **Ailede Eğitim**, 4. Basım, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006.
- Ağırman, Camal: “Sünnette İtaat”, **Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi**, 1995.
- Ahmed Efendi, Beyazizade: **İmam-ı Azam Ebu Hanife’nin İtikadi Görüşleri**, Çev.: İlyas Çelebi, İstanbul, İFAV Yayınları, 2000.
- Ahmed, Enis: **Kadın ve Sosyal Adalet**, Çev.: Murat Çiftkaya, İstanbul, Beyan Yayınları, t.y.
- Ahmed, Manzuriddin: **Kurân’da Anahtar Siyasi Kavramlar, İslam’da Siyaset Düşüncesi**, Çev.: Kazım Güleçyüz, İstanbul, İnsan Yayınları, 1995.
- Akarsu, Bedia: **Max Scheler Felsefesinde Kişi Kavramı ve İnsan Olma Sorunu**, İstanbul, İnkılap Yayınları, 1998.
- Akbulut, Ahmet: “Allah’ın Takdiri Kulun Tedbiri”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.: 33, S.: 1, 1994, s. 129-156.
- Akbulut, Ahmet: **Nübüvvet Meselesi Üzerine**, Ankara, Birleşik Yayıncılık, 1992.
- Akçay, Mustafa: “İmanın Oluşumunda Fıtratın Rolü”, **Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.: 1, 1996, s. 273-294.
- Akçay, Mustafa: “İnsanlığın Ortak Dini Temeli: Fıtrat”, **Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.: 13, S.: 23, 2011/1, s. 143-170.

- Akçay, Mustafa: **Çağdaş Dünyada İnsan ve Dini Sorumluluğu: Fetret Ehli Örneği**, İstanbul, Işık Yayınları, 2002.
- Akdemir, Furat: “Kurân’da İtaat Kavramı ve Peygambere İtaatin Mahiyeti”, **Kelam Araştırmaları Dergisi**, C.: 11, S.: 1, 2013, s. 425-442.
- Akdemir, Salih: “Hristiyan Kaynaklara ve Kur’an-ı Kerim’e Göre Hz. İsa”, **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi**, 1992.
- Akdemir, Salih: “Rahip G. Basetti-Sani’nin Hz. İsa ile İlgili Bazı Kur’an Ayetlerini Yorumlaması ve Müslüman Hristiyan Diyaloguna Çağrısı Üzerine”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.: 26, 1983, s. 183-201.
- Akdemir, Salih: “Tarih Boyunca ve Kurân-ı Kerim’de Kadın”, **İslami Araştırmalar Dergisi**, C.: 10, S.: 4, 1997, s. 249-258.
- Akdoğan, Ali: **Sosyal Ahlak**, İstanbul, Pınar Yayınları, 2008.
- Akgün, Elif: “Özgürlük Kavramının Felsefe Tarihindeki Gelişimi”, **Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi**, 2009.
- Akın, Mahmut H.: “Türkiye’de Muhafazakârlığın Direnme Odağı Olarak Aile”, **Aile Sosyolojisi Yazıları**, Ed.: Mustafa Aydın, İstanbul, Açılım Kitap, 2014.
- Akıncı, Adem: “İnsanın Anlam Arayışında Din Temeline Dayalı Ahlaki Değerler ve Ahlak Eğitimi”, **Tabula Rasa**, Yıl: 4, S.: 12 (Eylül-Aralık), 2004, s. 23-34.
- Akkad, Abbas Mahmut: **Kurân Felsefesi**, Çev.: Ahmed Demirci, Ankara, Nur Dağıtım, 1975.
- Akseki, Ahmed Hamdi: **Ahlâk Dersleri**, 2. Bsk., İstanbul, Üçdal Neşriyat, 1968.
- Akseki, Ahmed Hamdi: **İslâm Dini -İtikat, İbadet, Ahlâk-**, 32. Bsk., Ankara, Nur Yayınları, 1983.

- Akseki, Ahmed Hamdi: **İslam Dini**, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1975.
- Akseki, Ahmed Hamdi: **İslam Fıtri Tabii ve Umumi Bir Dindir**, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2018.
- Aksu, Şener: “Geleceğin Otoritesi Açısından Ulus Devletler”, **II. Uluslararası Sosyal Bilimciler Kongresi**, 2008.
- Akyüz, Vecdi: “Ebeveyn”, **T. D. V. İslam Ansiklopedisi**, No: 3, s. 101-103.
- Akyüz, Vecdi: **Kurân’da Siyasi Kavramlar**, İstanbul, Kitabevi, 1998.
- Albayrak, Halis: **Kurân’da İnsan-Gayb İlişkisi**, İstanbul, Şule Yayınları, 1993.
- Albayrak, Kadir: **Ermeni, Süryani ve Keldani Kiliseleri, Yaşayan Dünya Dinleri**, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2016.
- Algül, Hüseyin, Hayrettin, Karaman, Ali, Bardakoğlu, H. Yunus, Apaydın, İbrahim Kafi, Dönmez, Mehmet, Erkal, Ömer Faruk, Harman, Ahmet Selim, Klavuz, Süleyman, Uludağ, İrfan, Yücel:
- Alıcı, Mustafa: **Yahudi-Hristiyan Geleneğinde Dini Otorite, Dini Otorite**, İstanbul, Ensar Neşriyat, 2006.
- Allport, Gordon W.: **Birey ve Dini**, Çev.: Bilal Sambur, Ankara, Elis Yayınları, 2004.
- Alpaydın, Yusuf, Hatice Ayar, Arife Gümüş: **Çocukların Dini Gelişiminde Ebeveynlerin Rolü: Beklentiler ve Zorlanma Alanları**, İstanbul, İlke Yayınları, 2015.
- Alper, Hülya: “Nifak”, **T. D. V. İslam Ansiklopedisi**, No: 31, s. 565-568.

- Alper, Hülya: **İmanın Psikolojik Yapısı**, 3. Baskı, İstanbul, Rağbet Yayınları, 2013.
- Alper, Ömer Mahir: “İslam, Akıl ve Hakikat”, **Milel ve Nihal**, C.: 7, S.: 5, 2010, s. 39-72.
- Alper, Ömer Mahir: “İtaat”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.: I-XLIV, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001, No: 23, s. 444-445.
- Altaş, Nurullah, İsmail Arıcı: “Din Eğitiminin Bilimselleşme Süreci ”, **Din Eğitimi**, Ed.: Mustafa Köylü, Nurullah Altaş, 6. Bsk., İstanbul, Ensar Neşriyat, 2016.
- Altaş, Nurullah: “Küreselleşme, Çokkültürcülük ve Din Eğitimi”, **Din Eğitiminde Çağdaş Konular**, Ed. Mustafa Köylü, 2. Bsk., İstanbul, DEM Yayınları, 2014.
- Altaytaş, Muhammet: “İslami İnanç ve Değerlere Yöneltilen Eleştirilerin Niteliği-Turan Dursun, Erdoğan Aydın Örneği-“, **Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi**, 2001.
- Altaytaş, Muhammet: **Çağdaş İnkarcılık**, İstanbul, Ensar Neşriyat, 2007.
- Altınköprü, Tuncel: **Şahsiyet Analizi**, İstanbul, Altın Köprü Yayınları, 1980.
- Altıntaş, Hayrani: **İnsan ve Psikoloji**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989.
- Altıntaş, Hayrani: **İslam’ın Gerçek Yüzü**, Ankara, Ankara Üniversitesi Yayınları, 2005.
- Altıntaş, Ramazan: “İmam-ı Maturî’de Din-Siyaset İlişkileri”, **Milel ve Nihal**, C.:7, S.: 2, 2010, s. 53-66.
- Altıntaş, Ramazan: “İslamî Anlayışa Göre “el-Hayâtü’-d-Dünyâ” Kavramını Yorumlama Biçimleri”, **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.: 7, S.: 1, 2003, s. 129-160.
- Altıntaş, Ramazan: **İslam Düşüncesinde İşlevsel Akıl**, İstanbul, Pınar Yayınları, 2003.

- Altıntaş, Ramazan: **Kurân'da Hidayet ve Dalalet**, İstanbul, Pınar Yayınları, 2003.
- Altun, Veysel Karani: “Din Eğitimi Açısından İnsanın Yetkinliği (Sadreddin-i Konevi Örneği)”, **Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi**, 2020.
- Ardoğan, Recep: **Kurân ve İnsan** Psikolojisi, Ankara, İlkadım Yayınevi, 1998.
- Aristoteles: **Metafizik**, Çev.: Ahmet Arslan, Sosyal Yayınları, İstanbul, 1996.
- Arkan, Atilla: “Kindi ve İbni Rüşd’de İnsan Tasavvuru”, **İslam Araştırmaları Dergisi**, S.: 12, 2004, s. 27-54.
- Armağan, Mustafa: **Gelenek**, İstanbul, Ağaç Yayınları, 1992.
- Armaner, Neda: **Din Psikolojisine Giriş I**, Ankara, Ayyıldız Matbaası, 1980.
- Armaner, Neda: **İnanç ve Hareket Bütünlüğü Bakımından Din Terbiyesi**, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1967.
- Arslan, Ahmet: **Felsefeye Giriş**, İstanbul, Vadi Yayınları, 2002.
- Arslan, İhsan: “Kurân-ı Kerim’e Göre Hz. Peygamber ve Mucize”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C.: 10, S.: 50, 2017, s. 882-903.
- Arslan, Mehmet Lütfi: **Genç Peygamber ve Genç Dostları**, İstanbul, Erkam Yayınları, 2016.
- Arslantürk, Zeki, Tayfur Amman: **Sosyoloji**, İstanbul, Çamlıca Yayınları, 2000.
- Arvasi, Seyyid Ahmed: **İnsan ve İnsan Ötesi**, İstanbul, Burak Yayınevi, 1990.
- Aslan, Abdulgaffar: **Kur’an’da Vahiy**, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2000.
- Aslan, Ömer: **Kur’ân ve Hoşgörü**, Ankara, İlahiyat Yayınları, 2005.
- Aslan, Recep: “İstişarenin Önemi ve Hz. Peygamber’in Uygulamalarından Örnekler”, **Muş Alparslan**

- Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C.: 2, S.: 1, 2014, s. 223-241.
- Aşkar, Ö. Süleyman: **El-Cennetü ve'n-Nar**, 6. Bsk., Amman-Ürdün, Daru'n-Nefais, 1995.
- Atalay, Orhan: **Bilinç ve Put**, Van, Bilge Adam Yayınları, 2007.
- Atay, Hüseyin: "Allah'ın Halifesi: İnsan", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.: 18, S.:1, 1970, s. 71-80.
- Atay, Hüseyin: **İslam Gerçeği**, Ankara, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1995.
- Atay, Hüseyin: **İslam'ın İnanç Esasları**, Ankara, A.Ü.İ.F. Yayınları, 1992.
- Atay, Hüseyin: **Kurân'a Göre İman Esasları**, Ankara, Ajans Türk Matbaası, 1961.
- Atay, Hüseyin: **Kurân'a Göre İslam'ın Temel Kuralları**, Ankara, Gelişim Yayınları, 1981.
- Atay, Hüseyin: **Kurân'ın Reddettiği Dinler**, Ankara, Atay Yayınevi, 1999.
- Atay, Hüseyin: **Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi**, İstanbul, Dergah Yayınları, 1983.
- Ateş Alpat, Sabiha: **Modernizmin Kurbanları**, İstanbul, Beka Yayınları, 2012.
- Ateş, Abdurrahman: **Kur'an'a Göre Dinde Zorlama ve Şiddet Sorunu**, İstanbul, Beyan Yayıncılık, 2002.
- Ateş, Ali Osman: **Kurân ve Hadislere Göre Şeytan**, İstanbul, Beyan Yayınları, 1995.
- Ateş, Süleyman: "İhlas", **T. D. V. İslam Ansiklopedisi**, No: 21, s. 535-537.
- Atılğan, Yusuf Kenan: "İslam Düşüncesinde İlmin Kaynağı, İmkânı ve Sınırları", **Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S.: 1/2, 2013, s. 191-214.

- Atik, M. Kemal, Ali **İslami Kavramlar**, Ankara, Sema Gençlik Vakfı Bardakoğlu, Celal Kırcı, Yayınları, 1997.
- Selahattin Polat, Ali Toksarı:
- Attas, S. Nakıb: **İslam ve Laisizm**, Çev.: Selahaddin Ayaz, İstanbul, Pınar Yayınları, 1994.
- Attas, S. Nakıb: **İslam, Sekülerizm ve Geleceğin Felsefesi**, Çev.: M. Erol Kılıç, İstanbul, İnsan Yayınları, 1995.
- Attas, S. Nakıb: **İslami Eğitim**, Çev.: Ali Çaksu, İstanbul, Endülüs Yayınları, 1991.
- Attas, S. Nakıb: **Modern Çağ ve İslam Düşünüşünün Problemleri**, Çev.: Mahmut Erol Kılıç, İstanbul, İnsan Yayınları, 1989.
- Ay, M. Emin: **Çocuklarımıza Allah'ı Nasıl Anlatalım**, Ankara, Timaş Yayınları, 1987.
- Ay, M. Emin: **Din Eğitiminde Mükafat ve Ceza**, İzmir, Nil Yayınları, 1994.
- Ay, M. Emin: **Din Eğitimi ve Öğretiminde Mükafat ve Ceza**, Bursa, Uludağ Üniversitesi Basımevi, 1993.
- Ay, Mahmut: “Kelam’da Akıl İman İlişkisi: Temel Teolojik Yaklaşımlar”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.: 52, S.: 1, 2011, s. 49-68.
- Ayasbeyoğlu, Nevzat: **İslamiyet’in Eğitimimize Getirdiği Değerler ve K. Kerim’in Eğitim ile İlgili Ayetlerinin Tahlili**, İstanbul, MEB Yayınları, 1968.
- Aybakan, Bilal, İbrahim Kafi Dönmez: “Meşru”, **T. D. V. İslam Ansiklopedisi**, No: 29, s. 378-383.
- Aydın, Ali Arslan: **İslam İnançları ve Felsefesi**, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, t.y.
- Aydın, Hayati: “İd, Ego ve Süper Ego Bağlamında Bilimsel Verilerin Kur’ân’ın İlgili Kavramlarıyla Karşılaştırılması”,

- Akademik Araştırmalar Dergisi**, C.: 5, S.: 18, 2003, s. 116-130.
- Aydın, Hayati: “Kur’an’da İrâde-Azm ve Tevekkül”, **Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi**, C.: 8, S.: 3, 2008, s. 53-77.
- Aydın, Hayati: “Kurân Açısından Şeytanın Etkisi Bağlamında Vesvese ve Şüphe”, **İslami Araştırmalar Dergisi**, C.: 15, S.: 4, 2002, s. 537-542.
- Aydın, Hayati: **Kur’an’da Psikolojik İkna**, İstanbul, Timaş Yayınları, 2001.
- Aydın, Hüseyin: **İlim Felsefe ve Din Açısından Yaratılış ve Gayelilik (Teleoloji)**, Ankara, DİB Yayınları, 2012.
- Aydın, İbrahim Hakkı: “Seküler Ahlak Bağlamında Din-Ahlak İlişkisi”, **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.: 35, 2011, s. 1-23.
- Aydın, Mehmet S.: **Din Felsefesi**, İstanbul, Selçuk Yayınları, 1992.
- Aydın, Mehmet S.: **İslam’ın Evrenselliği**, İstanbul, Ufuk Kitapları Yayınları, 2000.
- Aydın, Mehmet S.: **Kant’ta ve Çağdaş İngiliz Felsefesinde Tanrı Ahlak İlişkisi**, Ankara, TDV Yayınları, 1991.
- Aydın, Mehmet Şevki: “İslam Eğitim Geleneğinde Öğretmenlik”, **Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.: 19, S.: 11, 2001, s. 59-74.
- Aydın, Mehmet Şevki: **Din Eğitimi Bilimi**, Kayseri, Kimlik Yayınları, 2017.
- Aydın, Mehmet Zeki: **Ailede Çocuğun Ahlak Eğitimi**, 6.Baskı, Ankara, Nobel Yayınları, 2008.
- Aydın, Mehmet Zeki: **Din Öğretiminde Yöntemler**, 9. Bsk., İstanbul, Nobel Akademik Yayıncılık, 2015.
- Aydın, Mehmet: “Allah’ın Varlığına İnanmanın Akliliği”, **İslami Araştırmalar Dergisi**, S.: 2, 1986, s. 12-21.
- Aydın, Mehmet: **Din Felsefesi**, İzmir, Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1999.

- Aydın, Mehmet: **İlahi Dinlerde Şeytan İnancı ve Anlayışı**, Konya, Palet Yayınları, 2018.
- Aydın, Mehmet: **İslam Dini İlmihali**, Konya, Hibaş Yayınları, 1984.
- Aydın, Mustafa: **Değişim Sosyolojisi**, İstanbul, Açılım Kitap, 2015.
- Aydın, Mustafa: **İlk dönem İslam Toplumunun Şekillenışı**, İstanbul, Pınar Yayınları, 1991.
- Aydın, Mustafa: **İslam'ın Tarih Sosyolojisi**, İstanbul, Pınar Yayınları, 2015.
- Aydın, Mustafa: **Kurumlar Sosyolojisi**, İstanbul, Açılım Kitap Yayıncılık, 2015.
- Aydın, Mustafa: **Moderniteye Dışarıdan Bakmak**, 2. Baskı, İstanbul, Açılımkitap, 2014.
- Aydın, Ömer: **Kur'an-Kerim'de İman Ahlak İlişkisi**, İstanbul, İşaret Yayınları, 2007.
- Aydınlı, Abdullah: "Sünnetin Geçmişte ve Günümüzde İhmali Meselesi", **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.: 8, 1998, s. 281-302.
- Aydınlı, Yaşar: **Farabi'de Tanrı-İnsan İlişkisi**, İstanbul, İz Yayıncılık, 2000.
- Aydüz, Davut: "İslam'da İbadet ve İbadet - Amel İlişkisi", **Yeni Ümit Dergisi**, S.: 60, 2003, s. 40-48.
- Ayhan, Halis: **Din Eğitimi ve Öğretimi**, Ankara, D.İ.B. Yayınları, 1984.
- Ayhan, Halis: **Eğitim Bilimine Giriş**, İstanbul, Şule Yayınları, 1997.
- Ayhan, Halis: **Eğitime Giriş ve İslamiyet'in Eğitimimize Getirdiği Değerler**, İstanbul, Damla Yayınevi, 1982.
- Ayhan, Halis: **Türkiye'de Din Eğitimi**, İstanbul, Dem Yayınları, 2004.
- Aytekin, Arif: **Ehl-i Sünnet İnanç Esasları**, İstanbul, Bereket Yayınları, 2011.

- Aytepe, Mahsum: “Fıtrat Kavramı Bağlamında İnsanın Orta Yolu Bulma Potansiyeli”, **Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi**, C.: 10, S.: 1, 2018, s. 230-248.
- Ayvalı, Ramazan: “‘Ameller Niyetlere Göredir’ Hadisi Hakkında Birkaç Söz”, **Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.: 4, S.: 4, 1991, s. 85-93.
- Ayverdi, İlhan: **Misalli Büyük Türkçe Sözlük**, C.: I-III, İstanbul, Kubbealtı Neşriyat, No: 1, 2005.
- Azimli, Mehmet: “Kadınların İdareciliği Konusundaki Rivayete Tarihsel Bağlamda Eleştirel Bir Yaklaşım”, **İslami Araştırmalar Dergisi**, C.: 15, S.: 3, 2002, s. 417-422.
- Azzam, Abdurrahman: **Ebedi Risalet**, Çev.: Hüsnü Erdem, İstanbul, Sönmez Matbaacılık, 1962.
- Babanzade, Ahmet Naim: **İslam Ahlakının Esasları**, Notlarla Sadeleştiren: Recep Kılıç, Ankara, TDV Yayınları, 1995.
- Babilli, Mahmud: **İslam’da Şura**, Çev.: Nihat Armağan, Kemal Çobanbeyli, İstanbul, Fikir Yayınları, 1973.
- Bağdadi, Ebu Mansur Abdülkahir b. Tahir et-Temimi: **Usulu’d-Din**, İstanbul, y.y., 1990.
- Bahadır, Abdülkerim: “Hayatın Anlam Kazanmasında Psiko-Sosyal Faktörler ve Din”, **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S.: 6, 2000, s. 185-234.
- Bahadır, Abdülkerim: **İnsanın Anlam Arayışı ve Din**, İstanbul, İnsan Yayınları, 2002.
- Bahçekapılı, Mehmet: “Biyopsikososyal Açıdan Dinin Engellilik ve Farklı Sağlık Problemleri Üzerindeki Etkisi”, **Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi**, S.: 1, 2016, s. 16-44.
- Baltacıoğlu, İsmail Hakkı: **Allah Nedir?**, Ankara, Ayyıldız Matbaası, 1961.
- Barbier, Maurice: **Modern Batı Düşüncesinde Din ve Siyaset**, Çev.: Özkan Gözel, İstanbul, Kaknüs Yayınları, 1999.

- Bardakoğlu, Ali: **İslam Işığında Müslümanlığımızla Yüzleşme**, İstanbul, Kuramer Yayınları, 2017.
- Bardakoğlu, Ali: “Günümüz İslam Topluluklarında İnsan Onurunun Zedelenmesi Sorununa İçeriden Bakış”. **Hız. Peygamber ve İnsan Onuru**, Ali Bardakoğlu v. d., Ankara, DİB Yayınları, 2013.
- Bardakoğlu, Ali: “Hak”, **T. D. V. İslam Ansiklopedisi**, No: 15, s. 139-151.
- Bardakoğlu, Ali: “İkrah”, **T. D. V. İslam Ansiklopedisi**, No: 22, s. 30-37.
- Barker, George: **Onun İzinde Hristiyanlık ve Laiklik Tarihi**, İstanbul, Zafer Matbaası, 1985.
- Barlas, Tolun: **Toplum Bilimlerine Giriş**, Ankara, Adım Yayınları, 1991.
- Barthold, Wilhelm, **İslam Medeniyeti Tarihi**, Ankara, Diyanet İşleri Mehmed Fuad, Köprülü: Başkanlığı Yayınları, 1984.
- Başaran, İ. Ethem: **Eğitim Bilimine Giriş**, Ankara, Ekinoks Yayınları, 2007.
- Başçı, Vahdettin: “Akıl ve Vahiy Yönünden Doğru Düşünme”, **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.:13, 1997, s. 209-221.
- Başer, Hacı Bayram: **Şeriat ve Hakikat**, İstanbul, Klasik Yayınları, 2017.
- Başgil, Ali Fuat: **Din ve Laiklik**, İstanbul, Yağmur Yayınları, 1985.
- Başgil, Ali Fuat: **Gençlerle Başbaşa**, 22. baskı, İstanbul, Yağmur Yayınları, 1988.
- Başkurt, İrfan: “Din ve Ahlak Eğitiminde Yeni Arayışlar ve Bakış Açıları”, **İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.: 6, 2002, s. 69-100.
- Başkurt, İrfan: **Kurân Açısından Din Eğitiminde Adalet Ölçü Denge-Sırat-ı Müstakim-**, İstanbul, İşaret Yayınları, 2001.

- Baydar, Ahmet: **Kur'an Açısından Korku ve Büyü**, İstanbul, Beyan Yayınları, 1999.
- Baymur, Feriha: **Genel Psikoloji**, 11. Bsk., İstanbul, İnkilâp Kitapevi, 1994.
- Bayraklı, Bayraktar: “Kurân-ı Kerim’e Göre Ailede Çocuk Eğitimi”, **Tartışmalı İlmi Toplantılar Dizisi: İslam'da Aile ve Çocuk Terbiyesi (II)**, İbrahim Canan v. d., İstanbul, Ensar Neşriyat, 2005.
- Bayraklı, Bayraktar: **İnsanlığın Vebası Şirk**, İstanbul, Düşün Yayıncılık, 2015.
- Bayraklı, Bayraktar: **İslam'da Eğitim Anlayışı**, İstanbul, Bayraklı Yayınları, 2009.
- Bayraklı, Bayraktar: **İslam'da Eğitim, Batı Eğitim Sistemiyle Mukayeseli**, İstanbul, Dergah Yayınları, 1980.
- Bayraklı, Bayraktar: **İslam'da Eğitim**, İstanbul, Bayraklı Yayınları, 2012.
- Bayraklı, Bayraktar: **Kur'an'da Değişim, Gelişim ve Kalite Kavramları**, İstanbul, İFAV Yayınları, 1999.
- Bayraklı, Bayraktar: **Kur'an'da İçsel-Sosyal-Maddi Çevre Kavramları**, İstanbul, Bayraklı Yayınları, 2009.
- Bayraklı, Bayraktar: **Kurân'a Göre Kiminle?**, İstanbul, Düşün Yayıncılık, 2018.
- Bayraklı, Bayraktar: **Mukâyeseli Eğitim Felsefesi Sistemleri**, İstanbul, Sidre Yayıncılık, 2002.
- Bayraklı, Bayraktar: **Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'ân Tefsiri**, C.: I-XXI, İstanbul, Bayraklı Yayınları, 2005.
- Bayraktar, Fatma: “Dua-Kader İlişkisi”, **Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi**, 2007.
- Bayraktar, M. Faruk: “Ailenin Eğitim Görevi”, **Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi**, S.: 2, 1995, s. 117-142.
- Bayraktar, M. Faruk: “Eğitimde Disiplin, Ceza ve Dayak Üzerine”, **Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi**, S.: 1, 1994, s. 97-107.

- Bayraktar, M. Faruk: **İslâm Eğitiminde Öğretmen-Öğrenci Münasebetleri**, İstanbul, İFAV Yayınları, 1994.
- Bayraktar, Mehmet: **İslam İbadet Fenomenolojisi**, Ankara, Akçağ Yayınları, 1987.
- Baysal, Sıddık: “Ulu’l-Emr Kavramı”, **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi**, 2006.
- Baytan, Enver: **Hristiyanlık Üzerine Tetkikler II Uluhiyet Peygamberlik ve Amentü**, İstanbul, Ahmet Sait Matbaası, 1966.
- Bebek, Adil: “Cennet Meyveleri Örneğinde Ahiret Hayatına Kelami Bir Bakış”, **Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.: 10/2, 2005, s. 1-18.
- Bebek, Adil: **Din ve Düşünce Açısından Dua**, İstanbul, Rağbet Yayınları, 1998.
- Bebek, Adil: **Maturidi’de Günah Problemi**, İstanbul, Rağbet Yayınları, 1998.
- Bedruddin Ebu Muhammed Mahmud, İbn Ahmed: **Umdetü’l-Kari Şerhu Sahihi’l-Buhari**, Mısır, y.y., 1392/1972.
- Benedict, Ruth: **Kültür Örüntüleri**, Çev.: Mustafa Topal, Ankara, Öteki Yayınları, 1998.
- Berger, Peter L.: **Dini Kurumlar, Toplumbilimi Yazıları**, Çev.: Adil Çiftçi, İzmir, Anadolu Yayınları, 1999.
- Berger, Peter L.: **Dinin Sosyal Gerçekliği**, Çev.: Ali Coşkun, İstanbul, İnsan Yayınları, 1993.
- Berger, Peter L.: **Kutsal Şemsiye-Dinin Sosyolojik Teorisinin Ana Unsurları**, Çev.: Ali Coşkun, İstanbul, Rağbet Yayınları, 2015.
- Bergson, Henri: **Ahlâk ile Dinin İki Kaynağı**, Çev.: Mehmet Karasan, Ankara, M.E.B. Yayınları, 1962.
- Bertrand, Alexis: **Ahlak Felsefesi**, Sad.: Hayrani Altıntaş, Ankara, Seba Yayınları, 1999.

- Bilge, Necip: **Hukuk Başlangıcı-Hukukun Temel İlkeleri**, 5. Bsk., Ankara, Turhan Kitabevi, 1986.
- Bilgin, Beyza: “Din Eğitiminin Genel Eğitimdeki Yeri”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.: 24, S.: 1, 1990, s. 469-483.
- Bilgin, Beyza: “İslam ve Hristiyanlığın Din Pedagojisi: Birbirimizde Neler Öğrenebiliriz?”, **Kültürel Çeşitlilik ve Din**, Ed.: Remziye Yılmaz, Ankara, Sinemis Yayınları, 2005.
- Bilgin, Beyza: **Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi**, Ankara, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1988.
- Bilgin, Beyza: **İslam ve Çocuk**, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2003.
- Bilgin, Beyza: Mualla Selçuk, **Din Öğretimi Özel Öğretim Yöntemleri**, 4. Bsk., Ankara, Gün Yayınları, 1999.
- Bilgiseven, Amiran **Din Sosyolojisi**, İstanbul, Filiz Kitabevi, 1985.
- Kurtkan:
- Bilgiz, Musa: “Kur’an’da Bilgi ve Düşünce Üretimi”, **İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmalar Dergisi**, S.: 3, s. 53-86.
- Bilgiz, Musa: “Kurân’da Amellerin Değer Yönünden Mukayesesi”, **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.: 20, 2003, s. 126-155.
- Bilgiz, Musa: **Hayırlı Çocuk Yetiştirmenin Temel İlkeleri**, İstanbul, Beyan Yayınları, 2006.
- Bilgiz, Musa: **Kur’an Açısından Vicdan ve Değeri**, İstanbul, Beyan Yayınları, 2007.
- Bilgiz, Musa: **Kur’an’da Bilgi**, İstanbul, İnsan Yayınları, 2003.
- Bilhan, Saffet: **Din Eğitimin Amacı**, Ankara, İlahiyat Vakfı Yayınları, 1981.
- Bilhan, Saffet: **Eğitim Felsefesi, Kavram Çözümlemesi**, Ankara, Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları, 1991.
- Bilmen, Ömer Nasuhi: **Büyük İslam İlmihali**, İstanbul, Bilmen Yayınları, t.y.

- Bilmen, Ömer Nasuhi: **Fıkıh İlmi ve İslam Hukuku Terimler Sözlüğü**, Haz.: Abdullah Kahraman, İstanbul, Nizamiye Akademi, 2016.
- Bilmen, Ömer Nasuhi: **Muvazzah İlm-i Kelam**, Sad.: K. İsmail Paçacı, İstanbul, Fatih Enes Kitabevi, 2000.
- Bingöl, Abdulkuddüs: “İletişim Bağlamında Mantık ve Dil”, **Ankara İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.: 9, 1999, s. 145-157.
- Birekul, Mehmet, F. Mehmet Yılmaz: **Peygamber Günlerinde Sosyal Hayat ve Aile**, Konya, Yediveren Yayınları, 2001.
- Blachere, Regis: “Nefs Kelimesinin Kur’an’da Kullanılışı Hakkında Bazı Notlar”, Çev.: Sadık Kılıç, **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.: 5, 1982, s. 189-196.
- Boetie, Etienne de La: **Gönüllü Kulluk Üzerine Söylev**, Çev.: Mehmet Ali Ağaoğulları, 4. Bsk., İstanbul, İmge Kitabevi, 2014.
- Bolay, Süleyman Hayri: “Akıl”, **T. D. V. İslam Ansiklopedisi**, No: 2, s. 238-242.
- Bovet, Pierre: **Din Duygusu ve Çocuk Psikolojisi**, Çev.: Selahattin Odabaş, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1958.
- Bozkurt, Ahmet: “İslam Hukuku Açısından Bir Prensip Olarak Şura ve İstişare”, **Bartın Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi**, C.: 6, S.: 11, 2019, s. 36-59.
- Budak, Selçuk: **Psikoloji Sözlüğü**, Ankara, Bilim ve Sanat Yayınları, 2000.
- Buladı, Kerim: “Kur’an Kendisini Nasıl Tanıtır”, **Diyanet İlmi Dergi**, S.: 37/4, (Ekim-Kasım-Aralık 2001), s. 5-23.
- Buladı, Kerim: **İslam Işığında Ailede Huzurlu Yaşam**, İstanbul, Hayat Yayınları, 2013.
- Buladı, Kerim: **Kur’ân’ın Anlaşılmasında Anahtar Kavramlar**, İstanbul, Kayıhan Yayınları, 2015.
- Buladı, Kerim: **Kurân’da Nankörlük Kavramı**, 2. Bsk., İstanbul, Pınar Yayınları, 2015.

- Bulut, Mehmet: “Sosyolojik Açısından Ahlak ve Ahlak Eğitimi”, **Din Öğretimi Dergisi**, C.: 32, S.: 1, 1992, s. 97-105.
- Bulut, Metin Tahsin: **İslami Dua Öğretisi**, İstanbul, Basiret Yayıncılık, 1994.
- Bulut, Nurgül: “Allah İnancı-Ahlak İlişkisi: Din Eğitimi Bağlamında Bir İnceleme”, **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi**, 2020.
- Büyüköztürk, Şener: **Sosyal Bilimler İçin Veri Analizi El Kitabı**, Ankara, Pegem Akademi Yayıncılık, 2011.
- Canan, İbrahim: “Kurân’da Çocukla İlgili Meseleler”, **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.: 8, 1998, s. 5-22.
- Canan, İbrahim: **Allah’ın Çocuklara Bahsettiği Haklar**, İstanbul, Timaş Yayınları, 2005.
- Canan, İbrahim: **Peygamberimizin Yanılma(ma)sı Meselesi**, İstanbul, Rağbet Yayınları, 1999.
- Canatan, Kadir: “Gelenek, Din ve Modernite”, **Bilgi ve Hikmet Dergisi**, S.: 9, 1995, s. 22-28.
- Carr, Edward Hallet: **Tarih Nedir**, Çev.: Mistek Gizem Gürtürk, İstanbul, İletişim Yayınları, 1991.
- Carrel, Alexis: **Başarının Sırları**, Çev.: Refik Özdek, İstanbul, Yağmur Yayınları, 1973.
- Carrel, Alexis: **Bilinmeyen İnsan**, Çev.: Masuh Baydar, İstanbul, Semih Lütfi Kitabevi, 1959.
- Carrel, Alexis: **Dua**, Çev.: M. Alper Yücetürk, İstanbul, Yağmur Yayınları, 1991.
- Carrel, Alexis: **Hayat Hakkında Düşünceler**, Çev.: Cahit Begenç, İstanbul, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988.
- Carrel, Alexis: **İnsan Denen Meçhul**, Çev.: Refik Özdek, İstanbul, Timaş Yayınları, 2000.
- Carrel, Alexis: **İnsanlar Uyanın**, Çev.: Leyla Yazıoğlu, İstanbul, Arif Bolat Kitabevi, 1965. Selçuk, Mualla: “Din Öğretim

- Özgürleştiren Bir Süreç Olabilir Mi?”. **Din Öğretiminde Yeni Yaklaşımlar**, Mualla Selçuk v. d., İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 2000.
- Cassier, Ernst: **İnsan Üstüne Bir Deneme**, Çev.: Nejla Arat, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1980.
- Cebeci, Lütfullah: **Kurân’da Şer Problemi**, Ankara, Akçağ Yayınları, 1985.
- Cebeci, Lütfullah: **Kurân-ı Kerim’e Göre Cin-Şeytan**, Konya, İstişare Yayınları, 1989.
- Cebeci, Lütfullah: **Kurân-ı Kerim’e Göre Melekler**, Kayseri, İstişare Yayınları, 1989.
- Cebeci, Suat: **Din Eğitimi, Bilimi ve Türkiye’de Din Eğitimi**, Ankara, Akçağ Yayınları, 1996.
- Cedan, Fehmi: **Çağdaş Arap Dünyasında İslami Yönetim Tartışmaları**, Çev.: Mehmet Yolcu, İstanbul, Yöneliş Yayınları, 1989.
- Cemaleddin, Seyyid Abdullah: **İslamda İdari Siyaset**, Thk.: A. Kadir Kabakçı, Çev.: Erol Bayraktar, İstanbul, Hira Yayınları, t.y.
- Cerrahoğlu, İsmail: **Kur’an’ı Kerim’den Öğütler**, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1991.
- Certel, Hüseyin: “İslami İbadetlerin Psiko-Sosyal İşlevleri”, **Ekev Akademi Dergisi**, C.:1, S.: 3, 1998, s. 149-156.
- Certel, Hüseyin: **Kur’an’da İnsan**, Isparta, Tuğra Matbaası, 2000.
- Cevdet, Abdullah: **Fünun ve Felsefe**, Konya, Çizgi Kitabevi, 2009.
- Cevizci, Ahmet: **Eğitim Felsefesi**, İstanbul, Say Yayınları, 2018.
- Ceylan, Meryem Canan: “Süleyman Ateş ile Bilgi- Bilim ve Bazı Kavramlar Üzerine”, **Kitap Dergisi**, S.: 83, 1996, s. 15-16.
- Chittick, William C.: **Tasavvuf; Kısa Bir Giriş**, Çev.: Turan Koç, İstanbul, İz Yayıncılık, 2003.
- Cilacı, Osman: “Dua”, **T. D. V. İslam Ansiklopedisi**, No: 9, s. 529-530.

- Cilacı, Osman: **İlahi Dinlerde Cennet İnancı**, İstanbul, Beyan Yayınları, 1991.
- Cilacı, Osman: **Psiko- Sosyal Açıdan İlâhi Dinlerde Duâlar**, Konya, Arı Matbaası, 1982.
- Comte, August: **Pozitivizm İlmihali**, Çev.: Peyami Erman, İstanbul, M. E. B. Yayınları, 1986.
- Coşkun, Ahmet: “Kur’an-ı Kerim’in Dünya ve Ahirete Bakışı”, **Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.:5, S.: 4, 1987, s. 267-283.
- Coşkun, Ali: **Sosyal Değişme ve Dini Normlar**, İstanbul, Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 2005.
- Coşkun, İbrahim: **İslam Düşüncesinde İnkâr Problemi**, İstanbul, Tekin Kitabevi, 2000.
- Coşkun, Selçuk: **Bir Eğitimci Olarak Hz. Peygamber'in İnsan Anlayışı**, Erzurum, Ekev Yayınları, 1996.
- Cüceloğlu, Doğan: **İçimizdeki Çocuk**, İstanbul, Remzi Kitabevi, 2017.
- Cüceloğlu, Doğan: **İnsan ve Davranışı**, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1992.
- Cüceloğlu, Doğan: **Yeniden İnsan İnsana**, 14. Bsk., İstanbul, Remzi Kitabevi, 1997.
- Cündioğlu, Düccane: **Hz. İnsan**, İstanbul, Kapı Yayınları, 2010.
- Cündioğlu, Düccane: **Kurân, Dil ve Siyaset Üzerine Söyleşiler**, İstanbul, Kitabevi Yayınları, 1998.
- Çağatay, Neşet: **İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı**, Ankara, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1957.
- Çağrııcı, Mustafa, Hayati Hökelekli: “İrade”, **T. D. V. İslam Ansiklopedisi**, No: 22, s. 380-384.
- Çağrııcı, Mustafa: “Adalet”, **T. D. V. İslam Ansiklopedisi**, No: 1, s. 341-343.
- Çağrııcı, Mustafa: “Ahlak”, **T. D. V. İslam Ansiklopedisi**, No: 2, s. 1-9.
- Çağrııcı, Mustafa: “Edep”, **T. D. V. İslam Ansiklopedisi**, No: 10, s. 412-414.

- Çağrı, Mustafa: “Heva”, **T. D. V. İslam Ansiklopedisi**, No: 17, s. 246-276.
- Çağrı, Mustafa: “Hürriyet”, **T. D. V. İslam Ansiklopedisi**, No: 18, s. 502-505.
- Çağrı, Mustafa: “İhsan”, **T. D. V. İslam Ansiklopedisi**, No: 21, s. 544-546.
- Çağrı, Mustafa: “İtidal”, **T. D. V. İslam Ansiklopedisi**, No: 23, s. 456-457.
- Çağrı, Mustafa: “Nasihat”, **T. D. V. İslam Ansiklopedisi**, No: 32, s. 408-409.
- Çağrı, Mustafa: “Sabır”, **T. D. V. İslam Ansiklopedisi**, No: 35, s. 337-339.
- Çağrı, Mustafa: “Zan”, **T. D. V. İslam Ansiklopedisi**, No: 44, s. 120-122.
- Çağrı, Mustafa: **İslam Ahlakı**, İstanbul, Ensar Neşriyat, 1985.
- Çağrı, Mustafa: **İslam Düşüncesinde Ahlak**, İstanbul, Dem Yayınları, 2006.
- Çakmak, Muhammet: “Yabancılaşma Kavramı Üzerine Bazı Değerlendirmeler ve Kur’an’ın Yabancılaşma Kavramına Bakışı”, **Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.: 1, 1996, s. 301-312.
- Çam, Ömer: “Din, Dil, Kültür ve Eğitim”, **Din Eğitimi Araştırmalar Dergisi**, S.: 1, 1994, s. 21-32.
- Çamdibi, H. Mahmut: **Din Eğitiminde İnsan ve Hayat**, İstanbul, Çamlıca Yayınları, 2003.
- Çamdibi, H. Mahmut: **Şahsiyet Terbiyesi ve Gazali**, İstanbul, İFAV Yayınları, 1994.
- Çamdibi, Mahmut: **Din Eğitiminin Temel Meseleleri**, İstanbul, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1994.
- Çelebi, Ahmet: **Mukayeseli Dinler Açısından Yahudilik**, Çev.: Ahmet M. Büyükçınar, Ö. Faruk Harman, İstanbul, Kalem Yayınevi, 1978.

- Çelebi, İlyas: “Sünnetullah”, **T. D. V. İslam Ansiklopedisi**, No: 38, s. 159-160.
- Çelebi, İlyas: **İslam İnancında Gayb Problemi**, İstanbul, M.Ü.İ.F.Yayınları, 1996.
- Çelebi, İlyas: **İslâm’ın İnanç Esasları**, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı İSAM Yayınları, 2009.
- Çelik, Ali: “Sünnete İttiba Konusunda Farklı Eğilimler”, **İslami Araştırmalar Dergisi**, C.: 13, S.: 1, 2000, s. 75-92.
- Çelik, Beşir: “Tezyîn Kavramı Çerçevesinde Kur’ân’a Göre Kötü Amellerin Cazip Görünmesi”, **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi**, 2015.
- Çelik, İbrahim: **Kur’an’da Peygamberlere Karşı Güçler**, Bursa, Kişisel Yayınlar, 2001.
- Çelik, Ömer: Teşbih, **Temsil ve Tasvirler Işığında Kur’an’da İnsan**, İzmir, Işık Akademi Yayınları, 2010.
- Çelikel, Bülent: “Din Eğitiminin Psikolojik Temelleri Üzerine Bir Değerlendirme”, **EKEV Akademi Dergisi**, S.: 58, 2014, s. 537-550.
- Çelikel, Bülent: “Fazlur Rahman’ın Geleneksel İslami Eğitim Eleştirisi”, **Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.: 27, 2008, s. 133-145.
- Çelikkaya, Tekin, Zafer, Kuş: “Sosyal Bilgiler Öğretmenlerinin Kullandıkları Yöntem ve Teknikler”, **Ahi Evran Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, C.: 22, S.: 2, 2009, s. 741-758.
- Çetin, Abdurrahman: **Kur’an İlimleri ve Kur’an-ı Kerîm Tarihi**, 2. Bsk., İstanbul, Dergâh Yayınları, 2012.
- Çetin, Abdurrahman: **Örneklerle Peygamberimiz**, İstanbul, Ensar Yayınları, 2013.
- Çetin, Erol: **İnancın İman Hayatına Yansıması Bağlamında Deizm Eleştirisi**, Kahramanmaraş, İksad Yayınevi, 2018.

- Çetin, İsmail: **John Locke'da Tanrı Anlayışı**, Ankara, Vadi Yayınları, 1995.
- Çetiner, Bedreddin: **Fatiha'dan Nas'a Esbab-ı Nüzul I-II**, C.: I-II, İstanbul, Çağrı Yayınları, 2010.
- Çetiner, Bedrettin: **Kurân-ı Kerim'de Mesuliyet (Kaynağı, Sınırları, Sonuçları)**, İstanbul, Ensar Neşriyat, 2006.
- Çiçek, Yakup, Fahrettin, Yıldız: **Kurân'da Terimler ve Kavramlar: ALLAH**, İstanbul, Bir Yayıncılık, 1985.
- Çiftçi, Adil: **Fazlurrahman İle İslam'ı Yeniden Düşünmek**, Ankara, Kitabiyat Yayınları, 2000.
- Çilingir, Lokman: **Ahlak Felsefesine Giriş**, Ankara, Elis Yayınları, 2003.
- Çilingir, Lokman: **Pratik Aklın Doğal Diyalektiği**, Ankara, Elis Yayınları, 2005.
- Çimen, Abdullah Emin: **Niçin Helâk Oldular**, İzmir, Akademi Yayınları, 2008.
- Çubukçu, İbrahim Agâh: **Milli Kültür Unsurlarımız Üzerinde Genel Görüşler**, Ankara, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 1990.
- Dağcı, Şamil: **İslâm Ceza Hukukunda Şahıslara Karşı Müessir Fiiller**, Ankara, DİB Yayınları, 1999.
- Dalkıran, Sayın: **Aklın Büyük Yanılgısı Tanrılaştırma**, İstanbul, Yedirenk Kitapları, 2004.
- Dam, Hasan: "Farabi", **Klasik İslam Eğitimcileri**, Ed.: Mustafa Köylü, Ahmet Koç, İstanbul, Rağbet Yayınları, 2016.
- Damağani, Hüseyin b. Muhammed: **Kamusu'l Kurân**, Beyrut, Darü'l ilmi lil Melayin, 1983.
- Daryal, Ali Murat: **İslam'ın Doğuş ve İlk Yayılışının Psiko-Sosyal Açından Tahlili**, İstanbul, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1989.
- De Landa, Manuel: **Çizgisel Olmayan Tarih**, Çev.: Ebru Kılıç, İstanbul, Metis Yayınları, 2006.

- Demir, Fahri: **İslam Ahlakı**, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1997.
- Demir, Osman: “Vicdan”, **T. D. V. İslam Ansiklopedisi**, No: 43, s. 100-102.
- Demir, Şehmus: “Kur’an’ın Dünya Hayatına Bakışı ve Dünya Âhîret Münasebeti”, **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi**, 1995.
- Demir, Zekiye: **Aile Huzuru**, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2008.
- Demirci, Kürşat: **Dinlerin Dejenerasyonu**, İstanbul, İnsan Yayınları, 1996.
- Demirci, Muhsin: **Kur’ân’a Göre İnsan ve Sorumlulukları**, İstanbul, Ensar Yayınları, 2010.
- Demirci, Muhsin: **Kurânın Ana Konuları**, İstanbul, M. Ü. İ. F. V. Yayınları, 2010.
- Demirel, Muammer: “Osmanlı Modern Mekteplerinde Mükafat”, **Türk Tarih Eğitimi Dergisi**, C.: 2, S.: 1, 2013, 62-75.
- Demirkol, Murat: “Seyyid Hüseyin Nasr’a Göre Ezeli Hikmet ve Geleneksel İslam”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.: 51, S.: 2, 2010, s. 271-290.
- Demirlek, Hacı Ali: “Kur’an-ı Kerim’de Teşvik ve Sakındırma Metodu”, **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi**, 1997.
- Demirli, Ekrem: **İslam Metafiziğinde Tanrı ve İnsan**, İstanbul, Kabalcı Yayıncılık, 2012.
- Deniz, Gürbüz: **Anlam ve Varlık Boyutuyla İnsan**, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2017.
- Deniz, Gürbüz: **İnsan Hürriyetinin Metafizik Temelleri**, İstanbul, Litera Yayıncılık, 2010.
- Dereli, Muhammed Vehbi: **Tefsirde Yanılgı Sebepleri ve Bunlardan Korunma Yolları**, Ankara, Fecr Yayınları, 2009.

- Derveze, İzzet: **Kur’ân Cevap Veriyor**, Çev.: Abdullah Baykal, İstanbul, Yöneliş Yayınları, 1988.
- Descartes, Rene: **Metot Üzerine Konuşma**, Çev.: Mehmet Karasan, Ankara, Milli Eğitim Basımevi, 1962.
- Devalibi, Maruf: **İslam’da Devlet ve İktidar**, Çev.: M. Said Hatiboğlu, İstanbul, Dergah Yayınları, 1985.
- Develioğlu, Ferit: **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat**, Ankara, Doğuş Matbaası, 1970.
- Dinç, Mehmet: **Bırakma Kendini**, 3. Baskı, İstanbul, Aşınakitap, 2017.
- Dodurgalı, Abdurrahman: “İbni Sina”, **Klasik İslam Eğitimcileri**, Ed.: Mustafa Köylü, Ahmet Koç, İstanbul, Rağbet Yayınları, 2016.
- Dodurgalı, Abdurrahman: “Kur’an’a Göre Eğitimin Gücü”, **Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi**, S.: 3, 1996, s. 117-150.
- Dodurgalı, Abdurrahman: “Kurân’ı Kerime Göre Çocuk Eğitimi”, **Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi**, 1984.
- Dodurgalı, Abdurrahman: **Ailede Din Eğitimi**, İstanbul, Timaş Yayınları, 2010.
- Dodurgalı, Abdurrahman: **Eğitim Sosyolojisi**, İstanbul, İFAV Yayınları, 1995.
- Dodurgalı, Abdurrahman: **İbn Sînâ Felsefesinde Eğitim**, İstanbul, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1995.
- Doğan, D. Mehmet: **Büyük Türkçe Sözlük**, 11. Basım, İstanbul, İz Yayınları, 1996.
- Doğan, Hüseyin: “Abdülkâhir el-Bağdâdî’nin Tanrı-Âlem Anlayışı”, **İslam Araştırmaları Usûl Dergisi**, S.: 18, 2012, s. 37-74.
- Doğan, İsmail: **Sivil Toplum/ Ondan Bizde De Var**, İstanbul, Sistem Yayıncılık, 2000.
- Doğan, İsmail: **Sosyoloji Kavramlar ve Sorunlar**, İstanbul, Sistem Yayıncılık, 1996.

- Doğan, Recep: “Kur’an’a Göre İnsanın Evrendeki Yeri”, **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi**, 2008.
- Doğrul, Ömer Rıza: **Kur’ân Nedir**, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1967.
- Dorman, Emre: “Deizm ve Eleştirisi: Tarihsel ve Teolojik Bir Yaklaşım”, **Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi**, 2009.
- Dorman, Emre: **101 Soruda Kur’an Dini Konularda En Çok Merak Edilen Sorular**, İstanbul, İstanbul Yayınevi, 2021.
- Dorman, Emre: **İnsanlar Uyurlar Ölünce Uyanırlar**, İstanbul, İstanbul Yayınevi, 2011.
- Dorman, Emre: **Teolojik ve Felsefi Açından Din Ahlak İlişkisi**, İstanbul, İstanbul Yayınevi, 2019.
- Dölek, Adem: “Hadisler Işığında Haset Hastalığı ve Psikoterapi” **Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.: 10/4, 2002, s. 39-82.
- Dönmez, İbrahim Kafi: “Niyet”, **T. D. V. İslam Ansiklopedisi**, No: 33, s. 169-172.
- Dönmezer, Sulhi: **Cezai Mesuliyetin Esası**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1949.
- Dönmezer, Sulhi: **Toplumbilim**, 12. Bsk., İstanbul, Beta Yayınları, 1999.
- Draz, M. Abdullah: **Din ve Allah İnancı**, Çev.: Bekir Karlığa, İstanbul, Bir Yayınları, 1987.
- Draz, M. Abdullah: **İslam’ın İnsana Verdiği Değer**, Çev.: Nureddin Demir, İstanbul, Kayhan Yayınları, 1983.
- Draz, M. Abdullah: **Kurân Ahlakı**, Çev.: Emrullah Yüksel, Ünver Günay, İstanbul, İz Yayınları, 1993.
- Draz, M. Abdullah: **Kurân’a Giriş**, Çev.: Salih Akdemir, Ankara, Kitabiyat, 2000.

- Draz, M. Abdullah: **Kurân'ın Anlaşılmasına Doğru**, Çev. Salih Akdemir, Ankara, Mim Yayınları, 1983.
- Duman, M. Zeki: **Kurân'ı Kerim'de Adab-ı Muâşeret**, İstanbul, İpek Yayınları, 2002.
- Duman, Zeki: **Kurân ve Müslümanlar**, Ankara, Fecr Yayınları, 2010.
- Duman, Zeki: **Vahiy Gerçeği**, Ankara, Fecr Yayınları, 1997.
- Dumlu, Ömer: **Kur'ânda Bazı Kavramlara Bakış**, İzmir, Anadolu Yayınları, 1999.
- Dumlu, Ömer: **Kurân'da Salah Meselesi**, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009.
- Duran, Şamil: “Kur'an-ı Kerim'de İnsan ve Özelliklerinin Din Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi”, **İzmir Katip Çelebi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi**, 2019.
- Dursun, Davut: **Yönetim-Din İlişkileri Açısından Osmanlı Devleti'nde Siyaset ve Din**, İstanbul, İşaret Yayınları, 1989.
- Düzenli, Yaşar: **Kur'an Işığında Evrensel Dengeler ve İnsan**, İstanbul, İFAV Yayınları, 2000.
- Düzgün, Şaban Ali: “İnsanın Yetkinliğini Teolojik Olarak Temellendirmenin İmkânı”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.: 46, S.: 2, 2005, s. 13-42.
- Düzgün, Şaban Ali: “Kurân'ın Tevhid Felsefesi”, **Kelam Araştırmaları Dergisi**, C.: 3, S.: 1, 2005, s. 3-21.
- Düzgün, Şaban Ali: **Allah, Tabiat ve Tarih**, Ankara, Lotus Yayınevi, 2005.
- Düzgün, Şaban Ali: **Çağdaş Dünyada Din ve Dindarlar**, Ankara, Lotus Yayınları, 2012.
- Düzgün, Şaban Ali: **Din, Birey ve Toplum**, Ankara, Akçağ Yayınları, 1997.

- Düzgün, Şaban Ali: **Sarp Yokuşun Eteğinde İnsan**, Ankara, Lotus Yayınları, 2012.
- Düzgün, Şaban Ali: **Sosyal Teoloji: İnsanın Yeryüzü Serüveni**, Ankara, Lotus Yayınevi, 2010.
- Ebu Zehra, Muhammed: **İslam'da Siyasi ve İtikadi Mezhepler Tarihi**, Çev.: Ethem Ruhi Fırlalı, Osman Eskicioğlu, İstanbul, Yağmur Yayınları, 1970.
- Ebu'l Gudde, Abdulfettah: **Bir Eğitimci Olarak Hz. Muhammed (s.a.s.) ve Öğretim Metodları**, Çev.: Enbiya Yıldırım, Ankara, Takdim Yayınları, 2019.
- Ebu'l Huseyn Ahmed b. Faris, b. Zekerriyya: **Mu'cem Mekayısı'l-Luğa**, Thk.: Abdusselam Muhammed Harun, C.: I-IV, Beyrut, Daru'l-Ciyl, t.y.
- Ebü'l-Ferec, İbnü'l-Cevzî: **Tebîs-i İblîs -Şeytanın Ayartması-**, Çev.: Savaş Kocabaş, 2. Bsk., İstanbul, Elif Yayınları, 2005.
- Ece, Hüseyin K.: **İslam'ın Temel Kavramları**, İstanbul, Beyan Yayınları, 2000.
- ed-Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdîrrahmân b. el-Fazl: **es-Sünen**, Thk.: Fevvez Ahmed Zemrili, Halid es-Seb'al Aleml, C.: I-II, Beyrut, y.y., 1987.
- ed-Darkavi, Şeyh: **Bir Mürşidin Mektupları**, Çev.: İbarhim Kalın, İstanbul, İnsan Yayınları, 1995.
- ed-Demici, Abdullah b. Ömer b. Süleyman: **el-İmametü'l-Uzma İnde Ehli's-Sünne ve'l-Cemaa**, Riyad, y.y., 1987.
- Efendi, Mustafa Sabri: **İnsan ve Kader (Mevkûfu'l-Beşer Tahte Sultani'l-Kader)**, Çev.: İsa Doğan, İstanbul, Kültür Basın Yayın Birliği, 1989.
- Efendioğlu, Mehmet: "Sahabe", **T. D. V. İslam Ansiklopedisi**, No: 35, s. 491-500.
- Egemen, Bedî'i Ziya: **Terbiye İlminin Problemleri ve Terbiye Felsefesi**, Ankara, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1965.

- Ekin, Yunus: **Kurân'a Göre İnançsızlık**, İzmir, Işık Yayınları, 2001.
- Ekin, Yunus: "İslam Ahlakı Açısından Lokman Suresi'nin Tefsiri", **Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi**, 1994.
- Ekşi, Halil: Neriman Karatekin, **Perese Değerler Eğitimi Öğretmen Kitabı; Doğruluk**, İstanbul, Edam Yayınları, 2013.
- el-Askelani, Ebu'l Fadl Şihabuddin Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Hacer: **Fethu'l-Bari bi Şerhi Sahihi'l-Buhari**, Beyrut, y.y., 1402.
- el-Askeri, Ebu Hilal el-Hasen b. Abdillan b. Sehl: **el-Furuku'l-Lugaviyye**, Thk.: Muhammed İbrahim Selim, Kahire, Daru-l İlim ve-s Sekafe, t.y.
- el-Buhari, Ebu Abdillan Muhammed b. İsmail b. İbrahim el-Cufi: **el-Camiu's-Sahih**, C.: I-VIII, İstanbul, Çağrı Yayınları, 1992.
- el-Buti, Ramazan: **Kur'an'da İnsan ve Medeniyet**, Çev.: Resul Tosun, İstanbul, Risale Yayınları, 2007.
- el-Cevheri, Ebu Nasr b. İsmail b. Hammad: **es-Sıhah, Tacu'l-Luğa ve Sıhahu'l-Arabiyye**, Thk.: Ahmed Abdulgafur Attar, C.: I-VI, Kahire, Kitabı'l-Arabi, 1956.
- el-Cezîrî, Abdurrahman: **Dört Mezhebe Göre İslam Fıkhi**, Çev.: Mehmet Keskin, C.: I-IV, İstanbul, Çağrı Yayınları, 1993.
- el-Elmaî, Zahir b. Awad: **Kurân'da Tartışma Metotları**, Çev.: Ercan Elbinsoy, İstanbul, Pınar Yayınları, 1984.
- el-Eşari, Ebü'l-Hasen: **el-İbane**, Çev.: Ramazan Biçer, İstanbul, Gelenek Yayınları, 2010.
- el-Faruki, İsmail Raci, Luis Lamia el-Faruki: **İslam Kültür Atlası**, Çev.: Mustafa Okan Kibaroglu, Zerrin Kibaroglu, İstanbul, İnkılap Yayınları, 1999.
- el-Faruki, İsmail Raci: **Tevhidin Düşünce ve Hayata Yansıması**, Çev.: Dilaver Yardım, İstanbul, İnsan Yayınları, 1987.

- el-Ferahidi, Halil b. Ahmed **Kitabü'l-Ayn**, Thk: Mehdi el-Mahzumi, y.y., Daru Ebu Abdurrahman: Mektebeti'l-hilal, y.y., C.: I-VIII, t.y.
- el-Harputi, Abdullatif: **Tenkîhu'l Kelâm Fî Akâid-i Ehli'l İslâm**, Çev.: İbrahim Özdemir, Fikret Karaman, Elazığ, Türkiye Diyanet Vakfı Elâzığ Şubesi Yayınları, 2000.
- el-Harrani, Takıyyuddin **Bir İslam Kurumu Olarak Hisbe**, Çev.: Vecdi Ebu'l-Abbas Ahmed b. Akyüz, İstanbul, İnsan Yayınları, 1989.
- Teymiyye:
- el-Harrani, Takıyyuddin **İman Üzerine**, İstanbul, Pınar Yayınları, 2006.
- Ebu'l-Abbas Ahmed b.
- Teymiyye:
- el-Harrani, Takıyyuddin **Kulluk**, İstanbul, Pınar Yayınları, 2008.
- Ebu'l-Abbas Ahmed b.
- Teymiyye:
- el-Herevi, Ebu Mansur **Tehzibü'l-Lüga**, Thk.: Muhammed Avd Merab, C.: I- Muhammed b. Ahmed b. VIII, Beyrut, Darü İhyai't-Türasi'l-Arabi, 2001.
- Ezher el-Ezheri,;
- el-Îcî, Adudüddin: **Ahlak-u İlyas Çelebi**, Ankara, TDV Yayınları, 2015.
- Adudüddin**, Çev.:
- Elik, Hasan, Muhammed, **Tevhit Mesajı**, İstanbul, Fikir Yayıncılık, 2013.
- Coşkun:
- Elik, Hasan: **İnsan Eksenli Din**, İstanbul, İFAV Yayınları, 2011.
- el-Kazvini, Ebu Abdillah **Sünenü İbni Mace**, C.: I-II, İstanbul, Çağrı Yayınları, Muhammed b. Yezid Mace: 1992.
- el-Kurtubî, Ebû Abdillâh **el-Cami' li-Ahkami'l-Kurân**, Çev.: M. Beşir Muhammed b. Ahmed b. Eryarsor, C.: I-XX, 2. Bsk., İstanbul, Buruc Yayınları, Ebî Bekr b. Ferh: 2004.
- el-Kuşeyrî, Abdulkerim: **Letâifu'l-İşârât**, Çev.: Mehmet Yalar, C.:I-VI, İstanbul, İlk Harf Yayınları, 2013.
- el-Kuşeyri, Ebu'l-Huseyn **el-Camiu's-Sahih**, C.: I-III, İstanbul, Çağrı Yayınları, Müslim b. el-Haccac b. 1992.
- Müslim:

- el-Maverdi, Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habib el-Basri: **Ahkamü's-Sultaniyye**, Kuveyt, Darü İbn-i Kuteybe, 1989.
- el-Mekkî, Ebû Talîb: **Kalplerin Azığı**, Çev.: Muharrem Tan, C.: I-IV, İstanbul, İz Yayıncılık, 2004.
- el-Mervezi, Ebu Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybani: **Müsned**, C.: I- VI, İstanbul, Çağrı Yayınları, 1982.
- el-Muhasibi, Haris b. Esed: **er-Riaye: Nefs Muhasebesinin Temelleri**, Çev.: Şahin Filiz, Hülya Küçük, 3. Bsk., İstanbul, İnsan Yayınları, 2009.
- el-Münavi, Zeynüddin Muhammed Abdür-rauf b. Tacil-arifin b. Nuriddîn Ali: **Feyzu'l-Kadir Şerhu'l Camiu-s Sağır**, C.: I-III, Beyrut, y.y., 1972.
- Emin, Ahmet: **Fecru'l-İslam**, Kahire, y.y., 1975.
- Emiroğlu, İbrahim: **Ana Hatlarıyla Klasik Mantık**, Bursa, Asa Kitabevi, 1999.
- Emre, Yusuf, Asım, Yapıcı: "Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Vatandaşlarının Değer Yönelimleri", **Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, C.: 10, S.:2, 2015, s. 329-350.
- en-Nesai, Ebu Abdirrahman Ahmed b. Şuayb b. Ali: **Sünen**, C.: I-VIII, İstanbul, Çağrı Yayınları, 1992.
- en-Nesefî, Ebu'l Muîn: **Tebsiratü'l-edille fi Usul'd-din**, Nşr.: Hüseyin Atay, Şaban Ali Düzgün, C.: I-II, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2003.
- Ensarioğlu, Derya: "Dini Yaşantıda İsyan ve Teslimiyet Duygularının Rolü", **Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi**, 2010.

- Er, Hamit: “Kınalızade Ali Efendi”, **Klasik İslam Eğitimcileri**, Ed.: Mustafa Köylü, Ahmet Koç, İstanbul, Rağbet Yayınları, 2016.
- Er, Hamit: “Kur’ân’a Göre Düşünen İnsan Yetiştirme”, **Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi**, S.: 8, 2001, s. 177-182.
- Er, İzzet: **Sosyal Gelişme ve İslâm**, 3. Bsk., İstanbul, Rağbet Yayınları, 1999.
- Erdem, Hüsameddin: **Ahlâka Giriş**, Konya, Alperen Kitabevi, 1994.
- Erdem, Mustafa: **Hazreti Âdem (İlk İnsan)**, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003.
- Erdem, Mustafa: **İslam ve Milli Bütünlük, Tartışılan Değerler Açısından Türkiye**, Ankara, TDV Yayınları, 1996.
- Erdil, Kemalettin: **Aile Okulu**, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- Erdoğan, Mehmet: **İslam Hukukunda Ahkâmın Değişmesi**, İstanbul, M. Ü. İ. F. V. Yayınları, 1994.
- Eren, Mevlüt: “Kurân’da Bilgi-Amel(Eylem) İlişkisi”, **Diyanet İlmi Dergi**, C.: 43, S.: 2, 2007, s. 137-159.
- Eren, Şadi: **Kur’ân’da Gayb Bilgisi**, İzmir, Işık Yayınları, 1995.
- Ergin, Hatice Kübra: **Çocuklarda Din Eğitimi**, İstanbul, Kalbi Kitaplar, 2012.
- Ergün, Mustafa: **İnsan ve Eğitimi**, Ankara, Ocak Yayınları, 1993.
- Erkal, Mustafa E.: **Sosyoloji (Toplumbilimi)**, 5. Baskı, İstanbul, Der Yayınları, 1993.
- Ersan, Abdulkerim: “Bireysel ve Toplumsal Sorumluluk Açısından “Hepiniz Çobansınız” Hadisi (Tahriç ve Değerlendirme)”, **Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi**, 2008.
- Ersanlı, Kurtman, Melek, Kalkan: **Evlilik İlişkilerini Geliştirme**, Ankara, Nobel Yayınları, 2008.

- Ertuğrul, Halit: **Örnek Hayatıyla Herkesin Öğretmeni Hz. Muhammed (a.s.m.)**, İstanbul, Nesil Yayınları, 2013.
- Ertürk, Selahattin: **Eğitimde Program Geliştirme**, 8. Bsk., Ankara, Meteksan Baskı, 1994.
- Erul, Bünyamin: **Sahabenin Sünnet Anlayışı**, Ankara, TDV Yayınları, 1999.
- Eryarsoy, Beşir: **İslam Devlet Yapısı**, İstanbul, İşaret Yayınevi, 1988.
- Esed, Muhammed: **İslam'da Yönetim Biçimi**, Çev.: M. Beşir Eryarsoy, İstanbul, Yöneliş Yayınları, 1995.
- Esed, Muhammed: **Yolların Ayrılış Noktasında İslam**, Çev.: Hayreddin Karaman, İstanbul, İz Yayıncılık, 2015.
- Esen, Muammer: "İman Kavramı Üzerine", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.: 49, S.: 1, 2008, s. 79-91.
- Esen, Muammer: **Kurân'da Peygamberlik**, Ankara, Araştırma Yayınları, 2012.
- es-Sabuni, Muhammed Ali: **(Kur'ân Işığında) Peygamberlik ve Peygamberler**, Çev.: Suat Cebeci, Bilal Delice, İstanbul, Kültür Basın Yayın Birliği (Dilek Matbaası), 1984.
- es-Sabuni, Nûreddin: **Mâtürîdiyye Akaidi (el-Bidaye fi Usuli'd-Din)**, Çev.: Bekir Topaloğlu, Ankara, DİB Yayınları, 2005.
- es-Sicistani el-Ezdi, Ebu Davud Süleyman b. El-Eş'as b. İshak: **Sünenü Ebu Davud**, C.: I-V, İstanbul, Çağrı Yayınları, 1992.
- es-Suyuti, Celaleddin Abdurrahman: **Sünnetin İslam'daki Yeri**, Çev.: Enbiya Yıldırım, İstanbul, Rağbet Yayınları, 2006.
- es-Süyuti, Ebü'l-Fazl Celalüddin Abdurrahman b. Ebi Bekir: **Tedribü'r-ravi fi Şerhi Takribi'n-Nevevi**, Thk.: Abdulvehhab Abdullatif, 2. Baskı, Beyrut, Daru İhyai's-Sünneti'n-Nebeviyye, 1979.
- eş-Şehristani, Ebü'l-Feth Tacüddin (Lisanüddin) **Milel ve'n-Nihal**, y.y., Beyrut, t.y.

Muhammed b. Abdilkerim
b. Ahmed:

et-Taberi, Ebu Cafer **Camiu'l-Beyan an Te'vili Ayi'l-Kur'an**, C.: I-XV, 3.
Muhammed b. Cerir: Bsk., Beyrut, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1968.

et-Taberi, Muhammed b. **Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülük**, Çev.:Z. Kadiri Ugan, A.
Cerir: Temir, İstanbul, y.y., 1966.

et-Teftâzânî el-Guneymî, **Kelam İlmi ve İslam Akaidi: Şerhu'l-Akâid**, Çev.:
Muhammed Ebü'l-Vefâ: Süleyman Uludağ, İstanbul, Dergah Yayınları, 1982.

et-Tirmizi, Ebu İsa **el-Camiu's-Sahih**, C.: I-V, İstanbul, Çağrı Yayınları,
Muhammed b. İsa b. Sevre 1992.

(Yezid):

EvKurân, Mehmet: **Ahlak, Hakikat ve Kimlik**, Ankara, Araştırma
Yayınları, 2013.

ez-Zebidi, Ebu'l-Feyz **Tacu-l Arus min Cevahiri-l Kamus**, Thk.:
Muhammed Murteza: Muhakkiklerden Bir Grup, C.: I-XL, t.y., Daru-l
Hidaye, t.y.

ez-Zemahşeri, Carullah **el-Keşşaf an Hakaiki't-Tenzil ve Uyuni'l-Ekavil fi**
Ebu'l-Kasım Mahmud b. **Vücuhi't-Te'vil**, C.: I-IV, Beyrut, Daru'l-Fikr,
Ömer: 1397/1977.

Fahri, Macit: **İslam Ahlak Teorileri**, Çev.: Muammer İskenderoğlu,
Atilla Arkan, İstanbul, Litera Yayıncılık, 2004.

Farabî, Ebu Nasr: **Kitabu'l-Huruf**, Çev.: Ömer Türker, Ekrem Demirli,
İstanbul, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı
Yayınları, 2015.

Farabi: **es-Siyasetü'l-Medeniyye**, Çev. Mehmet Aydın,
Abdülkadir Şener, M. Rami Ayas, İstanbul, Kültür
Bakanlığı Yayınları, 1980.

Farabi: **İdeal Devlet**, Çev.: Ahmet Arslan, İstanbul, Vadi
Yayınları, 1997.

Faruki, İsmail Raci: "Ümmetin Varlık Sebebi Üzerine", Çev.: Osma Bilen,
İslamiyat, C.: 8, S.: 2, 2005, s. 133-146.

- Faruki, İsmail Raci: **İslam ve Diğer İnançlar**, Çev.: Ejder Okumuş, İstanbul, İnsan Yayınları, 2011.
- Faruki, İsmail Raci: **Tevhit**, Çev.: Dilaver Yardım, Latif Boyacı, İstanbul, İnsan Yayınları, 2006.
- Fazlurrahman: **Ana Konularıyla Kurân**, Çev.: Alpaslan Açıkgenç, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2016.
- Fazlurrahman: **Bilginin İslamleştirilmesi: Bir Cevap: İslâmî Bilimde Metodoloji Sorunu**, Çev.: Mevlüt Uyanık, Ankara, Fecr Yayınları, 1993.
- Fazlurrahman: **İslam ve Çağdaşlık**, Çev.: Alparslan Açıkgenç, M. Hayri Kırbaçoğlu, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2002.
- Fazlurrahman: **İslami Yenilenme Makaleler I**, Çev.: Adil Çiftçi, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2004.
- Fazlurrahman: **İslamiyet ve İktisadi Adalet Meselesi**, Çev.: Yusuf Ziya Kavakçı, Erzurum, Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1976.
- Ferro, Marc: **Sömürgecilik Tarihi**, Çev.: Muna Cedden, Ankara, İmge Kitabevi, 2001.
- Fersahoğlu, Yaşar: **Din Eğitimi ve Öğretiminde Duygu Eğitimi**, İstanbul, Çamlıca Yayınları, 1998.
- Fersahoğlu, Yaşar: **Kur'an'da Zihin Eğitimi**, İstanbul, Marifet Yayınları, 1996.
- Fethi, Abdullah Adil: **Beni Ne Zaman Dinleyeceksiniz**, Çev.: Ayhan Çakıroğlu, İstanbul, Beka Yayınları, 2008.
- Fığlalı, Ethem Ruhi: **Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri**, İstanbul, Selçuk Yayınları, 1986.
- Fichter, Joseph: **Sosyoloji Nedir**, Çev.: Nilgün Çelebi, Ankara, Atilla Kitabevi, 1996.
- Fidan, Nurettin, Münire, Erden: **Eğitim Bilimine Giriş**, İstanbul, Alkım Yayınevi, 1998.

- Foucault, Michel: **Özne ve İktidar**, Çev.: Işık Ergüden, Osman Akınhay, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2000.
- Fowler, James W.: “İman Bilincinin Evreleri”, Çev.: Ali Ulvi Mehmedoğlu, **Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.: 19, 2000, s. 85-104.
- Frager, Robert: **Kalp, Nefs ve Ruh, Sufi Psikolojisinde Gelişim, Denge ve Uyum**, Çev.: İbrahim Çev.: İbrahim Kapaklıkaya, İstanbul, Gelenek Yayınları, 2005.
- Frager, Robert: **Sufi Psikolojisinde Gelişim, Denge ve Uyum, Kalp, Nefs ve Ruh**, Çev.: İbrahim Kapaklıkaya, İstanbul, Gelenek Yayınları, 2011.
- Frankl, Victor E.: **İnsanın Anlam Arayışı**, Çev.: Selçuk Budak, İstanbul, Okuyan Us Yayınları, 2018.
- Freud, Sigmund: **Uygarlık Din ve Toplum**, Çev.: Selçuk Budak, Ankara, Öteki Yayınevi, 1997.
- Freyer, Hans: **Din Sosyolojisi**, Çev.: Turgut Kalpsüz, Ankara, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1964.
- Fromm, Erich: **Psikanaliz ve Din**, Çev.: Elif Erten, İstanbul, Say Yayınları, 2017.
- Fromm, Erich: **Sağlıklı Toplum**, Çev.: Yurdanur Salman, İstanbul, Payel Yayınları, 1990.
- Fromm, Erich: **Sahip Olmak Ya da Olmak**, Çev.: Aydın Arıtan, İstanbul, Arıtan Yayınevi, 1997.
- Fromm, Erich: **Sevginin ve Şiddetin Kaynağı**, Çev.: Yurdanur Solman, Nalan İçten, İstanbul, Payel Yayınları, 1994.
- Garaudy, Roger: **İslam ve İnsanlığın Geleceği**, Çev.: Cemal Aydın, İstanbul, Pınar Yayınları, 2011.
- Garaudy, Roger: **İslam’ın Vadettikleri**, Çev.: Salih Akdemir, İstanbul, Pınar Yayınları, 1984.
- Garaudy, Roger: **Yaşayanlara Çağrı**, Çev.: Cemal Aydın, Nuri Aydoğmuş, İstanbul, Pınar Yayınları, 1986.

- Gasset, Jose Ortega: **Sevgi Üstüne**, Çev.: Yurdanur Salman, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1997.
- Gazali, Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed: **el-Munkız Mined-Dalal**, Çev.: Ahmet Suphi Fırat, İstanbul, Şamil Yayınları, 1978.
- Gazali, Muhammed: **el-İktisad fi'l-İ'tikad**, Çev.: Kemal Işık, Ankara, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1971.
- Gazali, Muhammed: **Fatihatu'l-Ulum**, Kahire, el-Matbaatu'l-Hüseyniyyeti'l-Mısriyye, 1322.
- Gazali, Muhammed: **Hakikat Bilgisine Yükseliş (Me'arici'l-Kuds)**, İstanbul, İnsan Yayınları, 1995.
- Gazali, Muhammed: **İhya-u Ulumi'd Din**, C.: I-III, Çev.: Ahmet Serdaroğlu, Ankara, Bedir Yayınları, 1974.
- Gazali, Muhammed: **İslam'ın Manevi Boyutu**, Çev.: Oktay Yılmaz, İstanbul, Şura Yayınları, 1999.
- Gazali, Muhammed: **Niyet ve İhlas**, Çev.: Vanlı Mustafa Efendi(Farsça'dan Osmanlıca'ya), Osman Yolcuoğlu(Osmanlıca'dan Günümüz Türkçe'sine), 5. Baskı, İstanbul, Gelenek Yayıncılık, 2017.
- Gazali, Muhammed: **Ravdatu't-Talibin ve Umdetü's-Salikin, Mecmuatü Resaili'l-İmamü'l-Gazali**, Beyrut, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1994.
- Gazali, Muhammed: **Tevhid ve Ledün Risalesi**, Çev.: Serkan Özburun, Yusuf Özkan Özburun, İstanbul, Furkan Basın Yayın, 1995.
- Gazali, Muhammed: **Yol, Bilgi ve Varlık**, İstanbul, Sufi Kitap, 2010.
- Geçtan, Engin: **Çağdaş İnsanda Normaldışı Davranışlar**, Ankara, Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları, Ankara, 1978.
- Geçtan, Engin: **İnsan Olmak**, İstanbul, Metis Yayınları, 2008.

- Gezgin, Ali Galip: “Kur’ân’da ‘Mutraf’ Kavramı Üzerine”, **Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.: 20, 2008/1, s. 47-88.
- Gezgin, Ali Galip: “Kurân’da ve Türk Geleneğinde Şura”, **Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.: 4, 1997, s. 183-207.
- Göka, Erol: **Ölme: Ölümün ve Geride Kalanların Psikolojisi**, İstanbul, Timaş Yayınları, 2009.
- Gökalp, Nurten: **İnsan Felsefesi**, Ankara, Nobel Akademik Yayıncılık, 2014.
- Gökberk, Macit: **Felsefe Tarihi**, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1980.
- Gökçe, Feyyat: **Değişim Sürecinde Devlet ve Eğitim**, Ankara, Eylül Yayınları, 2000.
- Gölcük, Şerafeddin, Süleyman, Toprak: **Kelam, Tarih, Ekoller, Problemler**, Konya, Tekin Kitabevi, 2001.
- Gölcük, Şerafeddin: **Kur’an ve İnsan**, Konya, Esra Yayınları, 1996.
- Gölcük, Şerafeddin: **Din ve Toplum**, Konya, Esra Yayınları, 2000.
- Gölcük, Şerafeddin: **İslam Akaidi**, Konya, Esra Yayınları, 1997.
- Gölcük, Şerafeddin: **Kelam Açısından İnsan ve Fiilleri**, İstanbul, Kayihan Yayınları, 1979.
- Gölcük, Şerafeddin: **Kurân’da İnsanın Değeri**, İstanbul, Pınar Yayınları, 1983.
- Gölcük, Şerafeddin: Süleyman Toprak, **Kelam**, Konya, Tekin Kitabevi, 1991.
- Görgülü, Ülfet: **Hayatın Tekrarı Yok**, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2019.
- Görmez, Mehmet: **Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu**, Ankara, TDV Yayınları, 1997.
- Gözütok, Şakir: **İslam Medeniyetinde Eğitim Felsefesi**, İstanbul, Ensar Yayınları, 2019.

- Gözütok, Şakir: **Tasavvufta Şahsiyet Eğitimi**, İstanbul, Seha Yayınları, 1996.
- Gregoire, François: **Büyük Ahlak Doktrinleri**, Çev.: Cemal Süreya, İstanbul, Varlık Yayınları, 1981.
- Guenon, Rene: **Niceliğin Egemenliği ve Çağın Alametleri**, Çev.: Mahmut Kanık, İstanbul, İz Yayınları, 2004.
- Güleç, Süleyman: **İnsan Gerçeği Ve İslâmi Hayât**, İstanbul, Rağbet Yayınları, 2005.
- Güler, İlhami: “Dünyanın Başına Gelen Derin Sapkınlık: Dünyevileşme”, **İslamiyat**, C.: 4, S.: 3, 2001, s. 35-58.
- Güler, İlhami: “İman ve İnkarın Ahlaki ve Bilişsel (Kognitif) Temelleri”, **İslamiyat**, C.: 1, S.: 1, 1998, s. 7-24.
- Güler, İlhami: “Tarih ve Tarih-Dışı Arasında Gelenek”, **Muhafazakar Düşünce Dergisi**, C.: 1, S.: 3, 2005, s. 1-50.
- Güler, İlhami: **Allah’ın Ahlâkîliği Sorunu**, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2000.
- Güler, İlhami: **İman Ahlâk İlişkisi**, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2003.
- Güler, İlhami: **İtikattan İmana**, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2009.
- Güler, İlhami: **Politik Teoloji Yazıları**, Ankara, Kitabiyat, 2002.
- Gülle, Sıtkı: “Kur’an’ı Kerim’de Dua”, **EKEV Akademi Dergisi**, S.:18, 2004, s. 115-130.
- Güllüce, Veysel: **Kur’ân-ı Kerîm’de Ahiret İnancının Temelleri**, Erzurum, Ekev Yayınları, 2001.
- Gümrükçüoğlu, Süleyman: “İmtihan ve Dünyevileşme”, **Türkoloji Araştırmaları**, C.: 10, S.: 2, 2015, s. 411-434.
- Günay, Hacı Mehmet: “Nüşuz”, **T. D. V. İslam Ansiklopedisi**, No: 33.
- Günay, Tümer, Abdurrahman, Küçük: **Dinler Tarihi**, Ankara, Ocak Yayınları, 1977.

- Günay, Ünver: **Din Sosyolojisi Dersleri**, Kayseri, Erciyes Üniversitesi Yayınları, 1993.
- Günay, Ünver: **Din Sosyolojisi**, 11. Bsk., İstanbul, İnsan Yayınları, 2012.
- Gündüz, Muhammed Muhdi: “Niyet Kavramının Din Eğitimi Açısından İncelenmesi (Gazzali Örneği), **Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi**, 2017.
- Gündüz, Mustafa: **Ahlak Sosyolojisi**, Ankara, Anı Yayınları, 2005.
- Gündüz, Şinasi: **Din ve İnanç Sözlüğü**, Ankara, Vadi Yayınları, 1998.
- Gündüz, Turgay: “İslam Eğitim Sisteminde Gençlik Dönemi Din ve Ahlak Eğitimi (Kuramsal Yaklaşım)”, **Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi**, 2002.
- Gündüz, Turgay: **İslam, Gençlik ve Din Eğitimi**, Bursa, Düşünce Kitabevi Yayınları, 2000.
- Gündüz, Turgay: **Kur'an'da Korku Motifi -İnzar Kavramına Eğitimbilimsel Yaklaşım-**, İstanbul, Düşünce Kitabevi Yayınları, 2004.
- Güneş, Abdülbaki: “Kurân Işığında Düşünce İnanç ve İfade Hürriyeti”, **Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.: 10, S.:1, 2005, s. 1-36.
- Güneş, Abdülbaki: **Kalp Kavramının Semantik Analizi**, Van, Ahenk Yayınları, 2003.
- Güneş, Abdülbaki: **Kur'an'da İşlevsel Akla Verilen Değer: Akıl Kavramının Semantik Analizi**, Van, Ahenk Yayınları, 2003.
- Güneş, Abdülbaki: **Kurân Kıssaları ve Medeniyetlerin İnşası**, İstanbul, Gündönümü Yayınları, 2005.
- Güngör, Erol: **Ahlak Psikolojisi ve Sosyal Ahlak**, İstanbul, Ötüken Yayınları, 1998.
- Güngör, Erol: **Değerler Psikolojisi Üzerine Araştırmalar**, İstanbul, Ötüken Yayınları, 2000.

- Güngör, Erol: **Değerler Psikolojisi**, Amsterdam, Hollanda Türk Akademisyen Vakfı Yayınları, 1993.
- Güngör, Erol: **İslam'ın Bugünkü Meseleleri**, İstanbul, Ötüken Yayınları, 1991.
- Güngör, Erol: **Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik**, 10. Bsk., İstanbul, Ötüken Neşriyat, 1996.
- Güngör, Erol: **Türk Kültürü ve Milliyetçilik**, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 1995.
- Güngör, Mevlüt: “Kurân'da Hz. Peygambere Sevgi ve Saygı”, **Diyanet İlmi Dergi**, Peygamberimiz Hz. Muhammed (S.A.V.)-Özel Sayı, 2001, s. 469-480.
- Güngör, Mevlüt: **Kurân'ın Hz. Peygamberin Sünnetine Verdiği Değer, Sünnetin Dinde Yeri**, İstanbul, Ensar Neşriyat, 1997.
- Gürses, İbrahim: “Önyargının Nedenleri”, **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.: 14, S.: 1, 2005, s. 143-161.
- Gürses, İbrahim: **Dindarlık ve Kişilik**, Bursa, Emin Yayınları, 2009.
- Gürses, İbrahim: **Kölelik ve Özgürlük Arasında Din**, Bursa, Arasta Yayınları, 2001.
- Gürsoy, Kenan: **Bir Evrensel Projemiz Var mı?**, İstanbul, Etkileşim Yayınları, 2006.
- Gürsoy, Kenan: **Ekzistans ve Felsefe Üzerine Görüşler**, Ankara, Akçağ Yayınları, 1988.
- Habermas, Jürgen: **Bilgi ve İnsansal İlgiler**, Çev.: Celal A. Kanat, İstanbul, Küyerel Yayınları, 1997.
- Hacak, Hasan: “İslam Hukukunun Klasik Kaynaklarında Hak Kavramının Analizi”, **Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi**, 2000.
- Hacı Önen, “Kur'an'da Dünya Kavramı ve Dünyevileşme”, **Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi**, 2004.

- Hacımüftüoğlu, Esra: “Kur’an-ı Kerim’in İrşad Üslubu”, **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi**, 2010.
- Hakim, Said: **Rabbânî Yol ve Sünnetullah**, İzmir, İnsan Yayınları, 1997.
- Hakkı, İzmirli İsmail: **İslam Dini ve Tabii Din**, İzmir, İzmir İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1998.
- Haklı, Şaban: “Kötülük Problemi, Yaklaşımlar ve Eleştiriler”, **Hittit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.: 1, S.: 2, 2002, s. 195-211.
- Halil b. Ahmed, Muhammed Fuad: **el-Mucemu’l Müfehres li Elfazi’l Kurâni’l Kerim**, Kahire, Daru’l Hadis, 1996.
- Halil Cin, **İslam ve Osmanlı Hukunda Evlenme**, Konya, Selçuk Üniversitesi Yayınları, 1988.
- Hamidullah, Muhammed: **İslam Peygamberi**, Çev.: Salih Tuğ, C.: I-II, İstanbul, İrfan Yayınevi, 1980.
- Hamidullah, Muhammed: **İslam’a Giriş**, Çev.: Cemal Aydın, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2017.
- Hamidullah, Muhammed: **Kurân-ı Kerim Tarihi**, Çev.: Abdülaziz Hatib, Mahmut Kanık, İstanbul, Beyan Yayınları, 2005.
- Hançerlioğlu, Orhan: **Toplumbilim Sözlüğü**, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1969.
- Hatiboğlu, İbrahim: “Sa’d b. Ebu Vakkas”, **T. D. V. İslam Ansiklopedisi**, No: 35, s. 371-374.
- Hatiboğlu, M. Said: **Müslüman Kültürü Üzerine**, Ankara, Kitabiyat Yayınları, 2004.
- Hatip, Abdülaziz: **Mutlu Bir Aile İçin**, İstanbul, Rağbet Yayınları, 2005.
- Hayta, Akif: “İbadetler ve Ruh Sağlığı”. **Gençlik, Din ve Değerler Psikolojisi**, Ed. Hayati Hökelekli, İstanbul, DEM Yayınları, 2006.
- Heimsoeth, Heinz: **Felsefenin Temel Disiplinleri**, Çev.: Takıyeddin Mengüşoğlu, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1986.

- Hobbes, Thomas: **Leviathan**, Çev.: Semih Lim, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1995.
- Hoffer, Eric: **Özgürlükten Kaçış**, Çev.: Şemsa Yeğin, İstanbul, Payel Yayınları, 1993.
- Hoffer, Eric: **İtaatsizlik Üzerine**, Çev: Ayşe Sayın, İstanbul, Kariyer Yayınları, 2001.
- Hoffer, Eric: **Kendini Savunan İnsan**, Çev.: Necla Arat, İstanbul, Say Yayınları, 1994.
- Hoffer, Eric: **Kesin İnançlar**, Çev.: Erkıl Günur, İstanbul, Tur Yayınları, 1980.
- Honer, Stanley M., Thomas C., Hunt: **Felsefeye Çağrı**, Çev. Hasan Ünder, Ankara, İmge Yayınları, 1996.
- Hökelekli, Hayati: “Fıtrat”, **T. D. V. İslam Ansiklopedisi**, No: 13, s. 47-48.
- Hökelekli, Hayati: “Kendini Bilmek”, **İslam’a Giriş: Gençliğin İslam Bilgisi**, Ed.: Hayati Hökelekli, Ankara, DİB Yayınları, 2006.
- Hökelekli, Hayati: “Şahsiyet”, **T. D. V. İslam Ansiklopedisi**, No: 38, s. 297-298.
- Hökelekli, Hayati: **Ailede, Okulda, Toplumda Değerler Psikolojisi ve Eğitimi**, İstanbul, Timaş Yayınları, 2011.
- Hökelekli, Hayati: **Çocuk, Genç, Aile Psikolojisi ve Din**, İstanbul, Dem Yayınları, 2009.
- Hökelekli, Hayati: **Din Psikolojisi**, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.
- Hökelekli, Hayati: **Din Psikolojisine Giriş**, İstanbul, Dem Yayınları, 2015.
- Hökelekli, Hayati: **İslam Psikolojisi Yazıları**, İstanbul, Dem Yayınları, 2017.
- Hökelekli, Hayati: **Ölüm, Ölüm Ötesi Psikolojisi ve Din**, İstanbul, Dem Yayınları, 2008.

- İrzık, Gürol, Ayşe Buğra: **İnsan Doğası, İnsan İhtiyaçları ve İktisat Sosyal Bilimleri Yeniden Düşünmek**, İstanbul, Metis Yayınları, 1998.
- İsfahani, Ragıb: **el-Müfredat fî Garibi'l-Kur'an**, Thk.: Safvan Adnan Ed-Davudi, Beyrut, Daru'l-Kalem- Ed-Daru's-Şamiyye, 1412.
- İsfahani, Ragıb: **İnsan İki Hayat İki Saadet (Tafsilü'n-Neşeteyn ve Tahsilü's-Saadeteyn)**, Çev.: İslâmoğlu, Mevlüt F.: İstanbul, Pınar Yayınları, 1996.
- İşık, Emin: **Kime Kulsun**, İstanbul, Tuti Kitap, 2016.
- İşık, Kemal: **Mu'tezile'nin Doğuşu ve Kelami Görüşleri**, Ankara, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1967.
- Izutsu, Toshihiko: **İslam'da Varlık Düşüncesi**, 3.Bsk., İstanbul, İnsan Yayınları, 1993.
- Izutsu, Toshihiko: **Kur'an'da Tanrı ve İnsan**, Çev.: M. Kürşad Atalar, İstanbul, Pınar Yayınları, 2012.
- Izutsu, Toshihiko: **Kurân'da Dini ve Ahlaki Kavramlar**, Çev.: Selahattin Ayaz, İstanbul, Pınar Yayınları, 1991.
- İbn Babeveyh, Ebu Cafer el-Kummi: **İ'tikadatü'l-İmamiyye**, Çev.: Ethem Ruhi Fıçlalı, Ankara, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1978.
- İbn Miskeveyh: **Tehzibü'l Ahlak**, Çev.: Abdulkadir Şener, İlyas Kayaoğlu, Cihat Tunç, İstanbul, Büyüyen Ay Yayınları, 2013.
- İbni Haldun, Ebu Zeyd Arslan Tekin, C.: I-II, İstanbul, İlgi Kültür Sanat Abdurrahman b. Yayıncılık, 2017.
- Muhammed: **Mukaddime**, Çev.:
İbni İshak, Muhammed: Sezai Özel, Nşr.: Muhammed Hamidullah, İstanbul, Siyretü İbni İshak, Çev.: y.y., 1998.

- İbni Kesir, İsmail b. Ömer: Mehmet Keskin, İstanbul, y.y., 1994.
el-Bidaye ve'n-Nihaye,
Çev.:
- İbni Manzur, Ebu'l-Fadl **Lisanu'l-Arab**, C.: I-XV, Beyrut, t.y.
Cemaluddin Muhammed b.
Mükerrem:
- İbni Sina: **Uyûnu'l-Hikme**, Nşr.: Abdurrahman Bedevi, Lübnan, y.y., 1980.
- İçli, Gönül: **Sosyolojiye Giriş**, Ankara, Anı Yayınları, 2002.
- İhsan, Muhammed Oğuz: **İslam'da Kaza ve Kader**, İstanbul, Oğuz Yayınları, 1993.
- İkbal, J. Cavid: **“İslam'da Devlet Kavramı”, İslami Siyaset Teorisi ve Sorunlar**, Çev.: Halim Sırçancı, İstanbul, Ekin Yayınları, 1997.
- İkbal, Muhammed: **Esrar ve Rumuz**, Çev.: Ali Nihat Tarlan, İstanbul, Timaş Yayınları, 2017.
- İkbal, Muhammed: **İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu**, Çev.: N. Ahmet Asrar, İstanbul, Birleşik Yayınları, 1984.
- İkbal, Muhammed: **İslam'da Dini Tefekkürün Yeniden Teşekkülü**, Çev.: Sofi Huri, İstanbul, Kırkambar Kitaplığı, 2002.
- İmam, Şafii: **er-Risale**, Çev.: Ubeydullah Dalar, Ankara, Nur Yayınları, t.y.
- İmamoğlu, Yusuf: **Niçin İslam**, İstanbul, Mana Yayınları, 2008.
- İnan, Ahmet: **Çağdaş Egemenlik Teorisi ile Kurân'ın Hakimiyet Kavramının Karşılaştırılması**, Ankara, Etüt Yayınları, 1999.
- İpek, Muammer: “Kur'an'a Göre İnsanın Yaratılış Hikmeti ve Sorumluluğu”, **Ekev Akademi Dergisi**, S.: 57, 2013, s. 435-448.
- İslamoğlu, Mustafa: **Alemlerin Rabbi Allah (c.c.) Bilmek-Tanımak-Anlamak**, İstanbul, Denge Yayınları, 2006.

- İslamoğlu, Mustafa: **Hayatın Yeniden İnşası İçin**, İstanbul, Denge Yayınları, 2005.
- İslamoğlu, Mustafa: **İman: İnsanın Saadeti**, 17. Baskı, İstanbul, Düşün Yayıncılık, 2007.
- İslamoğlu, Mustafa: **İsrailoğullarından Ümmet-i Muhammed'e Yahudileşme Temayülü**, 15. Baskı, İstanbul, Denge Yayınları, 2006.
- İslamoğlu, Mustafa: **Kurân Neslinin İnşası İçin Pasif İyiden Aktif İyiye**, 9. Baskı, İstanbul, Düşün Yayıncılık, 2013.
- İslamoğlu, Mustafa: **Üç Muhammed: İki Tasavvur Bir Gerçek**, 14. Baskı, İstanbul, Denge Yayınları, 2006.
- İşcan, M. Zeki: "Kur'an-ı Kerim'de Emânet Kavramı ve Bu Çerçeve Hz. Peygamber'in Örnek Oluşu", **Ekev Akademi Dergisi**, S.: 1 (1), 1997, s. 129-143.
- İşliyen, Burhan: "Kur'an-ı Kerim Açısından Dünyevileşme Sebepleri ve Sonuçları", **Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi**, 2018.
- İzzetbegoviç, Aliya: **Doğu Batı Arasında İslam**, Çev.: Salih Şaban, İstanbul, Yarın Yayınları, 2011.
- Jaspers, Karl: **Felsefeye Giriş**, Çev.: Mehmet Akalın, İstanbul, Dergah Yayınları, 1981.
- Jersild, Arthur T.: **Çocuk Psikolojisi**, Çev.: Gülseren Günçe, Ankara, Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları, 1976.
- Jung, Carl Gustav: **Keşfedilmemiş Benlik**, Çev.: Baroş İlhan, İstanbul, İlhan Yayınevi, 1999.
- Kağıtçıbaşı, Çiğdem, Zeynep, Cemalcılar: **Dünden Bugüne İnsan ve İnsanlar -Sosyal Psikolojiye Giriş-**, 16. Bsk., İstanbul, Evrim Yayınevi, 2014.
- Kağıtçıbaşı, Çiğdem: **İnsan ve İnsanlar**, İstanbul, Evrim Yayınevi, 1996.
- Kağıtçıbaşı, Çiğdem: **Yeni İnsan ve İnsanlar**, 10. Bsk., İstanbul, Evrim Yayınları, 1999.

- Kahraman, Abdullah: **İslam Hukukunda Değişim ve İbadetler**, İstanbul, Ensar Yayıncılık, 2012.
- Kalın, İbrahim: **Açık Ufuk: İyi, Doğru ve Güzel Düşünmek Üzerine**, İstanbul, İnsan Yayınları, 2021.
- Kalın, İbrahim: **Barbar Modern Medeni: Medeniyet Üzerine Notlar**, 2. Özel Bsk., İstanbul, İnsan Yayınları, 2019.
- Kalın, İbrahim: **Varlık ve İdrak: Molla Sadra'nın Bilgi Tasavvuru**, Çev.: Nurullah Koltaş, 3. Bsk., İstanbul, Klasik Yayınları, 2021.
- Kalkan, Ahmed: "Esas Öğretmen Anne ve Baba & Gerçek Eğitim Yuvası Aile", **Vuslat Eğitim ve Kültür Dergisi**, S.: 27, 2003, s. 22-28.
- Kalkan, Ahmed: **Müslümanın Akaidi**, İstanbul, Rağbet Yayınları, 2005.
- Kam, Ömer Ferit: **Dini Felsefi Sohbetler**, Sadeleştiren: S. Hayri Bolay, Ankara, DİB Yayınları, 1987.
- Kanad, Fikret: **Pedagoji**, Ankara, Ulus Basımevi, 1937.
- Kanad, H. Fikret: **Kısaltılmış Pedagoji**, Ankara, Milli Eğitim Basımevi, 1966.
- Kanad, Halil Fikret: **Pedagoji Tarihi**, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1948.
- Kandemir, M. Yaşar: **Örneklerle İslam Ahlakı**, İstanbul, Nesil Yayınları, 1979.
- Kant, Immanuel: **Eğitim Üzerine**, Çev.: Ahmet Aydoğan, İstanbul, Say Yayınları, 2007.
- Kapar, Mehmet Ali: **H. Muhammed'in Müşriklerle Münasebetleri**, Konya, Esra Yayınları, 1993.
- Kaplan, İbrahim: "Din, Fıtrat ve Akl-ı Selim İlişkisi Üzerine", **Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.: 17, S.: 2, 2017, s. 61-84.
- Kaplan, Mehmet: **Nesillerin Ruhu**, İstanbul, Dergah Yayınları, 2010.

- Kara, Necati: **Bir İletişim Aracı Olarak Kur'ân'da Beden Dili**, 3. baskı, İstanbul, Ensar Neşriyat, 2015.
- Kara, Ömer: **Kur'an'da Metafizik Bir Âlem: Cennet**, İstanbul, Rağbet Yayınları, 2002.
- Karaca, Faruk: “Dini Pratikler, Nefs Muhasebesi ve Allah Şuuru”, **Ekev Akademi Dergisi**, C.:1, S.: 4, 1999, s. 113-121.
- Karacelil, Süleyman: **Büyük Tehlike: Dünyevileşme**, İstanbul, Nesil Yayınları, 2008.
- Karacoşkun, M. Doğan: “Psiko-Sosyal Açıdan İman (Dini İnanç)-Amel (Dini Davranış) İlişkisi”, **Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi**, 1998.
- Karadaş, Cağfer: **Zaman ve Mekan İçinde İnsan ve Kaderi**, Bursa, Emin Yayınları, 2009.
- Karagöz, İsmail: “İtaat Kavramı”, **Diyanet İlmi Dergi**, C.: 35, S.: 4, 1999, s. 41-53.
- Karagöz, İsmail: **Âyet ve Hadislerin Işığında Sevgi ve Dostluk**, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2002.
- Karagöz, İsmail: **Din ve Vicdan Özgürlüğü**, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007.
- Karagöz, İsmail: **Dini Kavramlar Sözlüğü**, Ankara, DİB Yayınları, 2015.
- Karagöz, İsmail: **Kur'an'a Göre İnsana Verilen Değer ve Görev**, İstanbul, Çelik Yayınevi, 1996.
- Karagöz, İsmail: **Kurân'da Dört Kavram: İbadet, İtaat, İcabet, İttiba**, 3. Bsk., Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2005.
- Karakoç, Sezai: **Diriliş Neslinin Amentüsü**, 110. Bsk., İstanbul, Diriliş Yayınları, 2021.
- Karakoç, Sezai: **İnsanlığın Dirilişi**, 39. Bsk., İstanbul, Diriliş Yayınları, 2021.
- Karakoç, Sezai: **İslam**, 21. Baskı, İstanbul, Diriliş Yayınları, 2020.

- Karaman, Fikret: **Dini Kavramlar Sözlüğü**, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006.
- Karaman, Hayreddin: **Aile İlmihali**, İstanbul, Timaş Yayınları, 2011.
- Karaman, Hayreddin: **Anahatlarıyla İslam Hukuku**, İstanbul, Ensar Neşriyat, 2010.
- Karaman, Hayreddin: **Hadise Dair İlimler ve Hadis Usulü**, İstanbul, Ensar Neşriyat, 2011.
- Karaman, Hayreddin: **Mukayeseli İslam Hukuku**, C.: I-III, İstanbul, Nesil Yayınları, 1996.
- Karaman, Hüseyin: “İslam Ahlakının Kaynakları”, **İslam Ahlakı Temel Konular Güncel Yorumlar**, Ed.: Muhammet Şevki Aydın, Ahmet Hadi Adanalı, İstanbul, DİB Yayınları, 2014.
- Karasar, Niyazi: **Bilimsel Araştırma Yöntemleri**, Ankara, Nobel Yayınları, 2002.
- Karavi, Süleyman İbn Salih: **El-Vucuh ve'n-Nezair fil-Kurân-il Kerim**, Riyad, y.y., 1990.
- Kardavi, Yusuf: **İbadet, Anlamı – Psikolojisi – Hikmetleri**, Çev.: Hüsameddin Cemal, İstanbul, y.y., 1974.
- Kardavi, Yusuf: **İman ve Hayat**, Çev.: Abdülvahap Öztürk, İstanbul, Hilal Yayınları, 1979.
- Kardavi, Yusuf: **İslâm Hukuku Evrensellik-Süreklilik**, Çev.: Yusuf Isıcık, Ahmet Yaman, İstanbul, Marifet Yayınları, 1999.
- Kardavi, Yusuf: **Niyet ve İhlâs**, İstanbul, Nida Yayıncılık, 2014.
- Kardavi, Yusuf: **Sünneti Anlamada Yöntem**, Çev.: Bünyamin Erul, İstanbul, Nida Yayınları, 2014.
- Kari, Aliyyü'l: **Şerhu'l Ekber**, Beyrut, Daru'l Maarif, 1984.
- Kasapoğlu, Abdurrahman: **Kur'an'da Kişilik Psikolojisi**, İstanbul, İzci Yayınları, 1997.

- Kasapoğlu, Abdurrahman: **Kur’ân’ın Psikolojik Atlası 5**, Malatya, Kendini Bilmek Yayınları, 2010.
- Kasapoğlu, Abdurrahman: **Kurân’da İman Psikolojisi**, İstanbul, Yalnızkurt Yayınları, 1997.
- Kasapoğlu, Abdurrahman: **Namaz-Oruç Psikolojisi**, İstanbul, Çıra Akademi Yayınları, 2016.
- Kaya, Mevlüt: “Ailede Anne-Baba Tutumlarının Çocuğun Kişilik ve Benlik Gelişimindeki Rolü”, **Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.: 9, S.: 9, 1997, s. 193-204.
- Kaya, Süleyman: “Kur’an’a Göre Taklit Kavramı”, **Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi**, 1996.
- Kaya, Süleyman: **Kur’an’da İmtihan**, İstanbul, İnsan Yayınları, 2003.
- Kaya, Yunus: **İlm-i Kelam**, Erzurum, Uzakülke Yayınları, 2010.
- Kaya, Zeynep: **Türk Toplumunda İnanç Gelişimi ve Din Eğitimi**, İstanbul, Dem Yayınları, 2015.
- Kayacan, Murat: **Kur’an’da Peygamberler ve Karşı Tavrılar**, İstanbul, Ekin Yayınları, 2016.
- Kayadibi, Fahri: **Din Eğitimi Dersleri**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 2006.
- Kayıklık, Hasan: “Kur’an’daki Dualar Üzerine Psikolojik Bir Değerlendirme”, **Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.:1, S.: 1, 2001, s.
- Kayıklık, Hasan: “Psikolojik Açından İnanç, İman ve Şüphe”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.: 46/1, 2005, s. 134-160.
- Kayıoğlu, Nurullah: “Bireysel Sorumluluk ve Teolojik Temelleri”, **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi**, 2010.
- Kaymakcan, Recep, Hasan, Meydan: **Ahlak Değerler ve Eğitimi**, İstanbul, Değerler Eğitim Merkezi, 2014.

- Kaysıcı, Cafer: **Kur’ân-ı Kerim’de Mükâfat ve Ceza**, Konya, Hüner Yayınevi, 2006.
- Kazanç, Fethi Kerim: **Gazzali Öncesi Ehli Sünnet Kelamında Ahlâk Düşüncesi**, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2007.
- Kazıcı, Ziya, Halis, Ayhan: “Talim ve Terbiye”, **T. D. V. İslam Ansiklopedisi**, No: 39, s. 515-523.
- Keklik, Nihat: **Allah- Kâinat ve İnsan**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1967.
- Keklik, Nihat: **Türk İslam Felsefesi Açısından Felsefenin İlkeleri**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1987.
- Keleş, Ekrem: “Şeytanın Kapsama Alanı Dışında Kalanlar”, **Diyanet Aylık Dergi**, S.: 278, 2014, s. 10-14.
- Keleş, Reyhan: “Türk Edebiyatında Nasihat”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S.: 44, 2010, s. 183-209.
- Kerimoğlu, Yusuf: **Kelimeler ve Kavramlar**, İstanbul, İnkılab Yayınları, 1990.
- Kerschensteiner, George: **Karakter Kavramı ve Terbiyesi**, Çev.: H. Fikret Kanad, Ankara, Örnek Matbaası, 1954.
- Keskin, Halife: **İslam Düşüncesinde Allah-Alem İlişkisi**, İstanbul, Beyan Yayınları, 1996.
- Keskin, Halife: **İslâm Düşüncesinde Bilgi Teorisi**, İstanbul, Beyan Yayınları, 1997.
- Kesler, Muhammed Fatih: **Konulu Tefsir Örnekleri**, Ankara, Akçağ Yayınları, 2002.
- Kesler, Muhammed Fatih: **Kur’ân-ı Kerîm’e Göre Doğru Düşüncenin Engelleri**, Ankara, Akçağ Yayınları, 2015.
- Kesmen, Berna: “Gençlerdeki Hazcılığa (Hedonizm) Psikolojik ve Manevi Yaklaşım”, **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi**, 2012.

- Kılavuz, A. Saim: **Anahatlarıyla İslâm Akâidi ve Kelâm'a Giriş**, 10. Bsk., İstanbul, Ensar Neşriyat, 2004.
- Kılavuz, A. Saim: **İman ve Küfür Sınırı**, İstanbul, Marifet Yayınları, 1990.
- Kılavuz, A. Saim: **İslam Akaidi ve Kelam'a Giriş**, İstanbul, Ensar Neşriyat, 1997.
- Kılıç, Recep: “İslam Ahlakının Tanımı ve Kapsamı”, **İslam Ahlakı Temel Konular Güncel Yorumlar**, Ed.: Muhammet Şevki Aydın, Ahmet Hadi Adanalı, İstanbul, DİB Yayınları, 2014.
- Kılıç, Recep: **Ahlakın Dini Temeli**, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.
- Kılıç, Sadık: **Fıtratın Dirilişi**, İstanbul, Nehir Yayınları, 1991.
- Kılıç, Sadık: **Kurân'da Günah Kavramı**, Konya, Hibaş Yayınevi, 1984.
- Kılıç, Sadık: **Tarihselcilik ve Akılcılık Bağlamında Kur'an'ı Anlama Sorunu**, İstanbul, İhtar Yayınları, 1999.
- Kılıç, Ünal: “Hz. Peygamber'in Ahlâk'ı ve Güzel Ahlâka Verdiği Önem”, **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.:13, S.: 1, 2009, s. 79-97.
- Kılıçer, Esad: **İslam Fıkında Rey Taraftarları**, Ankara, D.İ.B. Yayınları, 1994.
- Kınalızâde Ali Efendi, Mustafa Koç, İstanbul, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2014.
- Kırbaçoğlu, Hayri: “İslam'a Yamanan Sanal Şiddet”, **İslamiyet**, C.: 5, S.: Ocak-Mart, 2002, s. 125-132.
- Kırbaçoğlu, Hayri: **Ahir Zaman İlmihali**, Ankara, Otto Yayınları, 2011.
- Kırbaçoğlu, Hayri: **İslam Düşüncesinde Sünnet**, Ankara, Fecr Yayınevi, 1993.
- Kırca, Celal: **İlimler ve Yorumlar Açısından Kur'an'a Yönelişler**, İstanbul, Marifet Yayınları, 2009.

- Kırca, Celal: **Kur’ân ve İnsan**, İstanbul, Marifet Yayınları, 1996.
- Kırca, Celal: **Kurân ve Bilim**, İstanbul, Marifet Yayınları, 1996.
- Kırca, Celal: **Kurân ve Fen Bilimleri**, İstanbul, Marifet Yayınları, 2005.
- Kızılabdullah, Yıldız: “Esmâ-i Hüsnâ’dan Bir İsim: “el-Mümin”: Din Öğretimine Konu Edilmesi ve Uygulama Örneği”, **Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.: 14/1, 2009, s. 229-244.
- Kızılabdullah, Yıldız: “Kavramsal Çerçeve: Eğitim, Öğretim ve Din”, **Din Eğitimi El Kitabı**, Ed.: Recai Doğan, Remziye Ege, 3. Bsk., Ankara, Grafiker Yayınları, 2015.
- Kızılar, Hamdi: **Tasavvufta Karakter Eğitimi**, Ankara, İlahiyat Yayınları, 2017.
- Kierkegaard, Soren: **Kaygı**, Çev.: Türker Armaner, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2004.
- Kierkegaard, Soren: **Ölümcül Hastalık Umutsuzluk**, Çev.: Mehmet Mukadder Yakupoğlu, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2001.
- Kindi, Yakub b. İshak: **Felsefe Risaleleri**, Çev.: Mahmut Kaya, İstanbul, İz Yayınları, 1994.
- King, Robert H.: **Tanrının Anlamı**, Çev.: Temel Yeşilyurt, İstanbul, İnsan Yayınları, 2001.
- Koca, Ferhat: “İbadet”, **T. D. V. İslam Ansiklopedisi**, C.: I-XLIV, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999, No: 19, s. 240-247.
- Kocaman, Kasım: “Din Eğitimi Açısından Kurân’ın Dünya Hayatına Bakışı”, **Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi**, 2012.
- Koç, Ahmet: “Düşünen İnsan Yetiştirmede Din Eğitiminin Rolü”, **Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi**, S.: 6, 1999, s. 73-80.

- Koç, Ahmet: “İhvân-ı Safâ”, **Klasik İslam Eğitimcileri**, Ed.: Mustafa Köylü, Ahmet Koç, İstanbul, Rağbet Yayınları, 2016.
- Koç, Ahmet: “Okul Çağı Çocuklarının Ailede Din Eğitimi”, **İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.: 17, 2008, s. 145-176.
- Koç, Ahmet: **İhvan-ı Safa’nın Eğitim Felsefesi**, İstanbul, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1999.
- Koç, Ahmet: **Kur’an’da İnsan ve Hz. Muhammed**, İstanbul, Rağbet Yayınları, 2005.
- Koç, Ahmet: **Kurân’da İnsan ve Hz. Muhammed, Din Eğitimi Açısından Bir Yaklaşım**, İstanbul, Rağbet Yayınları, 2005.
- Koç, Turan: **İslam Estetiği**, İstanbul, İsam Yayınları, 2008.
- Koç, Turan: **Ölümsüzlük Düşüncesi**, İstanbul, İz Yayıncılık, 2005.
- Koçak, Muhammet: “İslam Düşüncesinde Varlık ve Yaşam Değeri Açısından İnsan”, **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi**, 2015.
- Koçak, Muhsin: “Kunut”, **T. D. V. İslam Ansiklopedisi**, No: 26, s. 380.
- Koçak, Zeynep Canan: “Günümüz Yerleşik Peygamber Tasavvurunun Genç Zihinlerde Karşılığı”, **Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.: 42, 2019, s. 117-134.
- Koçer, Hasan Ali: **Eğitiminin Bütünlüğü İçinde Din Eğitiminin Yeri**, Ankara, İlahiyat Vakfı Yayınları, 1981.
- Koçkuzu, Ali Osman: **Hadis İlimleri ve Hadis Tarihi**, İstanbul, Dergah Yayınları, 1983.
- Koçyiğit, Talat: **Hadis Istılahları**, Ankara, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1967.
- Konevi, Sadreddin: **Miftahu’l Gayb (Tasavvuf Metafiziği)**, Çev.: Ekrem Demirli, İstanbul, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2014.

- Konuk, Yurdagül: **Okul Öncesi Çocuklarda Dini Duygunun Gelişimi ve Eğitimi**, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.
- Köknel, Özcan: **Ailede ve Toplumda Ruh Sağlığı**, İstanbul, Hür Yayınları, 1981.
- Köknel, Özcan: **İnsanı Anlamak**, İstanbul, Altın Kitapları, 1997.
- Köknel, Özcan: **Kaygıdan Mutluluğa Kişilik**, İstanbul, Altın Kitaplar Yayınevi, 1985.
- Köksal, M. Asım: **Dini ve Ahlaki Sohbetler**, C. I-III, Ankara, TDV Yayınları, 2008.
- Köksal, M. Asım: **İslam Tarihi: Hz. Muhammed (a.s.) ve İslamiyet, Mekke Devri, Medine Devri**, C.: I-XI, İstanbul, Şamil Yayınevi, 1981.
- Köktaş, Emin: **Türkiye’de Dini Hayat**, İstanbul, İşaret Yayınları, 1993.
- Köse, Saffet: “Hukuk Mu Ahlak Mı? -İslâm Nokta-i Nazarından Din-Ahlak-Hukuk İlişkisi Bağlamında Bir İnceleme”, **İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi**, S.: 17, 2011, s. 15-49.
- Köse, Saffet: “İslam Hukukunda İnsan Onuruna Dayalı Bazı Hükümler”. **Hz. Peygamber ve İnsan Onuru**, Ali Bardakoğlu v. d., Ankara, DİB Yayınları, 2013.
- Köse, Saffet: “Kur’ân-ı Kerim’e Göre Ferde Mesuliyet Yükleyen ve Bunu Düşüren Faktörler”, **Kur’an-ı Kerim’de Mesuliyet**, Murat Sülün v. d., İstanbul, İSAV, 2006.
- Köse, Saffet: **Genetiğiyle Oynanmış Kavramlar ve Aile Medeniyetinin Sonu**, Konya, Mehir Vakfı Yayınları, 2015.
- Köse, Saffet: **İbadetten Kulluk Şuuruna**, İstanbul, Erkam Yayınları, 2016.
- Kösoğlu, Nevzat: **Devlet**, İstanbul, Ötüken Yayınları, 1997.

- Köycü, Erdoğan: “Ahlâki Sorunlara Hadislerden Bazı Çözüm Önerileri”, **Uluslararası Kültürel ve Sosyal Araştırmalar Dergisi**, S.: 4, 2018 s. 109-127.
- Köylü, Mustafa: “Ailede Din Eğitimi ”, **Din Eğitimi**, Ed.: Mustafa Köylü, Nurullah Altaş, 6. Bsk., İstanbul, Ensar Neşriyat, 2016.
- Köylü, Mustafa: “Kur’an ve Ruh Sağlığı”, **Dini Danışmanlık ve Din Hizmetleri**, Ed.: Nurullah Altaş, Mustafa Köylü, 2. Bsk., İstanbul, Ensar Neşriyat, 2015.
- Köylü, Mustafa: “Ruh Sağlığı ve Din: Batı Toplumu Açısından Bir Değerlendirme”, **Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.: 23, S.: 23, 2007, s. 65-92.
- Köylü, Mustafa: **Psiko-Sosyal Açıdan Dini İletişim**, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2006.
- Kubeysi, İyade: **Sahabetü Resulillah Fil Kitab ve’s Sünne**, Dimeşk, y.y., 1986.
- Kula, Naci: “Bakıma Muhtaç Kişilere Yönelik Sosyal Hizmetler ve Dini Değerler”, **Dini Danışmanlık ve Din Hizmetleri**, Ed.: Nurullah Altaş, Mustafa Köylü, 2. Bsk., İstanbul, Ensar Neşriyat, 2015.
- Kurt, Abdurrahman: **Aile ve Din, Din Sosyolojisi**, Ankara, Grafiker Yayınları, 2012.
- Kurt, Abdurrahman: **İslam’ın İlk Döneminde İmanın Toplumsal Yansıması**, İstanbul, Emin Yayınları, 2009.
- Kurt, Hasan: **İslam İnancına Göre Nifak ve Münafık**, İstanbul, Nesil Yayınları, 2004.
- Kurt, Yaşar: “Kurân’da Fitrat Kavramı”, **Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, C.: 5, S.: 2, 2005, s. 71-104.
- Kurtkan Bilgiseven, Amiran: **Din Sosyolojisi**, İstanbul, Filiz Kitabevi, 1985.

- Kurtkan Bilgiseven, **İslamiyet'in Kültürel Özellikleri ve İslami Kavramlar**, İstanbul, Filiz Kitabevi, 1989.
- Kutlu, Sönmez: “İmam Maturidi’ye Göre Diyanet-Siyaset Ayrımı ve Çağdaş Tartışmalarla Mukayesesi”, **İslamiyat**, C.: 8, S.: 2, 2005, s. 55-70.
- Kutluay, İbrahim: “Güzel Ahlaka Dönüştürülemeyen ve Âdetleşen İbadetler Sorunu: Hadisler Bağlamında Bir İnceleme”, **Geçmişten Geleceğe Ahlak**, Ed.: Asife Ünal, Bartın, Eflal Matbaacılık, 2015.
- Kutluer, İlhan: **İlim ve Hikmetin Aydınlığında**, İstanbul, İz Yayıncılık, 2001.
- Kutub, Muhammed: **Biz Müslüman Mıyız?**, 2. Baskı, İstanbul, Ağaç Yayınları, 2005.
- Kutub, Muhammed: **Çağdaş Fikir Akımları I Demokrasi**, 3. Baskı, İstanbul, İşaret Yayınları, 1993.
- Kutub, Muhammed: **Çağdaş Fikir Akımları III Sekülerizm/ Rasyonalizm/ Yurtseverlik/ Milliyetçilik/ Hümanizm/ Ateizm**, Çev. M. Beşir Eryarsoy, 3. Bsk., İstanbul, İşaret Yayınları, 1993.
- Kutub, Muhammed: **Çağdaş Konumuz**, Çev.: Salih Uçan, İstanbul, Dünya Yayınları, 1987.
- Kutub, Muhammed: **Düzeltilmesi Gereken Kavramlar**, İstanbul, Risale Yayınları, 2008.
- Kutub, Muhammed: **İslam Terbiye Metodu ve Ahlak Sistemi**, Çev.: Ali Özek, İstanbul, Hisar Yayınları, 1977.
- Kutub, Muhammed: **İslâm'da Ferd ve Cemiyet**, Çev.: Mehmet Süslü, İstanbul, Hikmet Yayınları, 1979.
- Kutub, Muhammed: **İslam'ın Etrafındaki Şüpheler**, Çev.: Ali Özek, İstanbul, Tuğra Neşriyat, 1991.
- Kutub, Muhammed: **Kur'ân'ı Nasıl Okuyalım**, Çev.: Bekir Karlığa, İstanbul, Bir Yayıncılık, 1983.

- Kutup, Seyyid: **Din Bu**, Çev.: Furkan Hocaoglu, 5. Baskı, İstanbul, Özgün Yayıncılık, 1999.
- Kutup, Seyyid: **Fi Zilali'l-Kur'an**, Çev.: Salih Uçan, Vahdettin İnce, Mehmet Yolcu, Lütfullah Bender, C.: I-X, İstanbul, Dünya Yayıncılık, t.y.
- Kutup, Seyyid: **İslam Düşüncesi 2**, Çev.: Hasan Fehmi Ulus, İstanbul, Beka Yayınları, 2014.
- Kutup, Seyyid: **Kurân'da Kıyamet Sahneleri**, Çev.: Süleyman Ateş, İstanbul, Beka Yayıncılık, 2016.
- Kutup, Seyyid: **Yoldaki İşaretler**, İstanbul, Dünya Yayınları, 1992.
- Kuzgun, Yıldız: “Ana-Baba Tutumlarının Bireyin Kendini Gerçekleştirme Düzeyine Etkisi”, **Hacettepe Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi**, C.: 5, S.: 1, 1973, s. 57-70.
- Küçük, Ahmet: “Kur'an'da Toplumsal Sınanma ve Sonuçları”, **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi**, 2006.
- Küçük, Ahmet: “Kurân'da İkrâh Kavramı ve Dinde Zorlama Meselesi”, **Marife Dergisi**, C.: 9, S.: 2, 2009, s. 25-46.
- Küçük, Raşit: **Kurân Sünnet İlişkisi ve Birlikteliği, Sünnetin Dindeki Yeri**, İstanbul, Ensar Neşriyat, 1997.
- Küçükkalp, Derda: **Politik Nihilizm: Nietzscheci Bir Tartışma**, İstanbul, Alfa Aktüel, 2005.
- Küp, Büşra: “Psikolojik Bir Olgu Olan Hazzın Ertelenmesi ve İslam Dinindeki Yeri”, **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi**, 2019.
- Kütük, Selçuk: **Deizm**, İstanbul, Bir Yayıncılık, 2019.
- Lahbabi, M. Aziz: **İslam Şahsiyetçiliği**, Çev.: Hüseyin Hatemi, İstanbul, İşaret Yayınları, 2003.
- Le Bon, Gustave: **Kitleler Psikolojisi**, Çev.: Selahattin Demirkan, 4. Baskı, İstanbul, Yağmur Yayınları, 1979.
- Leaman, Oliver: **Orta Çağ İslam Felsefesine Giriş**, Çev.: Turan Koç, Kayseri, Rey Yayınları, 1992.

- Lessing, Gotthold Ephraim: **İnsan Soyunun Eğitimi**, Çev.: Ahmet Aydoğan, İstanbul, Say Yayınları, 2011.
- Macit, Nadim: **Kurân ve Hadise Göre Şirk ve Müşrik Toplum**, Konya, Damla Matbaacılık ve Ticaret, 1992.
- Macit, Yusuf: “Psiko-Sosyal Açıdan Karun Kıssası(Ekonomik Olguların tutum ve Davranışlara Etkisi)”, **Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, C.: 13, S.: 3, 2013, s. 33-68.
- MacIver, R. M., H. Page Charles: **Cemiyet**, Çev.: Amiran Kurtkan, İstanbul, M.E.B. Yayınları, 1971.
- Mardin, Şerif: **Din ve İdeoloji**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1992.
- Marinier, Pierre: **Dua Üzerine Düşünceler (Psikofizyolojik Sebepleri ve Sonuçları)**, Çev.: Sadık Kılıç, İzmir, Nil Yayınları, 1990.
- Marshall, Gordon: **Sosyoloji Sözlüğü**, Çev.: Osman Akınhay, Derya Kömürcü, Ankara, Bilim ve Sanat Yayınları, 2009.
- Maslow, Abraham: **İnsan Olmanın Psikolojisi**, Çev.: Orhan Gündüz, İstanbul, Kuraldışı Yayınları, 2001.
- Maturidi, Ebu Mansur Muhammed b. Mahmud: **Akaid Risalesi**, Çev.: Yusuf Ziya Yörükhan, Ankara, A.Ü.İ.F. Yayınları, 1953.
- Maturidi, Ebu Mansur Muhammed b. Mahmud: **Kitabu't-Tevhid Tercümesi**, Çev.: Bekir Topaloğlu, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002.
- Maturidi, Ebu Mansur Muhammed b. Mahmud: **Kitabü-t Tevhid**, Tahk.: Fethullah Huleyf, İstanbul, Ofset Baskı, 1979.
- Maturidi, Ebu Mansur Muhammed b. Mahmud: **Te'vilatü'l-Kurân**, Thk.: Ali Haydar Ulusoy, Bekir Topaloğlu, C.: I-XVIII, İstanbul, Mizan Yayınevi, 2008.
- May, Rollo: **Kendini Arayan İnsan**, Çev.: Kerem Işık, İstanbul, Okyanus Yayınları, 2017.
- MEB: **Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 4-8 Öğretim Programı, 2018.**

- MEB: **Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 9-12 Öğretim Programı, 2018.**
- Mecduddin Muhammed b. Yakub, el-Firuzabadi: **Besairu Zevi't-Temyiz fi Letaifi'l Kitabı'l Aziz**, Thk.: Muhammed Ali Neccar, C.: I-V, Kahire, 1387.
- Mehmedoğlu, Ali Ulvi: **“Din, Dindarlık ve Değerler”, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, , C.: 1, S.: 2, Bahar-2013, s. 173-189.**
- Mehmedoğlu, Ali Ulvi: **Kişilik ve Din**, İstanbul, Dem Yayınları, 2004.
- Mehmedoğlu, Yurdagül: **Erişkin Bireyin Kendilik Bilinci**, İstanbul, DEM Yayınları, 2005.
- Mengüşoğlu, Takiyettin: **Felsefi Antropoloji**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1971.
- Mengüşoğlu, Takiyettin: **İnsan Felsefesi**, İstanbul, Remzi Yayınevi, 1988.
- Mensching, Gustave: **Dini Sosyoloji**, Çev.: Mehmet Aydın, Konya, Din Bilimleri Yayınları, 1994.
- Meriç, Cemil: **Kültürden İrfana**, İstanbul, İnsan Yayınları, 1986.
- Meriç, Ümit: **İslam'da Aile Hz. Peygamber ve Aile Hayatı**, İstanbul, Ensar Neşriyat, 2006.
- Merter, Mustafa: **Dokuz Yüz Katlı İnsan: Tasavvuf ve Benötesi Psikolojisi**, İstanbul, Kaknüs Yayınları, 2006.
- Merter, Mustafa: **Nefs Psikolojisi ve Rüyaların Dili, Psikolojinin Üçüncü Boyutu**, İstanbul, Kaknüs Yayınları, 2014.
- Mevdudi, Seyyid Ebu'l Ala: **Gelin Müslüman Olalım**, İstanbul, Pınar Yayınları, 2006.
- Mevdudi, Seyyid Ebu'l Ala: **Hilafet ve Saltanat**, Çev.: Ali Genceli, İstanbul, Hilal Yayınları, 1972.
- Mevdudi, Seyyid Ebu'l Ala: **İslam'a İlk Adım**, Çev.: Serdar Güzey, İstanbul, İnkılab Yayınları, 2008.
- Mevdudi, Seyyid Ebu'l Ala: **İslam'da Hükümet**, Çev.: Ali Genceli, Ankara, Hilal Yayınları, 1976.

- Mevdudi, Seyyid Ebu'l Ala: **İslami Kavramlar**, Çev.: Süleyman Akyüz, 12. Baskı, İstanbul, Pınar Yayınları, 2016.
- Mevdudi, Seyyid Ebu'l Ala: **Kurân'a Göre Dört Terim**, Çev.: Osman Cilacı-İsmail Kaya, İstanbul, Beyan Yayınları, 1983.
- Mevdudi, Seyyid Ebu'l Ala: **Modern Çağda İslami Meseleler**, Çev.: Yusuf Işıcık, Konya, Hayra Hizmet Vakfı Yayınları, 1980.
- Mevdudi, Seyyid Ebu'l Ala: **Sünnetin Anayasal Niteliği**, Çev.: Nedim Asrar, İstanbul, Bengisu Yayınları, 1997.
- Mevdudi, Seyyid Ebu'l Ala: **Tarih Boyunca Tevhid Mücadelesi ve Hz. Peygamberin Hayatı**, Çev.: Ahmed Asrar, İstanbul, Pınar Yayınları, 1985.
- Morgan, Clifford T.: **Psikolojiye Giriş**, Çev.: Hüsni Arıcı v. d., Ankara, H. P. B. Yayınları, 1995.
- Morrisson, A. Cressy: **İnsan, Kâinat ve Ötesi Müsbet İlim Yönünden**, İstanbul, Hareket Yayınları, 1972.
- Mutahhari, Murtaza: **Adl-i İlâhi**, Çev.: Hüseyin Hatemi, İstanbul, İşaret Yayınları, 1988.
- Mutahhari, Murtaza: **Ahlak Felsefesi**, Çev.: Hasan Almaz, İstanbul, Ağaç Kitabevi Yayınları, 2010.
- Mutahhari, Murtaza: **Fıtrat**, Çev.: Cafer Kırım, İstanbul, Akademi Yayınları, 1992.
- Mutahhari, Murtaza: **Kur'an'da İnsan-İman ve Ahiret**, Çev.: M. Selahaddin Silahtar, Ankara, Endişe Yayınları, 1990.
- Mutahhari, Murtaza: **Kurân'da İnsanlık Öğretisi**, Çev.: Ahmet İyınam, İstanbul, Ağaç Kitabevi Yayınları, 2009.
- Mutçalı, Serdar: **Arapça-Türkçe Sözlük**, İstanbul, Dağarcık Yayınları, 1995.
- Mücahid, Huriye Tevfik: **Farabi'den Abduh'a Siyasi Düşünce**, Çev.: Vecdi Akyüz, İstanbul, İz Yayınları, 1995.
- Namlı, Abdullah: **"Kader İnancının Dini Temelleri", Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi**, 2017.

- Nasr, S. Hüseyin: **İnsan ve Tabiat**, Çev.: Nabi Avcı, İstanbul, Yeryüzü Yayınları, 1982.
- Necati, Muhammed Osman: **Hadis ve Psikoloji**, Çev.: Mustafa Işık, Ankara, Fecr Yayınları, 2016.
- Necati, Muhammed Osman: **Kur’ân ve Psikoloji**, Çev.: Hayati Aydın, Ankara, Fecr Yayınları, 2017.
- Nevin, Abdulhalık Mustafa: **İslam Siyasi Düşüncesinde Muhalefet**, Çev.: Vecdi Akyüz, İstanbul, İz Yayınları, 1990.
- Nietzsche, Friedrich: **Böyle Buyurdu Zerdüşt**, Çev.: Turan Oflazoğlu, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1989.
- Niyazi, Mehmet: **İslam Devlet Felsefesi**, İstanbul, Ötüken Yayınları, 1999.
- Nortbourne, Lord: **Modern Dünyada Din**, Çev.: Şehabettin Yalçın, İstanbul, İnsan Yayınları, 1995.
- Nuttal, Jon: **Ahlak Üzerine Tartışmalar: Etiğe Giriş**, Çev.: Abdullah Yılmaz, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 1997.
- Ocak, Metin: **Kur’ân’da İhsan ve Muhsin Kavramları**, İstanbul, İnkılap Yayınları, 1999.
- Okcu, Abdulmecit: **Kur’ân’a Göre Evrenin İnsana Musahhar Kılınışı**, Erzurum, Salkımsöğüt Yayınları, 2009.
- Okiç, M. Tayyib: **İslamiyet’te Kadın Öğretimi**, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1978.
- Oktay, Ayla: **Yaşamın Sihirli Yılları: Okul Öncesi Dönem**, İstanbul, Epsilon Yayıncılık, 2004.
- Okumuş, Ejder: **Din ve Toplumsal Çatışma**, İstanbul, İnsan Yayınları, 2017.
- Okumuş, Ejder: **Kur’ân’da Toplumsal Çöküş**, İstanbul, İnsan Yayınları, 1995.
- Okumuş, Ejder: **Meşruiyet Ekseninde Din ve Devlet**, İstanbul, Pınar Yayınları, 2003.

- Okumuşlar, Muhiddin: **Fıtrattan Dine (Din Fıtrat Eğitim İlişkisi)**, Konya, Yediveren Kitap, 2002.
- Onat, Hasan: “İslam’da Yeniden Yapılanma Üzerine”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Özel Sayı, Cumhuriyetin 75. Yıldönümüne Armağan, 1999, s. 197-207.
- Onat, Hasan: **Türkiye’de Din Anlayışında Değişim Süreci**, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2003.
- Onur, Bekir: **Gelişim Psikolojisi: Yetişkinlik, Yaşlılık, Ölüm**, 5. Bsk., Ankara, İmge Yayınları, 2000.
- Orhan, Zehra Yıldız: “Hadislere Göre Dinde İtidal”, **Sosyal Bilimler Dergisi**, Yıl: 6, S.: 37, 2019, s. 507-515.
- Öcal, Mustafa: **Din Eğitimi ve Öğretiminde Metodlar**, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.
- Öge, Sinan: **Allah’tan Aleme İlahi Fiiller**, Ankara, Araştırma Yayınları, 2009.
- Ökten, Gülşen: “Kur’an’a Göre Bilginin Kaynakları”, **Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.: 39, 2015, s. 205-228.
- Önder, N. Kemal: **Öğretimde Program İlke ve Yöntemler**, İstanbul, Arı Basımevi, 1980.
- Öner, Necati: **İnsan Hürriyeti**, Ankara, Selçuk Yayınları, 1982.
- Önkal, Ahmet: **Resulullah’ın İslam’a Davet Metodu**, İstanbul, Kitap Dünyası Yayınları, 2000.
- Öz, Ahmet: **Kur’an’ın Önerdiği Vasat Ümmet**, İstanbul, Çıra Yayınları, 2011.
- Öz, Ayhan: **Din Eğitimi ve Birey Oluşun İmkânı**, 2. Bsk., Ankara, Eski Yeni Yayınları, 2020.
- Özarpınar, Yılmaz: **İnsan İnanan Bir Varlık**, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 1999.

- Özalp, Ahmet: “Davud el- Kayseri’de İnsan Kavrayışı”, **Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi**, 2014.
- Özarslan, Selim: “Kelam Açısından İtaat Kavramı ve Çerçevesi”, **Diyanet İlmi Dergi**, C.: 54, S.: 1, 2018, s. 93-112.
- Özbay, M. Haluk, Şenol, Göka: **Her Halde İnsan**, Ankara, Kesit Yayınları, 2004.
- Özbaydar, Belma: **Din ve Tanrı İnancının Gelişmesi Üzerine Bir Araştırma**, İstanbul, Çıdan Yayınları, 1970.
- Özbek, Abdullah: **Bir Eğitimiçi Olarak Hz. Muhammed**, İstanbul, Esra Yayınları, 1994.
- Özbek, Durmuş: **Saduddin Teftazanî ve Nübüvvet Görüşü (Peygamberlere İsnat Edilen Günahlar ve Cevapları)**, Konya, Sebat Ofset, 2006.
- Özcan, Hanifi: **Epistemolojik Açıdan İman**, İstanbul, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1992.
- Özcan, Hanifi: **Mâturîdî’de Bilgi Problemi**, İstanbul, İFAV Yayınları, 1993.
- Özçelik, A. Selçuk: **İslam Hukukuna Göre Devlet ve Fert Münasebetleri**, İstanbul, Fakülteler Matbaası, 1955.
- Özdemir, İbrahim, Münir, Yükselmiş: **Çevre Sorunları ve İslam**, Ankara, DİB Yayınları, 1995.
- Özdemir, Saadettin: **Korunmaya Muhtaç Gençlerin Din Öğretimi İhtiyaçları**, Isparta, Tuğra Ofset, 2002.
- Özdemir, Şuayip: “Çocuğun Din Eğitiminde Ailenin Rolü”, **Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi**, C.: 9, 2002, s. 113-131.
- Özdenören, Rasim: **Hadislerin Işığında Hz. Muhammed**, İstanbul, İz Yayıncılık, 2018.
- Özdenören, Rasim: **Kafa Karıştıran Kelimeler**, İstanbul, İz Yayıncılık, 2019.
- Özdenören, Rasim: **Yeniden İnanmak**, İstanbul, İz Yayıncılık, 2015.

- Özdenören, Rasim: **Yumurtaı Hangi Ucundan Kırmalı**, İstanbul, İz Yayıncılık, 2019.
- Özdeş, Talip: “Ahlak-Vahiy İlişkisi ve Kur’an’da İman-Ahlak-Amel Bütünlüğü”, **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.: 10, S.: 2, 2006, s. 5-21.
- Özdoğan, Öznur: “İnsanı Anlamaya Yönelik Bir Yaklaşım: Pastoral Psikoloji”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.: 47 (2), 2006, s. 127-141.
- Özek, Ali, Hayreddin, Karaman, Mustafa, Çağrı, Ali, Turgut, Sadrettin, Gümü, İbrahim Kafi, Dönmez: **Kurân-ı Kerim ve Açıklamalı Meali**, C.: V, Ankara, TDV Yayınları, 1993.
- Özemre, Ahmed Yüksel: **Vahye Göre Akıl**, İstanbul, Şule Yayınları, 2006.
- Özgel, İshak: “Sosyolojik Tefsir Bağlamında “Yalnızlık Sorunu” Karşısında Kurân”, **EKEV Akademi Dergisi-Sosyal Bilimler**, C.: 18, S.: 59, 2014, s. 331-353.
- Özgü, Halis: **Şahsiyet**, İstanbul, Özgü Yayınları, 1969.
- Özguven, İbrahim Ethem: **Ailede İletişim ve Yaşam**, Ankara, Pegem Yayınları, 2001.
- Özkan, Recep, Bayram, Polat: “İtaat Kültürü ve Din”, **Journal Of World Of Turks**, C.: 8, No: 3, 2016, s. 139-149.
- Özkan, Recep, Bayram, Polat: “Toplumsal Bir Değer Olarak Otorite”, **Journal Of World Of Turks**, C.: 9, No: 3, 2017, s. 109-125.
- Özkul, Osman: **Kültür ve Küreselleşme Kültür Sosyolojisine Giriş**, İstanbul, Açılım Kitap, 2008.
- Özlem, Doğan: **Etik Ahlak Felsefesi**, İstanbul, İnkılap Yayınları, 2004.
- Özler, Mevlüt: **İslâm Düşüncesinde Tevhid**, İstanbul, Rağbet Yayınları, 2005.
- Özön, Mustafa Nihat: **Osmanlıca-Türkçe Sözlük**, 6. Basım, İstanbul, İnkılap-Aka Kitabevleri, 1979.

- Özsoy, Ömer, İlhami, **Konularına Göre Kur'an (Sistemik Kur'an Fihristi)**, Ankara, Fecr Yayınevi, 2005.
- Özsoy, Ömer: **Sünnetullah-Bir Kur'ân İfadesinin Kavramlaşması**-, Ankara, Fecir Yayınları, 1994.
- Özturan, Hümeysra: “İdeal Bir Müeyyide Teorisi Nasıl Olabilir?”, **Ahlak ve Müeyyide**, Ed.: Ömer Türker, Ankara, Nobel Akademik Yayıncılık, 2017.
- Özturan, Hümeysra: **Ahlak Felsefesinin Temel Problemleri**, Ankara, Nobel Akademik Yayıncılık, 2015.
- Öztürk, Mustafa: **Cahiliyeden İslamiyet'e Kadın**, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2012.
- Öztürk, Yener: **İmkânı ve Lüzumu Açısından Ahiret İnancı**, İstanbul, Işık Yayınları, 2002.
- Öztürk, Yener: **Yeni Bir Yorumla İslâm İnanç Esasları**, İstanbul, Işık Yayınları, 2003.
- Özütoprak, Ahmet Y.: **Dini Doğru Anlamak**, İstanbul, Pınar Yayınları, 1997.
- Özyurt, Cevat: “Modernleşme Ve Küreselleşme Bağlamında Varoluşun Toplumsal Dinamikleri”, **Muhafazakar Düşünce Dergisi**, C.: 1, S.: 2, 2004, s. 11-32.
- Paçacı, İbrahim: **Dini Kavramlar Sözlüğü**, Ankara, D.İ.B. Yayınları, 2007.
- Paçacı, Mehmet: **Kur'an ve Ben Ne Kadar Tarihseliz**, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2000.
- Paçacı, Mehmet: **Kur'ân'da ve Kitab-ı Mukaddes'te Âhiret İnancı**, İstanbul, Nûn Yayıncılık, 1994.
- Paden, E. William:
- Pak, Süleyman: “Kurânın Duyguları Eğitmesi Bağlamında Öfkenin Kontrolü Meselesi ” **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.: 16/1, 2012, s. 69-103.
- Pak, Zekeriya: **Kur'an'da Kulluk**, İstanbul, Kayıhan Yayınları, 1999.

- Pamak, Mehmet: **İslami Şahsiyet ve Toplumsal Değişim**, İstanbul, Buruç Yayınları, 1995.
- Parekh, Bhikhu: **Çokkültürlülüğü Yeniden Düşünmek**, Çev.: Bilge Tanrıseven, Ankara, Phonix Yayınları, 2002.
- Parladır, Selahattin: “Toplum Yapısında Bütünlük Sağlanması Bakımından Kültürel ve Dini Değerlerin Önemi”, **Din Öğretimi Dergisi**, S.: 12-13, 1987, s. 24-36.
- Paşa, Said Halim: “İslamlaşmak”, **Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi 1**, Haz.: İsmail Kara, İstanbul, Risale Yayınları, 1986.
- Payot, Jules: **İrade Eğitimi II İrade Gücü ve Çalışma**, İngilizce’den Çev.: Derya Öztürk, İstanbul, Flipper Yayıncılık, 2020.
- Payot, Jules: **İrade Terbiyesi III Mutluluğun Fethi**, İngilizce’den Çev.: Derya Öztürk, İstanbul, Flipper Yayınları, 2020.
- Payot, Jules: **İrade Terbiyesi**, İngilizce’den Çev.: Derya Öztürk, 2. Bsk., İstanbul, Flipper Yayınları, 2021.
- Pazarbaş, Murat: “Liderlik Ve Otorite: Lise Öğrencilerinin Liderlik ve Otorite Algısı Üzerine Bir Araştırma”, **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi**, 2012.
- Pazarbaş, Erdoğan: “Kur’ân’daki Tarihî Anlatımlarda Maddî Varlık ve Etkinlik İlişkisi”, **EKEV Akademi Dergisi**, S.: 13, 2002, s. 105-123.
- Pazarbaş, Erdoğan: **Kur’ân ve Medeniyet: Doğuşu-Gelişimi- Çöküşü**, İstanbul, Pınar Yayınları, 1996.
- Pazarlı, Osman: **Din Psikolojisi**, 3. Baskı, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1982.
- Pazarlı, Osman: **İslam’da Ahlak**, İstanbul, Remzi Yayınları, 1993.
- Pekcan, Ali: **İslâm Hukukunda Gaye Problemi**, İstanbul, Rağbet Yayınları, 2003.
- Peker, Hüseyin: “Dini İnanç ve Stres İlişkisi”, **Milli Eğitim Bakanlığı Din Öğretimi Dergisi**, S.: 38, 1993, s. 53-57.

- Peker, Hüseyin: **Din Psikolojisi**, Samsun, Aksiseda Matbaası, 2000.
- Peker, Hüseyin: **Din ve Ahlak Eğitiminin Psikolojik ve Metodik Esasları**, Samsun, Eser Matbaası, 1991.
- Peterson, Michael, William, Hasker, Bruce, Reichenbach, David, Basinger: **Çev.: Rahim Acar, Akıl ve İnanç/Din Felsefesine Giriş**, İstanbul, Küre Yayınları, 2006.
- Pişgin, Yasin: “Kur’an’a Göre Akıl ve Akılcılığın Kur’an Tefsirine Etkisi”, **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstisüsü Doktora Tezi**, 2008.
- Polat, Hüseyin: “Kurân-ı Kerim’de İhsan Kavramına Filolojik Bir Yaklaşım”, **İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.: 3, S.: 2, 2012, s. 113-133.
- Polat, Selahattin: **Hadis Araştırmaları**, İstanbul, İnsan Yayınları, 2003.
- Polater, Kadir: “Kur’an Açısından Kibir Sorunu ve Sonuçları”, **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.: 17, S.: 1, 2013, s. 63-88.
- Rahmi, Mustafa: **Ahlak**, İstanbul, Matbaa-i Amire, 1342.
- Razi, Ebu Abdillah Muhammed b. Ömer Fahreddin: **Mefatihü’l-Gayb Tefsiru’l-Kebir**, Beyrut, y.y., 1934.
- Razi, Ebû Bekir: **Felsefe Risâleleri**, Çev.: Mahmut Kaya, İstanbul, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2016.
- Razi, Fahreddin: **Hız. Peygamberin Masumiyeti**, Çev.: Hasan Fehmi Ulus, İstanbul, Bilim Yayınları, 1986, s. 150-184
- Razi, Fahreddin: **Muhassal**, Çev.: Hüsetin Atay, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002.
- Reboul, Olivier: **Eğitim Felsefesi**, Çev.: Işın Gürbüz, İstanbul, İletişim Yayınları, 1991.
- Reçber, Mehmet Sait: ‘Realizm, Din ve Dünyevileşme’, **İslâmiyât**, C.: 4, S.: 3, 2001, s. 19-33.

- Ritzen, Pierre Debray: **Freud Skolastiği**, Çev.: A. Fikret Gökdemir, A. Çetin Ertürk, Ankara, TDV Yayınları, 1991.
- Rosenthal, Franz: **Bilginin Zaferi, İslam Düşüncesinde Bilgi Kavramı**, Çev.: Lami Güngören, İstanbul, Ufuk Kitapları, 2004.
- Rousseau, Herve: **Dinler (Tarihi ve Sosyal İncelemeler)**, Çev.: Osman Pazarlı, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1970.
- Rousseau, Jean Jacques: **Emil Yahut Terbiyeye Dair**, Çev.: Hilmi Ziya Ülken, Ali Rıza Ülgener, Selahattin Güzey, İstanbul, Türkiye Yayınevi, 1966.
- Rousseau, Jean Jacques: **Emile**, Çev.: Yaşar Avunç, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011.
- Russel, Bertrand: **Din İle Bilim**, Çev.: Akşit Göktürk, İstanbul, Say Yayınları, 1994.
- Russel, Bertrand: **Eğitim Üzerine**, Çev.: Nail Bezel, İstanbul, Say Yayınları, 1996.
- Russel, Bertrand: **Mutluluk Yolu**, Çev.: Nurettin Özyürek, İstanbul, Varlık Yayınları, 1988.
- Russel, Jeffrey Burton: **Mephistopheles Modern Dünyada Şeytan**, Çev.: Nuri Plümer, İstanbul, Kabalcı Yayınları, 2001.
- Sabık, Seyyid: **el-Akaidül-İslamiyye**, Çev.: Hanifi Akın, İstanbul, Karınca & Polen Yayınları, 2010.
- Sadan, Hamza: “Mekki ve Medeni Ayetlerin Semantik Çerçevesi: İtaat ve İttiba Kavramları Örneği”, Kayseri, **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi**, 2017.
- Saiyidain, Khwaja Ghulam: **İkbal’in Eğitim Felsefesi**, Çev.: Necmettin Tozlu, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2003.
- Saka, Şevki: **Yabancılaşma Karşısında Kur’an**, Ankara, Fecir Yayınları, 1997.
- Sakallı, Nuray: **Sosyal Etkiler, Kim Kimi Nasıl Etkiler?**, 5. Bsk., Ankara, İmge Kitabevi, 2016.

- Salahi, Muhammed:, **Kamus-i Osmani**, C.: I-IV, İstanbul, Mahmud Bey Matbaası, 1313.
- Salih, Subhi: **Hadis İlimleri ve Hadis Istılahları**, Çev.: Yaşar Kandemir, Ankara, DİB Yayınları, 1971.
- Salih, Subhi: **Ölümden Sonra Diriliş**, Çev.: Şerafeddin Gölcük, İstanbul, Kayıhan Yayınevi, 1987.
- Salmazzem, Mehmet: “Kur’an’a Göre “Sınırsız İtaat” Problemi”, **Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C.: 5, S.: 59, 2017, s. 177-190.
- Saltuklu, Zübeyir: **Vicdan**, Erzurum, Fenomen Yayıncılık, 2017.
- Salzman, C. Gotthilf: **Nerede Hata Yaptık?**, Çev.: Zeki Karakaya, İstanbul, Etüt Yayınları, 2004.
- Sami, Şemseddin: **Kamus-i Türki**, İstanbul, Enderun Kitabevi, 1989.
- Sancaklı, Saffet: “Hadislerde Yaşlılık Olgusunun Değerlendirilmesi”, **Manevi Sosyal Hizmetler**, Ed.: Ali Seyyar, İstanbul, Rağbet Yayınları, 2008.
- Sancaklı, Saffet: “Hz. Peygamber’in İbadetlerde Öngördüğü İtidal ve Kolaylık Anlayışı”, **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.: 9, S.: 1, 2000.
- Sandıkçı, Kemal: **İslam Medeniyetinin Kurucu Nesli-Sahabe II**, İstanbul, İSAV Yayınları, 2015.
- Sarıbay, Ali Yaşar: **Türkiye’de Modernleşme Din ve Parti Politikası, MSP Örnek Olayı**, İstanbul, Alan Yayınları, 1985.
- Sarıçam, İbrahim: **Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı**, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2003.
- Sarıkaya, Berat: **Genler Müdahale-İlahi Kader İlişkisi**, İstanbul, Pınar Yayınları, 2014.
- Sarıkçıoğlu, Ekrem: “Kurân’a Göre Müşrikler ve Putperestler”, **İslami Araştırmalar Dergisi**, C.: 27, S.:1, 1986, s. 26-32.
- Sarıkçıoğlu, Ekrem: **Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi**, İstanbul, Otağ Yayınları, 1983.

- Sartre, Jean Paul: **Varoluşçuluk (Existentialism)**, Çev.: Asım Bezirci, İstanbul, Say Yayınları, 1996.
- Sayar, Kemal: **Olmak Cesareti**, İstanbul, İz Yayıncılık, 1997.
- Sayar, Kemal: **Ruh Hali**, İstanbul, Timaş Yayınları, 2014.
- Sayar, Kemal: **Sufi Psikolojisi**, İstanbul, İnsan Yayınları, 2004.
- Sayın, Önal: **Aile Sosyolojisi Ailenin Toplumdaki Yeri**, İzmir, Ege Üniversitesi Yayınevi, 1990.
- Schiller, Friedrich: **Bir Eğitim Ülküsü Olarak Ruh Yüceliği**, Çev.: Ahmet Aydoğan, İstanbul, Say Yayınları, 2010.
- Sedat, Muhammed Ali: **İslam Ahlakı**, Çev.: Cemil Sönmez, Van, Bilge Adam Yayınları, 2005.
- Selçuk, Mualla: **Çocuğun Eğitiminde Dini Motifler**, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- Selçuk, Ziya: **Eğitim Psikolojisi**, Ankara, Nobel Yayınevi, 2007.
- Selvi, Dilaver: “Kur’an ve Sünnette Dünya Lanetlenmiş Midir?”, **İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi**, C.:1, S.: 2, 2015, s. 83-108.
- Senemoğlu, Nuray: **Gelişim, Öğrenme ve Öğretim**, Ankara, Gazi Kitabevi, 2002.
- Sennett, Richard: **Otorite**, Çev.: Kamil Durand, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2011.
- Serahsi, Ebu Bekir Muhammed b. Ahmed b. Ebu Sehl: **Usulu’s-Serahsi**, İstanbul, y.y., 1990.
- Serinsu, Ahmet Nedim: **Kur’an ve İnsanın Anlam Arayışı, Din Öğretimine Yeni Yaklaşımlar**, Ankara, MEB Yayınları, 2000.
- Sert, Hüseyin Emin: **Kur’ân’da İnsan Tipleri Ve Davranışları**, İstanbul, Bilge Yayıncılık, 2004.
- Seven, Mehmet Ali, Ali Osman Engin:

- Sevinç, Kenan: **İnançsızlık Psikolojisi**, İstanbul, Çamlıca Yayınları, 2017.
- Seyyar, Ali: “Manevi Sosyal Hizmetlerin İslami Çerçevesi”, **Dini Danışmanlık ve Din Hizmetleri**, Ed.: Nurullah Altaş, Mustafa Köylü, 2. Bsk., İstanbul, Ensar Neşriyat, 2015.
- Seyyar, Ali: **İnsan ve Toplum Bilimleri Sözlüğü**, İstanbul, Değişim Yayınları, 2007.
- Seyyidi, Ali: **Ahlak-ı Dinî ve Vezaif-i İslamiyye**, Dersaadet, Kanaat Matbaası, 1329.
- Sezen, Yümni: **İslam’ın Sosyolojik Yorumu**, İstanbul, İz Yayınları, 2004.
- Sezen, Yümni: **Kurân Işığında İnsan, Akıl ve Toplum**, İstanbul, İz Yayıncılık, 2014.
- Sezen, Yümni: **Kültür ve Din Türk-İslam Örneği**, İstanbul, İz yayıncılık, 2015.
- Sezen, Yümni: **Sosyoloji Açısından Din**, İstanbul, M. Ü. İ. F. A. V. Yayınları, 2013.
- Sezen, Yümni: **Sosyolojide ve Din Sosyolojisinde Temel Bilgiler ve Tartışmalar**, İstanbul, İFAV Yayınları, 1990.
- Sezer, Baykan: **Toplum Farklılaşmaları ve Din Olayı**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1981.
- Sıbai, Mustafa: **Aile Ahlakımız**, Çev.: Abdusselam Porsnak, İstanbul, Beka Yayınları, 2008.
- Sırma, İhsan Süreyya: **Müslümanların Tarihi**, C.: I-V, İstanbul, Beyan Yayınları, 2014.
- Sinanoğlu, Mustafa: “İman”, **T. D. V. İslam Ansiklopedisi**, No: 22, s. 212-214.
- Sinanoğlu, Mustafa: “İslam”, **T. D. V. İslam Ansiklopedisi**, No: 23, s. 1-2.
- Sinanoğlu, Mustafa: “Şirk”, **T. D. V. İslam Ansiklopedisi**, No: 39, s. 193-198.

- Sinanoğlu, Mustafa: “Teklif”, **T. D. V. İslam Ansiklopedisi**, No: 40, s. 385-387.
- Smart, Ninian: “Din ve İnsan Tecrübesi”, Çev.: Ali İhsan Yitik, **Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.: 7, İzmir, 1992, s. 423-444.
- Smith, Jersild: **Çocuk Psikolojisi**, Çev.: İbrahim N. Özgür, Ankara, Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları, 1979.
- Songar, Ayhan: **İnsan ve Din**, İstanbul, Kubbealtı Neşriyat, 1986.
- Sorokin, P. Aleksandroviç: **Çağdaş Sosyoloji Kuramları**, Çev.: M. Münir Reşit Öymen, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1994.
- Soyalan, Mehmet Yaşar: **Kur’ân ve İnsan**, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 1999.
- Soykan, Ömer Naci: “Varoluş Yolunun Ana Kavşağında: Korku ve Kaygı Kierkegaard ve Heidegger’de Bir Araştırma”, **Doğu Batı Düşüncesi Dergisi**, S.: 6 (Kaygı Özel Sayısı), Yıl: 2, 1999, s. 35-53.
- Soysaldı, Mehmet: **Kur’ân’da Dua**, İstanbul, Şule Yayınları, 1999.
- Sönmez, Abidin: **Şura ve Resulullah’ın Müşaveresi**, İstanbul, İnkılap Yayınları, 2015.
- Sönmez, Mustafa: “İmanın Ahlaki Yaptırım Gücü”, **Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.: 13, S.: 23, 2011, s. 117-141.
- Subaşı, Necdet: **Sınırları Yoklamak**, İstanbul, Ötüken Yayınları, 2007.
- Sunar, Cavit: “Din Nedir?”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.: 10, S.: 1, 1962, s. 65-69.
- Sülün, Murat: “Kur’ân’da Mes’ûliyetin Kavramsal Çerçevesi”, **Kur’ân-ı Kerim’de Mes’ûliyet**, Murat Sülün v. d., İstanbul, İSAV, 2006.
- Sülün, Murat: **Kur’ân Ne Diyor? Biz Ne Anlıyoruz?**, İstanbul, Ensar Neşriyat, 2015.

- Sülün, Murat: **Kurân-ı Kerim Açısından İman-Amel İlişkisi**, İstanbul, Ensar Neşriyat, 2005.
- Şaban, Zekiyyüddin: **İslam Hukuk İlminin Esasları**, Çev.: İbrahim Kafi Dönmez, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1990.
- Şahbenderzade, Filipeli Ahmet Hilmi: **Allah'ı İnkâr Mükün Mü?**, İstanbul, Çağrı Yayınları, 1979.
- Şahin, Filiz: **Ahlakın Akli ve İnsani Temeli**, Konya, Çizgi Kitabevi, 1998.
- Şahin, M. Süreyya: “Cennet”, **T. D. V. İslam Ansiklopedisi**, No: 7, s. 374-376.
- Şahin, Mehmet Kenan: **Ahlâkın Felsefî ve Dinî Temelleri, I. Kant, Mu'tezile ve Eş'âriyye'nin Mukayeseli Tahlili**, Ankara, Yayınevi Yayınları, 2014.
- Şahinalp, Hacer: “Kur'an'da Din Hürriyeti”, **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi**, 2009.
- Şahinalp, Mehmet Vehbi: “Kurân-ı Kerimde “Mütref” Kavramı ve İlişkili Olduğu Diğer Kavramlar”, **Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.: 23, S.: 23, 2010, s. 49-79.
- Şahinler, Necmettin: **Duayı Yaşamak**, İstanbul, İnsan Yayınları, 2012.
- Şanver, Mehmet: **Kurân'da Tebliğ ve Eğitim Psikolojisi**, İstanbul, Pınar Yayınları, 2001.
- Şavlı, Mehmet Reşat: **İslam'da Çocuk Terbiyesi**, İstanbul, Ensar Yayınları, 2018.
- Şebusteri, Muhammed Müctehid: **Hermenötik Kuran ve Sünnet**, İstanbul, Mana Yayınları, 2012.
- Şeker, Mehmet Yavuz: **Dikkat Şeytan Var**, İstanbul, Işık Yayınları, 2013.
- Şekeroğlu, Sami: “Mâtürîdî'de Ahlak Problemi”, **Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi**, 2007.

- Şen, Temel: **İslam’da Fikir ve İnanç Hürriyeti**, İstanbul, Beyan Yayınları, 2017.
- Şenat, Fatma Asiye: **Olgu İle Algı Arasında İtaat**, Konya, Çizgi Kitabevi, 2016.
- Şentürk, Habil: **Din Psikolojisi**, İstanbul, Esra Yayınları, 1997.
- Şentürk, Habil: **Psikoloji Açısından Hazreti Peygamberin İbadet Hayatı**, İstanbul, Bahar Yayınevi, 1984.
- Şentürk, Lütfi: “İslamda İbadet Kavramı ve Namaz”, **Diyanet İlmi Dergi**, C.: 33, S.: 3, 1997, s. 19-28.
- Şeref, Abdurrahman: **Ahlak İlmi**, Çev.: Mevlüt Uyanık, Akyol Aygün, Ankara, Elis Yayınları, 2012.
- Şeriati, Ali: **Dua**, Çev.: Kerim Güven, İstanbul, Bir Yayınları, 1985.
- Şeriati, Ali: **İslam Sosyolojisi Üzerine**, Çev.: Kamil Can, İstanbul, Düşünce Yayınları, 1980.
- Şeriati, Ali: **Kendini Bilmek**, Çev.: Selim Naci Karaarslan, Ankara, Endişe Yayınları, 1990.
- Şerif, Muzaffer, Carolyn W., Şerif: **Sosyal Psikolojiye Giriş**, Çev.: Mustafa Atakay, Aysun Yavuz, İstanbul, Sosyal Yayınları, 1996.
- Şık, İsmail: “İmam Maturidi ve Maturidilik”, **Kelam I: Kelam Tarihi/Kelam Okulları**, Ed.: İsmail Şık, Nail Karagöz, İbrahim Kaplan, İsmail Yürük, Ankara, Gece Kitaplığı Yayınları, 2017.
- Şimşek, Eyüp: “İbadet Fenomenine Din Eğitimi Açısından Bir Yaklaşım”, **Oş Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlmi Dergisi**, S.: 5, 2004, s. 133-141.
- Şimşek, M. Sait: **Günümüz Tefsir Problemleri**, Konya, Esra Yayınları, 1997.
- Şimşek, M. Sait: **Kurân’ın Ana Konuları**, İstanbul, Beyan Yayınları, 2001.
- Şimşek, M. Sait: **Yaratılış Olayı**, İstanbul, Beyan Yayınları, 1998.

- Şirvanî, Harun Han: **İslam'da Siyasi Düşünce ve İdare**, Çev.: Kemal Kuşçu, İstanbul, İrfan Yayınları, 1965.
- Tabatabaî, S. Muhammed Hüseyin: **İslam'da Kurân**, Çev.: Ahmed Erdiñ, İstanbul, Bir Yayınları, 1988.
- Taftazani, Sadüddin Mesud b. Ömer: **Kelam İlminin Bellibaşlı Meseleleri**, Çev.: Şerafeddin Gölcük, İstanbul, Kayıhan Yayınları, 1980.
- Taftazani, Sadüddin Mesud b. Ömer: **Şerhu'l-Akaid: Kelam İlmi ve İslam Akaidi**, Çev.: Süleyman Uludağ, İstanbul, Dergah Yayınları, 1982.
- Tan, Zeki: **Kurân'a Göre Toplumun Yapılanmasında İlim ve Alimin Rolü**, İstanbul, Özgü Yayınları, 2010.
- Taplamacıoğlu, Mehmet: **Din Sosyolojisi**, Ankara, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1983.
- Tarhan, Nevzat: **Duyguların Dili**, İstanbul, Timaş Yayınları, 2010.
- Tarhan, Nevzat: **Duyguların Psikolojisi ve Duygusal Zekâ**, İstanbul, Timaş Yayınları, 2016.
- Tarhan, Nevzat: **Evlilik Psikolojisi**, İstanbul, Timaş Yayınları, 2013.
- Tarhan, Nevzat: **İnanç Psikolojisi**, İstanbul, Timaş Yayınları, 2014.
- Tarhan, Nevzat: **Son Sığınak Aile**, İstanbul, Nesil Yayınları, 2014.
- Tarhan, Nevzat: **Toplum Psikolojisi**, 2. Bsk., İstanbul, Timaş Yayınları, 2010.
- Taşdelen, Vefa: **Kierkegaard'da Benlik ve Varoluş**, Ankara, Hece Yayınları, 2004.
- Taylan, Necip: **Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu**, İstanbul, Ayışığı Kitabevi, 1998.
- Taylan, Necip: **Gazzâlî'nin Düşünce Sisteminin Temelleri: Bilgi - İman - Mantık**, İstanbul, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1989.
- Taylan, Necip: **İslam Düşüncesinde Din Felsefeleri**, İstanbul, İstanbul Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1994.

- Tehanevi, Muhammed Ali b. Ali: **Keşşafü Istılahatı'l-Fünun Ve'l-Ulum**, Thk.: Ali Dahruc, Beyrut, y.y., 1996.
- Tekin, Mustafa: “Değişen Dindarlığın Dünyevîleşme Boyutu”, **Eski Yeni: Üç Aylık Düşünce Dergisi**, S.: 10, 2009, s. 14-20.
- Tekin, Mustafa: “Sekülerlik Kutsanmak İsteniyor”, **Eski Yeni**, S.: 13, 2009, s. 5-13.
- Tekin, Mustafa: “Yeni Seküler ve Dinsel Formlar”, **Toplumsal Değişim**, Ed.: Berkehan Kıran, İstanbul, İnsan ve Medeniyet Hareketi, 2016.
- Tekin, Mustafa: **Ziyaret Fenomeni Çerçevesinde Dua ve Sosyal Sorunlar**, İstanbul, Pınar Yayınları, 2008.
- Tekin, Osman: **Kurân'da Şura Kavramı**, İstanbul, Gündönümü Yayınları, 2012.
- Temel, Ali Rıza: **Mutlu Bir Yuva Nasıl Kurulur, Nasıl Korunur?**, İstanbul, Harf Yayınları, 2006.
- Tezcan, Mahmut: **Eğitim Sosyolojisine Giriş**, Ankara, Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları, 1981.
- Tezcan, Münür: “Kur'an'da İnsanın İç Denetimi”, **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi**, 2019.
- Tillich, Paul: **İmanın Dinamikleri**, Çev.: Fahrullah Terkan, Salih Özer, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2000.
- Tirmizi, Hakim: **Kalbin Anlamı**, Çev.: Ekrem Demirli, İstanbul, Hayy Kitap, 2006.
- Tokur, Behlül: “Dindarlık Sorunu: Psikolojik Bir Tahlil”, **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.: 41, 2014, s. 257-280.
- Tolan, Barlas: **Toplum Bilimlerine Giriş**, Ankara, Adım Yayınları, 1991.
- Tolstoy, Lev Nikolayeviç: **Hayat Üzerine Düşünceler**, Çev.: Ahmet Midhat Rifotof, İstanbul, Furkan Yayınları, 1994.

- Tolstoy, Lev Nikolayeviç: **İtirafılarım**, Çev.: Kemal Aytaç, İstanbul, Furkan Yayınları, 1994.
- Tongar, Hatice Kübra: **Fıtrat Pedagojisi**, İstanbul, Hayy Kitap, 2017.
- Topaloğlu, Aydın: **Ateizm Çıkmazı**, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2019.
- Topaloğlu, Bekir: **İslam'da Kadın**, İstanbul, Yağmur Yayınları, 1973.
- Topaloğlu, Bekir: "Ahiret", **T. D. V. İslam Ansiklopedisi**, No: 1, s. 543-548.
- Topaloğlu, Bekir: "Cennet", **T. D. V. İslam Ansiklopedisi**, No: 7, s. 376-386.
- Topaloğlu, Bekir: **Allah İnancı**, İstanbul, İsam Yayınları, 2006.
- Topaloğlu, Bekir: **İslam Kelamcılarına ve Filozoflarına Göre Allah'ın Varlığı (İsbat-ı Vacib)**, 6. Baskı, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1992.
- Topaloğlu, Bekir: **Kelam İlmi Giriş**, İstanbul, Damla Yayınları, İstanbul, 1981.
- Topçu, Nurettin: "Dini Hayatın Psikolojik Temelleri", **İslam Mecmuası**, C.: 1, S.: 4, 1956.
- Topçu, Nurettin: **İslam ve İnsan**, İstanbul, Hareket Yayınları, 1969.
- Topçu, Nurettin: **İsyan Ahlakı**, İstanbul, Dergah Yayınları, 2016.
- Topçu, Nurettin: **Psikoloji**, İstanbul, Kurtulmuş Matbaası, 1954.
- Topçu, Nurettin: **Türkiye'nin Maarif Davası**, Haz.: Ezel Erverdi, İsmail Kara, İstanbul, Dergah Yayınları, 2017.
- Topçu, Nurettin: **Var Olmak**, İstanbul, Dergah Yayınları, 2018.
- Toprak, Süleyman: **Ahirete İman**, Ankara, DİB Yayınları, 2014.
- Tosun, Cemal: **Din Eğitimi Bilimine Giriş**, Ankara, Pegem Akademi Yayınları, 2010.
- Tozduman, Aysel Zeynep: **İslam Ve Batı Gözüyle İnsan**, İstanbul, Seha Neşriyat, 1991.

- Tozlu, Necmettin: **Eğitimden Felsefeye-1: Eğitim Felsefesi Eğitim Üzerine Düşünceler ve İnsandan Devlete Eğitim**, Bayburt, Bayburt Üniversitesi Yayınları, 2014.
- Tozluyurt, Mehmet: “Kur’an’da Gelenek Kavramı”, **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi**, 2007.
- Töle, Harun Mustafa: “Immanuel Kant’ta Özgürlük ve Sorumluluk İlişkisi”, **Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi**, 2009.
- Tözlüyurt, Mehmet: “Allah İnsan İlişkisinin Aşamaları”, **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi**, 2014.
- Trusted, Jennifer: **Fizik ve Metafizik**, Çev.: Seval Yılmaz, İstanbul, İnsan Yayınları, 1995.
- Tuksal, Hidayet Şefkatli: **Kadın Karşıtı Söylemin İslam Geleneğindeki İzdüşümleri**, Ankara, Kitabiyat Yayınları, 2000.
- Tuncer, Mustafa: **Kurân’da Cin ve Şeytan**, İstanbul, Rağbet Yayınları, 2015.
- Tunç, Cihad: “İslam Dininde Zikir ve Dua”, **Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.: 5, 1988, s. 31-42.
- Tunç, Cihad: “İslam Dinine Göre Hidayet ve Dalalet”, **Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.: 7, S.: 6, 1989, s. 25-41.
- Tunç, M. Şekip: **Terbiye Bakımından Psikoloji Dersleri**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1947.
- Turan, İbrahim: “Günümüz Aile Problemleri Çerçevesinde Kurân’da Ebeveyn-Çocuk İlişkisi”, **Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.: 35, 2013, s. 71-104.
- Turgay, Nurettin: “Kur’an ve Çalışma”, **Diyanet İlmi Dergi**, S.: 35, 1999, s. 71-79.

- Turhan, Kasım: **Kelâm ve Felsefe Açısından İnsan Fiilleri**, İstanbul, İFAV Yayınları, 2003.
- Turhan, Mümtaz: **Kültür Değişmeleri**, İstanbul, M. E. B. Yayınları, 1969.
- Tusi, Nasıruddin: **Ahlak-ı Nasiri**, Çev.: Anar Gafarov, Zaur Şükürov, İstanbul, Litera Yayınları, 2007.
- Tümer, Günay, Abdurrahman, Küçük: **Dinler Tarihi**, 4.Baskı, Ankara, Ocak Yayınları, 2002.
- Tümer, Günay: **Biruni'ye Göre Dinler ve İslam Dini**, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1989.
- Türcan, Galip: **Kur'an'da Ahiret İnancı**, Ankara, Aziz Andaç Yayınları, 2006.
- Türcan, Talip: “Ülû'l-Emr”, **T. D. V. İslam Ansiklopedisi**, No: 42, s. 295-297.
- Türk Dil Kurumu: **Türkçe Sözlük**, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2005.
- Twenge, Jean M.: **“Ben” Nesli, Bugünün Gençleri Niçin Bu Kadar Öz Güvenli ve İddialı Fakat Bir O Kadar da Depresif ve Kaygılı?**, Çev.: Esra Öztürk, İstanbul, Kaknüs Yayınları, 2013.
- Uçar, Şahin: **Varlığın Mana ve Mazmunu**, İstanbul, İz Yayıncılık, 1995.
- Udeh, Abdulkadir: **İslam ve Siyasi Durumumuz**, Çev.: M. Beşir Eryarsoy, İstanbul, Pınar Yayınları, 1989.
- Uğur, Ahmet: **Osmanlı Siyaset-Nameleri**, Kayseri, Erciyes Üniversitesi Yayınları, 1992.
- Uludağ, Süleyman: “Amel”, **T. D. V. İslam Ansiklopedisi**, No: 3, s. 13-16.
- Uludağ, Süleyman: “Kalb”, **T. D. V. İslam Ansiklopedisi**, No: 24, s. 229-232.
- Uludağ, Süleyman: **İslam'da İrşad**, İstanbul, Marifet Yayınları, 1992.

- Ulutürk, Veli: **Kurân'a Göre Zulüm Kavramı**, Konya, İstişare Yayınları, 1990.
- Ulvan, Abdullah: **İslam'da İnanç Hürriyeti**, Çev.: İsmail Kaya, Konya, Uysal Kitabevi, 1950.
- Usta, Mustafa: "Mevlana Celaleddin-i Rumi", **Klasik İslam Eğitimcileri**, Ed.: Mustafa Köylü, Ahmet Koç, İstanbul, Rağbet Yayınları, 2016.
- Uyanık, Ahmet: "Kur'an'da Haset Kavramı", **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi**, 2019.
- Uyanık, Mevlüt: **İslâm Bilgi Felsefesinde Kalbin Anlaması Gazzâlî Örneği**, Ankara, Araştırma Yayınları, 2005.
- Uygur, Mermi: **Kuram-Eylem Bağlamı**, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1996.
- Uysal, Veysel: **Din Psikolojisi Açısından Dini Tutum, Davranış ve Şahsiyet Özellikleri**, İstanbul, İFAV Yayınları, 1996.
- Üçer, İbrahim Halil: "İnsan İnsanın Emanetidir", **Diyanet Aylık Dergi**, S.: 318, 2017, s. 13-15.
- Ülken, Hilmi Ziya: **Ahlak**, Ankara, Doğubatı Yayınları, 2016.
- Ülken, Hilmi Ziya: **Bilgi ve Değer**, Ankara, Kürsü Yayınları, t.y.
- Ülken, Hilmi Ziya: **Eğitim Felsefesi**, 2. Bsk., İstanbul, Ülken Yayınları, 2001.
- Ülken, Hilmi Ziya: **Tarihi Maddeciliğe Reddiye**, İstanbul, Yağmur Yayınları, 1976.
- Ünal, Ali: **Kur'an'da Temel Kavramlar**, İzmir, Nil Yayınları, 1999.
- Ünal, Vehbi: **Peygamberimizin Veda Hutbesi**, İstanbul, Rağbet Yayınları, 2006.
- Ünal, Yaşar: "Resul'e İtaat Meselesi", **Toplum Bilimleri Dergisi**, C.: 6, S.: 11, 2012, s. 169-189.
- Üner, Necati: **Stres ve Dini İnanç**, Ankara, T. D. V. Yayınları, 1985.

- Ünverdi, Mustafa: “İmanda Taklit ve Tahkik”, **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi**, 2009.
- Varış, Fatma: **Eğitim Bilimine Giriş**, Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1978.
- Vatandaş, Celaleddin: **Esenlik Yurdunun Çağrısı**, İstanbul, Pınar Yayınları, 2004.
- Vatandaş, Celaleddin: **Tevhid ve Değişim**, İstanbul, Pınar Yayınları, 2006.
- Vatandaş, Celaleddin: **Yol Ayrımı**, İstanbul, Pınar Yayınları, 2015.
- Vatandaş, Celaleddin: **Hız. Muhammed’in Hayatı ve İslam Daveti: Mekke Dönemi**, 8. Bsk. İstanbul, Pınar Yayınları, 2012.
- Vergin, Nur: **Din ve Devlet İlişkileri, Din Toplum ve Siyasal Sistem**, İstanbul, Bağlam Yayınları, 2000.
- Vergote, Antoine: “Çocuklarda Din”, Çev.: Erdoğan Fırat, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.: 22, S.: 1, 1978, s. 314-321.
- Voltan Acar, Nilüfer: **Çocukla İletişim**, İstanbul, MEB Yayınları, 1998.
- Vural, Faruk: “Kurân-ı Kerim Perspektifinden Düşünce ve Özgürlüğü”, **EKEV Akademi Dergisi**, C.: 19, S.: 63, 2015, s. 72;
- Wach, Joachim: **Din Sosyolojisi**, Çev.: Ünver Günay, İstanbul, İFAV Yayınları, 1995.
- Watt, W. Montgomery: **Hız. Muhammed’in Mekke’si**, Ankara, Bilgi Vakfı Yayınları, 1995.
- Watts, Alan: **Benlik Tabusu**, Çev.: Ayhan Sargüney, İstanbul, Güncel Yayınları, 1996.
- Weber, Max: **Sosyoloji Yazıları**, Çev.: Taha Parla, İstanbul, Hürriyet Vakfı Yayınları, 1986.
- Weber, Max: **Toplumsal ve Ekonomik Örgütlenme Kuramı**, Çev.: Özer Ozankaya, Ankara, İmge Yayınları, 1995.
- Yalçın, Mikdat: **İman ve Ahlakın Hayati Değerleri**, İstanbul, Hikmet Yayınları, 1981.

- Yalın, Salih: “Ahmet Hamdi Akseki’de Ahlaki Sorumluluk”, **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C.: 1, S.: 38, 2015, s. 209-225.
- Yaman, Ahmet: **Ahlak ve Hukuk Ekseninde Aile Hayatımız**, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2015.
- Yaman, Ahmet: **İslam Aile Hukuku**, İstanbul, İFAV Yayınları, 2008.
- Yaman, Erkan, Yunus Emre, Temiz: “Dua Ölçeği’nin Geliştirilmesi: Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması”, **Değerler Eğitimi Dergisi**, C.: 12, S.: 28, 2014, s. 193-219.
- Yanbastı, Gülgün: **Kişilik Kuramları**, İzmir, Ege Üniversitesi Yayınları, 1990.
- Yapıcı, Asım: **İslam’da Tövbe ve Dini Yaşayıştaki Rolü**, İstanbul, Beyan Yayınları, 1997.
- Yar, Erkan: **Müslüman Kelamında Teklif ve Sorumluluk**, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2017.
- Yaran, Cafer Sadık: “Ahlaki Müeyyide: Çoklu, Güçlü, İlkeli”, **Ahlak ve Müeyyide**, Ed.: Ömer Türker, Ankara, Nobel Akademik Yayıncılık, 2017.
- Yaran, Cafer Sadık: **Kötülük ve Teodise: Batı ve İslam Din Felsefesinde “Kötülük Problemi” ve Teistik Çözümler**, İstanbul, Vadi Yayınları, 1997.
- Yavuz, Kerim: “Din Psikolojisinin Araştırma Alanları”, **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı 5, 1982, s. 87-108.
- Yavuz, Kerim: **Çocuğun Dünyası ve Gelişme**, İstanbul, Çocuk Vakfı Yayınları, 1992.
- Yavuz, Kerim: **Çocuk ve Din**, İstanbul, Çocuk Vakfı Yayınları, 1994.
- Yavuz, Kerim: **Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi**, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1983.
- Yavuz, Ömer Faruk: **Kurân ve Kıyamet**, İstanbul, Marifet Yayınları, 1997.
- Yavuz, Yusuf Şevki: “Azap”, **T. D. V. İslam Ansiklopedisi**, No: 4, 302-309.

- Yavuz, Yusuf Şevki: “İstitaat”, **T. D. V. İslam Ansiklopedisi**, No: 23, s. 399-400.
- Yavuzer, Haluk: **Ana-Baba ve Çocuk**, İstanbul, Remzi Kitabevi, 2016.
- Yavuzer, Haluk: **Çocuk ve Suç**, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1996.
- Yayla, Ahmet: “Eğitim Öğretim Sistemimizin Otorite Ve Sorumluluk Açısından Değerlendirilmesi (İlk Ve Orta Dereceli Okullarda)”, **Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi**, 1995.
- Yaylacı, Gaye Özdemir: **Kariyer Yaşamında Duygusal Zekâ ve İletişim Yeteneği**, İstanbul, Hayat Yayınları, 2008.
- Yazıcı, Ramazan: **Haset**, İstanbul, Ekin Yayınları, 2014.
- Yazıcı, Hikmet: “Evliliğin Niteliği Olarak Evlilikte Bireyselleşme ve Bütünleşme”, **Toplum ve Sosyal Hizmet Dergisi**, C.: 30, S.: 2, 2019, s. 606-622.
- Yazıcı, Seyfettin: **İnananların Güç Kaynağı Dua**, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1999.
- Yazıcıoğlu, Hulusi: **Bir Din Politikası Laiklik**, İstanbul, İFAV Yayınları, 1993.
- Yazıcıoğlu, Mustafa Said: “İslam Kelamında Önemli Bir Mesele: İstitaat”, **İslami Araştırmalar**, S.: 1, 1986, s. 50-53.
- Yazıcıoğlu, Mustafa Said: **Maturidi ve Nesefi’ye Göre İnsan Hürriyeti Kavramı**, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1997.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi: **Hak Dini Kurân Dili**, Sad.: İsmail Karaçam, Emin Işık, Nusrettin Boelleli, Abdullah Yücel, İstanbul, Azim Dağıtım, y.y., C.: I-X, t.y.
- Yener, Özen: **Sorumluluk Eğitimi**, Ankara, Gece Kitaplığı, 2014.
- Yeniçeri, Celal: **Asr-ı Saadette Devlet Bütçesi, Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslam**, İstanbul, Beyan Yayınları, 1994.
- Yeprem, M. Saim: **İrâde Hürriyeti ve İmam Mâtürîdî**, İstanbul, İFAV Yayınları, 1997.

- Yeprem, M. Saim: **Mâtürîdî'nin Akîde Risâlesi ve Şerhi**, İstanbul, İFAV Yayınları, 2000.
- Yeşilyurt, Temel, Mehmet, Taşdelen: “Ahiret İnancının Pratik Yansımaları”, **Kelam Araştırmaları Dergisi**, C.: 10, S.: 2, 2012, s. 55-68.
- Yeşilyurt, Temel: “Kur'an Işığında İnsanın Bireysel Sorumluluğu (Günah ve Sevap)”, **Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. : 10, S.: 1, 2005, s. 37-50.
- Yıldırım, Ali, Hasan, Şimşek: **Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri**, 2. Bsk., Ankara, Seçkin Yayıncılık, 2000.
- Yıldırım, Ahmet: **Din, Dünyevileşme ve Zühd**, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2014.
- Yıldırım, Lokman: “Kur'an'ı Kerimde Geçen Eğitimle İlgili Ayetlerin Bazı Çağdaş Müfessirlere Göre Yorumu”, **Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi**, 2014.
- Yıldırım, Suzan: “Yaşanmış Olaylar Bağlamında Dini Danışmanlığa Konu Olan Aile İçi Sorunlar: Bursa ve İzmir Örneği”, **Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi**, 2019.
- Yıldız, İbrahim: “Kur'an'a Göre İnsanların Yanılgıları”, **Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi**, 2018.
- Yıldız, İbrahim: “Kur'an-ı Kerim'de Atalar Geleneği ve İnanca Etkisi”, **Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.: 13, S.: 26, 2015, s. 175-216.
- Yıldız, Murat: “Üniversite Öğrencilerinin Benlik Tasarımlarının Dinsel Yönelim Biçimleri ve Bazı Demografik Değişkenler Açısından İncelenmesi”, **İslami Araştırmalar Dergisi**, S.: 19/3, 2006, s. 501-510.
- Yılmaz, Ali: “Kur'an'a Göre İnkârın Psikolojik Tezahürleri”, **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.: 20, 2003, s. 88-125.

- Yılmaz, Hayati: “Bir Hadisçinin Bireysel ve Toplumsal Eğitim Projesi, Nevevi ve Riyuazü’s-Salih’in’i Okumak”, **Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.: 8, S.: 14, 2006, s. 67-88.
- Yılmaz, Hayati: **Toplumsal Dönüşümde Sünnet**, İstanbul, Rağbet Yayınları, 2004.
- Yılmaz, Hüseyin: **Din Eğitimi ve Sosyal Barış**, İstanbul, İnsan Yayınları, 2003.
- Yılmaz, Nusrettin: “Andragojik Açıdan Bir Değer Olarak Salih Amel”, **Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.: 20, S.: 2, 2020, s. 667-699.
- Yolcu, Mehmet: **Kur’ân’ın Zihniyeti Değiştirmesi**, İstanbul, Eylül Yayınları, 2003.
- Yolcu, Mehmet: **Kur’ân’da İnkâr Psikolojisi**, İstanbul, Çıra Yayınları, 2004.
- Yörükoğlu, Atalay: **Çocuk Ruh Sağlığı**, İstanbul, Özgür Yayın, 2003.
- Yörükoğlu, Atalay: **Gençlik Çağı Ruh Sağlığı ve Ruhsal Sorunları**, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1986.
- Yusufoğlu, Selam, Süheyla, Yalçinkaya: **Kur'an ve Sünnet Işığında Çocuk Terbiyesinin Şifreleri**, İstanbul, Yılmaz Basın Yayınları, 2011.
- Yüce, Mustafa: “İnanç-Ahlak İlişkisi Bağlamında İman, İslam ve İhsan Kavramları”, **Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.: 15, C.: 2, 2013, s. 111-148.
- Yüceer, İsa: **Kelam Fırkalarında Yöntem**, Konya, Tablet Yayınları, 2007.
- Yüksel, Emrullah: “İslam’ın İnsandan Ne İstedğini Anlamaya Çalışmak”, **İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.:4, 2012, s. 19-31.
- Zemahşeri, Ebu’l-Kasım **Esasü’l-Belağa**, Beyrut, y.y., 1992.
- Carullah Mahmud b. Ömer b. Muhammed:

- Zengin, Zeki Salih: “Başlangıçtan Cumhuriyet Dönemine Din Eğitimi”, **Din Eğitimi**, Ed.: Mustafa Köylü, Nurullah Altaş, 6. Bsk., İstanbul, Ensar Neşriyat, 2016.
- Zengin, Zeki Salih: “İslam Din Eğitiminin Tarihsel Gelişimi: İslam’da Eğitim ve Öğretim”, **Din Eğitimi El Kitabı**, Ed. Recai Doğan, Remziye Ege, 3. Bsk., Ankara, Grafiker Yayınları, 2015.
- Zeydan, Abdülkerim: **İslam’da Fert ve Devlet Münasebetleri**, İstanbul, Kayıhan Yayınları, 1978.

ÖZGEÇMİŞ

HAKAN ÖZKAN

İstanbul İmam Hatip Lisesi’nden mezun oldu. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’ni ve Anadolu Üniversitesi İktisat Fakültesi Kamu Yönetimi bölümünü tamamladı. İstanbul Medeniyet Üniversitesi’nin “Kamu Yönetimi” yüksek lisans programı ile “Aile Danışmanlığı ve Eğitimi” yüksek lisans programından mezun oldu. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı’nda "Din Eğitimi Açısından Kurân-ı Kerim’de İtaat Kavramı” başlıklı teziyle Doktora çalışması yaptı. Din eğitimi, itaat, ailede ve kurumlarda din eğitimi, öncelikli çalışma alanlarıdır. Yazar, evli ve üç çocuk babasıdır.